

O`zbekiston Respublikasi Oliy va o`rta maxsus ta`lim vazirligi

Toshkent viloyati Chirchiq davlat pedagogika instituti

**S. Matchonov, H. Bakiyeva, X. G`ulomova, Sh.Yo`ldosheva,
G. Xolboyeva**

**BOSHLANG`ICH SINFLARDA ONA TILI O`QITISH METODIKASI
DARSLIK**

*O`zbekiston Respublikasi Oliy va o`rta maxsus vazirligining
2020-yil 30-iyundagi 359-sonli qaroriga muvofiq nashrga
tavsiya etilgan.*

“Ishonchli hamkor” nashriyoti

Toshkent - 2021

UO'K 37.091.33:811.512.133(075)

KBK 81.2(5O'zb)-9

ISBN-978-9943-6931-4-2

Safo Matchonov,
X.Bakiyeva, X.G'ulomova, Sh.Yo'ldosheva,
G. Xolboyeva. "Boshlang'ich sinflarda ona tili
o'qitish metodikasi" darslik. T.: "Ishonchli
hamkor", 2021. 740 b.

Annotatsiya

Mazkur darslik boshlang'ich ta'lim talabalari uchun (5111700) mo'ljallangan. Unda boshlang'ich sinflarda til asoslarini va yozuvga o'rgatish, bog'lanishli nutqni o'stirish "Savod o'rgatish metodikasi", "Husnixatga o'rgatish metodikasi", "Fonetika, grafika, morfemika, grammatika va imlo metodikasi", "Bog'lanishli nutqni o'stirish metodikasi", "Ona tilidan sinfdan tashqari ishlar" bo'limlarida, adabiyot haqida dastlabki adabiy tushunchalar bolalar adabiyoti misolida "Sinfdan o'qitish metodikasi" va "Sindan tashqari o'qitish metodikasi" bo'limida o'z aksini topgan. Ularda har bo'limning predmeti, maqsadi va vazifalari, mazmuni, o'qitish metodlari, usullari va vositalari yoritilgan. Shuningdek, ilmiy-nazariy ma'lumotlarni amaliyotga tatbiq etish namunalari keltirilgan. Talabalarga o'z bilimlarini tekshirish uchun testlar, mustaqil ishlash uchun savol-topshiriqlar tavsiya etilgan.

Taqrizchilar:

- M. Ernazarova** - filologiya fanlari doktori (DSc), Navoiy davlat pedagogika instituti "Boshlang'ich ta'lim metodikasi" kafedrasini mudiri
- A. Hamroyev** - pedagogika fanlari doktori, Buxoro davlat universiteti "Boshlang'ich ta'lim metodikasi" kafedrasini mudiri

© S.Matchonov, X.Bakiyeva, X.G'ulomova,
Sh.Yo'ldosheva, G. Xolboyeva.

© «Ishonchli hamkor» nashriyoti, 2021.

I BO'LIM. BOSHLANG'ICH SINFLARDA ONA TILI O'QITISH METODIKASI - PEDAGOGIK FAN SIFATIDA

Boshlang'ich sinflarda ona tili o'qitish metodikasi fanining predmeti, maqsadi va vazifalari

Boshlang'ich sinflarda ona tili o'qitish metodikasi pedagogik fanlar qatorida o'quvchilarga boshlang'ich til asoslarini o'rgatish, adabiy ta'lim orqali borliq va jamiyat haqida tushuncha berish, o'quvchi shaxsini har tomonlama rivojlantirish, kamol toptirish kabi amaliy ishlar nazariyasini ishlab chiqadi.

Boshlang'ich sinflarda ona tili o'qitish metodikasi o'z predmetiga ega bo'lib, u o'zining maqsad va vazifalarini davlatimizning me'yoriy hujjatlari va ta'lim to'g'risidagi qonun hamda qarorlari asosida belgilaydi.

Ona tili va o'qish darslari (adabiy ta'lim) umumta'lim maktablarida asosiy o'quv predmetlaridan biri hisoblanadi. Boshlang'ich sinf o'qituvchisining kasbiy mahorati mazkur predmetning mazmuni va o'qitish metodlarini qay darajada egallab olishiga bog'liq.

Boshlang'ich sinflarda ona tili o'qitish metodikasining **maqsadi** talabalarni bo'lajak boshlang'ich ta'lim o'qituvchisi sifatida ularning hozirgi zamon metod, usul, shakl va vositalardan foydalanish qobiliyatini tarkib toptirish, dastur talablari asosida o'quvchilarda bilim, ko'nikma va malakalarni shakllantirish, shaxsini har tomonlama rivojlantirish ishlarini muvaffaqiyatli amalga oshirishlariga tayyorlashdir.

Boshlang'ich sinflarda ona tili o'qitish metodikasi o'quv predmetlarining mazmunidan, o'quvchilarning hayotiy tajribalaridan kelib chiqqan holda metod, usul va o'qitish vositalarini tanlaydi. **“Metod”** yunoncha **“metodos”** so'zidan olingan bo'lib, **“bilish va tadqiqot yo'li”**, **“nazariya”**, **“ta'limot”** kabi ma'nolarni bildiradi¹.

¹ Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. Т.: “Ўзбекистон Миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 5-жилд, 2003. 613-бет.

“Metod” tushunchasi falsafiy va didaktik ma’nolarga ega. Falsafiy ma’noda “metod” tabiat va jamiyat hodisalarini kuzatish hamda voqealikka ilmiy nuqtai nazardan yondashish demakdir. Didaktik ma’noda bu tushuncha o’quvchilarni bilim, ko’nikma va malakalar bilan qurollantirish yo’llarini ifodalaydi.

“Metod” usullar majmuidan iborat. Masalan, “Otlarning kelishik qo’shimchalari bilan qo’llanishi” mavzusini yarim izlanishli muammoli metodda o’qitishda o’quvchini muammoli izlanishga undovchi vaziyatlarni yuzaga keltirishga doir turli usullardan foydalaniladi. Til materiallarini o’quvchi o’qiydi (to’g’ri o’qish, me’yorida o’qish, ifodali o’qish, tushunib o’qish kabi o’qish texnikasini qo’llaydi), kuzatadi (kuzatish usuli), o’xshash va farqli xususiyatlarini aniqlaydi (taqqoslash usuli), so’zlarning shakliga qarab guruhlaydi (guruhlash usuli), ma’lumotlarni umumlashtiradi (umumlashtirish usuli) va hokazo. Bular - aqliy faoliyatni ishga solishda qo’llaniladigan usullar, ya’ni o’quvchining fikrlash faoliyatini muammoli va izlanishli vaziyatga solish usullari. Ta’limiy usullar o’quvchilarning aqliy va amaliy ishlarining o’ziga xos xususiyatlari bo’lib, mazkur metodda tavsiya etilgan materiallarni o’zlashtirish shaklini to’ldiradi. Masalan, dars jarayonida eslab qolish usuliga murojaat qilinganda usul metoddan ajraladi, ko’nikma, malakalarni shakllantirish ahamiyatini yo’qotadi.

Voqelik haqidagi fanlarning kelib chiqishi, rivojlanishi bilan fanlarda qo’llaniladigan metodlar - yo’l-yo’riqlar ham takomillasha boradi.

Fan metodlarining asosiy mazmunini amaliyotda sinalgan ilmiy-nazariy qonuniyatlar tashkil etadi. O’z navbatida metodlar ilmiy nazariyalarning vujudga kelishiga vosita bo’ladi.

Metodlar voqelikni qamrab olish jihatidan 2 turga bo’linadi:

Barcha fanlarda qo’llanadigan umumiy, universal metodlar. Masalan, borliqni bilish nazariyasiga oid metodlar boshqa fanlar kabi ona tili o’qitish metodikasining ham metodologik asosi sanaladi.

Umumiy bilish metodlari quyidagilardan iborat: a) empirik (muayyan tajribaga asoslangan) metod - amaliy metod nazariy bosqichga o’tishda qo’llaniladi; b) nazariy metod.

Xususiy yoki maxsus metodlarga ayrim fanlar doirasida qo'llaniladigan metodlar kiradi.

Usul – biror ishni amalga oshirish yo'li, harakat tarzi, xili, tartibini anglatadi.

Boshlang'ich sinflarda til va adabiy ta'limni o'qitish metodikasida amaliy metodlardan ham, nazariy metodlardan ham foydalanish tavsiya etiladi. Amaliy metodlarga mavzu, matn va rasmlar yuzasidan savol hamda topshiriqlar tuzish, rasm asosida gap tuzish, matn mazmunini to'ldirish, matn yaratish; matnni qismlarga bo'lish, matnga reja tuzish; matnga sarlavha topish; matn bilan rasm o'rtasidagi bog'lanishni aniqlash, gap va matnning badiiy hamda lingvistik tahlili kabilar kiradi.

Boshlang'ich sinflarda til va adabiy ta'limni o'qitishda **ta'lim vositasi** istilohi ham bot-bot qo'llanadi. **“Vosita”** – arabcha so'z bo'lib: 1) chora, tadbir, usul; 2) o'rta, o'rtadagi ma'nolarini bildiradi. Ona tili ta'limida ta'limiy maqsadga erishish uchun xizmat qiladigan narsa - predmetlar, ko'rgazma qurollar ham ta'limiy vositaga kiradi. Shuningdek, ona tili ta'limida tashkil etiladigan mustaqil ishlar mavzuni izlanish asosida ongli o'zlashtirish vositasiga ham, shakliga ham, metodiga ham kiritiladi.

O'qitish metodikasi taraqqiyotida mustaqil ishlar V.V.Davidov, N.G.Dayri, M.A.Danilova, B.P.Esipov, N.A.Menchinskiy, I.T.Ogorodnikov kabi pedagog-psixologlar tomonidan didaktikaning asosiy konsepsiyalaridan biri sifatida qaralsa, V.K.Buryak, L.V.Jarovalar mustaqil ishni metod sifatida talqin qiladi. B.P.Esipov, M.M.Moro, T.I.Shamovalar mustaqil ishlar o'quv faoliyatining shakli; P.I.Pidkasistiy esa o'quvchilarning mustaqil bilish faoliyatining vositasi sifatida ko'rsatadilar. Taniqli ruhshunos olimlar: A.N.Leontev, P.Ya. Galperin, I.A.Zimnya, D.B. Elkonin, N. Boymurodovlar ishlab chiqqan mustaqil faoliyatni shakllantirishning psixologik konsepsiyasida mustaqil ishlarga shaxsning bilish faolligini oshiruvchi omil sifatida qaraladi.

Adabiyotlarning nazariy tahlili mustaqil ishlarga uch xil qarash mavjudligini ko'rsatdi. Ya'ni mustaqil ishlar ta'lim metodi, o'quv faoliyatini tashkil etish shakli, o'quvchilarning bilish faolligini

oshiruvchi vosita sifatida talqin etiladi. Bu borada milliy metodikada ham qat'iy xulosaga kelingan emas.

“Metodika” (yun. *“metodike”*) biror ishni bajarish, amalga oshirish, ado etish metodlarining, usullarining yig'indisi yoki o'qitish usullari haqidagi ta'limot² - ta'lim berish metodlari, yo'llari va vositalari haqidagi fandir. Boshlang'ich sinflarda til va adabiy ta'limni o'qitish metodikasi boshlang'ich ta'lim oldiga qo'yilgan ta'lim va tarbiyaviy vazifalardan kelib chiqib, ona tili va adabiy ta'limni o'rgatishning vazifalarini va mazmunini belgilaydi, ta'lim-tarbiya berish jarayonini tekshiradi, shu jarayonning qonuniyatlarini va ta'lim berish usullarining ilmiy asoslangan tizimini belgilaydi.

Ta'lim beruvchi mutaxassis didaktik jarayon, metod, usul, vosita, pedagogik omil, metodik omil, o'quv materialini rejalashtirish istilohlarining ma'nolarini bilishi, farqlashi lozim.

Ta'limning samaradorligi ko'p jihatdan o'qituvchi tomonidan **didaktik jarayonni** to'g'ri tashkil etishiga bog'liq. Didaktik jarayon barcha ta'lim muassasalarida pedagoglar uchun eng muhimi bo'lib, bu jarayon shaxsning tanlovni amalga oshirishi uchun muhim yo'nalish hisoblanadi. Mazkur jarayonda muayyan o'quv vositalari o'zlashtiriladi va qo'llaniladi. Didaktik jarayonning tarkibi 3 ta o'zaro aloqador qismlarni o'z ichiga oladi: 1) o'quvchilarni yo'naltiruvchi; 2) o'quvchilarning shaxsiy bilish faoliyatlarini amalga oshiruvchi; 3) o'qituvchi tomonidan mazkur faoliyatning boshqarilishini ta'minlovchi qismlar. Ushbu qismlar barcha didaktik jarayonlarda birday amal qiladi.

O'qituvchi ta'lim jarayonida o'quv materiali, tashkiliy-pedagogik ta'sir ko'rsatishni ta'minlashi, o'quvchilarning o'qimishlilik darajasi, vaqt kabi didaktik omillarni hisobga olishi lozim.

Didaktik vositalar - tarqatma materiallar, muayyan fanni o'qitishda zarur bo'lgan jihozlar, modellar, maketlar, ko'rgazmalar, kompyuterli texnik vositalar, asbob-uskuna va mahsulotlar majmui.

² Ўзбек тилининг изоҳли луғати. – Т.: “ЎМЭ” Давлат илмий нашриёти, 2-жилд, 2006.– 582-б.

Boshlang'ich sinflarda ona tili va adabiy ta'limni o'qitish metodikasi fan sifatida o'zining o'rganish **ob'ektiga** ega bo'lib, u o'quvchilarga bilim berishda, ko'nikma va malakalarni shakllantirishda samarali metod va vositalarni tanlash, ularni ta'lim jarayoniga tatbiq etish, o'qitishning samaradorligini oshirish kabi masalalar bilan shug'ullanadi.

Ma'lumki, 2020- yil 2- fevralda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti SH.M.Mirziyoyev jahon miqyosida "O'qish va uni tushunish sifati" bo'yicha olib borilayotgan tadqiqot dasturini o'rganish bo'yicha ta'lim muassasalariga ko'rsatma berdi. 2021-yildan Pisa va Pirls nazorat dasturida ishtirok etish rejalashtirildi. Ta'lim sifatini jahon standartlariga javob bera oladigan darajaga ko'tarish o'qitish shakllari, metodlari va usullarini takomillashtirishni taqozo etadi.

Boshlang'ich sinflarda ona tili o'qitish metodikasi fanining ob'ekti va predmeti. Ma'lumki, har bir fanning o'zining ob'yekti va o'rganish predmeti bo'ladi. Ob'yekt - ma'lum fan tomonidan o'rganilayotgan haqiqat sohasi. Predmet esa tadqiqot davomida aniqlanadigan aloqalar, munosabatlar, qonuniyatlar, shuning uchun bir fan doirasida ko'plab tadqiqot ob'yektlari bo'ladi. Boshlang'ich sinfdan ona tilini o'qitish metodikasining predmeti - o'quvchilarga o'zbek tilini o'rgatish yo'llari va vositalari yordamida ona tilini egallash, ya'ni nutqni, o'qish va yozishni, grammatika va imloni o'zlashtirib olish to'g'risidagi ilm. Boshlang'ich sinfdan bolalar adabiyoti namunalari asosida bolalarni badiiy tarbiyalashning maqsadi, mazmuni va usullari, ta'lim resurslari adabiy ta'limning predmetidir.

Ona tili asoslarini va adabiy ta'limni o'qitish metodikasi quyidagi masalalarni o'rganadi:

1. O'qitishning vazifalari va mazmunini aniqlaydi. ***Nimani o'qitish kerak?*** savoliga javob beradi, ya'ni boshlang'ich sinflar ona tili kursining dasturlarini, ta'lim mazmunini belgilab beradi, o'quvchilar uchun darsliklar va qo'llanmalar yaratib, ularni

takomillashtirib, samaradorligi va muvofiqligini doimiy nazorat qilib boradi.

2. O'qitish tamoyillari, metodlari, usullari, dars va uning turlarini, o'quvchilar amaliy ishlari, mashqlar va yozma ishlarning izchil tizimini ishlab chiqadi, ya'ni **"Qanday o'qitish kerak?"** savoliga javob tayyorlab beradi.

3. O'quvchilarga ona tilidan bilim berish va ko'nikma hosil qilishda ilmiy nuqtai nazardan eng foydali shart-sharoitlar haqidagi masalalarni hal qiladi, ya'ni **"Nega xuddi mana shunday o'qitish kerak?"** savoliga javob tayyorlaydi. Eng foydali materiallarni o'rganadi, tanlangan metodlarni asoslaydi, tavsiyalarni eksperimental tekshiradi.

Boshlang'ich sinflarda ona tili o'qitish metodikasi yuqori sinflarda ona tili va adabiyot fanlarini o'qitish metodikasining dastlabki bosqichi bo'lib, u tekshiradigan masalalarni boshlang'ich sinf o'quvchilariga tatbiqu (muvofiq ravishda) o'rgatadi. Shu bilan birga, boshlang'ich sinflarda ona tili o'qitish metodikasining o'ziga xos xususiyatlari ham mavjud. Boshlang'ich sinflarda ona tilini o'qitish grammatika, imlo va unga bog'liq holda nutq o'stirish metodikasinigina emas, balki xat-savod o'rgatish, sinfda va sinfdan tashqari o'qish metodikalarini ham o'z ichiga oladi.

Shulardan kelib chiqib, boshlang'ich sinflarda ona tili o'qitish metodikasi fani quyidagi **vazifalarni** bajaradi:

a) boshlang'ich sinflarda ona tili kursining mazmuni, hajmi va mavjud tizimini, ya'ni kursning (xat-savod o'rgatish, o'qish, grammatika va imlo, nutq o'stirish va h.k.) dasturini belgilash va asoslash;

b) o'qish va yozuvdan bilim va ko'nikmalarning shakllanishi jarayonini hamda bu jarayonda o'quvchilar duch keladigan qiyinchiliklarni o'rganish, xatolarning kelib chiqish sababini tahlil qilish, ularning oldini olish va to'g'rilashga yordam beradigan ish turlarini ishlab chiqish;

v) ona tilidan beriladigan o'quv materialini o'quvchilar aniq tushunishi va puxta o'zlashtirishiga, ularda olgan bilimlarini

amaliyotda tatbiq eta olish va ularning zehnini, xotirasini, kuzatuvchanligini, yodda saqlashini, mantiqiy, ijodiy tafakkurini, nutqini o'stirishga yordam beradigan metod va vositalarni ishlab chiqish;

g) ona tilini o'rgatish bilan bog'liq holda boshlang'ich ta'lim oldiga qo'yilgan tarbiyaviy vazifalarni amalga oshirish, o'quvchilarda axloqiy va estetik sifatlarni shakllantirish.

Ona tili o'qitish metodikasi ta'limning turli bosqichlarida o'quvchilarning bilim, ko'nikma va malakalarini aniqlaydi, o'qishning muvaffaqiyati va kamchiliklarini belgilaydi, sababini o'rganadi, xato va kamchiliklarni bartaraf etish usullarini topadi.

Ona tili o'qitish metodikasi ta'lim tizimining barcha bosqichlarida ona tilini o'qitishning izchillik va uzluksizligini ta'minlaydi. Maktabgacha ta'lim muassasalarida, asosan, bolalarning nutqini o'stirish nazarda tutiladi. Boshlang'ich sinflarda o'quvchilar nutqini o'stirishdan tashqari, ona tilidan elementar nazariy tushunchalarni amaliy o'zlashtirishlariga ham amal qilinadi.

Boshlang'ich sinflarda ona tili o'qitish metodikasi fani quyidagi **bo'limlarni** o'z ichiga oladi:

I bo'lim. Savod o'rgatish metodikasi. Savod o'rgatish metodikasi kichik yoshdagi o'quvchilarni elementar o'qish va yozishga o'rgatish metod va usullarini aniqlash va ularni ta'lim jarayoniga tatbiq etish masalalari bilan shug'ullanadi. Bolalarga savod o'rgatish pedagogika fanidagina emas, balki ijtimoiy hayotda ham juda jiddiy masalalardan hisoblanadi. Chunki xalqning savodxonligi milliy istiqloq g'oyalaridan oziqlanish uchun, siyosiy onglik uchun, yuksak ma'naviy madaniyat uchun kurash quolidir. Hozirgi globallashuv sharoitida Respublikada har bir kishining savodxon bo'lishiga alohida e'tibor berilishi huquqiy demokratik davlat qurilishi talablariga muvofiqdir.

II bo'lim. Husnixatga o'rgatish metodikasi. O'quvchilarni davlat ta'lim standarti talablari asosida yozuvga o'rgatish masalalari bilan shug'ullanadi. Shuningdek, talabalarning dastxatini ham yozuv

talablari asosida bo'lishiga erishish, o'quvchi uchun namuna vazifasini o'tashiga erishish maqsadi ko'zda tutiladi.

III bo'lim. Sinfda o'qish va sinfdan tashqari o'qish metodikasi. Boshlang'ich sinflarda o'qish metodikasining predmetining vazifasi bolalar adabiyoti namunalari bilan tanishtirish orqali adabiyot sistematik kursiga tayyorlash, bolalarni to'g'ri, tez (me'yorida), ongli va ifodali o'qish malakalari bilan qurollantirish, badiiy asarlar matni tahlili orqali o'quvchilarni ma'naviy-axloqiy tarbiyalash, adabiyotni san'at asari sifatida idrok etish ruhida tarbiyalash, mustaqil o'qish ko'nikmalarini rivojlantirish vazifasi amalga oshiriladi.

IV bo'lim. Fonetika, morfemika, grammatika va imloga o'rgatish metodikasi. Bu bo'lim boshlang'ich sinf o'quvchilarida lingvistik bilim asoslarini va tilning morfemik va morfologik birliklaridan, sintaktik qurilishidan o'z maqsadiga mos ravishda og'zaki va yozma nutqda to'g'ri foydalanish ko'nikma va malakalarini shakllantirishni nazarda tutadi.

V bo'lim. Nutq o'stirish metodikasi. Bu bo'lim boshlang'ich sinflarda alohida o'rin tutadi. O'quvchilar birinchi navbatda tilni, nutqni o'quv predmeti sifatida anglaydilar, ular xohlagan va qiziqarli narsalarnigina emas, balki zaruriy narsa va hodisalar haqida o'ylab, rejali nutq tuzish zarurligini ham tushuna boshlaydilar. Ular o'zining grafik shakli bilangina emas, balki leksikasi, sintaktik va morfologik shakli bilan ham og'zaki nutqdan farq qiladigan yozma nutqni ham egallaydilar. Metodika o'quvchilar nutqini boyitish, bog'lanishli nutqini o'stirishni ham ta'minlaydi. Shuni aytib o'tish kerakki, bog'lanishli nutq maktablarda alohida bo'lim sifatida o'rganilmaydi, balki ona tili fanining boshqa bo'limlari bilan bog'langan holda shakllantiriladi.

VI bo'lim. Ona tilidan sinfdan tashqari ishlar. Bu bo'limda talabalar ona tilidan sinfdan tashqari ishlarning maqsadi, mazmuni, shakllari va vositalari bilan tanishtiriladi. Sinfdan tashqari ishlarda o'quvchilarning qiziqishlariga tayangan holda ularning tilning muayyan sohalarini chuqurroq anglashlariga erishish, ijodiy faoliyatga yo'llash nazarda tutiladi.

Boshlang'ich sinf o'qituvchilarining ta'limiy savodxonligiga erishish orqali ularni ijtimoiy jamiyatning faol ishtirokchilariga aylantirishning "odamzotga xos eng yuksak ma'naviy va jismoniy barkamollikni mujassam etgan", "yangilanayotgan jamiyatimizda sog'lom avlodni tarbiyalash", "erkin fuqaro ma'naviyatini shakllantirish", "ma'naviy-ma'rifiy ishlarni yuksak darajaga ko'tarish orqali barkamol insonlarni voyaga yetkazishga"³ qodir shaxslarni tarkib toptirish boshlang'ich sinf ona tili o'qitish metodikasi zimmasiga ham katta mas'uliyat yuklaydi.

Ona tili o'qitish metodikasi fanining metodologik va ilmiy asoslari

Ona tili o'qitish metodikasining metodologik asosi borliqni **bilish nazariyasidir**. Bu fanning bosh vazifasi o'quvchilarning o'zbek tili lug'at boyligini to'liq o'zlashtirib olishlarini ta'minlashdir.

Ma'lumki, jamiyatda til kishilar o'rtasidagi aloqaning zaruriy vositasidir. Tilning aloqa vositasi sifatidagi ahamiyati uzluksiz ortib boradi. Til borliqni oqilona, mantiqiy bilish vositasidir. Til birliklari yordamidagina bilish jarayonida umumlashtirish, tushunchani muhokama va xulosa bilan bog'lash amalga oshiriladi.

Til va nutq tafakkur bilan uzviy bog'liqdir. Tilni egallash va nutq o'stirish bilan o'quvchining fikrlash qobiliyati ham o'sib boradi.

Maktabning vazifasi tilni kishilar orasidagi munosabatning rivojlangan nozik quroliga aylantirish hisoblanadi.

Amaliy pedagogik fan sifatida ona tili o'qitish metodikasi boshlang'ich ta'lim standarti belgilab bergan vazifalarni amalga oshiradi, ya'ni tafakkur qilish faoliyatlarini kengaytirish, erkin fikrlay olish, o'z fikrini og'zaki va yozma ravishda ravon bayon qila olish, jamiyat a'zolari bilan erkin muloqotda bo'la olish ko'nikma va malakalarini rivojlantirishga oid metod va usullarni ishlab chiqadi.

Bilish nazariyasiga ko'ra analitik-sintetik ishlar yordamida til ustida kuzatishdan umumiy xulosa chiqarishga, nazariy ta'rif va qoidaga, shular asosida yana og'zaki va yozma tarzidagi nutqiy aloqaga, to'g'ri yozuv va

³ Milliy istiqlol g'oyasi: asosiy tushuncha va tamoyillar. –Toshkent: "O'zbekiston", 2000, -56-bet.

to'g'ri talaffuzga o'tiladi. O'quvchilar jonli nutqiy aloqaga to'g'ri talaffuz va to'g'ri yozuvni elementar nazariy ma'lumotlar asosida amaliy egallash orqali kirishadilar, til materiallarini kuzatish, tahlil qilish orqali elementar nazariy qoidalar chiqaradilar, o'rgangan va o'zlashtirilgan nazariy qoidalarni amaliyotga ongli ravishda tatbiq etadilar.

Maktabda ona tili o'qitish metodikasining bunday yo'nalishi haqiqatni bilish qonuniyatlariga ham, hozirgi zamon didaktikasi vazifalariga ham mos keladi.

Ta'lim sohasidagi davlat siyosatining quyidagi asosiy tamoyillari boshlang'ich ta'limda ona tili o'qitish metodikasining vazifalarini belgilab, aniqlashtirib beradi:

- ta'lim ustuvorligining tan olinishi;
- ta'lim olish shaklini tanlash erkinligi;
- ta'lim sohasida kamsitishlarga yo'l qo'yilmasligi;
- ta'lim olishga doir teng imkoniyatlarning ta'minlanishi;
- ta'lim va tarbiyaga milliy hamda umuminsoniy qadriyatlarning singdirilganligi;
- ta'lim va tarbiyaning insonparvarlik va demokratik xususiyati;
- ta'limning uzluksizligi va izchilligi;
- o'n bir yillik ta'limning hamda olti yoshdan yetti yoshgacha bo'lgan bolalarni bir yil davomida umumiy o'rta ta'limga tayyorlashning majburiyligi;
- davlat ta'lim standartlari va davlat ta'lim talablari doirasida ta'lim olishning hamma uchun ochiqligi;
- o'quv dasturlarini tanlashga doir yondashuvning yagonaligi va tabaqalashtirilganligi;
- insonning butun hayoti davomida ta'lim olishi;
- jamiyatda pedagoglarning ijtimoiy himoya qilishning kafolatlanganligi;
- ta'lim tizimining dunyoviy xususiyatga egaligi;
- bilimlilik, qobiliyatlilik va iste'dodning rag'batlantirilishi;
- ta'lim tizimida davlat va jamoat boshqaruvining uyg'unligi;

- ta'lim faoliyati sohasidagi ochiqlik va shaffoflik⁴.

Yuqoridagi ta'lim tamoyillaridan kelib chiqqan holda boshlang'ich ta'lim umumiy o'rta ta'lim olish uchun zarur bo'lgan savodxonlik, bilim va ko'nikma asoslarini shakllantirishga qaratiladi.

Boshlang'ich sinflarda ona tili o'qitish metodikasi fani o'z vazifalarini belgilab olishda ta'lim sohasidagi davlat hujjatlariga tayanadi. Hozirgi kunda ta'limni tubdan isloh qilish davlat siyosatining asosiy yo'nalishiga aylandi. "Ta'lim to'g'risida"gi qonun va shu asosda Xalqaro talablar asosida yaratilayotgan Milliy o'quv dastiri buning yorqin dalilidir.

"Umumiy o'rta ta'limning Milliy o'quv dasturi"da maktab bitiruvchilarida filologiya fanlari bo'yicha qo'yiladigan talablarda nutqiy kompetensiya, lingvistik kompetensiya, filologiya fanlari orqali tayanch kompetensiyalarni rivojlantirish, ona tili fanini o'qitish konsepsiyasi, ona tili fani bo'yicha o'quvchilarga sinflar kesimida qo'yiladigan talablar belgilab berilgan. Dasturda tilni o'qitish orqali shu til bo'yicha egallanadigan nutqiy faoliyatning asosiy to'rt turi: nutqni tinglab tushunish, gapirish, o'qish va yozish amallari bo'yicha har bir sinfda taqozo etiladigan ko'nikma va malakalar me'yorini rivojlantirish, bunda o'qish hamda mehnat jarayonida, oila va jamoat joylarida yuzaga keladigan turli nutqiy vaziyatlarda mustaqil ravishda fikr almasha olish va fikr bayon eta bilish, eshitilgan materialni idrok etish, shuningdek, yozma manbalarni o'qish orqali axborot olish, voqea-hodisalarga munosabat bildirish tarzida muloqotga kirishish malakasini egallab borish dinamikasi nazarda tutiladi".

Ta'limni tubdan isloh qilish, rivojlangan demokratik davlatlar darajasida, yuksak ma'naviy va axloqiy talablarga javob beruvchi yuqori malakali mutaxassislarni tayyorlash Milliy tizimini yaratish asosiy maqsad qilib olingan.

Ta'lim sohasidagi davlat siyosati insonni intellektual va ma'naviy-axloqiy jihatdan tarbiyalash bilan uzviy bog'liq bo'lgan

⁴ O'zbekiston Respublikasining Qonuni. Ta'lim to'g'risida. Qonunchilik palatasi tomonidan 2020-yil 19- mayda qabul qilingan. Senat tomonidan 2020-yil 7- avgustda ma'qullangan. Toshkent shahri, 2020- yil 23- sentabr. O`RQ -637. - 3-6et.

uzluksiz ta'lim tizimi orqali har tomonlama barkamol shaxsni shakllantirishni nazarda tutadi.

Ona tili o'qitish metodikasi fani ham ta'lim jarayonini tashkil etish shakllarini va usullarini ishlab chiqishda yuqoridagi maqsadlar asosida ish yuritadi.

Umumiy o'rta ta'limning bir bosqichi bo'lgan boshlang'ich ta'lim 1-4- sinflarni o'z ichiga oladi. Milliy dasturda ta'kidlanganidek, bu bosqichda ta'limning yangicha tizimini va mazmunini shakllantirish uchun quyidagilar zarur:

- o'quvchilarning qobiliyatlari va imkoniyatlariga muvofiq ravishda ta'limga tabaqalashtirilgan yondashuvni joriy etish;
- ta'lim berishning ilg'or pedagogik texnologiyalarini, zamonaviy o'quv-uslubiy majmualarini yaratish va o'quv-tarbiya jarayonini didaktik jihatdan ta'minlash va hok.

Milliy dasturda ta'lim tizimining yaxlit axborot makonini vujudga keltirish bo'yicha ta'kidlangan ko'rsatmalar, uzluksiz ta'limni ta'minlash borasidagi islohotlarni amaliyotga tatbiq etish boshlang'ich sinflarda ona tili o'qitish metodikasi oldida turgan dolzarb vazifalardan hisoblanadi.

Ona tili o'qitish metodikasi **psixologiya** va **pedagogika** ma'lumotlariga ham tayanadi. Metodikaning masalalarini hal etishda pedagogik ilmlar ham yordam beradi. SHuning uchun ham psixologiya va pedagogika fanlari **metodikaning metodologik asosi** hisoblanadi.

Pedagogik psixologiya kishiga ta'lim va tarbiya berishning psixologik qonuniyatlarini o'rganishni o'z predmeti deb biladi. U o'quvchilarda tafakkurning shakllanishini tadqiq qiladi, aqliy faoliyat usullari va ko'nikmalarini o'zlashtirish jarayonini boshqarish masalalarini o'rganadi, o'qitish jarayonining muvaffaqiyatliligiga, pedagog bilan o'quvchilar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarga va o'quvchilar jamoasidagi munosabatlarga ta'sir qiluvchi psixologik omillarni, o'quvchilardagi individual-psixologik farqlarni, aqliy rivojlanishdan orqada qoluvchi bolalar bilan olib boriladigan ta'lim-tarbiya ishlarining o'ziga xos xususiyatlarini aniqlaydi. Bu bilan

pedagogik psixologiya metodika faniga o'quv materialini tanlashda, boshlang'ich sinflarda ona tilining mazmuni va hajmini, o'quv materialini aniqlashda hamda ularni sinflar bo'yicha taqsimlashni muayyan izchillikda joylashtirishda yordam beradi, o'qitishning samarali usul va shakllarini belgilashga, o'quvchilar analitik-sintetik faoliyatining to'g'ri o'sishiga ko'maklashadi.

Metodika psixologiya fani ma'lumotlariga tayanib o'qitishda o'quvchilarning yosh va individual xususiyatlarini hisobga olib yondashish imkoniyatiga ega bo'ladi.

Ona tili o'qitish metodikasi **psixolingvistika** fani bilan ham uzviy bog'liqdir. Psixolingvistika metodikaga nutq haqida - fikrni bayon qilish turlarini belgilovchi omillar, "nutqni qabul qilish signallari" apparati, individual munosabatga va ommaviy aloqaga nutqiy ta'sirning foydasi haqida ma'lumot beradi. Bu ma'lumotlar metodik masalalarni hal qilish uchun, ayniqsa, bog'lanishli nutqni o'stirish metodikasi uchun juda muhimdir.

Boshlang'ich sinflarda ona tili o'qitish metodikasi **didaktika** bilan, ya'ni ta'limning umumiy nazariyasi bilan ham bog'lanadi. Metodika didaktika belgilab bergan qonuniyatlar, qoida va tamoyillarga asoslanadi. Didaktika tamoyillariga, ya'ni o'rganiladigan materialning ilmiyligi va muvofiqligi, til va materialni o'rgatish va mustahkamlashda ko'rgazmalilik, onglilik, bilim, ko'nikma va malakaning puxtaligi, doimiy takrorlash, o'quvchilar bilish faoliyatining faolligi, mustaqillik, o'qitishni hayot bilan, bolalarning qiziqishlari bilan bog'lab olib borishga rioya qilish maktabda o'qitiladigan barcha predmetlardan, shu jumladan ona tilidan ham, o'qish jarayonini tashkil qilishda ham juda zarurdir.

Ona tili metodikasi **umumiy pedagogika** bilan ham o'zaro bog'lanadi. Maktab ta'limidagi har bir o'quv predmeti, shu jumladan, ona tili ham, faqat bilim berish, ko'nikma va malaka hosil qilish bilangina cheklanmay, bolaning ongini oshirishi va tarbiyalashi ham zarur. Haqiqatan ham, ona tili o'qitish jarayonida bolalarning dunyoqarashi shakllanadi, bilish qobiliyatlari o'sadi, ular aqliy,

axloqiy, estetik tomondan rivojlanadi, xarakterida ma'lum ijobiy xususiyatlar yuzaga keladi, mehnat qilishga o'rganadi va hok.

Pedagogika fani bolalarni har tomonlama rivojlantirish va ularni tarbiyalash masalalarini ilmiy tomondan ishlab beradi. Ona tili o'qitish metodikasi pedagogika fani yangiliklariga, uning yuqorida qayd etilgan masalalarni ilmiy tomondan ishlab bergan ma'lumotlariga tayanadi.

Ona tili metodikasini umumiy pedagogika bilan bog'lash ayniqsa boshlang'ich sinflarda muhimdir. Kichik yoshdagi o'quvchilarning jamoaviy va shaxsiy o'quv faoliyatida zarur bo'lgan ko'p odat va ko'nikmalari hali tarbiyalanmagan bo'ladi. Tashkilotchilik, jamoa ishiga tez kirishish, e'tibor bilan eshitish, o'qish va yozish, faol va mustaqil ishlash, barcha ishlarni puxta va saranjom bajarish kabi ko'nikma va odatlar o'qituvchi va maktab tomonidan amalga oshiriladigan umumpedagogik tadbirlar tizimini tashkil etadi. Tarbiyaning shunga o'xshash nazariy va amaliy masalalarini pedagogika ishlab beradi. O'qituvchi pedagogik talablarni amalga oshirsagina, ona tiliga o'rgatishni ta'lim-tarbiya jihatidan foyda keltiradigan qilib uyushtira oladi.

Ona tili o'qitish metodikasi o'zbek tilining ma'lum qismini nazariy egallashni nazarda tutadi, shuning uchun ham tilshunoslikning **fonetika** va **fonologiya**, **leksikologiya** va **frazologiya**, **so'z yasalishi** va **etimologiya**, **grammatika** - **morfologiya** va **sintaksis**, **stilistika**, shuningdek, **orfoepiya**, **grafika**, **orfografiya** kabi bo'limlari ona tili metodikasining muhim ilmiy asosi hisoblanadi.

Fonetika va **fonologiya**, **grafika** savod o'rgatish metodikasini ishlab chiqishda, o'qish, yozish, imloviy ko'nikmalarni shakllantirishda asos bo'lib xizmat qiladi.

Husnixat metodikasi grafika nazariyasiga tayanadi.

Leksikologiyani bilish maktabda lug'at ishi (ma'nodosh, shakldosh va zid ma'noli so'zlarga oid xilma-xil mashqlar o'tkazish, ko'p ma'noli so'zlar, ularning ma'no bo'yoqlari ustida ishlash) ni to'g'ri tashkil etish uchun juda muhimdir.

Soʻzning tarkibi va **soʻz yasashini** oʻrganishda metodikaga morfemika, soʻz yasashi, etimologiya, grammatika asos vazifasini bajaradi.

Morfologiya va **sintaksis** mavhum til hodisalarini shakllantirishni, til qurilishi haqida tushuncha hosil qilishni toʻgʻri tashkil etishga, grammatik tushunchalardan toʻgʻri yozuv masalalarini hal qilish uchun foydalanishga imkon beradi. Grammatikadan bilimi boʻlmagan oʻquvchilarda **imlo** va **punktuatsiyadan** koʻnikma va malakalarni shakllantirish mumkin emas. Grammatika oʻquvchilar nutqini oʻstirishda muhim oʻrin tutadi, chunki grammatika soʻz shakllarini toʻgʻri tuzish, soʻz birikmasi tarkibidagi soʻzlarni oʻzaro toʻgʻri bogʻlash va gapni toʻgʻri tuzishga oʻrgatadi.

Toʻgʻri yozuvga oʻrgatish metodikasining rivojlanishida oʻzbek tili imlosi nazariyasini hisobga olish talab etiladi.

Sinfda oʻqish va sinfdan tashqari oʻqish metodikasi **adabiyot nazariyasiga** asoslanadi, chunki oʻquvchilar badiiy asarni amaliy tarzda tahlil qiladilar, ularga adabiyotshunoslikdan nazariy maʼlumot berilmaydi, ammo metodika adabiy asarning yaratilish qonuniyatlarini, ularning oʻquvchilarga taʼsirini, ayniqsa, adabiyotshunoslikka oid mavzulardan asarning gʻoyaviy mazmuni, uning mavzusi va syujeti, kompozitsiyasi, janri, tasviriy vositalarini hisobga olishi zarur.

Ona tili oʻqitish metodikasining tamoyillari

Oʻquvchilarga ona tilini oʻrgatish, ularni tarbiyalash va har tomonlama rivojlantirish vazifasidan kelib chiqib, bilish nazariyasiga hamda barcha yaqin, oʻzaro bogʻliq fanlar tavsiyalariga asoslanib, ona tili oʻqitish metodikasi oʻz tamoyillarini ishlab chiqadi. Bu tamoyillar umumdidaktik tamoyillardan oʻzgacha boʻlib, oʻqituvchi bilan oʻquvchi oʻrtasidagi oʻquv mehnatining yoʻnalishlarini belgilab beradi.

Ona tili oʻqitish tamoyillari quyidagilar:

1. **Til materiyasiga, nutq organlarining o'sishiga, nutq malakalarining to'g'ri rivojlanishiga e'tibor berish tamoyili.** Nutq, til qonuniyatlariga, oz bo'lsa-da, e'tibor bermaslik amaliy nutq faoliyatini egallashga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Masalan, fonetik ko'nikmalarga yetarli e'tibor berilmasa, imloviy savodxonlikka putur yetadi. Bu ta'lim tamoyili tildan olib boriladigan mashg'ulotlarda eshituv va ko'ruv ko'rsatmaliligini ta'minlashni va nutq organlarini mashq qildirishni (gapirib berish, ifodali o'qish, ichida gapirishni) talab etadi.

2. **Til ma'nolarini (leksik, grammatik, morfemik, sintaktik ma'nolarini) tushunish tamoyili.** So'zni, morfemani, so'z birikmasini, gapni tushunish borliqdagi ma'lum voqea-hodisalar o'rtasidagi bog'lanishni aniqlash demakdir. Til ma'nolarini tushunish tamoyiliga amal qilishning sharti tilning hamma tomonlarini, tilga oid barcha fanlar (grammatika, leksika, fonetika, orfografiya, uslubiyat)ni o'zaro bog'langan holda o'rganish hisoblanadi. Masalan, morfologiyani sintaksisga tayangan holdagina o'rganish, o'zlashtirish mumkin. Sintaksisni o'rganishda esa morfologiyaga suyaniladi, orfografiya fonetika, grammatika, so'z yasallishiga suyanadi va hok. So'zni morfemik tahlil qilish uning ma'nosini tushunishga yordam beradi. Tilning hamma tomonlari bir-biri bilan o'zaro bog'langan bo'lib, o'qitishda buni albatta hisobga olish kerak.

3. **Tilga sezgirlikni o'stirish tamoyili.** Til - juda murakkab hodisa, uning tuzilishini, izchil tizimini fahmlab olmay turib, sal bo'lsa-da, uning qonuniyatlarini, o'xshashliklarini o'zlashtirmay turib, uni yodda saqlab bo'lmaydi. Bola gaplashish, o'qish, eshitish bilan til materiallarini yig'adi, uning qonunlarini o'zlashtiradi. Natijada kishida tilga sezgirlik (til hodisalarini tushunish) xususiyati shakllanadi.

4. **Nutqning ifodaliligiga baho berish tamoyili.** Bu tamoyil til hodisalarini tushunmay turib savodli yozish, nutq madaniyati vositalarining xabar berish vazifasini tushunish bilan bir qatorda, uning ifodaliligini (uslubga oid) tushunishni, mazmuninigina emas, balki so'z va nutq oborotlarining, tilning boshqa badiiy-tasviriy

vositalarining hissiy bo'yoqdorligini ham tushunishni ko'zda tutadi. Bu tamoyilga amal qilish uchun, birinchi navbatda, badiiy adabiyotlardan, shuningdek, tilning uslubiy xususiyatlari aniq ifodalangan boshqa matnlardan foydalanish talab etiladi. Bu esa matn mazmuni va uning o'ziga xos "noziklik"larini ham anglab yetishga yordam beradi.

5. Og'zaki nutqni yozma nutqdan oldin o'zlashtirish tamoyili.

Bu tamoyil ham kishi nutqining rivojlanishiga ta'sir etadi va til o'qitish metodikasini tuzishda xizmat qiladi.

Metodika tamoyillari, didaktika tamoyillari kabi, o'qituvchi bilan o'quvchining maqsadga muvofiq faoliyatini belgilashga, ularning birgalikdagi ishlarida qulay yo'nalishni tanlashga yordam beradi, metodikaning fan sifatida nazariy asoslash elementlaridan biri bo'lib xizmat qiladi.

Ona tili o'qitish metodikasining tekshirish metodlari

Amaliy fanlar uchun amaliyot muhim o'rin tutadi. Ona tili o'qitish metodikasi ham amaliy fanlar sirasiga kiradi. Har qanday amaliy xulosalar ishonarli bo'lishi, yuqori ilmiy darajada, ya'ni puxta va asosli bo'lishi lozim. Metodika tavsiyalarining ilmiy darajasi, nazariy tasdiqlanishi, yuqori saviyada bo'lishi tekshirish metodlarining puxtaliliga ham bog'liq.

Tekshirish metodlari 2 xil:

1. Nazariy tekshirish metodlari. U quyidagi hollarda tatbiq etiladi:

a) biror hodisaning metodik asosini, unga bog'liq boshqa fanlarni o'rganish, qo'yilgan gipotezani asoslash, izlanishning asosiy yo'nalishini belgilashda;

b) masala tarixi, xorijiy maktab tajribalari va mavzuga doir adabiyotlarni o'rganish, tajribani tahlil qilish, masalaning isbotlanmagan va hal qilinmagan o'rinlarini aniqlash, ilgarigi tajriba bilan hozirgi ahvolni taqqoslash, hozirgi kun talabi bilan baholashda;

v) bir-biriga yaqin fanlar (psixologiya, lingvistika, sotsiologiya)ning tekshirish metodlarini, olimlarning tekshirish ishlari tajribasini o'rganish, qulay metodlarni tanlash, o'zining yangi eksperimental metodikasini yaratish, materiallarni tayyorlash maqsadida;

g) empirik tajriba yo'li bilan olingan materiallarni tahlil qilish va umumlashtirish, o'qituvchilarning ish tajribasini o'rganish, eksperiment natijasini tahlil qilish, amaliy tavsiyanomalarni shakllantirishda.

2. Empirik metod (tajribaga asoslangan metod). Bu metod quyidagi maqsadlarda qo'llanadi:

a) bu metod o'qituvchilarning ish tajribasini o'rganish, yangiliklarini tanlash, umumlashtirish, baholash va ommalashtirish, o'qituvchi va o'quvchilar faoliyatining darajasini aniqlash;

b) o'quvchilarni o'qitish jarayonini maqsadga muvofiq kuzatish (dars, uning biror qismini, o'quvchilarning javobi, hikoyasini, yozma ishini tekshirish), o'qituvchi va o'quvchilarning faoliyatini so'rovnoma orqali tekshirish;

v) eksperiment (tajriba) metodidan foydalanish. Hozirgi kunda keng tarqalgan bu usulda deduktiv yo'ldan boriladi, ya'ni gipoteza qo'yiladi, mavzuga asosan eksperiment uchun material (o'quv materiali) tayyorlanadi. Eksperiment bir necha marta takrorlanadi, bir necha sinf va bir necha guruhlarda o'tkaziladi. Eksperimentda 2 ta sinf tanlanadi. Biri tajriba sinfi, ikkinchisi taqqoslash uchun tanlangan tekshiruv sinfi. Tajriba sinfida yangi metod, yangi darslik, yangi ishlanmadan foydalanilsa, tekshiruv sinfida amaldagi metod, darslik, ishlanmadan foydalaniladi. Ikkinchi marta sinflar almashtiriladi, bu chaprost deb nomlanadi. Har ikki holda ham natija yuqori bo'lsa, demak, ish usuli foydali sanaladi.

Eksperimental tekshirish o'z maqsadining kengligi bilan farqlanadi: ayrim metodik usullarni tekshirishda ommaviylik talab qilinmaydi, ammo yangi dastur, yangi darsliklarni tekshirishga butun tuman, viloyat jalb qilinadi.

Eksperiment vazifasiga ko'ra quyidagi hollarda o'tkaziladi:

- 1) yangi metod, yangi darslikning muvofiqligini tekshirishda;
- 2) metod yoki qo'llanmaning qay darajada foydaliligini tekshirishda;
- 3) metod yoki qo'llanmaning muvofiqligini va samaradorligini aniqlashda.

Eksperiment natijasini chiqarishda belgilangan baho me'yoriga amal qilinadi. Bunday me'yor aniq, barcha holatlar uchun ham bir xil bo'lishi lozim. Ona tili metodikasida yozma ishlarda yo'l qo'yilgan xatolar soni va xarakteri, ma'lum bir vaqtda o'qilgan yoki yozilgan so'zlar soni, og'zaki hikoya va yozma inshoning hajmi va izchilligi me'yoridan foydalaniladi.

Boshlang'ich sinflarda ona tili o'qitish metodikasi o'z predmeti va vazifalariga mos ravishda quyidagi tekshirish metodlaridan ham foydalanadi:

1. Ilg'or o'qituvchilar ish tajribasini umumlashtirish. Buning uchun ilg'or o'qituvchilarning ish-tajribalari o'rganiladi, tahlil qilinadi, eng foydali jihatlari aniqlanadi va umumlashtiriladi. Bu metodika fani nazariy xulosalarining to'g'riligini tekshirishda asosiy mezon bo'lib xizmat qiladi, bu fanni yangiliklar bilan boyitib boradi.

2. Boshlang'ich sinflarda ona tili o'qitish metodikasi sohasidagi meros va yangiliklarni o'rganish.

3. Ta'lim berishning u yoki bu usullari va vositalarining foydali ekanini tekshirish.

4. Ona tilidan o'quvchilarning o'qishlari, yozuvi, mustaqil va ijodiy ishlari ustidan kuzatish olib borish.

5. O'quvchilar ijodiy faoliyatining natijalarini og'zaki qayta hikoyalash, yozma ish kabi usullar yordamida tahlil qilish.

Yuqoridagi tekshirish metodlari ushbu fanning davr talabidan kelib chiqib rivojlanishida katta ahamiyat kasb etadi.

Boshlang'ich sinflarda ona tili o'qitish tarixi

O'zbek xalqi juda qadim zamonlardayoq ilm-fanga katta e'tibor bilan qaragan va uni rivojlantirishga harakat qilgan. Farobiy,

Beruniy, Ibn Sino, Mahmud Koshg'ariy, Zamaxshariy, Al-Xorazmiy, Ulug'bek va boshqa ko'plab allomalar ilm-ma'rifatga ma'naviy-axloqiy tarbiya omili sifatida qaraganlar. Ilm-ma'rifatga beqiyos hurmat bilan qaragan xalqimiz qanday qiyinchilik va to'siqlar bo'lmasin, o'z farzandlarining savodli bo'lishini orzu qilganlar, ularni yoshligidanoq maktabga o'qishga berganlar. Maktabdor domlalar o'z usullari va tajribalariga asoslanib bolalarga saboq berganlar.

Bundan O'zbekistonda o'qitishning o'ziga xos usullari mavjud bo'lgan va ular rivojlanib borgan degan xulosaga kelish mumkin. Bu jarayon silliq kechmagan, ba'zi xato va kamchiliklar ham bo'lganligi tabiiy. Chunonchi, XX asrning 20-yillarida maktabni rivojlantirishda juda jiddiy xatolarga yo'l qo'yilgan. Kompleks dasturlarda ona tilini o'qitish tizimi buzilgan: grammatik, orfografik ko'nikmalarga yetarli ahamiyat berilmagan. Savod o'rgatishda yaxlit so'z metodi tilning fonetik xususiyatlariga mos kelmagan, analitik-sintetik ishlar ta'minlanmagan, puxta, to'g'ri yozuv masalalari uchun zamin yaratilmagan.

Keyinchalik 1931- yil 5- sentabrda qabul qilingan "Boshlang'ich va o'rta maktab haqida"gi, 1932- yil 25-avgust qabul qilingan «Boshlang'ich va o'rta maktab o'quv dasturlari rejimi haqida»gi qarorlar yuqoridagi kabi yo'l qo'yilgan xato va kamchiliklarni bartaraf qilishda va o'quv mashg'ulotlari tizimini ishlab chiqishda maktabga va o'qituvchilarga yordam berdi. Tezlik bilan savod o'rgatishda analitik-sintetik tovush metodi qayta tiklandi. Grammatik, orfografik materiallarni izchil o'rgatishga, o'quvchilarning har tomonlama savodli bo'lib, madaniy nutqni egallashlariga katta ahamiyat berila boshlandi. O'quvchilar va o'qituvchining o'quv mehnatini tashkil etishning asosiy shakli bo'lgan dars metodikasi muvaffaqiyatli ishlana boshlandi.

O'tgan asrning 50-70-yillari mobaynida boshlang'ich sinflarda ona tili o'qitish metodikasi sohasida anchagina qo'llanmalar yaratildi. Bu yillarda ona tili o'qitish metodikasi fan sifatida rivojlana boshladi, umumiy pedagogik, didaktik va psixologik xarakterdagi ilmiy tekshirishlarning natijalari ona tili o'qitish metodikasini

takomillashtirish va yangi metodika yaratishga imkon berdi. O'zbek tilshunosligi sohasidagi muvaffaqiyatlar ham tilni o'zlashtirish jarayoniga va metodikaning rivojlanishiga jiddiy yordam ko'rsatdi. Xuddi shuningdek, bu fanning rivojlanishiga o'qituvchilarning ommaviy ish tajribalarini o'rganish, umumlashtirish katta ijobiy ta'sir ko'rsatdi. O'sha davrdagi jurnallarda o'nlab metodik maqolalar bosilib chiqdi.

1955- yildan boshlab pedagogika institutlari qoshida boshlang'ich ta'lim o'qituvchilari tayyorlaydigan fakul'tetlar ochila boshlandi. Bu ham ona tili o'qitish metodikasining o'sishiga ijobiy ta'sir ko'rsatdi, ya'ni boshlang'ich sinf o'qituvchilarining umumiy va maxsus tayyorgarlik darajasi o'sdi. Institutlar qoshidagi kafedralarda ishlovchi ilmiy xodimlar metodik masalalarni chuqur, ilmiy asosda hal qilishga harakat qildilar.

Mustaqillikning dastlabki yillaridanoq ona tili o'qitishga katta ahamiyat berila boshlandi. Bunda 1989- yil 21- oktyabrda «O'zbek tiliga Davlat tili maqomini berish haqida»gi qaror alohida o'rin tutadi.

Ta'lim sohasidagi bu o'zgarishlar ona tili o'qitish metodikasida ham bir qator imkoniyatlarni yuzaga keltirdi. Bu yangiliklardan ko'plari maktablarda amaliyotga tatbiq qilinmoqda, ba'zilari hozircha sinovdan o'tkazilmoqda. Sinov davrida, birinchidan, o'quvchiga, uning darsdagi va darsdan tashqari vaqtdagi o'quv mehnatiga, u duch kelayotgan qiyinchiliklarga, ko'nikma-malakalarini va rivojlanish qonuniyatlarini o'rganish metodikasiga ko'proq ahamiyat berilmoqda. Ikkinchidan, ta'lim jarayonida bolaning fikrlash qobiliyatini o'stirish, mustaqilligini va o'quv ishlari jarayonidagi aqliy faolligini oshirish vazifalari hal qilinmoqda. Uchinchidan, mavjud ta'lim tizimidagi tekshirishlar o'qitishning istiqboli haqidagi vazifalarni hal qilish maqsadida ham olib borilmoqda.

Ta'lim tizimining dunyo amaliyotida o'qitish metodikasini individuallashtirish va kompetentsiyaviy yondashuvlar integratsiyasi asosida zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini joriy

etishga ta'lim sifatini ta'minlashning yetakchi omili sifatida qaraladi. Xususan, nutqiy va lingvistik kompetentsiyalarni shakllantirish va rivojlantirish texnologiyalarini, til ta'limini tizimli tarzda tashkil etishning metodologik asoslari yuzasidan olib borilayotgan ilmiy izlanishlar nutq va tafakkurni rivojlantirish samaradorligini oshirishning, shuningdek, interfaol ta'limni mediatexnologiyalar vositasida tashkil etishning didaktik ta'minotini takomillashtirishda muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Respublikamiz ta'lim muassasalarida o'quvchilarning mustaqil fikrlash, atrofdagi voqelikka ongli munosabatda bo'lish, daxldorlik va ijtimoiy faollik kabi sifatlarini, nutq va tafakkurini rivojlantirish, yuksak ma'naviyatli barkamol shaxsni kamol toptirish sog'lom avlodni voyaga yetkazishning muhim omili sifatida boshlang'ich ta'lim tizimidan boshlab ilg'or pedagogik va axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini keng miqyosda qo'llash zaruratini yuzaga keltirdi. "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi"da belgilab berilgan "mustaqil fikrlaydigan, qat'iy hayotiy nuqtai nazarga ega, Vatanga sodiq yoshlarni tarbiyalash, demokratik islohotlarni chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish jarayonida ularning ijtimoiy faolligini oshirish"⁵ vazifasi shaxsning intellektual salohiyatini shakllantirishga, jamiyatning ijtimoiy, siyosiy, madaniy, ma'rifiy hayotida faol va muvaffaqiyatli ishtirokini ta'minlashga zamin yaratadi. Uzlaksiz ta'lim tizimini yanada takomillashtirish yo'lini davom ettirish, mehnat bozorining zamonaviy ehtiyojlariga muvofiq yuqori malakali kadrlarni tayyorlash, ilmiy va innovatsion yutuqlarni amaliyotga joriy etishning samarali mexanizmlarini yaratish qayd qilingan mazkur farmon boshlang'ich ta'lim tizimida ham o'qitish sifatini takomillashtirishni taqozo etadi.

O'zbekiston Respublikasining 2016- yil 14- sentyabrdagi "Yoshlarga oid davlat siyosati to'g'risida"gi Qonuni, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017- yil 7- fevraldagi "O'zbekiston

⁵ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги "Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида"ги ПФ-4947-сонли Фармони. –Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжати, 2017 йил, 6-сон, 70-модда.

Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi PF-4947-sonli, 2018- yil 25- yanvardagi "Umumiy o'rta, o'rta maxsus va kasb-hunar ta'limi tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-5313-sonli, 2019- yil 29- apreldagi "O'zbekiston Respublikasi xalq ta'limi tizimini 2030- yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PF-5712-sonli Farmonlari, 2018- yil 14- avgustdagi "Yoshlarni ma'naviy-axloqiy va jismoniy barkamol etib tarbiyalash, ularga ta'lim-tarbiya berish tizimini sifat jihatidan yangi bosqichga ko'tarish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-3907-sonli Qarori hamda ushbu sohaga tegishli boshqa me'yoriy-huquqiy hujjatlarda belgilangan vazifalarni amalga oshirishda boshlang'ich ta'lim muayyan darajada xizmat qiladi.

Ona tili o'qitish metodikasi fan sifatida shakllanish va rivojlanishning murakkab yo'lini bosib o'tdi va hozirda ham jahon standartlariga mos keladigan ta'limni joriy etish borasida izlanishlar olib bormoqda.

O'zbekiston Respublikasining oliy ta'lim tizimini 2030- yilgacha rivojlantirish konsepsiyasida zamonaviy bilim va yuksak ma'naviy-axloqiy fazilatlarga ega, mustaqil fikrlaydigan yuqori malakali kadrlar tayyorlash jarayonini sifat jihatdan yuqori bosqichlarga ko'tarish, oliy ta'limni modernizatsiya qilish, ilg'or ta'lim texnologiyalariga asoslangan holda ijtimoiy soha va iqtisodiyot tarmoqlarini rivojlantirish maqsadida "Xalqaro tajribalardan kelib chiqib, oliy ta'limning ilg'or standartlarini joriy etish, jumladan, o'quv dasturlarida nazariy bilim olishga yo'naltirilgan ta'limdan amaliy ko'nikmalarni shakllantirishga qaratilgan ta'lim tizimiga bosqichma-bosqich o'tish"⁶ kabi vazifalar belgilangan. Bu vazifalardan kelib chiqqan holda boshlang'ich ta'lim talabalarini – bo'lg'usi o'qituvchilarni jahon andozalariga mos kasbiy kompetentligini shaxsga yo'naltirilgan ta'lim asosida shakllantirish va rivojlantirish, shaxsga yo'naltirilgan ta'lim texnologiyalaridan o'quv jarayonida samarali foydalana oladigan, ilmiy dunyoqarashi keng, mustaqil fikrlovchi, ijodiy faoliyat yurita oladigan ijodkor

⁶O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030- yilgacha rivojlantirish Konsepsiyasi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019- yil 8 oktabrdagi PF-5847- son Farmoni.

mutaxassisnlarni kreativlik asosida tayyorlash oliy ta'limning dolzarb masalalaridan sanaladi. Ona tili va o'qish savodxonligi o'quv predmetini o'qitish masalalariga bag'ishlangan mazkur darslik boshlang'ich ta'lim o'qituvchisining kompetentliligini ta'minlashga xizmat qiladi.

Bu esa har bir o'qituvchining kompetentsiya va kompetentlilik tushunchalarining mazmun-mohiyatini anglab olishini taqozo etadi.

Kompetensiya – (lotincha competere –erishyapman, munosibman, loyiqman) - layoqatli, munosib bo'lmoq; shaxsning biron-bir sohadan xabardorlik, shu sohani bilish darajasi"⁷ ma'nosini bildiradi.

Kompetentlilik – 1) ma'lum holat xususida to'g'ri mulohaza yuritishga imkon beradigan bilimga ega bo'lish, dalil-isbotli fikr, kishining muayyan sohadagi saviyasi; 2) pedagogning barcha imkoniyatlardan foydalana olishi, o'ziga va o'z ishiga nisbatan talabchanligi, maktab, oila va mahalla hamkorligini yo'lga qo'ya olishi, o'z ishining ustasi bo'lgan, sohasining sirlarini har tomonlama chuqur biladigan, o'zini o'zi rivojlantiruvchi hamda o'z qobiliyati va imkoniyatlarini to'la ishga sola biladigan pedagogik layoqati⁸.

O'zbekiston Respublikasining Oliy va o'rta maxsus talim vazirligining "Boshlang'ich ta'lim va sport-tarbiyaviy ish bakalavriat ta'lim yo'nalishining malaka talablari"⁹ga asoslangan barcha soha o'qituvchilariga taalluqli bo'lgan kompetentlilik boshlang'ich ta'lim o'qituvchisining ham pedagogik faoliyatiga tegishlidir. Ular quyidagilardan iborat:

- Vatan tarixini bilish, ma'naviy, milliy va umuminsoniy qadriyatlar masalalari yuzasidan o'z fikrini bayon qila olish va ilmiy asoslay bilishi, milliy istiqlool g'oyasiga asoslangan faol hayotiy nuqtai nazarga ega bo'lishi;

- tabiat va jamiyatda kechayotgan jarayon va hodisalar

⁷ Pedagogika. Ensiklopediya. –T.: "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi". Davlat ilmiy nashriyoti. II jild. 2015. 184- bet.

⁸ Pedagogika. Ensiklopediya. –T.: "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi". Davlat ilmiy nashriyoti. II jild. 2015. 184- bet.

haqida yaxlit tasavvurga ega bo'lishi, tabiat va jamiyat rivojlanishi haqidagi bilimlarni egallashi hamda ulardan zamonaviy ilmiy asoslarda, hayotda va o'z kasb faoliyatida foydalana bilishi;

- insonning boshqa insonga, jamiyatga va atrof muhitga munosabatini belgilovchi huquqiy hamda ma'naviy mezonlarni bilishi, kasb faoliyatida ularni hisobga ola bilishi;

- axborot yig'ish, saqlash, qayta ishlash va ulardan foydalanish usullarini egallagan bo'lishi, o'z kasb faoliyatida mustaqil asoslangan qarorlar qabul qila olishi;

- tegishli bakalavriat yo'nalishi bo'yicha raqobatbardosh umumkasbiy tayyorgarlikka ega bo'lishi;

- yangi bilimlarni mustaqil egallay bilishi hamda o'z ustida ishlashi;

- boshlang'ich ta'lim fanlarini o'qitishda namunaviy innovatsion texnologik jarayonlarni ishlab chiqishi va ularni qo'llashi;

- o'quv fanlarini o'qitish metodikasini egallashi;

- elektron o'qitish vositalaridan samarali foydalanishi;

- zamonaviy axborot va pedagogik texnologiyalardan foydalanib, noan'anaviy o'quv mashg'ulotlarini o'tkazishi;

- o'qitilayotgan fanlar bo'yicha o'quv mashg'ulotlarini o'tkazish uchun zarur bo'lgan o'quv-metodik hujjatlarni tuzishi, tayyorlashi va rasmiylashtirishi;

- o'qitilayotgan fan bo'yicha o'quv mashg'ulotlarini o'tkazish uchun o'qitishning didaktik vositalaridan foydalanishi;

- mustaqil ta'lim va ilmiy-ijodiy izlanishlari natijasida o'qitilayotgan fan bo'yicha pedagogik faoliyatni muntazam takomillashtirib borishi;

- ta'lim mazmunini belgilash tamoyillari va mezonlariga rioya etish, o'quv materiallarini tanlash va tizimlashtirishga doir zamonaviy yondashuvlarni hisobga olishi, o'quv materiallarini modellashtirishi;

- ta'lim-tarbiya jarayoni tarkibiy qismlari (maqsad, natija, mazmun, shakl, metod va vosita)ning o'zaro aloqadorligi va umumiyligini hisobga olishi;

- ta'lim-tarbiya jarayonini tashkil etishning asosiy va yordamchi shakllaridan unumli foydalanishi, o'quvchilarning bo'sh vaqtini samarali tashkil etishi va o'tkazishi;

- talabalarning kreativ salohiyatini ta'lim tizimini axborotlashtirish jarayonida shakllantirish va rivojlantirish;

- ta'lim-tarbiyaning xilma-xil metodlarini, zamonaviy pedagogik texnologiyalarni oqilona tanlay olishi, ijodiy yondashuv asosida metod va texnologiyalarning milliy mentalitetga mosligini ta'minlash qobiliyatlariga ega bo'lishi;

- ta'lim to'g'risidagi me'yoriy hujjatlarni, boshlang'ich sinf uchun yaratilgan davlat ta'lim standarti va ona tili o'quv dasturining tuzilishini, bo'limlari, mazmuni va ajratilgan soatlarni, o'quvchilarda shakllantiriladigan kompetensiyalarni bilishi;

- har qanday vaziyatda kichik yoshdagi o'quvchilarning hatti-harakatiga pedagogik-psixologik jihatdan yondasha olishi, o'qitayotgan fanining metodologik va ilmiy asoslarini bilishi;

Boshlang'ich sinf o'qituvchisining kompetentligi va uni shakllantirishda ona tili o'qitish metodikasidan beriladigan bilim, ko'nikma va malakalarning tutgan o'rnini e'tiborga olgan holda bu fanning mazmunini, o'qitilish shakli, usuli va vositalarini takomillashtirib borish lozim.

Ona tili – boshlang'ich sinflarda o'quv predmeti sifatida

Til fikrni shakllantirish va bayon qilish, taassurot, his-kechinmalarni ifodalashda muhim o'rin tutadi. Til jamiyat a'zolari-ning bir-biri bilan o'zaro aloqasi uchun xizmat qiladigan vositadir. Bu vosita qanchalik takomillashsa, fikr shunchalik aniq, ta'sirchan ifodalanadi. Demak, kishilarning o'zaro munosabati, his-tuyg'ulari, kechinma va holatlari til vositasida aniqlashadi. Maktabda ona tilini

chuqur o'rganish zarurati tilning bajaradigan asosiy vazifalaridan kelib chiqadi.

Inson hayotida til, nutq va tafakkurning o'rne va roli qadimdan ko'pchilikni qiziqtirib keladi. O'tmish mutafakkirlari ijodida nutqning ma'naviy kamolot belgilaridan biri sifatida qayd qilinishi bejiz emas. Jumladan, Kaykovus "Suxandon kishilar bila ham suhbatda bo'lgil va qanday qilib so'zlash shartlarini ham bilgil"¹⁰; Yusuf Xos Hojib "Uquv va bilimning tilmochi tildir... Agar tilga e'tibor bermasa, uni noo'rin qo'llasa, odam boshi yorilishi hech gap emas"¹¹, Forobiy so'zning inson hayotida tutgan o'rne va roli haqida: "...so'zlash quvvati shunday quvvatki, uning yordamida inson bilim va hunar egallaydi, uning yordamida xulq-atvoridagi xunuk va go'zal harakatlarni ajrata biladi va bajarilishi zarur bo'lgan-bo'lmagan ishlarni ado etadi, shu bilan birga, zararli va foydali narsani, lazzatli va achchiq narsalarni fahmlaydi"¹² deb yozgan bo'lsa, M.Koshg'ariyning «Devonu lug'otit-turk» asarida «Adab boshi – til» maqolining keltirilishi, A.Navoiyning "Bir bo'lu, bir ko'r, bir de, bir tila, Mayl qilma munda ikkilik bila"¹³ misralarida bir so'zlilik, fikriy sobitlik, so'z va fikr birligi – chin inson uchun bosh dasturdir degan fikr ilgari suriladi. Yuqoridagi fikrlar buyuk ajdodlarimizning inson ma'naviyatining shakllanishi va rivojlanishida tilning nechog'li ahamiyatli ekanligiga urg'u berganini ko'rsatadi.

K.D.Ushinskiy boshlang'ich maktab o'quv predmetlari tizimida ona tiliga katta ahamiyat berib, uni markaziy va yetakchi predmet hisoblagan. "Ajoyib o'qituvchi bo'lgan ona tili bolaga ko'p narsani o'rgatadi... Bola ikki-uch yil ichida shuncha ko'p narsa o'rganadiki, ko'p narsa bilib oladiki, 20 yil qunt bilan metodik jihatdan juda to'g'ri o'qiganda ham uning yarmicha o'rgana olmaydi. Ona tilining ulug' pedagogligi ham ana shundadir"¹⁴, - deydi u. Shuning uchun

¹⁰ Кайковус. Қобуснома. –Т.: Янги аср авлоди, 2016. 35-бет.

¹¹ Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг. –Т.: Юлдузча.1990. 12-бет.

¹² Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шаҳри. –Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1993.

¹³ Алишер Навоий. Лисонут тайр. матнни нашрга тайёрловчи Ваҳоб Раҳмон. –Т.: Фафур Ғулом, 1991.

¹⁴ Ушинский К.Д. Танланган педагогик асарлар. – Тошкент: Ўздавнашр, 1959.- 49-бет.

ham boshlang'ich sinflarda ona tilini o'rganishga katta ahamiyat beriladi. Boshlang'ich sinf o'quvchilari ona tili darslarida ongli o'qish va savodli yozishga o'rganadilar, og'zaki va yozma nutqning qonun-qoidalarini egallaydilar. Ona tili sohasidagi ko'nikma-malakalar (nutq, o'qish va yozishga oid malakalar) o'quvchilarning o'quv mehnatining zaruriy sharti va vositasidir. O'quvchi o'qish ko'nikmalarini egallash bilan bir qatorda, birinchi navbatda, o'zining ona tilini o'rganishi zarur, chunki ona tili bilimdonlikning, aql-idrokning kalitidir.

Ona tili boshqa fanlarni o'qitish vositasi hamdir: jamiyat tarixi ham, tabiiy fanlar ham ona tili yordamida o'rganiladi. Demak, ona tili bolaning umumiy kamol topishida ham, bilim va mehnatga havasini uyg'otishda ham alohida o'rin tutadi.

Til muhim tarbiya vositasidir. Badiiy adabiyotlarni, gazeta, jurnallarni o'qigan bola o'zida eng yaxshi xislatlarni tarbiyalab boradi, muomala madaniyatini egallaydi.

Ona tili boshlang'ich sinflarda asosiy o'rinni egallar ekan, har bir o'quvchida ona tiliga qiziqish va muhabbatni tarbiyalab borish zarur.

Boshlang'ich sinflarda ona tili mashg'ulotlari turi va mazmuni quyidagilarni o'z ichiga oladi:

1. O'qish, yozuv, grammatik materialni o'rganish, kuzatishlar hamda o'quvchilarning ijtimoiy faoliyatlari bilan bog'liq holda, ularning og'zaki va yozma nutqini o'stirish.

2. Birinchi sinfga kelgan bolalarga savod o'rgatish, ya'ni ularni elementar o'qish va yozishga o'rgatish, bu ko'nikmalarni malakaga aylantirish.

3. Adabiy til me'yorlarini, ya'ni imloviy va tinish belgilariga rioya qilingan savodli va husnixat bilan yozuvni, to'g'ri talaffuzni o'rganish, nutq va uslubiy elementlarni egallash.

4. Fonetika, leksikologiya, so'zning morfemik tarkibi, grammatikadan elementar nazariy ma'lumotlarni matn tahlili orqali egallash va ulardan nutqiy faoliyatda foydalanish ko'nikma va malakalarni egallashlariga erishish.

5. O'qish va ona tili darslarida badiiy va ilmiy-ommabop matnlar tahlili orqali o'quvchilarning badiiy-estetik didini rivojlantirish, Ona tili va o'qish darslarida o'quvchilarda so'zga qiziqish va e'tibor hisini muntazam sur'atda oshirib borish, ularga so'zning ahamiyatini va turli matnlarda tutgan o'rnini tushuntirishdan iborat.

Bu vazifalarning hammasini boshlang'ich sinf ona tili dasturida aks etadi. Dastur davlat hujjati bo'lib, unda o'quv predmetining mazmuni va hajmi, shuningdek, shu predmetdan bilim, ko'nikma va malakalar darajasiga qo'yilgan asosiy talablar belgilab beriladi. O'qituvchi va o'quvchilar dastur talablari asosida ish olib boradilar.

XXI asr boshlaridan davlatimiz tomonidan ta'lim jarayoniga yangicha yondashish, jahon standarti talablari asosida ta'limni tashkil etish, ta'lim shakllarini ishlab chiqish masalasi kun tartibiga qo'yildi. Bu boshlang'ich sinf ona tili o'qitish metodikasi oldiga mas'uliyatli vazifalar yukladi. 2017-yil Republikasmizda umumiy o'rta ta'limning Davlat ta'lim standarti va o'quv dasturi yaratildi.

Boshlang'ich sinflarnig mazkur ona tili dasturi¹⁵ ikki qismdan iborat:

1. Uqtirish xati.

2. Dastur qismi.

Uqtirish xatida ona tili fanini o'qitishning asosiy maqsadi – o'z fikrini og'zaki va yozma tarzda to'g'ri va ravon bayon qiladigan, kitobxonlik madaniyati shakllangan, mustaqil va ijodiy fikrlay oladigan, o'zgalar fikrini angelaydigan, muloqot va nutq madaniyati rivojlangan shaxsni kamol toptirish: fanni o'qitishning asosiy vazifasi: o'quvchi shaxsini fikrlashga, o'zgalar fikrini anglashga, o'z fikrini og'zaki hamda yozma shaklda savodli bayon qila olishga qaratilgan nutqiy kompetensiyani rivojlantirish; o'quvchilarda grammatikaga oid bilimlarni (fonetika, leksikologiya, so'zning

¹⁵ Umumiy o'rta ta'limning davlat ta'lim standarti va o'quv dasturi. Boshlang'ich ta'lim.-Toshkent, 2017.

tarkibi, soʻz yasalihi, morfologiya, sintaksis, yozuv va imlo, tinish belgilari, nutq uslublariga oid tushunchalarni) shakllantirish va rivojlantirish hamda ona tilining keng imkoniyatlaridan unumli foydalangan holda fikrini toʻgʻri va ravon bayon eta olish koʻnikmalarini rivojlantirishga qaratilgan lingvistik kompetensiyalarni shakllantirishdan iboratligi qayd etilgan.

Dasturda ona tili fanini oʻqitish jarayonida boshlangʻich sinf oʻquvchilarida quyidagi tayanch kompetensiya elementlari shakllantirilib borilishi koʻzda tutilgan:

Oʻquvchilarda shakllantiriladigan tayanch kompetensiya elementlari quyidagilardan iborat:

Axborotlar bilan ishlash kompetensiyasi:

-radio va televideniyada berilgan lavhalarni tushunish va turli manbalardan kerakli maʼlumotlarni izlab topish hamda undan foydalana olish;

- darsda kitob bilan ishlay olish, oʻrganilayotgan mavzuni, kerakli qoidani, mashqni topish, mashq topshiriqlarini tartibi bilan bajarish;

-media vositalaridan, didaktik materiallardan foydalanib, topshiriqlarni bajarish.

Oʻzini oʻzi rivojlantirish kompetensiyasi:

- oʻquv fanlarini oʻrganish va bir-biridan farqlash; mustaqil maʼnoga ega boʻlgan bir necha soʻzdan tuzilgan soʻzni topish va namuna asosida soʻzlar tuzish;

-rasimli kitoblar, jurnal va gazetalarni mustaqil oʻqib-oʻrganish orqali bilimni muntazam oshirib borish;

-kun tartibiga rioya qilish, uni toʻgʻri tashkil etish va badantarbiya bilan shugʻullanish;

-kattalarni hurmat qilish, ularning nasihatiga amal qilish, jamoat joylarida oʻzini tuta bilish.

-ogʻzaki va yozma matnlar mazmuniga toʻgʻri baho berish;

-oʻzining xato va kamchiliklarini toʻgʻri tushunish, oʻzini nazorat qila olish va xatolarini tuzatishga harakat qilish, kattalarga, kichiklarga va oʻrtoqlariga yordam berish.

Ijtimoiy faol fuqarolik kompetensiyasi:

- maktab, oila va jamoat joylarida o'zini to'g'ri tutishi va turli tadbirlarda ishtirok etishi;

- o'zining o'quvchilik burch va huquqlarini, vazifalarini bilish va ularga rioya qilish;

- davlat ramzlarini bilishi hamda ularga hurmat-ehtirom ko'rsatish;

- maktabda va maktabdan tashqari tadbirlarda (ko'rik-tanlovlar va h. k.) ishtirok etish hamda muomala madaniyatiga amal qilish;

- sinfda va oilada o'ziga yuklatilgan vazifalarni anglay olish;

- sinfdagi jihozlar va o'quv qurollarini asrab-avaylash.

- jamiyatda bo'layotgan voqea, hodisa va jarayonlarga munosabat bildirish.

Milliy va umummadaniy kompetensiyasi:

- orasta kiyinish va gigienik talablarga amal qilish;

- maktabning ichki qoidalariga va odob-axloq qoidalariga rioya qilish;

- yaxshi va yomon odatlarni bir-biridan farqlay olish;

- milliy bayramlarni, milliy qadriyatlarni bilish va ularni bir-biridan farqlash.

- Vatanimizda mustaqillik yillarida bunyod etilgan inshootlarni hamda tarixiy obidalarni bilish va ularni bir-biridan farqlash.

Matematik savodxonlik, fan va texnika yangiliklaridan xabardor bo'lish hamda foydalanish kompetensiyasi:

- sinfida va oilada necha nafar kishi borligini, sinf xonasi jihozlari va o'quv qurollari sonini bilish;

- mamlakatimizda nishonlanadigan bayram kunlari sanalarini aniq aytish;

- kundalik faoliyatida turli jadvallardan foydalanish;

- ehtiyoji uchun kerak bo'lgan narsalardan (o'quv qurollari, kiyim-kechagi va h. k.) tejab foydalana olish;

- aniq hisob-kitoblarga asoslangan holda shaxsiy rejalarni tuzish, kundalik faoliyatda mavzuga oid jadvallarni o'qish.

-aniq hisob-kitoblarga asoslangan holda shaxsiy rejalarni tuza olish, kundalik faoliyatda mavzuga oid jadvallarni o'qiy olish.

Boshlang'ich sinf ona tili dasturi quyidagi bo'limlardan tashkil topgan:

1. Savod o'rgatish va nutq o'stirish.

2. Sinfda, sinfdan tashqari o'qish va nutq o'stirish.

3. Fonetika, grammatika, imlo va nutq o'stirish.

Dasturda savod o'rgatish jarayoni dekabr oyining oxirigacha davom etishi, savod o'rgatish ikki davrni (alifbega tayyorgarlik davri va alifbe davri) o'z ichiga olishi, savod o'rgatishning tahlil-tarkib (analitik-sintetik) tovush usulida amalga oshirilishi, tahlil butundan bo'lakka (nutqdan gapni, gapdan so'zni, so'zdan bo'g'inni, bo'g'indan tovushni ajratish) yoki bo'lakdan butunga (tovush>bo'g'in>so'z>gap>nutq kabi uzviy aloqada) qarab tahlil-tarkib amalga oshirilishi qayd qilingan. Tahlil-tarkib metodida olib borilgan ta'limiy ishlar o'quvchilarning tafakkur faoliyatini onglilik, tushunarlik, mantiqiylik, didaktik mezonlar asosida rivojlantirish imkoniyatini vujudga keltiradi. Dasturda ta'limning ilk davridanoq o'quvchilar lug'atini yangi so'zlar hisobiga boyitib borish alohida qayd etiladi.

Alifbe davrida darslikdagi yangi so'zlar, matn, kichik hikoya va she'rlardan foydalanib, o'quvchilarni so'z ma'nosi bilan atroflicha tanishtirishda, she'riy matnlarni yodlatish, nasriy matnlarni qayta hikoyalatish nazardan tutilgan.

Savod o'rgatish darslari tildan dastlabki tushunchalarni asoslarini

"Sinfda, sinfdan tashqari o'qish va nutq o'stirish" "Sinfda o'qish", "Sinfdan tashqari o'qish", "O'qish mavzulari", "O'qish ko'nikmalari", «Matn ustida ishlash» bo'limlarini o'z ichiga oladi.

"Fonetika, grammatika, imlo va nutq o'stirish" 1-sinfda "Tovushlar va harflar", "So'z ma'nosi", "Nutq va gap"; 2-sinfda "Tovushlar va harflar", "So'z", "Nutq va matn"; 3-sinf "Gap", "So'z tarkibi", "So'z turkumlari"; 4-sinf "Tovushlar va harflar", "So'z va uning ma'no munosabati", "So'z va so'z tarkibi", "Gap", "Gap

bo'laklari", "Uyushiq bo'laklar", "Undalma", "So'z turkumlari", "Nutq va matn" bo'limlarini o'z ichiga oladi.

Hozirda o'quvchilarga bilim berishda mustaqil ishlarni uyushtirish kabi metodik tavsiyalar tizimi ishlab chiqilmoqda, texnik vositalardan unumli foydalanish, ona tili ta'limga ta'limiy o'yinlarni joriy etish keng tus olmoqda, ta'lim jarayonida test topshiriqlaridan, turli boshqotirma va jadvallardan foydalangan holda mashg'ulotlar uyushtirish nazarda tutilmoqda.

O'quvchilar bilimini hisobga olishda jahon standartiga mos keladigan nazorat usullarini qo'llash bo'yicha tajriba-sinov ishlari amalga oshirilmoqda.

Yuqoridagilardan ko'rinib turibdiki, ona tili o'quv fani sifatida shakllanib, rivojlanishning murakkab yo'lini bosib o'tmoqda.

Savol va topshiriqlar

1. Ona tili o'qitish metodikasining predmeti nimadan iborat?
2. Metodika fani qanday masalalarni o'rganadi?
3. Ona tili o'qitish metodikasining asosiy vazifalarini ta'riflab bering.
4. Boshlang'ich sinflarda ona tili o'qitish metodikasi fanining asosiy bo'limlarini aytib bering.
5. Ona tili o'qitish metodikasi fanining metodologik asoslarini izohlang.
6. Ona tili o'qitish metodikasining boshqa fanlar bilan bog'liqligini tushuntiring.
7. Ona tili o'qitish metodikasining o'ziga xos tamoyillari qaysilar? Ularga tavsif bering.
8. Nazariy metod nima va u qanday hollarda tatbiq etiladi?
9. Empirik metodni tushuntirib bering.
10. Eksperiment vazifasiga ko'ra qanday hollarda o'tkaziladi?
11. Ona tilini o'qitish tarixiga tavsif bering. Kamchiliklarning sabablari nimada ekanligini ayting.
12. XX asrning 50-70-yillarida boshlang'ich sinflarda ona tilini o'qitishda qanday ijobiy siljishlar bo'ldi?

13. Boshlang'ich sinflarda ona tili mashg'ulotlarining turi va mazmunini sharhlang.

14. Boshlang'ich sinf ona tili dasturi tuzilishi va mazmunini tushuntiring.

15. Boshlang'ich sinflar ona tili davlat ta'lim standarti va dasturiga o'z munosabatingizni bildirib taqriz yozing.

16. «Ona tili - boshlang'ich sinflarda o'quv predmeti» mavzusida qisqacha ma'ruza tayyorlang.

17. Ta'lim to'g'risida

18. Milliy dastu

BILIMLARNI TEKSHIRISH UCHUN TEST TOPSHIRIQLARI

1. Ona tili o'qitish metodikasi qanday fanlar qatoriga kiradi?

A. Ilmiy-nazariy fan.

B. Ilmiy-tabiiy fan.

C. Pedagogik fan.

D. Tabiiy fan.

2. Ona tili o'qitish metodikasi bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchisini qaysi jihatdan ta'lim jarayoniga tayyorlaydi?

A. Hozirgi zamon metod, usul, shakl va vositalardan foydalanish qobiliyatini tarkib toptiradi.

B. Boshlang'ich sinf ona tili dasturi talablari asosida o'quvchilarda bilim, ko'nikma va malakalarni shakllantirishga tayyorlaydi.

S. A va B.

D. Ona tilining barcha bo'limlarini muvaffaqiyatli o'qitishga tayyorlaydi.

3. Ona tili o'qitish metodikasi o'quvchini qaysi jihatdan tarbiyalaydi?

A. O'quvchi shaxsini har tomonlama rivojlantiradi.

B. Borliq va jamiyat haqidagi bilimlarini boyitadi.

C. Ijtimoiy hayot haqidagi qarashlarni tarbiyalaydi.

D. Ma'naviy-axloqiy tarbiyasini tarkib toptiradi.

4. Metod va metodika atamalariga berilgan izohni aniqlang.

A. Metod - bilish va tadqiqot yo'li, nazariya, ta'limot. Metodika biror ishni amalga oshirish metodlari va usullarining yig'indisi.

B. **"Metodika"** (yun. "metodike") biror ishni bajarish, amalga oshirish, ado etish metodlarining, usullarining yig'indisi yoki o'qitish usullari haqidagi ta'limot.

C. **"Metod"** yunoncha **"metodos"** so'zidan olingan bo'lib, **"bilish va tadqiqot yo'li", "nazariya", "ta'limot"** kabi ma'nolarni bildiradi.

D. A va C.

5. Ona tili o'qitish metodikasining predmeti ko'rsatilgan javobni toping.

A. Ta'lim berish jarayonida ona tilini egallash.

B. Ta'lim berish jarayonida barkamol shaxsni tarbiyalash.

C. Ona tilining imlo qoidalarini, og'zaki nutqni egallash.

D. Ona tilining tovush tuzilishi va grafikasini egallash.

6. Vosita so'zning ma'nosi izohlangan qatorni belgilang.

A. **"Vosita"** – arabcha so'z bo'lib, chora, tadbir, usul degan ma'noni bildiradi.

B. **"Vosita"** – arabcha so'z bo'lib, o'rta, o'rtadagi ma'nolarini bildiradi.

C. A va B.

D. A.

7. Boshlang'ich sinf ona tili o'qitish metodikasining vazifasi qaysi qatorda berilgan.

A. Amaliy fan sifatida o'quvchiga ta'lim va tarbiya berish vazifasini bajaradi.

B. O'quvchilar og'zaki va yozma nutqining to'g'ri shakllanishiga g'amxo'rlik qiladi.

C. Nimani o'qitish kerak? Qanday o'qitish kerak? Nega xuddi mana shunday o'qitish kerak? savollariga javob beradi.

D. Boshlang'ich sinf o'quvchilarining nutqini o'stiradi.

8. Nimani o'qitish kerak? savoliga javob bo'lgan qatorni aniqlang.

A. Ta'lim metodlarini, usullari, ish turlarini, yozma ishlar, mashqlar tizimini ishlab chiqadi.

B. Eng foydali metodlarni ilmiy nuqtai nazardan o'rganish, tanlangan metodlarni asoslash, tavsiyalarni eksperimentdan o'tkazish.

C. Interfaol usullarni qo'llagan holda o'qitish metodini ishlab chiqadi.

D. Ta'lim mazmunini ishlab chiqadi, dastur, darslik va qo'llanmalar yaratib beradi, ularning samaradorligini tekshiradi.

9. Ona tili ta'lim tizimining qaysi bosqichlarida o'rgatiladi?

A. Boshlang'ich ta'lim, o'rta maktab va oliy o'quv yurtlarida.

B. Boshlang'ich ta'lim va o'rta maktabda.

C. Boshlang'ich ta'lim, o'rta maktab, pedbilim yurti va oliy o'quv yurtlarida.

D. Maktabgacha tarbiya, boshlang'ich ta'lim, o'rta maktab, oliy o'quv yurtlarida.

10. Ona tili o'qitish metodikasi asosiy bo'limlari ketma-ket, izchil tartibda berilgan javobni toping.

A. Savod o'rgatish metodikasi, o'qish metodikasi, grammatika va imlo metodikasi, o'quvchilarning nutqini o'stirish metodikasi.

B. Savod o'rgatish metodikasi, sinfda o'qish metodikasi, sinfdan tashqari o'qish metodikasi, fonetika, so'z yasalishi, o'quvchilarning nutqini o'stirish metodikasi, grammatika va imlo metodikasi.

C. O'qish metodikasi va nutq o'stirish, savod o'rgatish metodikasi va nutq o'stirish, grammatika va imlo, nutq o'stirish metodikasi.

D. Savod o'rgatish metodikasi, husnixat metodikasi, o'qish metodikasi, grammatika va imlo metodikasi, bog'lanishli nutqini o'stirish metodikasi .

11. Ona tili o'qitish metodikasi bog'liq bo'lgan fanlar:

A. Pedagogika, didaktika, psixologiya, falsafa, tilshunoslik.

B. Pedagogika-psixologiya, umumiy pedagogika, psixolingvistika, didaktika.

C. Adabiyotshunoslik, arxeologiya.

D. San'atshunoslik, etnografiya.

12. Qanday o'qitish kerak? savoliga javob bo'lgan qatorni aniqlang..

A. Interfaol usullarni qo'llagan holda o'qitish metodini ishlab chiqadi.

B. Ona tilini o'qitish metodlari, tamoyillari, usullarini, amaliy va yozma ishlarning izchil tizimini ishlab chiqadi.

C. Diktant, bayon, unsho turlarini va ularni tashkil etish usullarini ishlab chiqadi.

D. B va C.

13. Didaktik jarayonning tarkibini belgilang.

A. O'quvchilarni yo'naltiruvchi, o'quvchilarning shaxsiy bilish faoliyatlarini amalga oshiruvchi, o'qituvchi tomonidan mazkur faoliyatning boshqarilishini ta'minlovchi jarayonlar.

B. O'qituvchi tomonidan ta'lim jarayonini boshqarilishini ta'minlovchi jarayon.

C. O'quvchilarning shaxsiy bilish faoliyatlarini amalga oshiruvchi jarayon.

D. B va C.

14. "Nega xuddi mana shunday o'qitish kerak?" savoliga berilgan to'g'ri javobni aniqlang.

A. Interfaol usullarni qo'llagan holda o'qitish metodini ishlab chiqadi.

B. Ona tilini o'qitish metodlari, tamoyillari, usullarini, amaliy va yozma ishlarning izchil tizimini ishlab chiqadi.

C. Ona tilidan bilim berish va ko'nikma hosil qilishda tanlangan eng foydali metodlarni va tavsiyalarni eksperimentdan o'tkazadi, ilmiy-metodik jihatdan asoslaydi.

D. O'quvchilarga eng foydali shart-sharoitlar yaratib beradi.

15. Didaktik vositalarga nimalar kiradi?

A. Tarqatma materiallar, muayyan fanni o'qitishda zarur bo'lgan jihozlar, ko'rgazmalar.

B. Modellar, maketlar, kompyuterli texnik vositalar.

C. A va B .

D. B.

16. Adabiy ta'limning predmeti ko'rsatilgan qatorni belgilang.

A. Bolalar adabiyoti namunalari asosida bolalarni badiiy tarbiyalashning maqsadi, mazmuni va usullari, ta'lim resurslari haqidagi ilm.

B. Turli janrdagi asar majmuini to'plash.

C. O'quvchilarning ma'naviy-ma'rifiy tarbiyalash

D. B va C.

17. Ona tili o'qitish metodikasiga ilmiy asos bo'ladigan fanlar...

A. Fonetika va fonologiya, leksika, frazeologiya, so'z yasalihi va etimologiya, morfologiya va sintaksis, uslubiyat, orfoepiya, orfografiya, grafika, adabiyotshunoslik.

B. Fonetika, leksika, so'z yasalihi, morfologiya, sintaksis, etnografiya, orfografiya.

C. Fonetika, leksika, leksikografiya, grammatika, arxeologiya, orfografiya.

D. Fonetika, grafika, orfoepiya, leksikologiya, grammatika, dialektologiya, uslubiyat, didaktika.

18. Ona tili o'qitish tamoyillarini toping.

A. Nutq organlarining o'sishiga, nutq malakalarining to'g'ri rivojlanishiga e'tibor berish, til ma'nolarini tushunish, tilga sezgirlikni o'stirish, nutqning ifodaliligiga baho berish, og'zaki nutqni yozma nutqdan oldin o'zlashtirish.

B. Til materiyasiga e'tibor berish, til ma'nolarini tushunish.

C. Sezgirlikni o'stirish, so'zning lug'aviy ma'nosini tushunish.

D. Imloviy sezgirlikni o'stirish.

19. Nazariy tekshirish metodi nimalarga tatbiq etiladi?

A. O'qituvchilarning ish tajribasini o'rganish va ommalashtirish uchun.

B. Yangi dastur va darsliklarning muvofiqligini tekshirishga, uning qay darajada foydaliligini aniqlash uchun.

C. Tajriba jarayonida to'plangan metodlarni ilmiy o'rganish uchun.

D. Izlanishning asosiy yo'nalishini belgilash, masala tarixini o'rganish, o'zaro bog'liq fanlar tekshirish metodlarini o'rganish, amaliy yo'l bilan olingan materiallarni analiz qilish va umumlashtirish uchun .

20. Eksperiment o'z vazifasiga ko'ra...

A. Yangi metod, yangi darsliklarning muvofiqligini, metod va qo'llanmaning qay darajada foydaliligini, muvofiqligi va samaradorligini aniqlaydi.

B. Metodlarning muvofiqligi, foydaliligi, samaradorligini aniqlaydi.

C. Ko'rgazma va tavsiyalarning samaradorligini aniqlaydi.

D. Darslik, dastur, qo'llanmalarining muvofiqligi, foydaliligi, samaradorligini tekshiradi.

21. Ona tili o'qitish metodikasining tekshirish metodlari berilgan javobni belgilang.

A. Nazariy tekshirish metodi, empirik tekshirish metodi, eksperiment metodi.

B. Og'zaki metod, yozma metod, suhbat metodi.

C. Muammoli yarim izlanish metodi, tushuntirish metodi, suhbat metodi.

D. Savol-javob metodi, eksperiment metodi, ko'rgazmali metod.

22. Empirik metod nimalarni aniqlash uchun tatbiq etiladi?

A. Masala tarixini aniqlash maqsadida.

B. Masalaning metodik asosini aniqlash maqsadida.

C. Hozirgi fanlarga oid masalani aniqlash maqsadida.

D. Ilg'or o'qituvchilar tajribasini o'rganish va baholash, ommalashtirish, o'quvchilarni o'qitish jarayonini kuzatish, o'qituvchi va o'quvchini faoliyatini aniqlash uchun.

23. Boshlang'ich sinf ona tili dasturining bo'limlari to'g'ri berilgan qatorni aniqlang.

A. Uqtirish xati, “Savod o’rgatish va nutq o’stirish” «Husnixatga o’rgatish», «O’qish va nutq o’stirish», «Grammatika, imlo va nutq o’stirish».

B. Uqtirish xati, «O’qish va nutq o’stirish», «O’qish ko’nikmalari», «Matn ustida ishlash».

C. Uqtirish xati, «Grammatika, imlo va nutq o’stirish», «Tovushlar va harflar», «So’z», «Gap», «Bog’lanishli nutq».

D. Uqtirish xati, «O’qish, STO’ va nutq o’stirish», «Grammatika va nutq o’stirish», «Husnixat va nutq o’stirish».

24. Ona tili o’qitish metodikasining metodologik asosini nima tashkil etadi?

A. Lug’at boyligi.

B. Borliqni bilish nazariyasi.

C. Tilning mavjudligi.

D. Barcha qonun-qoidalar.

25. Ona tili o’qitish metodikasi bilish nazariyasidan tashqari yana qanday fanlarning ma’lumotlariga asoslanadi?

A. Psixologiya, pedagogika.

B. Matematika, ona tili.

C. Musiqa, geografiya.

D. Pedagogika, anatomiya.

26. O’zbekiston Respublikasining “Ta’lim to’g’risida”gi qonuni qachon qabul qilingan va unda boshlang’ich ta’lim necha yil deb belgilangan?

A. 1997, 1-4-sinflar. B. 1996, 1-3-sinflar. C. 1998, 1-2-sinflar. D. 1993, 1-4-sinflar.

Savod o'rgatish metodikasining ilmiy, psixologik va lingvistik asoslari

O'qish va yozish nutq faoliyatining turi. Savod o'rgatish metodikasining maqsadi - bolalarni boshlang'ich o'qish va yozishga o'rgatish. O'zbek alifbosiga asoslangan holda qisqa vaqt ichida o'quvchilar o'qish va yozish ko'nikmasini egallaydilar.

Savod o'rgatish davrida til ta'limi mazmuni o'quvchilarga beriladigan til va nutq sohasidagi bilim va ko'nikmalar bilan belgilanadi. Savod o'rgatish davrida o'qish va yozish harakatini maqsadga muvofiq ravishda bajara olish **o'qish va yozish ko'nikmasi** deyiladi. Bu ko'nikma bilimni talab qiladi, chunki har qanday ko'nikma bilimsiz shakllanmaydi. Bilim ko'nikmaga aylanmagan bo'lishi mumkin. Masalan, bola **v** harfining elementlarini, yozuv chiziqlari orasiga qanday joylashtirilishini bilib, uni daftarda yoza olmasligi yoki harflarni tanib, ular ishtirok etgan so'zni o'qiy olmasligi mumkin. Yozish ko'nikmasini hosil qilish uchun boshqa faoliyat turlari, ya'ni yozish jarayonida partada to'g'ri o'tirish, ruchkani barmoqlar orasida tutish, daftarni qiyalikda qo'yish kabilar ham o'rgatiladi.

O'qish va yozish ko'nikmasi takomillashtirila borib, malakaga aylantiriladi. Malakaning shakllanishi uchun bir faoliyat bir necha bora takrorlanishi lozim. Yozish malakasida o'quvchi ruchkani qanday ushlash, qanday yurgizish haqida o'ylab o'tirmay, so'z va gaplarni yoza boshlaydi. Demak, **o'qish va yozish malakasi** harakatning o'ylab o'tirmay amalga oshirilish jarayonidir. Malaka o'qitishning keyingi bosqichlarida mustahkamlanib, avtomatlashish darajasiga yetkaziladi.

O'qish va yozish kishi nutq faoliyatining turi bo'lib, u nutqqa oid malakadir. O'qish malakasi ham, yozish malakasi ham nutq faoliyatining boshqa turlari bilan, ya'ni og'zaki hikoya qilish, o'zgalar

nutqini eshitish orqali anglash, ichki nutq bilan uzviy bog'liq holda shakllanadi. Maktabda o'qitishning muvaffaqiyati savod o'rgatishning qanday tashkil etilganligiga bog'liq.

O'quvchini savod o'rgatish jarayonida o'qish va yozishga o'rgatishda o'quvchilarning faoliyat ko'rsatishi va nutq faoliyatiga kirishishlari uchun talab qo'yilishi, o'z fikrini og'zaki yoki yozma ifodalashi uchun zaruriyat va ehtiyojni yuzaga keltiruvchi vaziyat yaratilishi lozim.

O'qish va yozish malakasi biri ikkinchisining muvaffaqiyatli amalga oshuvini ta'minlaydi. Shuning uchun ham o'qishga o'rgatish bilan yozuvga o'rgatish parallel olib boriladi va bu faoliyat muntazam ravishda mashq qildiriladi. SHunday ekan, savod o'rgatish jarayonida bola juda ko'p o'qishi va yozishi zarur. O'qish uchun ham, yozish uchun ham yangi matn olinadi, chunki bir matnni bir necha bor qayta o'qish bilan maqsadga erishish qiyin. Bu ko'pincha o'qilgan matnni yuzaki yodlab olishga olib keladi. Takroriy faoliyatda vaziyat va mazmunning almashinishi malakani mustahkamlashga yordam beradi, qobiliyatni o'stiradi. O'quvchi oldida uzoq muddatda amalga oshadigan maqsad - o'qish va yozishni o'rganish hamda hozirda bajarishi shart bo'lgan kundalik maqsad - topishmoqni o'qish va javobini topish, so'z va gaplarni o'qish, rasm asosida so'zlab berish kabilar turadi.

O'zbek tili yozuvi tovush yozuvi, ya'ni fonematik yozuvdir. Har bir tovush uchun, har bir fonema uchun maxsus grafik shakl (harf) olingan. O'qishda grafik shakllar tovushga aylantirilsa, yozuvda aksincha, tovushlar harflarga aylantiriladi. Bu o'qish va yozish faoliyatida o'quvchi uchun qiyinchilik tug'dirgandek tuyulsa-da, aslida o'qish va yozish jarayonini soddalashtiradi, chunki tilimizdagi tovushni ifodalovchi harflar soni uncha ko'p emas. O'qish va yozishni o'zlashtirish uchun tovush va harflarning o'zaro munosabatiga oid qoidalarni o'zlashtirish kifoya. Savod o'rgatish metodikasida o'zbek tili tovushlar va harflar tizimining o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olish talab etiladi.

O'zbek tilining tovush tizimi va yozuvi. O'zbek tili yozuvi fonematik yozuv hisoblanadi. 1993- yildan boshlab o'zbek tili yozuvi uchun lotin grafikasi asos qilib olindi. Nutqning har bir tovushi uchun unga mos grafik shakl qabul qilindi.

O'qituvchi savod o'rgatish jarayonida o'quvchilarni tovush va harflar bilan tanishtirishda, ularni sintezlab o'qishga o'rgatishda o'zbek tilining fonetik xususiyatlarini hisobga olishi zarur.

Savod o'rgatish analitik-sintetik tovush metodiga asosan olib boriladi. So'z bo'g'inga bo'linadi, bo'g'indan kerakli - o'rganilayotgan tovush ajratilib olinadi, tahlil qilinadi, o'rganiladigan harf bilan o'rganilgan harflar sintezlanadi, shu asosda sintezlangan so'z o'qish jarayonida o'zlashtiriladi. Bunda o'zbek tili grafik tizimi, tovushlarni yozuvda belgilash xususiyatlari hisobga olinadi. Savod o'rgatishda o'zbek tili grafik tizimining quyidagi xususiyatlarini hisobga olish muhim ahamiyatga ega:

1. Savod o'rgatishda tovush-harf bilan tanishtirish unlilardan boshlanadi. Hozirgi o'zbek tilida 6 ta unli fonema mavjud: **a, o, i, e, u, o'.**

E harfi so'z va bo'g'in boshida qo'llanadi (*ekin, echki, aeroplan*), undoshdan keyin o'rta keng lablanmagan unli tarzida o'qiladi (*kel, tez*). Savod o'rgatishda oldin so'z boshida keladigan **e**, so'ngra undoshdan keyin keladigan **e** tovush-harfi bilan tanishtiriladi.

O harfi o'zbekcha, umumturkiy so'zlarda quyi keng, lablangan o tovushini ifodalaydi, ruscha-baynalmilal so'zlarda urg'usiz bo'g'inda **a** tarzida (*botanika*), **o'** tovushi kabi (*tonna*), qisqa **i** tarzida (*traktor*) talaffuz qilinadi. SHuning uchun bu unli qatnashgan ruscha-baynalmilal so'zlar savod o'rgatish davridan so'ng o'quv jarayoniga kiritiladi.

A tovushi *bahor, savol* kabi so'zlarda **o** kabi, *muomala, munosabat* kabi so'zlarda **i** tovushiga yaqin talaffuz qilinadi, lekin **a** yoziladi.

U tovushi *qovun, sovun* kabi so'zlarda **i** tovushiga yaqin talaffuz etilsa ham, **u** yoziladi.

I tovushi *bilan, sira* kabi soʻzlarda qisqa **i** tarzida talaffuz etilsa ham, yozuvda doimo saqlanadi.

2. Oʻzbek tilida 24 ta undosh tovush bor. Yozuvda ular 23 ta harf bilan ifodalanadi: shulardan 3 tasi harflar birikmasi, 21 tasi yakka harf bilan belgilanadi. Ular quyidagilar: **b, d, f, g, h, j** (jurnal), **j** (joʻja), **k, l, m, n, p, q, r, s, t, v, x, y, z, gʻ, sh, ch, ng**. Undoshlarni oʻrgatishda ham muayyan tartibga, talabga asoslaniladi.

Alifbo davrida undosh tovushlar bilan tanishtirishni sonor, yaʼni ovozdor tovushlar bilan boshlash maqsadga muvofiqdir. Chunki sonor tovushlarni boʻgʻin va soʻz tarkibidan ajratib olish oson. Lekin **ng** sonor undoshi **n** va **g** undosh tovushlari va harflari bilan tanishtirilgach oʻrgatiladi. Harf birikmalarini oʻrgatishdagi qiyinchilikni hisobga olingan holda, ularning alifbe davrining oxirgi bosqichida oʻrganilishi maqsadga muvofiqdir.

J harfi ikki tovushni ifodalaydi, shuni hisobga olib, unga alohida darslar ajratilishi maqsadga muvofiq. Birinchi darsda portlovchi **j** tovushini oʻrgatish, talaffuzini tushuntirish, analitik-sintetik mashqlar yordamida oʻqish koʻnikmalari hosil qilinadi, keyingi darsda esa sirgʻaluvchi **j** tovushi va uning talaffuzi oʻrgatiladi. Soʻng bu ikki tovushning talaffuzidagi farq taqqoslash usuli orqali tushuntiriladi. Berilgan bilim analitik-sintetik mashqlar yordamida mustahkamlanadi.

Sh tovushini ifodalovchi **sh** harf birikmasi ham **s** va **h** harfi bilan, **ch** tovushini ifodalovchi **ch** harf birikmasi **h** harfi bilan tanishtirilgach oʻrgatiladi. Oʻquvchilar bu harf birikmalarini bir yaxlit tovush sifatida oʻqish va yozishga koʻnikishlari lozim. Bu davrda **s** va **h** (*isʻhoq*) tarzida oʻqiladigan holatga toʻxtab oʻtilmaydi.

Jarangsiz jufti bor jarangli undoshlar (*b-p, d-t, v-f, g-k, z-s* kabi) haqida dastlabki tushunchalar beriladi, ularning talaffuzi va yozuviga eʼtibor qaratiladi.

X va **h** tovushlarining talaffuzi va imlosi haqida ham dastlabki tushunchalar beriladi, ularni farqlash boʻyicha maxsus mashqlar ham uyushtiriladi.

Tutuq belgisi unli tovushdan so'ng kelsa, uni (**ma'no**) cho'zib talaffuz qilishga, undosh tovushdan so'ng kelsa, undoshni unidan ajratib (**jur'at**) talaffuz qilishga xizmat qilishi haqida ham tushunchalar berilib, asta-sekin uni qo'llashga doir ko'nikma va malakalar shakllantiriladi.

Savod o'rgatish jarayonida harflarning 4 xil (bosma, yozma, bosh va kichik) shakli va ularning ishlatilish o'рни o'rgatiladi.

O'quvchilarni o'qishga o'rgatish bo'g'in asosida olib boriladi. Bo'g'inlab o'qishga o'rgatish uchun so'zni bo'g'inga bo'lish, bo'g'in chegarasini aniqlashni o'rgatish muhim sanaladi. Savod o'rgatish davrida o'quvchilar so'zlarni bo'g'inlarga to'g'ri bo'la bilsalar, o'qish ko'nikmasini ham yaxshi egallaydilar.

O'qishning dastlabki bosqichida orfografik o'qishdan foydalaniladi, asta-sekin orfoepik o'qish ko'nikmalari shakllantiriladi. Talaffuzi yozilishiga mos kelmaydigan tovushlar ishtirok etgan so'zlar oldin orfografik, so'ngra orfoepik o'qib beriladi va ularning o'qilishi bilan yozilishi taqqoslanadi. O'quvchilar muayyan darajada tushunchaga ega bo'lganlaridan so'ng orfoepik o'qish mashq qilinadi.

O'qish va yozish jarayonining psixofiziologik tavsifi. O'qish ham, yozish ham murakkab nutq faoliyati hisoblanadi. Bu jarayonlar kichik yoshdagi o'quvchidan iroda, aql, hatto jismoniy harakatni ham talab qiladi.

Kichik yoshdagi o'quvchini **o'qishga** o'rgatishda quyidagilar kuzatiladi:

1. Bola o'qish paytida bitta harfni ko'radi, uni bilish uchun rasmlarni ko'z oldiga keltiradi, rasmlarni yoki boshqa harflarni eslaydi, esga tushirgach, uni aytishga oshiqadi, biroq o'qituvchi aytishga yo'l qo'ymaydi, undan bo'g'inni aytishni talab qiladi. O'quvchi ikkinchi harfni eslab olguncha, birinchisi esdan chiqib qoladi yoki ularni qo'shib bo'g'in, bo'g'indan so'z hosil qilguncha, o'qish jarayoni sustlashadi.

2. Ko'pincha bola o'qiyotgan qatorni yo'qotib qo'yadi, harfni, bo'g'inni, so'zni qayta o'qishiga to'g'ri keladi. O'quvchining diqqati

barqarorlashgan sari bo'g'in va so'zni butunligicha idrok eta boshlaydi.

3. O'qishni endi o'rganayotgan bola o'qiyotgan matn mazmunini o'zlashtirishga qiynaladi, o'zlashtira olmaydi, chunki u so'zni qanday o'qishga ko'p kuch beradi. Darslikdagi rasmlar, o'qituvchining savollari, ko'rgazmali qurollar ularning ongli o'qishlarini ta'minlaydi.

4. Tajribasiz kitobxon so'zni birinchi bo'g'iniga yoki rasmga qarab topadi. Bu xato o'qishga olib keladi. Bunday xatoning oldini olish uchun so'z bo'g'inlab o'qitiladi, so'zni bo'g'in-tovush tomondan tahlil qilishga, tovush-harf tomondan analiz va sintez qilishga diqqat qaratiladi.

O'qishni muvaffaqiyatli egallashlari uchun o'quvchilarning idroki, xotirasi, tafakkuri va nutqini o'stirishga katta e'tibor berish kerak. Savod o'rgatishda fonematik eshitish qobiliyatlarini o'stirishga, ya'ni tovushni aniq talaffuz qilishga, boshqa tovushlardan farqlashga o'rgatish, bo'g'in yoki so'zdan o'sha tovushni ajrata olish ko'nikmasini o'stirish muhim sanaladi.

Fonematik eshitish imloviy malakani hosil qilishning muhim shartidir. SHu bois savod o'rgatish davrida eshitish idrokini o'stirish uchun ham maxsus xilma-xil mashqlar o'tkazib borish maqsadga muvofiqdir.

Yozuv jarayonida o'quvchilar ruchkani to'g'ri ushlashni, daftarni to'g'ri qo'yishni, harfni yozishda yozuv chiziqlari, ular bo'ylab qo'lni harakatlantirishni esda saqlashi, harfni harfga qanday ulash, qatorga sig'ish-sig'masligini mo'ljallashi lozim. Bu jarayon o'quvchini aqliy va jismonan charchatadi, ayniqsa, ularning barmoq va yelka muskullari charchaydi. SHuning uchun ham darsda ikki-uch marta daqiqali jismoniy mashqlar o'tkazilishi maqsadga muvofiqdir.

Yozuv jarayonida o'quvchi ruchkani qog'oz ustida sekin, ishonchsizlik bilan qimirlatadi, bir harfni yozib to'xtaydi va namuna bilan solishtiradi, ba'zan chiziqdan chiqib ketadi, noto'g'ri yozganlarini bo'yab to'g'rilaydi. Bunda u o'qituvchiga har daqiqada murojaat qiladi, uning qo'li va boshi yozishda birgalikda harakat

qiladi. Yozuv jarayoni o'quvchilarning ongli harakat qilishlarini ham talab etadi. SHu sababli bu jarayonga o'qituvchi sabr-qanoat bilan katta e'tibor qaratishi juda muhim. Yozuvning chiroyli va imloviy jihatdan to'g'ri bo'lishi savodxonlikning yuksak belgisidir.

Savod o'rgatish metodlarining qiyosiy tahlili

Eski maktabda o'qish bilan yozish bir vaqtda o'rgatilmagan, avval faqat o'qish o'rgatilgan. O'qish hijo (bo'g'in) usuli bilan o'rgatilgan. O'qishga o'rgatishning "hijai qadimiy" deb atalgan usuli uzoq vaqtlar davomida hech qanday o'zgarishsiz davom etib kelgan.

Hijo usulida o'qishga o'rgatishni 3 bosqichga bo'lish mumkin:

1-bosqich. Harflarning nomini yodlatish ("harfiy metod"). Bu metodning mohiyati quyidagilardan iborat bo'lgan: bir necha yildan beri o'qiyotgan bolalar maktabxonaga yangi kelgan bolaga bir necha kichik-kichik surani og'zaki yodlatgan. Bola aytayotgan suradagi so'zlarining ma'nosini tushunmay, suralarni birin-ketin yodlab olgan, bu orada taxminan bir yilga yaqin vaqt o'tgan. SHundan keyin arab alifbosi yodlatila boshlangan: bola uyidan har ikki tomoni randalanib silliqqlangan maxsus taxta olib kelgan. Maktabdor taxtaning bir tomoniga qora siyoh bilan 28 ta arabcha harfning yolg'iz shaklini alifbo tartibida bandlarga bo'lib yozib bergan.

Maktabdor birinchi bandedagi harflarning nomini **alif, be, te, se** deb aytgan. Bola domlaga ergashib takrorlagan, ayta olmasa, domla yana aytgan va shuni yaxshilab o'rganishni vazifa qilib topshirgan. Bola birinchi bandni yodlab olgach, ikkinchi bandni shu tariqa yodlagan va hok. Bolalar 28 harf nomini 5-6 oyda zo'rg'a bilib olganlar, ularning ko'pchiligi harflarning nomini yodlab olsalar ham, qaysisi **be** (ب), qaysisi **se** (ث) ekanini ko'rsatib bera olmaganlar. Ayrim domlalar, otinoyilar yosh bolalarning eslab qolishiga yordam berish maqsadida har bir harf uchun shartli iboralar o'ylab topganlar (l-uzunchoqqina alif, ب - bittagina **be**, ت - ikkitagina **te**, ث - uchtagina **se** kabi).

2-bosqich. Bo'g'in hosil qilish. Harflar nomi yodlab bo'lingach, bo'g'in hosil qilishga, ya'ni **“zeru-zabar”**ni o'rgatishga o'tilgan. Eski maktabda **“zeru-zabar”** (zabar, zer, pesh) har xil o'rgatilgan. Masalan, ba'zi domlalar بڤ (**be, zabar-ba**), **be-zer-bi, be-pesh-bu, te-zabar-ta** va hokazo kabi o'rgatsalar, boshqalari **be zabar ba, te zabar ta** kabi, yana birovlar **be-zabar-a; zer-i, pesh-u; te-zabar-a, zer-i, pesh-u** tarzida o'rgatganlar.

Maktabxonada **“zeru zabar”** quruq yodlatilgan, nimaga xizmat qilishi aytilmagan. Aslida esa bu belgilarning ma'lum xizmati bor: **zabar (fatha)** - undosh harf ustidagi urg'u belgisiga o'xshash chiziqcha bo'lib, undoshga **a** unli tovushini qo'shib aytish zarurligini ko'rsatadi; **zer (kasra)** undosh harf ostidagi chiziqcha bo'lib, shu undoshga **i** unli tovushini qo'shib aytish kerakligini bildiradi; **pesh (zamma)** esa undosh harf ustiga qo'yiladigan belgi bo'lib, shu undosh tovushga **u** unlisini qo'shib aytish zarurligini ko'rsatadi. Demak, arabcha matnlarni o'qish uchun **“zeru zabar”**ni bilish juda zarur bo'lgan, ammo o'qishga o'rgatish anglab o'qishga asoslanmagani uchun bolalar **mim zabar ma, mim zer mi, mim pesh mu** deb yodlaganlar, **“zeru zabar”**ning mohiyatini anglamaganlar.

3-bosqich. Bo'g'inlarni qo'shish. Eski maktabda bo'g'inlarni qo'shish **“abjad”** bilan boshlangan. Maktabdor taxtaning ikkinchi tomoniga arab tili alfavitidagi 28 ta harf jamlangan 8 so'zni **“zeru zabar”** bilan yozib bergan. Bolalar bu 8 ta so'zni birin-ketin hijo usulida o'qib yodlab olganlar. Masalan, **abjad** so'zi **alifga** zabar qo'yib, **bega** urishtirilsa **ab, jimga** zabar qo'yib, **dolga** urishtirilsa **jad**, bularning ikkisidan abjad hosil bo'lgan.

Abjaddan keyin eski maktab o'quv kitobi bo'lgan **“Haftiyak”**ka o'tilgan. **“Haftiyak”**dagi suralar ham **“Abjad”**dagi kabi hijo usulida o'qitilgan. Bolalar **“Haftiyak”**ning bir sahifasini hijo usulida o'qish uchun juda ko'p vaqt va kuch sarflaganlar.

So'zni hijo usulida o'qishda avval so'zdagi birinchi undosh harfning, keyin ikkinchi undosh harfning nomini aytib, unga zarur harakatni qo'yib hijo hosil qilingan. SHu usulda navbatdagi harflardan ham hijo hosil qilinib, hijolarni bir-biriga qo'shib, bu so'z

bir butunicha aytilgan. Soʻzni hijo usulida oʻqishda tovush emas, balki shu tovushni ifodalovchi harfning nomi asos qilib olingan. Soʻzni tovush jihatidan tahlil qilishga oid hech qanday ish qilinmagan, tovushlarning qoʻshilishi bolalarga tushunarli boʻlmagan, bolalar soʻzdagi har bir harf maʼlum bir tovushni bildirishini mutlaqo anglamaganlar. Hijo usulida oʻqishga oʻrgatish, birinchidan, mexanik ravishda boʻlib, ayni bir narsani qayta-qayta aytishga majbur qilingan, ikkinchidan, bola oʻzi aytgan soʻzining maʼnosini tushunmay, maktabdordan eshitganini takrorlayvergan.

“Haftiyak”ning keyingi ayrim suralari soʻzni “yaxlit oʻqish” usulida olib borilgan, aniqrogʻi bola oʻqimagan, eshitganini toʻtiqush kabi yodlagan. Natijada bolalar maktabxonada oʻqiganlarini oʻzi oʻqib yurgan kitobidan “oʻqib bergan”, ammo ularning qoʻliga maktabda oʻqilmagan boshqa bir kitob berilsa, uni oʻqiy olmagan; eski maktabda 6-10 yil muntazam oʻqigan bolalarning juda koʻp deganda 4-5 foizigina oʻqish va yozish koʻnikmasini hosil qilgan.

Turkistonda ochilgan rus-tuzem maktablari savod oʻrgatishda maʼlum darajada ijobiy oʻrin tutdi. Rus-tuzem maktablarinng oʻzbekcha sinflarida oʻzbekcha xat-savod oʻrgatish metodi 1900-yildan boshlab asta-sekin isloh qilindi: hijo metodidan tovush metodiga oʻtildi. 1900- yillardan rus-tuzem maktabi oʻzbekcha sinflarining peshqadam muallimlari tovush metodi asosida tuzilgan tatarcha alifbedan foydalana boshladilar. Bu kitobning tili va mazmuni oʻzbekcha sinflarga mos kelmas edi. 1902- yilda Saidrasul Saidazizovning tovush metodi talabiga muvofiq tuzilgan ona tili alifbesi - “Ustodi avval” nashr etildi. “Ustodi avval” nashr qilingandan keyin oʻzbekcha xat-savod oʻrgatishda yangi davr boshlandi. Tovush metodi savod oʻrgatishning eski usulidan tamomila farq qilib, oʻqitishni osonlashtirdi, taʼlimni bola tushunadigan, anglaydigan taʼlimga, yaʼni faol taʼlimga aylantirdi.

“Ustodi avval” 3 boʻlimdan iborat edi: 1-boʻlim, hozirgi atama bilan aytganimizda, alifbe davridir. Muallif bu boʻlimda arab alfavitidagi harflarni alfavit tartibida emas, balki harf orqali ifodalangan tovushlar talaffuzining oson-qiyinligini, harflarning yozilishidagi

sodda yoki murakkabliklarni e'tiborga olgan holda tizib chiqqan. Muallif har bir harfning yozuvda bir necha xil shaklda kelishi xat-savod o'rgatishni qiyinlashtirishini hisobga olgan; alifbe davrining boshida deyarli har doim bir xil shaklda qo'llanadigan harflarni bergan. U shakli yozilish o'rniga qarab turlicha bo'ladigan harflarning so'z boshida, so'z o'rtasida, so'z oxirida va alohida yozilish shaklini berib, ularga mos misollar keltirgan. Masalan, **q** harfini tanitish uchun **qor, uyqu, oq** so'zlarini, **g'** harfini tanitish uchun **g'or, uyg'oq, tog'** so'zlarini tanlagan. Muallif soddadan murakkabga tamoyiliga amal qilib, alifbe davrini asta-sekin murakkablashtirib borgan. Kitobning alifbe qismiga, asosan, o'zbek tilining lug'at tarkibidagi so'zlar tanlab olingan.

"Ustodi avval"ning 2-bo'limi alifbedan keyingi davrdir. Bu bo'limda hikoya, masal va 50 maqola berilgan. Ularning ayrimlarida bilim olish targ'ib qilinsa, boshqalari tarbiyaviy mazmunda bo'lgan.

S.Saidazizov kitobining 3-bo'limini "Alifboi qur'on" deb atagan va o'z oldiga bolalarga "qur'on"ni tushunib olishga o'rgatishni maqsad qilib qo'ygan.

Umuman, tovush metodi Markaziy Osiyoda ikki manba asosida keng yoyilgan:

1. Rus-tuzem maktablari ruscha sinflarida xat-savod tovush metodi bilan o'rgatilar edi. O'zbekcha sinf muallimlari tovush metodi oson va qulayligini amalda o'z ko'zlari bilan ko'rganlar va asta-sekin tovush metodini o'z sinflariga tatbiq eta boshlaganlar.

2. XIX asrning oxiridan boshlab Rossiyadan Markaziy Osiyoga kelgan tatar muallimlari tovush metodida xat-savod o'rgata boshlagan edilar, oradan ko'p o'tmay, bir qancha mahalliy muallimlar ular kabi yangi maktablar ochadilar va bolalarga xat savodni tovush metodi asosida o'rgata boshlaydilar.

Shunday qilib, o'lkamizda tovush metodi asta-sekin hijo metodining o'rnini egallay boshlagan.

Ma'lumki, tovush metodi bilan xat-savod o'rgatishga Rossiyada K.D.Ushinskiy asos solib, u sintetik tovush metodini qat'iy himoya qilgan.

Tovush metodi bilan savod o'rgatilganda, so'zning eng kichik bo'lagi, ya'ni nutq tovushlari asos qilib olinadi. So'zning ma'nosini o'zgartira oluvchi har bir tovush yozuvda harf orqali ifodalanishi: so'zda tovushlar almashinishi, ortishi yoki kamayishi natijasida boshqa bir yangi so'z hosil bo'lishi mumkinligi bolalar ongiga yetkaziladi. Keyingi yillarda ham xat-savod tovush metodida o'rgatilmogda. Atoqli metodistlar (S.P.Redazubov, A.I.Voskresenskaya, K. Qosimova, Y.Abdullayev, O. SHarafiddinov va boshq.) tovush metodida xat-savod o'rgatishni takomillashtirdilar.

Arab alifbosida yozuvni o'rgatish qiyin bo'lgan. Bu alifbodagi harflar so'zda qo'llash o'rniga qarab, har xil shaklda yozilgan, bu yozuvni o'rganishni qiyinlashtirgan. SHuning uchun ko'p maktablarda bolalarga o'qish o'rgatilib yozuv o'rgatilmagan, chunki domla va otinoyilarning ko'pchiligi o'qishni bilib, yozishni bilmagan.

Eski maktabda yozish chiziqsiz tekis oq qog'ozga dastlab yo'g'onroq savag'ich qalamda o'rgatilgan; bolalar yozishni ozroq o'rganganlaridan keyin qamish qalamda ham yozishgan, ularga ruchkada yozishga ruxsat etilmagan.

Yozishni o'rgatish alifbo tartibida harflarning alohida-alohida shaklini yozdirishdan boshlangan. Avval **alif**ni yozish o'rgatilgan, keyin o'xshash shaklli harflar bandlarga bo'linib, o'xshash unsuri bo'lmaganlari esa ayrim-ayrim yozdirilgan. Ba'zi domlalar ayrim harflarning elementlarini yozishni ham alohida mashq qildirganlar.

SHundan keyin harflarni nusxaga qarab alifbo tartibida katta-katta qilib yozish (bu **mufradot** (sarhad) deyilgan: bunday yozish bir-ikki yilga cho'zilgan) o'rgatilgan.

Shundan keyin harflarni bir-biriga qo'shib yozish mashqi boshlangan. Bu mashqni **murakkabbot** deyilgan. Harflarni bir-biriga qo'shib yozish mashqi bir necha bosqichga bo'linib, harf birikmalarining ma'no anglatish-anglatmasligi umuman e'tiborga olinmagan, qanday qo'shilishi mashq qilinavergan. Ko'pgina eski maktablarda bunday mashq **"abjad yozish"** bilan tugallangan.

Murakkabbotdan keyin bayt, qit'a va ruboiylarni ko'chirib yozish mashqi boshlangan. Bu mashqni **muqattaot** deyilgan. Bu

mashqqa ham juda ko'p vaqt sarflangan; u ma'noli so'zlarni yozish bilan boshlanib, **duoyi salom** (insho) yozish bilan tugallangan. Bola **duoyi salom** yozishni bilsa, "xati chiqqan" hisoblangan.

Yozuvni o'rgatish va husnixat mashq qildirishda **"Mufradot"** kitobidan foydalanilgan. Bu kitobchada har uchala mashq turi, ba'zi nashrlarda esa insho namunalari berilgan.

Eski maktabda yozuvga o'rgatishning birdan-bir yo'li ko'chirib yozuv - nusxa ko'chirish hisoblangan, natijada bolada yozma nutq ko'nikmasi hosil qilinmagan. Bu mashq bolani juda zeriktirgan, hech o'ylanmasdan yozishga odatlantirgan. Maktabxonada ijodiy ko'chirib yozuv mashqlarining, shuningdek, boshqa usullarning qo'llanilmaganligi orqasida bola chiroyli ko'chirib yozish ko'nikmasini hosil qilgan bo'lsa ham, o'z fikrini yozma ifoda qila olmagan, eng oddiy jumalarni ham zo'r-bazo'r, xatolar bilan yozgan.

Eski maktablarda, madrasalarda o'zbek tili o'qitilmagan, natijada eski maktab bolalarigina emas, hatto madrasada bir necha yil umr o'tkazgan ba'zi o'smirlar ham o'z ismini to'g'ri yozishni bilmaganlar.

Arabchada to'g'ri, chiroyli yozuvga o'rgatish uchun xivalik shoir SHermuhammad Avazbiy o'g'li Munisning (1778-1829) "Savodi ta'lim" kitobidan foydalanilgan.

Rus-tuzem maktablarida o'qish va yozishni o'rgatish, odatda, bir vaqtda boshlanib, bir-biriga bog'lab olib borilgan, har kuni avval o'qish, keyin yozuv darsi bo'lgan; o'qish va yozish onglilik tamoyili asosida o'rgatilgan; bolalar qaysi tovush, bo'g'in, so'z yoki gapni o'qiyotgan yoki yozayotganini aniq tasavvur qilgan, ma'nosiga tushungan, arabcha harfning yolg'iz shaklini yoxud biror harfning elementini yozayotganligini ongli ravishda bilgan.

Rus-tuzem maktablarining o'zbekcha sinfida ko'chirib yozishga va diktantga ko'p vaqt sarf etilgan. Bulardan tashqari, insho (turli tilxat, duoi salom va savdo ishiga oid har xil xatlar) yozishga ham o'rgatilgan.

1901-yillarda Toshkentda Munavvarqori Abdurashidxonov tomonidan "Adabi avval" otli alifbo yozilgan bo'lsa-da, buning

birinchi bosmasi 1907-yilda chiqadi. Bu alifbo Turkistondagi usuli jadid maktablarining ko'pchiligi tomonidan (ba'zi russskiy-tuzemniy maktablarda ham) qabul qilinib, dars jadvaliga kiritilganligi uchun oktabr voqealarigacha tuzatilib o'n da'fa bosiladi. So'nggi bosmalari rasmlil bo'lib chiqadi.

Yangi usuldagi maktablar uchun darslik sifatida 4 qismdan iborat "Adabiyot yoxud milliy she'rlar" (1909-1915), shuningdek, "Birinchi muallim" (1911), "Ikkinchi muallim" (1912), "Maktab gulistoni" (1915), "Turkiy guliston yoxud axloq" (1913) kabi o'qish kitoblari chop qilingan.

Abdulla Avloniyning "Birinchi muallim" darsligi 1917- yilga qadar 4 marta nashr etilgan. Avloniy uni yozishda mavjud darsliklarga, birinchi navbatda Saidrasul Saidazizovning "Ustozi avval"iga suyangani hamda dars berish jarayonida orttirilgan tajribalaridan samarali foydalangan. "Ikkinchi muallim" kitobi "Birinchi muallim" kitobining uzviy davomidir. Uning birinchi kitobini, shartli tarzda, alifbe, ikkinchi kitobini xrestomatiya-majmua deb atash mumkin. Bu darsliklar davr ruhiga mos tarzda yaratilganligi bilan alohida ahamiyatga ega bo'lgan.

"Ikkinchi muallim" darsligidagi hikoyalarning aksariyati nasriy asarlar bo'lib, ularning barchasi xalq og'zaki ijodi durdonalaridan foydalanib yozilgan. Hikoyalarda ota-onani hurmat qilish, halol mehnat bilan shug'ullanish, ilimli bo'lish yuzasidan maslahatlar berilgan. Unda bolalar saviyasiga mos sodda, didaktik, axloqiy-ma'rifiy hikoyalar, she'rlar berilgan. Darslik 40 soatlik saboqqa taqsimlangan, unda o'quvchilarning og'zaki nutqini o'stirish, badiiy asarni yod oldirish, ifodali va ta'sirchan o'qish malakalarini shakllantirishga e'tibor berilgan.

Avloniyning pedagogikaga oid asarlari ichida "Turkiy guliston yoxud axloq" asari 20- asr boshlaridagi pedagogik fikrlar taraqqiyotini o'rganish uchun qimmatlidir. Bu asar Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig", Nosir Xisravning "Saodatnoma", Sa'diyning "Guliston" va "Bo'ston", Jomiyning "Bahoriston", Navoiyning "Mahbub ul-qulub", Ahmad Donishning "Farzandlarga vasiyat"

asarlari kabi o'ziga xos tarbiyaviy ahamiyatga ega. Avloniy maktab maorif ishlariga moddiy yordam ko'rsatish maqsadida "Jamiyati xayriya" jamiyatini tashkil etib, yetim bolalarni o'qitgan. 1914-yil Xadra maydonida "Nashriyot", 1916-yil "Maktab" shirkatlarini tuzib, "Maktab kutubxonasi" kitob do'konini ochishga muvaffaq bo'lgan. O'sha davrda o'zbek xalqini ma'rifat sari undash dasturiga o'zining amaliy-pedagogik faoliyati bilan ham katta hissa qo'shgan.

Savod o'rgatishda analitik-sintetik tovush metodi

Rossiyada analitik-sintetik tovush metodiga birinchi bo'lib K.D.Ushinskiy asos solgan. U savod o'rgatish davrida analitik-sintetik metodni (1864) o'zining amaliy faoliyatida tajriba sinovdan o'tkazib, uning afzalliklarini asoslab bergan. Shu tufayli bu metod ta'lim jarayoniga keng tatbiq etilgan va yuqori samaradorlikka erishilgan. K.D.Ushinskiy harflar bilan tanishtirishning alifbo tartibini rad etadi, o'quv jarayonida analitik va sintetik harakatlarning uyg'unligi, o'qish va yozishni o'rganishning uzviyligi va uzluksizligini qo'llab-quvvatlaydi. Savod chiqarishda o'quvchilarning jonli nutqiga asoslanish, o'quvchilarning tafakkurini rivojlantirishga e'tibor berish lozimligini qayd etadi.

Savod o'rgatish davrida o'qitish metodlari va usullari o'quv faoliyatining yetakchi turiga qarab belgilanadi.

Savod o'rgatishning tayyorlov davrida nutq, og'zaki va yozma nutq tushunchalarini shakllantirishda reproduktiv metod, tushuntirish metodi qo'llansa, gap va so'z, so'z va bo'g'in, tovush tushunchalarini shakllantirishda analitik metod qo'llaniladi.

Savod o'rgatishning alifbo davrining tovush va harf o'rganiladigan dars bosqichida analitik metod qo'llaniladi. O'rganilgan tovushlar bilan bo'g'in hosil qilish va o'qishda, bo'g'inlarni qo'shish va o'qishda sintetik metod qo'llaniladi. Bunda ikki faoliyatning qaysi biri yetakchilik qilishiga qarab mazkur metodlardan biri tanlanadi.

Analitik metodda so'zdan yoki bo'g'indan tovushni ajratish va uning o'rnini aniqlash, tovushning xususiyatlari bilan tanishtirish,

to'g'ri talaffuzi ustida ishlash, o'rganilayotgan tovush ishtirok etgan so'zlarni farqlash, tovushning yozuvdagi shakli – harf bilan tanishtirish ishlari amalga oshiriladi.

O'rganilgan harflar bilan bo'g'in hosil qilish va o'qish, bo'g'inlarni qo'shib o'qish, o'rganilgan tovush ishtirok etgan so'zlarni qatnashtirib gap tuzish ishlari sintetik metodda amalga oshiriladi.

Bu metod hozirgi kunga qadar ancha takomillashdi. SHu bois analitik-sintetik tovush metodi an'anaviy hamda shakllanish, tashkil topish jarayonida bo'lgan tamoyillariga ega.

Metodning an'anaviy tamoyillari quyidagilardan iborat:

1. Savod o'rgatishda analitik-sintetik tovush metodi shaxsni shakllantirish maqsadiga ko'ra ta'limiy va o'stiruvchi xarakterda bo'ladi, nutqiy mashqlar orqali aqliy o'sishini ta'minlaydi, o'qishning ongli bo'lishini talab etadi.

2. Analitik-sintetik tovush metodi tashkiliy tomondan quyidagi ikki davrga bo'linadi:

- a) alifbegacha tayyorlov davri;
- b) alifbe davri.

Bunda yozuvga o'rgatish o'qishga o'rgatish bilan parallel holda olib boriladi.

3. Analitik-sintetik tovush metodida psixolingvistik nuqtai nazardan quyidagilarga e'tibor qaratiladi:

a) savod o'rgatish bolalarning jonli nutqiga, ular egallagan nutq malakasiga asoslanadi;

b) savod o'rgatishga tovush asos qilib olinadi, unda tovushni ajratishga, analiz va sintez qilishga, tovushlar artikulyatsiyasiga, bolalarda fonematik eshitishni rivojlantirishga katta ahamiyat beriladi;

v) o'qish birligi sifatida bo'g'in olinadi, bo'g'in ustida ishlashga katta ahamiyat beriladi.

Metodning shakllanish va tashkil topish jarayonida bo'lgan tamoyillari quyidagilardir:

1. ***Ta'lim jarayonini tashkil etish nuqtai nazaridan:*** savod o'rgatish jarayonida o'quvchilarga differensial va individual

yondashish (bu bolaning umumiy rivojlanishi hamda o'qish va yozishga tayyorligiga bog'liq).

2. ***O'qitishning istiqboli nuqtai nazaridan:*** grammatika, so'z yasalishi, imlo, leksikologiyaga oid bilimlarni nazariyasiz amaliy asosda muntazam berib borish.

3. ***Psixolingvistik nuqtai nazaridan:*** tovush va harfni o'qitishning qulay usulini izlash, tovush va harflarning mosligini, osonligini, ta'limning tarbiyaviy va o'stiruvchi xarakterini hisobga olish.

Ta'lim jarayonida o'quvchilarga tarbiya ham berib boriladi. Tarbiyalash didaktikaning muhim tamoyillaridandir. Ta'lim-tarbiya birligi asosida axloqiy tarbiya beriladi, ilmiy dunyoqarash elementlari shakllantiriladi. Bolalar darsda ommaviy-ta'limiy tushunchalarni egallaydilar.

"Alifbe" sahifalarida vatanimiz bilan bog'liq turli mavzudagi rasm va matnlar (do'stlik, baynalmilal munosabat, bolalar mehnati, tabiat ne'matlari, kattalar mehnati, bolalar o'yinlari, oila va maktab hayotiga oid) beriladi. Bular bolalarda o'zaro do'stlik, mehnat-sevarlik, mehnatni qadrlash, kattalarga hurmat, kichiklarga izzat, tabiatni sevish va asrash, hayvonot dunyosiga qiziqish, ularni muhofaza qilish, maktab va o'qishni sevish, umuman, o'quvchining ma'naviy madaniyati, axloqiy-estetik tarbiyasi rivojlantiriladi. Demak, bolalarga axloqiy, g'oyaviy-siyosiy, mehnat va estetik tarbiya berish ham savod o'rgatish vazifasiga kiradi.

Bolalarning savod o'rgatishga tayyorligini o'rganish

Savod o'rgatishni to'g'ri tashkil etish uchun bolalarning unga nutqiy tayyorgarligi maxsus o'rganiladi. Ta'lim tajribasida bolaning maktabga, savod o'rgatishga tayyorgarligi avgust oyida maxsus o'rganiladi. Keyinchalik mart oyidan boshlab, 1-sinfga keladigan o'quvchining oilasiga yoki bolalar bog'chasiga borilib, suhbat va amaliy mashqlantirish yo'li bilan tayyorgarligi o'rganiladi. Keyinchalik 1-sinfga qabul qilinadigan bolalar bog'chalarda, maktablarda

oylik kurslarda alifbe jarayoniga maxsus tayyorlanadi. Bu jarayonda bolalarning umumiy bilim saviyasi aniqlanadi, maktabga kelish va sinfda o'tirish ko'nikmalari shakllantiriladi. Lekin bu jarayonga har yerda har xil yondashiladi. Natijada savod o'rgatish davrida o'qish va yozishga o'rgatish ishlarida bir qancha noqulayliklar yuzaga keladi.

1-sinfga qabul qilinadigan bolalarning savod o'rgatish jarayoniga nutqiy tayyorgarligini o'rganish muhim metodik ishlardan biri hisoblanadi. Bunda quyidagilarni aniqlash tavsiya etiladi:

1. O'qish ko'nikmasini aniqlash.

- a) so'zni sidirg'a o'qiydi;
- b) bo'g'inlab o'qiydi;
- v) harflab o'qiydi (noto'g'ri o'qish);
- g) anchagina harflarni biladi, lekin o'qishni bilmaydi;
- d) ayrim harflarni taniydi.

2. Yozuv ko'nikmasi.

- a) hamma harfni yozishni biladi, so'z yozadi (bosma yoki yozma);
- b) ayrim harflarnigina yozishni biladi (bosma yoki yozma);
- v) yozishni umuman bilmaydi.

3. Tovushni tahlil qilishga tayyorgarligi.

- a) so'zni bo'g'inlarga bo'ladi;
- b) so'z yoki bo'g'indagi tovushni ajratadi;
- v) hamma tovushni to'g'ri talaffuz qiladi;
- g) ayrim tovushlarni noto'g'ri talaffuz qiladi (qaysi tovushlar ekani hisobga olinadi);
- d) nutqining baland yoki pastligi, diktsiyasiga e'tibor qaratiladi.

4. Og'zaki bog'lanishli nutqi. She'rni yoddan o'qish.

- a) 3 ta yoki undan ortiq she'rni biladi, uni zavqlanib aytadi;
- b) 1-2 ta she'rni biladi, aytishga uyaladi;
- v) birorta she'rni yoddan o'qishni bilmaydi.

5. Og'zaki bog'lanishli nutqi. Ertak aytish.

- a) bir yoki bir nechta ertakni biladi va aytib bera oladi;

b) ertakni biladi va uni aytishga harakat qiladi, lekin ayta olmaydi;

v) ertak aytishni bilmaydi, o'rganishga ham harakat qilmaydi.

6. Og'zaki bog'lanishli nutqi. Fikr bayon qilish (Rasm asosida).

a) 20 so'zdan ortiq bog'lanishli hikoya, bir necha gap tuza oladi;

b) 10 tadan 20 tagacha so'z, bir necha gap tuza oladi;

v) 10 tagacha so'z bilan bog'lanishli nutq tarzida javob qaytara oladi;

g) 3-4 so'z bilan qisqa javob bera oladi.

SHuningdek, bu jarayonda bola nutqining sintaktik qurilishi ham, foydalanadigan so'zlar doirasi ham o'rganiladi, to'plangan materiallar ikki variantda yoziladi:

a) har bir o'quvchi haqida alohida ma'lumot (bu bolaga yakka yoki differensial yondashish uchun kerak bo'ladi);

b) sinf o'quvchilari uchun umumiy ma'lumot (bu ma'lumotdan darsda sinf o'quvchilari uchun umumiy ishlar metodikasini tanlashda foydalaniladi).

Ma'lumki, o'quvchilar 1-sinfga har xil tayyorgarlik bilan keladi. O'quv materiallari 1-sinf o'quvchilari saviyasiga mos, izchil ravishda beriladi. Shunga qaramay, har xil tayyorgarlik bilan kelgan o'quvchilarning o'zlashtirishlari turlicha bo'ladi. Bu savod o'rgatish jarayonida o'quvchilarga differentsial va individual yondashishni taqozo etadi. Bunday yondashish ta'limning barcha bosqichlarida ham yaxshi natija beradi.

Differensial yondashishda o'quvchilar guruhlarga bo'linadi, har bir guruhning saviyasiga va imkoniyatiga mos topshiriqlar beriladi. Sinf o'quvchilari 3 guruhga bo'linishi mumkin. Topshiriqlar ham 3 variantda ishlab chiqiladi.

O'qituvchi sinfda frontal ishlash jarayonida 3 guruhdagi o'quvchilar bilan parallel ish olib boradi. 3 guruh uchun ham o'quv materiali "Alifbe" hisoblanadi, unga qo'shimcha tarzda tarqatma materiallardan, jadvallardan, mustaqil ishlardan foydalanish mumkin.

Alifbedagi o'quv materiali yoki o'qilayotgan matnning qiyin o'rni oldin tayyorgarligi puxta o'quvchiga, so'ng bo'sh o'quvchiga o'qitiladi. Ba'zi o'quvchilar bilan darsdan tashqari vaqtda yakka tartibda ishlar olib borishga ham to'g'ri keladi.

Savod o'rgatish jarayoni

Analitik-sintetik (tahlil-tarkib) tovush metodida savod o'rgatish jarayoni 4 oy davom etadi. Bu jarayon quyidagi 2 davrga bo'linadi¹⁶:

a) alifbegacha tayyorgarlik davri (1 hafta);

b) alifbe davri (31 dekabrgacha davom etadi).

Alifbegacha tayyorgarlik davri. Bu davrning asosiy vazifasi o'quvchilarni maktab, sinf, tartib-intizom qoidalari va o'quv qurollari bilan tanishtirish, nutq o'stirishga oid mashqlar o'tkazib, fonematik eshitishni o'stirishdan iboratdir.

Alifbegacha tayyorgarlik davri ikki bosqichga ajratiladi:

1. Nutq, gap, so'z va bo'g'in o'rganildigan bosqich (3 soat).

2. Unli tovush va harf o'rganiladigan bosqich (1 soat - o tovushi va Oo harflari).

Alifbegacha tayyorgarlik davrida o'quvchilarga og'zaki va yozma nutq haqida, gap, so'z, bo'g'in va tovushlar haqida, nutqning gaplardan, gaplarning so'zlardan tuzilishi, so'zlarning bo'g'inlarga bo'linishi, bo'g'inlarning tovushlardan tashkil topishi haqida ma'lumot beriladi; tovushlarning unli va undosh tovushlarga ajratilishi o'rgatiladi, ulardan amaliy foydalana bilish ko'nikmalari hosil qilinadi. O tovushi va Oo harflari bilan tanishtiriladi. Bu jarayonda maxsus nusxalar asosida o'quvchilarning bog'lanishli nutqi ustida ishlanadi. Ularga "Alifbe" darsligida berilgan rasmlar asosida hikoyalar tuzdirishdan tashqari, o'zlari bilgan she'r, ertak, hikoya, tez

¹⁶ Баъзи адабиётларда бу жараён 3 даврга бўлинган. Қаранг: Ўзбекистон Республикасида умумий ўрта таълим стратегияси муаммолари ва таълим мазмунининг янги моделлари, уларни татбиқ этиш йўллари/ Р. Сафарова, У. Мусаев, П. Мусаев, Ф. Юсупова, Р. Нуржанова. – Т.: Фан, 2005. – 217-218-бетлар. уларни татбиқ этиш йўллари/ Р. Сафарова, У. Мусаев, П. Мусаев, Ф. Юсупова, Р. Нуржанова. – Т.: Фан, 2005. – 217-218-бетлар.

aytish, maqol, topishmoq, xalq ashulalari, alla, qo'shiqlar, latifalardan aytiriladi.

Tayanch so'zlar asosida gap tuzdirish, "Alifbe" sahifalaridagi so'zlarning talaffuzi, o'qilishi va ma'nolari ustida leksik-semantik ishlar uyushtiriladi. Bu tarzdagi ishlar har bir darsda mavzularga bog'liq ravishda izchil davom ettirib boriladi.

Bu bosqichdagi yozuv darslarida o'quvchilar yozuv daftari va yozuv chiziqlari bilan tanishtiriladi, harf elementlarini yozishga o'rgatiladi, ularda namunaga qarab grafik xatolarini aniqlash, o'z-o'zini tekshirish, harf oralarining tengligiga rioya qilish, chamalab yozish kabi ko'nikmalar hosil qilinadi.

2-bosqichda unli tovush-harflar o'rgatiladi. Bunda unlilarning quyidagi uch xususiyatini o'quvchilar amaliy ravishda puxta egallashlariga erishish lozim:

- a) talaffuzda (og'izda) to'siqqa uchramasligi;
- b) cho'zib aytilishi;
- v) faqat ovozdan tashkil topishi.

Shuningdek, bu bosqichda tovush bilan harfni farqlashga o'rgatish ko'zda tutiladi. Ushbu bosqichda tovush va harf o'rtasidagi chegaraga qat'iy rioya qilinadi. Bolalarga tovush haqidagi ma'lumotlar kitob ochtirilmay beriladi. Tovushni ifodalovchi harf ko'rsatilgach, harf ustida ishlanadi. Tovush va harfga oid o'ziga xos xususiyatlar (tovushlarni talaffuz qilamiz, eshitamiz; harflarni yozamiz, ko'ramiz, o'qiymiz) ham izchil ravishda o'quvchilarning o'zlashtirishlarini hisobga olgan holda sekin-asta tushuntirila boriladi.

Alifbe davri. Bu davr 31 dekabrgacha davom etadi, unda o'quvchilar alifbodagi barcha unli va undosh tovush-harflar bilan tanishtiriladi. Undoshlar osondan qiyinga tamoyili asosida joylashtiriladi. O'quvchilar oldin unli tovushlar, keyin sonor undosh tovushlar (***n, m, l*** kabi), so'ng sirg'aluvchi undoshlar, portlovchi jufti bor jarangli-jarangsiz undoshlar, ikki tovushni ifodalaydigan ***j*** harfi, harf birikmalari (***ng, sh, ch***), tovush ifodalamaydigan ***tutuq belgisi*** (***'***) bilan tanishtiriladi.

O'quvchilarning tovush va harfni yaxshi tanishlari, elementar o'qishni muvaffaqiyatli egallashlari uchun bo'g'inga bo'lish, bo'g'in chegarasini aniqlash, bo'g'indan tovushni ajratish, tovush va harf munosabatini aniqlash, kesma harflardan bo'g'in tuzish va o'qish, bo'g'in-tovush, tovush-harf tahlili kabi mashqlardan foydalaniladi.

Bu davrda bo'g'inlab o'qish ko'nikmasi shakllantiriladi: ikki harfli ochiq (**na, ni, mu** kabi), ikki harfli yopiq (**in, ol** kabi), uch harfli yopiq bo'g'inlarni (**mon, lim, til** kabi) o'qishga o'rgatiladi.

Alifbe davrini o'rganiladigan tovush-harfning va o'quv materialining murakkablik darajasiga ko'ra **3 bosqichga** ajratish mumkin:

1) unli tovush-harflar, ovozdor, sirg'aluvchi undoshlar: **o, a, n, l, m, k, i, u, e, o', y; o-na, a-na, il, in, bi-lan** kabi bo'g'in tuzilishidagi so'zlar o'rganiladigan bosqich;

2) artikulyatsiyasi qiyin bo'lgan **s, z, b, p, d, t, r, g, v, f, g'** kabi undoshlar va **yo'l-bars, do'st, rasm** kabi bo'g'in tuzilishdagi so'zlar o'rganiladigan bosqich;

3) harf birikmalari **ng, sh, ch**, 2 tovushni ifodalaydigan **j**, tutuq belgisi (**'**) va **jo'ja, jurnal, jirafa, tong, so'ng, bodring, choynak, shudring** va shu kabi so'zlar o'qishga o'rgatiladigan bosqich.

Fonetik ishlar sohasida jarangli va jarangsiz undoshlarni taqqoslashga, ularning so'z ma'nosini farqlashdagi faoliyatini aniqlashga oid mashqlar o'tkaziladi (**ziyrak-siyrak, dil-til, bol-pol** kabi). Artikulyatsiyasi qiyin bo'lgan undoshlar **ng** (**tong, rang, keng**), lab-tish undoshi **v**, qorishiq undosh **ch**, jarangli portlovchi **j** (**jo'ja**) va jarangli sirg'aluvchi - **j** (**jurnal**) kabilarni o'rganishda tovush artikulyatsiyasiga oid ishlar qiyinlashadi.

Ba'zi holatlarda tovush-harf izchilligi bolalar hayoti bilan bog'liq hodisalarni ifodalovchi, oson o'qiladigan so'zlarni o'qitish bilan bog'liq holda buziladi.

Asosiy davrning oxirlarida jarangsiz jufti talaffuz qilinadigan undoshli so'zlar: **ko'rib (ko'rip), qaytdik (qayttik), aytib (aytip), ketayotib (ketayotip), tortib (tortip), terib (terip), olib (olip), obod (obot), borishdi (borishti)**; qisqa talaffuz qilinadigan **i** unlisi bor

soʻzlar: *bilan (blan), sira (sra)*; talaffuzda tushib qoladigan undoshli soʻzlar: *baland (balan), doʻst (doʻs), Toshkent (Toshken), farzand (farzan), daraxt (darax)* kabilarni yozilgandek oʻqish imloni oʻrganishga tayyorlaydi. Bular avval orfografik, soʻng orfoepik oʻqitiladi.

Yuqoridagi kabi soʻzlarni oʻqish bilan boʻgʻinlab oʻqish malakasi takomillashadi: oʻquvchilar talaffuzi va yozilishida farqlanadigan soʻzlarni ham toʻgʻri oʻqishga oʻrganadilar.

Alifbe davrining oxirida oʻquvchilar quyidagi bilim va koʻnikmalarga ega boʻlishlari zarur:

a) alifbedagi barcha tovush va haflarni tanishi va har qanday holatda toʻgʻri talaffuz qilishi va oʻqishi;

b) soʻzning boʻgʻin-tovush, tovush-harf tahlilini bilishi, soʻzdagi tovushlarning izchil tartibini aniqlay olishi, kerakli tovushni soʻz va boʻgʻinga ajrata olishi;

d) kesma harf va boʻgʻinlardan soʻz tuza olishi va oʻqishi;

e) 2-3-4 boʻgʻinli soʻzlarni yaxlit, adabiy-orfoepik talaffuz bilan oʻqishi;

f) gaplarni ohangiga rioya qilib oʻqishi;

g) oʻzi oʻqigan matnning mazmunini tushunib, ongli oʻqishi;

h) matnning nima haqda ekanini anglash;

i) oʻqigan matn mazmunini rasmlar va savollar asosida soddagina qilib qayta hikoyalab berishi;

j) oʻqigan matnga sarlavha topa olishi;

z) maʼnosi oʻrganilgan soʻzlarning maʼnosini aytib bera olish;

k) toʻgʻri, ongli, ifodali, dastur talabi asosidagi tezlikda oʻqish koʻnikmasiga ega boʻlishi.

Alifbe davri yozuv darslarining vazifasi - kichik va bosh yozma harflarni toʻgʻri shakllantirish, harflarni toʻgʻri ulash, alifbeda oʻqigan boʻgʻin, soʻz va gaplarni namunaga qarab yozish, harf, boʻgʻin, soʻz, gap diktantlarini yozish koʻnikmasini shakllantirish, izohli, saylanma, koʻruv, taʼlimiy diktant yoza olishlariga erishish, umuman, grafik malakani shakllantirishdir. Savod oʻrgatish jarayonining oxirida bir

darsda, agar darsning 2-3 qismi yozuvga ajratilsa, 20 tagacha soʻz yoza olishlari talab qilinadi.

Savod oʻrgatishning asosiy davrida oʻquvchilarni oʻqishga oʻrgatish

Maʼlumki, savod oʻrgatish jarayonidagi oʻqish darslarining asosiy vazifasi oʻquvchilarga tovush va harfni tanishtirish, ularning toʻgʻri talaffuzini oʻrgatish orqali bolalarda toʻgʻri, ongli, ifodali oʻqish koʻnikmalarini shakllantirishdan iborat. SHuningdek, oʻquvchilar lugʻatini boyitish, bogʻlanishli nutqini oʻstirish, bilimini boyitish, tafakkurini shakllantirish, eshitish, qabul qilish sezgisini oʻstirishda ham bu davr masʼuliyatliligi bilan alohida oʻrin tutadi.

Tayyorgarlik davri oʻqishga oʻrgatish uchun zamin hozirlaydi. Bu davrda bolalarda oʻzgalar nutqini eshitish, diqqatni toʻplash, til birliklarini (tovush, boʻgʻin, soʻz, gap) farqlash, ajratish, ularning vazifalarini anglash kabi xususiyatlar shakllantiriladi. Bular oʻquvchilarning oʻqishni muvaffaqiyatli egallashlariga yordam beradi.

Oʻqishga oʻrgatish uchun, avvalo, oʻquvchi tovush va harf bilan yaxshi tanishtirilishi lozim. Tovush va harf bilan tanishtirishda boʻgʻindan tovushni ajratish tamoyiliga rioya qilinadi. Harf bilan tanishtirish bir necha xil yoʻnalishda amalga oshirilishi mumkin:

1. Mazmunli rasm yuzasidan savol-javob usuli bilan bogʻlanishli hikoya tuzdiriladi. Undan kerakli gap, soʻng kerakli soʻz ajratib olinadi, soʻngra soʻz ustida yuqoridagi kabi tahlil ishlari uyushtiriladi.

2. Soʻz asos qilinib, analitik mashqlar yordamida oʻrganiladigan tovush ajratib olinadi. Masalan: **oy**. Oʻqituvchi **oy** rasmini koʻrsatadi, oʻquvchilar uning nomini - soʻzni aytadi. Oʻqituvchi **o** tovushini choʻzib (**o-o-o-y**) aytadi va qaysi tovushni choʻzib aytayotganini oʻquvchilardan soʻraydi. Oʻquvchilar **o** tovushini aytgach, uning xususiyalari haqida savol-javob oʻtkaziladi. **O** tovushli soʻzlar oʻylab toptiriladi. SHundan soʻng **o** harfi kesma harfdan yoki rasmlil

alifbodan ko'rsatiladi. Bunda o harfining shaklini esda olib qolishlariga alohida e'tibor qaratiladi.

3. O'rganilgan harflar ichiga bugun o'rganiladigan harf aralashtirib qo'yiladi, bolalar uning ichidan notanish harfni ajratadilar, so'ng o'qituvchi bu harf ifodalaydigan tovushni aytadi. O'quvchilar tovushning xususiyatlarini aytadilar. SHu harfni kesma harflar ichidan topib, kitob sahifasidan, rasimli alifbodan ko'rsatadilar. SHu tariqa tovush-harf bilan tanishtirilgach, o'qishga o'rgatish ustida ishlanadi.

O'qishga o'rgatishda bo'g'in asos qilib olinadi. Buning uchun o'qituvchida bo'g'in jadvali bo'lishi lozim. Bo'g'in jadvali asosida o'qish namunasi ko'rsatiladi, ya'ni harflab emas, ichida, birinchi harfni ko'z bilan ko'rib, uning nomini dilda saqlab, ikkinchi harfni ko'rish va ikkalasini bog'lab, unlini mo'ljallab ulab aytish tushuntiriladi. Bo'g'in o'qish o'qituvchining namunasi asosida doimiy ravishda har bir darsda izchil olib boriladi.

Shuningdek, alifbe multimediasi asosida tovush-harf bilan tanishtirish, harflarni, bo'g'inlarni qo'shib o'qishni mashq qildirish o'quvchilarning o'qishni o'rganishlarini tezlashtiradi. Multimedia orqali bola o'ynab turib o'qishni mashq qiladi. Uning ko'z o'ngida jonli jarayon namoyon bo'ladi. Mavhum narsalar uning ko'z o'ngida aniq gavdalanadi. Multimedia qahramonlariga ergashib, o'qishni mashq qiladi, fikrlashi tezlashadi. Bunda "Alifbe" sahifalaridagi so'zlarning oldin bo'g'in tarkibini o'qish, so'ng so'zni yaxlit o'qishlari o'qish sifati samaradorligini oshiradi.

O'qituvchining namunali o'qishidan so'ng birgalikda ovoz chiqarib o'qitish, yakka-yakka o'qitish, shivirlab o'qitishdan foydalaniladi. Ayniqsa, sekin o'qiydigan o'quvchilar bo'lgan sinflarda xor bilan o'qitish o'qishni tezlashtirishga yordam beradi. Sinf o'quvchilarining o'qish ko'nikmalaridan kelib chiqib, matndagi so'zlarni xattaxtada bo'g'inlarga bo'lib yozish, o'rganilgan harflarni hisobga olgan holda qo'shimcha so'z birikmalari, gaplar tuzib yozish va o'qitish usuli o'quvchilarning tushunib o'qishlarini ta'minlaydi.

Ma'lumki, "Alifbe" sahifalarida bo'g'in tuzilishi murakkablashib boradi. SHuning uchun o'qituvchi har bir bo'g'in tuzilishining murakkabligiga qarab ish usullarini belgilab olishi zarur. Masalan, uch tovushdan tuzilgan, to'rt tovushdan tuzilgan bo'g'inlarni o'qishga o'rgatish ham o'ziga xos qiyinchiliklarni keltirib chiqaradi. Bunda *o-lov*, *Man-non* tipidagi bo'g'inlarda ***o-lo:v***, ***Ma:n-no:n*** tarzidagi qo'shimcha chiziqdan, *bodring*, *do'st* tipidagi bo'g'inlarda ***bo:d-ri:ng***, ***do':s:t*** tarzidagi qo'shimcha chiziqlardan foydalaniladi. So'zlarni o'qishga o'rgatishda jadvallar ham yaxshi samara beradi:

i			
	a		
			ar

Umuman olganda, har bir o'qish darsida albatta bo'g'in tuzilishi murakkab bo'lgan so'zlarni o'qish mashqi o'tkazilishi lozim. Bu usul o'quvchilarda o'qish malakasining takomillashuviga yordam beradi.

O'qishga o'rgatishda so'zlarni va gaplarni to'ldirib o'qish ko'nikmalarini hosil qilish o'quvchini gap tuzishga, tez fikrlashga yo'naltiradi. O'quvchi tushirib qoldirilgan harf yoki so'zni rasimga qarab topadi, uning gap mazmuniga mos yoki mos emasligiga e'tibor beradi, o'rtoqlariga nisbatan tez topib, o'qituvchining rag'batiga sazovor bo'lishga intiladi.

"Alifbe" darsligidagi matnlarda turli tinish belgilari ishlatilgan. O'quvchilar shularga mos ohang tanlashni, to'xtam (pauza) qilish o'rinlarini belgilab olishi zarur. Bunda ham o'qituvchining tushuntirishi (birinchi uchragan tinish belgini izohlashi) va ifodali o'qish namunasini ko'rsatishi katta ahamiyat kasb etadi. Ifodali o'qilgan matn mazmuni tushunarli bo'ladi.

Har bir predmetda bo'lgani kabi o'qish darslarida ham ta'lim-tarbiya birligiga e'tibor beriladi. O'qish darslarida tarbiya o'qilgan matnning ongli o'zlashtirilishiga bog'liq. Birinchidan, o'quvchi matnda fikr nima haqida borayotganini anglasagina, o'zida shunday

xislatlarni shakllantirishga harakat qiladi. Ikkinchidan, yaxshi inson bo'lish uchun o'qishning zarurligini anglaydi. SHuning uchun ongli o'qishni ta'minlashda matn bilan unga ishlangan mazmunli rasmlar o'rtasidagi bog'lanishlarni aniqlashtirishga, matn yuzasidan savollar berishga diqqatni qaratish lozim. Bunda quyidagicha savol va topshiriqlardan foydalanish mumkin:

1. *Rasmni kuzating, matnda nima haqida gap boradi?*

2. *Rasmda nima tasvirlangan? Rasm bilan matn orasida bog'lanish bormi?*

3. *Matn mazmunini rasmga qarab so'zlab bering.*

4. *Bolalar qayerga bordilar? Qizning ismi nima? Bolaning ismi-chi?*

5. *Ali, Lola nima qildi? Ular qanday lolalar terdilar?*

Demak, o'qish o'qilganlarni o'zlashtirishga yo'naltirilgan bo'lishi lozim, shundagina matndagi asosiy fikr, ilgari surilayotgan g'oya o'quvchilar tomonidan o'zlashtiriladi, so'z va matnlar yod olingan taqdirda ham o'quvchiniki bo'lib qoladi.

Savod o'rgatishning birinchi kunlaridanoq o'qish ongli bo'lishi, bolalarni ongli o'qishga o'rgatish juda muhim. So'roqlar yordamida o'qilganlarni bola qanday tushungani aniqlanadi, tekshiriladi. O'qishdan oldin o'tkazilgan tayyorlov suhbat ham, o'qilgan matn yuzasidan o'tkazilgan suhbat ham shu maqsadga - ongli o'qishga xizmat qiladi. SHaroitga qarab, bolalarga nimanidir o'qishni talab qiladigan muammoli holatni yaratish zarur. Bunday holat "Alifbe" dan yoki harf terish matosidan o'qiladigan topishmoqdan foydalanib yoki muammoli savolni keltirib chiqaradigan taxminiy suhbat yordamida hosil qilinishi mumkin. Masalan, "*Qishda qushlar qayerga uchib ketadi?*" (*harf terish matosida: "Qushlar issiq o'lkalarga uchib ketadi"*). Bu kabi tayyorlov mashg'ulotlari o'qishning yuqori darajada ongli bo'lishini ta'minlaydi.

Ongli o'qishni ifodali o'qishdan ajratib bo'lmaydi. Ammo analitik o'qishning birinchi bosqichida ifodali o'qish mumkin emas, chunki bolalar so'zda urg'uli bo'g'inni ajrata olmaydilar, tugallangan intonatsiyani, so'roq ohangini, hatto, orfoepik to'g'ri o'qishni

bilmaydilar. O'quvchilar so'zning harfiy shaklidan aynan nusxa ko'chirib, orfografik o'qiydilar. O'quvchilar orfografik o'qishdan asta-sekin orfoepik o'qishga o'tkaziladi. Orfoepik o'qishga o'rgatishda qayta o'qitish usulidan foydalaniladi. SHuning uchun analitik o'qish bosqichida so'zni yaxlit, orfoepik qayta o'qish tavsiya qilinadi. Bunday qayta o'qish to'g'ri intonatsiyaga, ifodalilikka rioya qilib o'qishga o'rgatibgina qolmay, o'qishning ongli bo'lishiga ham yordam beradi.

Savod o'rgatishning birinchi darslaridayoq o'quvchilarga tabaqalashtirib (differensial) yondashish (bunda o'quvchilarning o'qish imkoniyati hisobga olinadi) amalga oshiriladi.

O'qishning ongliligini va ta'sirchanligini ta'minlash uchun matn mazmunini o'quvchilarning ko'rgan-kechirganlari, taassurotlari bilan bog'lash lozim. SHunda o'quvchida o'qishga, o'rganishga qiziqish ortadi.

Ongli o'zlashtirishni amalga oshirishda lug'at ustida ishlash ham muhim ahamiyat kasb etadi. So'zlarning ma'nosi bilan tanishtirish, birinchidan, fikrni oydinlashtirsa, ikkinchi tomondan matnni tushunishga yordam beradi.

She'r, tez aytish, topishmoq, qo'shiq, maqol, hikmatli so'zlardan o'qitish, yod oldirish ham o'quvchilarning o'qishga qiziqishini oshiradi, o'qish malakasini shakllantiradi, xotirasini mustahkamlaydi. Boshlang'ich sinflarda o'qish darslarining uchdan ikki qismi o'qishni mashq qilishga ajratilishi lozim.

Yangi tovush va harf o'rganiladigan **o'qish darsida** asosiy ish turlari quyidagilar:

1. O'rganiladigan yangi tovushli so'zni (shu tovush so'z boshida, o'rtasida, oxirida kelgan so'zni) bo'g'in-tovush tomonidan tahlil qilish bilan ajratish. Bunda yangi tovush ajratiladigan so'zni o'quvchilar rasm asosida o'zlari tuzgan gaplar ichidan tahlil orqali ajratib oladilar. Tovushni ajratishda shu so'zning chizmasi-modeliga asoslanadilar. Tovushlarni eshitish, talaffuz qilish, ularning artikulyatsiyasi - nutq organlarining tovush chiqarishdagi holati aniqlanadi va talaffuzi mashq qilinadi.

2. Kichik va bosh harflar bilan tanishtiriladi. Bo'g'inlar jadvali o'qitiladi.

3. So'zlarni avval xattaxtdan, keyin "Alifbe"dan o'qitish. Harf va bo'g'inlaridan harf terish kartonida so'z va gap tuzish va ularni o'qish, so'z ma'nosi ustida ishlash.

4. Matnni o'qish va tahlil qilish, uni qayta o'qitish, rasmning matn mazmuni bilan bog'liqligini aniqlash.

5. Savollar va rasm asosida matn mazmunini qayta hikoyalatish, rasm asosida matn mazmunini to'ldirish, mantiqiy mashqlar yordamida lug'atini boyitish, ulardan nutqida foydalanish ko'nikmasini shakllantirish. Kesma bo'g'inlar asosida o'qilgan va ma'nosi izohlangan so'zlarni tuzdirish.

6. Umumlashtirish: yangi harfni jadvalga qo'yish, yangi o'rganilgan tovushning unli yoki undosh ekanligini aniqlash, yangi harfni ilgari o'rganilganlar bilan qiyoslash, tovush va harfni o'rganishning ahamiyatini izohlash va hokazo.

7. O'rganilganlarni mustahkamlash darsida yangi tovush va harf bilan tanishtirish mashqidan tashqari barcha ish turlari amalga oshiriladi, shuningdek, qo'shimcha so'zlar va matnlar bilan ishlash; matnni o'qish va tahlil qilishga, ko'rgazma vositalar bilan ishlashga (harfni terish kartoni, magnit doskasi, sirli mato, rasmlar va boshq.) nutq o'stirishga, o'yinlar va qiziqarli materiallarga, ilgari o'rganilgan tovushlar va harflarni takrorlab mustahkamlashga alohida ahamiyat beriladi, tarqatma materiallardan keng foydalaniladi.

8. Birinchi uchragan so'zlar bilan ishlash: ochiq bo'g'inda dastlab undosh, keyin esa unli o'qiladi, yopiq bo'g'inda esa unli bilan tugagan ochiq bo'g'inni o'qib, keyingi undosh o'qiladi va so'zni yaxlit o'qishga o'rgatiladi. Yangi so'z urg'usi qo'yilgan holda beriladi, bu uni o'qishga, bo'g'inlab o'qishdek sintetik o'qishga (so'zni butunligicha o'qishga) yordam beradi. Bunda yangi so'zni xattaxtda katta bosma harflar bilan yozish, o'quvchilarga o'qitish tavsiya qilinadi. So'z shivirlash bilan o'qiladi, kesma harf bo'g'inlar yordamida yoziladi.

9. Darslikdagi sujetli rasm mazmunini o'qituvchi yo'llovchi savollari asosida so'zlatish, hikoya tuzish, undan asosiy fikrni ifodalovchi gapni ajratish va tarbiyaviy xulosa chiqarish.

Yangi bo'g'in, so'z tuzishda harf terish matosi, magnit doskasi, sirli mato kabilarning va yangi so'zni xattaxtda va daftarda "yasash"ning ahamiyati juda katta. O'qish uchun xilma-xil bosma materiallardan qanchalik ko'p bo'lsa, ulardan turli xil mashqlar tuzishda foydalanilsa, o'qish shunchalik ongli, qiziqarli bo'ladi, malaka puxta shakllantiriladi.

Bola endigina o'qishni boshlagan davrda qatorni yo'qotmasliklarini, shuningdek, so'zdagi birorta harfni yoki so'zni tushirib qoldirmaslik uchun xatcho'pdan (*o'qiyotgan betni belgilab qo'yish uchun kitob ichiga solib qo'yiladigan qog'oz yoki lentacha*) foydalanishga o'rgatish juda muhimdir. O'qilayotgan qatorni kuzatib borish ko'nikmasi sinf o'quvchilaridan o'rtog'ining xatosini to'g'rilashni talab qilish yo'li bilan hosil qilinadi. O'quvchilar bu talabni qiziqib bajaradilar, shu yo'l bilan ularning o'qishga e'tibori ortib boradi.

Demak, o'quvchilarni o'qishga o'rgatish, ularning o'qish sur'atini oshirish, ifodali va ongli o'qish elementlarini shakllantirish, tarbiyalash o'qish darslarining muhim vazifalari hisoblanadi.

Savod o'rgatish mashqlarining asosiy turlari

Tovush ustida ishlash. Tovush savod o'rgatishning asosi bo'lib xizmat qiladi. Savod o'rgatish davrida so'z va bo'g'inlarni tovush tomonidan analiz va sintez qilish, tovush va ularning artikulyatsiyasini analiz qilish mashqlari o'tkaziladi, diksiya (ravshan, burro gapirish) ustida ishlanadi, logopedik ishlar amalga oshiriladi. Tovush ustida ishlash harf ustida ishlash bilan, ayniqsa, kesma harflardan so'z tuzish va o'qitishda analiz va sintez usullari birlashib ketadi; tovush va harf o'rtasidagi munosabatni doimo aniqlab borish o'qish malakalarini shakllantirish uchun ham, imloviy jihatdan savodli yozish asosini yaratish uchun ham foydalidir.

Tovushni analiz va sintez qilish usullarini S.P.Redozubov to'liq ishlab chiqqan¹⁷. O'zbek tilida savod o'rgatishda ham, asosan, quyidagi usullardan foydalaniladi:

1. Analiz mashqlari.

1. Nutq (gap)dan so'zni ajratish; so'zni aniq talaffuz qilish; bo'g'inlarga bo'lish va bo'g'inlarni aniq talaffuz qilish, urg'uli bo'g'inni ajratish va uni boshqa bo'g'inlardan farqlab, kuchli talaffuz qilib o'qish, maxsus tovushni ajratgan holda so'zni bo'g'inlab o'qish (*aaaa-na, nooon, iiii, sssa-na, ki-yyyik, iiish*).

2. Darsda o'rganiladigan yangi tovushni ajratish. Bunday tovushni birinchi marta ajratishning bir necha usuli bor:

a) so'zdan tovushni cho'zib talaffuz qilish usuli bilan ajratish: *aaa-na, looo-la, booo-la*;

b) undosh tovushni yopiq bo'g'indan ajratish: *Usss-mon, O-limmm, A-minnn*.

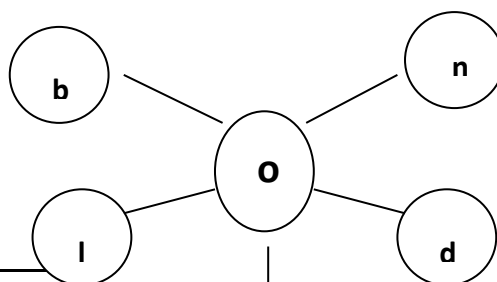
v) sirg'aluvchi undoshni ochiq bo'g'indan ajratish: *sssa-na, tu-yyya, zzzzi-rak*;

g) bo'g'in hosil qilgan bir unlini ajratish: *o-na, u-num, o'-tin, a-na, e-tik, i-pak*;

d) o'rganilgan tovushni so'z boshida kelgan so'zlardan ajratish (so'zni o'qituvchi aytadi, birinchi tovushni esa o'quvchi aytadi): *non, tok, olma,...*;

e) rasm nomini ifodalovchi so'zni aytish: o'qituvchi nokning rasmini ko'rsatib, "noo" deydi, o'quvchilar "k" tovushini qo'shib aytadilar: *nok*.

Bu jarayonda Omonashvili ishlab chiqqan usuldan ham foydalanish mumkin. Bunda tovush emas, harf asos qilib olinadi. O'quvchilar o'rganilgan harflar ichidan notanishini topadilar, so'ng uning o'qilishi va fonetik belgilari ustida ishlanadi:

¹⁷ Редозубов С.П. Методика русского языка в начальной школе. — М.: 1963. С-29-59.

Darsda yangi tovush birinchi marta ajratib, talaffuz qilingandan so'ng, odatda, shu tovush so'z boshida, o'rtasida, oxirida kelgan va aniq talaffuz qilinadigan so'zlar tanlanib, o'quvchilarga talaffuz qildiriladi. Misol:

L tovushi: *laylak, olma, fil.*

O tovushi: *olma, non, O-mon.*

D tovushi: *don, Odil* (so'z oxirida jarangsizlashadigan *ozod, obod* kabi so'zlarni tanlash tavsiya qilinmaydi).

3. So'zdagi tovushlarni sanash va ularning nomini tartibi bilan aytish, sonini aniqlash, bo'g'inlarni sanash: **Olma** - *ol-ma; o-l-m-a* - to'rtta tovush, to'rtta harf, ikki unli tovush, ikki undosh tovush, ikki bo'g'in. Bu usuldan o'quv yilining ikkinchi yarmida va keyingi sinflarda ham fonetik tahlil sifatida foydalaniladi.

4. Jarangli va jarangsiz undoshli so'zlarni amaliy taqqoslash: *dil-til, zira-sira* kabi.

Savod o'rgatishda analiz va sintez bir-biridan ajratilmaydi, chunki analiz o'qish jarayonini egallash uchun zamin yaratadi, sintez esa ko'proq o'qish malakasini shakllantiradi.

II. Sintez mashqlari.

1. Tovush tomonidan analiz qilingan so'zni yoki bo'g'inni talaffuz qilish va uni kesma harfdan tuzish (yozish); shu so'z yoki bo'g'inni o'qish.

2. O'rganilgan undosh yoki unli bilan (*na, ni, no; la, lo, li; ay, uy, oy, ...*) bo'g'in jadvalini tuzish; bo'g'in jadvalini kitobdan yoki matndan o'qish; kesma harflardan bo'g'in jadvalini tuzish.

3. *Bola-lola-tola, boy-soy-loy, baxt-taxt, ona-ota, mosh-bosh* kabi bir undosh harf bilan farqlanadigan yoki *ona-ana, ukki-ikki, osh-ish* kabi bir unli harf bilan farqlanadigan so'zlarni o'qish (bunday so'zlarni o'quvchilarning o'zlari topib o'qishlari mumkin).

4. So'zning boshiga yoki oxiriga bir harf qo'shib, yangi so'z hosil qilib o'qish: *ola-lola, osh-bosh, oy-toy, boy, soy, loy; o'roq-so'roq; ol-xol, sol; sava-savat; son-oson; ayiq-qayiq; olti-oltin.*

5. Soʻz oʻrtasiga harf qoʻshib, yangi soʻz hosil qilib oʻqish: *koʻmak-koʻlmak, ziraq-ziyrak, tana-tashna, sila-siyla* kabi.

6. Boʻgʻinlarni almashtirib yangi soʻz hosil qilish va oʻqish: *Gulnor-Norgul, asil-sila* kabi.

7. Tovushlarning oʻrnini almashtirib yangi soʻzni hosil qilish va oʻqish: *somon-osmon, tilak-kalit, qoʻy-yoʻq*.

8. Tovushni yoki boʻgʻinni tushirib qoldirib, yangi soʻz hosil qilish va oʻqish: *anor-nor, gulnor-gul, yelkan-elka, bogʻla-bola*.

9. Boʻgʻin qoʻshib yangi soʻz hosil qilish va oʻqish: *bogʻ-bogʻbon, gul-gulzor, paxta-paxtakor*.

Sintetik ishlarning bu usullari tovush ustida ishlashni harf ustida ishlash bilan birga qoʻshib olib borishni talab qiladi. Bu ish usullari qiziqarli boʻlib, darsda yarim oʻyin holatini vujudga keltirishga imkon yaratadi.

Xulosa qilganda, faqat analiz yoki faqatgina sintez bilan kifoyalanib boʻlmaydi, ammo tafakkur faoliyatining u yoki bu turi yetakchi oʻrin tutadi. Oʻquvchi soʻzni analiz qilish bilan uni leksik maʼnoga ega boʻlgan bir butunlik sifatida anglaydi, bu - **sintez**dir; soʻz sintez qilinganda uning tovush tarkibiga diqqat jalb etiladi, bu esa **analiz**dir.

Umuman, savod oʻrgatish jarayonida analitik-sintetik ishlar tizimi bolaning faol fikrlashini taʼminlaydi. Analitik-sintetik ishlar usuligina oʻquvchilarning bilish mustaqilligini taʼminlaydi, “muam-moli” vaziyat yaratadi, bolalarda kuzatuvchanlikni, ziyraklikni oʻstiradi.

Tovush-harf tomonidan analiz va sintezni yengillash-tiradigan foydali vositalar sifatida kesma harflar, kesma boʻgʻinlar va harf terish taxtasi, shuningdek, abak (harakat qiladigan lentali koʻrgazma), kadoskop, animatsiya va shu kabi texnik vositalardan ham foydalaniladi; tovushlarning talaffuzi ustida ishlash uchun, shuningdek, yozib olingan ifodali nutqni (asosan, badiiy asarni) takroriy eshittirish uchun magnitafon yoki lingofon kabineti xizmat qiladi.

Tovushlar artikulyatsiyasi, diksiya ustida ishlash. Analiz-sintez ishlari tizimida tovushning o'zini analiz va sintez qilish, tovushni talaffuz qilish vaqtidagi nutq apparati organlarining holati va harakatini kuzatish (analiz) va harf bilan ifodalangan tovush va tovushlar birikmasini talaffuz qilish maqsadida nutq organlarini zarur holatga keltirish (sintez) muhim o'rin tutadi. Masalan, **u** tovushning analizida til tanglayga tomon baland ko'tariladi, tanglay bilan til orasida torgina bo'shliq qoladi, lablar bir-biriga yaqinlashib yumaloqlashadi, ovoz hosil bo'ladi; **r** tovushining sintezida og'iz ozroq ochiq, tishlar orasida bo'shliq bo'ladi, lablar ozgina kengroq tortilgan, til ozroq orqaga itarilgan va tanglay (tepa)ga tomon baland ko'tarilgan holatda; ovoz eshitiladi, o'tayotgan havo kuchi bilan tilning uchi titraydi.

Sinfda barcha tovushlarning artikulyatsiyasi (hosil bo'lishi) ni ko'rsatib bo'lmaydi. Masalan, qorishiq portlovchilar (*ch, j*), chuqur til orqa (*q, g', x*), bo'g'iz tovushi (*h*) artikulyatsiyasini ko'rsatish qiyin. Ammo bunday tovushlarning hosil bo'lishini tushuntirish uchun o'qituvchi, o'quvchilar diqqatini jalb qilgan holda, tovushni talaffuz qilib ko'rsatadi, so'ngra o'quvchilar talaffuz qiladilar. Bunday usulni bir necha bor takrorlagan ma'qul.

Diksiya ustida ishlash o'quvchilar nutqini tushunarli, sof, tiniq, jarangdor bo'lishiga erishishdir. U savod o'rgatish uchun ham, ifodali o'qish, orfoepik va orfografik malakani, xushovozlik ko'nikmasini o'stirish uchun ham juda muhimdir. Yaxshi diktsiya tovush hosil qiluvchi apparatning egiluvchanligiga bog'liq, shuning uchun diktsiyani o'stirish mashqlari tovush hosil qiluvchi apparatning egiluvchanligini oshirishga qaratiladi.

Diksiya ustida ishlashda quyidagicha mashq turlaridan foydalanish mumkin:

1. Baland talaffuzni mashq qilish: Masalan, *sara-shira-sara-shira* kabi so'zlarni ovozni to qichqiriqqacha balandlatib, so'ngra esa ovozni to shivirlashgacha pasaytirib talaffuz qilish.

2. Talaffuz tempini mashq qilish. SHu *sara-shira* kabi so'zlarni sekin talaffuz qilib, tempni asta tezashtira borish.

3. Ayrim undosh tovushlarni, ayniqsa, o'quvchilar qiyinchilik bilan yoki noto'g'ri talaffuz qiladigan so'zlarni qayta talaffuz qilish mashqi.

4. Murakkab tovush birikmalarini talaffuz qilishni mashq qilish. Buning uchun tez aytishlardan foydalaniladi. Misol: *Qishda kishmish pishmasmish, pishsa kishmish qishmasmish*.

Bolalarni so'zlayotganda to'g'ri nafas olishga, tovushlarni to'g'ri talaffuz qilishga o'rgatish zarur. Ba'zi tortinchoq bolalar tovushni talaffuz qilishga uyaladilar. Bunday vaqtda tovushni, so'zni xor bilan talaffuz qildirish, xor bilan o'qitish, tez aytishlarni xor bilan aytirish foydalidir.

Savod o'rgatish davrida o'quvchilar nutqini o'stirish

Boshlang'ich ta'limning asosiy vazifalaridan biri o'quvchilar nutqini o'stirishdir. Nutq o'stirish uch yo'nalishda: so'z ustida ishlash, so'z birikmasi va gap ustida ishlash, bog'lanishli nutq ustida ishlash orqali amalga oshirilishi metodik adabiyotlarda qayd etilgan.

Savod o'rgatish darslarida ham yuqoridagi uch yo'nalish bo'yicha ish olib boriladi. Ona tilidan olib boriladigan ishlarning hammasi, shu jumladan savod o'rgatish ham o'quvchilar nutqi va tafakkurini o'stirish bilan bog'liq holda uyushtiriladi. Savod o'rgatish davridagi ishlarning miqyosi keng bo'lib, ekskursiyalar, bolalarning kuzatishlari, predmet darslar, rasm yuzasidan suhbat va shu kabilar bilan bog'lanadi. Bu davrda o'quvchilar nutqini o'stirishning vazifalari quyidagilardan iborat:

- 1) o'quvchilar nutqidagi kamchiliklarni to'g'rilash;
- 2) ularning tasavvur va tushuncha doirasini kengaytirish bilan bog'liq holda lug'atini boyitish;
- 3) o'quvchilar nutqidagi ayrim so'zlarning ma'nosiga aniqlik kiritish;
- 4) gap va uch-to'rt gapli kichik "hikoyacha" (bog'lanishli nutq)ni og'zaki to'g'ri tuzish ko'nikmasini o'stirish.

Bolalar bu davrda, birinchidan, kiyim-kechak, ish qurollari, mevalar kabi predmetlar bilan tanishish yordamida soʻzni ongli ishlatishga; ikkinchidan, turli sodda yigʻiq gap (*Bolalar yugur-yaptilar*), sodda yoyiq gap (*Lola doʻkonga bordi*), uyushiq boʻlakli gap (*Anvar oʻqidi va yozdi*) tuzadilar. Ular bu koʻnikmalarni amaliy-mashqlar yordamida egallaydilar.

Bolalarning shaxsiy tajribalari, kishilar hayoti va tabiatni kuza-tishlari nutq oʻstirish uchun asosiy manba hisoblanadi. Narsalar, uy-roʻzgʻor buyumlari, oʻsimliklar, hayvonlar qiziqarli suhbat uchun mavzu boʻlib xizmat qiladi. Suhbat jarayonida bolalarda hosil qilingan tasavvur asosida aniq tushunchalar shakllanadi.

1- sinf oʻquvchilari nutqini oʻstirishda bolalarning oʻyin va ermaklari, rasm koʻrish va *“Bu nima?”*, *“Bu kim?”*, *“U nima qil-yapti?”* kabi savollar asosida suhbatdan ham foydalaniladi.

Savod oʻrgatish davrida nutq oʻstirishga oid ish turlariga atrof-dagi jonli predmetlarning nomini, ularning belgilarini aytish, predmetlarni maʼlum belgilari asosida guruhlash kabi mashqlar kiradi. Masalan, oʻqituvchining topshirigʻiga muvofiq, maʼlum bir mavzuda (kuz, mevali bogʻ, sinf, maktab haqida) ikki soʻzdan iborat gap tuzadilar; keyinroq esa shunday yigʻiq gaplar tuzib, uni savollar yordamida yoyiq gapga aylantiradilar. Ular oʻrgangan harflaridan soʻzlar va kichik gaplar tuzib yozadilar.

Oʻqish darslarida oʻquvchilar rasmga qarab kichik hikoyacha tuzadilar, oʻqituvchi savoliga toʻliq javob berishga oʻrganadilar. Alifbedagi rangli chiroyli rasmlar tevarak-atrofdagi predmet va hodisalar, hayvonlar va oʻsimliklarning nomini idrok etishga, bilib olishga yordam beradi.

Savod oʻrgatish davrida oʻquvchilarning talaffuzi ustida ishlash ham katta ahamiyat kasb etadi, chunki koʻpgina bolalar talaffuzida kamchiliklar boʻladi: bir tovush oʻrniga boshqasini (*sh* oʻrniga *s*, *r* oʻrniga *l*) talaffuz qiladilar, chuchuk til bilan duduqlanib gapiradilar, soʻzdagi ayrim tovushni tushirib yoki boshqa bir tovush qoʻshib talaffuz qiladilar, tovushlar oʻrnini almashtirib qoʻyadilar va hokazo. Bu kamchiliklarni bartaraf etish uchun logopedlar maxsus

mashqlardan foydalanadilar. O'qituvchi ham har bir darsda va darsdan tashqari vaqtda o'quvchilar talaffuzini kuzatib borishi, kamchiliklarni aytib, to'g'ri talaffuz namunasini ko'rsatishi lozim.

Savod o'rgatish davridagi har bir dars jarayonida nutq o'stirish ishiga alohida e'tibor qaratish lozim. SHundagina o'quvchilarda adabiy nutq (shevalar ta'sirisiz, adabiy me'yor asosidagi nutq) ko'nikmalari shakllanadi va malakaga aylanadi. Shu o'rinda "Alifbe" (*mualliflari: R. Safarova, M. Inoyatova, M. SHokirova, L. SHermamatova*) darsligi asosidagi dars namunalarini keltiramiz.

Dars mavzusi: U tovushi va Uu harflari

O'quv materiali: "Bu odobdanmi?"

Darsning maqsadi:

Ta'limiy maqsad: O'quvchilarni *u* tovushi va *Uu* harflari bilan tanishtirish. *U* tovushining unli tovushlar sirasiga kirishini amaliy o'rgatish.

Tarbiyaviy maqsad: O'quvchilarni tanbehdan to'g'ri xulosa chiqarishga odatlantirish.

Rivojlantiruvchi maqsad: O'quvchilarning bog'lanishli og'zaki nutqini rivojlantirish, lug'atni *uya*, *ukki* so'zlari bilan boyitish.

Dars turi: Yangi bilim va tushunchalarni shakllantiruvchi.

Dars metodi : Analitik-sintetik tovush metodi, "Raqamlangan boshlar birgalikda" ta'lim texnologiyasi, Didaktik o'yin: "Bu meniki", suhbat, tushuntirish, munozara, ko'rgazmalilik.

Dars jihozi: Texnik vositalar, kesma harflar, nomida *u* harfi ishtirok etgan rasmlar, texnologiya uchun rasmi tarqatma materiallar.

Fanlararo bog'lanish: Tarbiya, tasviriy san'at, matematika.

Tayanch atamalar: *u* tovushi, *Uu* harflari, *u* harfli *bo'g'in*, *so'z*, *gap*, "Raqamlangan boshlar birgalikda" o'yini.

Darsning borishi:

I.Darsni tashkil etish: (3 daqiqa)

1. O'quvchilarni darsga hozirlash.
2. O'qituvchi quyidagi she'rni o'qib beradi va she'r qaysi fasl haqida ekanini o'quvchilar topadi:

Oltin oqar daladan,
Tong yorishgan palladan
Quyosh tushar taftidan,
Qo'rqib qishning aftidan,
Sarg'ayadi ko'katlar,
Barg to'kadi daraxtlar.
Hosil yig'ib olinar,
Qishga zamin solinar.

Javob (Kuz fasli) (Shukur Sa'dulla)

O'quvchilarning javobi asosida lug'at ishi o'tkaziladi:

-She'r kuz fasli haqida ekanini qanday aniqladingiz? *Oltin oqar, quyosh tushar, taftidan, palla, qishning aftidan, zamin solinar* so'z va birikmalarning ma'nolari ustida ishlanadi.

II. O'tilgan mavzularni takrorlash (12 daqiqa) .

1. "Raqamlangan boshlar birgalikda" o'yini (Bir kishi hamma uchun),

Ushbu jarayon bir necha bosqichdan iborat:

1) sinf o'quvchilari 4 kishidan iborat guruhlariga ajratiladi. Har bir o'quvchiga 1tadan 4 tagacha bo'lgan raqamlardan birini tanlab olish vazifasi beriladi;

2) o'qituvchi har bir guruh uchun rasmlar tarqatma materiallar beradi. O'quvchilar rasmlarni o'tilgan tovushlar bo'yicha guruhlariga ajratishadi. Guruh "Boshga bosh" tarzida birgalikda ishlaydi va barcha eshitadigan qilib javobni o'rta tashlaydi;

3) o'qituvchi tasodifiy raqamni aytadi va bunday raqamga ega bo'lgan o'quvchi o'rnidan turadi yoki qo'lini ko'tarib javob beradi. Masalan: 3 raqami aytiladi va 3- raqamdagi o'quvchi turib berilgan savolga javob beradi.

Savol: Rasmda berilgan A tovushi bilan boshlanadigan narsalar nomini ayting.

Javob: ari, ayiq, anjir, archa...

2. Darslik bilan ishlash. Darslikdagi bo'g'inlar, so'zlar, "Odobli bo'l" matni "Zanjir" usulida asosida o'qitiladi.

3. Dam olish daqiqasi. She'ning so'zlariga mos harakat multimedia ilovasidagi video orqali ko'rsatiladi va o'quvchilar ularni bajaradi.

Daraxt tagin yumshatamiz,
Daraxtlarga suv quyamiz.
Daraxtlarim o'sib ketdi,
Bo'yi osmonlarga yetdi.

III. Yangi mavzu ustida ishlash (15 daqiqa).

1. Multimediali ilova yordamida *u* tovushi analiz-sintez tovush metodi orqali tanishtiriladi va to'g'ri talaffuzi o'rgatiladi. (O'rmon tasviri, daraxtzor orasida tulki va turna, daraxt shoxida ukki qo'nib turibdi. Katakalar orqasida bo'g'inlar *ut, uk, mu, ru* yozilgan bo'lib, kataklarni bosganda ular paydo bo'ladi. Rasmlar tagida *tul-ki, tur-na* bo'g'inlari yozilgan bo'lib, har bi katakni bosganda bo'g'inlar paydo bo'ladi. Ochilgan bo'g'inlardan so'z tuziladi. Har bir bo'g'in va so'zga ovoz berilgan.)

O'quvchilarga o'pkadan chiqayotgan havo to'siqqa uchramasligi, shuning uchun *u* tovushi cho'ziq aytilishi, *u* unli tovushlar sirasiga kirishi aniqlatiladi. *U* unli tovushi ekani haqidagi tushunchalariga aniqlik kiritiladi.

Bunda suhbat amaliy izlanish metodidan foydalaniladi. O'quvchilar kuzatish, taqqoslash, farqlash, asoslash, umumlashtirish, xulosalash usullarini bajaradilar.

– *U* tovushining talaffuzida labimiz qanday holatga kirdi? (Labimiz cho'chchayib oldinga chiqdi.)

– *U* tovushining talaffuzida biror nutq organi to'siqlik qildimi? Havo qanday chiqdi? (Havo to'siqqa uchramasdan chiqdi.)

– *U* tovushini qanday talaffuz (uuuu) qilyapsiz? (Cho'ziq)

– Qisqa aytiladigan tovush bilan ketma-ket aytib ko'ring-chi? –*u-u-n*

– *U* tovushi nimadan hosil bo'lar ekan? (ovozdan)

– N tovushi-chi? (ovoz va shovqindan)

– To'siqqa uchramay, cho'ziq aytiladigan tovush qanday tovush bo'ladi? (*Unli* tovush bo'ladi)

– Qaysi unli tovushlarni o‘rgangan edik? Unli tovushlar nechta bo‘ldi? Nechta undosh tovushni o‘rgandik?

2. U tovushi qatnashgan so‘zlar zanjirini tuzdirish. O‘quvchilarga predmet rasmlari bilan yordam ko‘rsatiladi.

3. Multimediali ilova yordamida u qatnashgan bo‘g‘in va so‘zlarning o‘qilishini o‘rgatish. Bo‘g‘in va so‘zlardan analitik-sintetik tovush metodida u tovushini ajratib, so‘zdagi o‘rnini aniqlatish.

4. U unli tovushini ifodalovchi Uu harflari bilan tanishtirish.

Bosma bosh harf **U** va kichik bosma **u** harflarini qiyoslash, farqli tomonlarini izohlash. Multimedia ilova yordamida **Uu** harflari ko‘rsatiladi.

Suhbat uchun savollar:

– Bu harflarni o‘qishni bilasizmi? Bilsangiz o‘qing.
– Bu harflar qaysi tovushni ifodalaydi?
– *Bug‘u* so‘zining qayerida **u** tovushi kelgan? (So‘zning oxirida)
– Bu so‘zda **Uu** harflarining qaysi shakli yoziladi? (Kichik **u** harfi)
O‘g‘il bolaning rasmi ko‘rsatilib: – Shu bolaga **U** tovushi bilan boshlanadigan ism qo‘ying. (*Umar*)

– *Umar* so‘zining qayerida **u** tovushi kelgan? (So‘zning boshida)

– Bu so‘zda **Uu** harflarining qaysi shakli yoziladi? (Bosh **U** harfi)

– Bosh **U** harfi bilan yana qaysi so‘zlar yoziladi?

5. “Harf kassasi” asosida suhbat:

– “Harf kassasi” dan **Uu** harflarini topib ko‘rsating.

– **Uu** harflari va o‘rganilgan undoshlar bilan bo‘g‘in tuzing va o‘qing.

– Bosma harflar bilan tuzilgan soʻzlarni boʻgʻinlarga boʻling va oʻqishni mashq qiling.

– Har bir soʻzdagi u harfining oʻrnini aniqlang (*kun, tun* soʻzlarida *u* soʻz oʻrtasida kelgan *uka, umr* soʻzlarida *u* harfi soʻz va boʻgʻin boshida, *bugʻu* soʻzida birinchi boʻgʻinda va soʻz oxirida kelgan).

6. Multimediali ilova orqali didaktik oʻyin. Navbat bilan *uya, uy, uzum* rasmlari chiqadi. Agar rasmlar bosilsa, shu soʻz aytiladi. Ovoz: oʻqituvchi savol beradi. Katakchalarda yashiringan soʻzlarning birinchi harfini ayting. Agar u toʻgʻri topilsa, "Barakalla" degan ovoz chiqadi, notoʻgʻri topilsa, "Oʻylab koʻring" degan soʻz eshitiladi.)

7. Darslik bilan ishlash. Darslikdagi boʻgʻinlar, soʻzlar, "Bu odobdanmi?" matnini oʻqitish.

8. Darslikdagi kesma boʻgʻinlar ishtirokida soʻzlar tuzdirish.

Darslikda berilgan *un, u-ka, uk-ki, kun, tun, kul, tul-ki, tur-na, tu-tun, Mu-ni-ra, Mu-bo-rak, Dil-mu-rod, u-ya, uk-ki* soʻzlarini analitik-sintetik tovush metodi orqali tahlil qilish. Namuna: *Ukki* soʻzi ikki boʻgʻindan (*uk-ki*) iboratligini tushuntirish. *Ukki* soʻzi *u-k-k-i* toʻrtta harf va toʻrtta tovushdan iboratligini, soʻz tarkibida ikki unli: *u, i* va ikki undosh tovush - harf : *k* borligini aytib oʻtish.

9. Soʻz maʼnolari ustida ishlash:

-*Munira, Muborak, Dilmurod* ismlarining maʼnosi ustida ishlash.

-Qush va hayvon rasmlari orasidan turna, ukki, tulkini ajratib koʻrsatish.

10. Multimediali ilova orqali video ko'rsatiladi.

“Bu odobdanmi?” matni namoyish qilinadi va *tanbeh* so'zining ma'nosi ustida ishlanadi.

Matnning tarbiyaviy tomonini ochish: Tanbeh kim tomonidan beriladi? Tanbeh qaysi paytda beriladi? Tanbeh eshitganingizda siz o'zingizni qanday tutasiz?

IV. Yangi mavzuni mustahkamlash (12 daqiqa)

1. “Bu meniki” didaktik o'yining sharti: O'quvchilar kesma harflar orasidan o'zlari xohlagan harflarni tanlab oladilar. Shundan so'ng o'qituvchi so'zlarni o'qiy boshlaydi. Oquvchilar qo'llaridagi kartochkalarda yozilgan harf bilan boshlanadigan so'zni eshitishlari bilanoq “Bu meniki” deb javob berishlari shart. So'ng o'zining so'zlarini eslab aytadilar, hamma so'zni eslab aytgan o'quvchi g'olib sanaladi, ayrim so'zlarning ma'nosi so'raladi.

2. **Darslik bilan ishlash.** Darslikdagi bo'g'inlar, so'zlar, “Bu odobdanmi?” matnini o'quvchilarga ketma-ket o'qitiladi. Har bir o'qigan o'quvchidan o'qigan ayrim so'zlarning ma'nosi so'raladi. Masalan, *ahil, inoq, odob*.

Matn yuzasidan suhbat o'tkaziladi:

- Matn nima haqida ekan?
- Unga nima uchun “Bu odobdanmi?” deb sarlavha qo'yilgan?
- Nurmat yaxshi ish qildimi?
- Muallima Nurmatga nima dedi?

V. Darsni yakunlash (3 daqiqa)

- Darsda nimalarni bilib oldingiz?
- *Uu* harflari qaysi tovushni ifodalaydi?
- *Uu* harflarining oldiga qaysi undosh harflarni qo'ysangiz bo'gin hosil bo'ladi?
- *U* harfisiz shu undoshlar bilan bo'g'in hosil bo'ladimi? Nima uchun?

VI. Darsda faol qatnashgan o'quvchilarni rag'batlantirish.

Darsning mavzusi. K tovushi va Kk harfi

Darsning maqsadi:

Ta'limiy maqsad: o'quvchilarni **k** tovushi va **Kk** harfi bilan tanishtirish, bu tovushni to'g'ri talaffuz qilish ko'nikmalarini shakllantirish, Kk harfi bilan tanishtirish, Kk harfli bo'g'inlarni va so'zlarni ravon o'qishga, kesma harflar va bo'g'inlar vositasida so'zlar tuzish va ularni o'qishga o'rgatish;

Tarbiyaviy maqsad: kattalarni hurmat qilish va tartib-intizomli bo'lishga o'rgatish, axloqiy xislatlarni singdirish;

Rivojlantiruvchi maqsad: o'quvchilarning bo'g'inlab o'qish ko'nikmalarini shakllantirish, fikrlash qobiliyatlarini, nutqini o'stirish.

Darsning metodi: analitik-sintetik tovush metodi.

Dars turi: yangi tovush-harf o'rganiladigan o'qish darsi.

Darsning jihozi: **Kk** harfining bosma va yozma shakllari chizilgan ko'rgazma, "*kitob*", "*maktab*", "*terak*" so'zlari yozilgan kartochkalar, turli xil predmetlar, matnga oid rasmlar, harf kassasi, kesma harf va bo'g'inlar.

DARSNING BORISHI:

I. Tashkiliy qism:

- a) salomlashish;
- b) davomatni aniqlash;
- v) kirish suhbat:
 - *Bugungi sanani ayting.*
 - *Hozir qanday fasl?*
 - *Kuz faslida qanday o'zgarishlar bo'ladi?* va hokazo.

II. O'tgan mavzuni mustahkamlash. Bunda bolalar bilan rasm asosida suhbat tashkil qilinadi:

- *Rasmdagi bolalarning ismlari nima ekan?*
- *Tolib va Bilol.*
- *Bilol qanday bola ekan?*
- *U bilimli bola ekan.*
- *Buvisi Tolibga nima deyapti?*
- *U Tolibga ham bilim olish kerakligini aytayapti.*
- *Nima uchun bilim olish kerak ekan?*
- *CHunki bilimli har jihatdan kuchli bo'ladi, uni hamma hurmat qiladi.*

SHundan so'ng har bir o'quvchiga matn va so'zlar birma-bir o'qitiladi.

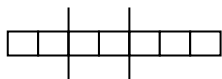
III. Yangi mavzuning bayoni: Bunda dastlab *kitob, kaptar, kapalak* kabilarning rasmlari ko'rsatilib, o'quvchilardan ularning nomlari so'raladi. Bu predmetlar nomining bosh harfi **k** ekanligi ta'kidlanadi va u bilan tanishtiriladi.

Bunda **kapalak** rasmi asosida suhbat uyushtirilib, quyidagi savol va topshiriqlar bilan o'quvchilarga murojaat qilinadi:

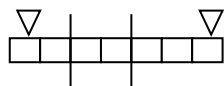
- *Bu nima?*
- *Rangi qanday kapalak?*
- *Qanotlarining ko'rinishini tasvirlab bering.*
- *Tasvirlashda qaysi so'zlardan foydalandingiz?*
- *Kapalaklar qancha umr ko'radi deb o'ylaysiz?*
- *Kapalak so'zini bo'g'inlarga bo'ling va nechta bo'g'in ekanini chizmada tasvirlab bering. ()*
- *Birinchi bo'g'inni ayting. (ka)*
- *Birinchi bo'g'inda nechta tovush bor? Uni katakchalar ifodalang. ().*

Qolgan bo'g'inlar ustida ham shu tarzda ishlanadi.

Kapalak so'zining bo'g'in-tovush tuzilishi chizmada shakllantiriladi:

O'qituvchi ushbu darsda o'rganiladigan tovush katakchasini belgilab qo'yadi:

Soʻngra savol beriladi:

– *Bugun qanday tovush bilan tanishar ekansiz? (K tovushi bilan)*

K tovush-harfini oʻrgatishda quyidagicha ish turlaridan foydalanish mumkin:

1. K tovushining talaffuzi va belgilari ustida ishlash.

– *K tovushi qanday talaffuz qilinayapti? (qisqa)*

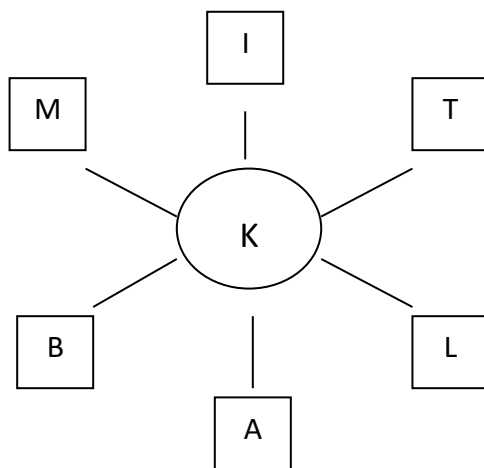
– *Nima uchun?*

– *K qanday tovush? Nima uchun?*

K tovushining undosh ekanligi aniqlangach, bu tovush namuna tarzida talaffuz qilib koʻrsatiladi, oʻquvchilar uni takrorlaydilar. SHu jarayonda oʻquvchilar barcha oʻtilgan harflarni birgalikda ovoz chiqarib aytadilar.

2. K tovushli soʻzlar topish va uning soʻzdagi oʻrnini aniqlash.

3. Kk harflari bilan tanishtirish. Bunda quyidagi chizmadan foydalanish mumkin:

Topshiriq: Tanish harflarni oʻqing. Harflar ichidan oʻzingizga notanish harfni toping.

Soʻngra Kk harflari kesma harflar ichidan toptiriladi:

– *Bosh K harfini koʻrsating. U bilan qanday soʻzlar yoziladi?*

– *Kichik k harfini koʻrsating. Bu shakl qachon ishlatiladi?*

Kk harflari “harf kassasi”ga qoʻshib qoʻyiladi.

4. Boʻgʻin oʻqish. Bunda k harfini oʻrganilgan unli harflarga qoʻshib boʻgʻinlar tuzdiriladi va oʻqitiladi.

5. Rasm asosida suhbat. Bunda o‘qituvchi ko‘rgazmani harakatlanadigan qilib tayyorlasa, o‘quvchilarda qiziqish uyg‘onadi, yangi mavzu oson o‘zlashtiriladi.

Xattaxtaga bosma harflar bilan quyidagi matn yoziladi:

Kamol Komilaga kitob olib keldi. Komila kitobni oldi. U kitobni toza saqlashga so‘z berdi.

Bu gaplar bolalarga bo‘g‘inlab o‘qitiladi. O‘quvchilar nutqini o‘stirish maqsadida quyidagi savollar beriladi:

1. *Kamol kitobni qaerdan olgan?*
2. *U kitobni kimga sovg‘a qildi?*
3. *Komila nega xursand bo‘ldi?*
4. *Komila akasiga qanday va‘da berdi?*

Kartochkalarga yozilgan bo‘g‘inli so‘zlar o‘qitiladi.

6. Darslik bilan ishlash. Bunda o‘qituvchi darslikda berilgan bo‘g‘inlar, so‘zlar va matnni o‘quvchilarga o‘qib beradi, bolalar birgalikda ovoz chiqarib takrorlaydilar.

IV. Yangi mavzuni mustahkamlash. Buning uchun o‘quvchilar bilan quyidagicha savol-javob o‘tkaziladi:

1. *Bugun biz qaysi tovush bilan tanishdik?*
2. *Rasmda nimalar tasvirlanibdi?*
3. *Bolalarning ismlari nima ekan?*
4. *Kitobdan qanday foydalanish kerak?*

Kichik yoshdagi maktab o‘quvchilarining nutqini o‘stirishda didaktik o‘yinlar, turli xil musobaqalar muhim ahamiyat kasb etadi. SHu jihatdan mavzuni mustahkamlashga oid quyidagicha qatorlararo musobaqa uyushtirish mumkin:

- 1-qator: *“K” harfi bilan boshlanadigan so‘zlardan ayting.*
- 2-qator: *O‘rtasida “k” harfi qatnashgan so‘zlardan ayting.*
- 3-qator: *Oxirida “k” harfi ishtirok etgan so‘zlardan ayting.*

Bunda qaysi qatorda takroriy so‘zlar bo‘lmasa, o‘sha qator g‘olib hisoblanadi. So‘ngra o‘quvchilarning har biriga bittadan turli xil predmetlarning rasmlari bor kartochkalar tarqatiladi. Rasmdagi predmetning belgilarini bildiruvchi so‘zlar toptiriladi va ular ishtirokida ikkitadan gap tuzdiriladi. Birgina rasm asosida bir necha gap tuzishni mashq qildirish o‘quvchilarning fikrlash doirasini kengaytirishga ham yordam beradi va nutqini o‘stiradi.

V. Dars yakuni. Bunda faol ishtirok etgan o'quvchilar rag'batlantiriladi, uyga vazifa beriladi.

Mavzu: X tovushi va Xx harflari.

O'quv materiali: "Yaxshi bola" matni.

Darsning maqsadi:

Ta'limiy maqsad: O'quvchilarni **X x** harflarii bilan tanishtirish, x tovushini talaffuz qilishga o'rgatish, x tovushli yangi so'zlarning adabiy talaffuzini o'rgatish va ma'nosi bilan tanishtirish, ular ishtirokida so'z birikmasi va gaplar tuzdirish.

Tarbiyaviy maqsad: Kitob o'qishga rag'bat uyg'otish, onataniyatni asrab-avaylash tuyg'usini rivojlantirish. Ekologiyaning inson hayotiga ta'sirini anglashlariga erishish.

Rivojlantiruvchi maqsad: O'quvchilarning so'z boyligini o'stirish, so'zning tarkibini tahlil qilish ko'nikmalarini rivojlantirish; tez, to'g'ri, aniq, ravon o'qish ko'nikmasi va malakasini shakllantirish. Lug'atni *xabar, orasta, intiladi* kabi so'zlar bilan boyitish; bog'lanishli nutqini o'stirish.

Dars turi: Yangi bilim va tushunchalarni shakllantiruvchi.

Dars metodi: Analitik–sintetik tovush metodi, suhbat, tushuntirish, ko'rgazmalilik. "Iztopar" o'yini.

Dars jihozi: Texnik vositalar, kesma harflar, "Harf kassasi", tarkibida x tovushi ishtirok etgan predmet rasmlari, didaktik o'yin uchun turli harf yozilgan figuralar.

Fanlararo bog'lanish: Tarbiya, matematika, tasviriy san'at, musiqa.

Tayanch atamalar: *x tovushi, Xx harflari, x harfli bo'g'in, so'z, tahlil, tarkib, umumlashtirish, xulosalash, "Iztopar" o'yini*

Darsning borishi.

I. Darsni tashkil etish: (2 daqiqa)

Sinfni darsga hozirlash, o'quvchilarning darsga tayyorgarligini aniqlash.

II. O'tilgan mavzularni takrorlash. (13 daqiqa)

1. Oldingi darslarda o'rganilgan harf va ular ifodalagan tovushlarni takrorlash maqsadida "Iztopar" didaktik o'yini o'tkaziladi.

Ushbu jarayon bir necha bosqichdan iborat:

1-bosqich. Sinf o'quvchilariga o'yin sharti tanishtiriladi. Doskaga kesma harflar orqali so'zlarning ba'zi bir harfi tushirib terib qo'yiladi.

2- bosqich. "Iztopar" o'quvchi shu harflarni harf kassasidan topib, bo'sh o'ringa qo'yadi va hosil bo'lgan so'zni o'qiydi, ma'nosini izohlaydi. To'g'ri topgan o'quvchi rag'batlantiriladi. (1-ilova)

3- bosqich. Tovush tarkibi aniqlangan so'zlar ishtirokida so'z birikmasi va gaplar tuzish. O'qituvchi namuna tarzida so'z birikmasining va gapning qolipini aytadi, o'quvchi so'roq so'zning o'rniga javob so'zni qo'yib so'z birikmasi va gap tuzadi.

Xotira mashqi o'tkaziladi: "Kim ma'nosi o'rganilgan so'zlarni to'liq aytib beradi?"

2.Darslik bilan ishlash:

O'tgan darsda o'rganilgan "Aka-singil suhbat" matnini ifodali o'qitish va qayta hikoyalatish. Har bir qatordan "Ifodali nutq egasi"ni aniqlash.

3.Dam olish daqiqasi.

"O'yin topishmoq". O'qituvchi biror so'zni topishmoqlar yoki so'zlar vositasida uch marta ta'riflaydi. Birinchi ta'rif murakkab, ikkinchisi yengilroq, uchinchi ta'rif esa juda yengil bo'ladi. Masalan:

1-ta'rif: Kichkina dono,

Ichi to'la ma'no.

2-ta'rif: U har birimizda bor.

Usiz biz maktabga kelmaymiz.

3-ta'rif: Qat-qat qatlama ,

Aqling bo'lsa tashlama. (Kitob)

III .Yangi mavzuning bayoni (15 daqiqa)

1.Multimediali ilova yordamida analitik-sintetik tovush metodida x tovushi bilan tanishtiriladi va to'g'ri talaffuzi o'rgatiladi. 1)

Ilovadagi tovushlar tugamasi orqali x tovushining talaffuzi ko'rsatiladi.

2) bo'g'in tugmasini bosish orqali (Tovuq fermasi tasviri. Atrofda jo'jalar, xo'roz va tovuqlar. Tovuqlarga xa, xe, ax, xo', ux, ix bo'g'inlari yozilgan, ular bosilsa bo'g'inlar o'qiladi.)

Suhbat yordamida **x** tovushining xususiyatlari aniqlashtiriladi:

– **X** tovushining talaffuzida og'iz bo'shlig'i qanday holatda bo'ladi?

–To'siqqa uchragan tovush qanday aytiladi? (qisqa aytiladi)

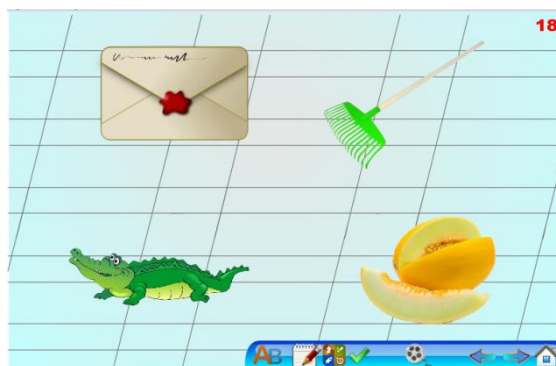
–X tovushining talaffuzida qaysi nutq organlari to'sqinlik qildi? Uni qanday aniqladingiz? (Tasavvur orqali nutq organlarimizni kuzatdik.)

–To'siqqa uchragan tovush qanday aytiladi?

- Qisqa aytilgan tovush tovushning qaysi turiga kiradi?
- Undosh tovushning tarkibida nima ishtirok etadi?
- Shovqin va ovozdan hosil bo'lgan, to'siqqa uchragan, qisqa aytilgan tovush unli bo'ladimi yoki undosh bo'ladimi?

2. X tovushi qatnashgan so'zlar zanjirini tuzdirish.

3. Multimediali ilova yordamida bo'g'in va so'zlarning o'qilishini o'rgatish. Test tugmasi orqali. Bo'g'in va so'zlardan analitik-sintetik tovush metodida **x** tovushini ajratib, so'zdagi o'rnini aniqlatish. (Ekranda birinchi harfi tushirib qoldirilgan so'zlar va **x**, **h** harflari qatnashgan predmet rasmlari beriladi. O'quvchilar tushirib qoldirilgan harf o'rniga **x** harfining o'rnini hamda berilgan rasmdagi predmetlarning qay birida **x** harfining o'rnini to'g'ri topishlari so'raladi. Agar **x** harfining o'rnini to'g'ri topilsa, "Barakalla" deb ovoz beriladi. Not'g'ri topilsa, "O'ylab ko'r" deyiladi. **Ovoz: xat, Gulxan**)

- Xatda nimalar haqida yoziladi?
- Xaskash bilan qanday ishlar qilinadi?

4. X undosh tovushini ifodalovchi Xx harflari bilan tanishtirish.

- Bosma bosh X harfi va kichik x harflarini qiyoslang. Ularning o'xshash va farqli tomonlarini izohlang.
- X qanday tovush? Xx harflarini o'qing. Xx harflari qanday tovushni ifodalashini talaffuz o'rqali tushuntiring.

5. "Harf kassasi" asosida suhbat:

- "Harf kassasi" dan Xx harflarini topib ko'rsating.
- x harfi va o'rganilgan unlilar bilan bo'g'in tuzing va o'qing: xa, xo, xu, xi, xo', xe.

– Kesma bo‘g‘inlar bilan tuzilgan so‘zlarni o‘qing va bo‘g‘inlarga bo‘ling: *xat, taxta,...*

– Har bir so‘zdagi x harfining o‘rnini aniqlang. (*paxta, taxta* so‘zlarida x so‘z o‘rtasida; *xabar, xo‘roz* so‘zlarida x harfi so‘z va bo‘g‘in boshida; *Jizzax* so‘zida so‘z oxirida kelgan)

6. Lug‘at ustida ishlash.

Xabar–darak, axborot, ma’lumot.

Orasta– tartibga solingan, yasatilgan, bezatilgan.

Intiladi–biror narsaga erishish uchun harakat qilish.

Taxta–

Jizzax–

IV.Yangi mavzuni mustahkamlash (12 daqiqa)

1.“So‘z top” didaktik o‘yini multimedia ilova orqali o‘tkaziladi.

Xayrulla, xo‘roz, xabar, Xurshida, Xolida, Xorazm.

So‘z ma’nolari ustida ishlash: -Xayrulla ismining ma’nosini bilasizmi?

-Xurshida, Xolida ismlarinichi?

-Xorazm so‘zi qanday ma’noni bildiradi?

-Siz o‘z ismingizning ma’nosini ayta olasizmi?

2. Darslik bilan ishlash:

Darslikda berilgan bo'g'inlar, so'zlar o'quvchilarga ketma-ket o'qitish. "Yaxshi bola" matni mazmunini "Bola odobi bilan aziz" maqoli orqali ochib berish.

3. Bog'lanishli nutq ustida ishlash:-Qaysi o'rtog'ingizni odobli bola deb hisoblaysiz? Nima uchun? O'quvchilar nutqidagi kamchiliklar ustida ishlanadi.

V. Darsni yakunlash.(3 daqika)

Dars yakunida darsda faol qatnashgan o'quvchilarni rag'batlantirish.

Savod o'rgatish davrida grammatik-orfografik bilimlarni amaliy o'zlashtirish

Savod o'rgatish davridayoq bolalar grammatika va imlodan ayrim materiallarni amaliy o'zlashtira boradilar, ya'ni ularga grammatik mavzu nazariy tushuntirilmaydi, nazariy ma'lumot berilmaydi. Bolalar og'zaki va yozma nutqni o'zlashtirish va yozma mashqlarni bajarish bilan o'quv yilining ikkinchi yarmida yoki keyingi sinflarda o'rganiladigan mavzularni o'zlashtirishga tayyorlanadilar.

Savod o'rgatishning birinchi oylaridayoq bolalar **Omon, Tolib, Lola, Naima** kabi juda ko'p ismlarni o'qiydilar va kishilarning ismlari bosh harf bilan yozilishini amaliy o'zlashtira boradilar. Bu bilan ular keyinroq o'rganiladigan kishilarning ismi bosh harflar bilan yozilishiga doir imlo qoidasini o'zlashtirishga tayyorlanadilar.

Til-dil, olti-oldi kabi so'zlarni o'qishni mashq qilish jarangli va jarangsiz undoshlarni o'zlashtirishga, **son-sana, gul-gulchi-guldongulzor, bog'-bog'bon** kabi so'zlarni o'qishni mashq qilish esa bolalarni «O'zakdosh so'zlar» mavzusini o'zlashtirishga tayyorlaydi.

Propedevtik mashqlar tizimi boshlang'ich sinflar grammatika va imlo dasturining bosqichli izchillik tamoyili asosida tuzilishiga mos keladi. Amaliy ishlar natijasida bolalarda ma'lum nutq tajribasi, til qoidalarini, so'zni, uning tarkibi va yasalishini, boshqa so'zlar bilan bog'langanda o'zgarishini kuzatish tajribasi to'plana boradi. Mana shu tajribalar asosida o'quvchilar nazariy umumlashmalarni

o'zlashtiradilar, bular asosida esa grammatik tushuncha va orfografik qoidalar shakllanadi.

Gap ustida ishlash. Fikr almashish, aloqa-aralashuv gap vositasida amalga oshiriladi, shuning uchun ham gapni o'qishga, gap tuzishga, gap mazmunini aniqlashga, gapni to'g'ri yozishga oid amaliy bilimlar savod o'rgatish davridan boshlab shakllantiriladi.

O'quvchilarda nutq, uning og'zaki va yozma shaklda bo'lishi, nutqning gaplardan hosil bo'lishi va gap haqida amaliy tushuncha darslikdagi mazmunli rasmlar asosida hosil qilinadi. Buning uchun o'qituvchi rasm yuzasidan 3-4 so'zli savollar tuzib keladi.

Masalan:

1. *Rasmda nima tasvirlangan?*
2. *Aziz dalada nima qilyapti?*
3. *Kimlar bog'da olma terayapti?*

O'quvchilar javobi gap nusxasi orqali xattaxtda quyidagicha tasvirlab beriladi:

O'quvchilar javobidan nima hosil bo'lgani (hikoya, og'zaki nutq) aniqlanadi. So'ng o'qituvchi xattaxtda hikoyaning nusxasi chizilganini aytadi. O'quvchilar nusxalarni kuzatadilar.

O'qituvchi birinchi nusxa 1-berilgan savolning - gapning javob gapi ekanini aytadi. So'ngra o'quvchilarga nechta savol berilgan va nechta javob olinganini aniqlash topshirig'i beriladi. Ularga "CHiziqning boshi nima uchun burchakli? Oxiriga nima qo'yilgan?" kabi savollar bilan murojaat qilinadi. Ular *"3 ta savol – 3 ta gap berilgan edi, shuning uchun 3 ta javob – 3 ta gapning nusxasi chizilgan"* deyishadi. O'quvchilarning javobini hisobga olgan holda gapning boshlanishi burchakli chiziq bilan ko'rsatilishi, oxiriga gapning tugaganligini bildiruvchi tinish belgisi - nuqta qo'yilgani tushuntiriladi. O'quvchilarning javobini tartiblashtirib va to'ldirib, quyidagicha xulosa chiqariladi: *"Demak, nutqimiz gaplardan tuzilar"*

ekan. Nutqda 2, 3, 4 ta va undan ham ko'p gap bo'ladi. Gapning boshlanishi burchakli chiziq bilan belgilanadi, gapning tugagan joyiga nuqta qo'yiladi".

Navbatdagi darslarda gapning boshqa xususiyatlari o'tilayotgan mavzu va rasmlarga bog'liq holda o'rgatib boriladi.

Umuman, xat-savod o'rgatish jarayonida o'qish va yozuv darslarida gap, gapning so'zlardan tuzilishi, gapda so'zlarning alohida-alohida yozilishi, gapning oxiriga mazmuniga qarab nuqta, so'roq, undov belgisi qo'yilishi, gapning birinchi so'zi bosh harf bilan yozilishi haqida amaliy tushuncha beriladi.

Gap yuzasidan quyidagicha mashq turlaridan foydalanish mumkin:

1. O'qituvchi yoki o'quvchilardan biri aytgan gapni o'quvchilarning xattaxtada chizma shaklida tasvirlashi va tushuntirishi (bunda gap rasm asosida tuziladi).

2. O'qituvchi tavsiya qilgan gap chizmasini o'quvchilarning izohlashi va unga mos gap tuzishi. Bunda o'qituvchi tuzadigan gap alifbe va yozuv daftaridagi rasmlar asosida bo'ladi.

3. Berilgan mazmunli rasm asosida tuzilgan hikoyadan o'rganilayotgan tovush-harf qatnashgan so'z bor gap ajratib olinib, uning chizmasi xattaxtada chizdiriladi. SHundan so'ng o'sha so'z bo'g'in - tovush jihatdan tahlil qilinadi.

4. Rasm asosida tuzilgan hikoyadan istalgan gapning chizmasini xattaxtada ifodalash. Bunda o'quvchilarning gapni bir butun holda xotirasida saqlagani, gapga xos xususiyatlarni ongli o'zlashtirgani aniqlanadi. Bu jarayonda bir necha o'quvchiga bir nechta gap chizmasi chizdirilishi mumkin. Bunda gap qurilishini kuzatadilar va so'zlarning gapda o'z o'rne bo'lishini anglay boradilar.

5. Hikoyadan berilgan chizmaga mos gapni ajratib olish va izohlab berish.

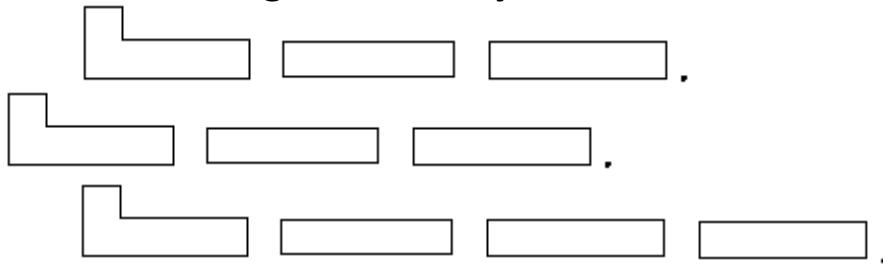
6. Hikoyadagi har bir gapning nusxasini chizdirish. Hikoya dastlab 2-3, so'ng 4-5 gapli bo'lishi zarur. Tuzilgan hikoyani o'qituvchi qayta aytib turadi, o'quvchilar bittadan uni xattaxtada

ifodalaydi. Hikoyaning nusxasi shu tariqa xattaxtda o'z ifodasini topadi. Misol:

Mana katta dala.

Bolalar bodring terdilar.

Amaki ularga rahmat aytdi.

7. Kartochkalar bilan ishlash. Bunda bir necha o'quvchiga quyidagicha shakllar chizilgan kartochkalar tarqatiladi:

So'ngra ularga har bir kartochkani o'z o'rniga qo'yib, gap tuzish va gapning mazmunini izohlash topshirig'i beriladi. Bunday topshiriqlar o'tirgan o'quvchilarga tasmachalarda bajartirilishi mumkin.

8. Gapni so'zlar qo'shib kengaytirish va uni chizmada ifodalash. Bunda o'qituvchi gapdagi narsalarning belgilarini topishga undovchi savollar berib turadi. (*Qanday* olmalar?, *qachon* terdi?, *qaerdan* terdi? va shu kabi)

Bunday ish turi o'quvchining bilish faolligini oshiradi, darsga qiziqish uyg'otadi. Bu jarayonda o'quvchilar gapning yozilishi bilan bog'liq imloviy bilimlarni egallab boradilar, ularning gapni to'g'ri tuzish malakalari rivojlanadi.

Yuqoridagi mashqlar savod o'rgatish darslari davomida izchil uyushtirib boriladi. Bu xil mashqlar o'quvchilar tomonidan yo'l qo'yiladigan tipik xatolarning (gap chegarasini farqlamaslik) oldini olish imkonini yaratadi. O'quvchilar gapning ohangiga, to'xtamlariga e'tibor berib, uni chegaralab olishga o'rganadilar.

So'z ustida ishlash. Bu yo'nalishda quyidagicha ishlar omalga oshiriladi:

1. So'zning to'g'ri, adabiy-orfoepik talaffuzi va o'qilishini o'rgatish.

2. Soʻz maʼnolarini tushuntirish.

3. Oʻquvchilar nutqiga yangi soʻzlarni kiritib borish, yaʼni lugʻatini boyitish.

4. Soʻzlarni uslubiy jihatdan toʻgʻri qoʻllashga oʻrgatish.

5. Berilgan soʻzni imlo jihatdan toʻgʻri yozishga oʻrgatish.

Bu jarayonda, avvalo, **“soʻz”** tushunchasi shakllantiriladi. Oʻqituvchi mazmunli rasm asosida hikoya tuzdiradi, hikoyadan bir qancha predmetlar tanlab olinadi, predmetlar nomi birma-bir soʻraladi. Bunda har bir aytilayotgan nom **soʻz** ekanligi taʼkidlanadi. SHu tariqa **“soʻz”** tushunchasi rasmlar yoki predmetlarning oʻzi yordamida tushuntiriladi. Bu oʻrinda gapning soʻzlardan tuzilishi aytib oʻtiladi. **“Boʻgʻin”** mavzusi oʻtilganda soʻzlarning boʻgʻinlardan tashkil topishi tushuntirib beriladi.

Soʻz ustida ishlash jarayonida quyidagicha ogʻzaki mashq turlaridan foydalanish mumkin:

1. Bir xil qoʻshimchali soʻzlardan topish. Masalan: *ishla, tuzla, sozla; gulzor, mevazor, paxtazor* va boshq.

2. Ohangdosh soʻzlar topish. Misol: *bosh, tosh, qosh, osh; tutun, butun, kukun* va boshq.

3. Maʼnodosh soʻzlar topish. Bunda darslikdagi matndan maʼnodoshi bor soʻz tanlab olinadi va **“Bu soʻzni boshqa qaysi soʻz bilan almashtirish mumkin?”** deb soʻraladi. Masalan: *vatan, yurt, el, mamlakat, diyor* va boshq.

4. Shakldosh soʻzlar topish. Bunda 2 ta gap berilib ulardagi bir xil yozilgan soʻzni topish aytiladi. Soʻz topilgach, uning maʼnolari gaplar vositasida tushuntirib beriladi. Misol:

Yozda dam oldik.

Xatni qalam bilan yoz!.

Oʻquvchilarga mana shunga oʻxshash misollar topish vazifasi beriladi.

5. Qarama-qarshi soʻzlar topish. Misol: *yaxshi-yomon, baland-past, oq-qora, odobli-odobsiz, katta-kichik* va boshq.

6. Ko'p ma'noli so'zlar yordamida birikmalar tuzish: *odamning ko'zi – uzukning ko'zi, taxtaning ko'zi...* Bunda o'qituvchi boshlab bergan qator o'quvchilar tomonidan davom ettiriladi.

7. Berilgan so'zni qatnashtirib gap tuzish. Bunda berilgan so'zni qatnashtirib gap yoki maqol aytish topshirig'i berilishi mumkin. Misol: Kitob: *Kitob - bilim manbai*. Vatan: *Men vatanimni sevaman*.

So'z ustida ishlash jarayonida quyidagicha **yozma mashq turlaridan** foydalaniladi:

1. O'rganilayotgan sahifadagi bir bo'g'inli so'zlarni kesma harflardan tuzish va o'qish: *nok, nay, osh, oy, ip, tom, do'st, qand, baxt* va boshq.

2. Ustunchadagi ikki va uch bo'g'inli so'zlarni kesma harflardan tuzish va o'qish. Misol: *t - to-mon, o-ta, mit-ti*.

3. Bir so'z asosida bir necha so'z tuzish va o'qish: **oltin** - *olti, in, tin, til, il, it, tol*.

4. Berilgan so'zning bo'g'inlarini yoki ayrim harflarini almashtirib, yangi so'z tuzish va o'qish. Misol: *osmon-somon, Zilola-Hilola, qovoq-tovoq* va boshq.

5. So'z bo'g'inlaridan yoki harflardan birini olib tashlab, yangi so'z hosil qilish va uni o'qish: *Noila-nola (yoki oila), guldondon (yoki gul), ziyrak-zirak* va boshq.

6. Berilgan so'zga *-chi, -la, -zor* qo'shimchalarini qo'shish va hosil bo'lgan yangi so'zning ma'nosini izohlash. Misol: *ish - ishchi, ishla; gul - gulchi, gulla, gulzor* va boshq.

7. So'zga harf, bo'g'in yoki tutuq belgisi qo'shib, yangi so'z hosil qilish va uni o'qish: *o't-o'tloq, bog'-bog'bon, bil-bilim, sher-she'r* va boshq.

8. Berilgan chizma asosida so'zlar topish va ularni o'qib, ma'nosini izohlash. Misol: □□□ - □□. Bu chizma asosida *qush-cha, do'p-pi, ruch-ka* kabi so'zlar topiladi.

O'yin tarzida olib boriladigan bu kabi ish turlari o'quvchilarning lug'atini boyitish bilan birga, o'qishga qiziqish uyg'otadi, imloviy sezgirlikni oshiradi va so'zning tovush tarkibi haqidagi tasavvurlarni kengaytiradi.

Savod o'rgatish jarayonida o'quvchilarda imloviy ko'nikmalar ustida amaliy kuzatishlar olib boriladi. O'quvchilarda imloviy sezgirlikni shakllantirish ustida ishlash quyidagi izchillikda olib boriladi:

1) imloviy qoidalarini amaliy o'rganishga rag'bat uyg'otish. Ushbu bosqichda til materiallarini kuzatish jarayonida so'zning biror o'rnida imlo mavjudligini aniqlash: *Gapni o'qing va uning yozilishini kuzating. Gapda so'zlar qanday yozilgan? Nega gapdagi barcha so'z bosh harf bilan yozilmagan?*

2) o'qituvchi o'quvchilarga so'zlarning imlosiga oid yangi vazifalar beradi: *O'qigan so'zingiz qanday harf bilan yozilgan? Nima uchun shunday yozilganini tushuntiring.*

3) imlo qoidalarini asoslang. Qoidaning mohiyatini ochib berishlari uchun o'qituvchi quyidagi kabi topshiriqlar beradi: *"Bosh harflar imlosi" degan gapni misollar bilan tushuntirib bering.*

4) qoidani amalda qo'llash. Yozuv darolarida o'rgangan tushunchalarini amalda qo'llay olish ko'nikmasiga ega bo'lish.

Imloviy ko'nikmalarni shakllantirishga doir mazkur ishlarni tashkillashtirgan o'qituvchi quyidagi vazifalarni hal qiladi:

- gap va so'z tarkibiga nisbatan sezgirlikni uyg'otish;
- so'zlarning adabiy talaffuziga o'rgatish;
- so'zlarni shakllantirishdagi xatolarning oldini olish;
- yosuvga e'tiborli bo'lish;
- jumalarni tuzishda xatolarning oldini olish, o'quvchi nutqini turli tuzilishdagi jumalar bilan boyitish.

Savod o'rgatish jarayonida yozuvga o'rgatish

Savod o'rgatish jarayonida o'quvchilar o'qishga o'rganish bilan parallel ravishda yozuvdan ham elementar malaka hosil qiladilar. Dasturga muvofiq o'quvchilar yozuvdan quyidagi malakalarni egallashlari lozim:

1. Partada to'g'ri o'tirish, daftarni to'g'ri qo'yish, chiziqlarni chamalash, yozayotganda ruchkadan to'g'ri foydalanish, hoshiyaga rioya qilish.

2. Ish daftari yoki alifbe asosida o'zbek alifbosidagi barcha katta va kichik harflarni yozish, shuningdek, harflarni so'zda bir-biriga bog'lab yoza olish: bosma matnni yozma matnga aylantirib yozish.

3. Tahlil qilingan so'z va ikki-uch so'zli gaplarni o'qituvchi yordamida yozish.

4. Talaffuzi bilan yozilishida farq qilmaydigan so'zlarni ko'chirib yozish va eshitib yozish: yozganlarini matnga qarab, shuningdek, izohlab o'qish bilan tekshirish.

5. Og'zaki tuzilgan hikoyadan olingan gapni yozish.

Analitik-sintetik tovush metodi (tovush-tarkib metodi) tamoyiliga muvofiq, o'qish va yozuv birligi saqlanadi. Harflarni yozishda o'qishga o'rgatishdagi tarkib asos qilib olinadi, ya'ni o'qish darsida o'quvchilar harfni o'zlashtiradilar, matnni o'qiydilar, yozuv darsida esa shu harfli so'zlarni yozadilar.

Yozuvga o'rgatish, birinchi navbatda, grafik malaka hosil qilishdir. Har bir malaka ham ta'lim berish, ko'nikmani shakllantirish va shu asosda qator mashqlarni bajarish natijasida hosil qilinadi.

Grafik malaka, birinchidan, qo'l-harakat malakasidir, bu harakat birinchi navbatda muskul kuchiga asoslanadi. Ikkinchidan, yozuv jarayonida nutqning o'zlashtirilgan birligi bo'lgan tovush grafik belgilarga, ya'ni harfga tarjima qilinadi. Bu yozuvga ongli faoliyat tusini beradi. Yozuvning ongliligi, birinchidan, tovush va harfning to'g'ri nisbatini, ikkinchidan, bir qancha grafik va imloviy qoidalarga rioya qilishni, uchinchidan, o'z fikrini, taassurotini, istaklarini ifodalashda yozuv malakasidan foydalanishni talab qiladi.

Yozishdan birdan-bir maqsad fikrni ifodalashda yozuv malakalaridan foydalanish hisoblanadi. Bu maqsadni bolalar tez anglab yetsalar, ularda yozma nutq malakasi shunchalik muvaffaqiyatli va to'g'ri shakllanadi. Savod o'rgatish jarayonida bolalar juda sekin yozadilar.

Yozuv malakasi o'qish malakasi bilan uzviy bog'liqdir. Bola yomon o'qisa, yozuvni egallashi ham qiyin bo'ladi, chunki bo'g'inlab o'qish malakasidan so'ng bo'g'inlab yozish malakasi shakllanadi.

Yozish va o'qish uchun bolaning umumiy nutqiy rivojlanishi katta ahamiyatga ega. Keyinroq, bolalarda o'z fikrini yozma ifodalash malakasi bir oz barqarorlashganda, bu malaka nutqqa, fikrni ifodalash jarayoniga ham ijobiy ta'sir qiladi.

Grafik malakani shakllantirishda quyidagi bosqichlar mavjud:

1. Turli shakllar andozasi ustidan chizish. Erkin rasmlar chizish. Yozuv qurollarini to'g'ri tutish, turli qiya elementlar chizish, uzunlikni, oraliq masofani chamalash va hokazo.

2. Harf elementlarini yozish, baravar masofada qisqa va uzun elementlar, osti va usti ilmoqli elementlar chizish.

3. Bosh va kichik harflarni alohida yozish.

4. Harf birikmalarini, bo'g'in yozish, harflarni to'g'ri qo'shib yozish malakasini hosil qilish uchun so'z yozish.

Grafik malakani hosil qilishdan asosiy maqsad, harflarni bosmasdan bir tekisda, elementlarga ajratmay bog'lab tez, bir maromda yozish, so'zlarni qatorga to'g'ri joylashtirishdir.

SHuni ta'kidlash kerakki, savod o'rgatish davrida bola harflarni yozishdan oldin uni qanday shakllantirishni ko'z oldiga keltirib, fikrlab oladi, ba'zan harf shaklini havoda "chizadi", harf namunasini ko'chiradi, tarkibini tahlil qiladi, uni qanday yozishni o'zicha sekin gapiradi; o'qituvchi o'quvchi yoniga o'tirib, ruchkani to'g'ri ushlatadi va uning qo'li bilan harfni yozishni ko'rsatadi yoki o'zi yozib tushuntiradi. Bundan tashqari, bola yozuvning texnik tomoniga katta jismoniy kuch sarflaydi. Savod o'rgatish oxirida bola bir darsda 20 tacha so'zni yozishi mumkin.

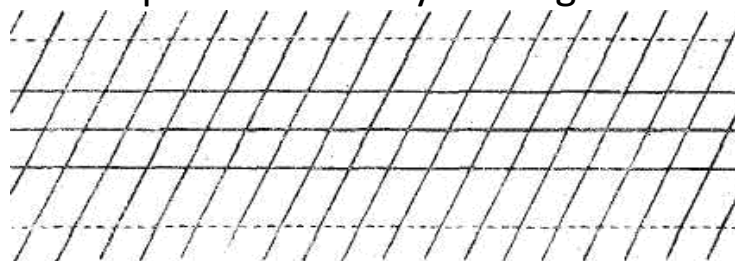
O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining qaroriga binoan 1993-yil 2- sentabrda "Lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosini joriy etish to'g'risida"gi qonun qabul qilindi. 1995- yil 6- mayda bu qonunga o'zgartirishlar kiritildi. Bu alifbo, birinchidan, og'zaki talaffuz bilan yozma nutqning mosligini ta'minlaydi, ikkinchidan, jahon xalqlarining 30 foizidan ortig'i mana shu yozuvdan

foydalanadi. Bu esa xalqaro aloqa-aralashuvni birmuncha yengillashtiradi.

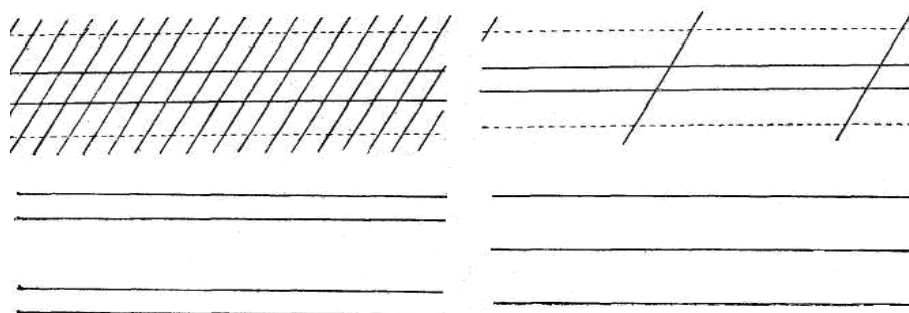
Lotin alifbosiga asoslangan o'zbek alifbosidagi harflar ham bosmasdan, ortiqcha jimjimasiz, qo'l uzmasdan bog'lab yoziladi. SHuning uchun yozuvga o'rgatish metodikasida harflarni qo'shishga alohida ahamiyat beriladi. O'quvchilar barcha harflarni bir-biriga ulash yo'lini bilishlari lozim.

Yozuvga o'rgatishning tashkiliy va gigiyenik shartlari. Maktabda asosiy yozuv quroli sharikli ruchka bo'lib, xattaxtaga yozishda bo'rdan foydalaniladi.

Savod o'rgatish davrida bolalarni yozuvga o'rgatish uchun turli vaqtlarda turli xil chiziqli daftarlardan foydalanilgan: dastlab chiziqsiz silliq qog'oz ishlatilgan bo'lsa, keyin quyuq yotiq chiziqlar bilan kesilgan uch chiziqli daftardan foydalanilgan:

Bunday daftarda yozuvga o'rgatilgan boladan boshlang'ich sinflarni bitirguncha besh xil daftarga yozishni o'rganish talab etilar edi:

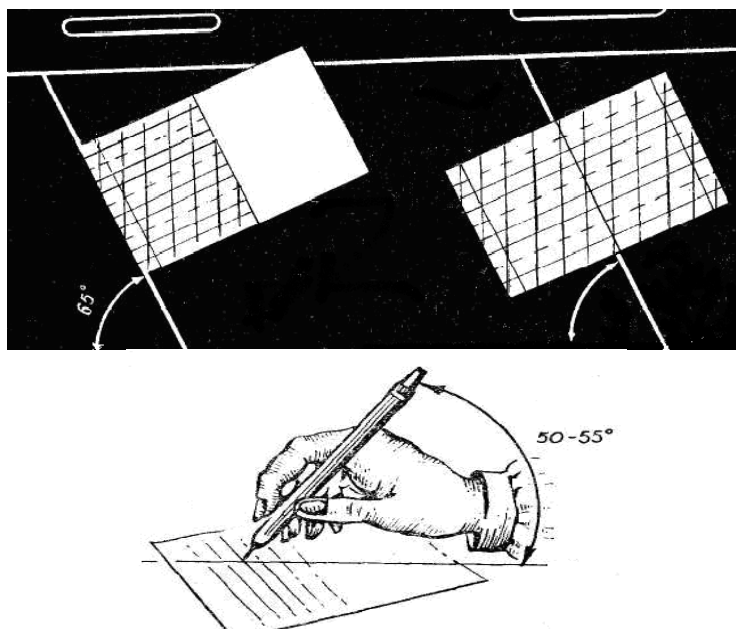

Hozirgi vaqtda yozuvga o'rgatish uchun ikki chiziqli daftar tavsiya etiladi. Xattaxta ham shunga mos bo'lishi talab qilinadi; 2-sinfdan, ba'zan birinchi sinfdan o'quv yilining ikkinchi yarmidan boshlab bir chiziqli daftarga yozishga o'tiladi.

Daftar tutishda bolalarni hoshiya qoldirishga, daftar chiziqlariga rioya qilishga, harflarni bir xil hajmda yozishga, sarlavhani aniq va to'g'ri ajratishga, xat boshidan yozishda joy qoldirishni unutmaslikka

o'rgatib borish ularda saranjom-sarishtalikni tarbiyalaydi. Yozuv darsida o'quvchilar "Yozuv daftari" bilan ishlaydilar. Sinfda o'rganilgan harfni uyda mashq qilish uchun alohida daftar bo'lishi kerak.

O'qituvchi yozish vaqtida 65° qiyalikda yozishni, buning uchun daftar parta ustiga 25° qiyalikda qo'yilishini ta'kidlab turadi.

Analitik-sintetik tovush metodi (tovush-tarkib metodi) tamoyiliga muvofiq, o'qish va yozuv birligi saqlanadi. Harflarni yozishda o'qishga o'rgatishdagi tarkib asos qilib olinadi, ya'ni o'qish darsida o'quvchilar harfni o'zlashtiradilar, matnni o'qiydilar, yozuv darsida esa shu harfli so'zni yozadilar.

Yozuvga o'rgatish, birinchi navbatda, grafik malaka hosil qilishdir. Har bir malaka ham ta'lim berish, ko'nikmani shakllantirish va shu asosda qator mashqlarni bajarish natijasida hosil qilinadi.

Grafik malaka, birinchidan, qo'l-harakat malakasidir, bu harakat birinchi qarashda muskul kuchiga asoslanadi. Ikkinchidan, yozuv jarayonida nutqning o'zlashtirilgan birligi bo'lgan tovush grafik belgilarga, ya'ni harfga tarjima qilinadi. Bu yozuvga ongli faoliyat tusini beradi. Yozuvning ongliligi, birinchidan, tovush va harfning to'g'ri nisbatini, ikkinchidan, bir qancha grafik va imloviy qoida-

larga rioya qilishni, uchinchi, o'z fikrini, taassurotini, istaklarini ifodalashda yozuv malakasidan foydalanishni talab qiladi.

Yozishdan birdan-bir maqsad fikrni ifodalashda yozuv malakalaridan foydalanish hisoblanadi. Bu maqsadni bolalar tez anglab yetishadi, ularda yozma nutq malakasi shunchalik muvaffaqiyatli va to'g'ri shakllanadi. Savod o'rgatish jarayonida bolalar juda sekin yozadilar.

Yozuv malakasi o'qish malakasi bilan uzviy bog'liqdir. Bola yomon o'qisa, yozuvni egallashi ham qiyin bo'ladi, chunki bo'g'inlab o'qish malakasidan so'ng, bo'g'inlab yozish malakasi shakllanadi.

Yozish va o'qish uchun bolaning umumiy nutqiy rivojlanishi katta ahamiyatga ega. Keyinroq, bolalarda o'z fikrini yozma ifodalash malakasi bir oz barqarorlashganda, bu malaka nutqqa, fikrni ifodalash jarayoniga ham ijobiy ta'sir qiladi.

Yozuv daftarida o'quvchilar "Alifbe"da o'rganilgan harfni yozma shakllantiradilar. Suhbat uchun daftarning yuqori qismida predmet rasmi yoki biror mazmunli rasm keltirilishi, ayrim predmet nomlarini ifodalovchi so'z chizmasi katakchalarga ajratib berilishi, gap nusxalarining keltirilishi maqsadga muvofiqdir. Ba'zi o'rinlarda o'quvchilar berilgan gap yoki so'z chizmasini o'zlari mustaqil tasvirlaydilar.

Predmet rasmi berilgan o'rinlarda shu predmet nomi so'z bo'g'in-tovush jihatdan tahlil qilinadi, so'zdagi tovushlar soni suhbat yo'li bilan aniqlanadi va katakchalarda ranglar bilan belgilanadi.

Mazmunli rasm asosida gap chizmasiga mos gap tuziladi, keyin o'sha gapning tahlili ustida ish olib boriladi.

Harflarning yozma shakli ularning bosma shakli bilan taqqoslash orqali tanishtiriladi.

Yozuv daftarida turli belgilar qo'llangan. Ular shu belgi uchragan o'rinlarda tanishtirib boriladi.

Yozuvga o'rgatishda o'quvchilarning ko'ruv, eshituv, qo'l harakati sezgilarini ishga solish lozim. Shunda yozuv quruq yozuv bo'lmay, ongli yozuvga aylanadi.

Yozuvga o'rgatishda orfografik elementlar. Orfografiya yunoncha so'z bo'lib, "to'g'ri yozuv" degan ma'noni bildiradi. Orfografiya (imlo) adabiy tilning yozma shakli bilan bog'liq bo'lib, to'g'ri yozish haqidagi qoidalar yig'indisidir. Orfografiyani bilmay turib, fikrni adabiy til me'yorlari asosida yozma ifodalab bo'lmaydi. O'quvchilarning imloviy savodxonligi haqida g'amxo'rlik qilish tilning aniqligi, fikrni to'g'ri ifodalash, kishilar bilan o'zaro madaniy muomala qilish uchun g'amxo'rlik demakdir. Savod o'rgatish davrida bolalarda grafik malakani shakllantirish bilan birga imloga oid malaka ham shakllantiriladi.

Savod o'rgatish davrida o'quvchilar quyidagilarni amaliy tarzda o'rganadilar:

a) talaffuzi va yozilishida farq qilmaydigan so'zlarda tovush bilan harfning mosligini;

b) so'zlarni alohida yozishni, ya'ni yozuv vositasida so'zni ma'no birligi sifatida ajratishni;

v) so'zning satrga sig'may qolgan qismini keyingi qatorga bo'g'inlab ko'chirib yozishni (bunda bo'g'in hosil qilgan bir unli harfni qatorga ko'chirib yozib bo'lmasligini);

g) gap boshida, shuningdek, kishilar ismida, hayvonlarga qo'yilgan nomlarda bosh harfning ishlatilishini.

Savod o'rgatish davrida o'quvchilarda o'z-o'zini tekshirishga oid malaka shakllantiriladi: ular yozganlarini namuna bilan solishtiradilar, yo'l qo'ygan xatolarini topadilar, ularni izohlashga o'rganadilar. SHu davrdanoq ko'chirib yozish, diktant va ijodiy yozuv (insho)lardan foydalaniladi.

Gap va so'zlarni yozishdan oldingi tayyorgarlik ishlari, muntazam o'tkazib boriladigan o'z-o'zini tekshirish mashqlari, o'qilgan matnning imlosini kuzatish o'quvchilarda yuqori savodxonlik garovi bo'lgan orfografik ziyraklikni asta-sekin shakllantira boradi, ularni yuqori sinflarda o'rganiladigan imlo qoidalarini puxta o'zlashtirishga tayyorlaydi.

Yozuv darslarida o'quvchilar nutqini o'stirish

Yozuv darslarida ham o'quvchilar nutqini o'stirish, fikrlashga o'rgatish asosiy vazifalardan hisoblanadi. Yozuvga o'rgatishning dastlabki kunlaridanoq bolalarning o'z fikrini yozma ifodalashi muhim ekanligini, u insonlarning aloqaga kirishuvida muhim vositaligini tushunishlariga erishish lozim. Buning uchun o'quvchilar yozadigan birinchi so'z ularning jonli nutqidan yoki o'zlari tuzgan gapdan olinishi kerak. Bu jarayonda ko'chirib yozish va diktant ijodiy yozuvdan so'ng o'tkaziladi. Bu yozma mashq turlarining ongli bajarilishini, o'quvchilarning bilish faolligini ta'minlaydi. Masalan, bolalar o'qish darsida "Alifbe" da berilgan rasmga qarab gap yoki hikoya tuzadilar, yozuv darsida esa o'sha gap yoki hikoyadagi ma'lum bir so'zni yozadilar. Bu ular uchun ijodiy yozuv - inshodir. Keyinchalik o'quvchilar alohida so'z yozishdan kichik-kichik gaplarni yozishga o'tadilar.

O'quvchilar gap yoki hikoyani og'zaki ravishda erkin tuza oladilar, ammo yozish uchun o'rganilmagan harf bo'lmagan so'zni tanlashda qiynaladilar. Bu jarayonda o'qituvchi yordam berishi va yozuvni kuzatib borishi lozim.

Ijodiy yozuv mashqini doimo izchil ravishda o'tkazib, asta-sekin murakkablashtirib borish kerak. Bunday mashqlar o'quvchilarni insho va bayon yozishga tayyorlaydi, o'z fikrlarini mustaqil ravishda yozma bayon qilishga o'rgatadi.

Yozuv darslarida yuqoridagi kabi mashqlar o'quvchilarning yozma nutqini og'zaki nutqi bilan bog'liq holda o'stirishni ta'minlaydi.

Yozuv darsi namunasi:

Dars mavzusi : Osti va usti ilmoqli kichik elementlar chizish.

Doiralar chizish.

Darsning maqsadi:

Ta'limiy maqsad: Asosiy va yordamchi yozuv chiziqlarni farqlashga, yozuv yo'li ichida yozish, harf elementlari orasida bir xil masofa qoldirib yozishga, osti va usti ilmoqli kichik elementlarni

yozish, doiralar chizishga o'rgatish.

Tarbiyaviy maqsad: O'quvchilarning muomala madaniyatini, estetik didini tarbiyalash.

Rivojlantiruvchi maqsad: O'quvchilarni yozuv qurollaridan to'g'ri foydalanish va yozuv ko'nikmalarini rivojlantirish.

Dars turi: Yangi bilim va tushunchalarni shakllantiruvchi.

Darsning metodi : Tahlil-tarkib metodi, tushuntirish, suhbat, reproduktiv metod.

Dars jihozlari : Doska, proektor, osti va usti ilmoqli kichik elementlar, doiralar rasmi tasvirlangan ko'rgazmalar.

Darsning borishi

I. Tashkiliy qism (3 daqiqa)

1. O'quvchilarni darsga hozirlash.

2. O'quvchilarga to'g'ri o'tirish, yozuv qurollaridan to'g'ri foydalanish qoidalarini o'rgatish.

–Yozuv vaqtida partada to'g'ri o'tirish (o'quvchining ko'krak qafasi bilan parta oralig'ida bir kaft sig'adigan joy qolishi, qaddini qiya tutgan holda, oyoqlarni polga yoki o'yoq qo'ygichga qo'yib o'tirishi), chap va o'ng qo'l tirsaklarini partaning ustiga qo'ygan holda chap qo'l bilan daftarning bir uchuni ushlab yozish.

– Ruchkadan to'g'ri foydalanish (ruchkani bosh, ko'rsatkich va o'rta barmoq orasida bo'sh holatda ushlab, ruchkaning uchi bilan barmoq oralig'i masofasini ko'rsatish.

– Daftardan to'g'ri foydalanish, qiyaligini to'g'ri saqlash, chap qo'l bilan daftarning bir uchini ushlabni o'quvchilarga tushuntirib o'tish.

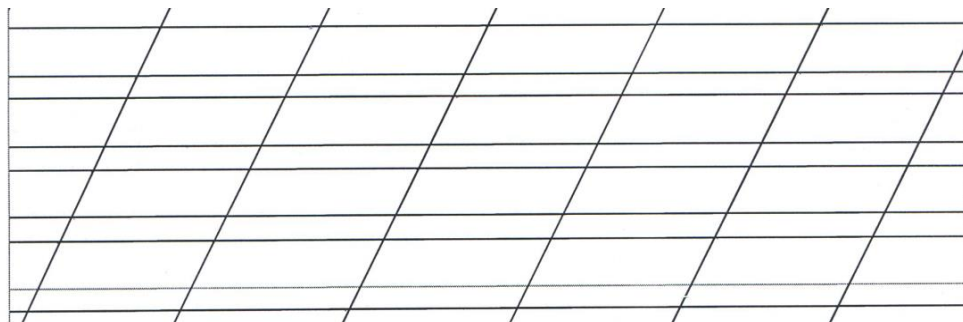
II. O'tilgan mavzuni mustahkamlash (7 daqiqa)

Oldingi darsda biz nimalarni o'rgandik?

(.) – bu unurning nomini ayting. (Nuqta)

(/) – bu unurning nomini ayting. (Kichik qiya element)

Daftarning asosiy va yordamchi chiziqlari bilan tanishtirish.

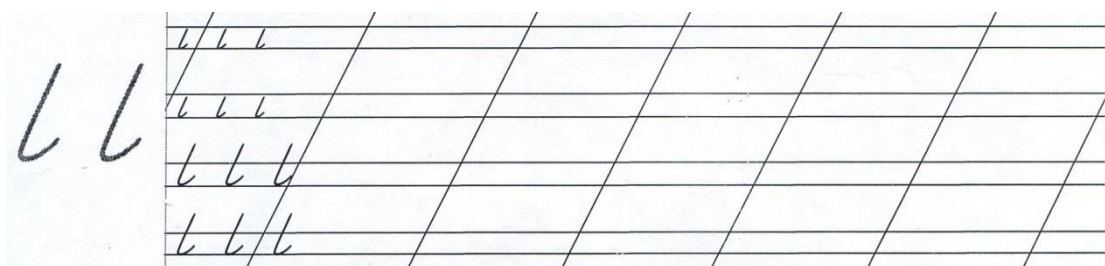

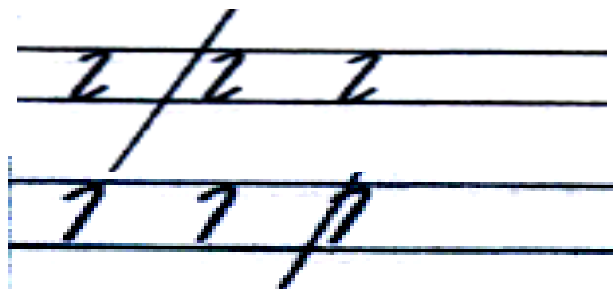
III. Yangi mavzuning bayoni. (18 daqiqa)

Multimediali ilova orqali yozuv tarixi haqida bilim berish. **(Ruchka rasmi bosilganda osti va usti ilmoqchali element yozilishini tushuntirish, yangi mavzu bayoni boshlanadi.** Yozuv tarixi haqida donishmand soʻzlab beradi.

Ovoz: Aziz bolajonlar! Endi sizlar bilan harflar mamlakatiga sayohat qilamiz. Bolajonlar qadimdan insonlar oʻz nutqlarini yozuvlarda bayon etishga qiziqqanlar. Buning uchun koʻp izlanib, tovushlarni ifodalovchi harflarni, ularni yozish uchun esa yozuv qurollarini ixtiro qilganlar. Avvallari ular yozuvlarni daraxt poʻstloqlariga, hayvon terilariga oʻyib yozishgan. Keyinchalik esa siyoh va qogʻoz oʻylab topilgach, qush patlari yordamida qogʻozlarga yozganlar. Hozirda parta, daftar, ruchka, qalam kabi yozuv anjomlari deyiladi. Biz ulardan toʻgʻri foydalanishimiz lozim. Bugundan boshlab siz bilan oʻzbek alifbosidagi harf elementlarini yozishni oʻrganamiz. Dorskada partada oʻtirish, daftarni parta ustida tutish va ruchkani ushash tasvirlangan rasm plakat koʻrsatiladi va oʻquvchilarga shunday foydalanishlari amaliy oʻrgatiladi.

Oʻqituvchi doskaga osti va usti ilmoqli kichik elementlar, doiracha chizishni koʻrsatadi, oʻquvchilardan oʻqituvchining qoʻl harakatlarini diqqat bilan kuzatishlarini talab etish. Osti va usti ilmoqli kichik unsurlar chizishda qoʻl harakati holati izohlanadi.

1. Partada o'tirish qoidasi yoki dars jarayonidagi o'tirish holatiga oid bilimlarni eslatish.

Sinf partasida o'tirganda boshimizni o'ng yoki chapga qiyshaytirmasdan to'g'ri o'tirishimiz, ko'zimiz bilan yozuv daftari orasidagi masofani to'g'ri saqlashimiz lozim. (albatta o'qituvchi buni o'quvchi misolida amaliy ko'rsatib berishi lozim). Ruchkani o'ng qo'limiz bilan ushlanishini eslatib o'tish.

2. O'quvchilar maxsus havoga yozish mashqlaridan so'ng daftarlari osti va usti ilmoqli kichik elementlarni yozadilar. Multimediali ilova orqali osti va usti ilmoqli kichik elementlar yozilishi ko'rsatiladi. (Qalam rasmi bosilganda osti va usti ilmoqchali element yozilishini tushuntirish, yangi mavzu bayoni boshlanadi, daskada ilmoq elementi yozib ko'rsatiladi.)

3. Jismoniy daqiqa o'tkazish. Topishmoqlarga javob topiladi

O'zi bitta, qulog'i to'rtta. (Qozon)

Barmog'i bor-u, tirnog'i yo'q. (Qo'lqop)

IV. Yangi mavzuni mustahkamlash. (15 daqiqa)

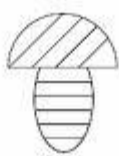
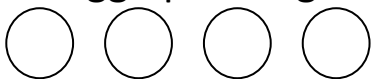
Multimediali ilova orqali o'yin. (**Koptok rasmi bosilganda** archa, yulduz, olma, nok va qo'ziqorinning yarmiga ajratib aralashtirib qo'yilgan, ularidan mosini topish va bir-birining oldiga olib kelish kerak, to'g'ri topilsa, "Barakalla" va noto'g'ri topilsa, "O'ylab ko'r" deyiladi).

1. Bugungi o'tilgan unsurlar nimalarning shakliga o'xshaydi?

O'quvchilar javobi (osti va usti ilmoqli kichik elementlar) Ilonga, chuvalchangga, ipga, ..

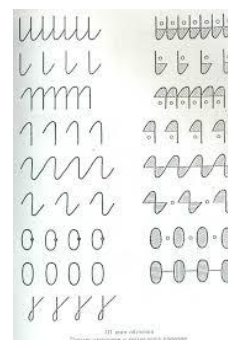
(doiracha) oyga, tuxumga, ...

Qo'lni uzmasdan yozish uchun quyidagi mashqlardan foydalaniladi.
So'nggi qatordagi doirachalarni chizishga o'rgatish:

2.O'quvchilar
yozgan ishlarini ko'rib
chiqish va izohli
rag'batlantirish.

V. Darsga yakun

yasash. (2 daqiqa)

Dars mashg'ulotida o'qituvchi qo'shimcha
foydalanishi mumkin bo'lgan ilovalar:

5-dars. Dars mavzusi : Kichik o va bosh O harfini yozish

Darsning maqsadi:

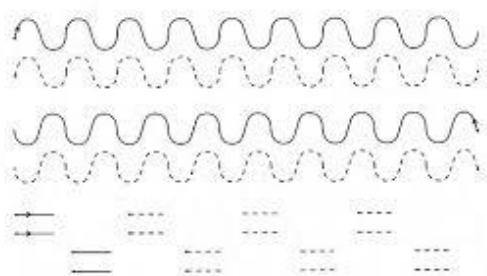
Ta'limiy maqsad: Kichik o va bosh O harfini yozishga o'rgatish.

Tarbiyaviy maqsad: Darsda o'tirish, o'qituvchi va o'rtoqlariga hurmat bilan munosabatda bo'lish, bog'bonlarning mehnatini qadrlash, tabiatni asrash tarbiyasini rivojlantirish, estetik didlarini o'stirish.

Rivojlantiruvchi maqsad: O'quvchilarning yozuv ko'nikma-larini rivojlantirish, asosiy yozuv chiziqlaridan chiqib ketmasdan, unsurlarni to'g'ri yoza olishga oid bilimlarini shakllantirish.

Dars turi: Yangi bilim va tushunchalarni shakllantiruvchi.

Darsning metodi: Tushuntirish, suhbat, ko'rsatish.

Поставь карандаш на точку и быстро веди каждую линию, не отрывая карандаша от бумаги.

Dars jihozlari: Doska, proektor, o harfi bilan boshlanadigan narsalarning rasmi.

Darsning borish (45 daqiqa)

I. Tashkiliy qism (3 daqiqa)

O'quvchilarni darsga hozirlash.

II. O'tilgan mavzuni mustahkamlash (7 daqiqa)

1. Partada o'tirish, yozuv qurollaridan to'g'ri foydalanish qoidalarini eslatish.

2. Duskada osti va usti ilmoqli kichik elementlarni o'quvchilarga yozdirish.

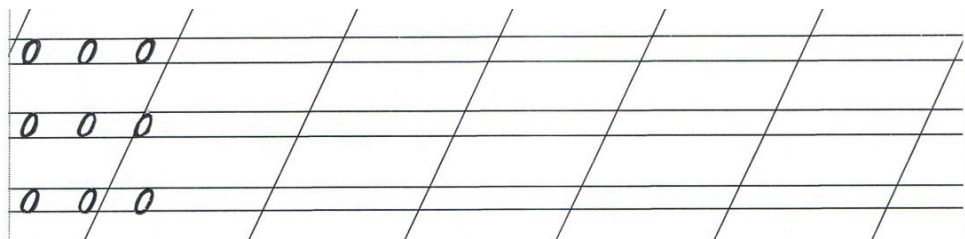
3. O'quvchilarga o'quv qurollarining nomini bo'g'inga bo'lish (par-ta, de-ra-za, e-shik, rasm, gul)

III. Yangi mavzuning bayoni (18 daqiqa)

4. O tovushi va O o harflariga oid bilimlarni qaytarish. o harfini talaffuz qildirib, uning unli tovush ekanligini eslatish (olma, olcha, osmon, ot, ...)

5. Kichik o va bosh O harfining yozilishini ko'rsatish.

6. O'qituvchi duskaga o harfini yozadi. Kichik o harfini yozishda qo'l harakati holatini izohlaydi. Uning kichik o harfiga o'xshashligiga izoh beriladi.

7. Partada o'tirish qoidasi yoki dars jarayonidagi o'tirish holatiga oid bilimlar eslatiladi.

Sinf partasida o'tirganda boshimizni o'ng yoki chapga qiyshaytirmasdan to'g'ri o'tirishimiz lozim. Ko'zimiz bilan yozuv daftari

orasidagi masofa 30 – 35 sm ga teng bo'lishi lozim (albatta, o'qituvchi buni o'quvchi misolida amaliy ko'rsatib berishi lozim). Ruch–kani o'ng qo'limiz bilan ushlaymiz. Yozayotganda esa ruchkaning uchi bilan barmoqlarimiz orasida 10 – 15 mm masofa bo'lishi, ruchkaning orqa tomoni esa o'ng yelkamizga to'g'ri turishi lozim.

8. O'quvchilar maxsus havoga yozish mashqlaridan so'ng, daftarlariga kichik o harfini yozadilar.

9. Jismoniy daqiqa o'tkazish .

IV. Yangi mavzuni mustahkamlash. (15 daqiqa)

**Olma-olma,
Bog'da olma
Xomlariga
Tegma, olma.
Kuz kelganda
Pishdi olma.
Yerga tap-tap**

10. Bu meva nomi o'ngiga o'qiganda boshqa ma'no, teskarisiga o'qiganda esa boshqa ma'noni ifodalaydi. Yana shunday misollar keltirilishi mumkin (ko'ch –cho'k kabi).

(nok, kon)

Didaktik o'yin o'tkazish. Bu mevaning nomi necha xil ma'noni bildiradi.

(olma so'zining 2 xil ma'nosi)

11. O'quvchilar yozgan ishlarini ko'rib chiqish va izohli rag'batlantirish.

V. Darsga yakun yasash. (2 daqiqa)

Savod o'rgatish davrida o'qish va yozuv darslari

O'qish va yozuv darslariga qo'yiladigan talablar. Dars ta'limning asosiy shakli hisoblanadi. Analitik-sintetik tovush metodi asosida tashkil etiladigan savod o'rgatish darslari xilma-xil shakllarda va mazmunda bo'lishi, o'quvchilarda o'qib-o'rganishga qiziqish uyg'itishi, zeriktirmasligi va charchatib qo'ymasligi kerak.

Savod o'rgatish davridagi o'qish yoki yozuv darslari va ularning ayrim turlari uchun umumiy bo'lgan asosiy talablar mavjud:

1. Umumdidaktik talablar:

a) har bir darsning tarbiyaviy maqsadi bo'lib, unda bironta axloqiy sifat haqida tushuncha berilishi lozim;

b) darsning ta'limiy maqsadi, ya'ni o'quvchilar darsda qanday yangilikni bilishi, nimani o'rganishi, qanday ko'nikma va malakalar o'stirilishi, o'quvchilarning mustaqil fikrlashi va faolligining qanday bo'lishi aniq belgilab olinishi kerak;

d) darsning izchilligi va uzviyligi, uning oldingi va keyingi darslar bilan bog'liqligi aniq belgilab olinishi zarur;

e) o'tiladigan materialning xarakteri va ta'lim maqsadidan kelib chiqib dars uchun xilma-xil va qiziqarli metodik usullar va vositalar tanlanishi lozim;

f) dars davomida o'quvchilarga differentsial va individual yondashish, ishni barcha o'quvchilarning imkoniyati, bilimi, ko'nikma va malakasi hamda fikrlash faoliyatini hisobga olgan holda uyushtirish kerak;

g) o'quvchilarni aqliy mehnat (o'qish) usullariga o'rgatish, ularda maktabda o'qish uchun kerakli ko'nikmalarni hosil qilish zarur;

h) beriladigan material ilmiy, o'quvchilarning bilim darajasiga mos bo'lishi kerak.

2. Maxsus metodik talablar:

a) o'quvchilar nutqi uchun qayg'urish, darsda adabiy til nuqtai nazaridan to'g'ri, ifodali, obrazli, aniq nutqqa erishish;

b) o'qish darsida ham, yozuv darsida ham o'quvchilar nutqini o'stirishga, lug'atini boyitishga, gap tuzish va uni tahlil qilishga, og'zaki hikoyalatishga ahamiyat qaratish;

d) maktab va sinf devorlariga ilingan, xattaxtaga yozilgan har qanday yozuv mazmunan va imlo jihatdan savodli bo'lishi;

e) darsda nutq madaniyati hukmron bo'lishi, o'qituvchi va o'quvchilarning adabiy tilda so'zlashishlari;

f) o'qish va yozuv ko'nikma-malakalarini shakllantirish mashqlarining darsda yetakchiligi, taxminan, darsning uchdan ikki qismi o'qish va yozish ko'nikmalarini shakllantirishga ajratilishi;

g) har bir o'qish va yozuv darsida "Alifbe"dagi matnlar bilan bog'liq holda bolalar yozuvchilari asarlaridan namunalar tanlab sinfda va sinfdan tashqari o'qish darslarida o'qib berilishi;

h) o'qish va yozuv darslari bir-biri bilan uzviy bog'lanishi, ya'ni o'qish darsi o'quvchilarni yozuv darsiga tayyorlashi, yozuv darsi oldingi o'qish darsining davomi sifatida tashkil etilishi va hokazo.

O'qish va yozuv darslarining turlari. Savod o'rgatish jarayonidagi darslar quyidagi belgilariga ko'ra farqlanadi:

1. Ta'limning predmetiga ko'ra:

a) "Alifbe" darsligi asosidagi o'qish darslari;

b) "Yozuv daftari" asosidagi yozuv darslari.

2. Ta'limning davri va bosqichlariga ko'ra:

a) alifbegacha bo'lgan davrdagi darslar;

b) alifbe davri jarayonidagi darslar.

3. Darsda yangi mavzu o'rgatish va o'rgatilmasligiga ko'ra:

a) yangi tovush-harf o'rganiladigan o'qish darslari;

b) yangi kichik harf yozish darslari;

v) yangi tovush-harf o'rganilmaydigan darslar.

g) yangi bosh harf yozish darsi.

Bulardan tashqari, umumlashtiruvchi, takrorlash darslari hamda savod o'rgatish davri oxirida "Alifbe" bayrami o'tkaziladi.

Savod o'rgatish davrida o'quvchilar bilimi dars jarayonida hisobga olib boriladi, o'qish va yozuv darslarida bog'lanishli nutqni

oʻstirishga gʻamxoʻrlik qilinadi. Oʻquvchilarning sinfdan tashqari oʻqishlariga haftada bir marta 20 daqiqa ajratiladi.

Savod oʻrgatish darslarida ish turlari almashtirib turiladi, vaqti-vaqti bilan dam olish daqiqalari oʻtkaziladi. Bu oʻquvchilar toliqishining oldini oladi.

Darslar tizimi deyilganda oʻquv vaqtini mavzularga nazariy va amaliy jihatdan rejali taqsimlash, darslarning mantiqiy jihatdan bir-biriga bogʻlash va unda oʻqituvchi bilan oʻquvchilarning hamkorlikdagi faoliyatining samaradorligini taʼminlaydigan metodik vositalar xilma-xilligiga asoslangan izchillik nazarda tutiladi.

Savod oʻrgatish davri uchun darslar tizimi oʻquv jarayoni bosqichlari asosida oʻqish va yozuv darslarining muayyan guruhini koʻzda tutadi. Amaldagi “Alifbe” darsligida va ularga yozilgan qoʻllanmalarda savod oʻrgatish jarayoni 4 oy (31- dekabrgacha), shundan tayyorgarlik davriga 4 dars (bir hafta), asosiy davrga 60 soat dars ajratilishi qayd etilgan. Taʼlimning har bir bosqichidagi darsning oʻziga xos xususiyatlari mavjud. Darslar qurilishida ichki mantiqiylik boʻlishiga, har bir darsda yangi tovush va harf oʻrganiladigan dars bilan yangi mavzu oʻrganilmaydigan darsni navbatlashtirishga, oʻquvchilar oʻgzaki va yozma nutqini va tafakkurini rivojlantirish, oʻqish va yozish savodxonligiga gʻamxoʻrlik qilishga alohida eʼtibor qaratiladi. Savod oʻrgatish davridagi darslarda ham interfaol usullar qoʻllaniladigan darslardan foydalanish katta ahamiyatga ega.

Oz komplektli maktablarda savod oʻrgatish darslarining xususiyatlari

Oz komplektli maktablarda savod oʻrgatishni tashkil etishda oʻqituvchi bir vaqtning oʻzida ikki yoki uch sinf bilan ishlaydi, yaʼni bir vaqtning oʻzida bir necha sinf oʻquvchilari bilan ish olib boradi. Bunday sinflarda dars jadvali integrallashtirilgan boʻlishi kerak va darslar 30 daqiqagacha qisqartirilishi mumkin. Savod oʻrgatish davridagi yozuv darslarini boshqa sinflarda olib boriladigan

matematika, tabiatshunoslik va baʼzan oʻqish darslari bilan birga olib borish maqsadga muvofiqdir.

Oz komplektli maktablarda oʻquvchilarning mustaqil ishlariga alohida ahamiyat beriladi, chunki oʻqituvchi ikki sinf yoki uch sinf bilan ishlaganda, bir sinf bilan alohida ishlay olmaydi: u bir sinf bilan ishlashi uchun qolgan sinflarga mustaqil ish topshirib, ularni band qilishga majbur. Shuning uchun maxsus mustaqil ishlar tizimi ishlab chiqilishi zarur. Oz komplektli maktablarda savod oʻrgatish davrida mustaqil ishlarni muvaffaqiyatli uyushtirish uchun “Alifbe” ga qoʻshimcha, ishni jonlantiradigan didaktik tarqatma materiallar muhim ahamiyatga ega.

Mustaqil ish savod oʻrgatish jarayonida oʻqituvchining rahbarlik qilishini talab etadi: oʻqituvchi aniq vazifa topshiradi, uni qanday bajarishni yaxshilab tushuntiradi, oʻquvchi bajargan ishni sinfning oʻzida tekshiradi. Boshqa sinflar bilan ishlash jarayonida ham u 1-sinf oʻquvchilarining mustaqil ishni qanday bajarayotganini kuzatib boradi.

Savod oʻrgatish jarayonida bajariladigan mustaqil ishlarga turli predmetlar shaklini chizish, bir xil oraliqni moʻljallab nuqtalar qoʻyish, yotiq toʻgʻri chiziqlar chizish, ayrim harflar elementlarini yozish, rasmga qarab savollarga javob berishga tayyorlanish, rasmga qarab gap tuzish kabi mashqlarni kiritish mumkin.

Alifbo davrida esa harf terish kartoni va abak yordamida turli xil analitik-sintetik ishlarni uyushtirish, rasm asosida suhbat, ovoz chiqarib yoki ichda oʻqish, qayta hikoya qilishga tayyorlanish, berilgan boʻgʻinlar yordamida soʻzlar tuzish, gaplarni toʻldirish, oʻqilgan matnga oid rasm chizish, namuna asosida yozish, tushirib qoldirilgan harf yoki soʻzni oʻrniga qoʻyib yozish, berilgan predmetlarni maʼlum belgisiga koʻra guruhlash va umumlashtirish kabi mashqlarni qoʻllash, bu jarayonda texnika vositalaridan unumli foydalanish zarur. Mustaqil ish sifatida tarqatma materialda berilgan soʻzni oʻqish, unli va undosh harf tagiga chizish, soʻzni boʻgʻinlarga ajratish kabi mashqlarning berilishi oʻqituvchiga juda qoʻl keladi.

Oz komplektli maktablarda texnika vositalaridan foydalanish ham katta ahamiyat kasb etadi.

Komplekt sinflarni to'g'ri taqsimlash va birlashtirish, dars va mustaqil ishlarni mohirlik bilan uyushtirish va rejalashtirish, didaktik materiallardan, ko'rgazmali vositalardan unumli foydalanish yo'li bilan oz komplektli sinf o'quvchilarining bilimlarni puxta o'zlashtirishlariga erishish mumkin.

“Alifbe” darsligiga qo'yiladigan ilmiy-pedagogik talablar

“Alifbe” birinchi o'quv kitobi bo'lib, uni ishlab chiqishda didaktikaning quyidagi umumiy hamda “Alifbe” darsligi tuzilishining xususiy mezonlariga asoslaniladi:

- g'oyaviylik;
- bayonning ilmiyligi, tushunarlilik;
- ko'rsatmalilik;
- onglilik;
- o'quv materialining hayot bilan bevosita aloqadorligi;
- bolalar yoshi va dunyoqarashi, o'ziga xos ruhiy xususiyatlarining hisobga olinishi¹⁸.

“Alifbe” darsligi, asosan, quyidagi ilmiy-pedagogik talablar asosida tuziladi:

1. “Alifbe” materiali bolalarda ongli, to'g'ri, ravon o'qish va grafik to'g'ri yozish malakalarini hosil qilishga yordam berishi.
2. O'qish uchun berilgan matnlar, rasmlar bolalar saviyasiga mos bo'lishi, shu bilan birga, ularning tafakkuri va nutqini o'stirishni ta'minlashi.
3. “Alifbe”da tovush-harflarni tanishtirishning qulayligini ta'minlash uchun so'zdan ajratib olish oson bo'lishi hisobga olinishi.
4. “Alifbe”da harflarning joylashtirish tartibida ularning so'z tarkibida ko'p qo'llanishiga e'tibor qaratilishi.

¹⁸ Р. Сафарова ва бошқ. Савод ўргатиш дарслари (Алифбени ўқитиш бўйича методик қўлланма). - Т.: Маънавият, 2003. 3-бет.

5. “Alifbe”dagi materiallarning hajmi savod o’rgatishga ajratilgan vaqtga mos bo’lishi.

6. “Alifbe”ning harfi, terilishi, qog’ozi, rasmlarining bo’yoqlari gigiyenik talablarga javob berishi.

7. “Alifbe”ning tashqi ko’rinishi o’quvchilarning diqqatini o’ziga tortadishi va ichki mazmunni ifoda etishi va hokazo.

“Alifbe” darsligiga qo’yilgan talablar faqat “Alifbe” darsligini yaratuvchi metodist olimlargagina taalluqli bo’lmasdan, u bilan ishlaydigan o’qituvchilarga tegishlidir. Chunki o’qituvchi “Alifbe” darsligining mazmunini, tuzilishiga qo’yiladigan talablarni bilsa, unga to’g’ri baho bera oladi va o’z faoliyatida qiyinchiliklarga duch kelmaydi. Undagi materiallar asosida pedagogik jarayonni tashkil etadi (dars rejasini tuzish, darslar tizimini belgilash, alifbe materialiga qo’shimcha material tanlash, ba’zi materiallarni qayta ko’rib chiqish), shuningdek, darslikka ijodiy yondasha oladi.

Savol va topshiriqlar

1. Nutq faoliyatining turlari va ularning shakllanishini tushuntiring.

2. Savod chiqarishda o’qish va yozuvga o’rgatish deganda nima tushuniladi?

3. Eski maktablarda savod o’rgatish qanday metod va bosqichlarda olib borilgan?

4. Analitik-sintetik tovush metodi va uning tamoyillari haqida ma’lumot bering.

5. Bolalarning savod o’rgatishga tayyorgarligi qanday yo’nalishlarda o’rganiladi? O’zingiz bir-ikkita bolaning savod o’rgatishga tayyorgarligini o’rganing va taqqoslang, farqini aniqlang.

6. Savod o’rgatish jarayoni haqida to’liq ma’lumot bering.

7. Savod o’rgatish jarayoni oxirida o’quvchilar qanday bilim va ko’nikmalarga ega bo’lishlari zarur?

8. Savod o’rgatish davri o’qish darslariga dars namunasini ishlab chiqing.

9. Bo’g’in-tovush, tovush-harf tahlili mashqlarining mazmuni va ahamiyatini sharhlab bering.

10. Savod o'rgatish jarayonida qanday mashq turlaridan foydalaniladi? Ularni to'liq bayon qiling.

11. Savod o'rgatish jarayonida tovushlarning to'g'ri va ravon talaffuzi ustida qanday ishlanadi?

12. Diksiya ustida ishlash mashqlariga nimalar kiradi?

13. Savod o'rgatish davrida nutq o'stirishga oid ish turlarini misollar bilan tushuntiring.

14. Savod o'rgatish davrida gap va so'z ustida ishlashga doir ish turlarini ayting.

15. Yozuvning inson hayotidagi ahamiyatini ayting. Hozirgi yozuv shriftiga o'z munosabatingizni bildiring.

16. Yozuvga o'rgatishning tashkiliy, gigiyenik va ta'limiy shartlarini aytib bering. Ularni biror harfni yozish darsiga tatbiq eting.

17. Yozuv daftari ustida ishlashni tushuntiring.

18. Yozuv darslarida o'quvchilar nutqini o'stirishda qanday usullardan foydalaniladi?

19. Savod o'rgatish davridagi o'qish va yozuv darslariga tavsif bering.

20. Oz komplektli maktablarda savod o'rgatish darslarining o'ziga xos xususiyatlari nimalardan iborat?

21. "Alifbe" darsligi qurilishining ilmiy-pedagogik tamoyillarini tushuntirib bering.

22. Hozirgi kunda amalda qo'llanilayotgan "Alifbe" darsligini tahlil qiling va unga taqriz yozing.

BILIMLARNI TEKSHIRISH UCHUN TEST TOPSHIRIQLARI

1. Savod o'rgatishning asosiy metodi ko'rsatilgan javobni belgilang.

- A. Suhbat metodi.
- B. Analitik-sintetik tovush metodi.
- C. Muammoli yarim izlanish metodi.
- D. Suhbat va tushuntirish metodi.

2. Psixologo-lingvistik nuqtai nazardan analitik-sintetik tovush metodida nimalarga ahamiyat beriladi?

A. Savod o'rgatishda o'quvchining o'qish va yozishni bila olishi, gaplarni ifodali qilib o'qiy olishi hisobga olinadi.

B. Savod o'rgatishda o'quvchilarning fonematik eshitish qobiliyatlari, tovushlarni to'g'ri talaffuz qilishlari, analiz va sintez mashqlari asos qilib olinadi.

C. Savod o'rgatishda bolaning egallagan nutq malakasiga asoslanadi, tovush va harfni o'rgatishning qulay tartibi, ularning mosligi va osonligi, ta'limning tarbiyaviy va o'stiruvchan xarakteri hisobga olinadi.

D. Savod o'rgatishda o'quvchining xotirasi, tovush va harflarni taniy olishi, bo'g'inlab o'qiy olishi asos qilib olinadi.

3. Analitik-sintetik tovush metodi savod o'rgatishga tashkiliy tomondan qanday yondashadi?

A. Tashkiliy tomondan 2 davrga bo'linadi, alifbegacha tayyorgarlik davri, alifbe davri, bunda yozuvga va o'qishga o'rgatish parallel olib boriladi.

B. Tashkiliy tomondan 3 davrga bo'linadi, bunda oldin o'qishga, so'ng yozuvga o'rgatiladi, oldin kichik, so'ng bosh harfdan yozdiriladi.

C. Savod o'rgatish yakka tartibda olib boriladi.

D. Tashkiliy tomondan savod o'rgatish aprelgacha davom etadi, 3 bosqich: harf-tovush o'rganilmaydigan bosqich, unli tovush va harf o'rganiladigan bosqich va alifbo bosqichlariga bo'linadi.

4. Bolalarning savod o'rgatishga tayyorgarligini hisobga olish jihatlari qaysi javobda batafsil bayon qilingan?

- A. Yozuv ko'nikmasi, o'qish ko'nikmasi.
- B. O'qish ko'nikmasi, yozuv ko'nikmasi, og'zaki bog'lanishli nutqi.
- C. Og'zaki bog'lanishli nutqi, qancha she'r yod bilishi, 2 yoki 3 ertakni bilishi, tortinib yoki tortinmay ayta olishi, matnga yaqinlashtirib aytib berishi, harflarni yoki so'z va gapni o'qiy olishi.
- D. Yozuv ko'nikmasi: harflarning bosma yoki yozma shaklini yoza olishi, o'z ismini yoza olishi, barcha gaplarni yoza olishi, so'z va gapni o'qiy olishi.

5. Savod o'rgatish mashqlarining turlari qaysi javobda berilgan?

- A. To'g'ri va burro talaffuz mashqlari.
- B. Analiz mashqlari, sintez mashqlari, artikulyatsiya va burro talaffuz mashqlari
- C. Matnni gaplarga ajratish mashqlari, bo'g'inlarni tovushlarga ajratish mashqlari.
- D. Tovush-harf tahlili mashqlari.

6. Savod o'rgatish jarayonida o'quvchilar amaliy o'zlashtiradigan bilimlar tizimi berilgan javobni belgilang.

- A. To'g'ri yozuvga o'rgatuvchi imloviy bilimlarni amaliy o'zlashtiradilar.
- B. So'zlarni ajratib va qo'shib yozishni, chiziqcha bilan yozishni o'zlashtiradilar.
- C. Grammatika va imlodan ayrim materiallarni amaliy o'zlashtiradilar, gaplarni va atoqli otlarni bosh harf bilan yozishni, so'zlarning talaffuzi va yozilishini taqqoslash orqali ayrim harflar imlosini o'zlashtiradilar, ular "jarangli va jarangsiz undoshlar", "o'zakdosh so'zlar" kabi mavzularni o'zlashtirishga tayyorlanadi.
- D. So'zlarni, gaplarni, matnni orfoepik to'g'ri o'qiy olishi, tahlil qilingan 2-3 ta gapni yoddan yoza olishni o'rganadilar.

7. Grafik (yozuv) malakalarini shakllantirish bosqichlari qaysi javobda to'g'ri ko'rsatilgan?

A. Partada to'g'ri o'tirish, daftarni partada 25° qiyalikda qo'yish, ruchkani uch (3) barmoq orasida ushlab, yozuvni mashq qilish.

B. Alifbodagi unli va undosh harflarni yozish, bo'g'in va so'z yozish.

C. Qisqa va uzun qiya chiziq, to'g'ri unsurlarni chizish, chamalashga o'rganish, harf elementlarini yozish, bosh va kichik harflarni yozish, harf birikmalarini, bo'g'in, so'z yozish.

D. harf elementlarini yozish, tahlil qilingan ikki so'zli gapni o'qituvchi yordamida yozish, talaffuzi yozishidan farq qilmaydigan so'zlarni ko'chirib yozish, diktovka bilan yozish.

8. Yozuv darsida o'quvchilar egallaydigan amaliy imloviy bilimlar majmui ko'rsatilgan javobni belgilang.

A. Talaffuzi yozilishidan farq qilmaydigan so'zlarni to'g'ri yozishni, gapda so'zlarni alohida yozishni, bo'g'in ko'chirishni bosh harf bilan kishilarning, shahar, ko'cha, hayvonlarning nomlarini yozish.

B. Jarangli va jarangsiz undoshli so'zlarni to'g'ri yozishni, alohida va chiziqcha bilan yoziladigan so'zlarni, bo'g'inga bo'lib va bo'g'in ko'chirish qoidasiga ko'ra yoziladigan so'zlarni, bosh harflar imlosini.

C. Chiziq va qisqa aytiladigan undoshli so'zlarni, jarangli va jarangsiz undoshli so'zlarni, bo'g'in ko'chirish va bosh harflar imlosini.

D. Qo'shma so'z, sodda so'z, juft so'zlarining yozilishini, bo'g'in ko'chirilishi, bosh harflar imlosini.

9. Savod o'rganish jarayonidagi yozuv darslarida o'tkaziladigan diktant turlari qaysi javobda to'g'ri ko'rsatilgan?

A. Ta'limiy diktant va tekshirish diktanti.

B. Tekshirish diktanti, harfiy diktant, bo'g'in diktanti.

C. Harfiy diktant va ta'limiy diktant.

D. Ta'limiy diktant, izohli diktant, rasm diktant, yoddan yozuv diktanti, saylanma diktant.

10. Oz komplektli maktablarda savod o'rgatishda qanday mustaqil ishlardan foydalaniladi?

A. Ichda o'qish, rasmga qarab hikoya tuzish.

- B. Kesma harflardan alifbedagi matnni tuzish.
- C. O'qituvchi bergan savolga javob tayyorlash.
- D. Rasm chizish, harf terish kartoni va abakda analitik-sintetik ishlarni bajarish, bo'g'inlar kassasidan foydalangan holda so'z tuzish, ichda o'qish, yozuv daftarida yozish, hikoya tuzish.

11. "Alifbe" darsligini tuzishda qanday xususiy mezonlarga asoslaniladi?

- A. g'oyaviylik, bayonning ilmiyligi, tushunarliqligi.
- B. ko'rsatmalilik, onglilik.
- C. o'quv materialining hayot bilan aloqadorligi.
- D. barcha javoblar to'g'ri.

12. "Alifbe" darsligi tuzilishida e'tibor qaratiladigan ilmiy-pedagogik tamoyillar...

A. Alifbe hajmi savod o'rgatishga ajratilgan vaqtga mos bo'lishi, badiiy didni o'stirish va tarbiyalash tamoyili asosida tuzilishi, hajmi, qog'ozi, barcha tasvirlari, shakl va mazmun birligiga rioya qilishi, soddadan murakkabga tamoyili asosida tuzilishi.

B. Tashqi tomondan o'quvchini o'ziga jalb qila oladigan, rasmlarga boy, o'quvchilarning badiiy va estetik didini o'stira oladigan va ilmiy bo'lishi.

C. O'quvchining yoshi va psixologik xususiyatlariga mos bo'lishi, foydalanishda qulay, osondan qiyinga tamoyili asosida yaratilishi.

D. Bolaga borliq haqida to'la bilim berishi, osondan murakkabga tamoyili asosida yaratilishi, rasmlarga boy bo'lishi.

13. Savod o'rgatish jarayonida differentsial yondashuvda topshiriqlar qay tarzda beriladi?

A. Uchala guruh uchun asosiy o'quv materiali "Alifbe" darsligi hisoblanadi.

B. 1-guruh uchun "Alifbe" va qo'shimcha topshiriqlar, 2-guruh uchun alifbedagi matnlar, jadvallar, 3-guruh uchun ham alifbe materiallaridan foydalaniladi.

C. 1-guruh uchun "Alifbe" ning materiali, 2-guruh uchun alifbedagi matn, 3-guruh uchun alifbedagi so'zlar ustunchasi.

D. 1-guruh “Alifbe” va qo’shimcha topshiriqlar, tarqatma materiallar, 2-guruh uchun alifbe materiali, 3-guruh uchun jamoaviy tayyorgarlikdan so’ng yaxshi o’zlashtiradigan o’quvchilardan alifbe materialini o’qitish.

14. Savod o’rganish jarayonida o’quvchilar nazariy ma’lumotlarsiz amaliy o’zlashtiradigan imloviy bilimlar majmuasini belgilang.

A. Bosh harflar bilan yoziladigan, qo’shib, ajratib, chiziqcha bilan yoziladigan so’zlarni yozish, bo’g’inlab ko’chirish; so’zlarning satrga sig’may qolgan qismini 2-yo’lga bo’g’inlab ko’chirish.

B. Kishilarning ismlarini, joy va hayvonlarga qo’yilgan nomlarni, gaplarning 1-so’zini bosh harf bilan yozilishini, gapda so’zlarni alohida yozishni, talaffuzi yozilishidan farq qilmaydigan so’zlarni yozish.

C. Hamma kichik va katta harflarni yoza olish, so’zlarni va gaplarni husnixat talablariga rioya qilgan holda yoza olish.

D. «Alifbe» va «Yozuv daftari» dagi so’z va gaplarni yozma va bosma shaklda yoza olish.

15. Savod o’rgatish davrida imlo ustida ishlashning ongli bo’lishini ta’minlaydigan metodik ishlar...

A. Bo’g’in – tovush, tovush – harf tahlili.

B. Bo’g’in – tovush, tovush – harf tahliliga va tahlil qilingan bo’g’in yoki so’zni sintez qilishga, so’z tuzish va tuzilgan so’zni bo’g’inlab o’qish va yozish, yozganlarini namunaga qarab tekshirish.

C. So’zlarni to’g’ri talaffuz qilish, ularni tovush va harf tomondan analiz qilish.

D. Tahlil qilingan so’zning ma’nosini izohlash.

16. Yozuv darslarida o’quvchilar egallashi lozim bo’lgan malakalar izchil berilgan qatorni belgilang.

A. Alifbodagi barcha harflarning bosh va kichik shaklini to’g’ri ulab yozish, 2-3 so’zli gaplarni o’qituvchi yordamida yozish, ko’chirib yozish, diktovka bilan yozish.

B. Partada to’g’ri o’tirish, daftarni to’g’ri qo’yish, ruchkani to’g’ri ushlash, yozuv yo’li ichida yozish.

C. Partada to'g'ri o'tirish, ruchkani 3 barmoq orasida ushlash, daftarni parta ustida 65° qiyalikda tutish, alifbodagi kichik va katta harflarni grafik jihatdan to'g'ri shakllantirish va ulash, so'z va 2-3 so'zli gap yozish, ko'chirib yozish, diktovka bilan yozish, ijodiy yozish.

D. Partada to'g'ri o'tirish, erkin rasm chiza olish, kichik va katta harflarni yoza olish, so'zlarni to'g'ri yoza olish.

17. Yozuv malakasi qanday malaka va u qaysi malakalar bilan bog'liq?

A. Yozuv malakasi o'qish va fikrlashga bog'liq malaka.

B. Yozuv malakasi grafik malaka bo'lib, tovush va harfning to'g'ri nisbatini belgilash, grafik va orfografik qoidalarga rioya qilishni, yozuvning ongligini talab etadi; u o'qish malakasi bilan bog'liq.

C. Yozuv nutqqa oid malaka, tafakkur qila olish, imlo xatolarisiz yoza olish bilan bog'liq.

D. Yozuv malakasi qo'l-harakati, ko'rish va eshitish sezgisiga oid malaka bo'lib, u orfografik malaka bilan uzviy bog'liq.

18. O'qish va yozuv darslariga qo'yiladigan talablar:

A. Umumdidaktik talablar, metodik talablar.

B. Ta'limiy talablar, tarbiyaviy talablar.

C. O'quvchilarning imkoniyati, bilim va ko'nikma darajasini fikrlash faoliyatini hisobga olishga oid talablar.

D. Ko'rgazmalilikka o'rgatish.

19. O'qish va yozuv darslariga qo'yiladigan umumdidaktik talablar: ...

A. Nutq ifodali, obrazli, aniq, mantiqiy to'g'ri bo'lishi; yozuvning mazmunli va savodli bo'lishi, tilga sezgirlikni tarbiyalashi.

B. Dars tarbiyalovchi xarakterda bo'lishi, ta'limiy maqsadni amalga oshirishi, izchil va istiqbolli bo'lishi, samarali xilma-xil metod va usullar tanlanishi, dars materiali ilmiy va o'quvchilarning saviyasiga mos bo'lishi.

C. Aqliy mehnatga o'rgatuvchi usullardan foydalanish.

D. O'rganiladigan mavzularning ilmiyligiga, izchilligiga rioya qilish va o'quvchilar talabini hisobga olish.

20. O'qish va yozuv darslariga qo'yiladigan maxsus metodik talablar: ...

A. Nutqning ifodali, obrazli, aniq, mantiqiy to'g'ri bo'lishi, yozuvning mazmunli va savodli bo'lishi, tilga sezgirlikni tarbiyalashi.

B. Dars tarbiyalovchi xarakterda bo'lishi, ta'limiy maqsadni amalga oshirishi, izchil va istiqbolli bo'lishi, samarali xilma-xil metod va usullar tanlanishi, dars materiali ilmiy va o'quvchilarning saviyasiga mos bo'lishi.

C. Aqliy mehnatga o'rgatuvchi usullardan foydalanish.

D. O'rganiladigan mavzularning ilmiyligiga, izchilligiga rioya qilish va o'quvchilar talabini hisobga olish.

21. Burro talaffuz (diksiya) mashqlari...

A. Nutqni gapga, gapni so'zga, so'zni bo'g'in, bo'g'inni tovushga ajratish va tovushni aniq talaffuz qilish.

B. Tovushni yakka holda aniq, burro talaffuz qilish va so'z tarkibida adabiy-orfoepik talaffuz qilish.

C. Baland talaffuzni, talaffuz tempini, nuqsonli talaffuz qilinadigan undosh tovushli so'zlarning talaffuzini, murakkab tovush birikmalarining to'g'ri talaffuzini mashq qilish.

D. Tovushdan bo'g'in, bo'g'indan so'z, so'zdan gap hosil qilish.

22. Tovush ustida ishlashda sintez mashq turlari qaysi javobda berilgan?

A. Nutqni bo'laklarga bo'lish.

B. Nutq bo'lagidan kerakli til birligini ajratish va uning xususiyatlarini aniqlash.

C. O'rganilgan tovush-harfdan kesma harf va bo'g'inlar asosida bo'g'in, so'z, gap tuzish va o'qishni mashq qilish.

D. Matndan gapni, gapdan so'z, bo'g'in va tovushni ajratish, tovushning xususiyatlarini o'rganish.

23. Tovush ustida ishlash jarayonidagi analiz mashq turlari qayd etilgan javobni toping.

A. Nutq(gap)dan soʻzni ajratish, soʻzni boʻgʻinga boʻlish va urgʻuli boʻgʻinni ajratish; oʻrganiladigan yangi tovushni ajratish.

B. Nutqni turlarini farqlash.

C. Oʻrgatilgan tovush-harflardan kesma harf va boʻgʻinlar asosida boʻgʻin, soʻz, gap tuzish, oʻqishda ularning tarkibini oʻzgartirish va oʻqishni mashq qilish.

D. Nutqdan kerakli soʻzlarni tanlab olish.

24. Boshlangʻich sinf oʻquvchilari egallashi lozim boʻlgan fonetik-grafik koʻnikmalar toʻgʻri berilgan javobni toping.

A. Tovushlar va harflar, unli va undosh tovushlar.

B. Jarangli va jarangsiz undoshlar, soʻzni boʻgʻinga boʻlish.

C. Tovushlar va harflar, unli va undosh tovushlar, jufti bor jarangli va jufti yoʻq jarangsiz undoshlar.

D. Soʻzlarni boʻgʻinga boʻlish, urgʻuli boʻgʻinni ajratish.

25. Soʻzning tovush tarkibini bilishning qanday ahamiyati bor?

A. Oʻqish va yozishni tezroq egallashga yordam beradi.

B. Soʻzlarni toʻgʻri talaffuz qilish, soʻzdagi harflarni tushirib qoldirmay yoki oʻrnini almashtirmay yozish malakasini shakllantirish uchun kerak.

C. Taʼlimning keyingi bosqichlarida oʻqishni muvaffaqiyatli davom ettirish imkonini beradi.

D. Soʻz turkumlarini oʻrganishda soʻzlarni tarkibiy qismlarga ajrata olish malakalarini shakllantiradi.

26. Oʻqish va yozuv malakasi...

A. tilga oid malaka.

B. nutqqa oid malaka.

C. til va nutqqa oid malaka.

D. ichki va tashqi nutqqa oid malaka.

27. Saidrasul Saidazizovning “Ustodi avval” kitobi qachon-gacha qoʻllanib kelingan?

A. 1917-yilgacha.

B. 1912-yilgacha.

C. 1914-yilgacha.

D. 1919-yilgacha.

28. Savod o'rgatishda o'quvchilar toliqib qolmasliklari uchun ish turlari qancha vaqt orasida almashtiriladi?

- A. 8-10 daqiqada.
- B. 15-20 daqiqada.
- C. 5-6 daqiqada.
- D. 3-4 daqiqada.

29. Savod o'rgatishda yozuv darslarining davrlari qaysi javobda to'g'ri qayd qilingan?

- A. tayyorgarlik davri, asosiy davr.
- B. yakuniy bosqich.
- C. umumlashtiruvchi bosqich.
- D. kirish bosqichi.

30. Fonematik eshitish qobiliyatini o'stirish deganda nima tushuniladi?

- A. So'zlarni to'g'ri, aniq talaffuz qilish, talaffuzda ayrim tovushlarni farqlash, bo'g'indan tovushni ajrata olishni.
- B. So'zlovchining nutqini tushuna olishni.
- C. So'zlovchining nutqini tushunib, uni ifodali qaytara bilishni.
- D. Turli mashqlar yordamida so'zlovchining nutqini anglashlari va qayta ifodalay bilishlarini.

HUSNIXATGA O'RGATISH METODIKASI

Husnixatga o'rgatish metodikasining predmeti, maqsadi va vazifalari

Husnixat va uni o'qitish metodikasi - pedagogik fan. Husnixat va uni o'qitish metodikasi pedagogik fanlar qatoriga kirishini pedagogika atamasining izohi asosida dalillash maqsadga muvofiqdir. Pedagogika tarbiya haqidagi, ya'ni o'sib kelayotgan yosh avlodni, umuman insonni tarbiyalash haqidagi fan bo'lib, ta'lim jarayonida o'qituvchi va o'quvchilarning hamkorligidagi faoliyati asosida o'quvchilarning o'quv ko'nikma va malakalarni egallashi, tarbiyalanib va shaxsining rivojlanib borishi jarayonini tashkillashtirish asosini tashkil etadi.

Ma'lumki, inson o'z fikrini boshqa kishilarga og'zaki va yozma shaklda yetkazadi. Nutqning bu ikki shaklining o'xshash va farqli tomonlari mavjud bo'lib, ular o'z o'rnida afzalliklarga ega. Og'zaki nutq tovush chiqarib aytiladi va eshutilish uchun mo'ljallanadi. U kishilarning nutq jarayoni vaqtidagi aloqa vositasi bo'lib xizmat qiladi. Yozma nutq esa tosh, yog'och, teri, metall, qog'oz kabilarga ko'rish asosida idrok qilinadigan doimiy belgilar orqali yozib qo'yiladi. Yozuv kishilarning o'zaro fikr almashishi va bilimlarni egallashning qudratli vositasi hisoblanadi. Yozma nutq avlodlarni bir-biriga bog'laydi, uzoq saqlanadi. Yozuv tufayli kishi fikri, insoniyat qo'lga kiritgan bilimlar avloddan-avlodga yetib boradi, abadiy yashaydi.

Boshlang'ich sinflarda o'quvchilarni husnixatga o'rgatish ehtiyoji yuqoridagi talablar asosida yuzaga keladi. Boshlang'ich sinflarda o'quvchilarni husnixat bilan yozishga o'rgatish metodikasi ularda aniq, chiroyli va tez yozish malakasini shakllantirishga xizmat qiladi. Bu kabi vazifalarni amalga oshirish uchun, dastur mazmunini va uning talablarini amalga oshirish uchun o'qitish usullarini, yozuviga o'rgatishning gigiyenik shartlarini, o'quvchilarning

yozuvidagi individual kamchiliklarini tahlil qilish, kelib chiqish sabablarini aniqlash va tuzatish usullarini ishlab chiqish zarur.

Demak, yozuv kishi hayotida pedagogik va ijtimoiy ahamiyatga ega. Yuqoridagi talab asosida yozishga o'rgatish boshlang'ich sinflardan boshlanadi. 1-4-sinf o'quvchilarini chiroyli yozishga o'rgatish uchun o'qituvchining o'zi husnixat bilan yozishi, shu bilan birga o'quvchilarni chiroyli yozishga o'rgatish usullarini bilishi va ularni amalda qo'llay olishi kerak.

Husnixat va uni o'qitish metodikasi fani amaliy fan bo'lib, u chiroyli yozishga o'rgatish bilan bir qatorda tarbiyalash vazifalarini bajaradi.

Pedagogika oliy o'quv yurtlarida o'qitiladigan husnixat va uni o'qitish metodikasi fanining maqsadi:

1. Talabalarga husnixat metodikasidan nazariy ma'lumot berish.
2. Talabalarni husnixat talablari asosida yozish ko'nikmalarini rivojlantirish.
3. Bo'lajak boshlang'ich ta'lim o'qituvchilarini husnixatga o'rgatishning metodlari va usullari bilan qurollantirish.

Husnixat va uni o'qitish metodikasi predmeti ta'lim berish jarayonida husnixat bilan yozishni egallash, grafik jihatdan to'g'ri chiroyli yozishga o'rgatish haqidagi ilm hisoblanadi.

Husnixat va uni o'qitish metodikasi fani o'z oldiga quyidagi vazifalarni qo'yadi:

- husnixat bilan yozishning ijtimoiy ahamiyatini asoslash;
- husnixat bilan yozishning shakllanish tarixi haqidagi ma'lumotlarni o'rganish;
- husnixatga o'rgatish metodikasiga doir nazariy ma'lumotlarni o'rganish;
- husnixat bilan yozishga o'rgatishning grafik asoslarini o'rganish;
- hozirgi ta'lim tamoyillariga asoslangan holda husnixatga o'rgatish tamoyillarini ishlab chiqish;
- o'quvchilarni husnixat bilan yozishga o'rgatish metod va usullarini aniqlash, vositalarini ishlab chiqish;

-yozuv qurollari va ulardan foydalanish qoidalarini ishlab chiqish;

-boshlang'ich sinflarda husnixat daqiqalarini rejalashtirishga qo'yiladigan talablarni ishlab chiqish;

-husnixat daqiqalari o'quv materiallariga qo'yiladigan talablarni ishlab chiqish;

- talabalarning husnixat bilan yozish malakalarini rivojlantirish shakllari va usullarini ishlab chiqish;

- talabalarning boshlang'ich ta'limda husnixat daqiqalarini tashkil etish metod va usullari bilan qurollantirish.

Ma'lumki, husnixat bilan yozish ijtimoiy ahamiyatga ega. O'quvchilarni husnixat bilan yozishga o'rgatish, birinchidan, ularda mehnat madaniyatini tarbiyalaydi. Topshiriqlarni toza, aniq va tushunarli bajarish ko'nikmasini shakllantiradi.

Ikkinchidan, dastxatga pala-partish va be'etibor munosabatda bo'lishdan saqlaydi. O'quvchilarning dastxatlariga be'etibor munosabatda bo'lishlari imloviy savodxonlikka putur yetkazadi, o'z xato-kamchiliklarini ham o'ylab ko'rmaydigan bo'lib qoladilar.

Uchinchidan, kishilar turli rasmiy hujjatlarni yozishda husnixatga ehtiyoj sezadilar. Husnixat bilan yozilmagan, to'ldirilmagan hujjatlarni o'qishga kitobxonning ko'p vaqt sarflashiga to'g'ri keladi. Vaholanki, maktabda har kuni o'qituvchi 30 talab o'quvchilar daftarini tekshiradi. O'qib bo'lmaydigan qilib yozilgan dastxatlar uchun o'qituvchi ko'p vaqt sarflaydi. Aniq va ravon qilib yozilgan dastxat o'qituvchining, umuman o'quvchining ishini yengillashtiradi, keyingi ta'limiy maqsadlarini amalga oshirishlari uchun imkoniyat yaratadi.

Husnixatga o'rgatish metodikasining boshqa fanlar bilan aloqasi

Husnixat va uni o'qitish metodikasi boshqa fanlar bilan uzviy aloqada bo'lib, ularning natijalariga tayanadi.

Amaliy fan hisoblangan husnixat va uni o'qitish metodikasi til o'rganish jarayoni hamdir. Yozish uchun tanlangan til faktlari ayni vaqtda adabiy tilni o'zlashtirib borishga yordam beradi.

Pedagogika ta'lim-tarbiya haqidagi fan ekani yuqorida qayd etildi. **Pedagogika** ta'lim-tarbiya tamoyillari hamda metodlarini belgilab beradi, barkamol shaxsni tarbiyalash yo'llarini ko'rsatadi. Husnixat va uni o'qitish metodikasi pedagogikaning ana shu qoidalariga asoslanadi, ya'ni husnixatga o'rgatishda ta'lim-tarbiya birligiga amal qiladi.

Husnixat va uni o'qitish metodikasining asoslaridan yana biri **psixologiyadir**. Psixologiya his, tasavvur, diqqat, xotira, fikr, intilish, istak, havas, qobiliyat kabi tushunchalar haqida ma'lumot beradi. Husnixatga o'rgatishda bola psixologiyasidagi yuqoridagi holatlarga tayanib ish ko'riladi, o'quv materiallari tanlanadi, sinflar bo'yicha taqsimlanadi.

Husnixat va uni o'qitish metodikasi fiziologiya, tilshunoslik, adabiyotshunoslik va tarix fanlari bilan uzviy aloqadadir.

O'quvchining yozuv jarayonidagi fiziologik holati qo'l harakatlari, yozganlarini to'g'ri, aniq tallafuz qilishda fiziologiyaga tayansa, yozuv uchun matn tanlashda adabiyotshunoslik nazariyasi va adabiy materiallarga, yozuvning paydo bo'lishi, uning jamiyatda tutgan o'rnini tushunishda esa tarix fanining yutuqlariga, harflarning grafik shakllarini aniqlashda tilshunoslik fanining grafika bo'limi ma'lumotlariga asoslangan holda ish ko'radi.

Savol va topshiriqlar

1. Husnixat va uni o'qitish metodikasi nima uchun pedagogik fanlar qatoriga kiradi?

2. Husnixatga o'rgatish metodikasining predmetini ayting.

3. Yozuvning pedagogik va ijtimoiy ahamiyatini misollar bilan asoslang.

4. Husnixatga o'rgatish metodikasining maqsadi nimalardan iborat?

5. Husnixatga o'rgatish metodikasining vazifalariga nimalar kiradi?

Yozuv haqida ma'lumot

Yozuv – biror tilda qabul qilingan maxsus belgilar yig'indisi. Yozuv tushunchasi til birliklari (so'z, bo'g'in, tovush)ni ifodalovchi belgilarnigina emas, balki piktografiya, ideografiya shakllarini ham o'z ichiga oladi. Bular aloqa qilish belgilari yig'indisi sifatida yozuvdan ilgarigi belgilar (xotira yozuvi, hisoblash yozuvi va boshqalar)ga qarama-qarshi qo'yilgan.

Urug'chilik tuzimi davrida dastlab surat yozuvi paydo bo'ldi. Kishilik jamiyati kichik va tarqoq oila - urug'lardan tashkil topgan davrda kishilar bir-birlari bilan faqat og'zaki nutq yordamida fikr almashgan. Yirik urug' va qabila jamoalarining tarkib topishi bilan og'zaki nutqni uzoqqa yetkazish va uni zamon bilan mustahkamlash ehtiyoji tug'iladi.

Insoniyatning shu ehtiyoji zaminida yozuv paydo bo'lgan. Boshida yozuv bilan bir qatorda grafik shaklga ega bo'lmagan usullar ham qo'llanilgan (mis, iplarni tugib qo'yish). Bunday belgilar ibtidoiy odamlar hayotida qo'llanilgan. Bu yozuvning qoldiqlari hozir ham urug'-qabilalarning tamg'alari, shimoliy indeyeslarning chig'anoq marjonlari, biror ijtimoiy tabaqaning xususiy mulkini ifodalovchi belgilar va boshqa shakllarda mavjud.

Yozuv zamon va masofa jihatidan og'zaki nutqqa nisbatan ustunlikka ega. Texnikaning rivoji (telefon, telegraf, radio, televizor, internet) natijasida undagi ustunlik masofa jihatidan zaiflashdi, lekin zamon e'tibori bilan yozuv hali ham og'zaki nutqdan ustun. XIX - XX asr boshlarida topilgan va deshifrovka qilingan juda ko'p yodgorliklar yozuvning paydo bo'lishi va tarixiy taraqqiyotini yoritish imkonini berdi. Fanning bu yutug'i yozuv tarixini tilshunoslik fanining mustaqil bir bo'limi sifatida ajratishga olib keldi.

1. Turli tipdagi Misr iyerogliflari. «Iyeroglif» so'zi yunoncha "muqaddas yozuv" degan ma'noni anglatadi. Yozuvning bu turi XIX asrning 20-yillarida fransuz olimi Shampalon tomonidan o'qilgan, XIX asrning 70-90 yillarida Evans o'qigan qadimgi Kput surat

yozuvlari va Semq o'qigan Kipr surat yozuvlari ham Misr surat yozuvlari tipiga kiradi.

2. Mixxat yozuvlarining turli tiplari. Bu tip yozuvlar Osiyoda qadimda yashagan qator xalqlarning tillarida ishlatilgan (shumer assiro - ovavilon, elom, xala, xet-kappodokiya, fors tillariga moslangan). Bu tur yozuvlar XIX asr boshlarida deshifrovka qilina boshlanib, XX asrning 10-yillarida tugallandi.

3. Somiy xalqlarda qayd qilingan va tillariga moslangan harf yozuvining eng qadimgi shakllari. Bular finikiy va xalaan yozuvlarining asosiy yodgorliklari XIX asring 60-70-yillarida va XX asrning 20-ylllarida topilgan. Janubiy arab, oromiy yozuvlarining qadimgi namunalari XIX asrning 60-70- yillarida topilgan. Ko'pchilik mutaxassislarning fikricha, qadimgi uyg'ur va O'rxun- Enasoy yozuvlari ham aslida oromiy yozuvlari zaminida yuzaga kelgan. Uni XIX asrning 90-yillarida tilshunos olimlar V.Tomsen va V.Radlov deshifrovka qilganlar.

4. Yunon alfavitining qadimgi shakli, lotin alifbosining alohida varianti va boshqa turli variantdagi bu yozuv turlari bizgacha yetib kelgan. Bu yozuvlar XVIII asrdayoq ilm ahliga ma'lum bo'ladi va ularning grammatik jihatdan o'rganilishi XIX asrda qiyosiy-tarixiy tilshunoslik fanining rivojiga katta yordam ko'rsatadi.

Yozuvning eng qadimgi shakli piktografiyadir. Bu yozuv asosan Amerika indeyeslarida aloqa quroli sifatida qo'llanilgan. Chunki ularning til xususiyatlari shunga mos edi. Bu yozuv qadimiy bo'lgani uchun unda ideografik yozuv bilan bir qatorda piktografiyaning ham ayrim elementlari mavjud bo'lgan. Masalan, toshbaqaning rasmi quruqlik tushunchasini ifodalagan, ya'ni shartli belgi vazifasini o'tagan. Chunki quruqlik tushunchasini yozuvda ideografiya bilan berish qiyin edi.

Hayotiy ehtiyoj bora-bora yozuvni soddalashtirdi va tasvirlangan predmet bilan yozuv shakli o'rtasidagi bog'liqlik yo'qoldi, belgi so'zning simvoli bo'lib qoldi. Bu xitoy, misr, shumer, vavilon va xett yozuvlariga xos xususiyatdir.

Papirus yozish uchun maxsus unsur va bo'yoqning kashf etilishi yozuvni takomillashtirdi, uning soddalashuviga imkon tug'dirdi. Hozir yer yuzida quyidagi besh yozuv asosida tuzilgan yozuv sistemalari tarqalgan.

1) lotin yozuvi (dunyo aholisining 30% ga yaqini foydalanadi); 2) fonetik arab yozuvi (10% ga); 3) slavyan-kirill yozuvi (10% ga yaqini); 4) grafik-xitoy yozuvi (25% ga yaqin); 5) bo'g'inli hind yozuvi (20% ga yaqini), qolgan boshqa yozuv tizimlari (yunon, yahudiy, efiofiya, gruzin, arman yozuvlari va boshqa)dan dunyo aholisining 5% ga yaqini foydalanadi.

O'zbek yozuvi tarixi

O'rta Osiyo xalqlari yozuvining tarixi juda qadim zamonlarga borib taqaladi. Eramizdan avvalgi I ming yillik o'rtalarida Eron, O'rta Osiyo va boshqa o'lkalarda oromiy yozuvi tarqala boshlagan. Turli yodgorliklarda qayd etilishicha, eramizdan oldingi I-III asrlarda oromiy yozuvi bilan bir qatorda yunon va karoshta yozuvlari ham ishlatilgan.

Oromiy yozuvi undosh tovushlardan iborat bo'lib, 22 ta harfdan tashkil topgan. U miloddan oldingi birinchi ming yillikning avvallarida finikiy yozuvi zaminida vujudga keladi. Oromiy yozuvining qadimiy asosi Bar-Xadod (Shimoliy Suriya)ga borib taqaladi.

Oromiy yozuvi negizida bir qator mahalliy yozuvlar vujudga kela boshladi. Avesto, Xorazm, Sug'd, kushon, run, uyg'ur, pahlaviy yozuvi va boshqa yozuvlar shular jumlasidandir.

Avesto yozuvi (Zand yozuvi ham deyiladi) eramizning III-IV asrlarida pahlaviy yozuvi asosida ixtiro qilingan va "Avesto" kitobini yozish uchun qo'llangan. Unda 48 ta harf va 3 ligatura (birlashgan harflar) mavjud edi. Ushbu yozuv Avestoni bexato va to'g'ri o'qish uchun ixtiro etilgan. Avesto yozuvi sosoniylar zamonida «din-dabira», ya'ni diniy matnlarni zabt etish uchun yaratilgan yozuv nomi bilan yuritilgan.

Xorazm yozuvi oromiy yozuvining eng qadimiy an'analarini saqlab qolgan yozuvdir. Hozirgi eramizdan boshlab so'g'd yozuvi qo'llanila boshlandi. Bu yozuv taxminan VI asrlargacha davom etdi. II asrning oxiri III asrning boshlarida Xorazm shohi chiqargan pullarda Xorazm yozuvi uchraydi.

So'g'd yozuvi oromiy yozuvi asosida eramizdan avvalgi birinchi ming yillikda qadimiy So'g'd zaminida yaratilgan. U 23 alomatni o'z ichiga olar edi. So'g'd yozuviga mansub birinchi yozma yodgorlik eramizdan oldingi I asrga taalluqlidir.

Pahlaviy yozuvi III asrda oromiy yozuvi asosida yaratilgan. Pahlaviy tilining qadimiy kitoblari shu yozuvda bitilgan. Ushbu yozuv 22 alomatdan iborat edi. Keyinchalik tez yozish (kursiv) usuli qo'llanilgach alomatlar miqdori 14-15 ta bo'ldi. Pahlaviy yozuvida faqat uzun unlilar o'z alomatiga ega edi. Ushbu yozuv o'ngdan chapga qarab yozilar edi.

V-VIII asrlarda turkiy xalqlarning O'rxun-Enasoy yozuvidan keng foydalanganlar. Bu yozuv fanda "turkiy-run" yozuvi deb ham yuritiladi. Enasoy (Enisey) daryosi qirg'oqlaridagi O'rxun yozuvi yodgorliklari haqida rus xizmatchisi Remezov XVIII asrning oxirida xabar bergan. Ammo uzoq vaqt mobaynida olimlar bu yodgorliklarni o'qiy olishmagan.

1892-1893-yillarda daniyalik olim Vilgelm Tomson, rus olimi V.V.Radlov yodgorlikdagi yozuvlarni o'qishga muyassar bo'ldilar. O'rxun-Enasoy yozuvi turkiy xalqlarning eng katta markaziy yodgorligi hisoblanadi.

VII-VIII asrlarda O'rta Osiyo arablar tomonidan istilo qilingach, O'rta Osiyo, jumladan, o'zbek xalqi ham arab yozuvidan foydalana boshladi. Xalqimiz bu alifbodan 1200 yil foydalandi.

Arab alifbosi yozilishi jihatdan murakkab bo'lishi bilan birga, o'zbek tilining tovushlarini to'la ifoda eta olmagan edi. Shu jihatlarini e'tiborga olgan ilg'or fikrli kishilar arab alifbosi yuzasidan o'z fikrlarini bildirishga harakat qilganlar. Chunonchi, Bobur o'zining "Xatti Boburiy" yozuvini yaratdi. Ammo bu yozuv amaliyotga joriy qilinmadi.

1926-yil iyun oyida O'zbekiston Markaziy Ijroiya Qo'mitasining lotin harflari asosida yangi alifboni qabul qilish haqida qarori qabul qilindi.

O'zbekistonda arab yozuvidan lotin harflariga asoslangan o'zbek alifbosiga o'tish ishlari 1930- yilning birinchi yarmida to'liq amalga oshirildi. Ammo bu yozuvdan ham uzoq foydalanilmadi. 1940- yil 8-mayda amaldagi o'zbek yozuvidan yangi alifboga o'tish haqidagi qonun qabul qilindi.

O'zbekiston Respublikasi mustaqillik e'lon qilinganidan so'ng lotin yozuvi asosidagi o'zbek alifbosi masalasini o'rta qo'ydi. Bu masala O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining 1993-yil 2-3-sentabrdagi 12- chaqiriq 13-sessiyasida muhokama qilinib, "Lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosini joriy etish to'g'risida"gi qaror qabul qilindi. Mazkur qarorni amaliyotga joriy qilish borasida qizg'in ishlar olib borildi. "O'zbek tilini asosiy imlo qoidalarini"ni hozirlash jarayonida alifbodagi ayrim harflar, ularning shakllari yuzasidan fikr-mulohazalar bildirildi. Mana shular asosida "Lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosini joriy etish to'g'risida"gi qarorga o'zgartirishlarning kiritilishi to'g'risida qaror qabul qilindi.

Alifbo - biror tilning yozuvida qabul qilingan va ma'lum an'anaviy tartibda berilgan yozuv belgilarining majmui. Alifbo miloddan avvalgi 2000- yil oxirlarida qadimgi Ugarit va Finikiy yozuvi tovush tizimidan kelib chiqqan. Undan ilgari Misr yozuvlari sanoq tizimi bo'lgan deb taxmin qilinadi. Turkiy xalqlarning rum va turkiy yozuvlari bo'lgan. Ammo bu yozuvlarning o'ziga xos alifbosi haqida ma'lumot uchramaydi. Hozirgi harfiy va bo'g'in alifbosi finikiy, oromiy, yunon alifbosidan kelib chiqqan.

Savol va topshiriqlar

1. Yozuvning insoniyat hayotidagi ahamiyatini so'zlab bering.
2. Yozuvning paydo bo'lishi va yozuv turlari haqida fanda qanday fikrlar bildirilgan?
3. O'zbek xalqining eng qadimiy yozuvlari qaysilar?
4. Qaysi yozuvlar amalga joriy qilinmagan?
5. Hozirgi o'zbek yozuvi haqida nimalar bilasiz?

Xattotlik san'ati tarixi

O'zbek xalqi uzoq asrlik tarixida yaratib qoldirgan madaniy me'rosida xattotlik san'ati alohida o'rin egallaydi. O'rta asrlarda har qanday asar qo'lda ko'chirilib kitob qilingan. Nafis kitob ko'chirish katta hunar va san'at hisoblangan. Bu hunar egalari tarixda xattot nomi bilan mashhur bo'lganlar. Xattotlarning ko'chirgan kitoblari kishilarni hayajonga solib, ularni zavqlantirgan. Shuning ushun ham xattotlik bilan nom chiqargan shaxslar oddiy ko'chiruvchi emas, balki o'sha davrning ilm-ma'rifat va yirik madaniyat arbobi hisoblangan. Qo'lda ko'chirilgan har bir asar san'at mo'jizasi kabi nodir asar hisoblangan.

XIV-XVI asrlarda bir qancha iste'dodli san'atkorlar, nafis kitoblarning ijodchilari yetishdi. Muhammad bin Husayn at-Tibiy, Mir Ali Tabriziy, Xorazmiy, Sulton Ali Mashhadiy, Mir Ali Qilqadam, Munislar shular jumlasidandir. Bulardan tashqari, O'rta asrlarda yashagan bir qancha olim va fozil kishilar yoshlikdan xattotlik san'atini egallab, keyinchalik kotiblikda ham nom chiqarganlar. Ular faqat o'z asarlarinigina emas, balki boshqa mualliflarning asarlarini ham ko'chirganlar. Masalan, Hofiz Sheroziy Xusrav Dehlaviyning "Xamsa"sini ko'chirgan. Alisher Navoiyning mohir xattot ekanligi tarixiy manbalardan ma'lum. Zahridin Muhammad Bobur arab grafikasida turkiy xalqlarga moslab "Xatti Boburiy" deb atalgan alifbo yaratgan.

Xatti Boburiy

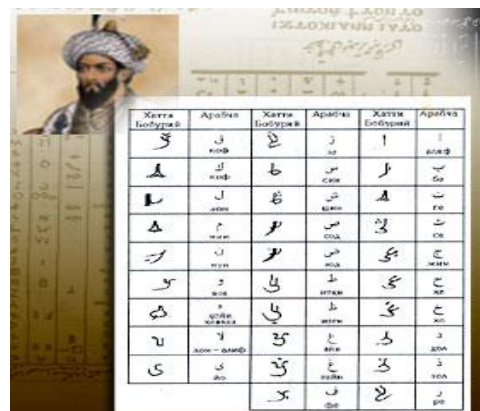
Temuriy shahzodalar, Ibrohim bin Shohruh, Boysung'ur Mirzo, Badiuzzamon Mirzo va boshqalar ham xattotlikka homiylik qilish bilan birga o'zlari bu san'at turi bilan shug'ullangan. Kitobat san'ati bilan bir qatorda binolarning peshtoqlaridagi, qabrtoshlardagi bitiklar va buyumlarda xattotlik ishlari keng qo'llanilgan.

Munis Xorazmiy xattotlik san'ati haqida "Savodi ta'lim" nomli risola yozdi va Alisher Navoiyning "Xamsa"sini nihoyatda chiroyli xat bilan ko'chirdi. Muqimiy ham juda mayda nasta'liq va shikasta xati uslubida bayoz ko'chirgan. Bularning hammasi shuni ko'rsatadiki, O'rta Osiyoda nafis kitob yaratish texnikasi ixtiro etilmagan bir davrda kotiblikka talab nihoyatda kuchli bo'lgan. Qo'l yozmalarni kitob holiga keltirishda bir necha mutaxassislar ishtirok etganlar. Bu jarayonda qog'ozrez (qog'oz quyuvchi), xattot, muzahhib (oltin suv bilan bezak beruvchi), lavoh (lavha chizuvchi), musavvir va sahhof (muqovachi) ishtirok etadi. Shu yo'sinda tayyorlangan nafis kitoblar shohlar, buyuk olimlar va shoirlar kutubxonalarida saqlanar edi.

O'rta Osiyo ustalari, ayniqsa, Samarqand va Buxoro ustalari qog'oz ishlashda katta shuhrat qozongan edilar. Ularning qog'ozlari pishiq va silliq edi. Xattot uchun esa ana shunday sifatli qog'ozlar kerak bo'lar edi. Qog'ozlar kustar holda turli usullarda tayyorlangan.

Xattotning asar ko'chirish qurollari: "siyoh", "qamish qalam", "mistar" (transporant), qalamning uchini chiqarib turish uchun "qalamtarosh", qamish qalamning uchini kesish uchun yasalgan maxsus suyak plastinka - "qalam qat"dan iborat bolgan. Qamish qalam xattotning asosiy yozuv quroli hisoblangan. Uni tayyorlash ham alohida san'at talab etgan. Qamish qalamdan qog'ozga siyoh tommaslik uchun hamda qalamda doim yetarli darajada siyoh bo'lishi uchun siyohdon (dovot)ga to'lguncha ipak los solingan. Siyohga bo'ktirilgan ipak loslar qalamning yetarli miqdorda siyoh bilan ta'minlanishiga yordam beradi.

Xattotlar texnik vazifalaridan tashqari o'z yozuv uslublarini ham ishlab chiqishga intilganlar. Masalan, XII asrdan boshlab xattotlar hayotida ko'fiy xati uslubi keng o'rin oldi. Bu uslub asosida arab yozuvining quyidagi olti xil asosiy uslublari maydonga keladi:

1. **Suls xati.** Suls xati - bir narsaning uchdan bir hissasi yoki uchinchi hissasi demakdir. Suls xati - bu xatning to'rt bahrasi tekis, ikki bahrasi yumaloq shaklda yoziladi. Ibn Bavvob birinchi bo'lib suls xati harflarining shaklini nuqta o'lchovlariga asoslagan va suls xatining grafik asoslarini ixtiro etgan.

2. **Nasx xati** - bu xatning ixtirochisi mashhur xattot Ibn Muqla' hisoblanadi.

Bu xat yuzaga chiqib, shuhrat qozongandan keyin boshqa xatlarning barchasi ishlatishdan qoldi. Ilmiy adabiyot va qo'lyozmalarda ko'p uchraydigan g'ubor xati nasx xatining mayda qalamda yozilishidir. Matnlar raqamlarga o'xshab juda mayda qilib yozilgani uchun g'ubor deb aytilgan. G'ubor xatining ixtirochisi - Said Qosim.

3. **Muhaqqaq xati** - bir bo'lak qismi tekis bo'lib, qolgan bo'laklari yumaloq shaklda yozilgan. Shuning uchun bu xatning ma'qaliy va ko'fiy xatlariga o'xshashligi boshqa xatlarga nisbatan ko'proqdir. Shu sababdan Ibn Muqla bu xatga muhaqqaq deb nom berdi. Boshqa turdagi xatlardan birinchi deb bildi.

4. Rayhoniyy xati - muhaqqaqdan kelib chiqqan bo'lib, uning ixtirochisi Ibn Bavvobdir.

Rayhoniyy xati - ko'fiy xatidan kelib chiqqan. Uning shakli rayhonga o'xshash bo'lgan. Ko'fiy va rayhoniyy xatlarining ixtirochisi Ibn Bavvob (vaf.mil.1022y.) bo'lgan.

5.Tavqe xati - yarim tekis, yarim yumaloq chiziqdan tashkil topgan. Ma'qaliy va ko'fiy xatlariga o'xshashligi bor. Tavqe deyilishiga sabab shuki, ilgari qozilar qozixona hujjatlarining boshiga yoziladigan so'zlarni shu xat bilan yozganlar. Qozilar va hokimlar hujjatlarni shu tavqe xati bilan imzolar edilar. Idora va mahkamalarda farmonlarga, maktublarga, qo'lyozmalarga tavqe uslubida imzo qo'yilgan.

6. Riqo xati - ko'pchilik harflar bir-biriga qurama qilib yoziladi. Riqo «ruq'a» so'zining ko'pligi bo'lib, qog'oz parcha, maktublar demakdir. Tavqe va riqo xatining ixtirochisi ma'lum emas. Maktublar riqo xatida yozilgan.

Yuqorida ko'rsatib o'tilgan xatlarning har biri o'z o'rnida qo'llanilib kelingan. Muhaqqaq xatidan qasida va she'rlar yozishda, suls xati ilmiy asarlar va xat yo'1-yo'riqlarida, rayhoniyy va nasx xati qissa va xabarlarida, tavqe xati buyruq va farmonlarda, riqo xati maktublarda ishlatilgan. Bundan tashqari, bu asosiy usulning har biri ingichka va yo'g'on qalamlarda yozilishi natijasida yana o'n ikki xil xatni tashkil qilgan. Shuning uchun ham eski maktablarda yozuv malakasini hamma o'quvchilar ham to'liq egallay olmaganlar. Yozishga qiynalishning yana bir sababi ko'p harflarning so'zda qo'llanish o'rniga qarab har xil shakl olishidir.

Eski maktabda harflarni nusxaga qarab, alfavit tartibida katta-katta qilib yozish "sarxat" deb atalib, ba'zan sarxat yozish bir-ikki yilga cho'zilgan. Sarxat yozishga o'rgatilganidan so'ng "murakkabot", ya'ni harflarni bir-biriga qo'shib yo'zib o'rgatilgan. Murakkabotdan keyin "muqattaot" mashqi, ya'ni bayt va ruboiylar ko'chirib yozish o'rgatilgan. Eski maktabda muqattaotga juda ko'p vaqt sarf qilingan. Bolalar duo'iy salomni yozishni bilsalar, ularning xat-savodi chiqqan hisoblangan.

Eski maktabda chiroyli yozuvga alohida ahamiyat berilgan, ammo husnixat mashg'ulotlari uchun zarur bolgan qoidalar yuzaki tushuntirilgan. Chiroyli yozuvga o'rgatish vaqtida faqat qalamni qanday ushlash qoidalarigina eslatilgan. Qalam bilan bir marta yozilgandan so'ng uning ustida qayta yozishga yo'l qo'yilmagan, bu yozuv qoidalarini saqlashdagi birdan-bir usul bo'lgan. Bolalarga yuqoridagiga o'xshash ayrim yo'1-yo'riqlar ko'rsatilgani bilan ularning ko'zi bilan qog'oz orasidagi masofaning to'g'ri saqlanishiga e'tibor berilmagan. Hatto yozish vaqtida nafas olish ham ta'qiqlangan.

Eski maktabda husnixat qoidalarini o'rgatuvchi birdan-bir qo'lanma "Mufradot" kitobi bo'lgan. Domlalar yozishni o'rgatish va husnixat mashq qildirishda shu kitobdan foydalanganlar. Bu vaqtda husnixatga o'rgatishning birdan-bir yo'li ko'chirib yozish ko'nikmasini hosil qilish bo'lgan. Bolalar uchun arab alfavitida yozish juda qiyin bo'lib, unda biror nuqtaning noo'rin qo'llanishi yoki nuqtalar sonini kam yoki ortiq bo'lishi so'zning ma'nosini tubdan o'zgartirib yuborgan. Shuning uchuin, arab yozuvida juda ehtiyot bo'lib yozish zarur edi. Ana shunday bir vaqtda husnixat bo'lishni, har bir harfni to'g'ri va aniq yozishni talab qilish, bu masalaga kishilarning diqqatini jalb qilishda husnixat ta'limini o'rgatuvchi metodik qo'llanma juda muhim edi. Bu ishga birinchi bo'lib shoir va xattot Shermuhammad Avazbek o'g'li Munis (1778-1829) bel bog'laydi. Munis 1804- yilda o'zbek tilida "Savodi ta'lim" nomli risola yozadi. Uning bu risolasi nazariy hamda amaliy tomondan o'sha davrga nisbatan katta ahamiyatga ega edi. Munisning bu asari uning vafotidan keyin Xorazm xattotlari tomonidan ko'chirib yoziladi.

Munisning bu risolasi ikki qismdan iborat bo'lib, birinchi qismida husnixatdan ta'lim bergan ustozlari haqida, xat va chiroyli yozuv asboblari haqida foydali maslahatlar beradi.

So'z maxzanining nishonasi ham,
Ma'ni durining hazonasi ham,
Har so'zki, ko'nguldan o'ldi mavjud,
Xat bo'lmasa bo'lg'ay erdi nobud...
U yozuv qoidalariga ham katta
ahamiyat berib shunday deydi:
Olam ishi intizomi andin,
Olam elining nizomi andin,
Ul bo'lmasa bo'lmag'ay kitobat,
Bu bo'lmasa qolmag'ay hikoyat...

"Savodi ta'lim"ning ikkinchi qismida arab alfavitidagi harflarning o'lchovi va shakli, katta-kichikligi izohlanadi. Munis bu kitobida harflarning o'lchovini qat'iylashtirib har xillikka chek qo'yib,

husnixat ta'limiga yangilik kiritgan. Uning bu risolasi xattot va kitoblarga hamda o'z xatini tuzatmoqchi bo'lgan kishilarga yaqindan yordam bergan.

Hozirgi kunda o'quvchilarning savodxonligi ko'p jihatdan husnixat bilan yozish ko'nikmasini egallashiga bog'liq. Ulug' rus pedagogi K. D. Ushinskiy husnixat darslariga alohida e'tibor berib, "dastlabki orfografik malakalar husnixat darslarida tiklanadi" degan edi.

O'zbek maktablari 1940- yildan boshlab, krill grafikasi asosidagi yozuvga o'ta boshladi. O'zbek maktablari uchun husnixatga oid maxsus qo'llanmalar yaratilmagan bo'lsa ham, rus metodist olimlari tomonidan yaratilgan qo'llanmalar asosida o'quvchilar yozuvga o'rgatildi.

1948- yilda V. A. Salginning "Boshlang'ich sinflarda yozuvga o'rgatish" nomli qo'llanmasida 1-4- sinf o'quvchilarini husnixatga o'rgatishning maqsadi, vazifalari va usullari bayon etilgan. Bu kitobda yozuvda uchraydigan tipik grafik xatolarni tuzatish uchun ko'rsatmalar va tez yozishga o'rgatuvchi tayyorgarlik mashqlari berilgan. Qo'llanmada doskada bo'r bilan yozish qoidalari ham bayon qilingan.

1948-yilda E.V. Guryanov "Yozuv mashqlarining psixologik eslatmalari" va "Alifbe davrida yozuvga o'rgatishning psixologiyasi va metodikasi" nomli qo'llanmalarida esa yozuv jarayoniga ilmiy asosda yondashadi va yozuvning psixofiziologik asoslarini ochib beradi. Muallif bu qo'llanmalarda o'quvchilarning diqqatini boshlang'ich sinflarda darsning samaradorligini oshiruvchi qator shart-sharoitlarga to'xtaladi hamda amaliy ko'rsatmalar beradi. 1959- yilda E.V. Guryanovning "Yozuvga o'rgatish psixologiyasi" kitobi nashr qilindi. Bu qo'llanmada, asosan, yozuvga o'rgatish psixologiyasi to'la ochib beriladi hamda eski kalligrafik yozuv sistemasini tanqid qilinadi. Muallif bosim bilan yoziladigan yozuv sistemasini misollar bilan ko'rsatib beradi hamda mavjud yozuv grafikasini soddalashtirishni taklif qiladi.

1983- yilda D. A. Pisarevskiy tomonidan yozilgan “Yozuvga o’rgatish” kitobida birinchi marta boshlang’ich sinf o’qituvchilari uchun darslarni qanday tashkil etish yo’llari ko’rsatiladi. Muallif bu kitobda harflarni izchillik bilan o’rgatishni, har xil bog’lanishlarni to’liq ko’rsatib o’tadi. Ammo chiroyli yozuvga o’rgatishning asosiy shartlari haqida kam ko’rsatma beradi.

1970- yidan boshlab soddalashtirilgan harflar qabul qilindi, “Alifbe” kitobida o’quvchilar uchun ko’rsatmalar berildi. Yangi shriftning asosiy xususiyatlari quyidagilardir:

- juda ko’p harflarning shakli soddalashtirilgan, kichik harflar shakli bosh harflarning shakliga yaqinlashtirilgan;

- yangi harflar qo’lni uzmasdan bog’lab yozishga mo’ljallangan.

Yozuv qurollari takomillashib borishi bilan E.V.Guryanov tomonidan tavsiya etilayotgan yozuv sistemasi 1970- yildan boshlab maktablarda keng qo’llanila boshlandi. Harflar soddalashtirilib, husnixat bilan yozishni o’rgatishga mo’ljallangan kitoblar nashr qilina boshlandi.

O’zbek maktablarida soddalashtirilgan kirill alifbosida chiroyli yozish va chiroyli yozishga o’rgatish borasida M.G’ulomov¹⁹ tadqiqot ishlarini olib bordi. U o’zining qo’llanmalarida 1-4-sinf o’quvchilarini chiroyli yozishga o’rgatish usullarini, husnixat qoidalarini ishlab chiqdi, amaliyotga tatbiq etish metodikasini ochib berdi.

Amaldagi alfavitdagi harflarni husnixat bilan yozish qoidalariga doir amaliy mashqlar namunasi Y. Abdullayevning “Sovg’a”, “Yangi alifbo va imlo” “Hamrohimi” qo’llanmalarida o’z aksini topgan.

Hattotlik maktablari haqida ma’lumot

¹⁹G’ulomov M. Boshlang’ich sinf o’quvchilarini husnixatga o’rgatish. -T.: O’qituvchi. 1970; Chiroyli yozuv malakasini shakllantirish. -T.: O’qituvchi. 1992; Husnixat metodikasi. -T.: O’qituvchi. 1976. Abdullayev Y. Hamrohimi. O’quv qo’llanma. -T.: O’qituvchi. 1996; Sovg’a. O’quv qo’llanma. -T.: O’qituvchi. 1996; Yangi alifbo va imlo. -T.: O’qituvchi. 2000.

Xattot va madaniy hayot. Sharq xalqlari, shu jumladan, O'rta Osiyo xalqlarining madaniy tarixi eng qadimiy va ko'p sohalarda yuksak taraqqiyot bosqichiga erishilganligi butun dunyo ilm-fan ahli tomonidan e'tirof etilgan haqiqatdir. O'rta Osiyo xalqlari o'z o'tmishida bir necha daf'a iqtisodiy, siyosiy va madaniy taraqqiyot davrini boshidan kechirgan.

Arablar istilosidan so'ng IX-XI asrlarda O'rta Osiyoda, ayniqsa, Xorazmda madaniy va ilmiy tafakkur beqiyos barq urib gulladi. Jahonga tanilgan al-Forobiy, Ibn Sino, al-Beruniy singari ulug' mutafakkir olimlar dahosidan hozirgacha bashariyat bahramand bo'lib kelmoqda. Shuni alohida qayd etish zarurki, bu porloq davr arab istilosining mahsuli emas, aksincha, arab istilosiga qadar O'rta Osiyoda mavjud bo'lgan xorazmiylar va so'g'diylarning uzoq asrlik boy madaniyatining qonuniy taraqqiyotidan iborat bo'lgan. Arab istilosiga qadar O'rta Osiyo xalqlari, shu jumladan, turkiy xalqlar (ayniqsa, uyg'urlar) yaratgan madaniy obidalar fikrimizning isbotidir. Ayniqsa, 1965- yili Samarqandda ochilgan Afrosiyob arxeologik yodgorliklari arablarga qadar O'rta Osiyo xalqlarining mislsiz taraqqiyot darajasida ekanini yana bir marta tasdiqlaydi.

XIII-XIV asrlarda mo'g'ullar O'rta Osiyoni vayron qilib, obod shaharlarni xarobaga aylantiradilar. Madaniy yodgorliklar parchalanib, ilm-fan xazinasi bo'lgan minglab qo'lyozma kitoblar gulxanlarda kuydiriladi. Mo'g'ul bosqinchilari qancha barbod qilmasinlar, ijodkor xalq o'z madaniy merosini ardoqlaydi, eng og'ir va mashaqqatli hollarda madaniy hayot olg'a tomon boraveradi.

XIV-XV asrlarda Temuriylar davrida O'rta Osiyo feodalizm jamiyatida qisqa muddatli bo'lsa ham markazlashgan feodal davlati joriy qilinib, mamlakat hayotida iqtisodiy, siyosiy va madaniy yuksalish ro'y berdi. Ayniqsa, XV asr Hirotda, Samarqandda O'rta Osiyo xalqlari madaniyati o'zining eng porloq davrini boshidan kechirdi. Mirzo Ulugbek, Alisher Navoiy, Abdurahmon Jomiy, Xondamir, Behzod, Sulton Ali va Mirzo Bobir bu davrning aql egalaridan bo'lganlar.

XVI asrning boshidan safaviylar va shayboniylar hokimiyat tepasiga kelishi bilan iqtisodiy va madaniy hayot asta-sekin inqirozga yuz tuta boshlaydi.

XIX asrga kelganda, ayniqsa, O'rta Osiyoning Rossiya bilan iqtisodiy va siyosiy aloqalari kuchaya borgan sari madaniy hayotda yana ko'tarilish ro'y bera boshladi.

Shunday qilib, IX asrdan to XX asrgacha, taxminan 1000 yillik tarixida O'rta Osiyo xalqlarining ilm-fan va ma'naviy madaniyat sohasida yaratib qoldirgan buyuk merosi bizning davrimizgacha, asosan, qo'lyozma kitoblar shaklida yetib kelgan.

Arab yozuvida kitobat qilingan ming yillik madaniy meros nasldan-naslga qo'lyozma shaklida o'tib kelgan. Shu qo'lyozma kitoblar tufayligina O'rta Osiyo xalqlari ota-bobolari yaratib qoldirgan madaniy merosdan bahramand bo'lganlar. Shu qo'lyozma tufayli O'rta Osiyodagi har bir xalq, har bir millat o'z tarixiga ega bo'lgan. Nihoyat, shu qo'lyozmalar tufayli O'rta Osiyo xalqlari jahon madaniyati tarixi taraqqiyotiga o'z hissasini qo'sha olgan.

Bu qo'lyozma kitoblar muallif tomonidan parcha-parcha qog'ozlarga yozilgandan so'ng, uni oqqa ko'chirib, kitob tusiga kirituvchi g'oyat murakkab, mashaqqatli, ayni vaqtda sharaflil vazifani bajaruvchi shaxs - kotib bo'lgan. O'rta asr tarixida va u davrdagi madaniy hayotda kitobatchilik hunari eng sharaflil va muqaddas vazifa hisoblangan. Avvalo kotibning savodli bo'lishining o'zi feodalizm sharoitida ko'p vaqt hokimlar, amirlar savodsiz bo'lgan bir paytda kotibning mavqei yuqori bo'lgan. Ikkinchidan, kotib kitobat qilish munosabati bilan har bir ko'chirgan kitobining mazmunini o'zlashtira borgan. Shuning natijasida haqiqiy kotib o'z zamonasining ilm-ma'rifat egalari qatoridan joy olgan. Demak, o'rta asr Sharq mamlakatlarida kitob ko'chirish bilan shug'ullangan xattotlarni biz oddiy ko'chiruvchilik vazifasini bajaruvchi shaxs deb emas, balki har bir xattotni o'z zamonasining o'qimishli ma'rifatparvar, ilg'or ziyolisi va yirik madaniyat arbobi deb tushunishimiz kerak.

Arab yozuvi O'rta Osiyoga islom dini bilan kirib kelgan. Shu sababli arab mamlakatlaridagi va shuningdek, O'rta Osiyodagi bir guruh xattotlar Qur'on hamda diniy kitoblarni ko'chirish bilan shug'ullanganlar. O'z zamonasida nihoyatda muqaddas hisoblangan «kalomi sharif», din, shariat haqidagi kitoblarni ko'chirish vazifasi har kimning qo'lidan kelavermagan.

Bulardan tashqari, tarixdan yana shu narsa ma'lumki, o'rta asrlarda yashagan bir qancha olim, shoir va fozil kishilar yoshlikdan xattotlik san'atini egallab, keyinchalik kotiblikda ham nom chiqarganlar. Bunday ulug' zotlar faqat o'z asarlarinigina kitobat qilmasdan, balki boshqa mualliflar asarini ham ko'chirganlar. Masalan, Hofiz Sheroziy Xusrav Dehlaviyning «Xamsa»sini ko'chirgan. Temuriy shahzodalaridan bir nechalari (Boysunqur Mirzo, G'olib Mirzo, Badiuzzamon) kitobat bilan shug'ullanganlar. Alisher Navoiyning mohir xattot ekanligi tarixiy manbalardan ma'lum. Mirzo Bobur arab grafikasini turkiy xalqlarga moslab isloh qilingan yengil yozuv «Xatti Boburiy»ni ijod etgan. Munis Xorazmiy xattotlik san'ati haqida «Savodi ta'lim» nomli risola yozgan va Alisher Navoiyning «Xamsa»sini nihoyatda go'zal xat bilan ko'chirgan. Nihoyat, Buxoro xattotlik maktabining so'ngi vakillaridan XIX asrning buyuk olimi, ensiklopedik aql egasi Ahmad Donish o'ndan ortiq zebo qo'lyozmalarni ko'chirib qoldirgan.

Ibn Bavvobning xat san'ati haqidagi risolasidagi asosiy g'oyalar keyinchalik juda ko'p risolalarda taraqqiy ettiriladi va yangi amaliy maslahatlar, nazariy fikrlar bilan boyitiladi.

Biroq Ibn Bavvob ixtiro etgan xat namunalari haqida hech qanday aniq ma'lumot yo'q. Faqat XV asrning II yarmida yashab 908/1502-1503- yilda vafot etgan arab xattotlaridan Muhammad bin Hasan al-Tibbiy o'zining risolasida Ibn Bavvob tomonidan 17 xil xat ixtiro etilganligini bayon qiladi hamda bu 17 xil xatni Ibn Bavvob yozgan mo'tabar nusxalardan ko'chirib, ularning nomlarini birma-bir ko'rsatadi. Muhammad Bin Xasan al-Tibbiy risolasini arab olimlaridan doktor Salohiddin al-Munajjid 908/1502-1503- yilda

ko'chirilgan nusxasini 1962- yilda maksimal shaklida nashr qildirgan va unga katta so'z boshi yozgan.

Mazkur risola orqali biz Ibn Bavvobga nisbat berilgan xat namunalari bilan tanishish imkoniga egamiz.

Arab xatining husnixatdagi eng muhim qoidalari va turlarini mashhur ixtirochi Ibn Bavvob 36 tur xatdan tubandagi 16 turini Ibn Muqladan keyin ixtiro qilganligi va takomillashtirganini XVI asr (1519 yil)da yashagan ulug' xattot Muhammad binni Hasan Tibbiy o'zining «Jome'i mahosini kitobat ul-kuttab» nomli asarida Ibn Bavvob usulidan suratlarini yozib ko'rsatgan.

O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti qo'lyozmalar fondida mavjud minglab kitoblar va kitobat san'ati, husnixat to'g'risidagi qator risolalarda berilgan ma'lumotlardan husnixat san'ati O'rta Osiyo xalqlarining ma'naviy madaniyati tarixida yetakchi ro'l o'ynagan san'atlardan bo'lgan degan xulosa chiqarish mumkin.

O'rta Osiyoda xattotlik san'atinining keng taraqqiyoti Temur va Temuriylar davridan boshlanadi. Husnixat san'ati dastlab Xuroson poytaxti Hirotida rivojlanib, u yerda Sulton Ali Mashhadiy boshliq yirik xattotlik maktabi tashkil topadi. Maktabning o'ziga xos xususiyati shundan iboratki, bu yerda, asosan, XIV asrda Mir Ali Tabriziy yaratgan nasta'liq xati uslubi Sulton Ali Mashhadiy tomonidan takomillashtiriladi. Bu uslub yirik va mayda nasta'liq kitobat ishlarida keng qo'llanib, badiiy va tarixiy asarlar faqat nasta'liq xatida kitobat qilingan. Diniy va ba'zi ilmiy asarlar esa nasx xatida ko'chirilgan. Kofiy, riqo, suls va nasx xatlari esa ko'proq me'morchilik, naqqoshlik san'atida va Sharq epigrafiyasida ishlatilgan.

Xattotlik san'atini rivojlantirishda Ibn Muqla, Ibn Bavvob va Yoqut Musta'simiy bilan bir qatorda XV asrning mashhur xushnavisi Sultonali Mashhadiyning ham xizmatlari kattadir. Uning «Odob ul-mashq» risolasida birinchi bor chiroyli yozuvga o'rgatishning ikki usuli - nazariy va qalamiy usullari bayon etilgan. Nazariy usul o'tgan ustozlar yozuvini o'rganish va mushohada etishni taqozo etsa,

qalamiy usul chiroyli nusxaga qarab payvasta mashq qilishni talab etadi.

Xushnavislar aksari ikki tarzda jalliy va xalfiy tarzda yozadilar. Odatda xalfiy mashqi kunduzgi, jalliy mashqi kechasi amalga oshirilar edi. Chunki xalfiy xati kichik yozilsa, jalliy yozuvi katta-katta yozilar edi. Ko'pgina kitoblarning hoshiyalarida xalfiy xatida kitobat qilingan yozuvlarni ko'ramiz. O'rta asrlarda har bir xushnavis hech bo'lmaganda uch xil yozuvda - suls, nasx, nasta'liq yozuvlarida mashq qilar edilar.

Hirot xattotlik maktabi. Hirot Xurosonning eng katta va mashhur shaharlaridan bo'lib, olimlar, fozillar, shoirlar va xattotlar bilan to'lgan xushmanzara bog'-bo'stonlari, turli meva va suvlarining ko'pligi bilan shuhrat qozongan.

Xurosonning katta qismidagi markaziy shaharlardan yana biri Marv Shohjon (Turkmaniston)dir. Yoqut Hamaviyning aytishicha, al mavron - ikki marv degan so'z bo'lib, biri Marvrud, ikkinchisi Marv shohjondir.

Yoqut shunday deydi: «Marvda ilmiy ahamiyatga ega bo'lgan qimmatli kitoblar juda ko'p edi. Men u yerdan ketgan vaqtimda (1220- yilda) vaqf qilingan 10 ta kutubxona bor ediki, dunyoda kitobning ko'pligi va yaxshiligi jihatidan unday joyni ko'rmaganman. Ular quyidagicha:

1. Katta jomega qarashli 2ta kutubxona bo'lib, biri Sulton Sanjar xodimlaridan Aziziddin Abu Bakr Zanjoniylar nomiga qo'yilgan. Unda 12 ming jildga yaqin qo'lyozma kitoblar saqlanadi.

2. Al-Kamoliya kutubxonasi (kimga nisbat berilganligi ma'lum emas).

3. 1100 yilda vafot etgan Al Mustavfiy Abulsa'd Muhammad ibn Mansurning madrasasidagi kutubxona.

4. Nizom al-Mulk Hasan binni Is'hohning madrasasidagi kutubxona.

5. Somoniylarga tegishli ikki kutubxona.

6. Al-Amidiyya madrasasidagi kutubxona.

7. Marvdagi oxirgi vazirlardan Majdi mulkning kutubxonasi.

8. Madrasa Xotuniyadagi kutubxona.

9. Yana u yerda Az-Zamiriya kutubxonasi. Bularning hammasi 1221- yilda mo'g'ullar tomonidan xarob etilgan.

Ahmad Tayibshoh Movarounnahriy bir necha xatga, ayniqsa, suls xatiga ravshanlik kiritgan. 1215- yilda vafot etgan. Ba'zilar bu xattotni Ibrohim shoh Tayib Ahmad deydilar.

Mavlono Yusuf Xurosoniy xattot Yoqutning mashhur shogirdlaridandir. Ustozi bilan bir vaqtda vafot etgan. Yoqut xat bilan 1210- yilda ko'chirilgan «Kalimoti murtazaviyya» asari Ayoso'fiya kutubxonasida saqlanadi. «Kalimot» bilan birga Ali binni Hilol xatida Salomat ibn Jandal ismli arab shoirining qasidasini ko'chirgan. Bu qasidani 1218- yilda ko'chirib tamomlagan. Hattot 1269- yilda vafot etgan.

Ibrohim Mirzo Shohrux o'g'li Temur nabiralaridan bo'lib, Sharafiddin Ali Yazdiy shogirdlaridandir. Ulug' tarixchi o'zining «Zafarnomaiy Temuriy» asarini Temurga bag'ishlab yozgan. Mirzo Ibrohim olti xil xatda tengi yo'q xattot edi. Yoqut uslubiga taqlid qilib, xat san'atida undan o'tib ketgan. U yozgan xat qoldiqlarining ba'zilari hozir ham Sheroz qadimiy binolarida saqlanib qolgan. Xattot 1431- yilda vafot etgan.

Ahmad Rumiy Sulton Boysunqur kitobxonasining xattotlaridan bo'lib, ko'p vaqtlar ulug' kishilar bilan suhbatlashgan.

Sulton Boysunqur Temuriy shahzodalaridandir. U 35 yoshida - 1427- yilda vafot etgan. «Davlatshoh tazkira»da ko'rsatilishicha, uning kitobxonasida 40 nafar mashhur xattotlar tun-kun kitobat bilan shug'ullanar edilar. Xattotlik, zarafshonlik, oltin xalash, naqsh, lavha, rasm, miniatura va boshqa badiiy san'atlar ishlash Boysunqur davrida ravnaq topgan. Istanbulning har bir kutubxonasida hech bo'lmaganda bir nusxa uning davrida ko'chirilgan asar mavjud. Sulton buyrug'i bilan ko'chirilgan qo'lyozmalardan «Faraj ba'da shiddat»ning tarjimasi va «Nusxat ul-arvoh» kitobi diqqatga sazovordir.

Mirzo Ulugʻbek astronomiya va xandasada oʻz davrida yagona boʻlgani kabi Boysunqur mirzo sheʼr va xatda oʻz davrining eng mashhur kishisi edi.

Eronliklarning aytishicha, toʻrt kishi toʻrt xatda: sulda Boysunqur Mirzo, nastaʼliqda Mir Imod, nasxda Mirzo Ahmad, shikasta xatida Darvesh Abdu Majid Tolqoniy ustod ekan.

Savol va topshiriqlar

1. Hattotlik sanʼati qanday ehtiyojlar tufayli yuzaga keldi?
2. Hattotlik bilan nom chiqargan shaxslar kimlar va ularning faoliyati haqida nimalarni bilib oldingiz?
3. XII asrda keng oʻrin egallagan Kofiy uslublari haqida soʻzlang.
4. Eski maktablarda yozuvga oʻrgatish qanday olib borilgan?
5. Husnixat metodikasining shakllanishida Munis qanday oʻrin tutgan?
6. XX asrda yozuvga va husnixatga oʻrgatish boʻyicha qanday ishlar amalga oshirildi?
7. Kitobatchilik bilan shugʻullangan tarixiy shaxslardan kimlarni bilib oldingiz?
8. Hattotlar va hattotlik maktablari faoliyati haqida soʻzlang.

Husnixatga oʻrgatishning grafik asoslari

Hozirgi yozuv shriftiga tavsif. Lotin yozuviga asoslangan oʻzbek alifbosida 26 ta harf va 3 ta harflar birikmasi mavjud. Bu harflar turli xil katta va kichik, yozma va bosma shakllarga ega. Yozma harflar quyidagi xususiyatlarga ega²⁰:

- harflar bosmasdan yozishga moʻljallangan;
- harflar qoʻl uzmasdan tutash yoziladi.

Oʻzbek alifbosidagi harflar yozilishiga koʻra quyidagi guruhlar ajratiladi:

Yozma kichik harflar:

- ikki chiziq oraligʻiga yoziladigan harflar:

²⁰ Lotin alifbosining yozma shakllari xususiyatlari Y.Abdullayevning “Hamroxim” qoʻllanmasidan olingan.

a, e, i, m, n, o, r, s, u, v, x, o'

-ikki chiziqning yuqorisiga ko'tarilib yoziladigan harflar:

b, d, k, l, t, h, sh, ch

-chiziqdan pastga tushirilib yoziladigan harflar:

g, q, j, p, y, g', ng.

-chiziqdan yuqoriga ko'tarilib va pastga tushirilib yoziladigan harf: ***f.***

Yozma bosh harflarning hammasi chiziqdan yuqorida yoziladi.

Yozma kichik harflar tutashtirilishiga ko'ra 3 guruhga bo'linadi:

1. Yuqori kesishishdan tutashtiriladi: *o, o', v.*

2. Pastki kesishishdan tutashtiriladi: *a, d, e.*

3. O'rta qismidan kesishishdan tutashtiriladi: *b, f, g, j.*

Yozma bosh harflar tutashtirilishiga ko'ra 2 guruhga bo'linadi:

1. Tutashtiruvchi unsurli bosh harflar.

2. Tutashtiruvchi unsursiz bosh harflar.

Yozma kichik va bosh harflarning qator oralig'ining qayeridan boshlanib yozilishiga ko'ra 2 guruhga bo'linadi:

1. Qator oralig'ining ustki chizig'idan boshlanib yoziladigan harflar.

2. Qator oralig'ining ostki chizig'idan boshlanib yoziladigan harflar.

Kichik yozma harflar o'z navbatida 2 guruhga bo'linadi.

1. Qator oralig'ining ustki chizig'idan boshlanadigan harflar: ***i, j, m, n, p, t, u, v, y, ng.***

2. Qator oralig'ining ustki chizig'ining pastidan boshlab yoziladigan harflar: ***a, g, o, q, r, s, x, z, g', o', sh, ch, b, d, e, h, k, l.***

Bosh yozma harflar boshlanish o'rniga ko'ra quyidagi guruhlarga bo'linadi:

1. Yuqoridan boshlab yoziladigan harflar: ***B, D, E, F, G, H, J, K, O', I, O, P, Q, R, S, T, U, V, Z, Y, Z, G', SH, CH.***

2. Pastdan boshlab yoziladigan harflar: ***A, I, M, N.***

Hozirgi alifbodagi harflarni quyidagi unsurlari asosida guruhlash mumkin:

- ***y, g, g', j.***

- ***b, f, h, k, l.***

- *m, n, v, k.*
- *a, r, u .*
- *a, q, g, o', g', ch, E.*
- *n, m, i .*
- *t, d, U, M.*
- *R, F, B, T, P.*
- *J, H, K, Y, G, G'.*
- x, p.*

Kichik harflar va ularning tutashtirilishi. Alifbodagi harflar yozilish shakliga ko'ra:

a, r, u, y.

n, m, i.

t, d, U, M.

R F B T P

J, H, K, Y yozma harflar va bosma harflar deb ikki turga ajratiladi. Bularning har biri yozilish shakli va qo'llanish o'рни jihatidan kichik harflar va bosh (katta) harflarga bo'linadi.

Yozma harflar, odatda, qo'lda yoziladi, bosma harflar esa, asosan, yozuvga oid texnika vositasida, shuningdek, qo'lda ham ifodalanadi.

Bosma kichik va bosh harflar rasmiy ma'qullangan shaklda bir-biriga tutashtirilmay tik yoziladi. Yozma harflar esa o'ng tomonga 65 daraja qiya qilib tutashtirib yoziladi. Kichik harflar o'ng va chap tomonidan, bosh harflar esa o'zidan keyingi harf bilan tutashadi.

So'zda yozma harflar bir-biri bilan tutashtirilib, bir butunlik zanjir hosil qiladi. Ammo bu zanjir so'zlarda imlo belgilari (tutuq, ko'chish belgilari, chiziqcha) bo'lgan o'rinlarda uziladi, qo'l harakati to'xtab, belgilar qo'yilgandan keyin harakat davom etadi.

Mazkur belgilarni so'zni yozish jarayonida qo'yib borish, harflarning ustiga qo'yiladigan ishorani esa so'zni yozib bo'lgandan keyin, uni o'qib turib qo'yish tavsiya qilinadi.

Yozma bosh harflarda qo'l harakati kichik harflarni yozishga nisbatan ko'proq uziladi: ayrim harflarga unsurlari qo'shiladi va hokazo.

Lotin yozuviga asoslangan yangi o'zbek alifbosidagi yozma kichik va bosh harflar yozuvda bir-biri bilan tutashtirilishi jihatidan ikki guruhga ajratiladi:

1. Tarkibida tutashtiruvchi unsuri bo'lgan harflar.

2. Tutashtiruvchi unsuri bo'lmagan harflar (Bunday harflarga tutashtiruvchi unsur yozuv jarayonida qo'shiladi).

Tutashtiruvchi unsurli kichik harflar o'zidan keyingi harf bilan qayeridan tutashtirilishiga ko'ra uch guruhga bo'linadi:

a) ustki qismidan tutashtiriladigan harflar: **o, o', v** (bunday ikki chiziq asosiy chiziqlar orasiga yoziladigan harflarning bo'yi 4 mm (**f, g, j, p, y, g, ng** bundan mustasno), eni 3 mm; bir chizikli daftarda yoziladigan kichik harflarning bo'yi 3 mm bo'ladi);

b) o'rta qismidan tutashtiriladigan harflar: **b**, (ikki chiziqdan yuqoriga ko'tarilib yoziladigan harflaning bo'yi 8 mm, pastga tushadiganlari 7 mm, **f** ning bo'yi esa 11 mm bo'ladi);

v) ostki qismidan tutashtiriladigan harflar: **a, d, e, k, i, h, l, m, n, r, t, u, x, z, sh, ch; g, j, p, q, g', y, q, ng**.

Harflarni tutashtirib yozish deyilganda, odatda, kichik va bosh harflarning o'zidan keyingi harfga - o'ng tomonidagi harfga tutashtirilishi nazarda tutiladi. Aslida esa harflar yozuvda har ikki tomonidan ham tutashadi. Bunga erishish uchun, ayniqsa, kichik harflarni shakllantirishda chizilgan chiziq ustidan qo'l harakatini davom ettirib, tutashuvchi nuqtagacha olib borish kerak bo'ladi. Quyida bu ishlar qanday amalga oshirilishi to'g'risida to'xtalamiz.

1. Ostki qismidan tutashtiriladigan harflar o'zidan oldingi va keyingi harflar bilan (bundan **z, r, x, s** mustasno) quyidagicha tutashtiriladi: **ma, mi, me, mu, ek, el, lekin, gul, jiyda, yil, g 'alla, tenglik**.

2. Unli harflar o'zidan keyingi, **z, r, x, s** harflarining yuqori qismiga tutashtiriladi; tutashtirish jarayonida **z, r** harflarining yuqori qismida tuguncha hosil qilinadi: **azim, iz, ez, uz, oz, o 'z, ari, iri, erka, or, ur, o 'ra, xo 'roz**.

Mazkur harflarni **s** bilan tutashtirishda tutashuvchi harfning unsuri bilan **s** ning yuqori qismi tutashtirilib, so'ng uning etak qismi chiziladi: **asta, is, usta, es; os, o's, asta**.

3. Yuqori qismidan tutashtiriladigan harflar **o, o', v** o'zidan keyingi harfga ostki qismidan tutashtiriladigan harflarning ustki qismidan tutashtiriladi: **ovoz, ana, ovchi, ovora, omad, o'sma, oila, ojiz, o'gil, o'q, oy, oppoq**.

4. **o, o', v** harflari ikki chiziq yuqorisiga ko'tarilib yoziladigan harflardan oldin kelganda bu harflarning o'rtasiga tutashtiriladi: **odam, ohu, okean, olmoq, o't, obbo, ofarin**.

5. **v** dan oldin **a, i, e, u** harflari kelganda **v** ning ostki qismiga tutashtiriladi: **avval, evi bilan, uvol; q, o'** harflari esa yuqori qismiga tutashtiriladi: **ov, ovcharka**.

Harfni ko'rish - o'qishda avval uning yuqori qismiga ko'z tushadi. Ana shu holni e'tiborga olib, harflarni tutashtirishda imkoniyat bo'lgan o'rinlarda ularning yuqori qismidan emas, ostki qismidan tutashtirishga, harfning yuqori qismida chiziqchalarning imkoniyat bor darajada oz bo'lishiga ham e'tibor berish zarur.

Bosh harflarning tutashtirilishi. Yozma bosh harflarning bo'yi 7 mm bo'lib, ular o'zidan keyingi kichik harflar bilan tutashtiriladi.

Bosh harflar o'z tarkibida tutashtiruvchi unsuri bor yoki yoqligiga ko'ra ikki guruhga bo'linadi:

1. Tutashtiruvchi unsurli bosh harflar.

2. Tutashtiruvchi unsursiz bosh harflar. (Tutashtiruvchi unsursiz bosh harflarga yozish vaqtida unsur qo'shiladi).

Tutashtiruvchi unsurli bosh harflar: **A, E, G, H, L, J, I, M, Q, R, U, X, Y, Z, E, Sh, Ch** (**ng** harflar birikmasining yozma bosh shakli o'zbekcha so'zlarda qollanmaydi, bu tovush bilan so'z boshlanmaydi).

Tutashtiruvchi unsursiz bosh harflar: **B, D, F, N, O, P, S, T, V, O'**.

Bosh harflar qayeridan tutashtirilishiga ko'ra ikki turga bo'linadi:

1. O'rta qismidan tutashtiriladigan bosh harflar: **A, L, Y, J, G, G'**.

2. Pastki qismidan tutashtiriladigan bosh harflar: **E, B, D, F, H, K, L, M, N, O, P, Q, R, S, T, U, V, X, Z, O', Sh, Ch**.

1. O'rta qismidan tutashtiriladigan bosh harflar o'zidan keyingi ikki chiziq orasiga yoziladigan harflarning ustki qismidan tutashtiriladi, misollar: **Anzirat, Iso, Yulduz, Gulnoz, G 'ulom.**

Bu harflar ikki chiziqning yuqorisiga ko'tariladigan harflarning o'rtasiga tutashtiriladi: **Akbar, Ilyos, Ikrom, Adham, Abdulla, Idriz, Alixon, Ahmad, Abdullayev, Afandi.**

O'rta qismidan tutashtiriladigan harflar **z, r, x, s** harflarining chap tomonidagi chiziqqa tutashtiriladi: **Aziza, Arofat, Izzat, Asom, Islom.**

2. Ostki qismidan tutashtiriladigan bosh harflar ikki chiziq orasiga yoziladigan harflarning ostki qismidan tutashtiriladi: *Omon, Vasila, Hakim, Tohir, Kamol, Lobar, Muhiddin, Qumri, Rahima, Ulfat, Xadicha, Bobur, Dilbar, Farhod, Nafisa, Olimjon, Po'lat, Sobir, O'lmas, Zayniddin.*

Savol va topshiriqlar

1. Bosma va yozma harflarning o'ziga xos xususiyatlarini ayting.
2. Yozish jarayonida qanday holatlarda qo'l uziladi?
3. Yozma harflar tutashtirilishiga ko'ra qanday guruhlariga ajratiladi?
4. Bosh harflar kichik harflarga qanday tutashtiriladi?
6. Husnixatga o'rgatishga qanday metodik talablar qo'yiladi?
7. Husnixat bilan yozishga o'rgatish omillarini ayting.
8. Husnixatga o'rgatish izchilligi va ketma-ketligi deganda nimani tushunasiz?
9. Barcha predmet darslarida o'quvchining husnixat bilan yozishi qanday nazorat qilib boriladi?

Husnixatga o'rgatish tamoyillari

Husnixatga o'rgatish tamoyillari:

1. Onglilik tamoyili.
2. Genetik tamoyil.
3. Takrorlash tamoyili.
4. Ko'rgazmalilik tamoyili.

5. Bolaning yosh va individual xususiyatlarini hisobga olish tamoyili.

6. Yozuvga o'rgatishning o'qishga o'rgatish bilan bir paytda amalga oshirish tamoyili.

7. Chiroyli yozuvning imlo bilan bog'liqligi tamoyili.

8. Savodli yozuvning grafik bilimlar bilan bog'liqligi tamoyili.

1. Onglilik tamoyili. Chiroyli yozuvga o'rgatishda, o'quvchilarning husnixat malakalarini takomillashtirib borishda bu tamoyilga qat'iy rioya qilish muhimdir. Bu tamoyilga ko'ra o'quvchi harf shaklini qanday va qay tartibda yozishni bilishi, harfning qiyaligi, bo'yi va enini to'g'ri mo'ljallay olishi lozim. Harflarni harflarga ulashda qo'l uzmaslikka erishish nazarda tutiladi. Ruchka ushlashda ruchka uchi bilan barmoq oralig'idagi masofa 1,5-2 sm bo'lishi e'tiborda tutiladi. Shuningdek, partada o'tirish qoidalariga (ko'z va daftar oralig'ining 25-30 sm, daftarning parta ustida ma'lum qiyalikda bo'lishiga, partaga engashmasdan, boshni to'g'ri tutib, tirsaklarni partaga yengil qo'yish, oyoqlarni parta qo'ygichga qo'yish, ko'krak bilan parta oralig'i bir kaft sig'adigan masofada bo'lishiga amal qilishga ongli ravishda erishiladi.

2. Genetik tamoyil. Chiroyli yozuv malakalarining shakllanishida genetik tamoyil katta o'rin tutadi. O'quvchi bu tamoyilga asosan avval shakli oson, sodda harflarni yozishga o'rgatiladi. Ma'lumki, ba'zi bir harflar sodda ko'rinishga ega bo'lib, ularni yozishda qiyinchilik tug'ilmaydi. Shuning uchun chiroyli yozuvga o'rgatishda, dastavval bosh va kichik harflar guruhlab olinadi hamda shu guruhlash asosida shakli oson harflardan asta-sekin shakli murakkab, yozilishi birmuncha qiyinroq harflarga o'tiladi. Masalan, kichik harflarning 1-guruhiga **i, n, m, r** kabi kichik harflar kiradi. Bu harflar ilmoq shakllaridan iborat bo'lganligi sababli yozishda qiyinchilik bo'lmaydi. Shuningdek, genetik tamoyil asosida harf, bo'g'in, so'z, gap, matn tartibida osondan murakkabga qarab yozuv mashqlari o'tkaziladi.

3. Takrorlash tamoyili. Chiroyli yozuv mashqlarini esdan chiqmaslik uchun sistemali ravishda takrorlash juda muhimdir.

Takrorlash tamoyili yozish jarayonini avtomatlashtirish asosidir. Chiroyli yozuvda gigiyenik qoidalarga amal qilish eslatib turilishi yaxshi natija beradi. Yozuv qiyalikda amal qilish, harflarni qo'1 uzmay yozish, harflar, so'zlar orasidagi masofani to'g'ri chamalash va yozishga oid qoidalarni, yozuvni tahlil qilish, ularni taqqoslash kabi ishlar takrorlash tamoyili asosida olib boriladi.

Xatolarni tuzatish mashqlari ham takrorlash tamoyiliga kiradi.

4. Ko'rgazmalilik tamoyili. Chiroyli yozuvga o'rgatishda ko'rgazmali vositalar muhim ahamiyat kasb etadi. Ko'rgazmali vositalarga «To'g'ri o'tir!» plakati, bosma harf shakllari ifodalangan kartonlar, xattaxta, o'quvchilar qo'lidan ushlab yozdirish kabilar kiradi. Harfning yozma shaklini hosil qilishga o'rgatishda uning bosma shakli ko'rsatilib farqli jihatlari izohlanadi.

Yaxshi tanlangan va mohirlik bilan foydalanilgan ko'rgazmali qurollar dars sifati va samaradorligini ta'minlaydi.

5. Bolaning yosh va individual xususiyatlarini hisobga olish tamoyili. O'quvchining individual xususiyatlarini hisobga olish uning bo'yini hisobga olgan holda oldingi partalarga o'tkazishdan boshlanadi. Parta o'quvchiga mos bo'lsa, u yozishda qiynalmaydi, tez charchab qolmaydi, chiroyli yozadi.

O'quvchining individual xususiyatini hisobga olish deganda ko'rish qobiliyati yaxshi bo'lmagan o'quvchilarni yorug' tushadigan deraza tomonga, eshitish a'zolarida nuqsonlari bo'lgan bolani esa oldingi partalarga o'tkazish nazarda tutiladi.

Ma'lumki, ruchkani barmoqlar orasida noto'g'ri ushlaydigan o'quvchilar ham uchraydi, shu sababli bolaning ruchka ushlash holatini doimiy nazorat qilish, uni to'g'rilab turishga alohida e'tibor qaratiladi.

Daftarga harflarni 65° qiyalikda yozish asosiy talablardan biri. Buning uchun daftar o'ng tomondan parta ustida 25° qiyalikda turishi lozim, shuning uchun o'qituvchi har bir o'quvchining daftarlarini parta ustidagi holatini kuzatib boradi. Bu qoidaga amal qilish ham yozuv sifatini oshiradi.

O'quvchilarning yozuv tezligini kuzatish, kamchiliklarini hisobga olish, yutuqlarini ko'pchilikka namuna qilib ko'rsatish ham bu tamoyilning asosiy shartlaridan sanaladi.

6. Yozuvga o'rgatishning o'qishga o'rgatish bilan bir paytda amalga oshirish tamoyili. Dastur talablari yozuvga o'rgatishni o'qishga o'rgatish bilan bir paytda amalga oshirishni nazarda tutadi. Savod o'rgatishning dastlabki bosqichida o'qish va yozuv bog'lab olib boriladi. O'quvchi yaxshi o'qish sifatlari (to'g'ri, ongli, tez va ifodali o'qish)ni egallash bilan bir paytda yozuvga ham o'rgatilib boriladi. Negaki yozish va o'qish bolaning nutqiy rivojlanishi (lug'at boyligi, gap tuzish ko'nikmasi, nutqning mantiqiy bog'lanishi)ni ta'minlaydi. Yomon o'qigan bola yozuvni egallashi qiyin bo'ladi, chunki bo'g'inlab o'qish malakasidan so'ng bo'g'inlab yozish malakasi shakllanadi. O'quvchi yozuv materialini ichida bo'g'inlab aytib turib yozadi, ichda aytib turib yozmasa, harflarni, bo'g'inlarni tushirib qoldirishi mumkin.

7. Savodli yozuvning grafik bilimlar bilan bog'liqligi tamoyili. Chiroyli yozuv imlo bilan chambarchas bog'liq. O'quvchining imloviy savodxonligi haqida g'amxo'rlik qilish tilning aniqligi, fikrni to'g'ri ifodalash, kishilar bilan o'zaro xatosiz muomalasi uchun g'amxo'rlik demakdir. Shu sababli ham savod o'rgatish davrida o'quvchilarda grafik malakalarni shakllantirish bilan birga imloga oid malakalarning shakllanishiga zamin yaratiladi.

Ma'lumki, savod o'rgatish davrida o'quvchi gapni bosh harf bilan yozish, so'zning satrga sig'may qolgan qismini keyingi qatorga ko'chirish, kishilar ismi, sharifi, hayvonlarga qo'yilgan nomlarda bosh harf ishlatilishini amaliy tarzda o'rganadi.

Chiroyli yozuv darslarida so'zlar, gaplar, matnlar yozish, ularning imlosini tekshirishi orfografik ziyraklikni asta-sekin shakllantira boradi, imlo qoidalarini puxta egallashlariga zamin yaratadi.

Insonning yozma nutqi harflar orqali shakllanadi. Husnixat darslarida savodli yozuv grafik malakalar bilan shakllantirilishi asosiy vazifa hisoblanadi. Har bir harfning aniq yozilishi yozuvning aniq va ravon bo'lishini ta'minlaydi. Buning uchun harflarning shaklini to'g'ri

yozish, ularni to'g'ri ulashning ahamiyati kattadir. Harflarni bosmasdan bir tekisda yozish, elementlarni ajratmasdan bog'lash, so'zlarni qatorda to'g'ri joylashtirish, yozuv vaqtining belgilab olinishi, tahlil ishlarining (bo'g'in-tovush, tovush-harf, imloviy tahlil), ya'ni fonetik-grafik tahlilning amalga oshirilishi muhim sanaladi.

Savol va topshiriqlar

1. Husnixatga o'rgatishda qaysi tamoyillarga amal qilinadi?
2. Husnixatga o'rgatishda ongillik tamoyilining ahamiyatini yoritib bering.
3. Husnixatga o'rgatishda genetik tamoyil deganda nima nazarda tutiladi?
4. Takrorlash tamoyili qanday sifat o'zgarishlariga olib keladi?
5. Husnixatga o'rgatishda qanday ko'rgazmalarni tavsiya etgan bo'lardingiz?
6. Husnixatga o'rgatishda 1-4-sinf o'quvchilarining qaysi holatlari hisobga olinadi?
7. O'qish va yozishning o'zaro aloqadorligi nimalarda namoyon bo'ladi?
8. Chiroyli yozuvning imlo bilan aloqadorligini misollar bilan yoritib.

Husnixatga o'rgatishning metod va usullari

Husnixatga o'rgatish metodikasi ham boshqa fanlar qatori o'zining metod va usullariga ega. Ular davr talablari asosida takomillashib bormoqda. Hozirgi kunda o'quvchilarni husnixatga o'rgatishda quyidagi metod va usullar ta'lim jarayoniga tatbiq etib kelinmoqda:

- 1.Chiziqli usul.
- 2.Genetik usul.
- 3.Namunaga qarab yozish usuli.
- 4.Namunaga qarab ko'chirish usuli.
- 5.Nusxa ko'chirish usuli.
- 6.Tasavvur orqali yozish usuli.

- 7.Ritmik usul(sanoq-ohang).
- 8.Harf shakllarini tahlil qilish usuli.
- 9.Yozuv malakasini ongli o'zlashtirish usuli.
- 10.Qo'l harakatini mashq qildirish usuli.
11. Qo'l uzmasdan yozish usuli.
- 11.Xatolar ustida ishlash usuli.

Chiziqli usul. Qaysidir harfning yozilishini o'rganish uchun o'quvchi harfning barcha belgilarini, harfdagi alohida elementlarning joylashish o'rnini, hajmini bilishi kerak. O'quvchining harfni yozuv chiziqlari orasida to'g'ri joylashtirishi uchun daftar varag'iga yotiq chiziqlar chiziladi, daftarda o'ziga xos setka paydo bo'ladi. O'quvchilar yozuv setkalari ichiga har bir harfni joylashtirib yozadi.

Qatorning yo'nalishini ko'rsatib turuvchi chiziq va kataklar harf elementlarini joylashtirishni anchagina osonlashtiradi. Shuning uchun ham chiziqli usul yozuvga o'rgatishning asosiy usullaridan hisoblanadi. Chiziqli usulning salbiy tomonlari ham mavjud:

1) kataklarda yozish bolaning mustaqilligini bir muncha cheklab qo'yadi, uning diqqatini harf va so'zlarni yozishdan ko'ra chiziqlarga qaratadi;

2) kataklar orasiga yozishni o'rgangan o'quvchilar aniq va tez yozish malakalarini egallay olmaydilar. Shuning uchun ham o'quvchi harfning elementlarini yozishni o'zlashtirib olgandan so'ng kataklarga yozishga ehtiyoj sezmaydi. Ikkinchi sinfdayoq bolalar bir chiziqli daftarga yozishga o'tadilar.

3) qo'l kaftlarining va panjalarining erkin harakatlanishini rivojlantirish uchun ko'rsatkich va bosh barmoqning mayda muskul-larini rivojlantirish lozim. Chiziqli usulda mayda muskullar va qo'lning kaft qismi yaxshi rivojlanmaydi. O'quvchilarda ko'rsatkich barmoq va ayniqsa uning uchi yaxshi rivojlanmasa, bola ko'rsatkich barmoq bilan ruchkani qattiq bosib yozadi. Bolalar bosh barmoqdan ham yaxshi foydalana olmaydilar.

Chiziqli usuldagi tayyorgarlik mashqlari bolalar qo'lini yozuvda kerak bo'ladigan nozik va aniq harakatlarga tayyorlab boradi.

Bunday mashqlarning maqsadi barmoqlar harakatining yengil va egiluvchan bo'lishiga erishishdir. Chiziqli usul harflarni husnixat bilan yozishga va yozuv tezligini oshirishga yordam beradi.

Bu usulni birinchi sinfning birinchi yarim yilligida yozuvga endi o'rgatilayotgan davrda qo'llash mumkin. Masalan, Oo harflarini yozishga o'rgatish uchun barmoqlarni aylana harakat qildirish lozim.

Genetik usul. Genetik usul husnixat bilan yozishga o'rgatishning asosiy usuli hisoblanadi. Boshlang'ich sinfda savod chiqarishda tovush va harflar genetik usulda o'rgatiladi. Lekin alifbo davrida o'quvchilarni yozishga o'rgatishda harf elementlarining oson yoki qiyinligiga doim ham amal qilib bo'lmaydi.

Savod chiqarish davridan so'ng genetik usulda husnixatga o'rgatish daqiqalarini rejalashtirish mumkin. Buning uchun harflardagi elementlarning oson-qiyinligi, bir elementning qaysi harflarda mavjudligi – takrorlanishi hisobga olinadi. Bu usulning afzalligi shundan iboratki, o'quvchi harfni alifbodagi tartibda emas, balki uning yozilishidagi o'xshashliklarga asoslanib yozadi.

Genetik usulning afzallik tomoni shundaki, o'quvchi 1-2 ta elementni o'zlashtirib olib, shakli jihatidan soddaroq bo'lgan harfga o'tadi. So'ng o'rgangan harfiga biror yangi elementni qo'shish orqali tuzilishi jihatidan murakkabroq bo'lgan yangi harfni yozishga, so'ng bo'g'in, so'z, gap va matn yozishga o'tiladi.

Genetik usulda yozish jarayoni quyidagi tartibda amalga oshiriladi:

1. O'qituvchi husnixat daqiqasini e'lon qiladi. O'quvchilar mashg'ulotga kerakli yozuv anjomlarini tayyorlab qo'yadilar.

2. O'qituvchi ko'rgazma vositasida va sinf doskasida harf yoki so'zning yozilish tartibini amaliy ko'rsatish orqali tushuntirib beradi. O'quvchilar esa o'qituvchining yozish jarayonidagi qo'l harakatlarini kuzatib boradilar.

3. O'qituvchi tomonidan yozilgan harf yoki so'z tahlil qilinadi. Havoda yozish mashq qilinadi. Bir-ikkita o'quvchi doskada yozdiriladi. Ularning xato-kamchiliklari ko'rsatiladi, yutuqlari

rag'batlantiriladi. Tayyorgarlik mashqlaridan so'ng o'quvchilar daftarga yozishga o'tadilar.

So'zlarning ketma-ketligida ham genetik tamoyilga amal qilinadi.

Na'munaga qarab yozish usuli. Husnixatga o'rgatish usullaridan biri harflarning shakli namunasini ko'rsatish va yozdirishdir.

Har bir harfning namunasi doskada barcha o'quvchilarning diqqatini jalb qilgan holda yoki ayrim o'quvchilarga daftarda alohida-alohida ko'rsatiladi. O'quvchining vazifasi doskada eslab qolgan shakllarini o'z daftarlarida to'g'ri aks ettirishidir.

Doskada yozib ko'rsatilgan har bir harf barcha o'quvchilarga aniq ko'rinib turishi shart. O'qituvchi har bir harfni shakllantirish holatini, bog'lanishini, qo'l harakatini og'zaki izoh berib, doskada yozadi. Doskadagi namuna asosida o'quvchilar oldin havoda, so'ng daftarga yozadilar.

Nusxaga qarab ko'chirish usuli. Bu usul qadimiy usul bo'lib, hozirgi kunda ham qimmatini yo'qotmagan holda qo'llanilib kelinmoqda. Bu usulda o'quvchilar harflarni "Husnixat daftari" yoki "Yozuv daftari"dagi namunalarga qarab ko'chirib yozadilar.

Tayyor holdagi nuqtalar bilan ifodalangan harflar ustidan qo'lni yurg'izib mashq qilish mexanik jarayon bo'lib, o'quvchilar bu topshiriqni oson bajaradilar. Namunaga qarab yozdirish o'qituvchining vaqtini tejaydi, unumli ishlashiga yordam beradi.

Nusxa ko'chirish usuli. Bu metod harf shaklini to'g'ri tasavvur qila olmaydigan, yozayotganda daftar chiziqlaridan pastga yoki yuqoriga chiqib ketadigan o'quvchilar uchun qo'llaniladi.

Ayrim hollarda o'qituvchi chiroyli yozuvga o'rgatishning dastlabki davrida o'quvchilarni harf, uning elementlari haqida to'g'ri tasavvurga ega qilish uchun yupqa xitoy qog'ozidan ham foydalanishi mumkin. Lekin bunday mashqlar qo'l harakatini o'stirish uchun yordam beradi. Bundan uzoq foydalanish yaxshi samara bermaydi, o'quvchi harf shaklini mustaqil yoki namunaga qarab yozishda qiynaladi. Shuning uchun ham bu usuldan

o'quvchilar bilan yakka shug'ullanganda foydalanish maqsadga muvofiqdir.

Tasavvur orqali yozish usuli. Bolalarga tasavvur orqali havoda harflar shaklini yozdirish usuli ham yaxshi samara beradi. O'qituvchi doskaga yozib ko'rsatgan harf yoki uning bog'lanishlarini o'quvchilarga ruchkani havoda harakatlantirib ko'rsatadi va bu orqali o'quvchida harf haqida tasavvur hosil qilinadi. So'ng o'quvchi daftarga yozishga kirishadi. Bunday mashq usuli o'quvchining qiziqishini oshiradi. Havoda yozishni mashq qilishda o'quvchilar tirsagi parta ustida tirishi kerak, aks holda harflar hajmi bir xil bo'lmaydi, qilingan mashq samara bermaydi.

Bu usulning salbiy jihati shundaki, o'qituvchi bu usuldan foydalanganda barcha o'quvchilarning qo'l harakatini to'g'ri yoki noto'g'riligini bir paytda tekshira olmaydi. Bunda bir necha o'quvchininggina qo'l harakatini kuzatib tegishli ko'rsatma beriladi.

Ritmik (sanoq-ohang) usuli. Bu usul o'qituvchi sanog'i ostida harf va uning elementlarini yozish demakdir. Bu usuldan savod o'rgatish davrida va 1-sinfning ikkinchi yarim yilligida foydalanish mumkin.

Sanoq-ohang usulining foydali jihatlari mavjud. Birinchidan, harflarning tekis yozilishini ta'minlaydi. Ikkinchidan, sekin yozadigan o'quvchilarni tez va sinfdagi barcha o'quvchi bilan barobar yozishga undaydi. Uchinchidan, o'quvchilar vazifani aniq va dadil harakatlanish orqali bajaradi. To'rtinchidan, darsni jonlantiradi.

Bu usuldan butun dars davomida foydalanib bo'lmaydi, chunki o'quvchi charchab qoladi va yozuv sifati buziladi.

Ritmik usulda, asosan, harflarning asosiy elementi "bir", "ikki", "uch" deb yozishga da'vat etiladi, so'ng harfning elementlari sanoqsiz yozdiriladi. Shuningdek, sanoq usuli bilan so'z, gap ham yozdirilishi mumkin. O'qituvchi 1 deganda o'quvchilar ruchkasini ushlaydi, 2 deganda yozishni boshlaydi, 3 deganda yozuvdan to'xtaydi. O'qituvchi o'quvchilarning yozuv faoliyatini kuzatib, sanoq-ohangini olib boradi.

Sanoq-ohang usulidan bo'g'in va so'z, gaplarni yozdirishda ham foydalaniladi.

Harf va ularning elementlarini tahlil qilish usuli. Harf va uning elementlarini tahlil qilish turlicha amalga oshiriladi. Harflarni elementlarga ajratib tahlil qilish har bir harfning necha elementdan tuzilganligini, qanday shaklda ekanligini, bu elementlar boshqa harflar bilan bog'lanishida qanday ko'rinishga ega bo'lishini o'quvchilar tasavvur etadilar.

Ayrim harflar bir necha elementdan tashkil topgan bo'lib, ular bir butun shaklda yoziladi, ammo o'qituvchi uning necha elementdan iboratligini eslatib o'tadi. Masalan, kichik d harfining birinchi elementi to'liq oval, ikkinchi elementi pasti halqali unsurdan iborat. Dastlab harfning necha elementdan iborat ekanligi eslatib o'tiladi, so'ng harfni qo'l harakatini uzmasdan yozish talab qilinadi.

Yozuv malakasini ongli o'zlashtirish usuli. Chiroyli yozuv qoidalarini yaxshi bilish yozuv malakasining shakllanishiga yaqindan yordam beradi.

Chiroyli yozuv qoidalarini qisqa va tushunarli qilib bayon etish lozim, shundagina o'quvchilar uni to'liq o'zlashtirishlari va amalda qo'llashlari mumkin. Masalan, birinchi sinfda dastlab to'g'ri o'tirish, ruchkani to'g'ri ushlab, daftarni to'g'ri holatda qo'yish kabi talablar, shundan keyin so'zlarda harflarning balandligini va qiyaligini bir xilda saqlash, so'zlarda harf unsurlari va harflarning oralig'ini bir xil uzoqlikda chamalab yozish qoidalari o'rgatiladi.

Ikkinchi sinfdan boshlab chiroyli yozish malakasiga oid kichik va bosh harflarni bir xil balandlikda chamalab yozish; harf va 4-5 harfdan iborat so'zlarni qo'l harakatini uzmasdan yozish, yozish sur'atini oshirishga doir qoidalar bilan tanishtiriladi. Yuqorida ko'rsatib o'tilgan har bir qoida o'zining aniq mazmuniga ega bo'lishi kerak.

O'qituvchi har bir qoidani asta-sekin o'z o'rnida o'rgatib boradi. Masalan, dastlab alifbegacha bo'lgan davrda yozuvning qiyaligini to'g'ri saqlash qoidalari o'rgatilgach, bolalar qiya chiziqlarning

ahamiyatini yaxshi bilib olganlaridan so'ng, o'zlashtirgan qoidalarni harf va so'zlarni yozishga tatbiq etadilar.

Yozuvning qiyaligi haqidagi tushunchalar chuqur singdirilgandan so'ng harflarni bir xil masofada tekis yozish qoidalari o'rgatiladi. Harflarni bir xil masofada tekis yozish qoidalaridan so'ng, so'zlarni qo'l harakatini uzmasdan yozish qoidalari o'rgatiladi. 3- sinfdan boshlab esa barcha qoidalarga amal qilgan holda yozuv sur'atini tezlashtirish talablari kiritiladi.

Qo'l harakatini mashq qildirish usuli. Qo'l harakatini mashq qildirish usuli bolalarning charchagan a'zolarini dam olishiga va yozuv sifatiga katta ta'sir etadi. O'quvchilar dars jarayonida bajariladigan mashqlar oddiy bo'lib, kam vaqt olishi, o'quvchining jismoniy jihatdan o'sishiga, qo'l va barmoqlarning chiniqishiga, qaddi-qomatining tik, erkin tutilishiga yordam berishi lozim. Husnixat qoidalari asosida yozishni mashq qilishga 6-8 daqiqa ajratiladi, bu vaqt oralig'ida o'quvchilarning qo'li va muskullari charchashi mumkin, charchoq alomatlari ko'zga tashlansa, darhol qo'l harakatiga doir jismoniy mashqlar tashkil etiladi.

Mana shunday holatda o'quvchilarning charchashlariga ahamiyat bermay ko'p yozdirish dastxatlarining buzilishiga, xunuklashishiga, ko'p grafik va orfografik xatolarning kelib chiqishiga sabab bo'ladi. Jismoniy mashq vaqti-vaqti bilan o'tkazib borilsa, o'quvchilarning ish qobiliyati tiklanadi va darsga qiziqishi ortadi.

Qo'l uzmasdan yozish usuli. Qo'l uzmasdan yozish yozuv malakalarini tez va erta egallashga zamin yaratadi. O'qituvchi o'quvchilarga harflarni yoza boshlaganlarida harflarni yozish jarayonida ruchkaning uchini qog'ozdan uzmaganda holda yozishlarini eslatib turishi lozim. So'zlarni yozayotgan o'quvchilar bo'g'inlarni qo'l uzmaganda holda yozadilar.

Oval shakldagi harflarni qo'l uzmasdan tutashtirishda bir necha birlashtirish usullaridan foydalaniladi. Avval yozilgan chiziq bo'yicha takror qo'l uzmasdan yozish barcha oval va bir turdagi yarim ovalarni birlashtirish imkonini beradi. Bu uning yutug'i, ammo

bunday usul ma'lum bir kamchilikka ega. Avval yozilgan chiziqdan takror yozish ko'p biriktiruvda yozuv jarayonida qo'l harakatining yo'nalishi bilan mos tushmaydi, u tabiiy holda o'ngdan chapga tomon harakatlanadi. U faqatgina pastki birikuvlarning harakat yo'nalishi bilan mos tushadi, bunday takrorlanish chapdan o'ngga tomon amalga oshiriladi. Shuning uchun qo'l uzmasdan yozishning turli usullaridan foydalanish maqsadga muvofiqdir.

Kattalar yozuvida, odatda, turli harf birikmalarining aniq bir harf va harflar birikmalarining so'z boshida va so'z oxirida yozilishiga ko'ra turli bog'lanuv usullarini ko'rishimiz mumkin. Shu bilan birga, ularning yozuvida biriktiruvning tejamkorlik usuli ko'zga tashlanadi. Harf va harflar birikmalarini yozishga o'rgatishda yuqoridagi holat ham e'tiborga olingan. Shuningdek, qo'l uzmasdan biriktiruv yo'llarini keyinchalik yanada takomillashtirish talab etiladi.

Oval shaklini qo'l uzmasdan yozish uchun chizilgan yozuvning ustidan takroran yoziladi, bunda ruchkaning uchi takroran harakat yo'nalishini chapdan o'ngga takrorlaydi. Namunada berilgan ra bo'g'ini quyidagicha bog'lanadi:

_____ro_____ra_____ru_____

Shunday usul bilan oldindagi harflar bilan barcha oval harflar biriktiriladi. Faqatgina o harfi navbatdagi harf bilan yuqoridan bog'lanadi.

O'quvchilar harflarni qanday bo'lanishini va ularni qo'l uzmasdan yozish yo'llarini tushuntirib bera olishlari lozim. Tushuntirishni quyidagicha olib borish mumkin. O'qituvchi xattaxtaga ma bo'g'inini yozadi.

-Bolalar, qaranglar, men ma bo'g'inini yozyapman. Men uni qanday yozyapman?

-Sizlar ham ruchkaning uchini qog'ozdan shunday uzmasdan yozing.

-M harfi a harfi bilan qo'l uzmasdan bog'lanishi uchun nima qilish kerak?

- M harfini yozganimizda ruchkani pastdan o'ngga tomon, so'ng oval shaklini yopib, shu chiziqdan yuqoriga chapdan to'g'ri chiziq chizib pastki qismini yarim doira shaklida to'xtatamiz.

_____mo____ma_____po____pe_____

- Bu bo'g'inni qanday yozganimni kim ko'rsatadi?

Bir o'quvchi yozilgan bo'g'inni xatcho'p bilan yurgizib chiqadi, qolgan o'quvchilar uni diqqat bilan kuzatib turadilar. Agar o'quvchi xato qilsa, o'qituvchi sinfdan so'raydi va boshqa o'quvchi uning xatosini to'g'rileydi.

So'ng hamma o'quvchilar bu bo'g'inni qanday yozilishini ko'rsatib beradilar. Ular ruchkani o'ng qo'llariga olib, o'ng qo'l tirsaklarini chap qo'llariga qo'yadilar (o'qituvchi bu qanday qo'yilishini ko'rsatib beradi) va bo'g'inni havoda o'qituvchi xattaxtda qanday yozganini yozib ko'rsatadilar.

O'quvchilar xattaxtaga yozilgan bo'g'inga qarab havoda ustidan chizib chiqadilar. Yoki o'qituvchining bo'g'inni yozayotganida uning harakati bilan birgalikda havoda berilgan bo'g'inning ustidan chizib chiqadilar. Faqat shundan keyingina o'quvchilar bu bo'g'inni daftarlariga yoza boshlaydilar. Agar o'quvchi yozib bo'lgan bo'lsa, u ruchkani joyiga qo'yib, yozgan bo'g'inidagi xato-kamchiliklarni aniqlaydi.

O'qituvchi: Kim ma bo'g'inini qo'l uzmasdan yozdi? Qo'lingizni ko'taring.

O'qituvchi sinf bo'ylab yuradi va ayrimlarga yo'l qo'ygan xatolarini ko'rsatib o'tadi.

O'quvchilar yana bir bor bu bo'g'inni yozadilar va ruchkaning uchini qog'ozdan uzmasdan yozishni kuzatib boradilar. Bo'g'inni qo'l uzmasdan yoza olmayotgan o'quvchilar qo'llarini ko'taradilar.

O'qituvchi yoza olmagan o'quvchining oldiga boradi va qanday yozish kerakligini o'quvchining daftariga yoki hamma sinf uchun xattaxtda yana bir bor yozib ko'rsatadi. So'ng ma bo'g'ini qator oxirigacha yozdiriladi. Xuddi shunday tushuntirish ishlari boshqa bo'g'in va so'zlarni yozishda ham takrorlanadi.

Avval soʻzlar boʻgʻinlab, qoʻl uzmasdan yoziladi, chunki bu vaqtda soʻz ichda boʻgʻinlab aytib turib yoziladi. Oʻquvchilar birinchi boʻgʻinga kiruvchi harflarni eslab qolishi, soʻng qoʻl uzmasdan yozishi kerak. Keyingi ikkinchi boʻgʻin ham qoʻl uzmasdan yoziladi. Oʻqituvchi qoʻl uzmasdan yoziladigan soʻzlarni doskada yozib koʻrsatadi.

Oʻqituvchi hamma oʻquvchilarning yozish jarayonidagi ruchkasining harakatini kuzatib boradi. Daftarlarni tekshirayotgan oʻqituvchi oʻquvchining qoʻl uzmasdan yoki uzib yozganligini darrov ilgʻab oladi. Buni chizilgan chiziqning holatidan bilish mumkin. Bir harfning qoʻl uzmasdan yozilishi darsda bir necha marotaba takror yozub koʻrsatiladi.

1-sinfning ikkinchi yarmida bolalarga tanish boʻlgan uncha katta boʻlmagan 4-5 harfdan iborat boʻlgan soʻzlar qoʻl uzmasdan butunligicha yozdiriladi. 2-sinfda oʻquvchilar barcha soʻzlarni qoʻl uzmasdan yozadilar. Ayrim harflargina qoʻl uzib yoziladi. Bosh **B** harfi keyingi harf bilan uzib yoziladi, **k** harfidagi pastki element qoʻl uzmasdan yoziladi, **x** harfi bilan yarim ovallilar ham qoʻl uzmasdan yoziladi. **X** va **k** harflarini oʻquvchilarga qoʻl uzmasdan yozishga oʻrgatish lozim, lekin dastlabki vaqtda qoʻl uzmasdan yozishda uchraydigan qiyinchiliklar tufayli ulardan qattiq talab qilish shart emas.

Bosh harflarni yozayotganda ham uzib yozish kuzatiladi. Barcha boʻgʻlanishlar oʻquvchilarning maxsus tayyorgaliklarini talab etadi.

Kichik **o** harfini turli harflar bilan qoʻl uzmasdan bogʻlab yozish talab etiladi. Oʻqituvchi xattaxtaga ikkita soʻzni yozadi. Oʻqituvchi oʻquvchilarga murojaat qiladi:

- Aytingchi, **o** harfini bu soʻzda qoʻl uzmasdan bogʻlab yozishning necha usulidan foydalanish mumkin?

- Uch usulidan.

- Qanday usulligini koʻrsating va izohlab bering.

Oʻquvchi xattaxtaning yoniga keladi va o harfini ajratib aytib beradi. _____ soʻzida uchta o harfi bor. Birinchi o harfi ____ harfi bilan pastki bogʻlanishni talab etadi. Bu harflarni quyidagicha bogʻlaymiz.

__ harfini qo'l uzmasdan yozganimizda pastki tomondan o harfini yozamiz va ruchkaning uchini yuqoriga olib borib ovalni yopamiz va takroran yozgan chizig'imizdan qaytib o harfini __ harfi bilan tutashtiramiz. Bu so'zdagi navbatdagi o harfini __ harfi bilan yuqoridan bog'lanishni talab etadi. __ harfini yozganimizda ruchkaning uchini yuqoriga ovalga yurgizamiz, bir necha marta aylantiramiz va yozilgan joydan ovalni chapdan o'ngga tomon harakatlanib ovalni yopamiz va o harfini __ va __ harflari bilan tutashtiramiz. Bu so'zdagi oxirgi o harfi ham pastki qismdan bog'lanayotganda qanday yozilsa, shunday bo'g'lanadi.

Shundan keyin o'qituvchi o'quvchilarni o bo'g'inini uch turda bog'lanishini yozib olishlarini taklif etadi.

_____ok____lok__mol__ko__no_____

So'ng o'quvchilar shu bo'g'inlarga mos turli so'zlarni topib yozadilar.

Xatolar ustida ishlash usuli. Bu usulni qo'llashdan maqsad har bir o'quvchini o'z xatosini mustaqil topa olishga va uni tuzatishga o'rgatishdir. O'quvchilarning o'z yozuvlaridagi harflarning to'g'ri yoki noto'g'ri shakllantirilganligini, qiyaligini, baland yoki past yozilganligini tekshirib chiqish topshiriladi. O'quvchilar navbati bilan o'zlari yo'l qo'ygan kamchiliklarni aytib beradilar, ayrim o'quvchilarga o'qituvchi yordam beradi. Bundan tashqari, o'quvchilar o'z kamchiliklarini yozuv daftarida berilgan namunaga qarab taqqoslash orqali ham tuzatishlari aytiladi.

Ko'pchilik o'quvchilar yo'l qo'ygan bir xildagi xatolarni o'qituvchi doskada tahlil qilib, uni qanday tuzatish yo'llarini ko'rsatib beradi.

Savol va topshiriqlar

1. Yozuvga o'rgatishda qanday usullardan foydalaniladi?
2. Ritmik usul qanday amalga oshiriladi?
3. Harf shakllarining qaysi jihatlari tahlil qilinadi?
3. Yozuv malakasini shakllantirishda qanday ishlar olib boriladi?
4. Qo'l harakatini mashq qildirishga oid harakatlarni izohlang.

5. Qo'l uzmasdan yozish qaysi holatlarda talab qilinadi?
6. Xatolar ustida ishlashda qanday ish turlaridan foydalanish samarali bo'ladi?
7. Yuqoridagi usullarni qo'llab dars fragmentini (lavhasini) ko'rsating.

Husnixatga o'rgatishning gigiyenik va metodik shartlari

Gigiyenik talablarga ko'ra maktab jihozi o'quvchining bo'yiga mos kelishi lozim. Jihozning o'quvchining bo'yiga to'g'ri kelmasligi umurtqa pog'onasining qiyshayishiga va uzoqni ko'ra olmaslik kasalligiga olib keladi.

O'quvchilarning bo'yi 10 sm ko'p bo'lmagan holda farqlansa, ularni bir xil o'lchamdagi partaga o'tkazish mumkin. Bo'yni 0.5 smgacha aniq va to'g'ri o'lchash lozim. Bo'yni o'lchayotganda o'quvchi orqasi bilan devorga yopishib turishi, oyoq tovonlari birlashtirilib, uchlari chetga ochgan holda devorga tekis holda tegib turishi lozim. Devorda o'lchashni qulaylashtirish uchun devorga (plintus qalinligida) santimetrlarga bo'lingan doskani qoqish kerak bo'ladi.

O'quvchini devor yoniga qo'yib, to'g'riga qarash taklif etiladi va boshiga to'g'ri burchakli uchburchak qo'yiladi, uchburchakning bir kateti o'quvchining boshiga, ikkinchi uchi esa o'lchagichli devorga qo'yiladi, ana shundan uning bo'yi aniqlanadi.

O'quvchilarni partaga o'tqazish paytida ularning ko'rish va eshitish qobiliyatlari ham hisobga olinadi. Yaxshi ko'rmaydigan yoki eshitmaydigan o'quvchini o'qituvchining stoli yaqiniga o'tqazish maqsadga muvofiqdir.

Sinfda yorug'lik me'yorda bo'lishi kerak. O'quvchi doskadagi yozuv belgilarini ko'ra olishi uchun sinfga yorug'lik chap tomondan tushishi lozim. Agar oynalar o'quvchining old tomonida joylashgan bo'lsa, yorug'lik unga old tomonidan tushadi va ko'z setkchasini zararlantiradi. O'ng tomondan joylashgan oynalardan tushsa,

o'quvchi qo'lining soyasi qog'ozga tushib uni qorong'ulashtirib qo'yadi. Agar yorug'lik manbai orqada joylashgan bo'lsa, o'quvchining butun gavdasining soyasi partaga tushadi. Bu talablarga sinfdan tashqari holatlarda ham rioya qilinadi.

To'g'ri tashkil etilgan sharoit ta'limiy-tarbiyaviy va amaliy ahamiyatga ega. Ular bolalarda husnixat bilan yozish malakalarini shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Bosma shrift bilan yozilgan harflar o'lchami va shakli ham muhim ahamiyatga ega. Boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun mo'ljallangan darslik va yozuv daftarlaridagi bosma va yozma harflar o'lchami DTSida belgilab beriladi. Yozuv daftaridagi yozuv yo'llari ham shu o'lchamga mos keladi.

Yozishga o'rgatishda avvalo o'quvchilar partada o'tirish qoidalari bilan tanishtiriladi va ularda to'g'ri o'tirish ko'nikmalari shakllantiriladi. Sinfga "To'g'ri o'tiring" ko'rgazmasi ilib qo'yiladi. Bot-bot partada o'tirish namunasiga o'quvchilar diqqati qaratiladi.

O'quvchining partada o'tirishiga qo'yiladigan talablar:

1. Yozish jarayonida o'quvchining oyoq kaftlari polga yoki partaning oyoq qo'ygichiga tegib turishi lozim.

2. Gavdaning ko'krak qismi stoldan besh barmoq oralig'ida turishi kerak.

3. Erkin holda o'qish uchun bosh stolga ozgina egilgan holatda bo'ladi. Ruchkaning uchidan ko'zgacha bo'lgan masofa 25-30 sm bo'ladi. Bundan tashqari, bosh yozuv jarayonida to'g'ri tutiladi. Boshni yon tomonga (pastga) engashtirib o'tirishga yo'l qo'ymaslik lozim.

4. Ikkala qo'lni stol ustida to'g'ri burchak ostida bir-biriga qaratilgan holda tutish, yozayotganda tirsak stolning ustida va bir ozgina stolning chetiga yaqin turishi lozim. Qo'lning bunday holatda turishi gavdaning stol ustiga engashib va ko'kragini stolga tegib turishining oldini oladi.

5. Yozishga o'rgatishning ilk bosqichida ruchkani to'g'ri ushlash tartibi o'rgatiladi. Ruchkani uch barmoq orasida ushlash ko'nikmasi shakllantiriladi.

Ruchka bosh, ko'rsatkich va o'rta barmoq orasida ushlanadi. Uchta barmoqning barchasi ozgina bukilgan holda bo'ladi. Ko'rsatkich barmoq ruchkaning ustki qismida, o'rta barmoq ruchkani o'ng tomondan, bosh barmoq esa chap tomondan ushlab turadi; qolgan ikkita barmoq - nomsiz va jimjiloq kaftga suyanchiq bo'lib qog'ozga egilibgina tegib, yozuv yo'li bo'ylab surilib boradi. Ruchkaning uchi o'ng yelkaga qarama-qarshi turadi. Tezda charchab qolmaslik uchun ruchkani qattiq siqib ushlamaslik kerak.

6. Daftar o'quvchi ko'kraging to'g'risida - o'rtada, uning o'ng burchagi chapdan yuqori bo'lishi kerak. Boshning va gavdaning o'rtacha u yoki bu tomonga burilishini ta'minlanishi uchun bir necha so'z yozilganidan so'ng chap qo'l bilan chap tomonga suriladi, chunki yozayotgan qo'l ko'krakning o'rtasidan unchalik uzoqlashib ketmasligi kerak.

Yozish jarayonidagi qo'l va gavda holati, ruchkaning chapdan o'ngga qarab harakatlanishi, daftarning surilib borishi amaliy ko'rsatiladi.

Husnixatga o'rgatishning metodik shartlaridan biri o'quvchilarni dastlabki kundanoq daftarni to'g'ri va ozoda tutishga o'rgatib borishdir. Daftar ustidagi yozuv uning bosma matniga mos holda, o'rnatilgan tartibga ko'ra to'ldiriladi. Daftarni qog'oz bilan o'rash mumkin emas, chunki buklangan qog'ozning qalinligi yozishga halaqit beradi. Shuning uchun maxsus qoplamadan foydalaniladi.

O'quvchilar daftar va doskadadan foydalanishda quyidagilarni bilishi lozim:

1. Sana yoki tartib raqami qayerga yozilishini.
2. Bo'g'in, so'z va gaplarni yozuv yo'li orasida yozishni.
3. Bo'g'in, so'z va gapdagi so'zlar orasidagi masofani to'g'ri chamalashni.
4. Daftar hoshiyadan tashqari qismiga yozish mumkin emasligini.
5. Bosh va kichik harflarni yozishda daftardagi yordamchi chiziqlardan amaliy foydalana olishni.

6. Grafik va orfografik xatolarini namunaga qarab tekshira olishni.

7. Soʻz va gap tarkibida harflar shaklining standart talablari asosida boʻlishi. Qoʻl uzmasdan yozish, sinflar kesimida yozuv tezligini egallash.

8. Soʻz va gaplarning sinf taxtasining qaysi qismida yozilishini bilishi va tezda topishi.

9. Boʻr bilan yozish texnikasini egallash. Boʻr bilan yozishda ingichka va qalin shtrixlarni yozishni, shuningdek, ingichka chiziqdan bosib yozishga oʻtish.

10. Nafaqat husnixat darsida, balki barcha darslarda va sinfdan tashqari yozuv ishlarida, rasmiy ish qogʻozlarini yozishda, koʻrgazmalar tayyorlashda (devoriy gazetalar, jadvallar, shiorlar va hokazo) husnixat bilan yozishga amal qilish.

Oʻquvchilarni husnixat bilan yozishga oʻrgatishda oʻqituvchiga qoʻyiladigan taʼlimiy talablar:

Oʻqituvchining namunaviy yozuvi bolalarda toʻgʻri yozuvni shakllantirishning asosiy omili hisoblanadi. Yozishga oʻrgatish koʻpincha taqlid qilish orqali amalga oshadi. Oʻqituvchining birinchi oʻquv yilida sinf taxtasi yoki oʻquvchi daftariga yozganlari asl nusxa sifatida koʻriladi, chunki oʻquvchilar uni daftariga koʻchirib yozadilar. Shuning uchun oʻqituvchining husnixati toʻgʻri va chiroyli boʻlishi lozim. Sinf taxtasiga yozilgan yozuvi esa oʻquvchining daftaridagi harflarning joylashishiga mos holda boʻlishi kerak. Amaliyotning koʻrsatishicha, agar oʻqituvchi qatorning oxirigacha yozmasa (toʻldirmasa), bolalar ham undan namuna olib qatorning oxirigacha yozishmaydi, qogʻozni bekorga sarf etishadi va soʻzlarni keyingi qatorga toʻgʻri koʻchirish yoʻllarini oʻrgana olmaydilar, shubhali hollarda qator oxirigacha yozmaydigan boʻlishadi.

Oʻqituvchi oʻz yozuvini yanada chiroyli va mukammal boʻlishi uchun uzluksiz shugʻullanib borishni oʻz oldiga maqsad qilib qoʻyishi shart. Agar oʻqituvchi hamda oʻquvchi yozuv bilan muntazam shugʻullanib borsa, yozuvidagi kamchiliklar bartaraf etilib, dastxati mukammallashib boradi. Lekin buning aksi ham boʻlishi mumkin.

Agar shaxs o'z yozuvining kolligrafiya talablariga mos emasligini bilgani holda xatolarini bartaraf etmay yozishda davom etsa, uning yozuvi borgan sari tushunarsiz bo'lib boradi. Shuning uchun o'qituvchi faqat nazariy jihatdangina ma'lumotga ega bo'lib qolmasdan, balki husnixat bilan yozish malakasiga ega bo'lishi darkor.

O'qituvchi sinf taxtasida yozish usullarini ham egallab olishi lozim. Sinf taxtasida yozish jarayonida grafik va imloviy xatolarga yo'l qo'ymasligi kerak. Masalan, harflarni grafik yozish, uning uzoqdan qanday ko'rinishini hisobga olmasdan yozish, barcha asosiy va birlashtiruvchi unsurlarni bir xil qolipda yozish kabi.

O'qituvchi yozuvga qo'yilgan barcha talablar asosida yozgandagina o'quvchilarga namuna bo'la oladi va yaxshi natijalarga erishadi. O'quvchilar harflarning shaklini, uning yozuv chiziqlari orasida to'g'ri joylashtirishni, ulanishini o'zlashtirib olishlari uchun o'qituvchi sinf taxtasida jonli ko'rgazmali tarzda ko'rsatishi lozim. Kuzatishlarimiz sinf taxtasiga bo'rda aniq va chiroyli yozadigan o'qituvchidan andoza olib, chiroyli va to'g'ri yozishni egallaganliklarini ko'rsatdi.

Husnixat darslarida o'qituvchi quyidagilarga alohida e'tibor qaratishi lozim:

1. O'quvchilarning husnixat bilan yozish ko'nikmalarini rivojlantirib borish, husnixatga o'rgatish ishlarini uzviylik va uzluksizlik tamoyili asosida tizimli tarzda tashkil etish.

2. O'quvchilarning yozuvini har kuni nazorat qilish va yozuvining sifatini yaxshilash choralari ishlab chiqishi.

3. O'quvchilardan orfografik to'g'ri, grafik aniq va tushunarli yozishlarini talab etish, o'quvchilarning ikki varaq qog'ozga ham pala-partish yozishiga yo'l qo'ymaslik, daftarlarini tartibli bo'lishini doimiy nazorat qilib borish.

4. O'quvchini soddaroq shakliy ko'rinishga ega bo'lgan harflardan, murakkabroq ko'rinishga ega harflarga o'tkazishga va yirik hamda sekin yozuvdan, mayda va tez yozuvga o'tkazishga e'tibor qaratish. Husnixat mashqlarini o'zaro bog'liqlikda muntazam uyushtirishi.

5. Ayrim o'quvchilarning yozuvidagi individual yutuq va kamchiliklarini muntazam kuzatib borish. Dastlabki yozuvga o'rgatish paytida individuallik ko'p ko'zga tashlanmaydi, bu hol 2-4-sinfda kuzatiladi. Yozuvdagi individuallik o'quvchilar mustaqil ravishda bir chiziqli daftarga yozishga o'tganda aniq ko'zga tashlanadi. O'quvchilar yozuvidagi grafik kamchiliklarni (aniq va ravon yozuv, harfning grafik shakli, o'lchami, harflarning o'zidan oldingi va o'zidan keying harfga ulanishidagi kamchiliklarga e'tiborli bo'lish lozim).

6. Nafaqat ona tili darslarida, balki boshqa predmet darslarida ham o'quvchilar yozuvining husnixat bilan yozilganligini muntazam ravishda nazorat qilib borish va xatolarini ko'rsatish. Husnixat daftarini tekshirganda harflarning so'z tarkibidagi shakliga va ulanishiga, bo'yi va yo'g'on-ingichkaligiga, bosh harflarning bo'yiga, yozuvning bir tekisligiga, daftarda ularni to'g'ri va tejamli joylashtirilganiga, imloviy to'g'ri yozilganiga e'tibor qaratiladi.

Nazorat - tekshiruv ishlarini bir-biri bilan solishtira olishi uchun o'quvchilarning ishlari maxsus joyga ilib qo'yiladi. Buning uchun nazorat - tekshiruv ishlarini alohida qog'ozga yoziladi va u uncha katta bo'lmagan matn asosida o'tkaziladi. Yozuv malakasini yaxshilanganligini solishtirib borish uchun har bir o'quvchining nazorat - tekshiruv ishlarini saqlab qo'yiladi.

O'qituvchi daftardagi xato-kamchiliklarni o'z o'rnida aniq ko'rsatmasligi natijasida bolada yozuviga nisbatan e'tiborsizlik yuzaga keladi.

7. O'quvchilarni nazorat darslari vaqtidan xabardor qilish. Shunda o'quvchilar nazorat darslariga maxsus tayyorgarlik ko'radilar: ruchkalaridagi kamchiliklarni bartaraf etadilar va daftarlarini tayyorlab qo'yishga vaqt ajratadilar. Yozib bo'lgach, bolalar o'z ishlarini o'rtoqlari bilan almashadilar va o'qituvchi bilan birgalikda tahlil qiladilar. Eng yaxshi ishlar "Eng chiroyli dastxat" sinf burchagiga qo'yiladi.

Savol va topshiriqlar

1. Husnixatga o'rgatishning gigiyenik talablarini ayting va o'zingizning munosabatingizni bildiring.
2. Yozuv mebellari qanday talablarga javob berishi zarur? Partada o'tirish qoidalarini o'quvchilarga qanday o'rgatasiz?
3. Yorug'likning tushishi haqidagi ko'rsatmalarni so'zlab bering.
4. Yozuv jarayonida ruchka ushlash tartibini o'quvchilarga o'rgatish usulini ayting.
5. O'quvchi daftarga yozishda nimalarni bilishi kerak?

O'quvchilar yozuviga qo'yiladigan talablar

Husnixat darslarida o'quvchilar yozuviga quyidagi talablar qo'yiladi:

1. Husnixatning **gigiyenik talablariga rioya qilishlari**, harflarni grafik jihatdan to'g'ri shakllantirishlari, ulashlari, ritm asosida yozishlari nazarda tutiladi. 1-sinfda xat-savod o'rgatish davrida bolalar yozuvga bevosita yozuv daftarlaridagi materiallar asosida o'rgatiladi.

2. **Grafik me'yorlarga amal qilish.** Bunda harflar, ularning elementlari qiyaligiga, harflar bo'yining tengligiga, harflar va so'zlar orasidagi oraliq masofalarning bir xilda bo'lishiga e'tibor beriladi.

3. **Harflar qiyaligini to'g'ri saqlash.** Bolalarning yozuvlari har xil qiyalikda bo'lishi mumkin. Agar harflarning asosiy elementlari daftar chizig'iga nisbatan tik holatda bo'lsa, yozuv holati ham tik bo'ladi. Harf elementlari o'ng tomonga qiya bo'lib, o'tmas burchak hosil qilishi ham mumkin. O'quvchilarning o'ng tomonga qiya qilib (65°) yozish ko'nikmalarini shakllantirish lozim.

O'ng qo'l bilan yozadigan o'quvchilar uchun yozuvning qiyaligi o'ng tomonga moslashtirilishi faqat harflarning shaklini chiroyli qilish uchun emas, yozuvning qulayligi uchun ham mos keladi. Yozuvning qiyaligini to'g'ri chamalash qo'l va barmoqlarni ortiqcha zo'riqtirmaydi.

Yozuvning o'ng tomonga qiyaligini saqlash tirsaklarni bir tomonga erkin yuritish uchun qulay bo'lib, parta ustidagi daftarning turish holatiga bog'liqdir.

Yozayotganda daftarning holati chap tomonga 25° qiya bo'lishi yozuvning qiyaligini ta'minlaydi.

Yozuvning qiyaligini saqlashda daftardagi siyrak qiya chiziqlar ham katta yordam beradi, shuning uchun dastlabki paytda qiya chiziqli daftarlardan foydalaniladi.

Qiya yozishga o'rgatishning o'ziga xos usullari mavjud. O'quvchilarga dastlab eng sodda shakldagi kichik unsurlarni (elementlarni) yozishni mashq qildiriladi. O'quvchilarning qiya va tik holatdagi harflarni farqlashlari uchun o'qituvchi doskada ikki xil shaklda (qiya va tik) unsurlar shaklini yonma-yon yozib ko'rsatadi, ularning farqlarini tahlil qilib beradi. Bunday mashqlar xotirada uzoq vaqt saqlanib, xatolarning oldi olinadi.

4. Daftarni partada yozish talablari asosida tutish. Daftarning pastki chap burchagi ko'krak o'rtasiga to'g'ri bo'lishi yoki daftarning qiya chizig'i (agar qiya chiziqli daftar bo'lsa) partaning chetiga tik bo'lishi kerak.

Daftar sahifasi satrlarga to'lib borgan sari yuqoriga surilib boradi. Chap qo'l bilan esa daftarning yuqori tomoni bosib turiladi. Buning uchun sinf partasining ustiga ikki o'quvchining har biri uchun alohida ingichka qiya chiziq tekshiruv chizig'i sifatida chizib qo'yiladi. Bu chiziqning pastki uchi o'quvchilarning chap ko'kraklari o'rtasiga to'g'ri bo'lib, partaning old qirrasiga nisbatan 65° qiya bo'ladi.

Agar daftarning chap sahifasi to'lsa, daftarning buklanadigan joyi tekshiruv chiziqqa to'g'irlab olinadi va o'ng sahifasiga yozishga o'tiladi.

O'quvchilarda harflarni qiya yozishga o'rgatish malakasini oshirish ancha murakkab jarayon bo'lib, o'qituvchidan chidam, sabr-toqat, kuch talab qiladi. Muntazam ravishda turli mashqlar olib borish, o'quvchilar harakatini qunt bilan kuzatib borish natijasida ko'zlangan maqsadga erishiladi.

O'qituvchi tomonidan berilgan ko'rsatmalarga qaramay, ayrim o'quvchilar harflar qiyaligini to'g'ri chamalay olmaydilar. Buning uchun maqsadga yo'naltirilgan grafik mashqlar o'tkaziladi. O'quvchilarga dastavval daftar satriga bir nechta harf yozdirib, ular orasiga qiya chiziqlar qo'yiladi va harflar shu chiziqlarga taqqoslash orqali xatolar tushuntiriladi, tuzatishga kirishiladi.

5. Harflarni bir tekis bosimsiz yozish. Harflarni bir tekisda yozish malakalarini shakllantirish husnixat darslarining asosiy vazifasi sanaladi. Ruchkani barmoqlar orasida qattiq siqmasdan erkin va bo'sh ushlash harflarni tekis yozishga imkon yaratadi.

Bosimsiz yozish harflarning umumiy ko'rinishi bir tekis va chiroyli bo'lishini, tez yozish malakasining shakllanishini va bog'lab yozishni ta'minlaydi.

O'qituvchi doskada harflarni bo'r bilan yozib ko'rsatadi. Bunda o'qituvchi ham bo'rni qattiq ushlamay, bosimsiz bir tekis yozishi lozim.

Bosimsiz, bir tekis yozishga darsning dastlabki kunlaridanoq odatlantirib borish kutilgan samara beradi, o'quvchining qo'lini toliqtirmaydi.

6. Harflarning tutashtirilishini to'g'ri ifodalash. Husnixat darslarida harflarning shakllarini yozib tugatganlaridan keyin o'qituvchining navbatdagi vazifasi harflarni bir-biriga ulab, qo'shib yozishga o'rgatishdan iborat.

7. Harflarni elementlarga ajratmay, bog'lab yozish. Harflarni qo'shib yozilishini ta'minlash uchun ayrim chiziqlar o'z harakati bo'yicha orqaga qaytadi. Bunday harakatlar oval elementli harflarda ko'proq kuzatiladi.

Ko'pchilik bosh harflar kichik harflar bilan qo'l harakatini uzmay, ulab yoziladi. Namuna sifatida kichik **d** harfiga kichik **a** harfini ulab yozish quyidagi tartibda tushuntiriladi:

Bolalar, qarang, men kichik **d** harfini kichik **a** harfiga qo'shib yozishni ko'rsataman. Siz mening qol harakatimga e'tibor bering;

Kichik **d** harfining ikkinchi elementini yuqoriga olib chiqib, salgina pastga burib, yana orqaga qaytaramiz va kichik **a** harfini hosil qilamiz;

Qani, bolalar, kim ko'rsatadi, bu ikkala harfni men qanday qilib qo'shib yozdim?

Bir o'quvchi doskada o'qituvchi yozgan harflar ustidan qo'lini yurgizadi, qolgan o'quvchilar diqqat bilan kuzatadilar. Agar o'quvchi yanglishsa, boshqa o'quvchi chaqirilib xato tuzattiriladi.

- Qani, bolalar, bu harflarning qo'shilish holatini havoda mashq qilamiz. Hammangiz ruchkangizni oling. Boshladik (o'qituvchining o'zi bilan birga qaytariladi).

Shundan so'ng bolalar bu harflar bog'lanishini daftarlariga ko'chirib yozadilar, yozganlarida qo'l harakatini uzmayotganliklariga e'tibor qaratiladi.

Ikkala harf qo'shib yozilib, bir necha qator yozdiriladi. O'qituvchi bu vaqtda sinf aylanib chiqib, noto'g'ri yozayotgan o'quvchilarga yordam beradi.

1-sinfda o'quv yilining II yarimidan boshlab o'quvchilar 4-5 harfdan tashkil topgan so'zlarni qo'l harakatini uzmasdan yoza oladilar. 2-sinfdan boshlab murakkab so'zlarni ham bog'lab yozishlari lozim.

Ammo ayrim bosh harflar esa qo'l harakatini uzib yozishni talab etadi. Masalan: bosh **G** harfiga kichik **a** harfini ulashda qo'l harakatini uzishga to'g'ri keladi. Bunday holda bog'lanish yozib ko'rsatiladi. Masalan, o'qituvchi *Vaqt, Toshkent, Nodir* so'zlarini yozib ko'rsatishi lozim:

-Qani, bolalar, bu so'zlarni yozishda qo'l harakatini qayerda uzdim?

Siz bosh **V** harfidan keyin kichik **a** harfini yozishda qo'l harakatini uzdingiz.

Siz bosh **G** harfidan keyin **o** harfini yozishda qo'l harakatini uzdingiz.

To'g'ri, agar so'zlarda bosh harflardan keyin ulash chiziqlari bo'lsa, qo'l harakati uzilmasdan keyingi harflarga ulanadi. Lekin

bosh harflarga ulanadi. Lekin bosh harflarda ulash chiziqlari bo'lmasa qo'l harakati uziladi va ulash chizig'i qo'shilib keyingi harflarga ulanadi. Shu tartibda qo'l harakatini uzmasdan harflarni bog'lab yozish qiyalikni bir xilda saqlashga ham yordam beradi.

Bog'lashlarni to'g'ri ifodalash qoidalari har bir sinflarda eslatib turiladi, shundagina bolada tez yozish malakasi o'sadi.

Husnixatga o'rgatishning yuqoridagi qoidalari to'g'ri o'rgatib borilsa, o'quvchilarni xatosiz, chiroyli, ravon yozishini amalga oshirish mumkin.

1-sinfning 2-yarim yilligida o'qituvchi husnixatga o'rgatishni ona tili darslariga qo'shib olib borsa ham, o'z ishlarini rejalashtirib olishlari zarur.

Savod o'rgatishdan keyin yozuv sharti ham o'zgaradi. O'quvchilar daftarlarida harf namunalarining yo'qligi sababli ular qo'shimcha bir qancha shartlarni bajarishlari zarur. Jumladan, bosma harflarni yozma harflarga aylantirish, ulanishini aniqlay olishlari va so'zlarni qatorlarga to'g'ri joylashtirishni mustaqil amalda oshirishlari kerak. Bundan tashqari mashq shartlarini ham bajarishlari darkor. Shuning uchun o'qituvchi husnixat darslarini rejalashtirish va yozuv materiallarini tanlashga alohida e'tibor berish zarur. Rejalashtirishda yordamga muhtoj holatlarni hisobga olishi lozim.

2-sinfda husnixat darslarini rejalashtirishda quyidagilarga e'tibor berish kerak:

a) bir chiziqli daftarda yozishning qiyinligini hisobga olib harflarni genetik tamoyil asosida yozdirish;

b) har bir harfning o'zidan oldingi yoki keyingi harfga ulanishini o'rgatib borish;

d) harflar elementlarining o'xshashligini hisobga olib guruhlash;

e) bosh harflarning elementlarini yuqoriga va pastga tomon tushushini hisobga olgan holda guruhlash;

f) matnlarning bolalar hayotiga mos bo'lishiga erishish;

g) imlosi qiyin so'zlarni yozuv materiali sifatida tanlash;

h) yozuv sur'atini oz-ozdan tezlashtirib borish.

3-4-sinfda har bir ona tili darsining 5-8 daqiqasi husnixatga ajratiladi. Ona tili darslarida tashkil etiladigan husnixat daqiqalari uchun yozuv materiallarini (yozilishi o'rgatiladigan harflar guruhini, so'z yoki matn) tanlashda quyidagilarga e'tibor beriladi:

- umumdidaktik talablarga;
- materiallarning mavsumga mos bo'lishiga;
- bosqichli ketma-ketlik tamoyiliga;
- husnixat materialining ona tili darsida o'rganilayotgan mavzu bilan bog'lanishiga;
- imlo bilan bog'lanishiga;
- bolalar hayoti bilan bog'lanishiga;
- ajratilgan vaqtga mosligiga.

Savol-topshiriqlar

1. Husnixatning gigiyenik talablarini izohlashga tayyorlaning.
2. Grafik me'yorlarga amal qilmaslik qanday oqibatlarga olib keladi?
3. Harflar qiyaligini to'g'ri saqlash uchun qanday usullardan foydalaniladi?
4. Daftarni partaga qo'yish va unga yozish talablarini ayting.
5. Harflarni bir tekis bosimsiz yozish deganda nima tushuniladi?
6. Kichik harflar necha xil tutashtiriladi?

Yozuv qurollari va ulardan foydalanish

O'quvchilarni chiroyli yozishga o'rgatishda, ularda husnixat malakalarini hosil qilishda yozuv qurollari va materiallarining sifati katta rol o'ynaydi.

Yozuvning chiroyli bo'lishi ko'p jihatdan yozuv quroli va materialiga bog'liqdir. Yozuv qurollari va materiallari quyidagilar:

1. Xattaxta.
2. «To'g'ri o'tir» plakati.
3. Alifboning yozma shakli.
4. Haflar alohida yozilgan ko'rgazma.
5. Husnixat daftari.

6. Rangli bo'rlar.

7. Ruchka.

8. Yozuv daftari.

Bola maktabga qadam qo'ygan kundanoq yozuv qurollaridan to'g'ri foydalanishga, ularni ozoda saqlashga o'rgatib boriladi.

O'qituvchi o'quvchining yozuv qurollari va materiallarini muntazam nazorat qilib boradi. Dastur talabi bo'yicha 1-sinf o'quvchilari uchun yozuv yo'li 4 mm, bosh harflar uchun 8 mm bo'lgan qiya chiziqlari siyrak bo'lgan 2 chiziqli daftar tavsiya etiladi.

2-4-sinflarda chiziqlari 8 mm 1 chiziqli daftar tutilishi lozim. Kichik harflarning bo'yi ikki chiziqli daftarda 4 mm, bir chiziqli daftarda 3 mm, bosh harflarning bo'yi 6 mm, raqamlarning bo'yi harflardan 2 marta qisqa bo'ladi. 1- sinfning 2-yarim yilligidan dastur talabiga ko'ra ona tili darsining 6-8 daqiqasi husnixatga ajratiladi. 1-2-sinfda husnixat uchun maxsus alohida darftar tutiladi, 3-4-sinflarda ona tili daftariga yozadilar.

1-2-sinflarda foydalaniladigan daftarda qiya chiziqlar orasidagi masofa 30 mm va qiya chiziqlarsiz kichik harflar yoziladigan parallel chiziqlar orasidagi masofa 4 mm ga teng bo'lgan ikki chiziqli daftar tavsiya etiladi.

Qiya chiziqlari siyrak bo'lgan ikki chiziqli darftarda yozish o'quvchilarda harflarning eni va ular orasidagi masofani, harflarning qiyaligini ko'z bilan chamalash imkoniyatini beradi.

1-sinfdan boshlab husnixat daqiqasida sana va oy yozdiriladi. Xat boshidan yozish, daftar hoshiyasiga rioya qilish, mavzu (Kichik osti ilmoqli element), yozuv materialini yangi qatordan yozish kabi ko'nikmalar shakllantiriladi.

Daftarga grafik va orfografik xatolarni to'g'rilash yo'li o'rgatiladi. Grafik xatolarning tagiga chizish, orfografik xatolarning ustiga qisqagina chiziq tortib, ustiga to'g'risini yozishga o'rgatiladi. Daftar uy vazifasi berilgach, yig'ib olinadi, tekshiriladi va baholanadi. 3-4-sinflarda husnixat materiallari ona tili daftariga yozdiriladi.

Husnixat daftarini yuritishga qo'yiladigan talablar:

1. Daftarning toza tutilishi.

2. Daftar muqovasidagi yozuvlar yagona talab asosida yozilishi, daftar muqovasida maktabning nomi, sinf, fanning nomi o'quvchining ismi va sharifi ko'rsatiladi. 1-sinf o'quvchilarining daftarlari muqovasiga bu ma'lumotlar o'qituvchi tomonidan yoziladi.

3. Har bir daftarda asosiy yozuv yo'li, yordamchi chiziqlar va hoshiya bo'lishi shart.

4. 2-sinfdan boshlab mashq tartib raqami, qayerda bajarilganligi (sinfda yoki uyda) yozib qo'yiladi.

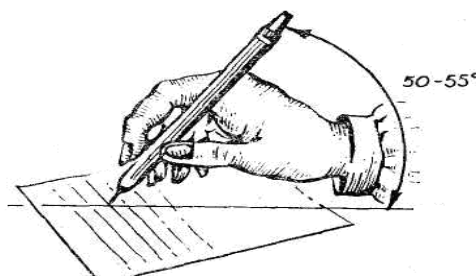
5. Harf yoki bo'g'in hamda so'zlarning tagiga ehtiyotkorlik bilan chiroyli va tekis chiziladi.

6. Xato yozilgan harf yoki harfiy birikmalarni namuna sifatida daftar hoshiyasiga yozib ko'rsatiladi.

7. Noto'g'ri yozilgan harflarni bo'yash, o'chirish yoki qavs ichiga olib qo'yishga ruxsat etilmaydi.

8. Mashqlarni bajarishda, matn yozishda xat boshidan yozish qoidalariga amal qilish talab etiladi.

O'quvchilarning husnixat bilan yozishlari uchun daftar qog'ozining sifati va ruchkaning qulay bo'lishining ahamiyati muhim. Hozirda yozuv quroli sifatida sharikli ruchkadan foydalanish tavsiya etiladi. Sharikli ruchka yozish uchun qulay, ingichka, yengil, barmoqlar orasida tutishga mos. Yozayotganda ruchka uchi bilan barmoq oralig'i 1,5-2 smga teng bo'lishi shart. Aks holda barmoqni ruchka uchidan uzoq ushlash yoki juda yaqin tutish yozuv sifatini buzadi, harflarni xunuk yozishga sabab bo'ladi.

Sharikli ruchkada maxsus siyoh bilan to'ldirilgan sterjenning bo'lishi undagi ancha vaqt foydalanish imkoniyatini yaratadi. Ruchka sterjeni siyohi faqat binafsha rangda bo'lishi talab qilinadi.

O'qituvchi darftarni tekshirganda qizil pastali ruchkadan foydalanadi. Ruchka papkada maxsus penalda saqlanadi. Partada esa ruchkani qo'yish uchun maxsus joy bo'ladi. O'quvchi ruchakasidagi siyoh tugagan taqdirda, lozim bo'lganda foydalanish uchun ruchka va sterjenlar bo'lishi zarur.

Xattaxta sinfda o'quvchi uchun yozuv materialidan biri sanaladi. O'quvchining husnixati daftar va xattaxtada takomillashtirib boriladi, shuning uchun xattaxtada yozuvni amalga oshirish uchun uning rangi jigar rang va to'q yashil bo'lishi lozim. Bunda xat aniq va chiroyli ko'rinishga ega boladi.

Sinf taxtasini shunday holatda joylashtirish kerakki, oynadan tushayotgan yorug'lik unda aks etmasligi va o'quvchilar sinfning turli joyidan unga yozilgan yozuvni bemalol o'qiy olishlari mumkin bo'lsin. O'qituvchi sinf taxtasiga yozayotgan paytida qo'llarining harakatini yopib qo'ymasligi lozim.

Boshlang'ich sinf o'quvchilari foydalanadigan xattaxtaning uch qismdan iborat bo'lishi, xattaxtaning bir bo'lagiga yozuv daftarining, ikkinchi bo'lagiga katak daftarining chiziqlari chiziladi. Bu chiziqlar yordamida o'quvchi chiroyli yozuvga o'rganadi. Shuningdek, yozuv taxtasi o'quvchi bo'yiga moslab yuqori va pastga harakatlantirishga moslangan bo'lishi lozim. Harf va sonlarni yozish uchun gorizontaal va yotiq chiziqlarning orasidagi masofa o'quvchilarning daftarlaridagi chiziqlarga nisbatan yirikroq bo'ladi.

Bo'r xattaxtaga yozishda yozuv quroli sanaladi. Bo'rning yog'li va yumshoq bo'lishi, ya'ni sifati yozuv sifatini ta'minlaydi. U 15x15 mm qalinlikda va 50 mm uzunlikdan kam bo'lmagan shaklda tayyorlab qo'yiladi. Bunday shakldagi bo'r parchasini barmoqlar orasida ushlab va qo'lni yengil harakatlantirish, turli qalinlikdagi elementlarni yozish qulay bo'ladi.

Bo'r o'rta va bosh barmoqlarning o'rtasida yengil ushlanadi. Bosib yozish faqatgina ko'rsatkich barmoq orqali nazorat qilinadi.

Ko'rsatkich barmoq bo'rnining ustida, uning chekka qismida turishi lozim, aks holda bosib yozish jarayonida bo'r sinib ketishi mumkin. Nomsiz va jimjiloq barmoqlar xiyla kaftga tomon bukilgan bo'lishi kerak.

Topshiriqlar:

1. Yozuv qurollari va materiallariga qo'yiladigan talablarni ayting.
2. Hozirgi kunda amalda foydalanilayotgan yozuv qurollariga munosabatingizni bildiring.

Husnixat daqiqalarining mazmuni va uni rejalashtirish

Husnixat daqiqalari ona tili darsining bir qismini tashkil qiladi. Husnixat daqiqasining mavzusi, husnixatga o'rgatishning maqsad va vazifalari, tashkil etish shakllari, metod va usullari darsning maqsadi, turi, shakli, bosqichlariga singdiriladi. Masalan, darsning mavzusi "Tovushlar va harflar" shundan so'ng husnixat mavzusi yoziladi. Bosh B va kichik b harfini husnixat bilan yozish. Bb harfi ishtirok etgan gap yozish.

Daqiqaning maqsadiga qo'shimcha tarzda o'quvchilarni yozuv faoliyatida ishtirok etadigan tana qismlarining harakati va holati bilan tanishtirish; yozuv paytida gavgani to'g'ri tutishga o'rgatish. Yozish jarayonida o'quv qurollaridan to'g'ri foydalanish ko'nikmasini shakllantirish kabilar yoziladi.

Daqiqaning birinchi bosqichiga yozuv jarayonida odamning tana qismining holatini ko'rsatish va nomlari bilan tanishtirish. Yozayotgan paytdagi holatini video orqali namoyish qilish. Ularni shunday holatda o'tirishlarini mashq qildirish. Daftarning turishi, kaftni to'g'ri tutish va ruchkani to'g'ri ushlashni mashq qilish. Bb harflari yuzasidan suhbat o'tkazish va o'quv materiallarini yozish. O'quvchilar yozuvini nazorat qilib borish, kamchiliklarini tuzatishga ko'maklashuvchi ish turlarini tashkil qilish kabilar kiritiladi.

Daqiqaning borishida husnixat daqiqasiga rejalashtirilgan ishlar amalga oshiriladi.

O'qituvchi yozuv jarayonida noto'g'ri o'tirish bir qancha jiddiy kasalliklarning kelib chiqishiga sabab bo'lishini va keyinchalik butun hayoti davomida qolishi haqida ma'lumot berib o'tadi. Masalan: uzoqni ko'ra olmaslik, bukchayish, nafas olishning qiyinlashuvi va o'zidan keyin ko'krak qafasi kasalliklarining kelib chiqishi kabi.

Shundan so'ng yozuv jarayonida partada qanday o'tirish holatini o'quvchilarga yaxshi ko'rinadigan joyga (eng yaxshisi profil holda) o'tirib ko'rsatadi: Qaranglar, men hozir yozish jarayonida qanday o'tirish kerakligini ko'rsataman. Sizlar ham men qanday o'tirsam, shunday o'tirishga harakat qiling. Qarang-chi, men qanday o'tiribman, egilibmi yo tik holatdami?

O'quvchilar: Gavdangizni bir oz qiya tutib o'tiribsiz.

O'qituvchi: Qaranglar, mening qo'llarim qay holatda turibdi? Tirsaklarim-chi?

O'quvchilar: Qo'llaringiz bir-biriga qaratilgan holda, tirsaklaringiz stol ustida turibdi.

O'qituvchi: Tirsagimni gavdam ikki tomonga surib qo'ydimi?

O'quvchilar: Yo'q.

O'qituvchi: Boshimni qanday holatda tutib turibman?

O'quvchilar: Boshingiz partaga bir ozgina egilib turibdi.

O'qituvchi : Oyoqlarim qayerda turibdi?

O'quvchilar: Ular partaning oyoq qo'ygichida (polga tegib) turibdi.

O'qituvchi: Qarang-chi, men qanday holda o'tiribman. Mening gavdam va yelkalarim qanday ko'rinishda?

O'quvchilar: Gavdangiz qiya tutilgan holatda.

O'qituvchi: Mening ko'kragim va partaning qirrasi orasidagi oraliq masofa qancha?

O'quvchilar: Sizning ko'kragingiz va partaning orasidagi masofa unchalik katta emas.

O'qituvchi besh panjasi yoki mushti bilan gavdasi va parta oralig'ini o'lchab ko'rsatadi.

O'qituvchi: Hammangiz partada yozayotgan holatda o'tiring.

- O'rningizdan turing. Yana o'tiring.

O'quvchilarning yozuv jarayonida to'g'ri o'tirish tartibini o'zlashtirib olganlariga ishonch hosil qilingach, yozish jarayonida daftarni parta ustida tutish tartibi o'rgatiladi.

O'quvchilarga daftarlar tarqatiladi va sinf taxtasida daftarni partaning ustida tutish holati ko'rgazmali tarzda namoyish qilinadi.

Bundan keyin oqituvchi o'quvchilarga ruchkani to'g'ri ushlash tartibini ko'rsatib beradi. Ruchkani uchta barmoq bilan: bosh, o'rta va ko'rsatkich barmoqlar bilan ushlash lozim. Bu barmoqlar juda ham bukilgan va juda ham ochilgan bo'lmasligi kerak. Barmoqlarni qattiq siqmaslik kerak, bosh barmoq ko'rsatkich barmoqqa tegmasligi kerak. Qolgan ikki barmoqlarni shunday joylashtirish kerakki, bunda ular yozish jarayonida qo'l kaftining qator yo'nalishiga erkin holda yo'naltirib boradi, bu esa tez va bog'lanishli yozuvda muhim o'rin tutadi. Nomsiz barmoqni o'rta barmoqqa yoki kaftga tomon engashtirish mumkin. Jimjiloq kaft uchun tayanch nuqtasi hisoblanadi, u yozish jarayonida qog'oz yuzasiga tegib turish va unda yengil harakatlanishi kerak. Qo'l kafti shunday holatda joylashishi kerakki, yozayotgan odam kaftning ichki tarafini ko'rmasligi lozim. Kaftning o'ng tomoni qog'ozga tayanishi mumkin emas, bunday holat o'ng qo'lning erkin harakatlanishiga halaqit beradi.

Husnixat bilan yozilgan yozuvlar namoyish qilinadi. Bb harflarini va u ishtirok etgan so'z hamda gaplarni doskada yozib ko'rsatadi.

Husnixat bilan yoza olmaydigan, kamchiliklarga yo'l qo'yayotgan o'quvchilarga yordam ko'rsatiladi.

Shuningdek, o'quvchilarga uyga beriladigan topshiriqlarni ham oldindan rejalashtirib qo'yish kerak. Beriladigan topshiriq o'quvchilarni mustagil ravishda mashq bajarishga va o'tilgan dastur materialini mustahkamlab borishga xizmat qilishi lozim.

Bu kabi suhbatdagi maslahatlar keyingi husnixat daqiqalarida eslatib turiladi.

Husnixat daqiqasi namunasi:

Mavzu: Kichik **q** harfini yozish daqiqasini tashkil etish

Maqsad: O'quvchilarni kichik **q** harfini va so'zlarni husnixat bilan yozishga o'rgatish.

Daqiqaning jihozlari: “Yozish vaqtida to‘g‘ri o‘tir” plakati, kichik **q** harfining yozma shakli, **q** harfining multimedia orqali yozilishini ko‘rsatish

Daqiqaning rejasi:

- 1.Darsning tashkiliy qismi.
- 2.Chiroyli yozuv qoidalari haqida suhbat.
- 3.Panja va barmoq muskullarining harakatini o‘stiruvchi mashqlar.
- 4.Kichik **q** harfining elementlarini doskaga yozib ko‘rsatish.
- 5.Kichik **q** harfining yozma va bosma shakllarini taqqoslab ko‘rsatish.
- 6.Harflarning shaklini daftarga yozdirish.
- 7.Badantarbiya mashqlarini o‘tkazish.
- 8.Kichik **q** harfini qo‘l harakatini uzmasdan bog‘lab yozishga o‘rgatish.
- 9.Kichik **q** harfining boshqa harflar bilan bog‘lanishini mashq qilish.
10. Uyga vazifa berish.

Tashkiliy qism:

Yaxshi yozgan o‘quvchilarning ishlarini ko‘rsatish va rag‘batlantirish.

Daqiqaning borishi:

O‘qituvchi o‘quvchilarning tayyorgarligini har bir o‘quvchining oldida daftar, avtoruchka borligini tekshirib yozuv daftarlarini ham ko‘rib chiqadi.

Sinfda osib qo‘yilgan “Yozish vaqtida to‘g‘ri o‘tir” nomli plakatdan foydalanib, o‘quvchilarning o‘tirishini tekshirib chiqish, parta ustidagi qiya chiziqlariga daftarning holatini to‘g‘rilab oldi.

O‘quvchilarga barmoqlarining harakatlarini o‘stiruvchi mashqlar bajariladi. Bunday mashqlarni partada o‘tirgan holda bajartirish mumkin. Qo‘llarimizni oldinga uzatib, barmoqlarimizni ochamiz, ikki deganda barmoqlarimizni ochamiz, yana yopamiz. (bu mashq 5-6 marta takrorlanadi.)

O'quvchilarga quyidagi topishmoqlar aytilib javobini topish so'raladi.

O'zi bitta qulog'i to'rtta. (qozon)

Barmog'i bor-u tirnog'i yo'q. (qo'lqop)

Doskaga topishmoqlar javobi yozilgan ko'rgazma qo'yilib, quyidagicha suhbat qilinadi.

-Bolalar, doskadagi so'zlarni diqqat bilan kuzating. Aytingchi, bu so'zlardagi o'xshashlik nimada?

Bu so'zlardagi **q** tovushining so'zdagi o'rni aniqlanadi.

Qozon- **q** tovushi so'z boshida kelgan.

Qo'lqop- **q** tovushi so'z boshida, so'z o'rtasida kelgan.

Bugun kichik **q** harfini yozishni mashq qilamiz. O'qituvchi doskada kichik **q** harfi kattalashtirilib yoziladi, yana shunga doir plakatdan foydalanib, uning elementlarini va qanday yozishni tushuntirib beradi. Shundan so'ng **q** harfini doskada yozib ko'rsatadi. O'quvchilar esa uning yozilishini diqqat bilan kuzatadilar. O'qituvchi doskada harf elementlarini tushuntirib, uni to'liq yozishni ham eslatib o'tadi.

O'qituvchi yozma va bosma **q** harfini bir-biri bilan solishtirib ko'rsatadi. O'quvchilarga kichik **q** harfining yozma va bosma shakllarining bunday taqqoslab ko'rsatilishining ahamiyati katta chunki ko'p o'quvchilar harflarni kitobdagiga o'xshab yozishga harakat qiladi. Ko'rgazmali quoldan foydalanib o'quvchilarga uni yozma va bosma shakllarini, elementlarini ko'rsatib tushuntiriladi.

q – bosma shakli **q** - yozma shakli

O'qituvchi kichik **q** harfining birinchi elementini yana qayta doskada ko'rsatib beradi. Bu harfni yozishda pastdan yuqoriga qiya chiziqcha chiziladi, yuqoridan pastga kichik unsur tushuriladi va qo'l harakatini uzmasdan turib yana tagi ilmoqli ikkinchi kichik unsur tushiriladi

O'quvchilarni o'rnidan turg'azib oldin o'rganilgan badantarbiya mashqlaridan 2-3 tasini bajartiriladi. Bu mashqlar 2-3 daqiqa davom etishi kerak. Mashq tugagandan so'ng yana yozuv mashqlari davom ettiriladi.

O'qituvchi doskada kichik **q** harfining elementlarga ajratmay butun shaklda yozib ko'rsatadi. O'quvchilar shu asosda davom ettiradilar.

Bolalarga kichik **q** harfining bir necha kichik harflari bog'lanishi ko'rsatiladi, so'ng ular o'z daftarlariga yozib mashq qiladilar.

Mustaqil ish. Sinf o'quvchilari ikki guruhga ajratiladi. 1- guruh yuqoridagi bo'g'inlar ishtirokida so'zlar aytadilar. Masalan: *qish, qor, qaychi, qishloq.*

2- guruhdagi o'quvchilar esa shu so'zlar ishtirokida gaplar tuzadilar. Masalan: *Oppoq qor yog'di.*

Tuzilgan gaplardan ikkitasi doskaga va daftarga yozdiriladi.

Uyga vazifa. Daftarga ikki qator **q** harfini va shu harf bilan bog'langan so'zlardan yozib kelish. O'qituvchi uy vazifalarini bajarish vaqtida ham yozuv qoidalariga rioya qilishlari kerakligini eslatib o'tadi.

Daqiqa jarayonida toza va chiroyli yozgan o'quvchilarning daftarlari namuna qilib ko'rsatiladi va rag'batlantiriladi.

Husnixat mashg'ulotlarini to'g'ri uyushtirish, chiroyli va to'g'ri yozish malakasini hosil qilish, o'quv fanlarini puxta o'zlashtirishga yordam beradi.

Husnixat daqiqalarini rejalashtirishda ona tili fani mavzulari bilan bog'lash, o'quvchilarda mazkur predmet asosida shakllantiriladigan kompetensiyalar nazarda tutiladi. Husnixat daqiqalari o'quvchilarning yozuv qonun-qoidalarini asosida, qabul qilingan grafik shakllarga mos holda yozishga o'rgatish bilan birga nutqiy kompetensiya – tinglash va anglash, so'zlash, o'qish ko'nikmasini egalashlarini ta'minlashga ham xizmat qilishi lozim.

1) nutqiy kompetensiya – tinglash va anglash, so'zlash, o'qish va yozish;

2) quyidagi lingvistik kompetensiya bilan bog'liqligi ta'minlanadi:

- a) fonetik bilimlar;
- b) leksik bilimlar;
- d) morfemik bilimlar;
- e) morfologik bilimlar;

- f) sintaktik bilimlar bilan.
- g) orfografik bilimlar bilan;
- h) punktuatsiyon bilimlar bilan.

Shuningdek, lingvistik kompetensiyalar tarkibiga yuqoridagi bilimlar yuzasidan shakllantiriladigan ko'nikma va malakalar ham kirishi nazarda tutilsa, husnixat daqiqalari ona tilining tarkibiy qismi sifatida amalga oshiriladi.

Husnixat darslarini rejalashtirishda quyidagilarga alohida e'tibor qaratiladi:

- a) bir chiziqli daftarlarning qiyinligini hisobga olib harflarni genetik tamoyili asosida yozdirish;
- b) har bir harfning o'zidan keyingi harfga ulanishini o'rgatib borish;
- d) harflar elementlarining o'xshashligini hisobga olib guruhlash;
- e) bosh harflarning elementlarini yuqoriga va pastga tomon tushushini hisobga olgan holda guruhlash;
- f) matnlarning bolalar hayotiga mos bo'lishiga erishish;
- g) imlosi qiyin so'zlarni yozuv materiali sifatida tanlash;
- h) yozuv sur'atini oz-ozdan tezlashtirib borish asosida yozuv materialini sinfdan sinfga ko'paytirib borish.

3-4- sinfda har bir ona tili darsining 5-8 daqiqasi husnixatga ajratiladi.

Ona tili darslarida tashkil etiladigan husnixat daqiqalari uchun yozuv materiallarini (yozilishi o'rgatiladigan harflar guruhini, so'z yoki matn) tanlashda quyidagilarga e'tibor beriladi:

- umumdidaktik talablarga;
- materiallarning mavsumga mos bo'lishiga;
- bosqichli ketma-ketlik tamoyiliga;
- husnixat materialining ona tili darsida o'rganilayotgan mavzu bilan bog'lanishiga;
- imlo bilan bog'lanishiga;
- bolalar hayoti bilan bog'lanishiga;
- ajratilgan vaqtga mosligiga.

O'qituvchi husnixat daqiqalarida yordamga muhtojlik holatlarini ham hisobga olishi lozim.

3-sinfda husnixat daqiqalarini rejalashtirish:

T/r	Husnixat mavzulari	Husnixat materiali	Daqiqa	Vaqt	Izoh
1.	Nutq, gap, soʻz	Harf unsurlarini yozish. “Mustaqillik bayrami” mavzusida 2 ta gap tuzib yozish.	5-8		
2.	Nutq, gap, soʻz	Ilmoq unsurli kichik i, n harflarini yozish. “Kuz neʼmatlari” mavzusidagi rasm asosida 3ta gapli matn tuzib yozish	5-8		
3.	Matn, gap, soʻz	Ilmoq unsurli kichik m, r harflarini yozish. Berilgan gapga ikkita gap qoʻshib matn tuzib yozish: <i>Dehqonlar yigʻim-terim bilan band.</i>	5-8		
4.	Matn, gap, soʻz	Ilmoq unsurli kichik u, h harflarini yozish. “ <i>Oltin baliq</i> ” ertagidan kampirning oxirgi tilagini yozish.	5-8		
5.	Matn, gap, soʻz	Ilmoq unsurli kichik l, t harflarini yozish. Koʻchirib yozish. “Oʻqish kitobi”dan tabiat tasvirlangan 2ta gapni koʻchirib yozish.	5-8		
6.	Matn, gap, soʻz	Oval unsurli kichik o, oʻ, a harflarini yozish. Konstruktiv mashq. Soʻzlarni oʻz oʻrniga	5-8		

		qo'yib yozish. <i>ish, dalada, qizg'in kartoshka, qazib, dehqonlar, olmoqdalar</i>			
7.	Matn, gap, so'z	Oval va halqa unsurli kichik g, g' harflarini yozish. Rasmdagi kasb egalarining nomini yozish.	5-8		
8.	Tovushlar va harflar	Halqa unsurli kichik h, k harflarini va maqol yozish. <i>Boshingga qilich kelsa ham to'g'ri so'zla.</i>	5-8		
9.	Tovushlar va harflar	Halqa unsurli kichik j, f harflarini yozish. She'r yozish. <i>Bu shaharni ardoq- lashgan, Amir Temur Jahongir. Tarixi ham, ta'rifi ham, Do'stim olamjahondir. (T. Adashboyev)</i>	5-8		
10.	Alifbo	Halqa va oval unsurli kichik b harfini va she'r yozish. <i>Ko'klam yoydi sepni Shahar-u qishloqlarga. Gulladi o'rik, bodom, Chiroy berdi bog'larga. (D. Matjon)</i>	5-8		
11.	Bo'g'in	Halqa va oval unsurli kichik q harfi va shu harfli so'zlar yozish.	5-8		

		She`r yozish. <i>Oq yaktakli qayinlar,</i> <i>Taqdi yana zar baldoq.</i> <i>Qushlarga gap tayinlab,</i> <i>Chag'-chag'laydi</i> <i>zarg'aldoq.</i> T.Adashboyev.			
12.	Tutq belgisi	Lug'at diktant. <i>E'lon, mas'ul, e'tibor,</i> <i>ma'lum, ma'mur ma'no.</i>	5-8		
13.	M.S.N.I. Diktant	Yoddan yozuv diktanti. <i>Gulchechakdan</i> <i>Chambar boshda,</i> <i>Ta`zim qilib,</i> <i>Yurt, quyoshga</i> <i>Navro'z tushub kelar</i> <i>tog'dan.</i> <i>(T.Adashboyev)</i>	5-8		
14.	Tutuq belgisi	Tutuq belgili so'zlar yozish. <i>Ta`til, ta`m, sa`va, Ra`no.</i> Shu so'zlar ishtirokida gap tuzib yozish.	5-8		
15.	Tutuq belgisi	<i>Ta`zim qildi, ta`riflab berdi, ta`na qildi, ta`sir qildi</i> – harakat bildirgan so'zlar ishtirokida gap tuzib yozing.	5-8		
16.	sh, ch, ng harflar birikmasi	Kichik sh, ch, ng harf birikmalarini va <i>shanba, chirchiq, tong</i> so'zlarini qatnashtirib 3ta gapli matn tuzib yozish.	5-8		

17.	sh, ch, ng harflar birikmasi	Toshbaqa, choynak, bodiring rasmi nomlarini qatnashtirib gap tuzib husnixat bilan yozish.	5-8		
18.	Jarangli- jarangsiz undosh	Kichik x, p harflarini va topishmoqni yozish. <i>Tukdan parda yuzida Pishar o'lkam kuzida. Xushbo'y hidi, tillarang, Ko'ngil uchun bir qarang.</i> Jarangli va jarangsiz undoshli so'zlar yozish.	5-8		
19.	1-oktabr o'qituvchi- murabbiylar kuni	Tabriknoma yozish.	5-8		
20.	Talaffusda tushub qolgan undoshlar	Kichik v harfini va payvand, baland, far- zand so'zlarini yozish. Hikmatli gap yozish. <i>Aql ulug'likka etadi payvand, Aqlsizning doim oyog'ida band. (Firdavsiy.)</i>	5-8		
21.	M.S.N.I.-2 Diktant	<i>Gul</i> so'ziga -zor, -la, -chi, -don, -li qo'shim- chalarini qo'shib so'z tuzib yozish. Ularni qatnashtirib 3-4 gapli matn tuzib yozish.	5-8		
22.	Ketma-ket kelgan bir xil	So'zlarni yozma shaklda yozish. Ketma-ket kel- gan bir xil undoshlar	5-8		

	undoshlar	tagiga chizish. <i>Do'ppi, metall, kilo-gramm, ikki, achchiq, hamma.</i>			
23.	Ketma-ket kelgan bir xil undoshlar	Ketma-ket kelgan bir xil undoshli so'zlardan lug'at diktant yozish. <i>Quvvat, muruvvat, oppoq, diqqat.</i>	5-8		
24.	Ketma-ket kelgan bir xil undoshlar	Ketma-ket kelgan bir xil undoshli so'zlar ishtirokida birikmalar tuzib yozish: <i>achchiq, qattiq, issiq, barra.</i>	5-8		
25.	Gap	Bosh T harfini, shu harfli so'z va she'rni yozish. She'r bosma harflar bilan beriladi. <i>Bu yomg'irim yerga sutdir, Har tomchisi boylik-qutdir, To'ysa dalam, hosil butdir, Yomg'ir yog'ar.</i> (Habib Rahmat)	5-8		
26.	Gap	Bosh F harfini va shu harfli so'z yozish. Topishmoqni eshitib yozish. <i>"F"man, bolalarga Istab fayzu, barokat, Fahmli, farosatli, Bo'lsinlar deyman faqat.</i>	5-8		

27.	M.S.N.I.-3.	Eshituv diktanti. <i>Otang erdir, sen ham erdek qiliq qil, Yomonlik aylaganga yaxshlik qil.</i>	5-8		
28.	Darak gap	Bosh P harfini va shu harfli tez aytishni yozish. <i>Parpi pirpirakni pirillatdi.</i>	5-8		
29.	Darak gap	Bosh B harfini va <i>Bobur, kabutar, qovun, sayli</i> so'zlari ishtirokida darak gap tuzib yozish.	5-8		
30.	So'roq gap	Bosh O harfini va shu harfli so'zm berilgan gapni yozish. <i>"Olim bo'lsang olam seniki" hikmatli gapini kim aytgan?</i>	5-8		
31.	So'roq gap	Tez aytishni yozish. <i>G'ani g'ildirakni g'izillatdimi, g'ildiratdimi?</i>	5-8		
32.	So'roq gap	Bosh Q harfini va shu harfli so'z, gap yozish. <i>Qushlarga parvoz qilib sayrashga, jonini qutqarishga qanot berilgan. Odamlarga- chi?</i> Savolga javob og'zaki bering.	5-8		

33.	So'roq gap	Bosh O' harfini va shu harfli so'z, gap yozish. <i>O'zbekistonda qaysi millat kishilari yashaydi?</i> Savolga og'zaki javob bering.	5-8		
34.	Undov gap	Bosh V harfini va shu harfli so'z, berilgan gapni yozish. <i>Bizning O'zbekiston – botirlar Vatani!</i>	5-8		
35.	Undov gap	Bosh U harfini va shu harfli so'z yozish. Undov gapli ta'kidiy diktant yozish. <i>Ulug' munajjim Ulug'bek bobomiz shu Vatan osmonida porlagan yulduzlarga mahliyo bo'lgan!</i>	5-8		
36.	M.S.N.I.-4 Ko'ruv diktanti	Bosma harflar bilan berilgan gapni yozma harflar bilan yozish. Yasharmi bandidan uzilgan yaproq? Yonarmi piligi chirigan chiroq?	5-8		
37.	Gap bo'laklari	Bosh A harfini va shu harfli so'z yozish. <i>Assalomu alaykum. Men "A" harfiman o'rtoq. "Alifbo" ham avvalo Mendan boshlanar har</i>	5-8		

		<i>choq.</i>			
38.	Gapning bosh bo'laklari	Konstruktiv mashq. So'zlarni o'z o'rniga qo'yib gap tuzib yozish. Gapning bosh bo'laklarini belgilang. <i>ish, dalada, qizg'in kartoshka, qazib, dehqonlar, olmoqdalar.</i>	5-8		
39.	Bosh bo'laklari	Maqol yozish, bosh bo'laklarni belgilash.	5-8		
40.	Bosh bo'laklari	Bosh B va A harfli so'zlar berilgan she'ni yozish. <i>"B"man, "A"dan keyinchi, Men kelaman, albatta. Bilimli bo'lgan bola "5" oladi maktabda.</i>	5-8		
41.	Bosh bo'laklar	Bosh M harfini va shu harfli so'z, she'ni yozish. <i>"M'man muqim yashayman, Mustaqil mamlakatda. Mustaqillik –muqaddas, Mustahkamlang albatta. Yoki: Mehnat, mahnatning tagi rohat.</i>	5-8		
42.	M.S.N.I.-5 test	Izohli diktant.	5-8		
43.	Bosh	Bosh K harfini va shu	5-8		

	bo'laklar	harfli so'z yozish. <i>Qat-qat qatlama aqling bo'lsa tashlama (kitob) Kitob mening do'stimsan.</i>			
	II-chorak		5-8		
1.	O'tilganlarni mustahkamlash	Bosh D harfini va shu harfli so'z, she'ni yozing. <i>Men "D" harfi bo'la-man.</i> <i>Dars so'zida kelaman.</i> <i>Kimki aqlli dono,</i> <i>So'zlari dona-dona.</i>	5-8		
2.	Ikkinchi darajali bo'laklar	Bosh L harfini va shu harfli so'zlar va she'ni yozish. <i>"L"man meni bilar</i> <i>Lobar, Lolalar.</i> <i>Tanib olarkan qachon,</i> <i>Yalqov bolalar.</i>	5-8		
3.	Ikkinchi darajali bo'laklar	Bosh E harfini va shu harfli Ikkinchi darajali bo'laklarni aniqlash. <i>Bilib oling men-chi "E"</i> <i>Qo'l siltab, demangiz "E"</i> <i>Erkatoyu, erinchoq</i> <i>Ertakda uchrar ko'proq.</i>	5-8		
4.	So'zlarni bo'g'inlarga bo'lish	Bosh Z harfini va shu harfli ismlardan iikkita yozish, tez aytishni bo'ginlarga bo'lib yozish.	5-8		

		<i>Zarif Zafardan kattami, Zafar Zarifdan kattami?</i>			
5.	Soʻzlarni boʻgʻinlab koʻchirish	Bosh X harfini va shu harfli soʻz yozish. <i>“Bolaligim podsholigim”</i> mavzusida matn yuzish. Bitta gapdagi soʻzlarni boʻgʻin koʻchirishga koʻra boʻgʻinlarga boʻlib yozish.	5-8		
6.	Soʻzlarni boʻgʻinlab koʻcherish	Bosh Y harfini va shu harfli soʻz yozish. Topishmoqda nechta gap borligini qavsda koʻrsatish. <i>Yer tagida oltin qoziq. U hammaga boʻlar oziq. (Sabzi)</i>	5-8		
7.	M.S.N.I.-6	Hafta nomlarini boʻgʻinlab koʻchirishga koʻra boʻgʻinga boʻlib yozing. <i>Dushanba, seshanba, chorshanba, payshanba, juma, shanba, yakshanba.</i>	5-8		
8.	Asos va asosdosh soʻzlar	Bosh S harfini va shu harfli soʻz yozish. Soʻzlardan gap tuzish va yozish. Asos va qoʻshimchalarni belgilash. <i>Suvchi, suvla, suvsiz, suvdan, suvdon.</i>	5-8		

9.	Asos va asosdosh soʻzlar	Topshiriqli lugʻat diktant.Topshiriq. Asosdosh soʻzlarni yozing. <i>Vatan, vatanimiz, vatandosh, vatansiz, bevatan, vatanni.</i>	5-8		
10.	Asos va asosdosh soʻzlar	Bosh G harfini va shu harfli soʻz yozish. Soʻzlarni yozish, asos va qoʻshimchalarni belgilash. <i>“G”man gavdali Yetdi menga gal. Gullasa gullar, Ul qanday goʻzal.</i>	5-8		
11.	Asos va asosdosh soʻzlar	Bosh Gʻ harfini va shu harfli soʻz, tez aytishni yozish. Gapdagi soʻzlarning asos va qoʻshimchalarini belgilang. <i>Gʻani gʻildirakni gʻildiratdi.</i>	5-8		
12.	Asos va asosdosh soʻzlar	Bosh N harfini va shu harfli soʻz yozish. Berilgan soʻz yasovchi qoʻshimcha bilan soʻz hosil qilish va yozish: -la, -illa, -ulla, -a. Bosh N harfli ismlardan 3ta yozish.	5-8		
13.	M.S.N.I-7	Eshituv diktanti. <i>Bozorga Hizr boboning nazari tushgan.Bu yerga</i>	5-8		

		<i>xalqning rizq-nasibasi sochilgan.Unga xiyonat qilgan kishiga yaxshilik kelmaydi.(Qutbi Nosirova)</i>			
14.	Soʻz yasovchi qoʻshimchalar	Bosh H harfini va shu harfli soʻz yozish. Sheʼrni yozish. <i>“H” harfiman hayratda Menga boqmangiz hayron Hamma harflar ichida “H”ni ajratish oson.</i>	5-8		
15.	Soʻz yasovchi qoʻshimchalar	<i>Kitobxon, ishla, odobli</i> soʻzlarini va shu soʻzlardan birini qatnashtirib gap tuzish va yozish.	5-8		
16.	Soʻz yasovchi qoʻshimchalar	<i>Mehribonlarim</i> soʻzi asosda bir necha soʻz hosil qilish va yozish. Namuna: <i>ari, Rim, ...</i>	5-8		
17.	Soʻz yasovchi qoʻshimchalar	Soʻz yasovchi qoʻshimchalar yordamida 10 ta soʻz yasab yozish.	5-8		
18.	Soʻzlarni bogʻlovchi qoʻshimchalar	Bosh I harfini va shu harfli soʻz yozish. Sheʼr yozish. <i>Kaminani “I” derlar, Tik va adil qomatim. Kular baxt-u omadim.</i>	5-8		
19.	Soʻzlarni bogʻlovchi	Eshituv diktanti. <i>Maydonga tez qani chiq,</i>	10		

	qo'shimchalar	<i>Kuching yetsa, meni yiq. Ishonmasang o'zingga, Bo'lma yo'limga to'siq. (E. Ro'zimatov)</i>			
20.	M.S.N.I-8	Lug'at diktant <i>Gayrat, Iroda, Gulshan, Durdona, Habiba, Nasiba.</i>	5-8		
21.	So'zlarni bog'lovchi qo'shimchalar	Berilgan -ni, -ning, -ga, -da, -dan qo'shimchalari yordamida so'z hosil qilish va ular ishtirokida 2ta mazmunan bog'langan gap tuzib yozish.	5-8		
22.	So'z yasovchi va so'zlarni bog'lovchi qo'shimchalar	Bosh J harfini va shu harfli so'z yozish. She'r yozish. <i>"J"man ko'rimli juda, Saflarda borman. Yozing "jo'ja" deb Ishga tayyorman.</i>	5-8		
23.	So'z turkumi ot	Rasm diktant. Rasm: burgut, tutun, gugurt, zubturum, sovun, qovun...	5-8		
24.	Ot so'z turkumi	Lug'at diktant. <i>Chorvoq, Ismoil, Buxoro, Andijon, Namangan, Qo'qon, Guliston, Samarqand.</i>	5-8		
25.	Ot so'z turkumi	Maqol yozish. <i>Ona bilan bola - gul bilan lola.</i>	5-8		

26.	Ot soʻz turkumi	Bosh K harfini va shu harfli soʻz yozish Sheʼr yozish, <i>“K”man koʻrgansiz.</i> <i>Kitoblarda koʻp.</i> <i>Har kun yuz koʻrishaylik,</i> <i>Kelishdikmi xoʻp!</i>	5-8		
27.	M.S.N.I-9	Eshituv diktanti. <i>Yer tagida oltin qoziq.</i> <i>U hammaga boʻlar</i> <i>ozig. (Sabzi)</i>	5-8		
28.	Ot soʻz turkumi	Mustaqil ish. Uy hayvonlari nomini ularga atab qoʻyilgan nom bilan yozish.	5-8		
29.	Ot soʻz turkumi	Oy nomlarini boʻgʻin koʻchirishga koʻra boʻgʻinlarga boʻlib yozish.	5-8		
30.	Rasm asosida savollarga javob berish	“Bogʻbonga yordam” rasm asosida kichik matn tuzish va yozish. Matnga sarlavha qoʻyish.	5-8		
31.	Mustahkam lash	Sheʼr yozish. <i>Oqlab Vatan osh-tuzin,</i> <i>Qaratmay yerga yuzin,</i> <i>Oʻzbekiston bayrogʻin,</i> <i>Koʻtaray koʻkka oʻzim.</i> <i>(E. Roʻzimatov)</i>	5-8		
32.	M.S.N.I-10	Koʻrsatuv diktanti.	5-8		
33.	Ot soʻz	“Mening oilam” mavzu-	5-8		

	turkumi	sidagi sujetli rasm asosida matn tuzish va yozish. Otlarni aniqlash.			
34.	O'atilganlar-ni takror-lash	Maqolni yozing, uning ma'no izohlang. <i>Oltin olma, duo ol.</i>	5-8		
	III chorak		5-8		
1.	Otlarda birlik va ko'plik	O'quv qurollarini birlik va ko'plikda qo'llab yozing.	5-8		
2.	Otlarda birlik va ko'plik	Maqol yozish. <i>Osmon oftobi bilan, Inson-odobi bilan ko'rkam.</i>	5-8		
3.	Otlarda birlik va ko'plik	"Birinchi qor" mavzu-sida 4 ta gapdan tuzilgan matn yozish.	5-8		
4.	Otlarda birlik va ko'plik	Rasmlar o'rniga ularning nomlarini qo'yib ko'chiring. <i>Malika bog'dan (<u>olma rasmi</u>) terdi.(Olmalar) shamolda yerga to'kil-gan edi.</i>	5-8		
5.	Otlarda birlik va ko'plik	Matnni yozish. Birlik va ko'plikdagi otlarning tagiga chizing. <i>Navbat menga o'rtoqlar, O'xshayman-a narvonga. Bosib zinama-zina, Yeting maqsad-murodga.</i>	5-8		

6.	Otlarda birlik va ko'plik	Topishmoq yozish. <i>Katta-kichik besh o'rtoq</i> <i>Uyushsa bo'lar to'qmoq</i>	5-8		
7.	Otlarda birlik va ko'plik	Lug'at diktant yozish. Topshiriq. Ko'plikdagi otlarni tanlab yozing. <i>Chaqaloqlar, mahalla, kitoblar, ertaklar, mamlakat, qishloq, kutubxona.</i>	5-8		
8.	M.S.N.I-11 diktant	Ta'kidiy diktant. <i>Men "O"man so'zlay ozroq,</i> <i>Olma kabi dumaloq.</i> <i>Na qo'lim bor na oyoq</i> <i>Oshiyonim dumaloq.</i>	5-8		
9.	Ot yasovchi qo'shimchalar	So'zlarni tartiblashtirib qo'yib gap tuzing. <i>Tanlovi, kitobxonlar, bo'ldi, maktabimizda. sifatida"Eng dono ertakchi",o'rinni, birinchi, oldim, men .</i>	5-8		
10.	Ot yasovchi qo'shimchalar	<i>Yosh rassomlar so'zidagi harflardan 5 ta so'z tuzish va yozish.</i> <i>Masalan: somsa, salom, yosh, mosh, rasm, sol, mos, ...</i> Ularga ot yasovchi qo'shimcha qo'shib yozing.	5-8		
11.	Ot yasovchi qo'shimcha	Rasmlar o'rniga ularning nomlarini qo'yib	5-8		

	lar	ko'chiring. <i>Ra'no</i> (taroq rasmi)_ <i>tozaladi. (qizcha rasmi)</i> <i>ozodalikka, orastalikka</i> <i>doim amal qiladi.</i>			
12.	Ot yasovchi qo'shimcha lar	<i>Suv, oq, osh, soat, shifo,</i> <i>tara, kura, o'r</i> so'zlariga yasovchi qo'shimcha qo'shib yozing, ma'no- sini izohlang.	5-8		
13.	Sifat so'z turkumi	Topishmoqni uning javobi bilan yozing. Sifatlarning tagiga chi- zing. <i>Tozalaydi uyimni,</i> <i>Ming kokilli farishta.</i> <i>Unga dugona qizlar</i> <i>Saramjon-u sarishta.</i>	5-8		
14.	Sifat so'z turkumi	So'roqlar o'rniga javobini yozib, birikmalarni yozing.. <i>(qanday)</i> osmon? <i>(qanaqa)</i> gullar? <i>(qanday)</i> paxta ?	5-8		
15.	Sifat so'z turkumi	Topishmoqni yozing, sifatning tagiga tegishlicha chizing. <i>Motori yo'q uchadi,</i> <i>Keng fazoni quchadi.</i>	5-8		
16.	Sifat so'z turkumi	She'rni yozish va sifatning tagiga chizish. Bosh P harfini va she'r yozish.	5-8		

		<i>“P”man mashq qilib pishib, Bo’ldim polvon, pahlavon. “Kurash” tushsak yengilib, Bo’ling ishingizdan pushaymon.</i>			
17.	Sifat soʻz turkumi	Maqol yozish. <i>Bola aziz, odobi undan aziz.</i>	5-8		
18.	M.S.N.I-12 Bayon yozish	Bo’g’inlarini qo’shib soʻz tuzish va yozish. <i>da, ka, ma, lak, na, pa</i>	5-8		
19.	Sifat yasovchi qo’shimcha	4 ta faslning nomi bilan gap tuzib yozish. <i>Qish..... Bahor.... Yoz..... Kuz.....</i>	5-8		
20.	Sifat yasovchi qo’shimcha	<i>She’r yozish. “Qish” Bahor kabi beg’ubor, Qishning ham ziynati bor. Manzarasi chiroyli Yoqqanda kapalak qor.</i>	5-8		
21.	Sifat yasovchi qo’shimcha	Q harfi va she’r yozish. <i>Men bo’laman “Q” harfi, “O”ga ozroq o’xshay- man. Dumim bor, quyon- masman, Qo’sh qanotli qush-</i>	5-8		

		<i>dayman.</i>			
22.	Sifat yasovchi qo'shimcha	Maqol yozish. <i>Kitobdan yaxshi do'st yo'q.</i> <i>Ko'p o'qigan ko'p biladi.</i>	5-8		
23.	Sifat yasovchi qo'shimcha	Eshituv diktanti. <i>Asli o'zi qara tosh,</i> <i>Yog'ochdandir usti-bosh.</i> <i>Tig' bilan qirtishlasang,</i> <i>Sekin chiqaradi bosh.</i>	5-8		
24.	Son so'z turkumi	Sonlarni harflar bilan yozish. <i>1,2,3,4,5,6,7,8,9,10.</i>	5-8		
25.	Son so'z turkumi	Bosh R harfini va she'r yozish. <i>Biz harflar rang-barang,</i> <i>Sinchiklab yaxshi qarang.</i> <i>"R"ni darrov topasiz,</i> <i>"R" raketa deb yozasiz.</i>	5-8		
26.	Son so'z turkumi	Topishmoqni javobi bilan yozish, sonlarning tagiga chizish. <i>O'ng qo'limda besh barmoq,</i> <i>Chap qo'limda besh barmoq.</i> <i>Ikki qo'lim qo'shilsa,</i> <i>Bo'ladi necha barmoq?</i>	5-8		
27.	Son so'z turkumi	Qush so'zi o'rniga qushlarning nomini qo'yib yozing. <i>Men <u>qushlarga</u> don</i>	5-8		

		<i>berdim.</i> Savolga javob yozing. <i>Nechta qush nomini yozdingiz?</i>			
28.	M.S.N.I-13	Yoddan yozuv diktanti. <i>Bog'ga kirsam olmalar</i> <i>Qip-qizarib pishibdi.</i> <i>Silkitibdi shamollar</i> <i>Yerga to'p-to'p tushibdi.</i> <i>(Z.Diyor)</i>	5-8		
29.	Fe'l so'z turkumi	"Bizning qishloq" mavzusida 4 ta gap yozish va fe'llarning tagiga chizish.	5-8		
30.	Fe'l so'z turkumi	Topishmoqni yozing, fe'llarni aniqlang. <i>Oppoq sandiq ochildi,</i> <i>Olamga nur sochildi.</i>	5-8		
31.	Fe'l so'z turkumi	She'ni yozish, fe'llarning tagiga chizish. <i>"S"man sizlab so'z-layman,</i> <i>Men uchrayman ko'p so'zda.</i> <i>Sinchiklab olib saboq</i> <i>Chiqaring savod.</i>	5-8		
32.	Fe'l so'z turkumi	Maqolni yozish. <i>Bugungi ishni ertaga qo'yma.</i> <i>Vatan haqida bitta maqol topib yozish.</i>	5-8		
33.	Fe'l so'z turkumi	Savollarga rasm asosida javob yozish. <i>Qizlar nima qilyapti?</i>	5-8		

		<i>Dilobar nima qilyapti?</i>			
34.	Fe'l so'z turkumi	Yoddan yozuv diktanti. <i>O'tda yonmas, Suvda cho'kmas, Yerda chirmas. (shamol)</i>	5-8		
35.	Fe'l so'z turkumi	So'zlarni tartiblashtirib gap tuzish va yozish, fe'llarning tagiga chizish <i>Joylashdi, saralab, yashikllarga, olmalarni, bolalar, qirmizi, mazali.</i>	5-8		
36.	Fe'l so'z turkumi	"Zumrad bahor" mav- zusida 4ta gapli matn yozish, fe'llarning tagiga chizish.	5-8		
37.	Fe'l so'z turkumi	She'ni yozish va fe'l- larning tagiga chizish. <i>"T"man go'yo tirikman, Sizga juda kerakman. Ayting: To'rami, Tohir, Meni qay biri tanir?</i>	5-8		
38.	Fe'l so'z turkumi	<i>Gullar sozi o'rniga gul nomlarini qo'yib yozing. Men gullarga suv quydim.</i>	5-8		
39.	M.S.TNI-14	Ijodiy matn yaratish. "Tog'ga sayohat" mav- zusida matn tuzib yozing.	5-8		
40.	Fe'l so'z turkumi	<i>"Onamga sovg'a"</i> mav- zusida matn yozish.	5-8		
41.	Fe'l so'z turkumi	Tabriknoma yozish.	5-8		

42.	Bo'lishli va bo'lishsiz fe'llar	Bo'lishli va bo'lishsiz fe'llar qatorini davom ettirib yozish. <i>Yozdi,...</i> <i>Yozmadi, ...</i>	5-8		
43.	Bo'lishli va bo'lishsiz fe'llar	<i>Kel, yoz, chiz, ber, qol.</i> So'zlarni bo'lishsiz fe'l-larga aylantirib yozish.	5-8		
44.	Bo'lishli va bo'lishsiz fe'llar	So'zlarni tartiblashtirib gap tuzish va yozish. <i>Bilan, tabiat, bahor, boshlanishi uyg'onadi, uyqudan.</i>	5-8		
45.	Bo'lishli va bo'lishsiz fe'llar	She'r yozish. Fe'lni topib, bo'lishli-bo'lishsizligini izohlash. <i>Harflar ichida</i> <i>Xurmacha "U"man.</i> <i>Uyda, uzumda,</i> <i>Uchragan "U"man.</i>	5-8		
46.	Bo'lishli va bo'lishsiz fe'llar	Maqol yozish. Fe'lni topib, bo'lishli fe'llar tagiga bitta, bo'lishsiz fe'llar tagiga ikkita chiziq chizing. <i>Yetti o'lchab, bir kes.</i> <i>Bergan suting oqlol-madik,</i> <i>Dushmanlardan saqlol-madik,</i> <i>Bizni kechir ona yurt. (A. Obidjon)</i>	5-8		

47.	M.S.N.I-15 test ²¹	Izohli diktant yozish. <i>Mevalarning urug'in Eking, asrang, o'rtoqlar. Kelajakda ulardan Yaratilgaydir gulbog'lar. (Z.Diyor)</i>	5-8		
48.	Mustahkam lash	12ta oyni fasllar bo'- yicha guruhlab yozish. O'zingiz yoqtirgan fasl haqida 1 gap tuzib yozish.	5-8		
	IV chorak				
1.	Fe'l yasovchi qo'shimchal ar	Navro'z urf-odatleri haqida 2ta gap tuzib yozish.	5-8		
2.	Fe'l yasovchi qo'shimchal ar	Saylanma diktant yo- zish. <i>So'zladi, eshitdi, tingladi, yozdi, hayajonlandi, entikdi, tabrikladi, e'zozlaydi.</i>	5-8		
3.	Fe'l yasovchi qo'shimchal ar	Maqollarni yozish. Fe'l yasovchi qo'shimcha- larni belgilash. <i>Do'stlik sinovda chiniqadi. Ekin yerida ko'karadi, Odam elida.</i>	5-8		
4.	M.S.N.I-16 diktant	Eshituv diktanti <i>Qolgan ishga qor yog'ar. Bugungi ishni ertaga qo'yma. (Maqol)</i>	5-8		

²¹ Nazorat darslarida husnixat daqiqasi tashkil qilinmaydi. Bu grafada berilgan yozuv materialidan boshqa daqiqalarda foydalanish mumkin.

5.	Asos va soʻz yasovchi qoʻshimchalar	Topishmoq yozish. Asos va soʻz yasovchi qoʻshimchalarni tegishlicha belgilash <i>Qoʻlsiz, oyoqsiz eshik ochar. (kalit)</i>	5-8		
6.	Takrorlash	<i>Aralash berilgan kesma boʻgʻinlardan soʻz tuzish va yozish.</i> <i>Oʻrim, oʻrin, oʻtin soʻz tuzib yozadilar:</i> <i>Oʻrin, oʻrim, oʻtin.</i>	5-8		
7.	Takrorlash. Gap va soʻz	<i>Asal, kelar, toʻplab, edi, asalar.</i> Soʻzlarni toʻgʻri qoʻyib gaplar tuzish.	5-8		
8.	Gap va soʻz	Gapni yozish. Ega va kesimning tagiga chizish <i>Yashil toʻnli bolalar</i> <i>Makonidir dalalar.</i> <i>Kirsillaydi tishlasa,</i> <i>Boʻlar osh bilan yesa</i>	5-8		
9.	Gapning bosh va ikkinchi darajali boʻlaklari	Harflarning oʻzidan keying harfga ulanishini izohlang. Ega va kesimlarning tagiga chizing. <i>“Varrak” “varaq” soʻzlari</i> <i>mensiz aslo yozilmas.</i> <i>“V”ligimni bildingiz-a?</i> <i>Doʻtligimiz buzilmas.</i>	5-8		
10.	Gap boʻlaklari	Rasmlar oʻrniga ularning nomlarini qoʻyib koʻchirish. <i>Bulutlar ortida (oy,</i>	5-8		

		<i>quyosh rasmi)</i> __ <i>mo'ra-</i> <i>ladi.</i> <i>Butalar orasi yovvoyi</i> <i>(tulki, quyon)larning</i> <i>panohi bo'ladi.</i>			
11.	Darak, so'roq gaplar	Rasm (bahorgi ishlar rasmi)asosida darak, so'roq gap tuzib yozish.	5-8		
12.	M.S.N.I-17	"Bahorda bog'dagi ishlar" mavzusida 2ta gap tuzib yozing.	5-8		
13.	Xatolar ustida ishlash	Rasm o'rniga ularning nomlarini qo'yib yozish. <i>Ona bilan bola (gul</i> <i>rasmi) bilan lola.</i> <i>Odobli o'g'il ko'kdagi</i> <i>(yulduz rasmi), Odobli</i> <i>(qiz rasmi) – yoqadagi</i> <i>qunduz. (Maqol)</i>	5-8		
14.	Asos va qo'shimchal ar	X harfli so'zlar imlosini bilib oling. Asos va qo'shimchalarni belgilang. <i>Xabar beray o'zimdand,</i> <i>Kamina ham xizmatda</i> <i>Xola, xo'roz so'zida,</i> <i>Uchraydirman albatta.</i>	5-8		
15.	So'z yasovchi qo'shimcha	Topishmoq yozish. <i>Boshi taroq, dumi o'roq.</i> <i>(Xo'roz)</i>	5-8		
16.	Ketma-ket kelgan unlilar	Yonma-yon kelgan unli- larga oid so'zlar yozish. <i>Material, radiator,</i> <i>radio, tabiat, million</i>	5-8		

17.	Asos va asosdosh soʻzlar	Y bosh harfini oʻzidan keyingi harfga ulanishi. Soʻzlarning asos va qoʻshimchalarini belgilang. <i>Qiziq Yoʻlchi, Yoʻl-doshlar, “Yoʻlbars” deb yozishar. “Y”ni koʻrsat desalar, Bilmay barmoq tishlashar.</i>	5-8		
18.	Soʻz yasovchi qoʻshimcha	-ulla, -illa, -la qoʻshimchalari bilan feʼl yasab yozish.	5-8		
19.	Ot – soʻz turkumi takrorlash	Lugʻat diktant. Ot turkumidagi soʻzlarni tanlab yozish. <i>Mehnat, tovlanadi, davlat, hunar, kokilli, farishta, xazina, Hasan-Husan, chiroyli.</i>	5-8		
20.	Ot – soʻz turkumini takrorlash	“Kitob – mening doʻstimsan” mavzusida matn tuzib yozish. Otlarning tagiga chizish.	5-8		
21.	Ot va feʼllarni takrorlash	Z bosh harfini oʻzidan keying harfga ulanishiga eʼtibor berib yozing. <i>Tanishaylik: “Z” boʻla-man. Kim boʻlsa ziyrak, zukko, Suhbat qurib doimo, Zeriktirmayman aslo.</i>	5-8		
22.	Ot va feʼllarni takrorlash	Berilgan ot va feʼllardan birikma tuzib yozing. <i>Xurshid... kitob, kitob...</i>	5-8		

		<i>o'qi, olma... rangi, o'qish... sevaman.</i>			
23.	Ot, sifat va fe'llarni takrorlash	Topishmoqni yozing. Ot, sifat, fe'lning tagiga chizing. <i>Boshi xumday, Beli qilday. (Chumoli) Kichkina xumcha, Og'izlari burmacha. (Ko'sak)</i>	5-8		
24.	M.S.N.I-18 diktant	Bosh O' harfining o'zidan keyingi harfga ulanishiga e'tibor berib yozing. <i>"O"man, men bilan Yozilar O'zbekiston. O'zligini tanisa kim, Uni taniydi jahon.</i>	5-8		
25.	Diktant tahlili	Husnixat bilan yozing. Ot va fe'llarning tagiga chizing. <i>Osmon – borliq sokin turar, Dov-daraxtlar xayol surar. Xayol surar ham cho'milar, Yomg'ir yog'ar.</i>	5-8		
26.	Takrorlash	So'zlarni va shu so'zlar qatnashtirib gap yozish. <i>Pirilla, hayhayla, gijgijla.</i>	5-8		
27.	Takrorlash	3- sinf "O'qish kitobi" dagi asarlar asosida buyuk tarixiy shaxslar	5-8		

		nomlaridan yozish.			
28.	Takrorlash	Imlosi qiyin soʻzlarni yozish. <i>Mazaika, stadion, biologiya, milliard, material.</i>	5-8		
29.	Takrorlash	G‘g‘ harflarini keyingi harfga to‘g‘ri ulab yozing. <i>Men g‘ayratli G‘dirman, G‘ga o‘xshayman ozroq. Shovqin solmay aytingchi, Farqim nimada ortiq?</i>	5-8		
30.	Takrorlash	Yovvoyi hayvonlar nomidan 8ta yozish.	5-8		
31.	Takrorlash	Erkin diktant. Fasllarning o‘zingizga yoqqan xislatini ifodalab 1tadan gap yozing. <i>Qish:</i> <i>Bahor:</i> <i>Yoz:</i> <i>Kuz:</i>	5-8		
32.	Takrorlash	Shsh harflarini keyingi harfga to‘g‘ri ulab yozing. <i>Shman xizmatga shayman</i> <i>Bo‘lmang aslo shoshqaloq</i> <i>Shaxmat va “shahar”dan</i> <i>Meni topib oling tezroq.</i>	5-8		
33.	Takrorlash	Topishmoq yozish.	1		

		<i>Bir parcha patir Olamga tatir.</i>			
34.	Takrorlash	“O’lkam bahori” mav- zusida 3ta gap yozish. Unda quyidagi so’zlar- dan foydalaning.	5-8		
35.	Takrorlash	Chch harflarini keyingi harfga to’g’ri ulab yozing. <i>Chman bilmayman charchoq, Kimki bilimga chanqoq. Chala-chulpa chaynalmay, Meni o’qir qiynalmay.</i>	5-8		
36.	Mustahkam lash	<i>Ma’yus, ta’zim, ra’y, she’r, ne’mat, me’mor</i> so’zlarini yozish.	5-8		
37.	M.S.N.I-13	Belgini kuchaytitib ifodalaydigan sifatlardan 10ta yozing.	5-8		
38.	Takrorlash	ng harfini keyingi harfga to’g’ri ulab yozing. <i>O’quvchi ko’z o’ngida, Uchrayman so’z o’ngida, Bodiring diring-diring, Bexato, to’g’ri yozing.</i>	5-8		
39.	Takrorlash	Topishmoq yozish. <i>Tap-tap etadi Tagidan karvon o’tadi. (elak)</i>	5-8		
40.	Yilni yakunlash	(‘) tutuq belgili so’zlar yozish. <i>Kimning kelsa bilgisi</i>	5-8		

		Menman tutuq belgisi Uchrayman qaysi soʻzda, Qani kim topar tezda?			

Savol va topshiriqlar

1. Husnixat daqiqalarini tashkil etishning pedagogik, umumdidaktik talablari nimalardan iborat?
2. 1-4-sinflarda husnixat daqiqalari qanday tashkil etiladi?
3. Husnixatga oʻrgatish qoidalari deganda nimalar anglashiladi?
4. Husnixat daqiqalarini toʻgʻri tashkil etish uchun oʻqituvchi oldiga qanday talablari qoʻyiladi?
5. Boshlangʻich sinf dasturini husnixat daqiqalariga qoʻyiladigan talablar boʻyicha tahlil qiling.

Bilimlarni tekshirish uchun test topshiriqlari

1. Husnixat ahamiyati toʻgʻri berilgan qatorni aniqlang.

- A. Husnixatga oʻrgatish pedagogik va ijtimoiy ahamiyatga ega.
- B. Husnixatga oʻrgatish oʻquvchida estetik didni tarbiyalaydi.
- C. Husnixatga oʻrgatish mehnat qobiliyatini shakllantiradi.
- D. Husnixatga oʻrgatish imlo xatolarining oldini oladi.

2. Husnixatga oʻrgatishda qaysi fanlar tavsiyalariga asoslaniladi?

- A. Pedagogika va psixologiya.
- B. Maktab gigienasi va fiziologiya.
- C. A. B. D.
- D. Tilshunoslik va didaktika.

3. Husnixatga oʻrgatishda qaysi tamoyillarga asoslaniladi?

- A. Onglilik tamoyiliga.
- B. Genetik tamoyiliga.

- C. Bosqichli izchillik tamoyiliga.
- D. A.B.

4. Ritmik usul to'g'ri izohlangan qatorni toping.

- A. O'qituvchining sanog'i ostida yozish.
- B. Harf shtrixlari ustidan yozish.
- C. Havoda yozish.
- D. Yozuvni muntazam mashq qilish.

5. Genetik tamoyil nima?

- A. Harflarni o'xshash elementiga ko'ra guruhlab yozish.
- B. Harflarni ulanishiga ko'ra guruhlab yozish.
- C. Shakli oson harflardan, so'ng shakli murakkab harflarni guruhlab yozish.
- D. O'quvchining individual xususiyatini hisobga olib yozishni mashq qilish.

6. Yozuvga o'rgatishni o'qishga o'rgatish bilan bir paytda amalga oshirish qaysi tamoyilga kiradi?

- A. Genetik tamoyil.
- B. Onglilik tamoyili.
- C. Takrorlash tamoyili.
- D. O'quvchilarning individual xususiyatlarini hisobga olish tamoyili.

7. Quyidagi holatlar qaysi tamoyilga kiradi?

- 1. O'quvchining ruchkani ishlashi.
- 2. Daftarni parta ustida tutishi.
- 3. Yozuvda harflarni ulashi.
- 4. Yozuvdagi yutuq va kamchiliklarini aniqlash.
- A. Genetik tamoyil.
- B. Onglilik tamoyili.
- C. Individual xususiyatlarni hisobga olish tamoyili.
- D. Takrorlash tamoyili.

8. Husnixatga o'rgatishda yozuv daftariga qo'yiladigan talablar to'g'ri ko'rsatilgan qatorni toping.

A. 1-2-sinfda yozuv yo'li 4 mm, bosh harflar 8 mm bo'lgan qiya chiziqlari siyrak 2 chiziqli daftar, 3-4-sinfda bir chiziqli daftar

B. 1-sinfda yozuv yo'li 4 mm, bosh harflar uchun 8 mm bo'lgan qiya chiziqlari siyrak 2 chiziqli daftar, 2-4-sinfda bir chiziqli daftar

C. 1-4-sinfda 2 chiziqli daftarda husnixatga mashq qilinadi

D. 1-sinf 1-yarim yilligida kichik harflar uchun 4 mm, bosh harflar uchun 8 mmli 2 chiziqli daftar, 1-sinfning 2-yarim yilligida, 2-,3-,4-sinflarda 1-chiziqli daftar tutiladi

9. Bir chiziqli daftarda harflar bo'yi necha mm bo'ladi?

A. Kichik harf 4 mm, bosh harf 8 mm.

B. Kichik harf 3 mm, bosh harf 7 mm.

C. Kichik harf 3 mm, bosh harf 6 mm.

D. Kichik harf 5 mm, bosh harf 8 mm.

10. Genetik talabga ko'ra to'xtovsiz yozuv sinflari bo'yicha to'g'ri ko'rsatilgan qatorni toping.

1. 1-sinfda 5 daqiqa

2. 2-sinfda 7 daqiqa

3. 2-sinfda 8 daqiqa

4. 1-sinfda 4 daqiqa

5. 3-sinfda 12 daqiqa

6. 4-sinfda 15 daqiqa

7. 4-sinfda 16 daqiqa

A. 1, 2, 5, 7. B. 4, 3, 5, 7. C. 1, 3, 5, 6. D. 4, 2, 5, 7.

11. Yozuv jarayonida daftar qiyaligi va daftar bilan ko'z oralig'i qancha bo'ladi?

A. Daftar qiyaligi 25°, daftar va ko'z oralig'i 25 sm.

B. Daftar qiyaligi 65°, daftar va ko'z oralig'i 30 sm.

- C. Daftar qiyaligi 30°, daftar va koʻz oraligʻi 30 sm.
D. Daftar qiyaligi 65°, daftar va koʻz oraligʻi 30 sm.

12. Yozuv jarayonida ruchkaning uchi bilan barmoq oraligʻi necha sm boʻladi?

- A. 1,5 sm.
B. 2 sm.
C. 1,5-2 sm.
D. 1 sm.

13. Grafik malakalar qaysi oʻquv faoliyatlari bilan bogʻliq?

1. Oʻqish faoliyati. 2. Imlo. 3. Chizmachilik. 4. Rassomchilik. 5. Nutqiy faoliyat bilan.

- A. 1, 2, 5. B. 1, 2, 3, 5. C. 1, 2, 3. D. 1, 2, 3, 4, 5.

14. Yuqori qismidan tutashtiriladigan harflar berilgan qatorni toping.

- A. q, y, v.
B. q, ng, g, gʻ.
C. o, oʻ, v.
D. o, oʻ, v, q, g, y, gʻ.

15. Oʻrta qismidan tutashtiriladigan harflar berilgan qatorni toping.

- A. b, f, g, j.
B. b, f, g, j, p, l.
C. b, f, g, j, p, l, h.
D. b, f, q, g, j, gʻ, p.

16. Pastki qismidan tutashtiriladigan harflar berilgan qatorni toping.

- A. l, m, n, r, t, u.
B. a, d, e, h, j, k.
C. x, z, sh, ch,
D. A, B, S.

17. Yuqoridan boshlanib yoziladigan qatorni belgilang.

- A. B, D, E, F, G, G'.
- B. A, L, M, N.
- C. H, J, N, K, O', L, O.
- D. P, M, Q, R, S, U.

18. Pastdan boshlab yoziladigan harflar qatorini belgilang.

- A. A, M, N.
- B. B, O, O'.
- C. P, T, D.
- D. A va V

19. Tutashtiruvchi unsuri bo'lmagan bosh harflar qatorini belgilang.

- A. Q, X, Z.
- B. S, O', A.
- C. N, O, P.
- D. E, V, S, D.

20. Kichik yozma harflar tutashtirilishiga ko'ra necha turga bo'linadi va ular qaysi?

- A. 3 guruhga bo'linadi; yuqori, pastki, o'rta qismidan tutashtiriladi.
- B. 4 guruhga bo'linadi; yuqori, pastki, o'rta va qo'shimcha tutashtiruvchi chiziq.
- C. 2 guruhga bo'linadi; yuqori, pastki qismidan tutashtiriladi.
- D. Hamma harflar bir xilda tutashtiriladi.

21. Harflar yozuv shakliga ko'ra necha guruhga ajratiladi? Ta'lim jarayonida qaysi shaklidan foydalaniladi?

- A. Davlat o'lchamidagi (standartidagi) harflar bilan ifodalangan yozuv, badiiy harflar bilan ifodalangan yozuv.

B. Bosma harflar bilan yozilgan yozuv, yozma harflar bilan ifodalangan yozuv.

C. Bosma yozuv va grafik yozuv.

D. To'g'ri yozuv va yozma yozuv.

22. Tutashtiruvchi unsuri bo'lmagan bosh harflar o'zidan keyingi harflarga qanday ulanadi?

A. Qo'shimcha yordamchi chiziq bilan o'rta qismidan tutashtiriladi.

B. Qo'shimcha yordamchi chiziq bilan pastki qismidan tutashtiriladi.

C. Qo'shimcha yordamchi chiziq bilan o'rta va pastki qismidan tutashtiriladi.

D. Qo'shimcha yordamchi chiziq bilan yuqori qismidan tutashtiriladi.

23. Tutashtiruvchi unsurli bosh harflar qayeridan tutashtirilishiga ko'ra necha guruhga bo'linadi va ular qaysilar?

A. 2 guruhga bo'linadi: o'rta va yuqori qismidan tutashtiriladi.

B. 2 guruhga bo'linadi: pastki va yuqori qismidan tutashtiriladi.

C. 2 guruhga bo'linadi: o'rta va pastki qismidan tutashtiriladi..

D. Guruhga bo'linmaydi, faqat o'rta qismidan tutashtiriladi.

24. O'zbek yozuvida harflardan tashqari qanday belgilar ishlatiladi?

A. Tutuq belgisi.

B. Chiziqcha.

C. Yumshatish belgisi.

D. A, B.

25. O'zbek hattotlari nomi berilgan qatorni aniqlang.

A. Sulton Ali Mashhadiy, Mir Ali Tabriziy, Shoh Muzaffar.

B. Abdurahmon Xorazmiy, Behzod, Mir Ali Qilqalam, Hofiz Sheroziy.

- C. Muhammad bin Husayn at-Tibiy.
- D. A, B ,C.

26. Husnixatga o'rgatish qaysi metodlarda amalga oshirilgan?

- A. Chiziqli metod.
- B. Nusha ko'chirish metodi.
- C. Ijodiy metod.
- D. A va B.

27. Yozuvga o'rgatishning gigiyenik talablari qaysi qatorda ko'rsatilgan?

- A. Maktab mebelini to'g'ri tanlash
- B. Partaning (yoki stol va stulning) o'quvchi bo'y-bastiga mos bo'lishi, yorug'likning chap tomondan tushishi
- C. Parta bilan o'quvchining ko'krak qafasi orasida 5 enli oraliq qolishi, ruchka uch barmoq orasida ushlanishi, ruchkaning uchi bilan barmoqlar orasi 1,5-2 sm bo'lishi
- D. A,B, C.

28. Sinf doskasi bilan 1-parta oralig'i qancha bo'ladi?

- A. 1,5 metr.
- B. 2 metr.
- C. 2,5 metr.
- D. 1 metr.

29. O'zbek xalqi va uning ajdodlari qaysi yozuvlardan foydalangan?

- A. So'g'd, Xorazmiy, mixat yozuvidan.
- B. Uyg'ur, arab, lotin, kiril, runik yozuvidan.
- C. A va B.
- D. Fors va chig'atoy yozuvidan.

30. Qadimda yozuvga o'rgatishning qaysi usullaridan foydalanilgan?

- A. Harflardan nusxa ko'chirish
- B. Ijodiy ko'chirib yozish
- C. Nusxa ko'chirish va ijodiy ko'chirib yozish
- D. Mustaqil ko'chirib yozish

31. Grafik malakalar necha bosqichda va qanday tartibda amalga oshiriladi?

- 1. Turli shakllar chizish.
- 2. Harf elementlarini yozish.
- 3. Bosh va kichik harflar yozish.
- 4. Kichik va bosh harflar yozish.
- 5. Harf birikmalari yozish.
- 6. Bo'g'in yozish.
- 7. So'z yozish.
- 8. Gap yozish.

A. 1, 2, 4, 5, 6, 7, 8. B. 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8. C. 1, 2, 3, 5, 6, 7. D. 1, 2, 3, 5, 6, 7, 8.

32. Lotin alifbosi asosidagi yozuvdan qachon foydalanilgan va foydalanilmoqda?

- A. 1929- yildan 1939- yilgacha; 1996- yildan boshlab.
- B. 1926- yildan 1940- yilgacha; 1995- yildan boshlab.
- C. 1929- yildan 1940- yilgacha; 1996- yildan boshlab.
- D. 1929- yildan 1940- yilgacha; 2005- yildan boshlab.

33. 3-4-sinfda ona tili darsining necha daqiqasi husnixatga ajratiladi?

- A. 8-10 daqiqasi.
- B. 10 daqiqasi.
- C. 8 daqiqasi.
- D. 12 daqiqasi.

34. Yozuv materialini tanlashda nimalarga e'tibor qaratiladi?

- 1. Harflarning oson-qiyinligiga qarab yozish tartibini belgilash.

2. Harflarning soʻz boshida, soʻz oʻrtasida va soʻz oxirida kelishini hisobga olish.

3. Matnning bolalar hayotiga mosligini hisobga olish.

4. Janr xususiyatlarini hisobga olish.

5. Imlosida xato qilish mumkin boʻlgan soʻzlardan tanlash.

6. Yozuv materialini oz-ozdan koʻpaytirib borish.

A. 1,2,3,5,6 B. 1,2,3,4 C. 1,2,3,4,5,6 D. 1,2,3,4,6.

35. Yozuvdagi qanday kamchiliklar grafik xatolarga kiradi?

A. Harfning qiyaligi ulanishi, eni, boʻyi, chiziqlar orasidagi holati.

B. Harfning qiyaligi, ulanishi, kichik harflarning asosiy yozuv chizigʻiga tegmay yoki undan chiqib ketishi.

C. Bosh harflarni yuqoridagi yordamchi chiziqlarga tekkizib yozish.

D. B va C.

36. Oʻrta qismidan tutashtiriladigan harflar berilgan qatorni toping.

A. A, G, J, Y, Gʻ.

B. F, E, J, Y, G, Gʻ.

C. F, E, J, Y, G, X, Gʻ.

D. A, L, Y, J, G, Gʻ.

37. Ikki chizigʻ oraligʻiga yoziladigan harflar guruhini aniqlang.

A. a, e, i, m.

B. b, d, k,

C. g, q, j,

D. a, b, j.

38. Ikki chizigʻ oraligʻiga yoziladigan harflar guruhini aniqlang.

A. v, x, oʻ, gʻ, h.

B. l, t, h, sh.

C. p, y, gʻ, ng.

D. n, o, r, s, u, v, x, oʻ.

39. Chiziqdan pastga tushib yoziladigan harflar guruhini aniqlang.

- A. *p, y, g', ng.*
- B. *l, t, h, sh, ch.*
- C. *f, ng, t.*
- D. *b, f.*

40. Yozma kichik harflar tutashtirilishiga ko'ra nechta guruhga ajratiladi?

- A. 2ta.
- B. 4ta.
- C. 3ta.
- D. 2ta.

41. o, o', v kichik harflari tutashtirilishiga ko'ra qaysi guruhga kiradi?

- A. *Yuqori kesishishdan tutashtiriladi.
- B. Pastki kesishishdan tutashtiriladi
- C. O'rta qismidan kesishishdan tutashtiriladi.
- D. Yu ori va o'rta kesishishdan tutashtiriladi.

42. a, d, e kichik harflari tutashtirilishiga ko'ra qaysi guruhga kiradi?

- A. Yuqori kesishishdan tutashtiriladi.
- B. *Pastki kesishishdan tutashtiriladi
- C. O'rta qismidan kesishishdan tutashtiriladi.
- D. Yuqori va o'rta kesishishdan tutashtiriladi.

43. b, f, g, j kichik harflari tutashtirilishiga ko'ra qaysi guruhga kiradi?

- A. Yuqori kesishishdan tutashtiriladi.
- B. Pastki kesishishdan tutashtiriladi
- C. *O'rta qismidan kesishishdan tutashtiriladi.
- D. Ustki va pastki kisishishdan tutashtiriladi.

44. Boshlang'ich sinflarda o'quvchilarni husnixatga o'rgatish ehtiyojiga kirmaydigan javobni belgilang.

- A. Insonning o'z fikrini boshqa kishilarga yozma shaklda yetkazish.
- B. Yozuv kishilarning bilimlarni egallashda ahamiyati yo'q.
- C. Yozma nutq avlodlarni bir-biriga bog'laydi, uzoq saqlanadi.
- D. Yozuv tufayli kishilarning fikr-qarashlari, insoniyat qo'lga kiritgan bilimlar avloddan-avlodga yetib boradi, abadiy yashaydi.

45. Husnixat va uni o'qitish metodikasi fanining vazifasi sanalmaydigan qatorni belgilang.

- A. Talabalarni husnixatga o'rgatish metod va usullari bilan tanishtirish.
- B. Talabalarning chiroyli yozish malakalarini shakllantirish.
- C. Husnixat daqiqalarini rejalashtirish va mazmunini va mundarijasini ishlab chiqish ko'nikmalari bilan qurollantirish.
- D. Talabalarni grammatik qoidalar bilan tanishtirish.

46. Pedagogika oliy o'quv yurtlarida o'qitiladigan husnixat va uni o'qitish metodikasi fanining maqsadini aniqlang.

- A. Talabalarga husnixat metodikasidan nazariy ma'lumot berish.
- B. Ona tili darslarining grammatika va omlo bilan bo'g'liqligini anglashlarifa erishish.
- C. Boshlang'ich ta'limida o'quvchilarning o'qish ko'nikmalarini takomillashtirish.
- D. Fonetik bilimlarning amaliy ahamiyatini tushuntirish.

47. Husnixatga o'rgatishning ahamiyatini aniqlang.

- A. O'quvchilarda mehnat madaniyatini tarbiyalaydi.
- B. Topshiriqlarni toza, aniq va tushunarli bajarish ko'nikmasini shakllantiradi.
- C. Dastxatga pala-partish va be'etibor munosabatda bo'lishdan saqlaydi.
- D. A, B va C.

48. O'quvchilarni husnixatga o'rgatmaslikning oqibati berilagan qatorni belgilang.

A. O'quvchilarning dastxatlariga be'etibor munosabatda bo'ladilar.

B. Imloviy savodxonlikka putur yetkazadi.

C. A va B.

D. Qo'l harakatini to'g'ri boshqarmaydi.

49. Husnixat bilan yozishning ijtimoiy ahamiyatini izohlang.

50. Husnixat va uni o'qitish metodikasi boshqa fanlar bilan uzviy aloqasini yoriting.

51. Husnixatga o'rgatish tamoyillarini aniqlang.

A. Onglilik tamoyili, genetik tamoyil.

B. Ko'rgazmalilik tamoyili , shartli yozuv tamoyili.

C. Takrorlash tamoyili, grammatika asosida imloga o'rgatish.

D. Bolaning yosh va individual xususiyatlarini hisobga olmaslik tamoyili.

52. Husnixatga o'rgatish tamoyillariga kirmaydigan javobni aniqlang.

A. Yozuvga o'rgatishning o'qishga o'rgatish bilan bir paytda amalga oshirish tamoyili.

B. Chiroyli yozuvning imlo bilan bog'liqligi tamoyili.

C. Savodli yozuvning grafik bilimlar bilan bog'liqlik tamoyili.

D. Ko'rgazmali tasvir.

53. Husnixatga o'rgatsi qaysi ko'nikmalar bilan bog'liq?

A. Imloviy savodxonlik bilan.

- B. Daftar chiziqlariga rioya qilish bilan.
- C. O‘qish ko‘nikmasi bilan.
- D. A va C.

54. Harflarning shaklini to‘g‘ri yozish, unsurlarini to‘g‘ri ulash, harflarni bosmasdan bir tekisda yozish, so‘zlarni qatorda to‘g‘ri joylashtirish qaysi tamoyilga kiradi?

- A. Onglililik tamoyili, genetik tamoyil.
- B. Ko‘rgazmalilik tamoyili , shartli yozuv tamoyili.
- C. Takrorlash tamoyili, grammatika asosida imloga o‘rgatish.
- D. Savodli yozuvning grafik bilimlar bilan bog‘liqlik tamoyili.

55. O‘quv va yozuvning o‘zaro aloqadorligi nimalarda namoyon boladi? Fikringizni misollar bilan asoslab yozing.

56. Siz qaysi tamoyilni asosiy deb bilasiz?

57. Husnixatga o‘rgatishning metod va usullari metodikada nechta usuli ko‘rsatilgan?

- A. 8ta.
- B. 7ta.
- C. 10ta.
- D. 9ta.
- E.

58. “Harf shakllarini tahlil qilish usuli”ga mos keladigan javobni aniqlang.

- A. Harflar bir butun holda bo‘ladi, u tahlil qilinmaydi.
- B. Kichik q harfining birinchi elementi to‘liq oval, ikkinchi elementi pasti halqali unsur dan iborat.
- C. Harf elementlardan tuziladi.
- D. Harf elementlarini tasavvur qilish.

59. Yozuv malakasini ongli o‘zlashtirish usuliga to‘g‘ri tavsif berilgan?

A. Harflar bir necha elementdan tashkil topgan bo'lib , ular bir butun shaklda yoziladi, ammo o'qituvchi uning necha elementdan iboratligini eslatib o'tadi.

B. O'quvchining sanog'i ostida harf va uning elementlarini yozishi.

C. To'g'ri o'tirish, ruchkani to'g'ri ushlash, daftarni to'g'ri holatda qo'yish kabi talablar asosida: so'zlarda harflarning balandligini va qiyaligini bir xilda saqlash, so'zlarda harf unsurlari va harflarning oralig'ini bir xil uzoqlikda chamalab yozish.

D. Harflarni ruchkani havoda harakatlantirib yozish.

60. Tasavvur orqali yozishga o'rgatish usuliga to'g'ri tavsif berilgan?

A. Harflar bir necha elementdan tashkil topgan bo'lib , ular bir butun shaklda yoziladi, ammo o'qituvchi uning necha elementdan iboratligini eslatib o'tadi.

B. O'quvchining sanog'i ostida harf va uning elementlarini yozishi.

C. To'g'ri o'tirish, ruchkani to'g'ri ushlash, daftarni to'g'ri holatda qo'yish kabi talablar asosida: so'zlarda harflarning balandligini va qiyaligini bir xilda saqlash, so'zlarda harf unsurlari va harflarning oralig'ini bir xil uzoqlikda chamalab yozish.

D. Harflarni ruchkani havoda harakatlantirib yozish.

Sinfda o‘qish darslarining maqsad va vazifalari, ta’limiy-tarbiyaviy ahamiyati

Hozirgi kunga qadar adabiy ta’lim OTMlarning boshlang‘ich ta’lim tizimida ona tili o‘qitish metodikasining tarkibida o‘rganilib kelinmoqda. Adabiyot o‘qitish metodikasi mustaqil fan sifatida o‘z statusiga ega bo‘lgani sababli metodist olimlar boshlang‘ich ta’limda ham adabiyot o‘qitish metodikasiga mustaqil fan sifatida qarash lozimligini ilmiy-metodik jihatdan asoslashga harakat qilmoqdalar.

Bu borada Q.Husanboyeva, F.SHodiyev, M. Hazratqulovlarning “Boshlang‘ich sinflarda adabiyot o‘qitish metodikasi” darsligida²², G. Mamatovanning “Boshlang‘ich sinf o‘qish darslarida adabiy tushunchalarni shakllantirish metodikasi”²³, SH. Sariyevning “Boshlang‘ich sinflarda matn ustida ishlash orqali nutq o‘stirish”²⁴ nomli tadqiqot ishlari shular jumlasidandir.

Ma’limki, XX asrning 2-yarmida boshlang‘ich sinf metodikasida badiiy asarga estetik jihatdan yondashib san’at asari sifatida o‘rganish g‘oyasi ilgari surilgan bo‘lsa, psixologik izlanishlar kichik yoshdagi o‘quvchilarning potensial qobiliyati adabiyot dunyosini tanishtirishga boshqacha yondashish kerakligini taqozo etmoqda. Jumladan, N.N.Svetlovskaya o‘quvchining mustaqil o‘qish nazariyasini ishlab chiqqan bo‘lsa, Ye.A.Adamovich, M.S.Vasileva, V.G.Goretskiy, M.I.Omorokov, T.G.Ramzayeva va boshqalar badiiy asarning shakl va mazmunini tahlil qilish, L.A.Gorbushina, O.V.Kubasova, L.N.Mali, L.V.Nefedova va boshqalar ishlab chiqqan metodikada o‘quvchilarning ijodiy ishlariga, ayrimlar esa o‘qish texnikasini rivojlantirish kerakligi g‘oyasini ilgari surdilar. Shunday

²² Husanboyeva Q. va b. Boshlang‘ich sinflarda adabiyot o‘qitish metodikasi. Samarqand. 2019.

²³ Mamatova G. Boshlang‘ich sinf o‘qish darslarida adabiy tushunchalarni shakllantirish metodikasi. PFFD (PhD).–T.: 2020.

²⁴ Sariyev SH. Boshlang‘ich sinflarda matn ustida ishlash orqali nutq o‘stirish. PFFD (PhD).–T.: 2020.

qilib, boshlang'ich ta'lim metodikasi metodik fan sifatida shakllanish bosqichlarini bosib otdi.

Har bir fan o'zining o'rganish ob'yekti va predmetiga ega bo'lganidek, hozirgi kunda boshlang'ich sinflarda o'qish metodikasi adabiy ta'lim metodikasi sifatida ish ko'rishi lozimligi g'oyasi ilgari surilmoqda. Haqiqatan ham, adabiyot o'qitish sistematik kursiga tayyorlovchi predmet sifatida o'qish metodikasi bolalar adabiyoti namunalari asosida o'z maqsad va vazifalarini belgilaydi. Shundan kelib chiqqan holda, boshlang'ich sinfda o'qish darslarining o'rganish ob'yekti – o'quvchilarning adabiy ta'limni egallash jarayoni deb belgilanishi maqsadga muvofiq.

“Adabiy ta'lim” atamasi o'zaro bog'liq bo'lgan uch jarayonni o'z ichiga oladi: 1) adabiy-badiiy asarlar bilan tanishtirish jarayonida shaxs tarbiyasi; 2) o'qitish, ya'ni bolalar adabiyotini maktab fanlaridan biri sifatida o'qitish; 3) shaxsning o'zini rivojlantirishini shakllantirish.

V.V.Golubkov tomonidan ishlab chiqilgan “Nima uchun o'rgatish kerak?” (badiiy asarni o'rgatish maqsadiga mos), “Nimani o'rgatish kerak?” (adabiy ta'limning mazmuni), “Qanday o'rgatish kerak?” (talabalarning – bo'lajak o'qituvchining maqsadi, mazmuni, mos metod va usullar, vositalar), “Nima uchun shunday o'qitish kerak, boshqacha emas?” (tanlangan yo'lning ilmiy asoslanganligi) adabiy ta'lim metodologiyasiga asoslanilgan. Hozirgi kun metodikasida bu masalaga o'quvchi nuqtai nazaridan qaralmoqda. Unga ko'ra o'quvchi tomonidan tan olingan o'quv maqsadi sifatida quyidagilar belgilangan:

1. “Nimani o'rganyapman?” (adabiy ta'limning o'quvchi shaxsi tomonidan qabul qilingan mazmuni);
2. “Qanday o'qiyman, qanday o'rganaman?” (bola o'zlash-tirishning qaysi usullaridan foydalanishi);
3. “Nega men shu usulda o'rganyapman, boshqa usulda emas?” (o'rganayotgan usullaridan qaysi birining samarali ekanini anglashi)

Metodologiyaning fan sifatida rivojlanishida bir paradigmaning boshqasi bilan bog'liqligiga asoslanib o'qitish ko'zga tashlanadi.

Bunda “Nima uchun o‘qituvchi dars beradi?”, “Nima uchun bola o‘qiydi?” savollarga javoblar mos tushadi.

Badiiy asarlarni o‘qish bilan bog‘liq holda shaxsni estetik tarbiyalash, bilim berish, tarbiyalash, e‘tiqodi va dunyoqarashini shakllantirish, maktabda o‘qitiladigan boshqa predmetlar kabi bolalar adabiyoti namunalarini san‘at asari sifatida o‘rgatish nazarda tutiladi.

1-sinfda o‘quvchi adabiy ta‘limning tub mohiyati bilan bog‘liq bunday maqsadlarni o‘z oldiga qo‘ya olmaydi (maqsad: ma‘naviy barkamol, madaniy bo‘shliqlarni to‘ldirish, so‘z san‘atini o‘zlashtirish.). O‘qituvchi bu maqsadlarni o‘rtaga tashlab, o‘quvchilarni maqsad sari yo‘naltiradi. Siz nima o‘qiyapsiz? O‘ylang, nima uchun bu asarni o‘qiyapmiz? Bu asarni hozirgi o‘qish va tahlil qilish usulimiz bilan yaxshi o‘zlashtira oldingizmi?

Keyinchalik o‘quvchi badiiy asar tanlash, kitobxon bo‘lish uchun nimalarni bilish kerakligini, yaxshi kitob turli xil kechinmalarni (qayg‘urish, tashvishlanish, ruhlantirish, quvontirish) yuzaga keltirishini, fikrlashga undashini, o‘zining pozitsiyasini tanlash imkonini berishini bilib boradi.

Maktabda adabiy ta‘lim quyidagilarini belgilab olishni nazarda tutadi:

1) adabiy ta‘limning maqsadi va mazmun-mundarijasini belgilab olish;

2) o‘quvchilarning yoshiga mos asarlarning tanlanishini;

3) maktabda asarni tahlil qilishni;

4) o‘qish texnikasini;

5) o‘qishga bo‘lgan qiziqishni;

6) o‘qitishning metod, usul va vositalarini;

7) o‘quvchilarning og‘zaki va yozma nutqini;

8) mustaqil o‘qish ko‘nikmalarini rivojlantirishni;

9) adabiy ta‘limda o‘quvchilarga individual va differentsiyal yondashishni.

Rus metodist olimlari tomonidan metodikaning asosi sifatida 4ta didaktik qoida keltiriladi:

1. Ta'lim o'quvchilarning anglashlariga har tomonlama ta'sir etuvchi xarakterda bo'lishi.

2. O'quvchilar oldilariga qo'yilgan masalani aniq tushunishlari.

3. Metodist yangi murakkab hodisalarni tanish hodisalardek oson ko'rsata olish mahoratiga ega bo'lishi.

4. Deduksiyani induksiya bilan bog'lashi.

Taniqli uslubshunos M.A. Ribnikova bu metodik sistemaga jonli jarayon sifatida qaraydi va asosiy diqqatni metodik sistemaga qaratish lozimligini ta'kidlaydi.

Hozirgi adabiy ta'limni o'qitishda maktab o'sib kelayotgan yosh avlodni insoniyat tarixi davomida yaratilgan va shu vaqtgacha to'ldirib kelingan milliy ma'naviy madaniyatni egallashga undayapti. Shu bilan birga, maktab o'quvchilarni bolani real hayotga tayyorlash, ongli ravishda kasb tanlashiga erishish talabini qo'ymoqda. Buning uchun o'quvchilarning imkoniyatlarini va asosiy faoliyatlarini hisobga olgan holda o'qitishning har bir bosqichida maktab adabiy ta'limi tayanch maqsadlarni belgilab olish lozim.

Adabiy ta'lim bosqichlari hozirgi zamonaviy ta'lim bosqichlariga to'g'ri kelmaydi. Boshlang'ich ta'lim maktablarining asosiy vazifasi - o'quvchilarni atrofdagi kishilar bilan madaniyatli muomala qilishga o'rgatish.

Boshlang'ich sinflarning o'qish darslari o'z mohiyati, maqsad va vazifalariga ko'ra ta'lim tizimida alohida o'rin tutadi. Negaki uning zaminida savodxonlik va axloqiy-ta'limiy tarbiya asoslari turadi. SHuning uchun ham boshqa predmetlar ta'limini o'qish ta'limisiz tasavvur qilib bo'lmaydi.

O'quvchi matnni to'g'ri, tez, tushunib o'qish, mazmunini o'zlashtirish bilan ilk bor o'qish darslarida yuzlashadi. O'qish darslari orqali o'quvchilarning Davlat ta'lim standartlari (DTS) talablari bo'yicha o'zlashtirishlari ko'zda tutilgan o'quv-biluv ko'nikma-malakalari hamda bilimlarni egallashlariga yo'l ochiladi. Aynan o'qish ta'limida insonning, avvalo, o'zligini, qolaversa, olamni anglashga bo'lgan intilishlariga turtki beriladi.

Shu maqsadda «O'qish kitobi» darsliklariga ona tabiat, atrofimizni o'rab turgan olam, Vatanimiz tarixi va bugungi qiyofasi,

kattalar va bolalar hayoti, mehnatsevarlik, istiqlol va milliy-ma'naviy qadriyatlar, xalqlar do'stligi va tinchlik kabi turli mavzular bo'yicha atroflicha tushunchalar berishga mo'ljallangan badiiy, axloqiy-ta'limiy, ilmiy-ommabop asarlar kiritiladi.

O'qish darslari savod o'rgatish davrida o'quvchilarni bo'g'in, so'z va gaplar bilan amaliy tanishtirish va ularni o'qish, rasmlar asosida hikoya qilish tarzida uyushtirilsa, o'qish texnikasi egallangandan so'ng o'qish muayyan mavzular bo'yicha tanlangan badiiy, ilmiy-ommabop matnlar yuzasidan olib boriladi.

Boshlang'ich sinf "O'qish kitobi" darsliklariga kiritilgan muayyan mavzular o'quvchilarni badiiy adabiyotning sehrli olamiga olib kirishi, dunyoqarashlarini milliy istiqlol mafkurasi asosida to'g'ri shakllantirishga qaratilishi bilan belgilanadi. Shunga ko'ra, o'qish darslarining yetakchi xususiyati o'quvchilarning savodxonligini ta'minlash bilan birga o'quvchilarni milliy mafkura asosida yuksak axloqiy qadriyatlar ruhida tarbiyalashga qaratiladi.

Boshlang'ich sinflarning o'qish darslarida o'rganiladigan asarlarning mavzu doirasi ancha keng bo'lib, ular ona tabiat, yil fasllari, xalq og'zaki ijodi, mehnatga muhabbat, asosiy bayram sanalari, milliy istiqlol va ma'naviyat kabi umumiy mavzular doirasida birlashtirilgan.

O'qish darslari uchun tanlangan mavzular o'quvchilarga kundalik hayot, mustaqillikni mustahkamlash va insoniy munosabatlar bo'yicha ham bilim va tarbiya berishni ko'zda tutadi. Bular ichida istiqlol, vatan, ma'naviyat va tabiat haqidagi mavzular alohida ajralib turadi. Ulardan ko'zlangan maqsad o'zlikni anglash, istiqlol, vatan va tabiat bilan bog'liq tuyg'ularni uyg'otishdir.

Vatan, atrofimizdagi olam, mehnat kabi mavzular o'qish darsliklaridagi keng qamrovli mavzulardan bo'lib, 2-sinf "O'qish kitobi"dagi **«Ona yurtim-oltin beshigim»** bo'limiga kiritilgan **«Vaqtning hajmi qancha»** (H. Imonberdiyev), **«Vatanjonim, Vatanim»** (P.Mo'min), **«Vatan»**, **«Toshkent – O'zbekiston poytaxti»**, **«Biz Vatanning ertasi»** (Muqim Qodir), **«Tandir»** (Rivoyat), **«Ozod Vatan – obod Vatan»** (Normurod Narzullayev),

“Bolajon hayajoni” (Miraziz A’zam), 3-sinfda **«Biz buyuk yurt farzandimiz»** bo’limidagi **“Vatan madhi”** (Orif To’xtash), **“Yurtim jamoli”** (Dilshod Rajab), **“Yaxshilik ketidan yaxshilik keladi”** (Xudoyberdi To’xtaboyev), **«Vatan desam»** (Ulug’bek Hamdam), 4-sinfda **«Ulug’ va aziz Vatanim, mangu bo’l omon »** bo’limidagi **«Iqboli buyuksan»** (A.Oripov), **“Xarita”** (N.Norqobil), **“Kichik Vatan”** (Ashurali Jo’rayev) kabi asarlar misolida atroflicha tahlilga tortiladi.

Ijtimoiy-tarixiy mazmundagi mavzular Vatanimiz o’tmishi, xalqimiz hayoti, mardonavor kurashi, ulug’ siymolar tomonidan amalga oshirilgan ishlar, tarixiy sanalar to’g’risida muayyan tasavvur beradi. Beruniy, Ibn Sino, Pahlavon Mahmud, Amir Temur, Alisher Navoiy, Bobur va boshqa ajdodlarimiz haqidagi matnlar shular jumlasidandir. Bu xildagi asarlar o’quvchilarni faqat o’tmishimiz bilan tanishtirib qolmasdan, Vatan oldidagi farzandlik burchi va mas’uliyatini teran anglashga ham yordam beradi. Ularda Vatanga muhabbat tuyg’usi shu tariqa shakllanadi. Vatanimiz o’tmishi haqida hikoya qilingan asarlar bilan tanishish va ularni tahlil qilish jarayonida o’quvchilar o’tmish bilan bugungi kunni taqqoslash imkoniga ega bo’ladilar, jamiyat taraqqiyoti xususida qisqacha bo’lsa-da, tushuncha hosil qiladilar. Bu borada ayniqsa milliy istiqlol bilan bog’liq E.Malikovning **«Afrosiyob – tezyurar poyezd»**, A.Obidjonning **«O’zbekistonim»**, N.Narzullayevning **«Ozod Vatan – obod Vatani»** (2-sinf), Muhabbat Hamidovaning **«Vatanni tanish»** (3-sinf), S. Barnoyevning **«Mangulikka tatigulik kun»**, Abdulla Oripovning **“Iqboli buyuksan”** (4-sinf) mavzusidagi asarlari yaqindan yordam beradi.

Tabiatga oid mavzular yordamida o’quvchilar tabiatdagi o’zgarishlar, yil fasllarining almashinuvi, hayvonot olamiga doir bilimlarni egallaydilar. Bunday mavzudagi asarlar o’quvchilarni kuzatuvchanlikka, tabiatni sevishga, unga nisbatan to’g’ri munosabatda bo’lishga o’rgatadi.

Tabiat tasviriga oid matnlar ustida ishlashda tabiat bag’riga sayohat uyushtirilib, bolalar kuzatuvchanlikka o’rgatilsa,

vatanparvarlikka oid asarlar tahlili vatanning dongdor kishilari bilan uchrashuvlar yoki mavzuga daxldor kinofilmlar namoyishi vositasida amalga oshirilsa, dars samaradorligi yanada ortadi.

Umuman, «O‘qish kitobi» darsliklaridagi barcha mavzular o‘quvchilarga ta’lim-tarbiya berish bilan birga, ularning lug‘atini bo‘yitishga, og‘zaki va yozma nutqini to‘g‘ri shakllantirish va nutq madaniyatini o‘stirishga ham qaratiladi.

Amaldagi «O‘qish kitobi» darsliklarida materiallarning sinfdan sinfga o‘tgan sari mavzu jihatidan ham, mazmun jihatidan ham kengaya borishi hisobga olingan. Masalan, 1-sinfda o‘rgatiladigan **«Ajdodlarimiz-faxrimiz»**, **«Ilm-aql chirog‘i»**, **«Zumrad bahor»**, **«Kumush qish»** kabi mavzular 2-4-sinflarda ham davom ettirilgan. Bu esa o‘quvchilarning oldingi bilimlari to‘ldiradi va bo‘yitadi.

Uzluksiz ta’limning boshqa bosqichlaridan farqli o‘laroq, boshlang‘ich sinflarning o‘qish darslarida o‘quvchilarning o‘qish malakalarini shakllantirish, asar matni ustida ishlash ta’limning **didaktik maqsadi** hisoblanadi. U turli mavzudagi matnlar ustida ishlash orqali ma’naviy-ahloqiy, adabiy-estetik tarbiya bilan chambarchas bog‘lab olib boriladi.

Darsliklardagi har bir mavzu uchun tanlangan matnlarning janriy rang-barangligiga, poetik mukammalligiga, o‘quvchilarning bilim darajasi va yosh xususiyatlariga mos kelishiga alohida e’tibor qaratiladi.

O‘quvchilar darsliklar yordamida o‘zlashtiriladigan bilim, ko‘nikma va malakalarining kelajak hayotda zarur bo‘lishini tushunib yetishishlariga erishish o‘qituvchilar oldidagi muhim vazifalardandir.

Boshlang‘ich ta’lim bo‘yicha DTS va «Ona tili» o‘quv dasturida o‘qish ta’limi oldiga qo‘yilgan talablarni amalga oshirish sinfdan o‘qishni to‘g‘ri tashkil qilish, o‘qitish bosqichlari, tamoyillari va metodlari, birinchi navbatda, ilg‘or pedagogik texnologiyalardan o‘rinli foydalanishga ko‘p jihatdan bog‘liqdir.

Hozirgi globallashuv davri boshlang‘ich sinflarda sinfdan o‘qish darslarini tashkil etishga yangicha yondashuvni taqozo etmoqda.

Ma'lumki, o'qish dasturida o'qish mavzulariga doir asarlar belgilab ko'rsatilgan. Muayyan mavzuni belgilab berish va darslikda berilgan asarni o'qishga o'quvchini majbur qilish tendensiyasidan voz kechish o'quvchini erkin faoliyatga va mustaqil fikrlashga imkoniyat beradi. Bu ta'lim sharoitini va shakllarini o'zgartirishni taqozo etadi. Boshlang'ich sinflar uchun umumiy o'rta ta'limning yuqori sinflaridan ajratib o'qitadigan maktablar tashkil qilish, ta'limda bolalarning erkin hatti-harakatiga va qiziqishlariga asoslanish haqiqiy kitobxonni tarbiyalashga yordam beradi. Buning uchun maktabda bolalar o'tirib, yotib, dumalab o'qiydigan xonalar, badiiy jihatdan bezatilgan kitoblar bilan ta'minlangan kutubxonalar tashkil qilish bilan davlat ta'lim standarti talablarini bajarish mumkin. Shunda kitobxonlar jamoasi – o'quvchilar yuzaga keladi, ular o'zaro fikr almashadilar, o'zlari bir-birlarini kitob o'qishga qiziqtiradilar.

Umuman olganda, o'qish darslari oldiga qo'yiladigan **didaktik vazifalar** quyidagilardan iborat:

1. *O'quvchilarda yaxshi o'qish sifatlari: to'g'ri, tez, ongli, ifodali o'qish malakalarini shakllantirish.*

2. *O'quvchilarni kitobdan foydalanishga, undan kerakli bilimlarni olishga o'rgatish, kitobga muhabbat uyg'otish; ularni oddiy kitobxondan chuqur mulohaza yurituvchi, ijodkor kitobxon darajasiga ko'tarish.*

3. *O'quvchilarning atrof-muhit haqidagi bilimlarini kengaytirish va bo'yitish hamda ilmiy dunyoqarashlarini shakllantirish.*

4. *O'quvchilarni axloqiy, estetik jihatdan yetuk va mehnatga muhabbat ruhida tarbiyalash.*

5. *O'quvchilarning bog'lanishli nutqini va adabiy-estetik tafakkurini o'stirish.*

6. *O'quvchilarning xayolot olamini bo'yitish.*

7. *Elementar adabiy tasavvurlarni shakllantirish.*

SHuni unutmazlik kerakki, har bir ta'limiy vazifani bajarishning aniq va ilmiy metodik usullari mavjud bo'lib, ular zamonaviy o'qitish usullari bilan bo'yitib borilmoqda. Bu vazifalar boshqalari bilan

o'zaro bog'liq holda va sinfdan tashqari o'qish mashg'ulotlari jarayonida hal qilinadi.

O'qish darslarida qo'llaniladigan metod va usullar

“Ta’lim to’g’risida”gi Qonunning “Asosiy tushunchalar” bo’limida tarbiya “aniq maqsadli hamda ijtimoiy-tarixiy tajriba asosida yosh avlodni har tomonlama kamol toptirishga, ularning ongini, ma’naviy-axloqiy qadriyatlar asosida va dunyoqarashini shakllantirishga qaratilgan tizimli jarayon” ekani, ta’lim “ta’lim oluvchilarga chuqur nazariy bilim, malakalar va amaliy ko’nikmalar berishga, shuningdek, ularning umumta’lim va kasbiy bilim, malaka hamda ko’nikmalarini shakllantirishga, qobiliyatini rivojlantirishga qaratilgan tizimli jarayon”²⁵ ekani, “Umumiy o’rta va o’rta maxsus ta’lim” bo’limida “Boshlang’ich ta’lim ta’lim oluvchilarda umumiy o’rta ta’limni davom ettirish uchun zarur bo’lgan savodxonlik, bilim, malaka va ko’nikmalar asoslarini shakllantirishga qaratilishi” belgilab qo’yilgan. Mazkur talablar boshlang’ich ta’limda adabiy ta’lim mazmunini qayta ko’rib chiqish, zamonaviy o’quv-uslubiy majmualar yaratish, milliy va xorijiy davlatlar tajribasiga asoslangan holda o’qituvchi va o’quvchi faoliyati doirasini aniq belgilab olish, o’qitish shakli, metodlari va usullarini takomillashtirishni taqozo etadi.

Inson hayotida muhim ahamiyatga ega bo’lgan o’qish faoliyati barcha predmet darslarida amalga oshiriladi. Lekin o’qishga o’rgatish yo’l-yo’riqlarini o’qish metodikasi ishlab chiqadi. O’qish metodikasi kichik yoshdagi o’quvchilarning umumiy rivojlanishi, psixologiya, xususiy metodika sohasidagi yutuqlar asosida takomillashtirilib boriladi.

Binobarin, fanning o’zi kabi o’qitish metodlari ham uzoq tarixga ega. Al Xorazmiy, Abu Rayxon Beruniy savol-javob metodini, Ibn Sino ko’rgazmali tajriba metodini, Forobiy ko’nikma,

²⁵ Ўзбекистон Республикасининг Қонуни. Таълим тўғрисида. 2020.7-август.

malakalarni shakllantirish metodi, bilimlarni tekshirish metodlari haqida o'z davrida qimmatli fikrlarni bildirganlar. Bularning barchasida o'quvchilarning aqliy faoliyatini, mantiqiy fikrlashini rivojlantirish maqsad qilingan.

O'qishga o'rgatish metodlari doimiy rivojlanishda bo'lgan. Masalan, eski maktablarda o'qish quruq yod olish metodi asosida o'rgatilgan. Yod olish metodida matndagi so'zlarga izoh berishga, ma'nosini tushuntirishga, o'qilganni qayta hikoyalashga, umuman olganda, o'qishning ongli bo'lishiga mutlaqo e'tibor berilmagan. Ularda ko'proq to'g'ri talaffuz, qiroat bilan o'qish, ifodali o'qish nazarda tutilgan.

Hozir maktablarda o'qish izohli o'qish metodi asosida olib borilayotgan ekan, quyidagicha savol tug'iladi: *Izohli o'qish nima?*

Izohli o'qishga XIX asrning 60-70-yillarida rus pedagogi K. D. Ushinskiy asos solgan, u o'qishda o'quvchilarni «ongli, tushunib, o'ylab o'qishga» o'rgatishni alohida ta'kidlaydi va uni «Izohli o'qish» deb nomlaydi.

Izohli o'qish metodiga K. D. Ushinskiy ishining davomchilari yangiliklar kiritdilar, takomillashtirdilar. Korf va Vaxterev izohli o'qish o'quvchilarga real bilim berish vositasi desa, Vodovozov va Bunakov o'quvchilarga o'qish jarayonida bilim badiiy asar tahlili va asarning tarbiyaviy xarakteri bilan bog'liq holda beriladi, degan fikrni ilgari suradilar.

Professor Asqar Zunnunov o'qitishning mazmuni va usullari haqida fikr yuritib, o'quvchilarning oldin bilimlarni o'zlashtirishiga, so'ng yod olishlariga e'tibor berilishi ta'lim jarayonida izohli o'qish deb nomlanganini ta'kidlaydi.

Demak, **izohli o'qish** deb o'ylashga, his qilishga, asarni to'liq idrok qilishga, o'qilganning mazmunini o'zlashtirishga olib keladigan o'qishga aytiladi. Izohli o'qish asar mazmunini tushunishni, asardagi muhim fikrni, yozuvchi ilgari surayotgan g'oyani anglashni ta'minlaydi.

Izohli o'qish quyidagi tamoyillarga to'liq amal qilingandagina muvaffaqiyatli bo'ladi:

1. *O'qishni hayot bilan bog'liq holda tashkil etish.*

2. *O'qishning ongli va ta'sirchan bo'lishi uchun o'quvchilarning hayotiy tajribalariga, taassurotlariga asoslanish.*

3. *O'qishni ko'rgazmali tashkil qilish, tabiatga, tarixiy joylarga ekskursiyalar uyushtirish, hayvonot olami va o'simliklar dunyosini kuzatish, rasmlar, jadvallar, predmetlar bilan tanishtirish hamda matnni o'quvchining ifodali o'qishi tarzida olib borish.*

Boshlang'ich sinf o'qish darslarida asosan she'rlar, masallar, ertaklar, hikoyalar, afsonalar, maqol va topishmoqlar, ilmiy-ommabop asarlar o'qib o'rganiladi. Tabiiyki, ularning har biri o'ziga xos shakl, uslub va mazmunda yaratiladi. SHuning uchun ham har bir janrga mansub asarlarni o'ziga xos usulda o'qib o'rganish taqozo qilinadi.

Badiiy asarni izohli o'qishga yaqin bo'lgan metodlardan biri **ijodiy o'qish**dir. Atoqli metodist olim N. I. Kudryashov ijodiy o'qish metodi tarkibiga quyidagi ish usullarini kiritadi:

1) o'qituvchilarning badiiy matnni sharhlab o'qishi hamda o'quvchilarning asarni to'g'ri va imkon qadar yanada chuqurroq, emotsional idrok etishlarini ta'minlash maqsadini ko'zda tutuvchi so'zi;

2) o'qilgan asardan o'quvchilarning bevosita olgan taassurotlarini chuqurlashtirish maqsadiga ega bo'lgan va ularning diqqatini matnning muhim g'oyaviy va badiiy hususiyatlari sari yo'naltiradigan suhbat uyushtirish yoki o'qilgan asardan kelib chiqadigan badiiy, axloqiy, ijtimoiy-siyosiy muammoning qo'yilishi;

3) o'qituvchining asar o'qilganidan keyin o'quvchilarning asarni tadqiq etish jarayonida to'yingan badiiy kechinmalarini faollashtirish maqsadini ko'zda tutuvchi so'zi²⁶.

Ko'rinadiki, ijodiy o'qish izohli o'qishdan farqli o'laroq, to'g'ridan - to'g'ri matn mohiyatini ochishga ijodiy yondashishni taqozo etadi. Masalan, 4-sinfda Safar Barnoyevning "Mangulikka tatigulik kun" asarini ijodiy o'qish metodi asosida o'rganish jarayonida matn mazmuni va shoir g'oyaviy niyatidan kelib chiqib

²⁶ Кудряшов Н.И. Взаимосвязь методов обучения на уроках литературы. - Москва: Просвещение, 1981.- Стр. 60.

Vatanimiz hududlaridagi aholining yashash tarzining yuksalib borayotgani haqida, Vatanimizdagi o'zgarishlar haqida ham atroflicha tushuncha beriladi. 2-sinfda «*O'tinchi yigit*», 3-sinfda *O'tkir Hoshimovning «Xazonchinak»*, 4-sinfda «*Ibn Sino va tabib*» rivoyatini ham ijodiy o'qish metodi asosida o'qitish ijobiy samaralar beradi.

Ifodali o'qish. Boshlang'ich ta'lim tizimida **mantiqiy o'qish** (*matnni to'g'ri, tushunib, tez (me'yorida) o'qish*) va **adabiy o'qish** mukammal o'zlashtirilganidan so'ng ifodali o'qishga o'tiladi. U yod olingan she'riy asarlarni ifodali o'qishni ham o'z ichiga oladi. Ifodali o'qishning muvaffaqiyati o'quvchilarning asar mazmuni tushunishi, g'oyaviy-badiiy xususiyatlari haqida muayyan tushunchaga ega bo'lishi bilan bog'liq.

Ohang va intonatsiya she'riy asarlarni ifodali o'qishda qay darajada muhim bo'lsa, nasriy asarlarni o'qishda ham muhim talablardan biridir.

Nasriy asarlarni ifodali o'qishdan oldin unda qanday g'oya ilgari surilayotganini aniqlash zarur. Masalan, 4-sinfda X. *To'xtaboevning «Nihollar nolasini»* hikoyasini ifodali o'qishdan oldin o'quvchilarning obodonlashtirishdagi hissi, bu borada qilgan ishlaridagi xatolar nima ekanligi, e'tiborsizlikning, befarqlikning illat ekanligi to'g'risida tushuncha beriladi.

Ifodali o'qish oldiga qo'yilgan bu talab Q.Muhammadiyning "Qushlar qayda qo'noqlar?", T.Adashboyevning "Qish" kabi she'rlarini o'qishga ham xosdir.

Badiiy o'qish. Badiiy o'qish ifodali o'qishning yuksak bosqichi hisoblanadi. Unda so'z san'atining barcha komponentlari ishtirok etadi. U o'quvchidan asar ruhiga batamom kirishni, san'atkorona o'qishni talab etadi. Badiiy o'qishda asar qahramonlarining ruhiy holati, kechinmalari to'la anglab yetilgandagina ta'sirchanlikka erishish mumkin. Badiiy o'qishga tayyorgarlik ko'rishda aktyorlarning audio-video tasmlarga yozilgan ijrolaridan foydalanish yaxshi samara beradi.

Badiiy o'qish metodi she'riy, nasriy, publitsistik, dramatik parchalarni o'qituvchi yoki o'quvchi tomonidan tinglovchilarga asar mohiyatini badiiy ta'sirchan tarzda ifodali o'qish usuli.

1. Kitobdan o'qib berishi mumkin.
2. Yoddan o'qib berishi mumkin.
3. O'qituvchi hikoya qilib, so'zlab berishi.
4. Instsenirovka usuli. Teatrlashtirilgan o'qish.

Sinfda o'qishning muvaffaqiyatini ta'minlaydigan omillardan biri **tanlab o'qish**dir. Masalan, 3-sinfda **X. To'xtaboevning «Yaxshilik ketidan yaxshilik keladi»** asarini o'rganish jarayonida "Dehqon yigitning gapiga podshoning munosabati ifodalangan o'rinni" yoki **«Bobur va kabutar»** rivoyatidagi "Kabutarning "g'ulu-g'ulu" deb keltirgan xabari haqidagi Boburning izohini topib o'qing" degan o'qituvchi topshirig'iga ko'ra mazkur o'rinlarni tanlab qayta o'qilishi natijasida ushbu asarlarning badiiy-estetik qimmatini chuqurroq o'zlashtirilishiga erishiladi.

Izlanish metodi. Bu metod asardagi voqea va tafsilotlar asosida o'quvchilarga savol-topshiriqlar tuzishda, qahramonlarga baho berishda keng qo'llaniladigan usuldir.

O'qish darslarida **reproduktiv metod** keng qo'llaniladi. Masalan, o'qituvchi dastlabki darslarda o'zi asar matnini qismlarga bo'ladi, yozuvchi yoki shoirning aytmoqchi bo'lgan muhim fikriga o'quvchilar diqqatini jalb qiladi, uni aniqlab ko'rsatadi, o'quvchilar bilan birga tasvir vositalariga yuklatilgan ma'noni ochib, o'quvchilarga ko'maklashadi. Bularning bari o'quvchilar uchun bir ko'rsatma vazifasini o'taydi. SHundan so'ng o'quvchilar o'qituvchining ko'rsatmalari yordamida yuqorida ko'rsatib o'tilgan vazifalarni o'zlari mustaqil ravishda bajaradilar.

Dasturlashtirilgan ta'lim o'quv materialini kichik-kichik qismlarga bo'lish, uni muayyan tartibda bayon etish, ushbu qismlarning biridan ikkinchisiga o'tish tartibi (qoidalari)ni belgilash, xususan, har bir qismni o'zlashtirish yuzasidan aniq ko'rsatmalar, topshiriqlar berish, o'z-o'zini nazorat qilishni ta'minlash kabi yo'llar bilan amalga oshiriladi.

Bahs-munozara metodidan o'qish darslarida foydalanish imkoniyati keng. Ta'lim jarayonida muayyan muammo jamoa bo'lib muhokama qilinadi. Ba'zi hollarda biri ikkinchisining fikrini inkor qilishi mumkin, shu asosda ham muammoni yagona yeichimi topilishi mumkin. Masalan, asar voqealarida ilgari surilgan axloqiy masalalar yuzasidan tarbiyaviy xulosalar chiqarishda foydalanish yaxshi natijalar beradi. Masalan, **H. Hazirning "Qodir bilan Sobir"** hikoyasi yuzasidan o'qituvchi o'quvchilar bilan Qodir bilan Sobirning gaplari asosida asar qahramonlarining xatti-harakatini baholash va maqsadli xulosaga kelishlari uchun bahs-munozara uyushtiradi.

O'quvchilar javoblari orqali bir-birlarini inkor etishlari mumkin, mustaqil fikrlaydilar, bir-birlarining fikrlarini to'ldiradilar, qo'llab-quvvatlaydilar, munozara yakunida qaror qabul qilishlari ham, o'z fikrlarida qolishlari ham mumkin.

O'qish darslarida **"Klaster" metodidan** foydalanishda ma'lumotlarning asosiy birliklari ajratib ko'rsatiladi va sxemada ular orasidagi barcha bog'lanishlar qayd qilinadi. U o'quv materialini tartiblashtirib va umumlashtirib tasvirlab beradi. Klaster tanqidiy fikrlash metodlaridan biri. Hozirgi ta'lim tizimi ham o'quvchida tanqidiy intellectual salohiyatini shakllantirishni talab etmoqda. Tanqidiy fikrlash pedagogik texnologiya sanaladi. U o'quvchining tanqidiy intellektini rivojlantiradi.

Tanqidiy fikrlash uch bosqichni qamrab oladi: 1. Chaqiriq bosqichi. 2. Fikrlash bosqichi. 3. Anglash (refleksiya) bosqichi.

Birinchi bosqich o'quvchilar jamoasini faollashtiradi. Bu bosqichning maqsadi mazkur mavzu bo'yicha bilimlarni eslatish va qayta tiklashga qaratilgan savollar tizimini va to'plamini tayyorlab olish lozim, bu savollar javobini topishga yo'naltiriladi. Fikrlash bosqichida ma'lumotlar ustida fikr yuritiladi: matn o'qiladi, o'ylangan, egallangan faktlar tahlil qilinadi. Refleksiya – tahlil bosqichida olingan bilimlar ijodiy fikrlash orqali xulosalanadi.

Klaster bilimlarni sistemalashtiradi. Butun bir mavzu klaster metodida olib borilishi mumkin. Dsrning borishi davomida yangi

ma'lumotlar qo'shib boriladi, asosiy ma'lumotlar boshqa ranglar bilan ajratib boriladi.

Klasterni markazida asosiy tushuncha turadi. Klasterda noto'g'ri fikrlar tuzatilishi mumkin.

Masalan: O'quvchilar o'qigan asarlarining muhim tushunchalarini aytadi, o'quvchi doskaga yozib boradi.

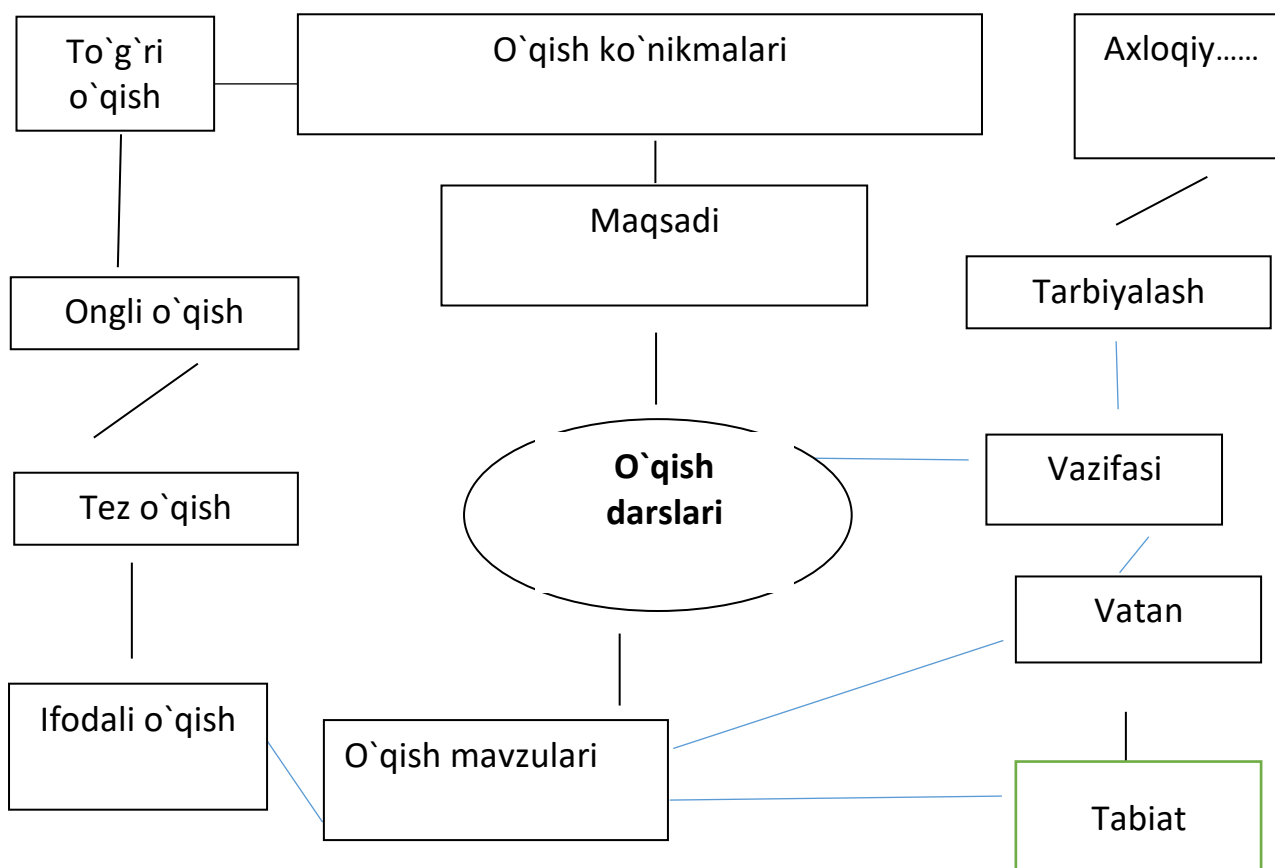
Ish faoliyati davomida quyidagi ko'nikmalar rivojlantiriladi:

- savollar qo'ya bilish;
- asosiy fikrni ajratish;
- asar voqealarining kelib chiqish sababini aniqlash orqali ular o'rtasidagi bog'lanishlarni belgilash;
- qismdan umumiyga o'tish, muammoni to'liq anglash;
- taqqoslash va tahlil qilish;
- xulosa chiqarish.

Klaster nafaqat o'quv materialini sistemalashtiradi, balki o'quvchilarga o'zining fikrini aytish, kuzatishlarini asoslash, erkin ijodiy faoliyat yuritish imkoniyatini ham beradi.

Klasterdan yangi mavzuni tushuntirishda ham foydalanish mumkin. Masalan, birinchi o'qish darsida o'qituvchi o'qish darslarining maqsad va vazifalarini o'quvchilarga tushuntirishi lozim. Bunda quyidagi klasterdan foydalanishi mumkin.

Bu klaster davom ettiriladi. O'quvchilar o'qish ko'nikmalarini o'zlashtirish uchun "O'qish "kitobi" darsligida berilgan asarlarni o'qishni mashq qilishini, buning uchun ularni berilgan topshiriqlarni bajarish uchun necha marta o'qishini, asardagi voqealardan o'zi tarbiyaviy xulosa chiqarishi lozimligini anglashi lozim.

“Bumerang texnologiyasi”, “Arra” metodi kabi pedagogik texnologiyalardan foydalanish o‘qish materialini – badiiy asar ustida amalga oshiriladigan ishlarning aniq maqsadga yo‘naltirilishini, o‘quv harakatlarining bosqichma-bosqich tashkil etilishini, ta’lim oluvchilarga individual yondashishni, o‘quvchilar faoliyatini kuzatish va tezkorlik bilan baholashni ta’minlaydi.

“Arra” metodida o‘rganilayotgan badiiy matn tarkibiy qismlarga ajratiladi. Bu texnologiya 4-sinfda “O‘qish kitobi” darsligiga kiritilgan barcha asarlarni o‘rganishga tatbiq etilishi mumkin. Masalan, **“Shaxzodaning bolaligi”** hikoyasi o‘rganiladigan darsda asar dastlab audiodan eshittiriladi. Asar 4 qismga bo‘linadi. Sinf o‘quvchilari ham 4ta kichik guruhga bo‘linadi. Har bir guruhga o‘qiydagi qismi belgilab ko‘rsatiladi. Har bir guruh uchun bir xil topshiriq beriladi:

1-topshiriq. *O'qigan qismlarining mazmunini to'liq gapirib berishga tayyorlanish.* (Guruhning har bir ishtirokchisi bu topshiriqni bajarishga tayyorlanadi)

So'ngra guruhlar qayta tashkil qilinadi. Har bir guruhda oldingi guruhdagi bitta mutaxassis o'quvchi bo'ladi. Ular arra tishlari ketma-ketligida asar mazmunini mantiqiy izchillikda o'rtoqlariga hikoyalab beradi.

2-topshiriq: Har bir guruh asar yuzasidan berilgan quyidagi savollarga javob beradi:

1. Malika Kuzbor Malikka nima uchun o'g'li Jaloliddinni ayamadan tarbiya qilishni topshirdi?

2. Kuzbor Malikning Jaloliddinga chavandozlik sirlarini o'rgatishining sababini izohlang.

3. Kuzbor Malikning Jaloliddinga o'q otish sirlarini o'rgatishining sababini izohlang.

4. Asar nima uchun to'rt qismga bo'lindi?

3-topshiriq. Asar qahramonlariga baho berish yuzasidan berilgan quyidagi topshiriqlarni bajaradilar va taqdimotga chiqadilar:

1. Malika Oychechak qanday ayol ekan? Unga malika va ona sifatida baho bering.

2. Kuzbor Malik qanday chavadoz va mergan ekan? Malikning malika Oychechakka munosabatida qanday xususiyatlarini payqadingiz?

3. Jaloliddin Kuzbordan nimalarni o'rgandi? U qanday shahzoda bo'lib yetishdi? Siz Jaloliddin haqida yana nimalarni bilasiz?

4-topshiriq. Nutq madaniyatini egallashga qaratilgan topshiriqlar:

1. Kuzbor Malikning Malika Oychechakka ko'rsatgan ehtiromlarini ifodalagan so'z va iboralarni aniqlab, lug'at daftaringizga yozing va taqdimotga chiqing (*ehtrom ila bosh egdi, tiz cho'kdi, buyuring, sadoqat ila, "Siz buyuk Xorazmshoh rafiqasi, men qulingizman, e'tirozga og'iz juftlamoqchi bo'ldi, bosh ustiga, ta'zim ila).*

2. Malika Oychechakning Kuzborga ko'rsatgan ehtiromini ifodalovchi so'z va iboralarni aniqlab, lug'at daftaringizga yozing va taqdimotga chiqing (*yonidan joy ko'rsatdi, og'a, o'tiring, minnatdorchilik bilan unga qaradi, uni yuz-xotir qilmang*).

3. Malika Oychechakning onalik tilaklarini ifodalovchi so'z va iboralarni aniqlab, lug'at daftaringizga yozing va taqdimotga chiqing (*injiq-tantiq shahzoda bo'lmasin, chinakam bahodir yigit bo'lsin, alp yigit bo'lsin, zehni o'tkir, Jaloliddin valiahd, bugundan shogirdingiz, o'quvchingiz*)

O'quvchilar bu topshiriqlarni bajarish uchun asarni bir necha marta o'qiydi, o'qish ko'nikmalari takomillashadi. Asar mazmunini qayta hikoyalashda yuqorida aniqlagan so'z va iboralarni nutqida qo'llaydi, nutqi rivojlanadi.

Matn ustida ishlash tarbiyaviy xulosa chiqarish bilan yakunlanadi. Bunda asar qahramonlariga tavsif beriladi, bu orqali o'quvchilar o'zlariga hozirgi davr nuqtai nazari bilan yondashib tegishlicha xulosa chiqaradilar: har bir yigit ajdodlari kabi alp yigitlar, bahodir yigitlar bo'lib yetishishlari uchun harbiy bilimlarni egalamoqliklari kerak degan xulosaga keladilar.

Musobaqa tashkil qilish:

1. "Ifodali o'qish" musobaqasi. Hikoyaning bir qismini ifodali o'qitiladi.

2. "Eng yaxshi hikoyachi" tanlovi. Hikoya matnga yaqinlashtirib qayta hikoyalatiladi.

Dars so'ngida o'quvchilarni rag'batlantirish.

Badiiy asarlar tahlilida «Aqliy hujum» metodidan foydalanish samarali natija beradi. **«Aqliy hujum» metodidan** foydalanishda quyidagi qoidalarga amal qilish talab etiladi:

- o'quvchilarni mavzi doirasida keng fikr yuritishga undash;
- ularning mantiqiy fikr ifodalashlariga erishish;
- har o'quvchi tomonida bayon qilingan fikrni rag'batlantirish;
- bildirilgan fikrlar orasidan eng maqbulini tanlab olish;
- yangi fikrlarning tug'ilishiga imkoniyat yaratish;

-dars davomida o'quvchilar faoliyatini davlat ta'lim standarti asosida nazorat qilish;

-mustaqil fikr bildirishlariga va uni himoya qilishlariga imkoniyat yaratish²⁷.

"Aqliy hujum" metodini o'qituvchi darsning yangi mavzuni tushuntirish, mustahkamlash, mavzuni yakunlash – xulosalash bosqichlarida qo'llashi mumkin. Buning uchun o'qituvchi mavzu yuzasidan o'quvchilarni turlicha fikr yuritishga yo'naltiruvchi, bahs-munozaralariga sabab bo'luvchi, o'zining fikrlarini asoslashga undovchi muammoli savollar tuzishi lozim. Masalan, Xudoyberdi To'xtaboyevning "Xatosini tushungan bola" hikoyasi yuzasidan 2-darsda "Muhabbat Qosimjonni tug'ilgan kuniga aytmay to'g'ri ish qildimi? Nima uchun?" savoli asosida "Aqliy hujum"ni uyushtirishi mumkin. Bu savol Qosimjonning xususiyatlarini ochishga olib keladi.

"Blits texnologiyasi" o'quvchilar bilimini nazorat qilishning eng qulay usuli hisoblanadi. Masalan:

No	Savollar	Yakka javob	To'g'ri javob	Javoblar
1	"Odobli bo'lish osonmi" bo'limida berilgan asarlar nomi			"Qo'rqqoq" hikoyasi
2	Qoravoy, Allanazar amaki qaysi asar qahramonlari?			"Yaxshi bo'ldi" hikoyasi
3	"Bobosiga yordam berayotgan o'g'il yaxshi bo'lmay, belini ushlab, tomosha qilib turgan o'g'il yaxshi bo'ladimi?" parchasi qaysi asar—			"Yaxshi bo'ldi", "Sharq hikoyati"

²⁷ Педагогика энциклопедияси. "Ўзбекистон миллий энциклопедияси" Давлат миллий нашриёти. –Т.: 2015б 110-бет. 318 б.

	dan olingan?			
4	“Ahmoq ekan manav bola, ahmoq haddan ziyoda” parchasi qaysi asardan olin-gan?			“Nurxon bilan Burxon”
5	“Yomon yiqilma-dingmi, Qursin falokat, - dedi” parchasi qaysi asardan olin-gan?			“Sharq hikoyasi”
6	Qaysi asarlar mard, botir bolalar haqida hikoya qilinadi?			“Shahzodaning bolaligi”, “Qo‘rqoq”.

Asar matni ustida yuqoridagi kabi olib boriladigan tahlillar 4-sinf o‘quvchilarini “Pirls” xalqaro nazoratiga tayyorlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Ma’lumki, 2021-yilda 4-sinf o‘quvchilarining bilim, ko‘nikma va malakalari jahon miqyosida “O‘qish va uni tushunish sifati” aniqlash bo‘yicha Pisa va Pirls nazoratidan o‘tkaziladi.

O‘quvchilarni Pirls nazoratiga tayyorlashda quyidagi ishlar amalga oshiriladi:

I. “Bobur va kabutar” rivoyati audiodan eshittiriladi (3-sinf “O‘qish kitobi”).

II. Asar voqealarining izchilligi, rivojlanib borishi yuzasidan o‘quvchilarning dastlabki tushunchalarini aniqlash:

1. Gaplarni asar voqealari tartibida raqamlang.

___ U qovun sayliga chaqiribdur.

___ Oliyhzrat, kabutar qilichlarni qindan sug‘urmoq kerak, deydur.

___ Kabutar “g‘ulu-g‘ulu” qilaveribdi.

___ Oliyhzrat, qovun ayni pishdi. Kelib, qo‘l urib bersalar.

Javob:

2. Gaplarni asar voqealari tartibida raqamlang.

___Xabar qilinglar, barcha qovun sayliga otlansin!

___O'tgan yili qovun sayli xushxabarini xuddi shu jonivor keltirgan erdi.

___Kabutarni tutib kelib, oyog'idagi mis halqani olib qarashsa, ichidan bir xat

___ Umarshayx ayonlari bilan qasrda o'tirgan ekan.

Javob:

II. Asar matni tahlili bilan bog'liq topshiriqlar:

1. "Nima uchun qilichni emas, aql-idrokni ishga solmoq lozimdur" gapining muallifini aniqlang?

A. Mirzo Bobur

B. Ayonlar

C. Umarshayx

D. Kabutar

3."Bunchalik topqirliging boisi nadur? savolining javobini toping.

A. O'tgan yili qovun sayli xushxabarini xuddi shi kabutar keltirgan edi.

B. Kaminaning ko'zi kabutarning o'ng qanotidagi qora xolga tushdi.

C. Xatdagi "Oliyhazrat, qovun ayni pishdi" degan yozuv.

D. Oliyhzrat, kabutar qilichlarni qindan sug'urmoq kerak, deydur.

4. "Ziyrak, mis halqa, qora xol, topqir, hayratga tushgan, taxmin etdim, hushyor, farmoyish beribdi, qilichlar qonsirab qolgan ayonlar, otlansun, xushxabar keltiribdur, qilichni qindan sug'urmoq kerak, ayvon peshtoqiga qo'nibdi" so'zlari asardagi qaysi qahramonlarga tegishliligini yozing.

Javob:

5. Ichingizda o'qing. Asarni qismlarga ajrating. Ularga sarlavha qo'ying.

6. "Nima uchun qilichni emas, aql-idrokni ishga solmoq lozimdur" dedi Umarshayx?

6. Asarni rollarga bo'lib ifodali o'qish.

7. Rivoyatni to'liq qayta hikoyalash.

Shuni ta'kidlab o'tish kerakki, har bir darsda qanday metoddan foydalanish, darsda qanday usullarni qo'llash o'qituvchi tomonidan oldindan belgilab olinishi va ta'lim jarayoniga tatbiqi puxta ishlab chiqilishi lozim.

O'qish malakalarining sifatlari va ularni takomillashtirish usullari

Dastur talablarini to'liq bajarish va amalga oshirish uchun, birinchi navbatda, o'qish ko'nikmalarini to'g'ri va puxta egallash va takomillashtirib borish zarur. O'qish ko'nikmalari savod o'rgatish jarayonida shakllanadi, o'qitishning keyingi bosqichlarida takomillashadi.

O'qish malakalarining sifatlariga badiiy asar matnini to'g'ri, tez, ongli va ifodali o'qish kiradi. O'qish darslarida o'quvchilarning o'qish malakalari shakllantiriladi va takomillashtiriladi.

O'qish malakasining sifatlari o'zaro bog'liq bo'lib, ularning asosi **ongli o'qish** hisoblanadi. O'quvchi matnni tez va to'g'ri o'qisa-yu, anglab o'qimasa yoki uning tez o'qishi natijasida bosh-qalar matn mazmunini tushunmasa, to'g'ri o'qisa-yu, o'ta sekin o'qisa, nutq birliklari orasida to'xtamlarga e'tibor bermasa, matnda ifoda etilayotgan fikr tushunilmaydi. Muayyan tezlikda va to'g'ri o'qish ongli o'qishga xizmat qiladi, to'g'ri, tez va ongli o'qish esa ifodali o'qishning asosi hisoblanadi.

O'qish malakalarini egallash maktabda o'qitiladigan barcha predmetlarni muvaffaqiyatli o'zlashtirishning muhim sharti hisoblanadi. O'qish faoliyatning asosiy turi bo'lib, o'quvchilarni g'oyaviy-siyosiy, aqliy, estetik va nutqiy tomondan rivojlantirish uchun juda katta imkoniyat yaratadi. Bu jarayon esa o'qish malakalarini o'stirish va takomillashtirish ustida tizimli va maqsadga muvofiq ishlashni talab qiladi.

O'qish malakasini egallash ancha murakkab bo'lib, uni shakllantirish uzoq vaqtni talab etadi. Ruhshunos olim T. G. Yegorov o'zining «Ocherki psixologii obucheniya detey chteniyu» nomli asarida o'qish malakalarini shakllantirish jarayonini uch bosqichga ajratadi: **analitik bosqich, sintetik bosqich va avtomatlashgan**

bosqich. Analitik bosqich savod o'rgatish davriga to'g'ri keladi, bunda so'zni bo'g'in-harf tomonidan tahlil qilish va bo'g'inlab o'qish malakasi shakllantiriladi. **Sintetik bosqich** uchun so'zni sidirg'a o'qish xarakterlidir; bunda so'zni ko'rish orqali idrok qilish va uning talaffuzi so'z ma'nosini anglash bilan asosan mos keladi. O'qish so'z ma'nosini idrok qilish bilan amalga oshadi. O'quvchilar sintetik bosqichga 3-sinfda o'tadilar. Bundan keyingi yillarda o'qish **avtomatlasha** boradi.

O'qish darslarida asar ustida ishlashni shunday tashkil etish kerakki, asar mazmunini tahlil qilish o'qish malakalarini takomillashtirishga yo'naltirilgan bo'lsin.

To'g'ri o'qish. To'g'ri o'qish deganda xato qilmasdan, yanglishmasdan o'qish tushuniladi, ya'ni to'g'ri o'qish so'zning tovush-harf tarkibini, grammatik shakllarni buzmasdan, so'zdagi tovush yoki bo'g'inni tushirib qoldirmay, boshqa tovushni qo'shmay, harflar o'rnini almashtirmay, aniq talaffuz qilib, so'zga urg'uni to'g'ri qo'yib o'qish hisoblanadi. M. Odilova va T. Ashrapovalar «*Adabiy talaffuz me'yorlariga qo'yilgan barcha talablar to'g'ri o'qish ko'nikmasiga ham taalluqlidir*», - deb ta'kidlaydilar. Rus metodisti Yakovleva to'g'ri o'qishga quyidagicha ta'rif bergan: «*To'g'ri o'qish - bu materialni tovush tomondan xatosiz va bir tekisda ravon nusxa ko'chirishdir*». Demak, to'g'ri o'qish so'zning tovush tarkibini, grammatik shaklini buzmasdan adabiy-orfoepik me'yorlar asosida o'qishdir.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarida idrok etish, talaffuz qilish va matn mazmunini tushunish o'rtasida puxta sintez yo'q bo'lgani uchun ular o'qishda xatoga yo'l qo'yadilar. Bu esa matn mazmunini tushunishni qiyinlashtiradi.

To'g'ri o'qish so'zning uzun-qisqaligiga, o'quvchining so'z boyligiga, ya'ni so'zning leksik ma'nosini qanchalik bilishiga hamda so'zning bo'g'in va morfemik tarkibiga bog'liq. O'quvchilar ko'pincha quyidagi sabablarga ko'ra xatoga yo'l qo'yadilar:

1. So'zni talaffuz qilish bilan uning ma'nosini tushunish o'rtasida puxta sintez bo'lmagani uchun bola so'zning oldin tovush tomonini

ko'radi, uni talaffuz qilishga oshiqadi. So'zning ma'nosini esa e'tibordan chetda qoldiradi.

2. So'z ko'p bo'g'inli bo'lib, bola uni oldin eshitmagan bo'lsa, xatoga yo'l qo'yadi.

3. So'zning ma'nosini bilmaslik tufayli xatoga yo'l qo'yadi.

4. Tez o'qiyman deb xatoga yo'l qo'yadi.

5. To'g'ri o'qish yorug'likka va yorug'likning tushishiga ham bog'liq.

6. Undosh tovush so'zning o'rtasida va oxirida kelgan yopiq bo'g'inli so'zlarni o'qishda qiynaladilar.

Xato o'qishning oldini olish uchun quyidagilar e'tiborga olinadi:

1. Matnni o'qitishdan oldin undagi o'qilishi qiyin so'z, birikma va gaplarni aniqlash va ular ustida ishlash usullarini belgilab olish. Tuzilishi murakkab so'zlarni bo'g'inlab o'qilishini mashq qildirish.

2. Matnni o'qishdan oldin uning mazmunini tushunishni qiyinlashtiradigan so'zlarning lug'aviy ma'nosini tushuntirish. So'z ma'nosini izohlash usullarini aniqlash.

3. Vazifalarni aniq va tushunarli qilib berish.

4. Matnni diqqat-e'tibor bilan o'qishlari uchun sharoit yaratish.

5. Oldin ichda o'qitish, so'ng ovoz chiqarib o'qitish.

6. O'qitishda o'quvchilarning individual xususiyatlarini hisobga olish, ya'ni matnni oson, o'rtacha qiyinlikda va qiyin o'qiladigan o'rinlarini belgilab olib, unga kuchi yetadigan o'quvchilarga oldindan taqsimlab berish.

7. O'quvchilarning o'qishini muntazam tekshirib turish.

8. Xatoning xarakteriga qarab, uni metodik tomondan to'g'ri tuzatish yo'lini aniqlash.

9. O'quvchilarni xato qilish mumkin bo'lgan o'rindan ogohlantirib turish.

10. Xatcho'pdan foydalanish.

11. Xato o'qish o'quvchining shaxsiy ko'ruv sezgisiga bog'liq bo'lsa, bu jihatni ham hisobga olish.

O'qituvchining tuzilishi murakkab so'zlarni oldindan xattaxtaga yoki kartonga bo'g'inlarga bo'lib yozib qo'yib, o'quvchilarga ovoz chiqarib birgalikda o'qitishi yaxshi natija beradi.

O'quvchilar yo'l qo'ygan xato ikki xil yo'l bilan tuzatiladi:

1. O'quvchi so'z oxiridagi qo'shimchani noto'g'ri o'qisa, o'quvchini o'qishdan to'xtatmasdan xatoni to'g'rilash mumkin.

2. Xato o'qish bilan gaplarning mazmuni buzilsa, qayta o'qitish usulidan foydalaniladi. Bunda o'quvchiga o'qigan matni yuzasidan savol berilsa, o'quvchi e'tiborli bo'lib qayta o'qiydi.

Tez o'qish. Tez o'qish me'yoriy tezlikda o'qish bo'lib, bunda o'qish sur'ati matnning mazmunini tushunishdan ajralib qolmasligi kerak. O'qish tezligi matnni tushunish tezligi bilan muvofiq ravishda o'sib borishi lozim. O'qilayotgan asar mazmunini o'zlashtirishni, matn mazmunini ongli idrok etishni ta'minlaydigan o'qish **tez o'qish** deyiladi.

O'qish sifatlarini yaxshi o'zlashtirgan holda o'quvchilarning o'qish sur'ati bir-biridan farq qiladi. Bu dastur talablarini bajarmadi, degan gap emas. Og'zaki nutq tempiga to'g'ri keladigan o'qish sur'ati normal tezlik hisoblanadi. Chunki o'ta tez ham, o'ta sekin o'qish ham matn mazmunini o'zlashtirishni qiyinlashtiradi.

O'qish tezligi bir daqiqada o'qiladigan so'zlar soni bilan belgilanadi. 2005- yilda e'lon qilingan o'qish dasturida 1-sinfning 2-yarim yilligida o'qish sur'ati 20-25 so'z (notanish matnni o'qish tezligi ham 20-25 so'z); o'quv yili oxirida 25-30 so'z; 2-sinfning 1-yarim yilligida matnni o'qish tezligi 30-35 so'z; 2-yarim yilligida 40-50 so'z; 3-sinfning 1-yarim yilligida 60-70 so'z; 2-yarim yilligida 70-80 so'z; 4-sinfning 1-yarim yilligida ichda ovozsiz 110-130 so'z, ovozli o'qishda 90-100 so'z deb belgilangan.

2017- yilda e'lon qilingan o'qish dasturida 1-sinfning 2-yarim yilligida o'qish sur'ati 20-25 so'z (notanish matnni o'qish tezligi ham 20-25 so'z); o'quv yili oxirida 25-30 so'z; 2-sinfning 1-yarim yilligida matnni o'qish tezligi 30-35 so'z; 2-yarim yilligida 40-50 so'z; 3-sinfning 1-yarim yilligida 60-70 so'z; 2-yarim yilligida 70-80 so'z; 4-

sinfnig 1-yarim yilligida ichda ovozsiz 110-130 soʻz, ovozli oʻqishda 90-100 soʻz deb belgilangan.

Tajribalar shuni koʻrsatadiki, bir daqiqada bola 250 soʻzli matnni oʻqisa, undagi 200 ta soʻzni eslab qolar ekan. Agar harflab, boʻgʻinlab oʻqisa, uning diqqat markazida soʻz emas, boʻgʻin boʻladi. Natijada u soʻzlarni eslab qola olmaydi²⁸. Bu 4-sinf oʻquvchilarining oʻqish tezligiga tatbiq etilsa, 125 soʻzdan 100 soʻzni eslab qoladi. Bu esa yuqori koʻrsatkichlarga erishish imkonini beradi. 4-sinfda bir daqiqada 170-180 ta soʻz oʻqiydigan oʻquvchilar ham bor.

Oʻqish tezligi toʻrt yil davomida toʻgʻri va ongli oʻqish bilan bogʻliq holda asta ortib boradi. Oʻqish tezligini tekshirganda oʻqituvchi oʻqiladigan materialning xarakterini, yaʼni gʻoyaviy-mavzuviy murakkabligini, soʻz va gaplarning tuzilishini, ularning bolalar nutqida qaydarajada ishlatilishini, oʻqishning toʻgʻri va ongli boʻlishini hisobga oladi. Oʻquvchilarning oʻqish tezligi har xil boʻladi, albatta. Oʻqituvchining vazifasi barcha oʻquvchilarning oʻqish tezligini, iloji boricha bir xillikka keltirishdan iborat. Oʻqish surʼatini oshirishda tez aytishlarni, maqollarni yod oldirish va matnni ovoz chiqarib oʻqishni mashq qilish kabilar samarali usullardan hisoblanadi.

Ongli oʻqish. Ongli oʻqish yaxshi oʻqishning asosiy sifati hisoblanadi. Ongli oʻqish oʻqilgan matnning aniq mazmunini, asarning gʻoyaviy yoʻnalishini, obrazlarini va badiiy vositalarining rolini tushunib oʻqish, shuningdek, asarda tasvirlangan voqea-hodisalarga oʻz munosabatini ifodalay olishdir. Ongli oʻqish oʻz navbatida, oʻquvchilarning zarur hayotiy tajribasiga, soʻzning leksik maʼnosini, gapda soʻzlarning bogʻlanishini tushunishga va bir qator metodik shartlarga bogʻliq. Hozirda ongli oʻqish atamasi adabiyotlarda va maktab tajribasida ikki maʼnoda: birinchidan, oʻqish jarayonini egallashga nisbatan oʻqish texnikasi maʼnosida, ikkinchidan, keng maʼnodagi oʻqishga nisbatan oʻqish sifatlaridan biri maʼnosida qoʻllanadi.

²⁸ Йўлдошев Ж. Ғ. 1992 йил «Ўқитувчилар уйидаги ижодкор ўқитувчиларнинг 1-анжуманидаги нутқдан.

Matnni ongli o'qish uchun o'quvchilar to'g'ri, me'yorida o'qishni egallagan bo'lishlari va o'qish jarayonida qiynalmasligi talab etiladi. O'quvchilar matnni ongli o'qishlari uchun matn mazmuni va badiiy vositalari jihatidan tahlil qilinadi.

Ongli o'qishning muhim sharti asar qurilishi va mazmunini tushunish hisoblanadi. O'qituvchi ongli o'qishni matnni ifodali o'qishga (agar ovoz chiqarib o'qilsa) va asar mazmuni yuzasidan berilgan savollarga javobning to'g'riligiga, asar voqealari va qahramonlarning xatti-harakatiga bildirgan munosabatiga qarab baholaydi. Ongli o'qish va ifodali o'qish bir-birini taqozo qiladi, ammo bir-biriga aynan o'xshamaydigan o'qish sifatlaridir.

Ifodali o'qish. Ifodali o'qish intonatsiya – ohang yordamida asarning g'oyasi va jozibasini to'g'ri, aniq, yozuvchi niyatiga mos ravishda ifodalay bilishdir. «Ifodali o'qish adabiyotni aniq va ko'rgazmali o'qitishning dastlabki va asosiy shaklidir», deb ta'kidlaydi metodist olim M.A.Ribnikova²⁹. Demak, «Ifodali o'qishning asosiy vazifasi asarning mazmunini va emotsionalligini intonatsiya orqali o'quvchilarga ko'rgazmali qilib ko'rsatishdir. Ifodali o'qishning asosiy tamoyili o'qiladigan asar g'oyasi va badiiy qimmatini chuqur tushuntirishdir»³⁰.

Intonatsiya (ohang). Intonatsiya og'zaki nutqning birgalikda harakat qiluvchi elementlari: urg'u, nutq tempi va ritmi, pauza, ovozning past-balandligining yig'indisidir. Bu elementlar bir-biriga ta'sir etadi va hammasi birgalikda asarning mazmunini, g'oyasini, qahramonlarning turli kayfiyatini, ichki kechinmalarini ifodalaydi.

O'quvchilar ifodali nutq asoslarini egallashlari uchun muhim shartlar quyidagilardan iborat:

1. *Nutq jarayonida nafasni to'g'ri olish va to'g'ri taqsimlay bilish.*
2. *Har bir tovushning to'g'ri artikulyatsiyasi va aniq diktsiya (burro gapirish) malakasini egallash.*

²⁹ Рыбникова М.А. Очерки по методике литературного чтения. – Учпедгиз, 1945. - Стр.125.

³⁰ Жўраев К. Ифодали ўқиш ва ҳикоя қилиш. –Т.: Ўқитувчи, 1968. 7-9-бетлар.

*3. Adabiy talaffuz me'yorlarini egallash*³¹.

Bu shartlar faqat ifodali o'qishgagina emas, balki ifodali nutqqa, ya'ni hikoya qilishga ham taalluqlidir. O'quvchining har qanday og'zaki hikoyasi ifodali bo'lishi zarur.

Ifodali o'qishning asosiy vositalaridan biri **ovoz**dir. Ovoz nafas bilan uzviy bog'lanadi. SHuning uchun o'qituvchi bolalarning ifodali nutqi ustida ishlashni talaffuz qilayotganda o'z nafasini boshqara olish va ovozdan to'g'ri foydalanishga o'rgatishdan boshlaydi. Ovoz kuchi baland-pastlik, uzun-qisqalik, tezlik (temp), yoqimli-yoqimsizlik xususiyatlari bilan xarakterlanadi. O'quvchilar matn mazmuniga qarab, baland yoki past ovozda o'qish(gapirish)ga, nutqda tez, o'rtacha yoki sekin tempni tanlashga, biror tuyg'uni ifodalashga o'rganadilar. Ifodali o'qishga o'rgatishda o'quvchilar pauza va logik urg'u bilan ham tanishtiriladi.

Ifodali o'qishga tayyorlanish shartli ravishda uch bosqichga bo'linadi:

1. Asarning aniq mazmunini tushunish, unda qatnashgan shaxslarning xatti-harakatini tahlil qilish, asarning g'oyasini belgilash, ya'ni asarning g'oyaviy-mavzuviy asosini, uning obrazlarini badiiy vositalari bilan yaxlit holda tushunish.

2. Matnning qaysi joyida to'xtam (pauza) qilishni, mantiqiy urg'uning o'rnini, o'qish tempini belgilab olish.

3. O'qishni mashq qilish, muallif fikrini, uning tasvirlangan voqea-hodisalarga va qatnashuvchi shaxslarga munosabatini ovoz bilan ifodalay olish uchun matnni qayta o'qish.

Asarning mazmuni va g'oyaviy yo'nalishini tahlil qilish ifodali o'qishga o'rgatish bilan bog'lab olib boriladi. Ifodali o'qishga o'rgatishda matn mazmunini tushunish, muallif hikoya qilgan voqealarga o'z munosabatini bildirish asosiy vazifa hisoblanadi. O'quvchilarda ifodali o'qish malakasini shakllantirish uchun asarni o'qituvchining ifodali o'qishi muhim ahamiyatga ega.

³¹ Ўша асар, 11-бет.

O'qish turlari

Boshlang'ich ta'limda o'qishning uch turidan foydalaniladi:

1. *Ovozli o'qish.*

2. *Ichda o'qish.*

3. *SHivirlab o'qish*

Ovozli o'qish ovozga asoslangan o'qish bo'lib, undan ta'lim jarayonida keng foydalaniladi.

Ovozli o'qishning yakka, jo'r va rollarga bo'lib o'qish usullari mavjud. Yod aytish ham ovozli o'qishning bir shaklidir.

Ichda o'qish ham tovushga asoslangan, lekin unda ovozsiz o'qiladi.

SHivirlab o'qish yarim ovoz bilan o'qishdir. Malakali kitobxon o'qishning har uch turini bilishi zarur.

Ovozli o'qishning ham, ovozsiz ichda o'qishning ham, shivirlab o'qishning ham o'z qo'llanish o'рни va afzalliklari hamda kamchiliklari bor. Masalan, 2- sinf o'quvchilari ichda o'qiganda kam so'z o'qiydi, so'zning ma'nolarini tushunmay qoladi, o'qiganlarining mazmunini to'liq o'zlashtira olmaydilar.

Psixologik izlanishlar shuni ko'rsatadiki, o'qishni endi o'rgana-yotgan o'quvchilar o'qilayotgan matnni tushunib borishlari uchun eshitish sezgisiga ham e'tibor qaratganlar. Ikkinchidan, 2-sinf o'quvchilarida o'qish ko'nikmalari yaxshi shakllanmagani uchun ichda o'qish jarayonida ayrim so'zlarni noto'g'ri o'qish natijasida uning ma'nosini tushunmaganlar. SHularni nazarda tutgan holda, 1-2-sinflarda ovozli va shivirlab o'qishdan foydalaniladi.

3-4-sinflarda ovozli o'qish bilan birga ichda o'qishdan ham foydalaniladi. Bu sinflarda ichda o'qish ancha samarali bo'ladi, lekin bunda ichda o'qish mexanik o'qishga aylanmasligi kerak. Ichda o'qish biror maqsadga yo'naltirilishi, ya'ni quyidagicha turli topshiriqlar asosida ichda o'qitilishi lozim:

– SHe'rni ichingizda o'qib, ifodali o'qishga tayyorlaning.

– Ichda o‘qing, ma‘nosi tushunarsiz so‘zlarni aniqlab, lug‘at daftaringizga yozing. Lug‘atdan foydalanib, ularning ma‘nosini izohlashga harakat qiling.

– Hikoyani ichingizda o‘qib, uni qismlarga bo‘ling.

– Ichingizda o‘qib, ovoz chiqarib to‘g‘ri o‘qishga tayyorlaning.

– Ichingizda o‘qing. Tabiatning ko‘rinishi tasvirlangan o‘rinni toping.

Bu topshiriqlar sinfdan sinfga o‘tgan sari murakkablashib boradi. Bunda o‘quvchilarning asarni qanchalik idrok etganliklari tekshirilib borilishi zarur.

Ichda o‘qish quyidagi afzalliklarga ega:

1. Bir vaqtning o‘zida butun sinf o‘quvchilari o‘qiydi.

2. O‘quvchilarda asar matni ustida mustaqil ishlash ko‘nikmalari takomillashadi.

3. O‘qituvchi har bir o‘quvchining mustaqil ishlash jarayonida o‘zlashtirish darajasini aniqlaydi.

4. Ichda o‘qishda ongli o‘qishga talab va e‘tibor kuchayadi.

Ichda o‘qishda o‘qituvchi o‘quvchilar o‘qishidagi kamchiliklarni aniqlay olmaydi. Bu undan foydalanishni cheklab qo‘yadi.

Ovozli o‘qishning afzalliklari quyidagilar:

1. O‘qituvchi o‘quvchilarning xato va kamchiliklarini, o‘qish ko‘nikmalarini aniqlay oladi.

2. Kichik yoshdagi o‘quvchilar ovoz chiqarib o‘qisalar, matn mazmunini tez tushunib oladilar.

3. Ovozli o‘qishdan kitobxon estetik zavq oladi.

4. Ovozli o‘qishda ifodalilikka katta e‘tibor beriladi.

5. Ovozli o‘qish o‘quvchilar lug‘atini bo‘yitish va nutqini o‘stirishda katta ahamiyatga ega.

SHivirlab (yarim ovozli) o‘qish darsning tashkiliy qismlarida, o‘qituvchi sinf jurnali bilan mashg‘ul paytda yoki o‘quvchilarni darsga tayyorlash bosqichlarida o‘tkaziladi.

Maktabda o‘qishning bu uch turi almashtirib turiladi. 1-2-sinflarda ovozli va shivirlab (pichirlab) o‘qishdan ichda o‘qishga

o'tilsa, 3-4-sinflarda ichda o'qishdan ovozli o'qishga o'tiladi. 3-4-sinflarda o'qish turlaridan foydalanishda chegara qo'yilmaydi.

Boshlang'ich sinflarda o'qishning hamma turiga bir xil talab qo'yiladi, ya'ni o'qish to'g'ri bo'lishi, tez, ongli va ifodali bo'lishi zarur.

Kichik yoshdagi o'quvchilarning badiiy asarni idrok etishdagi psixologik xususiyatlari

Boshlang'ich sinflarda badiiy asarni tahlil qilish metodikasida kichik yoshdagi o'quvchilarning badiiy asarni idrok qilishdagi psixologik xususiyatlar hisobga olinadi. Ruhshunos olimlarning tekshirishlaridan ma'lum bo'lishicha, asarni idrok qilishga, bilim olishga xizmat qiladigan komponentlar bilan birga, uni emotsional-estetik his etish ham kiradi. Badiiy asarni yaxshi idrok etish uchun uni tushunishning o'zigina yetarli emas. Asarni idrok etish murakkab jarayon bo'lib, asarga unda tasvirlangan voqelikka qandaydir munosabatning yuzaga kelishini o'z ichiga oladi. Psixologik tekshirishlar natijasida kichik yoshdagi o'quvchilarning adabiy qahramonlarni idrok etishi va baholashidagi psixologik xususiyatlari o'rganilgan va ular adabiy qahramonga ikki xil munosabatda bo'lishlari aniqlangan:

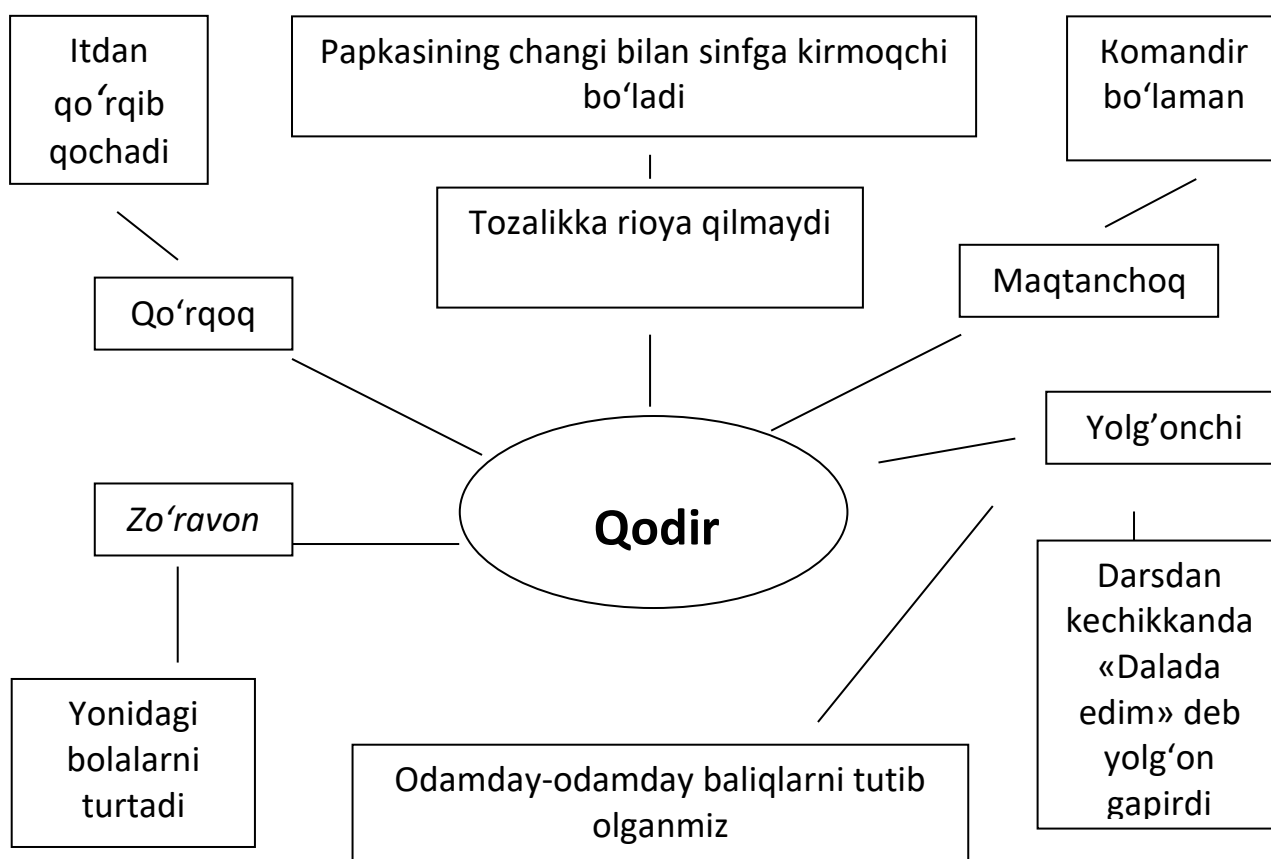
1. Adabiy qahramonga emotsional munosabat.
2. Elementar tahlil qilish.

Asarda qatnashuvchi shaxslarga baho berishda o'quvchilar o'z shaxsiy va axloqiy tushunchalaridan foydalanadilar. Bunday axloqiy tushunchalar kichik yoshdagi o'quvchilarda chegaralangan bo'ladi, albatta. Ular axloqiy sifatlardan botirlik, to'g'rilik, mehnatsevarlik, yaxshilik tushunchalarini ko'p ishlatadilar. Qahramonlarning boshqa sifatlarini tasvirlash uchun ularning so'z boyliklari yetishmaydi. O'qituvchining vazifasi o'quvchilar bilan asarni tahlil qilib, ular nutqiga personajlarning axloqiy, intellektual, emotsional sifatlarini tasvirlovchi so'zlarni kirita borishdan iborat. Bu adabiy

qahramonlarning xarakterini yaxshi yoritish shartlaridan biri hisoblanadi.

Asardagi qahramonlarning xakteri ularning axloqiy sifatlarini anglash asosida tushuniladi. Bunda qahramonning nima qilishi emas, nima uchun shunday qilishi kerakligini bilish muhimdir. Ushbu jarayonda asar qahramonlarining axloqiy sifatlari ustida ko'proq ishlash lozim.

4-sinfda **«Qodir bilan Sobir»** hikoyasidagi Qodir va uning xislatlarini ochishda tanlab o'qish asosida tarmoqlash usulidan foydalanilishi mumkin. O'qituvchi bergan savollariga o'quvchilarning javobini xattaxtda tarmoqlash usulida yoritib boradi. Masalan, *«Qodir qanday bola?»*, *«Qodirning maqtanchoqligi tasvirlangan o'rinni topib o'qing»*, *«Qodirning qo'rqqoqligi ifodalangan o'rinni topib o'qing»*, *«Qodirning yolg'on gapini Sobir qanday to'g'riladi? SHu o'rinni topib o'qing»*, *«Qodirning zo'ravonligi ifodalangan o'rinni topib o'qing. O'qigan qismlaringiz asosida Qodirning xususiyatlarini isbotlab bering»* kabi savollar asosida quyidagicha jadval hosil bo'ladi:

O'qish darslarida o'qilayotgan asarning ongli o'zlashtirilishini ta'minlashda o'quvchilarning psixologik xususiyatlarini albatta hisobga olish zarur.

Boshlang'ich sinflarda badiiy asarni tahlil qilishning metodik asoslari

Zamonaviy maktab oldiga qo'yilgan vazifalar, kichik maktab yoshidagi o'quvchilar umumiy rivojlanishining o'sganligi, psixologiya va xususiy metodika sohasidagi yutuqlar sinfda o'qish mazmuni va o'qitish metodlariga o'zgartirish kiritishni talab etmoqda. SHularga bog'liq holda badiiy asarni tahlil qilish metodikasi takomillashtira borildi: takroriy bayon qilish mashqlari kamaytirildi, ijodiy va o'qilgan matn yuzasidan o'z fikrini bayon qilish ko'nikmasini o'stiradigan mashqlar ko'paytirildi, asar qismlari ustida emas, balki yaxlit asar ustida ishlanadigan bo'ldi, asar g'oyasi va obrazlarini tushuntirishda o'quvchilarning mustaqilligi ortdi, matn ustida ishlashda xilma-xil topshiriq turlaridan, ta'limda texnika vositalaridan va ilg'or pedagogik texnologiya usullaridan ko'proq foydalanila boshlandi va h. k.

XX asrning 60-yillarida yaratilgan maktab dasturida kichik maktab yoshidagi o'quvchilarda shakllantiriladigan matn ustida ishlash ko'nikmalari belgilab berildi, shuningdek, 1-4-sinflarda o'qish malakasiga qo'yilgan talablar ancha aniq ajratildi. XX asrning 70-yillari boshlarida mazmuni va metodik apparati jihatidan hayotga yaqinlashtirilgan o'qish kitoblari yaratildi.

Mustaqillik tufayli ta'lim sohasida ham katta islohotlar amalga oshirildi. 1999- yil boshlang'ich ta'limning ham "Davlat ta'lim standarti" yaratildi, o'quv dasturlari yangilandi. 2005- yil tajriba-sinov natijalari hisobga olinib, davlat ta'lim standartlari va o'quv dasturlari qayta ko'rib chiqildi, "O'qish kitobi" darsliklari ham yangilandi.

O'zbek maktablarida taniqli rus metodist-olimlari T. G. Ramzaeva, M. S. Vasileva, V. G. Goretskiy, K. T. Golenkina, L. A. Gor-

bushina, M. I. Omorokova, Ye. A. Nikitina, N. S. Rojdestvenskiylar, o'zbek olimlaridan A.Zunnunov, K.Qosimova, Q.Abdullaeva, S.Matchonov, M.Yusupov, M. Umarova, X.G'ulomovalar ishlab chiqqan takomillashgan sinfdagi o'qish metodikasidan ijodiy foydalanilmoqda.

Boshlang'ich sinflarda badiiy asar quyidagi muhim metodik shartlar asosida tahlil qilinadi:

1. Asar mazmunini tahlil qilish va to'g'ri, tez, ongli, ifodali o'qish malakalarini shakllantirish bir jarayonda boradi (asarning mazmunini tushuntirishga oid topshiriq o'qish malakalarini takomillashtirish topshirig'i ham hisoblanadi).

2. Asarning g'oyaviy asoslari va mavzusini, uning obrazlari, syujet chizig'i, kompozitsiyasi va tasviriy vositalarini tushuntirish o'quvchilarning shaxs sifatida umumiy kamol topishiga yaxshi xizmat qiladi, shuningdek, bog'lanishli nutqining o'sishi (lug'atining bo'yishi va faollashishi)ni ta'minlaydi.

3. O'quvchilarning hayotiy tajribasiga tayanish asar mazmunini ongli idrok etishning asosi va uni tahlil qilishning zaruriy sharti hisoblanadi.

4. Sinfdagi o'qishga o'quvchilarning bilish faoliyatini faollashtirish, atrof-muhit haqidagi bilimlarini kengaytirish va ilmiy dunyoqarash asoslarini shakllantirishning samarali vositasi sifatida qaratiladi.

Asarni tahlil qilishda hisobga olish zarur bo'lgan muhim omillardan biri uning o'quvchilarga **hissiy ta'siridir**. O'quvchilar muallifning asosiy fikrini tushunibgina qolmay, muallif hayajonlangan voqeadan ham hayajonlansinlar. Matnni tahlil qilish o'quvchida fikr qo'zg'atishi, hayotiy tajribasining muallif qayd etgan dalillarga to'g'ri kelish-kelmasligini aniqlashi zarur. Tahlil davomida asarning estetik qimmati, badiiy go'zalligi ham alohida qayd qilib o'tiladi.

O'qish darslarida o'quvchilarda badiiy asarlarning bir-biridan farqini ajrata olish, yozuvchining hayotiy voqealarni qanday badiiy vositalar orqali aks ettirgani va qanday obrazlar yaratganini aniqlay olish, mustaqil o'qish va asarni tahlil qilish malakasini hosil qilinadi.

O'quvchilar adabiy ma'lumotlarni o'zlashtirish orqali badiiy asarning mazmuni, g'oyasi va ahamiyatini anglab ola boshlaydilar.

O'quvchilarning nutqini o'stirishda, yuqoridagilar bilan birga, adabiy tushunchalarni shakllantirish ham muhim o'rin tutadi. O'quvchilar adabiy tushunchalarni o'rganish natijasida badiiy adabiyot san'atning bir turi ekanligi, uning hayot bilan aloqadorligini bilib oladilar.

Boshlang'ich sinflarda asar tahlilida badiiy til vositalari – sifatlash, o'xshatish, jonlantirish, mubolag'a va adabiy janr turlari – ertak, hikoya, masal, she'r, doston, maqol, topishmoq kabilar bilan amaliy ravishda tanishtiriladi.

Badiiy asar tilini tahlil qilish orqali o'quvchilarda o'z ona tiliga muhabbat hissi, badiiy asarni ongli o'qish ko'nikmasi o'stiriladi, asar g'oyasini chuqur idrok etishga zamin hozirlanadi, o'quvchilar nutqi rivojlantiriladi.

Xalq og'zaki ijodida ertak janrining bolalar tomonidan yaxshi qabul qilinib, qiziqib o'qilishining sabablaridan biri ertak tilining ta'sirchanligi, o'tkir syujetliligi va xalq tiliga yaqinligidir. Ertak o'qib bo'lingach, uning badiiy tili ustida ishlashga alohida ahamiyat berish zarur.

3-sinf «O'qish kitobi»da keltirilgan **«Oltmish gaz arqon»** ertagida *«hammaning ishi ishda, oshi oshda qolib, jang maydoniga qarab yuguribdi»* “... g'azabga to'lib, ..., yelday yuguribdi” kabi badiiy vositalar yordamida tasvirlangan manzaralar juda ko'p. Ular ustida ishlash o'quvchi nutqini o'stirish bilan birga ularni fikr yuritishga, mulohaza qilishga ham o'rgatadi.

Ertaklarda o'xshatishlar, jonlantirish va mubolag'alardan foydalanilgan. O'quvchilarga ularni izohlab berish, keyinchalik matndan toptirish, qayta hikoyalashda ulardan nutqlarida foydalanishga o'rgatish zarur.

Asar o'qib bo'lingach, badiiy til vositalari ustida ishlanadi. Chunki ularning ma'nosi matndan, asar mazmunidan anglashiladi. Ayniqsa, masallarda allegoriyani ochishda ko'chma ma'noli so'zlardan ko'p foydalaniladi. Ular bolalarga masal mazmunini

tushunishga xalal bergani uchun ayrim ko'chma ma'noda ishlatilgan so'zlar asarni o'qishdan oldin tushuntiriladi.

3-sinf «O'qish kitobi»dan o'rin olgan **«Ayamajiz»** (*Qudrat Hikmat*) she'rida "Bo'ralar qor kapalak", "Bog'lar sokin mizg'ishar Misoli oq kapalak", "Muz oynalar sovuq yeb" misralarida o'xshatish, jonlantirish; "Saxiy ona tabiat", "quchog'ida havo sof" misralarida metafora, "Ayamajiz izg'iydi, Ko'chalarda tutoqib, Shox-shabbani tortqilar, Yalmog'izdek yutoqib" kabi misralarda o'xshatish, jonlantirishlar qo'llangan.

4-sinf «O'qish kitobi»dan o'rin olgan **«Qish to'zg'itar momiq par»** (*Qudrat Hikmat*) she'rida «Yerga serbar oq namat», «Pirpiratib ko'zini Avtobuslar o'tadi. Qahraton qish hovurni Mo'rkon kabi yutadi», «Tomlar kiydi oq qalpoq, Hovlilarda sep tepa Osmon elak nazdimda, Shahrimizga un separ» misralarida o'xshatish, jonlantirishlar qo'llangan. Bular ustida ishlaganda quyidagicha savol-topshiriqlardan foydalanish mumkin:

1. SHoir qorni nimaga o'xshatadi? (momiq parga).

2. Avtobus chiroqlarini-chi? (Pirpiragan ko'zga).

3. "Muz oynalar sovuq yeb" misralarini qanday tushunasiz? Oyna sovuq qotadimi?

Ushbu darslikning **«Kumush qish»** bo'limida «Qish» matni berilgan. Ushbu matnda ham ko'plab jonlantirishlar qo'llangan. Masalan, «hamma yoqda sovuq izg'irin kezadi», «Ingrar og'riq kabi qari tol, oynalarni bezar qish - gulkor», «Daraxt kurtaklari rohatlanib uxlamoqda», «hozir urug'lar tinch uyquda» kabi. Matn tahlilida «Matnning birinchi qismini o'qing. Unda qaysi so'z o'z ma'nosidan boshqa ma'noda qo'llangan?» yoki «Matnning ikkinchi qismida jonsiz narsalar jonlidek tasvirlangan o'rinlarni topib o'qing. Boshqa ma'noda qo'llangan so'zlarni o'z ma'nosida qo'llab gap tuzing. Bu so'zlar qanday ma'noda qo'llanganda ta'sirchan bo'ladi?» kabi savol-topshiriqlardan foydalanish mumkin.

Maqol janrida ham ko'chma ma'noli so'zlar ko'p qo'llanadi. Misol uchun «Yurt boshiga ish tushsa, Er yigit hozir» maqolida boshiga so'zi metafora yo'li bilan ma'nosi ko'chgan, o'quvchilarga

uning ma'nosi qanday usul bilan ko'chganligi aytilmaydi, faqat boshqa ma'noda qo'llanganligi o'z ma'nosi bilan taqqoslangan holda o'quvchilarga o'rgatiladi.

Tarixiy asarlarda ham ta'sirchan, tasviriy-bo'yoqdor so'zlar ko'p uchraydi. Jumladan, **«Bobur va kabutar»** asarida *hazrat, a'yonlar, oliy hazrat* so'zlari qo'llangan. Asar matnida qadimiy davr bilan bog'liq qo'shimchalarning qo'llanilishi ham asarga joziba bag'ishlaydi. Masalan: *«Kabutar ne deydu?»* kabi. Mazkur asarda ikkinchi shaxs qo'shimchasi o'rnida hurmat ma'nosidagi uchinchi shaxs qo'shimchasi qo'llangan: *«Xatda: Oliy hazrat, qovun ayni pishdi. Kelib qo'l urib bersalar»*. SHu o'rindagi *«qo'l urib bersalar»* birikmasi ibora hisoblanadi. Iboralar doim ko'chma ma'no ifodalab, nutqning ta'sirchanligini oshiradi. Matndan iboralar aniqlangach, ma'nosini izohlashdan tashqari, ularga ma'nodosh yoki qarama-qarshi ma'noli iboralarni topshirish ham yaxshi samara beradi.

Topishmoqlarda ham jonlantirish va o'xshatishlar juda ko'p. Masalan, *«Ayo bobo novvot sotdi, Olgan edim, qo'lim qotdi»* topishmog'ida o'xshatish, *«CHIq-chiq»* ishlab tolmaydi, *tunda uxlab qolmaydi»* topishmog'ida jonlantirish qo'llangan.

«CHumoli va Tipratikan», «O'jar toshbaqa» masallarida ham badiiy til vositalari mavjud. Xususan, ularda *«O'g'irlik mol aylar jonsarak»*, *«Bola ko'nglin ko'tarar»*, *«Kosang joningga huzur»*, *«Senga qalqon usti-bosh»*, *«Parcha go'sht bo'lib yurar»*, *«Jish Toshbaqa»* kabi ibora, birikma va gaplar uchraydiki, ular ustida ishlashda *«Bunday majorolar qachon va kimlar orasida bo'lib o'tishi mumkin?»*, *«Ularga hayotdan misollar keltiring»* kabi topshiriqlar berish, ulardagi ma'noni boshqacha yo'sinda bayon ettirish, o'zaro taqqoslash, ta'sirchanligidagi farqni aniqlatish katta ta'limiy ahamiyat kasb etadi. Masalan: *«Bola ko'nglin ko'tarar»* - Bolasiga yaxshi gaplar gapirar, *«Kosang joningga huzur»* - Kosang joningni, sog'lig'ingni asraydi» kabi.

Boshlang'ich sinflarda adabiy tushunchalar va badiiy vositalar ustida ishlash o'quvchilarning ijodiy tafakkurini o'stirishga, ularda

jonlantirish, o'xshatish, mubolag'a kabi adabiy tushunchalar yuzasidan dastlabki tasavvur hosil qilishga yordam beradi.

O'qish metodikasi adabiyotshunoslik, psixologiya, pedagogika ishlab bergan nazariy qoidalarga asoslanadi. Sinfda o'qishni to'g'ri uyushtirish uchun o'qituvchi badiiy asarning o'ziga xos xususiyatlarini, ta'limning turli bosqichlarida o'qish jarayonining psixologik asoslarini, kichik maktab yoshidagi o'quvchilarning matnni idrok etish va o'zlashtirish xususiyatlarini hisobga olishi zarur.

O'qish ta'limi bo'yicha o'quvchilarni faqat matn bilan tanishtirish yordamida dastur talablariga javob berib bo'lmaydi. Negaki, matn tagzaminidagi tarbiyaviy g'oya uni tushunish, idrok qilish natijasidagina ochiladi. Boshqacha aytganda, har qanday asardagi seyr-joziba matn zaminidagi yashirin mazmun-mohiyatni anglab yetilganda o'quvchi diqqatini o'ziga jalb etishi mumkin. Bunga adabiy-nazariy tushunchalarni o'zlashtirish, adabiy tahlil malakalarini shakllantirish orqali erishiladi.

Asar tahlili jarayonida o'qituvchi savollariga o'quvchilarning o'z so'zlari bilan javob berishi ham matnda tasvirlangan voqea-hodisalar yuzasidan mantiqiy fikrlashga, qahramonlarning xatti-harakatlarini to'g'ri baholashga yaqindan yordam beradi. Savollar uzuq-yuluq va mantiqsiz bo'lmasdan, qat'iy maqsad asosida izchil berilishi o'quvchilarning o'qilgan matn mohiyatini chuqur anglab yetishlariga imkon yaratadi, chunki har qanday javob mustaqillikni taqozo etadi.

Ta'kidlash joizki, o'quvchilarning o'zlarini ham savol tuzishga o'rgatish lozim. K. D. Ushinskiy qayd etganidek, to'g'ri qo'yilgan masalaning o'zi yarim javobdir. Matn yuzasidan savol tuzishda o'quvchining dars mavzusi bilan bog'liq jihatlarga e'tibor berishi asarda tasvirlangan voqea-hodisalar o'rtasidagi sababiy bog'lanishlarni bilib olishga, hayotiy xulosalar chiqarishga yo'l ochadi. SHuning uchun ham matn yuzasidan savol tuzish o'quvchini ongli va tushunib o'qishga yo'llaydi.

Boshlang'ich sinflarda badiiy asarni tahlil qilishning adabiy asoslari

O'qish kitoblarida turli janrdagi badiiy asarlar va ilmiy-ommabop maqolalar berilgan. Istalgan asarning ob'ektiv mazmuni butun borliq, mavjudot, uning turli tomonlari, dalillar va ularning bir-biriga ta'siri hisoblanadi. Badiiy asarda hayot obrazlar orqali tasvirlanadi. SHuni ta'kidlash kerakki, badiiy asar markazida inson, uning jamiyat va tabiatga munosabati turadi.

Badiiy asarda borliqni, voqelikni obrazlar vositasida tasvirlash, ob'ektiv mazmun va sub'ektiv bahoni aniq materialda berish haqidagi qoidalar metodika uchun katta nazariy-amaliy ahamiyatga ega.

Birinchidan, badiiy asar ustida ishlashni tashkil qilishda obrazlar va muallifning asarda tasvirlangan voqealarga munosabati o'qituvchining diqqat markazida turadi. O'quvchilar voqelikni obrazlar orqali tasvirlashning o'ziga xos xususiyatlarini tushuna boradilar.

Ikkinchidan, har qanday badiiy asarda aniq tarixiy davrdagi voqealar tasvirlanadi. Shuning uchun asarda tasvirlangan voqealarga tarixiy yondashilgan taqdirdagina matnni to'g'ri o'qish, qatnashuvchi shaxslarning xatti-harakati sabablarini tushunish, dalillar va voqealarni haqqoniy baholash mumkin. Buni boshlang'ich sinflarga tatbiq etganda, avvalo, bolalarni asarda tasvirlangan davr bilan qisqacha tanishtirish, keyin o'quvchilarda qatnashuvchi shaxslarning xatti-harakatini ular yashagan davr va ijtimoiy omillarni hisobga olgan holda baholashni o'stirish zarur.

Uchinchidan, yozuvchining hayoti va qarashlarini o'quvchilarning yoshlariga mos ravishda tanishtirish maqsadga muvofiq.

To'rtinchidan, badiiy asarni tahlil qilishda o'quvchilarni asarning g'oyaviy yo'nalishini tushunishga o'rgatish muhimdir, bu asarni to'g'ri idrok etish uchun, matn ustida ishlash ko'nikmasini, o'quvchilarning dunyoqarashini shakllantirish uchun zarur. Muallif badiiy asarda tasvirlangan hayotiy dalillarga, ijtimoiy hodisalarga,

jamiyatning u yoki bu tabaqasi vakillariga o'z munosabatini ifodalashga harakat qiladi. Yozuvchining hayotiy materiallarga bahosi aniq dalillar asosida yaratilgan badiiy asarning g'oyaviy mag'zini tashkil etadi. Asarning g'oyaviy yo'nalishi yozuvchining dunyoqarashiga bog'liq. Asarning tarbiyaviy ahamiyati, o'quvchiga ta'sir kuchi uning g'oyaviy yo'nalishiga bog'liq.

Badiiy asar ustida ishlashni to'g'ri tashkil qilish uchun shakl va mazmun birligi haqidagi qoida ham e'tiborga olinadi.

Badiiy asar ustida ishlash jarayoni

Badiiy asar ustida ishlash va uning asosiy bosqichlarini belgilashda o'qituvchi badiiy asarning san'at asari sifatida o'ziga xos xususiyatlari va o'quvchilarning tayyorgarlik darajasini nazarda tutadi.

Badiiy asarda barcha qismlar (g'oyaviy asos, kompozitsiya, syujet, tasviriy vositalar) o'zaro bog'liq bo'ladi. Syujet rivoji asosida asar qahramonlarining yangi-yangi qirralari ochila boradi. Bu xususiyatlar asar ustida ishlashda uni yaxlit o'qish va idrok etishni talab etadi.

O'quvchilarni badiiy asar ustida ishlashga o'rgatish ularda adabiy-estetik tahlil malakasini shakllantirish va o'stirish orqali ta'lim-tarbiya berishni nazarda tutadi. Asar matnini tahlil qilish muallif fikrini, hissiyoti va xulosalarini tushunishga yordam beradi, asarda ifoda etilgan voqealarga munosabat uyg'otadi. Asar tahlili o'qituvchidan o'quvchilar faoliyatini ma'lum maqsadga yo'naltirishni taqozo qiladi.

«Maktabda badiiy asarni tahlil qilishdan asosiy maqsad asarda ifodalangan hayotiy voqeani yoritish orqali o'quvchilarni badiiy adabiyot olamiga olib kirish, tasvirlanayotgan voqealarga nisbatan muallifning munosabati va niyatlarini payqab olishga imkoniyat yaratishdan iboratdir. O'quvchilarning yozuvchi oldinga surgan g'oya, muammolarni to'liq tushunishlariga erishmay turib,

adabiyotning yoshlarni tarbiyalashdagi vazifasini amalga oshirib bo'lmaydi»³².

O'quvchi asarning mazmuni bilan uni mutolaa qilish paytida tanishsa, tahlil qilishda uning poetik vositalariga murojaat qiladi. Mutolaa hissiyotni bo'yitib, aqlni peshlasa, tahlil asar zamiridagi ma'noni chuqur o'rganishga yordam beradi.

O'qituvchi badiiy asar ustida ishlashda quyidagi masalalarni hal qilishi lozim:

1. Asar ustida ishlashning maqsad va mazmunini aniqlab olishi.
2. Asarni tahlil qilish uchun dars bosqichlarini belgilab olishi.
3. Har bir asar tahlili uchun topshiriqlar tizimini ishlab chiqishi.
4. Asarni qanday metodlar asosida o'rganishni aniqlashi.
5. O'quvchilar egallaydigan bilim, ko'nikma va malakalar doirasini belgilab olishi.

Boshlang'ich sinflarda badiiy asar ustida ishlash uch asosiy bosqichga bo'linadi:

Birinchi bosqich (*birinchi sintez*). Bu bosqichning asosiy vazifasi matnni yaxlit idrok etish asosida asarning aniq mazmuni va tasviriy ifoda vositalari bilan tanishtirishdan iborat.

Ikkinchi bosqich (*analiz*). Bu bosqichning vazifasi va ish mazmuni voqealar rivojining bog'lanishini belgilash, ishtirok etuvchi shaxslarning xulq-atvori va ularning asosiy xususiyatlarini aniqlash (nega shunday qildi va bu uning qanday xususiyatini ochadi), asar kompozitsiyasini ochish (tugun, kulminatsion nuqta, yechim), asarning aniq mazmunini tasviriy vositalar bilan birga tahlil qilish va qahramonlar xulq-atvorini baholash (muallif nimani tasvirlagani, qanday tasvirlagani, nima uchun u yoki bu dalilni tanlagani)dan iborat.

Uchinchi bosqich (*ikkinchi sintez*). Bu bosqichning ish mazmuni ishtirok etuvchi shaxslarning muhim xususiyatlarini umumlashtirish, qahramonlarni taqqoslash va baholash, asarning g'oyasini aniqlash, badiiy asarni hayotni bilish manbai va san'at asari sifatida baholash (qanday ma'lumotlarga ega bo'ldik, asar nimaga o'rgatadi, muallif

³² Зуннунов А. ва бошқ. Адабиёт ўқитиш методикаси. - Т.: Ўқитувчи, 1992. 160- бет.

o'z fikri va taassurotlarini qanday qilib aniq, ravshan va ta'sirli tarzda yetkazadi va hokazo)dan iboratdir.

Ikkinchi sintezdan so'ng o'qilgan asarga bog'liq holda ijodiy xarakterdagi ishlar o'tkaziladi.

Asar maqsadga muvofiq tahlil qilinsa, o'quvchilar faolligi ortadi, chunki asarni tahlil qilish ular uchun ijodiy jarayondir.

Badiiy asarni o'qishga tayyorgarlik. Asarni o'qishga kirishishdan oldin o'quvchilarni badiiy asarni o'qishga tayyorlash lozim bo'ladi. Chunki o'quvchilar asar mazmunini to'g'ri idrok etishlari uchun hayot haqida ma'lum tasavvurga ega bo'lishlari zarur. Buning uchun tayyorgarlik ishlari o'tkaziladi.

Ma'lumki, sinfda o'qish asosida badiiy va ilmiy-ommabop matnlar turadi. O'quvchilarni matn bilan tanishtirish o'qishga tayyorgarlik bosqichidan boshlanadi.

Tayyorgarlik bosqichi yozuvchilar haqida ma'lumot berish, o'quvchilarni asarda tasvirlanadigan voqea-hodisalarni idrok qilish, asar pafosini his etish, notanish va ko'p ma'noli so'zlar, murakkabroq tarzdagi obrazli ifodalarni izohlash kabi masalalarni o'z ichiga oladi. Agar asar yil fasllari haqida bo'lsa, tabiat qo'yniga sayohat uyushtirish ham sinfda o'qish muvaffaqiyatini ta'minlashga xizmat qiladi.

Matn bilan dastlabki tanishuvdan so'ng quyidagicha savollar bilan murojaat qilish darsda o'quvchilarning faolligini oshiradi:

1. *Hikoyadagi qaysi epizodni qiziqarli deb o'ylaysiz?*
2. *Hikoya qahramonlaridan qaysi birining xatti-harakatini ma'qullaysiz? Qaysi birining fe'l-atvori, o'zini tutishi sizga yoqmadi?*
3. *Hayotda shunday kishilarni uchratganmisiz?*

Tayyorgarlik ishlarining vazifalari quyidagilar:

1. O'quvchilarning asarda aks ettirilgan voqea-hodisalar haqidagi tasavvurlarini bo'yitish, matnni ongli idrok qilishga ta'sir etadigan yangi ma'lumotlar berish, badiiy asarda tasvirlangan dalillarni o'quvchilarning o'z hayotida kuzatganlari bilan bog'lay olishlariga sharoit yaratish.

2. Yozuvchining hayoti va ijodiga qiziqish uyg'otish. *Masalan, 4-sinfda Zafar Diyorning hayoti va ijodi haqida quyidagicha ma'lumotlar berish mumkin: Zafar Diyor Namangan viloyatining Chust tumanida tug'ilgan. Ota-onasi dehqon bo'lgan. Ular kambag'allikda kun kechirishgan. Zafar Diyor to'rt yoshga to'lganda uning oilasi Toshkentga ko'chib keladi. Onasi bosmaxonada ishlaydi. SHoirning o'zi esa eski maktabda o'qiydi. Keyinchalik Toshkentdagi 7- bolalar uyida tarbiyalanadi. SHoirning birinchi she'rlar to'plami 21 yoshida bosilib chiqadi.*

3. O'quvchilarni asarni hissiy idrok etishga tayyorlash.

4. Asar mazmunini tushunishga xalal beradigan so'zlarning lug'aviy ma'nolarini tushuntirish. *Masalan, 4-sinf "O'qish kitobi" dagi "Xarita" matni ustida ishlaganda so'z va iboralar lug'ati quyidagicha bo'lishi mumkin:*

Og'zing ochilib qolsin – hayron bo'lib qolgin

Qolipdan chiqqan g'ishtdek – hamma tomoni birdek tekis

Loqayd – befarq

Kashfiyot – izlanishlar natijasida yaratilgan narsa; ixtiro

Ayilday botdi – qattiq tegdi, ranjitdi

Pisanda qilmoq – oldindan biror shart qo'ymoq; ta'kidlamoq.

Tayyorgarlik ishlarining ta'limiy shakllari xilma-xil bo'lib, o'qituvchi asar mazmuni va sharoitga qarab ish turini tanlaydi. Tayyorgarlik davrida nimalar haqida ma'lumot berish maqsad qilingan bo'lsa, avvalo, o'quvchilarning o'zlaridan ular haqida bilganlari so'rab aniqlanadi. Masalan, "Kitobga ixlos" asarini o'qishga tayyorgarlikda o'quvchilarning dastlabki bilimlari quyidagicha aniqlanadi:

O'qituvchi: – Bugun biz Vatanimizning o'tmishiga sayohat qilamiz. Sayohatimiz Buxoro shahriga bo'ladi. Sayohatchilar ikki guruhga bo'linadi. Buxoro darvozalari ochilishi uchun bir necha tilsimlarni yechishimiz zarur. Buning uchun har bir guruh o'ziga berilgan savol-topshiriqlarni bajarib, shohsupaga ko'tarilishi zarur.

1-guruh uchun savol-topshiriqlar:

1. Tarixda yashagan buyuk olimlar, shoirlar, yozuvchilar, sarkardalardan kimlarni bilasiz?

2. Buxoroda qaysi buyuk shaxslar yashagan?

3. Buxorodagi tarixiy binolar, joylar nomini ayting.

2-guruh uchun ham shu tarzda savol-topshiriqlar beriladi yoki har ikkala guruh uchun shu savol-topshiriqlar berilib, “Kim oldin shohsupaga yetib boradi?” sharti qo‘yiladi.

Xattaxtaga buyuk shaxslar portreti, tarixiy joylar tasvirlangan rasmlar ilib qo‘yiladi.

Tayyorgarlik shakllaridan biri – **ekskursiyadir**. Bu ish turidan tabiat tasviriga bag‘ishlangan yoki ishlab chiqarish, qurilish, shahar, qishloq hayotiga, kasbga doir mavzular va tarixiy asarlar o‘rganilganda foydalanish mumkin. Chunonchi, 1-sinfda “Issiqxonada”, 2-sinfda “Metropoliten” kabi mavzularni o‘rganishdan oldin ekskursiya qilish maqsadga muvofiq. Ekskursiya o‘quvchilarning asarda ifoda etilgan hodisalarni aniq va ongli o‘zlashtirishlariga yordam beradi, bilimlarini chuqurlashtiradi, tabiat hodisalarini kuzatish va ularni aniq tasvirlash ko‘nikmalarini shakllantiradi.

Ekskursiya bolalarda tabiatga mehr uyg‘otadi, uni sevis va tabiat ehsonlarini asrash hissini tarbiyalaydi.

Ishlab chiqarish korxonalariga, muzey va boshqa joylarga ekskursiyalar esa tarixiy voqealarning to‘g‘ri idrok etishlarini ta‘minlaydi, kattalar mehnati bilan tanishtiradi, o‘quvchida mehnatga muhabbat uyg‘otadi, kasbga yo‘naltiradi.

Film namoyish qilish. Tarixiy materiallarni, asar muallifi hayotini o‘rganishdan oldin film namoyish qilinsa, o‘quvchilarning asarni idrok qilishlari faollashadi. Masalan, 4-sinfda T. Ilhomovning “Namatak haqida qo‘shiq” hikoyasini o‘qishda, tarixiy shaxslar haqidagi asarlarni o‘rganishda – Mirzo Ulug‘bek haqidagi asarlar bilan tanishtirishda “Ulug‘bek xazinasi”, Alisher Navoiy haqidagi asarlar bilan tanishtirishda “Alisher Navoiy” filmi namoyish etilishi mumkin.

Kinofilm, diafilm va videoroliklardan o'quvchilarni asarni o'qishga tayyorlash davrida foydalaniladi. Ular o'quvchilarning tasavvur qilishlariga, tushunchalarini oydinlashtirishga, ongli o'qish va hissiy idrok etishlariga yordam beradi. O'quvchilarning film namoyishida tug'ilgan ayrim savollariga ularning o'zlari yangi o'qiydigan asarlardan javob topadilar. Tayyorgarlik ishlarini bunday uyushtirish o'quvchilarning o'qishga bo'lgan qiziqishlarini ham oshiradi.

O'qituvchi hikoyasi. Bu metod asar muallifi haqida ma'lumot berishda eng samarali hisoblanadi. Asar muallifi shoir va yozuvchilar haqida so'zlab berilayotganda ularning portretlari, bolalar uchun yozgan asarlari namoyish etilsa, o'quvchilarning muallif ijodiga qiziqishlari ortadi. Boshlang'ich sinfda shoir, yozuvchilarning o'z tilidan o'qigan asarlari yoki ular haqida boshqalar aytgan fikrlarni magnit tasmasidan eshittirilsa yoki video tasmadan ko'rsatilib, unga o'qituvchi hikoyasi qo'shilsa, darsning samaradorligi yanada oshadi. Masalan, 4-sinfda O'zbekiston Respublikasi Davlat Madhiyasi aytilgach, A. Oripovning o'zi aytgan "O'zbekiston" she'ri qo'yib eshittirilishi mumkin.

O'qituvchi yozuvchi va shoirlar haqidagi ma'lumotlarni o'quvchilar saviyasiga mos qilib, hajonli qilib hikoya qilsa, o'quvchilarning badiiy asarni o'qishga ichki istagi kuchayadi, ularda kitob o'qishga muhabbat ortadi. Yozuvchi haqidagi ma'lumot 1-sinf dan 4- sinfga borgunga qadar ko'paytirilib, chuqurlashtirilib boriladi.

Asarni o'qishga tayyorgarlik bevosita o'quvchilarning **mustaqil izlanishlari** asosida ham tashkil etiladi. Masalan, "Kitobga ixlos" (4-sinf) asarini o'qishga tayyorgarlikda o'quvchilarning o'tmishda yashagan tarixiy shaxslar haqidagi tushunchalari aniqlangach, o'quvchilar xayolan sayohatga olib chiqiladi. O'qituvchi o'quvchilarni Buxorodagi tarixiy muzeyga taklif etadi. Muzeyda o'quvchilar Abu Ali ibn Sino portretini kuzatadilar, u haqdagi yozuvlarni o'qiydilar (Muzey uchun sinfn ing biror qismi ajratiladi).

Abu Ali ibn Sino – ma’rifatpar alloma

Abu Ali ibn Sino – buyuk hakim

Men kechalari kam uxlar, kunduzlari ham ilmdan boshqa narsa bilan shug’ullanmas edim. (Ibn Sino)

Bir kuni shohdan kutubxonasiga kirishga va u yerda tibga oid kitoblarni mutolaa qilishga ruxsat so’radim. Shoh menga ruxsat berdi. (Ibn Sino)

Ibn Sino dorivorlar tayyolash, yurak kasalligi, jarrohlik va boshqa sohalarga doir 400 dan ziyod asar yozgan

O’quvchilarni mustaqil izlanishga o’rgatishning yana bir usuli o’quvchilarga oldindan yozuvchi yoki asar yozilgan davr haqida kitoblar, manbalar tavsiya etib, ulardan ma’lumotlar to’platish, albomlar tayyorlatish, so’ng o’quvchilar o’zlari aniqlagan ma’lumotlarni o’qib, so’zlab berishidir.

Sinfdan sinfga ko’chish bilan yozuvchi hayoti va ijodi haqidagi o’quvchilar bilimi ortib boradi. Asar muallifi bilan tanishtirishga qo’yilgan talablar ham ko’payadi. O’qituvchi qisqa ma’lumot berishdan yozuvchi hayoti bilan to’liqroq tanishtirishga o’tadi. Bunda u kichik maktab yoshidagi o’quvchilarning yoshiga mos imkoniyatlarni, ular yozuvchi bilan qay darajada tanish ekanligi va uning asarlaridan nimalarni o’qiganligini hisobga oladi.

Asar bilan tanishtirish. Tayyorgarlik davridan so’ng 1-bosqich amalga oshiriladi. Bu bosqichning asosiy vazifasi asar mazmunini bilan tanishtirishdir. Badiiy asarni yaxlit idrok etish muhim bo’lgani uchun maktab tajribasida asar ustida ishlash shu asar yoki uning bir darsda o’rganishga mo’ljallangan qismi yaxlit o’qish usulida tanishtiriladi.

Hikoya, masal, sheʼrning mazmunini toʻgʻri idrok etish, shuningdek, matnning hissiy taʼsirini oshirish uchun ifodali oʻqish katta ahamiyatga ega.

1. Matn oʻqituvchi tomonidan ifodali oʻqib beriladi (baʼzan asar matni magnitafon orqali ham eshittirilishi mumkin). Oʻquvchilar matn mazmuni bilan tanishtirilgach, oʻqituvchi ularga boshlangʻich taassurotlarini aytishni talab qiladigan savollar beradi. Masalan, **«Hikoyaning qaysi oʻrni sizga yoqdi?»**, **«Qahramonlardan qaysi biri sizga ayniqsa yoqdi?»**, **«Hikoya oʻqilganda siz qaysi oʻrinda juda xursand boʻldingiz?»** kabi va hok. Kirish suhbat, birinchidan, asarning oʻquvchilarga qanday taʼsir qilganini bilish, ikkinchidan, bolalarni asar matnini tahlil qilishga qiziqtirish, darsda oʻquvchilar faolligini oshirish maqsadini koʻzda tutadi.

2. Yaxshi oʻqiydigan oʻquvchiga oʻqitish. Oʻquvchining oldin–dan oʻqituvchi oʻqish yoʻllari bilan tanishtiradi va uning oʻqilishini oʻzi kuzatadi, xato va kamchiliklarni bartaraf etadi. SHundan soʻng tayyorlangan oʻquvchi sinf jamoasiga oʻqib beradi.

3. Ogʻzaki qayta hikoyalab, soʻzlab berish. Bu oʻqituvchidan alohida tayyorgarlikni talab etadi. CHunki asar matniga yaqin–lashtirib, badiiy vositalarini toʻliq saqlagan holda hikoyalash zarur, aks holda oʻquvchilarning badiiy asarni oʻqishga boʻlgan qiziqishi susayadi.

4. Yoddan ifodali aytib berish. Sheʼriy asarlar yoddan aytib berish orqali tanishtirilsa, oʻquvchi oʻqituvchining mahoratini yuqori baholaydi. Oʻzida ham yod olishga qiziqish paydo boʻladi.

5. Asarning muhim dialogli oʻrinlarini yoki butun asarni sahnalashtirish orqali tanishtirish.

6. Asarning bir qismini (muammoli oʻrnini) oʻqituvchining oʻqib berishi, qolgan qismini oʻquvchilarning ichda mustaqil oʻqishi.

8. Asarni musiqa sadolari ostida oʻqib berish. Bu asarning taʼsirini kuchaytiradi, oʻquvchilarning estetik didini tarbiyalaydi, ularni toliqishdan saqlaydi.

Umuman olganda, asarning janriy xususiyati hisobga olingan holda u bilan tanishtirishning oʻziga xos usullarini tanlash lozim.

Badiiy asar matni ustida ishlash. Boshlang'ich sinflarda to'g'ri, tez, ongli va ifodali o'qishga o'rgatish vazifasi o'quvchilarda asarni tahlil qilish ko'nikmasini shakllantirish bilan birga amalga oshiriladi. O'qish malakalarini shakllantirish bilan matn ustida ishlashning o'zaro bog'liqligi asarni tahlil qilishga qanday yondashishni belgilab beradi.

Badiiy asar ustida ishlashning 2-bosqichi asar tahlilidir. Asarni tahlil qilishning asosiy yo'nalishi matnning aniq mazmuni (voqealar va uning rivojlanishi)ni, kompozitsiyasini, ishtirok etuvchi shaxslarning axloqi va xarakterli xususiyatlarini, asarning g'oyasini aniqlash hisoblanadi.

Asarni tahlil qilishning metodik shartlaridan biri asar mazmunini uning tasviriy-ifodaviy vositalari bilan bog'liq holda qarashdir. Yana bir asosiy qoida asar ustida ishlash jarayonida ta'lim-tarbiyaviy vazifalarni umumiy ravishda amalga oshirish hisoblanadi. Bu qoidalar asar ustida ishlashning asosiy yo'nalishini belgilaydi, shuningdek, matnni tahlil qilish jarayonida o'quvchilar bajaradigan topshiriqlarni va muhokama qilish uchun ularga beriladigan savollarning xarakterini aniqlab olishga yordam beradi.

Asar tahlili jarayonida matn ustida ishlashning quyidagi turlaridan foydalaniladi:

1. Tanlab o'qish. Bunda o'quvchi matnning berilgan vazifaga mos qismini o'qiydi. Vazifa asarning mazmunini oydinlashtirish, sabab-natija bog'lanishini belgilash, badiiy xususiyatini ochish, o'qilgan matnga o'z shaxsiy munosabatini ifodalashdan iborat bo'lishi mumkin. Masalan, 4-sinfda "Oltin kuz" matnidan "Tabiatdagi o'zgarishlar berilgan qismlarni topib o'qing", "Baqa va taqa" ertagidagi "Taqachining nasihati berilgan joyni topish o'qing" kabi topshiriqlar berilishi mumkin.

Tanlab o'qish matn ustida ishlashning eng samarali usulidir. Tanlab o'qishdan matn ustida ishlashning barcha bosqichlarida turli xil qiyinchilikda, murakkablikda foydalaniladi. U o'quvchilarda yaxshi o'qish sifatlarini o'stirish bilan birga ularning ijodiy tasavvuri, nutqi

va zihnini o'stirishga yordam beradi. Eng oddiy tanlab o'qish asar mazmuni yuzasidan bo'ladi.

Tanlab o'qishning yana ham murakkabroq turlari matndan sabab-natija munosabati bilan bog'langan dalillarni taqqoslashni, umumlashtirishni talab qiladigan o'rinlarini topib o'qish hisoblanadi. Masalan, "Xarita" (Normurod Norqobilov) hikoyasi yuzasidan topshiriqlar quyidagicha bo'lishi mumkin:

– Sinf rahbari Rasulni nima uchun Samadga biriktirib qo'ydi? SHu o'rinni topib o'qing.

– Samadning Rasuldan arazlash sababi ifodalangan o'rinni topib o'qing.

Bunda o'quvchi biror qatnashuvchi shaxs o'zini qanday tutishini, nima uchun u shundayligini tasdiqlash uchun matndan material tanlab o'qiydi.

Tanlab o'qish ongli va ifodali o'qish malakasini shakllantirishni matn ustida ishlash ko'nikmasini shakllantirish bilan birga qo'shib olib borishga, bolalarning ijodiy tasavvurini, nutqi va zihnini o'stirishga imkon beradi. SHuning uchun undan o'qish darslarida keng foydalaniladi.

Tanlab o'qish matn rejasini tuzishda (matn qismiga uning mazmunini ifodalaydigan gapni, ya'ni reja qismini topishda) qahramonga tavsif berish (matndan qahramonning muayyan bir xususiyatini, harakatini tavsiflovchi materiallar tanlash)da, asar g'oyasini aniqlash (g'oyani anglatgan o'rinni topib o'qish)da tatbiq etiladi.

2. O'quvchilarning berilgan savol va topshiriqlarga o'z so'zlari bilan javob berishi. Mashqning bu turi o'quvchilarda o'qilganlar yuzasidan muhokama yuritish ko'nikmasini o'stirishga, asarda qatnashuvchi qahramonlarni baholashga, muallif tasvirlagan hayotiy lavhalar bilan asar g'oyasi o'rtasidagi bog'lanishni aniqlashga imkon beradi. Ishning bu turida beriladigan savollar ma'lum maqsadga yo'naltirilgan va muayyan izchillikda bo'lishi, o'quvchilarni mustaqil fikrlashga undashi lozim. Boshlang'ich sinf o'qish darslarida savol va

topshiriqlar qaysi maqsadga yo'naltirilganiga ko'ra quyidagicha tasnif qilinadi:

1. Asar mazmunini o'zlashtirish va qayta hikoyalashga doir savol- topshiriqlar.

2. Asar tilini o'rganish va o'zlashtirishga doir savol-topshiriqlar.

Sabab-natija tarzidagi savollardan ham foydalaniladi. Agar o'qituvchi asar g'oyasini tushunishda o'quvchilarga yordam berishni ko'zda tutsa, savol sabab-natija tarzida bo'ladi. S. Bahodirovaning **“To'maris” asari** (4-sinf) g'oyasi orqali o'quvchilarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalashdir. Afsonadagi asosiy fikrni aniqlash uchun o'qituvchi *“To'marisning elchilarni qarshi olish holatini o'z so'zingiz bilan aytib bering”*, *“Nima uchun To'maris keskin fikrlar bildirdi?”*, *“Elchilarning To'maris haqidagi fikrini gapirib bering”* kabi savol-topshiriqlardan foydalanishi mumkin. H.Homidiyning **“Pahlavon va shoir”** rivoyati (4-sinf) asosida esa *“Pahlavon Mahmudning yengilish sababini nima uchun oqlash mumkin?”* kabi savol-topshiriqlardan foydalanish katta ahamiyat kasb etadi.

Boshlang'ich sinflarda savol-topshiriqlarga katta o'rin berilgan. O'qituvchining vazifasi ana shu savol-topshiriqlar ustida ishlash usullarini oldindan belgilab olishdir. Ijodiy xarakterdagi savollar o'quvchilarni mustaqil fikrlashga undaydi. 4-sinf «O'qish» kitobi-dan o'rin olgan Hakim Nazirning **«Qodir bilan Sobir»** matni yuzasidan o'quvchilarni o'z fikrini aytishga undovchi *«Sobir o'qishdan kechikish sababini ochiq aytib to'g'ri qildimi?»*, *«Uning o'rnida siz bo'lganingizda nima qilardingiz?»* kabi savollar o'quvchilarning fikrlash qobiliyatlarini, og'zaki nutqini o'stiradi va matnni yaxshi o'zlashtirishlariga yordam beradi. Asardagi voqealar tizimiga oid savol-topshiriqlar tuzish va undan tahlil jarayonida ijodiy foydalanish ham katta ahamiyatga ega. Masalan, 4-sinf “O'qish kitobi”dagi Qudrat Hikmatning **“Bahor”** she'ri asosida *“She'rdagi fikr yuritilgan narsalarni ketma-ket aytib bering”*, *“SHoir bahorni tasvirlashda qanday tasvir usullaridan foydalangan?”* kabi savol-topshiriqlardan foydalanish o'quvchilar faolligi oshiradi.

Savol-topshiriqlar ustida jamoa, juft va yakka tartibda ishlash mumkin.

3. O'quvchilarni savol berishga o'rgatish. O'quvchilarni savol berishga o'rgatish matn ustida ishlashda yaxshi natija beradi. Metodist olimlarning fikricha, to'g'ri berilgan savolda yarim javob tayyor bo'ladi. O'quvchilar matnni ongli o'zlashtira olsalargina, matn yuzasidan savol bera oladilar. O'quvchilarga savol berishni o'rgatishni 2-sinfdan boshlash maqsadga muvofiqdir.

O'quvchilarni ongli ravishda savol tuzishga o'rgatish uchun o'qituvchi matnga o'zi tuzgan yoki «O'qish kitobi»da berilgan savollarni tahlil qiladi. Tahlil uchun *“Nega u yoki bu savol qo'yilgan?”*, *“Unda kim yoki nima haqida gap boradi?”*, *“Savol ko'proq qaysi so'zlar bilan boshlanadi?”* kabi savollarni ishlatadi va matndan foydalangan holda bu savollarga javob berishni o'rgatadi. Ikkinchidan, o'qituvchi o'quvchilar e'tiborini matnga savol tuzish yo'liga qaratadi va savol tuzishdan oldin matnni diqqat bilan o'qish, qatnashuvchi shaxslarni ko'rsatish, savol tuziladigan qismni ajratish kerakligini tushuntiradi. Savol tuzishga o'rgatishning boshlang'ich bosqichida bu mashq jamoa bo'lib bajariladi va ta'limiy xarakterda bo'ladi; buning uchun qulayroq savol ajratilib, nima uchun u qiziqarli ekani yoki, aksincha, noqulay bo'lsa nima uchun noqulayligi tushuntiriladi. Masalan, 3-sinfda **“Ahillik ulug' baxt”** ertagida *“Odamlarning cholning bolalari haqidagi fikri yuzasidan savol tuzing”* topshirig'i berilgach, o'quvchilar *“Odamlar aqlli cholning bolalari haqida nima deyishdi?”* kabi savol tuzishlari mumkin.

4-sinfda SH. Sa'dullaning **“Qovun sayli”** hikoyasi yuzasidan savol tuzish topshirig'i quyidagicha beriladi:

- Hikoyadagi birinchi xatboshini o'qing va shu qism yuzasidan savol tuzing.

- Hikoyadagi birinchi xatboshida qo'llangan so'zlarning ma'nosini izohlash bo'yicha savol-topshiriqlar tuzing. (*Bejirim, sertor* so'zlarining ma'nosini izohlang)

- Hikoya qahramonlari yuzasidan savollar tuzing va shu kabilar.

Keyinchalik o'quvchilar muhokama va ijodiy savollar berishni ham o'zlashtirib oladilar.

4. Matnni tasvirlash. Matnni tasvirlash matn ustida ishlashda katta ahamiyatga ega bo'lib, o'quvchilarning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantiradi, undan to'g'ri foydalanish esa asarda yozuvchi tasvirlagan hayotiy manzaralarni o'quvchilar aniq tasavvur qilishlari uchun qulay imkoniyat yaratadi. Matnni ikki xil tasvirlash mumkin: **1) so'z bilan tasvirlash; 2) grafik tasvirlash.**

So'z bilan tasvirlash o'ziga xos murakkab ish turi bo'lib, unda manzarani so'z yordamida aniq qayta tiklash talab etiladi. So'z bilan tasvirlash, shuningdek, grafik tasvirlash uchun ham o'quvchi matnni, undagi voqea sodir bo'lgan vaziyatni, qatnashuvchilarning tashqi ko'rinishini, xarakterli xususiyatlarini yaxshi bilishi zarur. So'z bilan tasvirlashda so'zlarni aniq tanlash talab qilinadi, bu esa o'quvchilar nutqini rivojlantirishda foydali vositalardan biri hisoblanadi.

Tasvirlashdan o'qituvchi turli maqsadlarda, chunonchi, reja tuzishga asos sifatida, qayta hikoyalashga tayyorlashda, voqea yuz bergan sharoitni aniqlashda foydalanadi. Tasvirlashdan mustaqil ish sifatida ham foydalaniladi: o'qituvchi matnning ma'lum qismidan o'quvchilarga juda ma'qul bo'lgan manzarani so'z bilan yoki grafik tasvirlashni, unga muallif so'zini tanlashni hamda turli tabiat manzaralarini, qatnashuvchi kishilarning tashqi ko'rinishini, voqea sodir bo'lgan joylarni tasvirlashni topshiriq qilib berishi mumkin.

Matnni so'z bilan tasvirlashga o'rgatishni darslikda berilgan rasmni matndagi shu rasmga mos qism bilan taqqoslab tasvirlashdan boshlash kerak.

So'z bilan tasvirlash bosqichma-bosqich, maxsus tayyorgarlikdan so'ng amalga oshiriladi:

1. Matndan manzara, vaziyat yoki qahramonlarning tashqi ko'rinishi tasvirlangan o'rinlar aniqlanadi.

2. Nisbiy tugallangan o'rinlar ajratiladi.

3. Tasvirlashga leksik-uslubiy tayyorgarlik ko'riladi, ya'ni yozuvchi, shoir qo'llagan lug'aviy birliklarga o'quvchilar diqqati

tortiladi va ular tahlil qilinadi. Tasvirlashda soʻzni aniq tanlashga yordam beriladi.

4. Soʻz bilan tasvirlashga oʻrgatishning dastlabki paytida xattaxtaga foydalaniladigan soʻzlar yozib qoʻyilishi zarur. Soʻz bilan tasvirlash qayta hikoyalashga aylanib qolmasligi lozim.

Grafik tasvirlash koʻproq uyda bajariladi. Buning uchun oʻquvchilar tasvirlanadigan matn qismini ajratadilar, uni diqqat bilan oʻqib chiqadilar, mazmunini oʻzlashtiradilar va unga mos rasm chizadilar. Bunda oʻquvchilar bilan qanday ranglardan foydalanish, ranglar ifodalaydigan maʼnolar boʻyicha suhbat oʻtkaziladi. Rasmlar koʻrgazmasi tashkil etiladi. Har bir rasm muallifi oʻzi chizgan rang tasvirini izohlab beradi. Kompyuterlashtirilgan sinflarda grafik tasvirlash sinfda ham bajartirilishi mumkin. Bunda oʻquvchilarning ijodiy yondashuvlariga imkon beriladi.

Oʻquvchilar asar voqealari rivojini seriyali rasmlar asosida muayyan izchillikda tasvirlashlari ham, har bir rasm seriyasi ostida shu qismda ifoda etilgan muhim fikrlarni yozib qoʻyishlari ham mumkin. Bular asar matnini toʻliq qayta hikoyalash, shuningdek, oʻqilgan hikoya, maqolaning rejasini tuzish, matn mazmunini, uning tasviriy vositalarini bilib olishga yordam beradi.

5. Asar rejasini tuzish. Reja matn mazmunini ongli va chuqur tushunishda, asosiy fikrni ajratishda, voqealarning izchilligini belgilashda, matn qismlarining oʻzaro bogʻlanishini tushunishda oʻquvchilarga yordam beradi. Reja ustida ishlash oʻquvchilar nutqi va tafakkurini oʻstiradi. Ular matnni mazmunan tugallangan qismlarga boʻlishga va har bir qismning asosini topishga, ularga qisqa va aniq sarlavha topishga, uni reja qismi sifatida shakllantirishga oʻrganadilar.

Reja tuzishga tayyorgarlik ishlari savod oʻrgatish davridayoq boshlanadi. Tayyorgarlik mashqining eng oddiy turi berilgan sarlavhalardan kichik matn mazmuniga mosini topib qoʻyish hisoblanadi. Bunday mashqqa oʻrgatishda oʻqituvchi sarlavha asosiy fikrni ifodalashini taʼkidlaydi, bolalar topgan sarlavhani tahlil qilib, u yoki bu sarlavha nima uchun mos yoki mos emasligini tushuntiradi.

Reja tuzishga tayyorgarlik ishining ikkinchi turi o'qituvchi rahbarligida tanlab o'qish hisoblanadi, bolalar matndan o'qituvchi bergan savolga javob bo'ladigan o'rinni topib o'qiydilar.

Reja tuzish «oddiydan murakkabga» tamoyili asosida asta-sekin murakkablashtirilib, muayyan izchillikda o'tkazib boriladi. O'quvchilar 1-sinfda o'qilgan kichik matnga o'qituvchi rahbarligida so'roq gap tarzida sarlavha tanlashlari, 2-sinfda kichik maqolaning rejasini o'qituvchi rahbarligida so'roq yoki darak gap tarzida tuzishlari, 3-sinfda o'qilgan matn rejasini jamoa bo'lib tuzishlari, 4-sinfda mustaqil reja tuza olishlari kerak.

Rejaning eng oddiy shakli rasmlı reja hisoblanadi. Buning uchun avval bolalar kitobda berilgan rasmlardan matn qismiga mosini tanlashga va uni nomlashga o'rgatiladi, keyin matn qismiga tayyor rasm berilmaydi, uni bolalarning o'zlari so'z bilan tasvirlaydilar. Hikoya o'qiladi va qismlari bo'yicha tahlil qilinadi, so'ng o'quvchilar matnning 1-qismini o'qiydilar, o'qituvchi ulardan qanday rasm chizish mumkinligini so'raydi. Qolgan qismlari ustida ham ishlar shu tarzda ishlanadi. O'quvchilar chizgan rasmlariga nom (sarlavha) qo'yadilar. Ular qo'ygan nom sarlavha doskaga reja qismi tarzida yozib beriladi.

O'quvchilar rasmlı reja tuzishdan mantiqiy reja tuzishga o'tadilar. Bunday reja tuzish quyidagi izchillikda o'rgatiladi:

1. O'qituvchi qismlarga bo'lingan matnga tanlab reja tuzadi va matn rejasining o'rnini almashtirib, sarlavha tarzida xattaxtaning chap tomoniga yozib qo'yadi. O'quvchilar matnning 1-qismini o'qiydilar, shu qism mazmuniga mos sarlavhani topadilar, uni o'qituvchi xattaxtaning o'ng tomoniga yozadi. Ana shu tarzda xattaxtada o'qilgan matnning rejasi hosil bo'ladi.

2. Matn qismlarini tahlil qilish jarayonida o'quvchilar o'qituvchi rahbarligida har bir qismdagi asosiy g'oyani aniqlaydilar va unga sarlavha topadilar, o'qituvchi sarlavhalarni reja tarzida xattaxtaga yozib boradi.

3. Qismlarga bo'linmagan matn tanlanadi, sarlavhalar matn rejasi tartibida xattaxtaga yoziladi. O'quvchilarga berilgan

sarlavhalardan foydalanib, matnni qismlarga bo'lish topshiriladi. Ular matnni o'qishadi va sarlavhalarga tegishli qismni ajratadilar.

4. Qismlarga bo'linmagan matn tanlanadi, sarlavhalar aralash tarzda xattaxtaga yoziladi. O'quvchilarga yuqoridagiday qismlarga bo'lish topshiriladi. O'quvchilar matnni o'qib, nisbiy tugallangan qismni ajratadilar va unga mos sarlavhani xattaxtadan tanlaydilar. Ish shu tarzda davom ettirilib, matn rejasi tuziladi.

O'quvchilarda reja tuzish ko'nikmasi hosil bo'lgach, 3-4-sinflarda ular matnni mustaqil ravishda qismlarga bo'ladilar, har bir qismga reja tuzadilar. Rejani darak va atov gap tarzida shakllantiriladilar, unda har bir qism bir turdagi gaplar shaklida bo'lishi lozim.

O'quvchilar lug'atini bo'yitish, nutqining hissiy ta'sirini kuchaytirish, badiiy vositalardan foydalanish ko'nikmasini shakllantirish, nutq madaniyatini o'stirish maqsadida asardagi badiiy vositalar ustida ishlanadi. Masalan, 4-sinf "O'qish kitobi" darsligidagi "**Kitobga ixlos**" matnidagi badiiy vositalar ustida quyidagicha ishlash mumkin:

Kartonga **ko'chma ma'noli so'zlar** yozib qo'yiladi. Ularning ma'nosini izohlash bo'yicha quyidagicha savol-topshiriqlar beriladi:

– *Birikmalarni o'qing. Tagiga chizilgan so'zlarning ma'nosiga diqqat qiling. Ularning qaysi ma'noda qo'llanganini izohlashga harakat qiling.*

olovning qip-qizil tillari – gurullab yonayotgan olovning yuqoriga bo'ralab-bo'ralab ko'tarilishi;

olovning ... tillari osmonni yalar – baland ko'tarilar;

o'zini o'tga urmoqchi – olovning ichiga kirmoqchi.

O'quvchilarga yordam berish maqsadida shu so'zlarni o'z ma'nosida qo'llab, taqqoslash uslubidan foydalanish mumkin:

olovning tili – odamning tili;

odam tili bilan yalaydi – olov tili bilan osmonni yalaydi;

o'tga urmoqchi – bolani urmoqchi.

Qaysi birikmada "til", "yalaydi", "uradi" so'zlari o'z ma'nosida, qaysi birikmada ko'chma ma'noda qo'llanganligi aniqlanadi.

O'xshatishlar ustida quyidagicha ishlanadi: gaplar oldindan xattaxtaga yoki kartonga yozib qo'yiladi va ular yuzasidan topshiriq beriladi:

– *Gapni o'qing. Alanga nimaga o'xshatilyapti?*

... yong'in borgan sari kuchayar, qimmatli kitoblarni ajdahodek yutayotgan alanga quturib, hujra eshigidan tutun aralash chiqib turar edi.

– *Parchani o'qing. Suv alangaga qanday ta'sir qildi? Nima uchun?*

...CHelaklab sepilgan suv unga kor qilmas, aksincha, moydek ta'sir qilayotgandek edi.

– *Quyidagi parchada Ibn Sinoning holati nimaga o'xshatilyapti?*

...Ibn Sino xuddi yaqin kishisini ko'rib, qabristondan qaytgan kishidek boshini quyi solib, yarim-yorti kuygan bir necha kitobni qo'ltiqлагan holda uyiga jo'nadi...

So'ngra **iboralar ustida ishlanadi.** Bunda quyidagicha topshiriqlar beriladi:

– *Berilgan gaplarni o'qing, tagiga chizilgan iboralarning ma'nosiga diqqat qiling. Ularni bir so'z bilan almashtirish mumkinmi? Yoki ularning ma'nosini boshqa so'z bilan ifodalash mumkinmi?*

1. Askarlarning suroni quloqni qomatga keltiradi – qattiq eshitiladi.

2. Kechasi uyquasi kelib, ko'ziga qum tiqila boshlaganda ... – ko'zi og'riy boshlaganda, uyquasi kela boshlaganda.

3. Ba'zilar mehnati bekorga ketayotganini ko'rib, qo'llarini qo'ltiqqa urdilar – ishonchini yo'qotdilar.

4. ... ko'pchilikning hafsalasi pir bo'ldi – ... ishini to'xtatdi.

5. ... kiyimi bilan o'zi yonib ketishi turgan gap edi – aniq edi.

6. Oxiri baxayr bo'lsin – yaxshilik bilan tugasin.

7. ...nima to'g'risida bosh qotirayotganini bilib turibman – o'ylayotganini;

8. Bul yerda qolsam bir kuni meni chaqirib, oyog'imga bolta uradilar – yo'q qiladilar va shu kabilar.

Hozir maktab tajribasida izohli o'qish, ijodiy o'qish, adabiy o'qish usulidan, muammoli o'qitish metodlaridan, ilg'or pedagogik texnologiya metodlaridan ham keng foydalanilmoqda. Masalan, Yusuf Xos Hojibning **«Bahor ta'rifida»** asarini o'rganishda izohli o'qish metodidan foydalanish mumkin. Chunki bu asar matnida o'quvchilarga lug'aviy ma'nosi tushunarsiz bo'lgan so'zlar uchraydi. Masalan, matndagi *“Firdavs, boz yer, dala-tuz, o'ngir, ifor, kofur, sabo yeli, qilquruq”* kabi so'zlar izoh talab etadi.

Metodik adabiyotlarda badiiy asar matnini tahlil qilishning uch usuli: *badiiy asarni yozuvchiga ergashib yaxlit o'rganish, obrazlar vositasida o'rganish, mavzuli-muammoli o'rganish* alohida ajratib ko'rsatiladi.

Boshlang'ich sinflarda, asosan, matn asosidagi tahlildan foydalaniladi, ya'ni, o'qituvchi asarni tahlil qilishda uning matniga asoslanadi. Uni o'zgartirmagan holda undagi ma'noni, jozibani o'quvchilarga yetkazib beradi.

Boshlang'ich sinflarda muammoli tahlil usulidan ham foydalanish mumkin. Masalan, **«Bobur va Humoyun»** hikoyasini o'rganishda o'quvchilarga *«Boburning aytgan gaplari o'rinlimi?»*, *«Hikoyadagiday holat sodir bo'lishi mumkinmi?»* kabi muammoli savollar berish o'rinli bo'ladi. O'quvchilar asarni ichda o'qiydilar, jamoa bo'lib fikr almashadilar, bahslashadilar. Bahs davomida o'quvchilar ma'naviy olamida ham, aqliy dunyosida ham muayyan o'zgarishlar, rivojlanishlar sodir bo'ladi. Asar tahlilida qo'llanadigan tanlab o'qish, unga munosabat bildirish, munosabatlarning turli xilda bo'lishi ham munozarani keltirib chiqaradi. Munozarali o'rin muammoni yuzaga keltiradi. Endi o'quv jarayoni oldida muammoni to'g'ri hal etish vazifasi turadi.

Shunday qilib, boshlang'ich sinflarda ham badiiy asar matnini tahlil qilishda, umuman, badiiy asarlarni o'rganishda o'quvchi shaxsiga kuchli ta'sir qiluvchi, ularning saviyasiga mos, bilimlarning o'zlashtirilishini ta'minlovchi metod va usullardan, tahlil turlaridan foydalanish mumkin.

O'qish darslarida mustaqil ishlarni tashkil qilish. Mustaqil ish mashqning faol turi bo'lib, uni bajarish jarayonida o'quvchilar fikrlashga va mustaqil faoliyat yuritishga o'rganadilar. Bir vaqtning o'zida ikki yoki uch sinf bilan ishlanadigan oz komplektli maktablarda mustaqil ish, ayniqsa, juda zarur hamda katta ahamiyatga ega.

O'qish darslarida mustaqil ishni bajarishga bolalar taxminiy tayyorlanadi, albatta. O'quvchilarni mustaqil ishga tayyorlashda topshiriqning maqsadi ularga qisqa va aniq tushuntiriladi. Mustaqil ish uchun tanlangan matnning hajmi kichik va o'quvchilar saviyasiga mos bo'lishi lozim. Mustaqil ish turlari har xil bo'lib, uni tanlashda o'quvchilarning tayyorgarligi, o'qiladigan matnning xarakteri, asarni o'rganish bosqichi hisobga olinadi.

Boshlang'ich sinflarning o'qish darslarida mustaqil ishning quyidagi turlaridan foydalaniladi:

1. Asarni ichda o'qish. 1-sinfda bu mashqni topshirishdan oldin ayrim so'zlarni kesma harflar bilan tuzdirish va uni o'qishni mashq qildirish maqsadga muvofiq. O'quv yilining ikkinchi yarmidan boshlab ichda o'qib, ayrim qatnashuvchi shaxslarning gaplarini topish, uni o'qish va o'z so'zi bilan gapirib berish, matndan o'qituvchi bergan savolga javob bo'ladigan o'rinni topish kabi topshiriqlar berilishi mumkin.

2. O'qilgan matn yuzasidan berilgan savollarga javob berish. Bu mashq bolalarni diqqat-e'tibor bilan o'qishga o'rgatadi; bu ish turidan oz komplektli maktablarda foydalanish dars tartibini belgilashga ham yordam beradi. Mashqning bu turi asta murakkablashtira boriladi: avval o'quvchilar matnga oid savollarga javob berish bilan uning mazmunini o'zlashtirsalar, keyin asarning asosiy g'oyasini bilib oladilar, voqea-hodisalar o'rtasidagi sabab-natija bog'lanishlarini tushunadilar. Bunda "Nega?", "Nima uchun?" kabi savollardan foydalaniladi. Masalan, 4-sinf "O'qish kitobi"dagi **"Davlat"** ertagi matni ustida ishlaganda *«Ertakda Davlat dehqonning uyida umrbod qolishga jazm qilibdi. Nima uchun?»* savoli beriladi, bu savol hikoyaning asosiy mazmunini aniqlashga

ham yordam beradi. 2-sinfdan boshlab bolalar nima uchun hikoya, she'r shunday nomlanganini aytib berishga o'rganadilar.

3. O'qilgan asar mazmunini to'liq anglash, bilib olish uchun o'qituvchi topshirig'ini bajarish. Topshiriqlar quyidagicha bo'lishi mumkin:

a) o'qing va oppoq soqolli nuroniy kishi Usmon Nosirga nima uchun "Kitob o'qish – hunar emas" dedi? (Naim Karimov «Rivoyat», IV sinf)

b) o'qing va nima uchun hunarsiz kishi o'limga yaqinligini tushuntirib bering. («Hunarsiz kishi o'limga yaqin», IV sinf) va hok.

Ba'zan topshiriqlar turli xildagi qayta hikoyalashni talab qiladi:

a) matnning ayrim o'rinlaridan foydalanib (ko'chirma olib) qayta hikoyalash;

b) hikoyani bir syujet chizig'i asosida qayta hikoyalash;

v) matnni qisqartib qayta hikoyalash;

g) matnning shaxsini o'zgartirib kayta hikoyalash va boshq.

4. O'qilgan matn rejasini tuzishga tayyorlanish va reja tuzish.

Bunda quyidagi ish turlaridan foydalaniladi:

1) o'qilgan matnga oid rasm chizish;

2) rasmga matndagi so'zlar yoki o'z so'zi bilan sarlavha qo'yish;

3) o'qituvchi tomonidan tartibsiz berilgan savollardan foydalanib reja tuzish;

4) matnni qismlarga bo'lish va har bir qismga sarlavha qo'yish va hok.

Mustaqil ishning qanday bajarilganligini hisobga olish o'quvchilarning tayyorlik darajasini aniqlashda va keyingi bosqichlarda mustaqil mashqni to'g'ri tashkil qilish uchun material tanlashda o'qituvchiga yordam beradi.

O'QISH DARSLARIDA BADIY ASARNI JANRIY XUSUSIYATLARIGA KO'RA O'RGANISH

Boshlang'ich sinflarning o'qish darslarida garchi ilmiy jihatdan bo'lmasa-da, amaliy jihatdan turli janrga mansub asarlar o'qib

o'rganiladi. O'qish darsliklariga, asosan, hikoya, she'r, ertak, masal, maqol, tez aytish, doston, rivoyat va topishmoq kabi janrdagi asarlar kiritilgan. Bulardan tashqari, ilmiy-ommabop asarlar ham o'qitiladi.

Turli janrdagi badiiy asarlar qurilishi, uslubi jihatidan o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lib, ularning o'quvchilarga ta'siri ham har xil bo'ladi. Tabiiyki, har bir janrga oid asar matni lingvistik jihatdan ham o'ziga xos xususiyatlarga ega. Masalan, she'riy asarlar matni hikoya matnidan, ertak matni she'r matnidan, ilmiy-ommabop maqola matni masal janriga taalluqli asarlar matnidan tubdan farq qiladi. Topishmoqlar predmet, voqea-hodisalar o'rtasidagi o'xshashlikni taqqoslash orqali o'zlashtirilsa, maqollar mazmuni hayotiy misollar vositasida sharhlashni taqozo etadi. SHunga ko'ra, turli janrdagi badiiy asarlarni o'qishda o'qituvchidan unga mos usullar tanlash talab etiladi.

Ertak janridagi asarlarni o'rganish metodikasi

Xalq og'zaki ijodida ertak janrining bolalar tomonidan yaxshi qabul qilinib, qiziqib o'qilishining sabablaridan biri ertak tilining ta'sirchanligi, o'tkirligi, ma'nodorligi va xalq tiliga yaqinligidir. Ertaklarning ko'pchiligida real hayot tasviri sarguzasht elementlar bilan qo'shilib ketadi.

Ertakning o'tkir maroqli syujeti, voqea rivojidadagi favqulodda ajoyib vaziyat bolalarni maftun qiladi, undagi mard, kuchli, topqir, dovyurak, chaqqon qahramonlar, ertakning g'oyaviy yo'nalishi, unda ezgulik kuchining – yaxshilikning doimo g'alaba qilishi bolalarni o'ziga tortadi. Ertakda qabul qilingan hikoya qilish shakli bir xil so'z va iboralarning qayta-qayta takrorlanib turishi, ohangdorligi, tilining ta'sirchanligi, ifoda vositalarining jonliligi, bolalar uchun juda qiziqarliligidir. Ertakda qatnashuvchilar ko'pincha rahmdil, saxiy, adolatli hamda ularning aksi bo'lgan yovuz, baxil, ochko'z obrazlar bo'ladi.

Ertakning pedagogik qiymati shundan iboratki, o'quvchilar unda to'g'rilik, halollik g'alaba qilganidan, kambag'al kishilar

qiyinchilikdan qutilganidan, ya'ni yaxshilik, ezgulik ro'yobga chiqqanidan va yomonlik, yovuzlik mahkumlikka uchraganidan quvonadilar. Ular hayotda ham doimo shunday bo'lishini istaydilar. Masalan, «Halollik» ertagida (3-sinf) asosiy fikr kambag'allarga yordam ko'rsatish, o'z mehnati bilan hayot kechirish bo'lib, bu hatto butun xalq istagi ekanligi g'oyasi ilgari surilgan bo'lsa, «Hunarsiz kishi o'limga yaqin» ertagida (4-sinf) podshoning hunar egallashi makri ustidan g'olib kelishi, yomonlik jazosiz qolmasligi g'oyasi ilgari surilgan. Har ikki ertak ham to'g'riso'zlikning, mehnatsevarlikning g'alabasi bilan yakunlanadi. Bunday g'alaba maishiy ertaklardan tashqari, sehrli ertaklarda ham ifodalangan.

Ertak bolalarda qahramonlarning xatti-harakatini muhokama qilib, baholash ko'nikmasini o'stirishi bilan birga yaxshilikning doimo g'alaba qozonishiga ishonch uyg'otadi. O'quvchilar ertakni tahlil qilish jarayonida *“Kishilardagi qanday sifatlar sizga yoqdi? (yoki yoqmadi?)”, “Nima uchun?”, “... nima uchun jazolandi? (yoki rag'batlantirildi?)”, “Nima uchun ertakdagi ba'zi qahramonlarga hatto tabiat kuchlari ham yordam beradi? (yoki ba'zilaridan yuz o'giradi?)”* kabi savollarga javob topish jarayonida mushohada qiladilar, muhokama qilib, xulosaga keladilar.

Boshlang'ich sinflarda hayvonlar haqidagi ertaklar ko'proq o'qitiladi. *“Ko'zacha bilan tulki”, “Olapar, Mosh, Musicha”* kabi ertaklar aniq hayotiy hikoyalar tarzida o'qitiladi va tahlil qilinadi.

Ertak matni ustida ishlashda tanlab o'qish, savollarga javob berish, o'quvchilarning o'zlari ertak mazmuniga oid savollar tuzib, javob berishlari, reja tuzish, qayta hikoyalash, ijodiy davom ettirish, ertak aytish, qahramonlarni grafik tasvirlash kabi ish turlaridan foydalaniladi. Bunday ertaklarda hayvonlarning odatlari tahlil qilinadi, ammo ularni kishilar xarakteriga taqqoslash tavsiya qilinmaydi.

Maktab tajribasidan ma'lumki, kichik yoshdagi o'quvchilar ertakdagi hayvonlar gapirmasligini, tulki va turna bir-birinikiga mehmonga bormasligini yaxshi biladilar, ammo ertaklar dunyosini hayotiy hikoya kabi qabul qiladilar. Ertakni o'qib tahlil qilganda,

barcha ishlar uning mazmunini yaxshi idrok etishga, syujet rivojini, qatnashuvchi personajlarning xatti-harakati, o'zaro munosabatlarini to'g'ri tasavvur etishga yo'naltiriladi. Bunda tanlab o'qish va qayta hikoyalashning ahamiyati katta. Masalan, **«Ziyrak uch yigit» ertagining** mazmunini o'zlashtirish uchun quyidagi topshiriqlardan foydalanish mumkin:

1. Nima uchun ertakka «Ziyrak uch yigit» deb nom berilgan?
2. Yigitlarning ziyrakligini misollar bilan isbotlang.
3. Ertak sizga nimalarni o'rgatdi?
4. Qaysi holatlarda siz ziyraklik bilan ish tutgansiz?

Ertakni tahlil qilishning oxirgi bosqichida *«Ertakda sizga juda yoqqan joyini topib o'qing», «Nima uchun aynan shu joyi yoqqanini ayting», «Hayotingizda ertakdagi voqealarga o'xshash voqealar bo'lganmi?»* kabi savol-topshiriqlar yordamida o'quvchilarning ertak xulosasini tushunishlariga erishiladi.

Boshlang'ich sinf o'quvchilari hayvonlar haqidagi ertaklardan tashqari, **«Davlat», «Hunarsiz kishi o'limga yaqin»** kabi maishiy ertaklarni ham o'qiydilar. Bunday ertaklar xalq o'z hayotini hikoya qiladi, shu sababli o'quvchilar ertakni o'qigach, o'tmishdagi xalq hayotini, o'y-fikrlari va orzu-istaklarini bilib oladilar.

Bunday ertaklarni tahlil qilish badiiy hikoya tarzida uyush-tiladi. Bolalar o'qituvchi rahbarligida ertakda qatnashuvchilarning xulq-atvori, ayrim xatti-harakatlarini baholaydilar, ularning bir-birlariga bo'lgan munosabatlarini aytadilar va shular asosida ayrim obrazlar haqida xulosalar chiqaradilar, ertak rejasini tuzadilar, ertakni rollarga bo'lib o'qiydilar.

«Davlat» ertagi (4-sinf) oddiy turmushga tegishli hodisalarni tasvirlovchi ertakdir. Ertakni o'qishga tayyorlash uchun ota-bobolarimiz atrofni, tabiatni, borliqni qanday tasavvur etishlari haqida suhbat o'tkaziladi. Bunday suhbat ertakdagi badiiy obrazlarni, ularning o'zaro munosabatlarini, xulq-atvorlari, xarakterlarini to'g'ri tushunishga yordam beradi. **«Davlat»** ertagi matni ustida ishlash jarayonida o'quvchilar *«Dehqonning xonadoni qanday hayot kechirar ekan?»*, *«Nima uchun Davlat dehqonning xonadonidan*

ketishni istamaydi?» kabi savollarga javob topish orqali ertak qahramonlarini baholaydilar, ahil va inoq bo'lib, halol mehnat qilish lozim degan xulosaga keladilar.

Ertak ustida ishlashda bolalarni ertakni o'qishgagina emas, balki uni aytib berishga o'rgatish ham muhimdir. Ertak aytish og'zaki nutqni o'stiradi, bolalar nutqini yangi so'z va iboralar bilan bo'yitadi.

O'quvchilarni 1-sinfdayoq ertak tilidan erkin foydalanishga o'rgatish uchun ertak bilan birinchi tanishtirishda uni o'qituvchi audio orqali eshittirishi yoki aytib berishi mumkin.

O'quvchi ertak mazmunini o'zlashtirib olgandan so'ng, uning tili ustida ishlashga alohida ahamiyat qaratilishi zarur. Ertak mazmunini qayta hikoyalashda, qahramonlarga tavsif berishda o'quvchilarning o'z nutqida til vositalaridan o'rinli foydalanish talab qilinadi. Til vositalaridan foydalanish uchun imkoniyat, talab va vaziyat, ehtiyoj yaratish zarur.

Ertak tilida shunday so'z va iboralar borki, ular bolaga o'zgacha ta'sir ko'rsatadi. Masalan, «*Yo'lbars, Tulki va Bo'ri*» ertagida «*Tog' echkisi siz uluq'imizniki bo'lsin*», «*Quyon siz podshohimizning ertalabki nonushtangiz bo'lsin*», «*Kiyik kechqurungi taomingiz, qo'y kunduzgi xo'raqingiz bo'lsin*» kabi gaplar tarkibidagi ajratib ko'rsatilgan so'zlarga o'quvchilar diqqati qaratilib, ertakni so'zlab berayotganda ulardan nutqda foydalanishlariga erishish zarur.

Ertaklarda keltirilgan maqollar ustida ishlash, ularda ilgari surilayotgan g'oyalarni bolalar ongiga yetkazish, yod oldirish yo'li bilan bog'lanishli nutqni o'stirish, nutqning ta'sirchanligini oshirish lozim. Masalan, «**Rostgo'y bola**» (1-sinf) ertagida bola o'z rostgo'yligi bilan podshoga ma'qul bo'lganligi hikoya qilingan. Ertak g'oyasiga mos xulosa esa «*Boshingga qilich kelsa ham to'g'ri gapir*» maqoli bilan ifodalangan. O'quvchilar ushbu maqol mazmu-nini tushunib olishsa, o'zlari ham yuqoridagi kabi ertak yaratib, hikoya qilib berishlari mumkin.

So'z ma'nolari ustida ishlashda boshlang'ich sinf o'quvchilariga mos bo'lgan usullardan biri rasmdan foydalanishdir. Masalan, 2-sinfda «**Ko'ngilchan o'tinchi**» ertagida *qayin, eman, shumtol,*

zarang, zirk, tog'terak, qarag'ay, qayrag'och, chinor kabi daraxt nomlari keltirilgan. Ularni bola ko'z oldiga keltira olmaydi. Ertakni o'qishdan oldin shu daraxt rasmlarini ko'rsatib, uning o'ziga xos xususiyatlarini izohlash va nomlarini aytish lozim. SHundan so'ng didaktik o'yin o'tkaziladi. Bunda daraxt rasmlari bolalarga bo'lib beriladi. Har bir o'quvchi o'ziga berilgan rasmdagi daraxtning nomini aytishi va ertakdagi shu daraxtning so'zini o'z so'zlari bilan aytib berishi kerak bo'ladi.

SHu ertakni o'qib, mazmuni bilan tanishtirilgach, o'quvchilardan *shaylanib, ro'parasida, sharbat, xayrli ish, xivchin, muhayyo* so'zlarining ma'nosi so'raladi. Javoblar to'ldiriladi, umumlashtiriladi.

Ertak matni bilan ishlash jarayonida unda qo'llangan badiiy vositalar: jonlantirish, metafora, mubolag'alar ustida ishlash ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Yuqoridagi barcha fikrlarni hisobga olganda, **ertakni o'rganish darslarining qurilishi quyidagicha bo'lishi mumkin:**

1. Ertak bilan tanishtirish:
 - a) o'quvchilarni ertakni idrok etishga tayyorlash;
 - b) o'qituvchining audio orqali eshittirishi, sahnalashtirishi, ertakni ifodali o'qishi, yod aytib berishi va hok.;
2. Ertakni o'quvchilar qay darajada idrok etganliklarini aniqlash maqsadida qisqacha suhbat o'tkazish;
3. Ertakni qismlarga bo'lib o'qish va tahlil qilish; undagi ayrim tasviriy vositalar, ma'nodosh so'zlarni topish, lug'at ishi (ayrim so'zlar ma'nosini tushuntirish);
4. Ertakni aytib berishga tayyorlanish (ichda o'qish);
5. Ertakni so'zlab berish;
6. Umumlashtiruvchi suhbat (ertak g'oyasini ochish);
7. Ma'lum vazifa bilan ertakni qayta o'qish (ijodiy va mustaqil ishlar);
8. Vazifani tekshirish va yakunlash;

9. Uyda ertakni o'qib va qayta hikoyalab berishga tayyorlanish. Ba'zan ertakka o'zlari ijodiy yondashib, qo'shinchalar voqealar qo'shib hikoyalashi ham mumkin, y'ani ijodiy yondashishi mumkin.

Ilg'or pedagogik texnologiya asosidagi ertak o'tish darsi namunasi:

Mavzu. Kumush qish.

O'quv materialli. Rangin qorlar (Olloyor).

Darsning maqsadi:

1. O'quvchilarning qish fasli haqidagi tushunchalarini bo'yitish.
2. Tabiatdan zavq olishga, unga zarar keltirmaslikka o'rgatish.
3. Ularning mustaqil fikrlash qobiliyatlarini o'stirish, xotirasini mustahkamlash.
4. O'qish ko'nikmalarini takomillashtirish, o'quvchilar lug'atini yangi so'zlar bilan bo'yitish, nutqini rivojlantirish.

Dars turi: yangi bilim beruvchi, ertak o'qish darsi.

Dars metodi: izohli o'qish, mustaqil ish metodi, guruhlarda ishlash.

Darsning jihozi: qog'oz, flomaster, yelim, qisqich, qaychi, mikrotestlar, akvarium, baliqlar, rag'batlantirish uchun jetonlar.

Sinf sharoiti. O'qituvchi turli usullar bilan o'quvchilarni guruhlariga ajratadi. Sinfdagi partalar doira shaklida qo'yib chiqiladi.

Tashkiliy qism. Sinf o'quvchilari guruhlariga bo'linib o'tira-dilar. O'qituvchi guruhlar bilimi teng bo'lishi uchun qizil, ko'k, oq, yashil, sariq rangli doirachalardan foydalanishi mumkin. Bir xil rangdagi doira egalari bir guruhni tashkil etishi aytiladi. Har bir guruh o'ziga nom tanlaydi. Buning uchun o'quvchilarni darsga hozirlash, qiziqtirish, harakatga keltirish, mavzuni mustaqil anglab yetishlari uchun topishmoqlardan foydalanish lozim.

– Topishmoqning javobini toping:

Elakdan un elandi

Supra unga belandi. (qor)

– Qor qaysi faslda yog'adi?

– O'ylang, bugun o'rganadigan yangi mavzu nima haqida ekan?

Xattaxtaga bo'lim nomi – «Kumush qish» yoziladi. So'ng guruhga qish fasli bilan bog'liq holda nom tanlashlari mustaqil ish qilib beriladi.

1-guruh «Qorparcha», 2-guruh «Ayozbobo», 3-guruh «Qorbobo», 4-guruh «Sumalak», 5-guruh «Qish» deb nomlanishi mumkin. Har bir guruh a'zolari o'zlariga sardor saylaydi.

Darsning borishi:

I. Chaqiruv bosqichi. Guruhlar taqdimoti.

Bunda har bir guruh o'z nomining ma'nosini izohlaydi, nomini ifodalovchi rasm chizib ko'rsatishi ham mumkin.

1-guruh – «Qorparcha»: Men qish faslida dunyoga kelganman. Qir-adir, tog'u tosh, dala-dashtda uchib, o'ynoqlab yerga tomon intilaman. Hammayoqni oq choyshab bilan o'rayman. Men yoqqanda bolalar, hatto kattalar ham qorbo'ron o'ynaydi, qorbobo yasashadi. Qorxat yozishadi.

2-guruh – «Ayozbobo»: Men issiq havoni sovutaman. Yerlarni, suvlarni muzlataman. Men tufayli yaxmalaklar paydo bo'ladi. Bolalar yaxmalakda chang'ida, chanada va konki uchadi. Tarnovlarda sumalaklar paydo bo'ladi.

3-guruh – «Qorbobo»: Men qish faslida bolalarning eng sevimli bobosiman. Uzoq-uzoq o'lkalardan ularga yangi yil bayrami sovg'alarini, qorqizimni olib kelaman. Ularning kuy-qo'shiqlari, o'yin-kulgilari jaranglagan bayramni birga nishonlayman. Men tufayli Ayozboboning izg'irin sovuqlarini sezmaydilar. Men ularga kuch-quvvat bag'ishlayman. Hammangizni yangi – qutlug' yilingiz bilan tabriklayman.

4-guruh – «Sumalak»: Men Ayozbobo bilan Qorparchalarning farzandiman. Tomlarning bo'g'otida qishning quyosh nurlarida yaltirab turaman. U yerdan bolalarning o'yin-kulgilarini tomosha qilaman. Borib bolalarga qo'shilib o'ynay olmaganimdan ko'zlarimdan chak-chak yoshim oqadi. SHu ko'z yoshlarim bilan yerning dardlariga malham bo'laman.

5-guruh – «Qish»: Yuqoridagi so'zga chiqqanlarning barchasi mening dilbandlarim. Ular tufayli men borman. Ular tufayli men

yilning boshida turaman. Dekabr, yanvar, fevral oylari mening qo'y-nimda yashaydi. Ularning har biriga yaxshi kunlarni – bayramlarni taqsimlab berganman.

8- dekabrda O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi kuni, 31-dekabrda Yangi yil bayrami nishonlanadi. 14-yanvar Harbiylar kunini bayram qilinadi. 9- fevralda ulug' bobomiz Mir Alisher Navoiyning, 14- fevralda Mirzo Boburning tavallud kuni nishonlanadi.

O'qituvchi o'quvchilarning javobini umumlashtirib, har bir guruhni rag'batlantiradi. SHu tarzda yangi bo'limni, yangi asarni o'qishga tayyorgarlik davri yakunlanadi.

II. Anglash bosqichi. Bu bosqichda "Rangin qorlar" (Olloyor) ertagi (o'qituvchi qismlarga bo'lib kelgan bo'ladi)ning har bir qismi guruhdagi yaxshi o'qiydigan o'quvchilarga o'qitiladi. "Ifodali o'qish" musobaqasi uyushtiriladi. Eng yaxshi o'qigan o'quvchi aniqlanadi va rag'batlantiriladi.

SHundan so'ng guruhlariga asar matni ichda o'qishga topshiriladi. Guruh o'quvchilariga quyidagi topshiriq beriladi:

– Har bir guruh o'z qismini ichida o'qiydi. Uning mazmuniga va qahramonlariga doir savol-topshiriqlar tuzadi va konvertga solib uzatadi. Tuzilgan savollar izohlanib, rag'batlantirilib boriladi.

III. Fikrlash bosqichi. Bunda quyidagi ish turlaridan foydalaniladi:

1. O'quvchilar o'zlari tuzgan savollarga javob beradilar:

– *Qadimda qorbo'ron qanday qorlar bilan o'ynalgan? Nima uchun?*

– *Bo'yoq bozori qancha yilda bir bo'lar ekan?*

– *Nega qorlar oq rangda yog'ar ekan?*

– *Bahoroy qaysi bo'yoqlarni xarid qilibdi?*

– *Kuz kelganda qozonlarda qaysi bo'yoqlar bor edi?*

– *Qish kelganda qozonda qaysi bo'yoq qolgan edi?*

– *Yoz uyqudan uyg'onib nimani o'ylab ketibdi?*

– *Yoz qaysi bo'yoqlarni olganini o'ylab toping.*

– *Kuz qaysi bo'yoqlarni o'chirib, uning o'rniga qaysi bo'yoqlarni surtib chiqdi?*

– *Qish o‘z zahrini nimalarga sochadigan bo‘lib qolibdi?*

2. Darslikdagi savol-topshiriqlar ustida ishlanadi. Bularni barcha guruh bajaradi. Guruhning faol ishtirokiga qarab ball qo‘yiladi.

3. O‘qituvchi «Kumush qish» va o‘qilgan asar yuzasidan tuzgan test topshiriqlarini guruhlariga tarqatadi.

4. Qish fasli bilan bog‘liq maqol va topishmoqlar aytiladi:

Bahor, yoz, kuz qishlaydi, Qish paytida ishlaydi. (Pechka)

Qish yopingichingni qo‘yma, Yoz o‘zing bilasan. (Maqol)

5. O‘qituvchi sardorlar uchun asar matni yuzasidan savol-topshiriqlar tuzib keladi. Bu savol-topshiriqlar konvertlarga solinib, guruhlariga beriladi.

1 – guruh uchun.

– *Ayozbobo deraza oynalariga qanday qilib naqshlar chizadi?*

– *“Qiyomiga kelib” birikmasining ma’nosini izohlab bering* (ayni me’yoriga, maromiga yetgan holga kelgan).

2 – guruh uchun.

– *Falak, libos so‘zini qaysi so‘zlar bilan almashtirish mumkin?* (falak – osmon gumbazi, osmon, ko‘k; libos – kiyim, ust-bosh)

– *Bahoroyning gullari nomini sanab bering.*

3 – guruh uchun.

– *“SHitob” so‘zining ma’nosini izohlang* (harakatning bajarilishidagi tezlik)

– *Saraton qaysi payt ekanini ayting.*

4 – guruh uchun.

– *Bahor tabiatida yuz beradigan hodisalarni ayting.*

– *Zaofar, zarg‘aldoq ranglar qanday rang? Ranglar ichidan olib ko‘rsating.* (zarg‘aldoq – to‘q sariq rang, za‘far – sap-sariq, somon rang)

5 – guruh uchun.

– *Qish chillasi necha kun va unga qaysi vaqt kiradi?*

– *Ertakda badiiy vositalardan nima ko‘proq qo‘llanilgan?* (jonlantirish)

Darsni yakunlash va tarbiyaviy xulosa chiqarish. Bunda quyidagicha savollar beriladi:

- *Dars sizga yoqdimi? Nimasi yoqdi?*
- *Bugun darsda nimalarni bilib oldingiz?*
- *Siz qishda tabiatni, tabiat ehsonlarini asrash uchun nimalar qilyapsiz?*

So'ngra o'quvchilarning umumiy ballarini e'lon qilinadi.

Uyga vazifa: ertak matnini ifodali qilib o'qishga, unga reja tuzib, shu reja asosida qayta hikoyalashga tayyorlanib kelish.

Hikoya janridagi asarlarni o'rganish metodikasi

Hikoya kichik hajmli badiiy asar bo'lib, unda kishi hayotidagi ma'lum bir voqea, hayotning muhim tomonlari umumlashtirib tasvirlanadi.

«Hikoya ko'pincha kishi hayotida bo'lgan bir epizodni tasvir etadi. Uning mazmunini ertakdagidan ortiqroq hayotiydir»³³.

Hikoya mazmunan boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun mos janr hisoblanadi. Kichik yoshdagi o'quvchilarni qahramonlarning xatti-harakati, tashqi ko'rinishi, portret tasviri, voqea-hodisalari haqidagi hikoyalar ko'proq qiziqtiradi. SHuning uchun bolalarni badiiy asar turi bo'lgan hikoya bilan tanishtirish uning syujetini tushuntirishga bog'lab olib boriladi.

Boshlang'ich sinflarda hikoyani o'qishga bag'ishlangan izohli o'qish darslarida o'qilgan hikoya mazmunini ochish, lug'at ustida ishlash, o'qilgan matnni qayta hikoyalash kabilar asosiy ish turlaridan hisoblanadi. Hikoya mazmuni odatda savollar asosida tahlil qilinadi. So'roqlardan ikki maqsadda: hikoya mazmunini tahlil qilish hamda dalillar, mulohazalar, xulosalarni taqqoslash, voqea-hodisalar, xatti-harakat o'rtasidagi bog'lanishlarni aniqlash va umumlashtirish uchun foydalaniladi.

Hikoyani o'qish darsida o'quvchilar tushunmaydigan so'z va iboralar ma'nosini tushuntirish ham muhim, aks holda ular hikoya mazmunini tushuna olmaydilar.

³³ Султонов И. Адабиёт назарияси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1980. 245-бет

Hikoyani o'qishda uning mazmunini tahlil qilish va shu asosda o'quvchilar nutqini o'stirish markaziy o'rin egallaydi. Hikoya o'qib bo'lingach, o'quvchilar o'ylashi, o'z mulohazalarini aytishi uchun tayyorlanishga vaqt berish kerak. O'qilgan asar yuzasidan beriladigan dastlabki savollardan maqsad hikoya bolalarga yoqqan-yoqmaganligi, undagi qaysi qahramonning xarakteri bolaga ta'sir etganini bilishdan iborat. Shundan keyingina hikoya syujeti, voqeaning yo'nalishini ochishga, personajlar xarakterini tushunishga, nihoyat, asarning asosiy g'oyasini bilib olishga yordam beradigan savollardan foydalaniladi.

Badiiy asarni tahlil qilishda syujetni to'liq tushuntirishga berilib ketib, qahramonlarga tavsif berish, asar qurilishi va tilini tahlil qilish kabi ish turlari e'tibordan chetda qolmasligi lozim.

Ertak janriga xos matnlar jozibadorligi bilan bolani o'ziga tortadi. Lekin hikoya janri ham hayotiyliigi bilan o'ziga xos. Hikoyada voqealar tez rivojlanib boradi. Unda inson hayoti, u bilan bog'liq hayotiy lavhalar bayon etiladi. O'quvchilar qahramonlarning xarakteri, ulardagi xususiyatlar bilan qiziqadilar. Masalan, 3-sinf «O'qish kitobi»dagi **«Olma»** (Malik Murodov), **«Ilmli ming yashar»** (Nurmat Maqsudiy), **«Xazonchinak»** (O'. Hoshimov), **«Qo'shtarak»** (A. Irisov) va boshqa qiziqarli hikoyalar berilgan. Ular mavzu jihatdan xilma-xil bo'lib, qahramonlarining xarakter-xususiyatlari bilan ham farq qiladi.

Hikoya biror bir davr bilan bog'liq bo'ladi. O'quvchilar qahramonlarning ma'naviyatiga bo'lgan qiziqishlari tufayli hayotning nurli va qorong'i tomonlari xususida muayyan tushunchaga ega bo'la boshlaydilar. Ularda go'zallik va nafosatga muhabbat, yovuzlikka nisbatan nafrat tuyg'usi hikoyalar bilan tanishish va uni tahlil qilish davomida shakllanib boradi. Masalan, 3-sinfda **«Jaloliddin Manguberdi»** hikoyasida CHingizxon va uning qo'shinlariga nisbatan nafrat uyg'otilsa, Jaloliddin Manguberdining xatti-harakati orqali ona-Vatanga mehr-muhabbat uyg'otiladi, uning taqdiri orqali o'z ajdodlaridan faxrlanish tuyg'usi paydo bo'ladi.

Hikoya tahlili adabiy tur sifatida o'ziga xos xususiyatlari va vazifasidan kelib chiqib ish ko'rishni taqozo etadi. Undagi har bir so'z, ibora, gap yozuvchining fikrini ifodalashga xizmat qiladi.

Hikoya matni uning mazmunini yoki badiiy xususiyatlarini o'rganishdagina emas, tahlilning ifodali, adabiy, shartli yoki ijodiy o'qish, muammoli usullardan foydalanish uchun ham manba bo'lishi lozim.

Boshlang'ich sinflarda hikoya syujeti, kompozitsiyasi, qahramonlarini o'rganish bo'yicha turli tahlillar matn ustida ishlash asosida olib boriladi. Bunda o'quvchining ijodiy faolligi ortadi, ijodiy fikrlash doirasi kengayadi.

«Jaloliddin Manguberdi» hikoyasi qahramonlarini, ularning xatti-harakatlarini o'rganish va tahlil qilishni matnga tayangan holda quyidagi reja asosida amalga oshirish mumkin:

1. CHingizxonning hiyla ishlatgan o'rnini matndan topish. Uning o'quvchilarda qanday taassurot qoldirganligini aniqlash.

2. Jaloliddin Manguberding Eron va Afg'onistonda mo'g'ullarga qarshi kurashib, erishgan g'alabasi tasvirlangan o'rinni topib o'qish.

3. Lashkarboshilarning o'lja taqsimlashi oqibatida nima yuz berganini aniqlash. Bu o'rinni matndan topish.

4. Jaloliddin Manguberding jasorati yana qaysi o'rinda ko'ringanini aniqlash.

5. CHingizxon Jaloliddin Manguberdiga nima uchun tan berganini aytish.

SHundan so'ng o'quvchilar Jaloliddin Manguberdi haqida ongli fikr yuritadilar. CHingizxon bilan Jaloliddin Manguberding xatti-harakatlarini taqqoslab, farqlaydilar.

Hikoya mazmunini o'zlashtirish bo'yicha matn asosida quyidagicha ishlar amalga oshiriladi:

1. Matn mazmuni yuzasidan o'qituvchi savollariga javob berish.
2. Hikoya matni asosidagi savol-topshiriqlarni bajarish.
3. Hikoya mazmuni yuzasidan o'quvchilarning savollar tuzishi.
4. Hikoya mazmuniga mos rasmlar chizish.

5. Hikoya matnini qismlarga bo'lish.
6. Har bir qismga sarlavha topish.
7. Hikoyaga reja tuzish.
8. Reja asosida qayta hikoyalash (to'liq, qisqartirib va ijodiy qayta hikoyalash).
9. Reja asosida bayon yozish.

Tahlilda o'qilayotgan hikoya matnining tushunarligi hal qiluvchi ahamiyatga ega. **Tushunarlilik** deganda yozuvchi yaratgan badiiy olamning o'ziga xosligi, obrazli tasvirning o'quvchi hayotiy tajribasi, bilim darajasiga muvofiqligi nazarda tutiladi.

Hikoyani o'rganishda savollarni, odatda, o'qituvchi beradi, ammo asar mazmuni, qatnashuvchi shaxslarning xulq-atvorini ochish yuzasidan o'quvchilarga ham savol tuzdirish juda foydali. Bu usul bolalarga juda yoqadi va ishni jonlantiradi, asar mazmunini yaxshi tushunish, o'z fikrini izchil bayon qilish malakasini egallash, mazmun va voqealar orasidagi bog'lanishni to'liq esda saqlab qolishda o'quvchilarga yordam beradi.

Hikoyani izohli o'qish darsini quyidagicha reja asosida olib borish mumkin:

1. Hikoyani o'qishga tayyorlash (hikoyadagi kabi odamlar hayoti va davrga xarakteristika berish va boshqa.).
2. Hikoyani o'qish (bunda to'liq va ma'no jihatdan tugal qismni o'qituvchi yoki oldindan tayyorlangan o'quvchi ifodali o'qishi mumkin).
3. Lug'at ustida ishlash.
4. Idrok etishni tekshirish (qatnashuvchilarning xatti-harakatlari, shaxslar va voqealar o'rtasidagi munosabatlar, badiiy vositalar yuzasidan qisqacha suhbat).
5. Hikoyani qayta o'qish (qismlarga bo'lib, rollarga bo'lib o'quvchilarga o'qitish).
6. Hikoyaning har bir bo'limi (qismi) yuzasidan suhbat uyushtirish, hikoya rejasini tuzish.
7. Reja asosida qayta hikoyalash.
8. Hikoya asosida ijodiy va mustaqil ishlar.

9. Hikoyani ifodali o'qishga yoki sahnalashtirishga tayyorlanish (sinfda yoki uyda).

10. Hikoyani ifodali o'qish va ifodali qayta hikoyalash.

Ilg'or pedagogik texnologiya asosidagi hikoya o'tish darsi namunasi:

Mavzu. Shirin qovunlar mamlakatida.

O'quv material. Qovun sayli (SH. Sa'dulla).

Darsning turi: yangi bilim beruvchi, hikoya o'qish darsi.

Dars shakli: Noan'anaviy dars.

Asosiy masalalar. O'quvchilarning kuz faslida poliz mahsulotlarini yig'ib olishning tartib-qoidolari, dehqonchilik, xalq an'analari haqidagi tushunchalarini bo'yitish, qovun turlari bilan tanishtirish, o'qish malakalarini takomillashtirish.

Tayanch tushunchalar. *Qovun sayli, hashar, umbirvohi, ko'kalampish, doniyor, qizilurug', qo'zivoy.*

Darsda foydalaniladigan ta'limiy vositalar: turli qovun rasmlari, poliz mahsulotlarini yig'ib olish tasviri, test topshiriqlari.

Dars metodi: izohli o'qish, tarmoqlash, muammoli o'qitish metodi.

O'qituvchining maqsadi: 1. O'zbekistonda yetishtiriladigan poliz ekinlari, qovun sayli haqida o'quvchilar bilimini bo'yitish. 2. O'quvchilarda ona-yurtimiz boyliklarini asrash, xalq an'analarini hurmatlash va davom ettirish hissini tarbiyalash. 3. Lug'atini bo'yitish, nutqini o'stirish, o'qish malakalarini shakllantirish.

Identiv o'quv maqsadi:

1. Hikoya matnini to'g'ri, o'quv sur'atiga mos, ongli va ifodali o'qish.

2. Asar matni yuzasidan berilgan topshiriqlarni yakka va juft bo'lib bajarish.

3. Matn mazmunini qayta hikoyalash.

Darsning borishi:

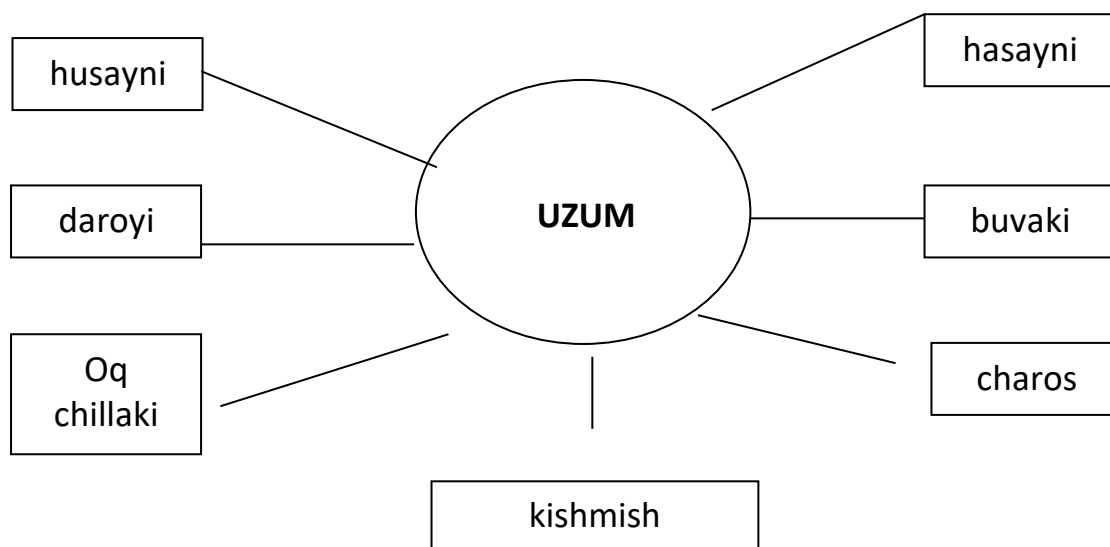
I. Da'vat bosqichi.

1. «Kuz» she'ri ifodali yod ayttiladi va o'qitiladi.

2. O'qituvchi o'quvchilarning oldingi darslarda olgan bilimlarini mustahkamlash maqsadida kuz haqida, uning noz-ne'matlari haqida suhbat o'tkazadi.

- O'lkamizga kuz fasli kelganini nimalardan bilish mumkin?
- «Oltin fasl» matnidan tabiat tasvirini topib o'qing.
- Kuzda qaysi sabzavot va mevalar pishadi?
- Stol ustidagi uzum rasmlarini olib, nomini ayting. (kishmish, husayni, hasayni, charos, ...)
- Siz olmaning qaysi navlarini bilasiz?
- Uzum nomlarini tarmoqlash usulida ko'rsating.

Namuna:

3. Yangi mavzuni o'rganishga o'quvchilarni tayyorlash. Suhbat:

- *Qovun qaysi turkumga kiradi? Sabzavotgami yoki mevalargami?*
- *Qovun nomlarini bilasizmi? Ularning nomlarini ham tarmoqlash usulida yozib ko'rsating.*
- *«Kuz» she'rini kim yozgan?*
- *SH. Sa'dullaning hayoti va ijodi haqida nimalar bilasiz?*

4. SH. Sa'dullaning «Qovun sayli» hikoyasi bilan tanishtirish.

Hikoyaning birinchi darsga mo'ljallangan qismi o'qib beriladi yoki magnet tasmasi orqali eshittiriladi.

5. Kichik guruhlar bilan ishlash. O'quvchilar 4 guruhga bo'linadi. O'quvchilar 1, 2, 3, 4 deb sanaydilar. O'z raqamlari bo'yicha guruhlanib, stol atrofiga o'tiradilar.

Har bir stol atrofidagi o'quvchilarga hikoyaning qismlari bo'lib beriladi va topshiriqlar konvertlarda uzatiladi.

1-topshiriq. Guruhingizga nom qo'ying. Uni ta'riflang.

1 – «*Handalak*» *guruhi*. Handalak bahor faslining oxirgi oyida erta pishadi. Odamlar uni sog'inib kutishadi. Handalak dumaloq, uning hidi yoqimli, o'tkir bo'ladi. Ustki qismi serto'r, mazasi tilni yorar darajada shirin bo'ladi.

2 – «*Qo'zivoy*» *guruhi*. Qo'zivoy tezpishar tarvuz turi. U 95-100 kunda yetiladi. Unda 12 foiz qand moddasi bor. Tarvuz buyrak va sariq kasalligiga davo bo'ladi.

3 – «*Kishmish*» *guruhi*. Kishmish uzumning bir turi. U qora va oq ranglarda bo'lib, danaksiz va juda shirin bo'ladi.

4. «*Doniyor*» *guruhi*. Doniyor – qovunning bir turi. U juda shirin qovun bo'lib, ustida yashil va sariq rangli yo'li bor.

II. Anglash bosqichi. Hamma guruhga bir xil topshiriq beriladi:

1-topshiriq.

– Berilgan qismni, to'g'ri va ifodali o'qishga tayyorlaning. Ma'nosi tushunarsiz so'zlarni lug'at daftaringizga yozing. Asosiy fikrni aniqlang.

2-topshiriq.

1. O'qigan qisimingizni matnga yaqinlashtirib qayta hikoya qilib bering.

2. Ma'nosi tushunarsiz so'zlarning ma'nosini izohlashga harakat qiling.

3. O'z qisimingizdagi ko'chma ma'noli so'zlarni toping va izohlang.

4. O'qigan qisimingizga sarlavha qo'ying va daftaringizga yozing.

Guruhlar ishlaridan namunalar:

«Handalak» guruhi. Lug'at ishi:

– qovun boshiga – boshiga ko'chma ma'noda;

– bejirim – ixcham;

– serto‘r – po‘stida taram-taram chiziqlari bor.

Sarlavha: «Bolalik xotiralari».

«Qo‘zivoy» guruhi. Lug‘at ishi:

– Dasturxon yozdilar – “yozdilar” “yoydilar” ma‘nosida;

– yozdi – xat yozdi – shakldosh so‘zlar;

– o‘choq boshi – “boshi” so‘zi ko‘chma ma‘noda;

Savlavha: “Qovunxo‘rlik”.

«Kishmish» guruhi. Lug‘at ishi:

– karch – qovun yoki tarvuz qismidan ko‘ndalangiga kesilgan qism;

– tilni yoray deydi – ibora, o‘ta shirin ma‘noda;

– kosa – ko‘chma ma‘noda, qovunning 4 dan 1 qismi.

Sarlavha. “Tog‘amning fikri”.

«Doniyor» guruhi. Lug‘at ishi:

– oy chiqdi – “chiqdi” ko‘chma ma‘noda, “ko‘rindi” ma‘nosida;

– quloq solinglar – eshitinglar;

– qovun dum beryapti – “pishdi” ma‘nosida.

Savlavha. «Tungi voqealar».

O‘quvchilar hamma guruhning lug‘atini va topgan sarlavhasini daftarlariga yozib boradilar.

O‘quvchilar aniqlamagan so‘zlarni o‘qituvchi aytib, izohlab beradi.

Ifodali o‘qish va qayta hikoyalash mashqi. Har bir guruh o‘z qismini o‘qib, gapirib beradi.

Rollarga bo‘lib o‘qitishda har bir guruhdan o‘quvchilar tanlanadi. (Tog‘a, muallif, Hasan, Zuhra)

III. Fikrlash bosqichi.

1. Darslikdagi savol-topshiriqlar bilan ishlash. Har bir guruh asar matni ostida berilgan 1-, 2-, 3-, 5- savollarga javob beradi. O‘quvchilarga qo‘shimcha savollar beriladi:

– *O‘zbek xalqining kuz faslida o‘tkaziladigan qaysi an‘anaviy bayramlarini bilasiz?*

– *«Qovun sayli»da qanday ishlar qilinadi?*

Javob namunasi. O'zbek xalqining kuzda o'tkaziladigan «Hosil bayrami», «Qovun sayli» kabi ko'pgina bayramlari bor. «Qovun sayli» qovunlar ayni g'arq pishgan pallada o'tkaziladi. «Qovun sayli»da qovunlar aytishuvi ham bo'ladi. Bunda har bir qovun o'zini ta'riflaydi, maqtaydi. Saylga yig'ilgan odamlar qovun-tarvuzlarni uzib, yig'ib olishga yordam beradi. Bunda odamlar pishib ketgan qovunlarni so'yib, qovun qoqi qiladilar. Qishki qovunlarni osib qo'yish uchun to'rva xaltalar to'qiydilar. Bularning hammasi dehqonga ancha yordam bo'ladi.

2. Reja tuzish. Har bir guruh o'z qismiga reja tuzadi.

Reja namunasi:

1. *Tog'amning taklifi.*
2. *CHO'ldagi qovun polizlari.*
3. *Qovunxo'rlik.*
4. *Hasan va Husan chaylada.*
5. *Tungi voqealar.*

3. Reja asosida hikoyaning 1-bo'limini to'liq qayta hikoya qilish musobaqasi.

4. Test topshiriqlari ustida ishlash. Har bir guruhga konvertda test topshiriqlari beriladi.

Test namunalari:

1. Qovun nomlari berilgan qatorni toping.

- A. Bo'rikalla, doniyor, bosvoldi
- B. Qo'zivoy, ko'kalapish, umrboqi
- C. CHaros, qizilurug'.

2. Uzum nomlari berilgan qatorni toping.

- A. CHaros, buvaki, qo'zivoy.
- B. Hasayni, chillaki, kishmishi.
- C. Qizilurug', Ko'kalapish.

3. Hasan, Husan, Fotima, Zuhra qaysi asar qahramonlari?

- A. «Oltin fasl»
- B. «Xarita»
- C. «Qovun sayli»

4. Darsda o'rganilganlarni umumlashtirish va tarbiyaviy xulosa chiqarish.

– Fasllar va dehqonchilik bilan bog'liq qanday an'analarni bilasiz? O'zingiz shunday an'analarda ishtirok etganmisiz?

– An'analarni saqlab qolish va davom ettirish uchun nima qilish kerak?

5. Uyga vazifa. Asarning birinchi bo'limini ifodali o'qishga tayyorlanib, matn yuzasidan savollar tuzib kelish.

6. Guruhlarning to'plagan ballarini e'lon qilish. Bunda to'plangan ballar e'lon qilinadi va har bir guruhda faol ishtirok etgan o'quvchilarni rag'batlantiriladi.

Masal janridagi asarlarni o'rganish metodikasi

Masal - axloqiy, satirik va kesatiq mazmunini kinoyaviy obrazlarda aks ettirgan aksariyat kichik she'riy, ba'zan nasriy asardir. Inson xarakteriga xos xususiyatlar masalda majoziy obrazlar – hayvonlar, jonivorlar va o'simliklar dunyosiga ko'chiriladi. Timsollarning kinoyaviy xarakterda bo'lishidan tashqari, kulgili savol-javob ham masal tili va uslubi uchun xarakterlidir. Ko'pincha masalning kirish qismida, ba'zan pirovardida qissadan hissa - ibratli xulosa chiqariladi.

Adabiyot nazariyasida masalga liro-epik janrlardan biri sifatida she'riy shakldagi, majoziy xarakterdagi qisqa syujetli asar deb ta'rif beriladi. Masallarda turli hayvonlar majoziy suratda asarning qahramonlari sifatida tasvirlanadi.

Masal kichik hajmli, ammo boy mazmunli, tugun, kulminatsion nuqta va yechimi bo'lgan kichik pesani eslatadi. U biror voqea-hodisani qisqa, mazmunli tasvirlashda ajoyib namuna bo'la oladi.

«Antik adabiyotda Ezop masallari juda mashhur bo'lgan. O'z ma'nosidan ko'chirilgan (majoziy) so'z va kinoyaviy iboralar orqali

qilinadigan “yashirincha” tanqidning tili va uslubi Ezopga nisbatan berilib, “Ezop tili” deyilgan va shu taʼbir joriy qilingan»³⁴.

Ezop quldorlik jamiyati sharoitida hukmron doiralarning jirkanch kirdikorlarini ochiqdan-ochiq tanqid qilish ilojini topolmagach, oʻzining satirik asarlarini kinoyaviy til va uslubda yozishga majbur boʻlgan. Feodal istibdodi sharoitlarida yashab ijod etgan mashhur rus masalchisi I. A. Krilov ham, atoqli oʻzbek masalchisi Gulxaniy ham “ezop tili”da yozganlar. Frantsuz shoiri Lafontenning masallari ham mashhur. A. Navoiy dostonlarining bir qancha epizodlari, “SHer bilan Durroj”, “Kabutar” singari masallari yaxshi xislatlarni tarbiyalashda katta rol oʻynaydi.

Oʻzbek adabiyotida Sayido Nasafiy, Maxmur, Gulxaniy kabi shoirlar ham Navoiy anʼanalarini davom ettirganlar, bolalarbop koʻpgina masallar yozganlar.

Hayvonlar, parrandalar, hasharotlar, gullar haqidagi majoziy asarlarni bolalar qiziqib oʻqiydilar. Mana shu nuqtai nazardan Sayido Nasafiyning “Bahoriyot” (“Hayvonotnoma”) asari ahamiyatlidir. Nasafiyning masallari, axloqiy va tarbiyaviy masalalarga doir fikr hamda qarashlari bolalarning oʻqish va tarbiyasida katta ahamiyat kasb etishi bilan birga, ularning kitobxonlik doirasini ham kengaytiradi.

Mashhur masalnavis Gulxaniyning “Toshbaqa bilan CHayon”, “Maymun bilan Najjor” masallari boshlangʻich sinf oʻquvchilarining yoshiga mos keladi. Ularda doʻstlik, rostgoʻylik, qoʻlidan kelmaydigan ishga urinmaslik kabi gʻoyalar ilgari suriladi.

Maʼlumki, tarbiya koʻproq taʼlim jarayonida berib boriladi. Bolalarga maktabga kelgan kunidan boshlab, bilim olishga havas tuygʻusi shakllantiriladi. Ularda asta-sekin bilim olishga ehtiyoj paydo boʻladi va bu orqali oʻquvchilar maʼnaviy ozuqa ola boshlaydilar. Bu bilan bolada kelajakka intilish, orzu-havas, mehnatga chanqoqlik, xayru ehsonda sofdillik, ona-Vatanga mehr-

³⁴ Хомидий Х. ва бошқ. Адабиётшунослик терминлари луғати. • Т.: Ўқитувчи, 1979. 104 - бет.

muhabbat, fidoyilik, milliy g'urur, matonat, mehr-oqibat, do'stlik, ezgulik kabi yuksak hislar paydo bo'ladi.

Jumladan, masal janridagi asarlar ham boladagi qo'pollik, qo'rslik, yolg'onchilik, yalqovlik, beparvolik kabi illatlarni bartaraf etishda yordam beradi. Lekin amaldagi boshlang'ich sinf "O'qish kitobi" darsliklarida masal janriga kam o'rin berilgan. Vaholanki, bola tarbiyasida masalning o'rni beqiyosdir. Masaldagi qissadan hissa o'quvchi matndagi e'tibordan chetda qoldirgan, yuzaki o'qib o'tib ketgan, yaxshi anglashga harakat qilmagan o'rinni, bo'shliqni to'ldiradi.

3-sinf "O'qish kitobi"dan o'rin olgan "*Qaysar buzoqcha*" (O. Qo'chqorbekov) masali oilasi, o'rtoqlari, do'stlaridan ajralib, yomon yo'llarga kirib qolgan, oqibatda ko'ngilsiz holatlarga tushib qolgan bolalarni tarbiyalashda katta ahamiyatga ega. Ushbu masaldagi asosiy xulosa masal oxirida berilgan qissadan hissada, ya'ni otabobolarimiz yaratib, bizga nasihat sifatida qoldirgan "*Bo'linganni bo'ri yer*" hikmatida o'z ifodasini topgan. Bu hozirgi kunda maqol tusini olgan. SHoir esa bundan juda ustalik bilan foydalangan.

"*Chumoli va Tipratikan*" masali esa nasriy turga mansub bo'lib, unda CHumoli timsoli orqali bolalar halollikka o'rgatiladi, har bir narsani, u katta yoki kichik bo'lishidan qat'iy nazar, so'rab olishga, egasining ruxsati bilan foydalanishga da'vat etiladi. Masalni o'qishda bolalar Tipratikan timsoliga tanqidiy nazar bilan yondashadilar, agar o'zining hayotida biron-bir shunday holat-voqea yuz bersa, uni boshqa takrorlamaslikka o'rganadilar.

Masalning, avvalo, ixchamliligi, tilining qisqa va lo'ndaligi, soddaligi, o'tkirligi va xalqchilligi bola hissiyotiga qattiq ta'sir qiladi. Bular o'quvchilar nutqini o'stirishda ham muhim material hisoblanadi. Masal qahramonlarining xatti-harakatlari, fe'l-atvorlari, nutqiy o'ziga xosliklari o'quvchining diqqatini o'ziga jalb qiladi.

2-sinf "O'qish kitobi"da berilgan "O'roq va Kombayn" masalida o'roq va kombayn asar qahramonlari qilib olingan. Ularning munozarasi orqali texnikaning afzalligi: kam vaqt sarflab, samarali natijaga erishish mumkinligi hamda ularning ahil bo'lib, birgalikda

mehnatga bel bog'lashlari kabi g'oyalar ilgari suriladi. Oddiy predmetlar tilga kiradi. Insonlar tomonidan aytiladigan texnika va ish qurollari haqidagi gap-so'zlar bevosita predmetlar tilidan beriladi.

3-sinf "O'qish kitobi"da "*Qaysar buzoqcha*" (O. Qo'chqorbekov), "*CHumoli va Tipratikan*", "*O'jar Toshbaqa*" (H. Yoqubov), "*CHayondan so'radilar*" kabi masallar joy olgan. Bu masallarning qahramonlari ham hayvonlar: buzoqcha, chumoli, tipratikan, toshbaqa, chayon. Majoziy qahramonlarni tanlashda ham yozuvchi har bir hayvonning xususiyatidan kelib chiqadi. Masalan, buzoqchalar arqondan bo'shatib yuborilsa, shataloq otib, uzoq-uzoqlarga ketib qoladi. Qaysar buzoqcha ham to'dasidan ajralib, bo'riga duch keladi, ya'ni ko'ngilsiz voqea yuz beradi. Buzoqcha orqali onasidan uzoqlashib ketgan bolalar, vatanidan yiroqda turli kulfatlarga duch kelayotgan kishilar nazarda tutilgan.

"Chumoli va Tipratikan" masalidagi majoziy qahramonlar ham aslida jamiyatimiz a'zolaridir. Chumoli hayotdagi halol, pok, to'g'riso'z insonlar bo'lsa, tipratikan o'g'ri, qallob birovning ustidan kuladigan kishilardir.

"O'jar Toshbaqa" masalidagi Toshbaqa hayotdagi o'jar, qaysar, o'z bilganidan qolmaydigan, ko'ngli tusaganini qiladiganlar timsolidir.

Boshlang'ich sinflarda masalni o'rganayotganda bolalarni masalni ifodali o'qishga va uning mazmunini qisqa, ba'zan bir necha so'z bilan aytib berishga, ayrim qatnashuvchilarning xarakterli xususiyatlarini aniqlab, o'zaro qiyoslashga o'rgatish muhim ahamiyatga ega.

Masalning allegorik mazmuniga to'xtalmasdan, bosh qahramon qiyofasini tahlil qilishga kirishiladi. 1-sinfda bolalar masalni hayvonlar haqidagi ertakka o'xshash kulguli asar kabi qabul qilsalar, 2-sinfdan boshlab ular masaldagi hayvonlarning xatti-harakati, o'zaro munosabatlari ba'zan kishilar hayotida ham uchrashini, masal axloqiy bilim beradigan hikoya ekanini, ko'proq she'riy tarzda

bo'lishini, unda kishilardagi ayrim kamchiliklar tasvirlanishini bilib ola boshlaydilar.

Masallarda yashiringan o'tkir kinoya, voqealarning tez-tez o'rin almashinib turishi uni bir maromda o'qishga xalaqit beradi. Shuning uchun ifodali o'qishga yetarli malaka hosil qilmagan o'quvchi avval matn bilan yaxshilab tanishib chiqishi lozim.

Masal tahlil qilinayotganda, voqea rivojini jonli tasavvur qilish, obrazlarni aniq idrok etishda o'quvchilarga yordam berish zarur. Chunonchi, ularga ayrim epizodlarni so'z bilan tasvirlash, ba'zilariga o'qituvchi yordamida tavsif berish, ishning oxirgi bosqichida rollarga bo'lib o'qish kabilarni tavsiya qilish maqsadga muvofiq. Qahramonlarga tavsif berishda uning xatti-harakati bilan birga, tilning o'ziga xos xususiyatlaridan ham foydalaniladi. Masalni ifodali o'qishga tayyorlanishda uning syujetini bilish bilan birga, muallif tilini yaxshi tushunish zarur.

4-sinf «O'qish kitobi»da berilgan SH. Sa'dullaning "Laqma it" masalida it markaziy timsol sanaladi. Mushuk, sigir, xo'roz, tovuq va kurkalar timsolini it birlashtirib turadi. SHuning o'ziyoq it xarakterini ochish uchun uning atrofidagi timsollarning xarakter-xususiyatini bilishni talab etadi.

Mushukning it haqidagi so'zlarini matndan toptirib o'qitish itning xususiyatini ochib beradi:

Ajab bo'ldi uy qurmading.

O'z va`dangda sen turmading.

Yozi bilan laqillading.

Meni ko'rsang akillading.

Sigirning it haqidagi quyidagi so'zlarini ham matndan topib o'qitish orqali itning boshqa xususiyati ochiladi:

- Menga bundoq hiyla qilma

Sigirlarni axmoq bilma....

Uyda yotding oyoq cho'zib

Sog'in sutni hadeb buzib.

So'ng o'quvchilarga itga xos xususiyatlarni ochuvchi so'z va iboralarni toptirib aytiriladi. SHu tariqa o'quvchilar o'qituvchi yor-

damida itga tavsif beradilar. So'ng boshqa timsollar ustida ishlanadi. Bunda taqqoslash usulidan foydalaniladi. Mushukning yaxshi xislatlari sanaladi. Bu kabi tavsiflar sigir, xo'roz, tovuq, kurkalarga ham beriladi. Qahramonlarga tavsif berish matn ustida ishlash orqali amalga oshiriladi. Yozuvchi foydalangan til vositasida o'quvchilar qahramonlarga tavsif berishga o'rganadilar, ularning tili ham yangi so'zlar bilan bo'yiydi. O'quvchilarni tavsif berishga o'rgatish uchun o'qituvchining o'zi qahramonni xarakterlovchi so'z, iboralarni tavsiya qiladi. Ular ichiga masaldagi timsollarga xos bo'lmagan xususiyatlarni ifodalovchi so'z, iboralar kiritib qo'yiladi. O'quvchi ular ichidan mosini tanlab olish jarayonida mantiqan fikrlaydi. Bu so'z va iboralar esa bolalar nutqiga ko'chadi.

4-sinf "O'qish kitobi"da berilgan *"Baqa bilan Taqa"* (Aziz Abdurazzoq) masalida baqa timsoli orqali yozuvchi o'ziga mos bo'lmagan, o'ziga to'g'ri kelmaydigan narsalarni orzu qilish va bu orzuni amalga oshirishda boshqalarning maslahati, nasihatiga quloq solmay, o'z aytganidan qaytmaydigan, o'jar kishilarni tanqid ostiga oladi. Baqa otlar kabi taqa bilan tovush chiqarib yurishni, yurganda yerni jaranglatib, odamlarga bu dunyoda o'zining borligini bildirib yashashni istaydi. U taqachining *"Taqa ni o'ylama, uni otga chiqargan, senga taqa qoqsam, sakrashdan mahrum bo'lasan ... Sen taqa bilan yo'rg'alay olmaysan. Yo'rg'alashni ham otga chiqargan"*, *"Sen borligingni bildirib yurmoqchi bo'lsang, sayrab yuraver"* deyishlariga quloq solmaydi. Bu o'jarlik uning boshiga kulfat keltiradi: suv tagiga cho'kib ketadi. Yonidagi baqalar bo'lmaganda halok bo'lishi ham tayin edi. Kech bo'lsa ham baqa xatosini anglab yetadi, taqachi oldida xijolat chekadi. Bu holatlar o'quvchini o'z hayotiga, xatti-harakatiga bir nazar tashlashga undaydi. Ular o'z tengqurlari kabi yashash kerakligini anglaydilar.

Shunday qilib, masal ustida ishlash quyidagi bosqichlarni o'z ichiga oladi:

- *masal mazmunini aniq idrok etish;*
- *kompozitsiyasi, qatnashuvchilarning xarakteriga mos xususiyatlarini, xatti-harakatlarining sabablarini ochish;*

- *allegoriyani aniqlash;*
- *masal xulosasini tahlil qilish.*

Mana shu izchillik hisobga olinsa, **masal o‘qish darsining qurilishi quyidagicha bo‘ladi:**

1. Tayyorgarlik ishlari:

- a) masal muallifi haqida o‘qituvchi hikoyasi;
- b) o‘qilgan masal mazmuni bilan bog‘liq suhbat;
- v) o‘qilgan masalda qatnashuvchi timsollarga xos xususiyatlar haqida suhbat.

2. Masalni o‘qituvchi o‘qishi (magnitafon yozuvini eshitish yoki film ko‘rsatish ham mumkin).

3. Masal matni ustida ishlash:

- a) masalning tuzilishi va kompozitsiyasini aniqlash (o‘qish, reja tuzish va hok.);
- b) qatnashuvchilarning xatti-harakati, fe‘l-atvori, xarakteriga xos xususiyatlarini tushuntirish (tanlab o‘qish, so‘z bilan va grafik tasvirlash, savollarga javob berish);
- v) masalning aniq mazmunidan kelib chiqib, undagi asosiy fikrni belgilash;
- g) krossvordlar, ta‘limiy o‘yinlar, topishmoqlardan foydalanib, masal mazmuni va g‘oyasini o‘zlashtirish.

4. Allegoriyani ochish.

5. Axloqiy xulosa aks ettirilgan qismni tahlil qilish.

6. Hayotda uchragan shunga o‘xshash hodisalarga taqqoslash.

**Ilg‘or pedagogik texnologiya asosidagi masal o‘tish darsi
namunasi:**

Mavzu: Ahmoqning o‘zi bilmas, Bilganning so‘ziga kirmas

O‘quv material: Qo‘zichoq. (Rauf Tolib)

Dars shiori: Masallar – mag‘zi asallar.

Dars rejasi: 1. Oldingi darsda o‘rganilgan asar yuzasidan o‘quvchilar bilimni aniqlash.

2. “Qo‘zichoq” (Rauf Tolib) masali matni ustida ishlash.

3. Bliss texnologiyasi va “Topag‘on” o‘yini.

4. Darsni yakunlash.

Mavzuga doir tayanch tushunchalar: Qo'zichoq, Ona qo'y, masal, burama shox, kekkaymoq, taltaymoq, og'zi qulog'iga yetmoq, bosar-tusarini bilmaslik, burni ko'tarilib, e'tiborini tortmoq, ko'zga surtmoq, ko'kka ko'tarmoq.

Mavzuning qisqacha ta'rifi: Rauf Tolib bu masalida kekkaygan, taltaygan bolalarni qo'zichoq obrazi orqali tanqid ostiga olgan. Masalda o'zboshimchalikning, maqtanchoqlikning, kekka-yishning yomon oqibatlari qo'zichoq obrazi orqali yoritib berilgan.

Darsning maqsadi: 1. Rauf Tolibning "Qo'zichoq" masali mazmuni bilan tanishtirish. O'quvchilarga masal janri haqida amaliy tushuncha berish. Insoniy fazilatlar haqidagi tushunchalarini boyitish.

2. Ularda kamtarinlik fazilatini shakllantirish. Kekkayishning, boshqalarga past nazar bilan qarashning yomon oqibatlarga olib kelishini, xalqimizning "Kamtarga kamol" hikmatining ma'nosini anglashlariga erishish.

3. O'quvchilarning o'qish ko'nikmalarini takomillashtirish, lug'atini boyitish, badiiy bog'lanishli nutqini o'stirish.

Metod: Izohli o'qish metodi, muammoli izlanish, interfaol metodlar, bahs-munozara.

Shakl: Jamoa bo'lib va guruhlarda ishlash.

Jihoz: Masal mazmuniga ishlangan rasmlar.

Kutilayotgan natija: Dars yakunida o'quvchilar kekkayish va mag'rurlikning, quruq maqtovlarga uchishning, boshqalarga past nazar bilan qarashning yomon oqibatlarga olib kelishini anglaydilar. O'qish ko'nikmalari takomillashadi.

Darsning borishi

I. Tashkily qism. (2-3- daqiqa) Guruhlarni shakllantirish.

II. O'tilgan mavzu ustida ishlash. (7-10 daqiqa)

1. "Sehrli ko'zacha" ertagini ifodali o'qish musobaqasi.

2. "Sehrli ko'zacha" ertagi yuzasidan suhbat. O'quvchilar chizib kelgan rasmlar namoyish qilinadi. Quyidagi savollar va o'quvchilar chizgan rasmlar asosida suhbat uyushtiriladi.

*“Sehrli ko‘zacha” ertagidagi voqea qayerda yuz bergan? *Nor nima uchun qattiq nola chekdi? *Sehrli ko‘zacha unga nima uchun himmat ko‘rsatdi? *Xol qanday nag‘malar ko‘rsatdi? Oqibatda qanday holat yuzaga keldi? *Kimga achindingiz? Nima uchun? *Ertakni kim yozgan? U haqida nimalar bilasiz?

3. Test yechish.

4. Ertak g‘oyasi ustida ishlash. *Ertakning 1-qismiga mos maqol ayting. *Qanday odamlar elining dasturxoni to‘kin bo‘lishini istaydi? *Ertakning 2-qismiga mos maqol ayting. *Qanday odamlar faqat o‘zini o‘ylaydi? *Siz qanday inson bo‘lishni istaysiz? *Sizda siz istagan fazilatlardan qaysilari bor?

O‘qituvchi: Elining yaxshi yashashi uchun mehnatini ayamaydigan odamlar xalqparvar odam bo‘ladi. Buning uchun o‘qigan asarlarimizdagi yaxshi fazilatlarni o‘rganib, unga amal qilishingiz kerak.

III. Yangi mavzu ustida ishlash. (25-30 daqiqa)

1. O‘quvchilarni Rauf Tolibning “Qo‘zichoq” masalini o‘qishga tayyorlash:

a) yozuvchi haqida suhbat:

- Siz shoir Rauf Tolib haqida nimalarni bilasiz?
- Rauf Tolibning qaysi she‘rlarini o‘qigansiz?

b) masal haqida ma‘lumot. Suhbat: *Siz shu darsgacha qaysi asarlarni o‘qidingiz? *Hikoya bilan ertakning qanday farqi bor?

O‘qituvchi: Siz kattalar va bolalarning hayotidan olib yozilgan hikoyalarni o‘qigansiz. Ularda hayotda yuz bergan voqealar yoziladi. Ertaklar o‘qigansiz. Ertaklarda kishilarning orzu-xayollari ifoda etiladi. Ular ro‘yobga chiqishi ham, chiqmasligi ham mumkin. Masallarda esa odamlarga xos xususiyatlar hayvonlarga, o‘simliklarga ko‘chiriladi. Kishilardagi yaxshi va yomon xislatlar hayvonlar orqali ko‘rsatiladi. Bugun siz bilan masal o‘qiymiz. Bu masalda insonlarga xos qaysi xususiyat qaysi hayvonga ko‘chirilganini o‘zingiz bilib olasiz.

2. Masal bilan tanishtirish.

3. O'quvchilarning dastlabki tushunchalarini aniqlash. *Masal nima haqida ekan? *Masalda qaysi qahramonlar ishtirok etdi? *Ona qo'y sizda qanday taassurot qoldirdi? *Sizga Qo'zichoqning qaysi xislatlari yoqmadi? Nima uchun?

4. Masalni qismlarga bo'lib o'qitish. Masal 3 qismga bo'lib o'qitiladi.

5. Topshiriq bilan o'qitish. Topshiriq. Masalni ichingizda o'qing. Matndan ma'nosini tushunmagan so'z va iboralaringizni daftaringizga yozing.

So'z va iboralarning ma'nosini bilib oling.

Ko'zni qamashtirardi – ko'zga yaltirab ko'rinardi

antiqa- hayratga soladigan; yuqori navli qorako 'l terining bir turi

bosar-tusarini bilmaslik – haddan tashqari mag'rurlanib ketish, nazar-pisand qilmaslik

burni ko'tarilmoq – gerdaymoq

ko'zga surtmoq – ortiq darajada qadrlamoq, e'zozlamoq

ko'kka ko'tarmoq – maqtamoq

6. Tanlab o'qish.

- Qo'zichoqning tashqi ko'rinishi tasvirlangan o'rinni topib o'qing. Qo'zichoqni yozuvchi qaysi so'zlar bilan tasvirlagan? Tarmoqlash usulida ko'rsating. (ko'zi munchoqday, yunglari jingalak-jingalak, yunglari quyosh nurida jimirlaydi, semizgina, chiroyli, shirintoy, antiqa, peshonasi do'ng, ikki ko'zi munchoq)

- Qo'zichoqni maqtashgan o'rinlarini topib o'qing. Qo'zichoqni boshqa qo'ylar nima deb maqtagan?

- Qo'zichoqning maqtovdan taltaygan holatlarini topib o'qing. Yozuvchi Qo'zichoqning taltayishi va kekayishini qaysi so'z va iboralar bilan ifodalagan?

- Ona Qo'yning Qo'zichoqqa qilgan nasihatlarini berilgan o'rinni topib o'qing. Ona Qo'y Qo'zichoqqa qanday nasihat qilibdi?

7. Masalga reja tuzish. Topshiriq: *Masalning 1-qismini (2-, 3-, 4-qismini) o'qing. Unga sarlavha toping. (Antiqa Qo'zichoq; 2-

Kekkaygan Qo'zichoq; 3- Ona Qo'y nasihati; 4- Bo'riga yem bo'lgan Qo'zichoq.)

Sarlavhalar doskaga reja shaklida yozib boriladi.

Reja:

1. Antiqa Qo'zichoq.
2. Kekkaygan Qo'zichoq.
3. Ona Qo'y nasihati.
4. Bo'riga yem bo'lgan Qo'zichoq.

8. Asar qahramonlariga tavsif. Topshiriq. Qo'zichoq va ona Qo'yga tavsif bering. Bergan tavsifingizni asardan misollar keltirib dalillang. Namuna.

Qo'zi Qo'zichoq	Ona Qo'y	O'quvchining xulosasi
Kekkaygan Burni ko'tarilgan Tantiq O'zini ko'z-ko'z qiladi Boshqalarning e'tborini tortib maqtanadi Bosar-tusarini bilmaydi Quruq maqtovlarga taltayadi Onasini o'ylamaydi	Kamtar Mehribon Nasihatgo'y Bolasi uchun qayg'uradi Ehtiyotkor Tajribali	

9. Rollarga bo'lib o'qitish.

10. Reja asosida tayanch so'zlardan foydalanib qisqartirib qayta hikoylatish.

11. Tarbiyaviy xulosa chiqarish. *Yozuvchi Qo'zichoqning xatti-harakatlari orqali nima demoqchi? *Sizda Qo'zichoqqa xos qanday xislatlar bor? *"Ahmoqning o'zi bilmas, Bilganning so'ziga kirmas. Ayrilganni ayiq yer, Bo'linganni bo'ri yer" maqollarining ma'nosini ayting. *O'zingiz masal mazmuniga mos maqollardan ayting. (Ahmoqda "aql" ko'p. Ahmoqning shoxi bo'lmaydi. Ahmoq o'zini maqtar.0)

12. Bliss texnologiyasi.

Savol-topshiriqlar	Yakka javob	To'g'ri javob	Javoblar
1. Qo'zichoqning tasviri	4		1.Chiroyli, antiqa ajoyib
2.Qo'ylarning maqtovi	1		2.Kekkayma, bi-rovlarning gap-so'zlariga quloq solma
3.Ona Qo'yning nasihati	2		3. Yomon ko'zlardan asrasin, bir balo orttirmasa go'r-gaydi, bo'ri yo tulki ilib ketsa...
4. Ona Qo'yning xavotiri	3		4.Ko'zi munchoqday. Yunglari jingalak- jingalak

13. "Topgan-topaloq" o'yini. Biror belgi asosida savol beriladi. O'quvchilar shu belgini o'zida jam qilgan predmet nomini yozadilar.

- O'quvchilar nima o'qish di? (Kitob, she'r, hikoya, ertak, tez aytish, maqol)

- O'rmonda nimalar yashaydi? (olmaxon, ayiq, bo'ri)

- Qo'rada, yaylovda nima boqiladi? (qo'y)

- Qo'ylar nimadan qo'riqlanadi? (bo'ridan).

14. Topshiriq. Masaldagi voqealar insonlar hayotida ham bo'ladimi? Fikringizni hayotiy misollar bilan asoslab yozing.

15. Masaldan qanday xulosaga keldingiz? Nima uchun? Fikringiz yozma ifodalang.

IV. Darsni yakunlash. Darsda o'rganilganlar umumlashtirish, reyting ballarni e'lon qilish. Uyga vazifa. Masalni rollarga bo'lib o'qib kelish. Masal mazmuniga mos maqollar topib kelish.

Xulosa qilib aytganda, masal janrining tarbiyaviy tomoni ochilishda hayvonlar harakati, xulqi 2-sinfdan boshlab insonlarga ko'chiriladi. Bu jarayonda o'quvchilar fikrlashga undaladi.

She'riy asarlarni o'rganish metodikasi

She'r ohang jihatidan ma'lum bir tartibga solingan, his-tuyg'u ifodasi sifatida vujudga kelgan hayajonli ritmik nutqdir. She'riy nutqni ohang jihatidan ma'lum bir tartibga solish vositalari ritm (bir-biriga monand kichik bo'laklarning izchil va bir me'yorda takrorlanib kelishi) va qofiya (misralarning oxirida keladigan ohangdosh so'zlar) hisoblanadi³⁵.

She'rni o'qiganda kichik yoshdagi o'quvchilar tabiat va jamiyat voqea-hodisalarining poetik tasviridan hayajonlanishlari muhim ahamiyatga ega. Boshlang'ich sinflarda she'r tarzida yozilgan hikoyalar, ertaklar, ya'ni she'riy asarlar va lirik she'rlar o'qitiladi.

She'riy hikoya, she'riy ertaklarda syujet, ya'ni voqealar tizimi va uning rivoji xarakterlidir. Lirik she'r "biror hayotiy voqea-hodisa ta'sirida insonda tug'ilgan ruhiy kechinma, fikr va tuyg'ular orqali turmushni aks ettiradi". Lirik she'rning xususiyati "kishining his-tuyg'uga to'la hayajonli nutqini ta'sirliroq ifodalashda qo'l keladi"³⁶.

She'rni o'qish darslarida asosiy ish turi ifodali o'qish hisoblanadi. O'quvchi she'rning asosiy mazmunini tushunsagina, uni ifodali o'qiy oladi.

She'riy hikoyani tahlil qilishda, asosan, hikoya, ertak, masalni tahlil qilishda qo'llangan ish turlaridan foydalanish mumkin.

Lirik she'rni o'qish va tahlil qilish o'qituvchidan katta mahorat talab qiladi. Holbuki, ko'p hollarda she'rga oddiy matn nuqtai nazaridan yondashiladi. Bunday holda she'riy sanoat hissiyot bilan

³⁵ Хомидий Х. ва бошқ. Адабиётшунослик терминлари луғати. - Т.: Ўқитувчи, 1967. 92 - бет.

³⁶ Ўша асар, 93 - бет

bog'liq ekanligi unutiladi, she'r ma'nosining satrlar, so'zlar zaminida yashirin berilishi anglab yetilmaydi. Buning oqibatida o'quvchilar she'rdagi obrazlilikning mag'zini chaqa olmaydilar. Vaholanki, har qanday asar zaminidagi yashirin ma'noni o'qish mehnattalab ishdir. Busiz hatto adabiy ta'limning maqsadi ham amalga oshmaydi.

She'riy ohangni his qilmaslik, matn so'zlarini to'la tushunib yetmaslik she'r yodlashni zerikarli mashg'ulotga aylantiradi. Ma'nosi anglanmagan matnni yodlash oson kechmaydi. Buni deyarli barcha sinflarda o'rganiladigan *"O'zbekiston Respublikasining Davlat madhiyasi"* misolida ko'rish mumkin. Ma'lumki, madhiya kichik yoshdagi bolalarga mo'ljallab maxsus yaratilmaydi. Bino–barin, uning matnidagi *"hur o'lka"*, *"to abad"*, *"ilmu fan"*, *"shuhrating"*, *"ajdodlar"*, *"mardona ruhi senga yor"*, *"o'chmas iymoni"*, *"istiqlol mashoali"*, *"tinchlik posboni"*, *"haqsevar ona yurt"*, *"mangu bo'l obod"*, *"jo'sh urgan"* kabi ko'pdan-ko'p so'zlar, iboralar o'quvchilarga izohlab tushuntirilmasa, ta'limdan ko'zlangan maqsadga erishib bo'lmaydi.

4-sinfda Q. Hikmatning *"Qish to'zg'itar momiq par"* she'rini o'rganishda albatta tabiat manzaralarini izohlash talab etiladi. She'rni o'qishdan oldin unda tasvirlangan yil fasllari haqida suhbat o'tkaziladi yoki she'r mazmunini tushunish uchun o'quvchilar bilishi lozim bo'lgan voqealarni o'qituvchi qisqa qilib aytib beradi.

Ma'lumki, qish fasli go'zal ko'rinishi bilan odamda yoqimli tuyg'ular uyg'otadi. Qishda bolalar chana uchish, qorbobo yasash, qorbo'ron o'ynashdan olam-olam zavq oladilar. Qishdagi sof va toza havogina emas, oppoq qorga burkalib turgan daraxtlar, dala-bog'lar kishida ajib bir kayfiyat uyg'otadi.

"Qish to'zg'itar momiq par" (Qudrat Hikmat) she'rini o'rganish jarayonida agar qor yog'magan bo'lsa, ayni manzara tasvirlangan rasmlardan foydalanish ham mumkin. Qish fasli haqida gapirilar ekan, albatta, *"kumush"* sifati qo'shib aytiladi. Bu shu fasl hukm–ronligi davridagi manzaraga, qorning oppoq bo'lib tovlanishiga, ko'zlarni qamashtirishiga ishoradir. Ushbu she'rni o'rganish darsi dastlab o'quvchilarning qish fasli haqidagi tushunchalarini

aniqlashdan boshlanadi. Qishning o'ziga xos belgilari, qishda o'ynaladigan o'yinlar, qish manzarasi yuzasidan savol-javob o'tkaziladi. O'quvchilarning qish faslida sovuq bo'lishi tufayli ayrim qushlarning o'lkamizni tark etib janubga uchib ketishlari, qishda sovuqqa mos issiq kiyimlarning kiyilishi haqidagi tushunchalari aniqlashtirilib, to'ldiriladi. Shundan so'ng o'qituvchi she'rni ifodali o'qiydi.

Boshlang'ich sinflarda ko'rgazmali ta'limning asosiy shakli she'rni ifodali o'qish hisoblanadi. Lirik she'rni ham o'quvchilar hayajon bilan yaxlit idrok etishlariga erishish muhim. SHuning uchun she'r birinchi marta o'qilganda, hech qanday tushuntirish berilmaydi. She'r o'quvchilarga qanday ta'sir qilganini hisobga olish, bilish zarur. O'qituvchi she'rni shunday ifodali o'qishi kerakki, bolalar uning asosiy mazmunini anglasinlar, ularga jonli so'z kuchliroq ta'sir etsin. So'ngra she'rni mustaqil o'qish topshiriladi. O'qish oddiy bo'lishi kerak. O'qiyotganda tabiiy zavq-shavq, shodlik, xursandlik, qahr-g'azab hissini qichqiriq ovoz bilan soxta ifodalashga yo'l qo'ymaslik zarur. Bolalar she'rni o'qiganda, she'riy satrga rioya qilishlari kerak, bu jarayonda ularning she'r ritmini buzmasliklariga erishish kerak.

O'quvchilar she'r matnini mustaqil o'qiyotganlarida xattaxtaga ma'nosi izohlanadigan so'zlar yozib qo'yiladi. Masalan, *"Qish to'zg'itar momiq par"* she'ri o'rganilganda *"to'zg'itar"*, *"momiq par"*, *"oq namat"*, *"nazdimda"*, *"zarra"* so'zlari izohlanadi. Shundan so'ng, she'r o'quvchilarga navbat bilan o'qittiriladi, uning mazmuni yuzasidan savollar asosida suhbat o'tkaziladi. Bunda quyidagicha savollar berilishi mumkin: *"She'rda qaysi fasl tasvirlangan ekan?"*, *"Shoir qor yoqqan joylarni nimaga o'xshatadi?"*, *"She'rda qor yog'ishi nimaga qiyoslangan?"*, *"Shoir qorga qanday murojaat qiladi?"*. O'qituvchi berilgan javoblarni to'ldirib, o'quvchilarning qish fasliga doir tushunchalarini bo'yitadi.

"Qish" (Tursunboy Adashboyev) she'rining hajmi unchalik katta emas. Lekin u qishda hayvonlar hayotida ro'y beradigan o'zgarishlarni bilib olishga yaqindan yordam beradi. Bu she'rni o'qishdan oldin ham o'quvchilar bilan savol-javoblar o'tkaziladi.

O'quvchilar diqqati hayvonlarning qishdagi hayotiga qaratiladi. Masalan, qishda yovvoyi quyonlarning rangi o'zgarib, qorda o'zini dushmandan himoya qiladigan oq rangga kirishi, ayiqning o'siq yunglari sovuqda yashashga qo'l kelishi to'g'risida tushuncha beriladi. She'r matni bilan tanishishdan oldin xattaxtaga *"ayoz"*, *"quyruq"*, *"so'qmoq"*, *"piyma"*, *"po'stin"* *"pahmoq"* so'zlari yozilib, ma'nosi izohlanadi. She'rni navbat bilan o'quvchilarga to'rt-besh marta o'qitilganidan keyin uning mazmuni yuzasidan savol-javob o'tkaziladi. She'rning to'la mazmuni uch-to'rt o'quvchilarga gapirtiriladi, ularning fikr-mulohazalari to'ldiriladi. Mazkur mavzuni o'rganish jarayonida maktab atrofiga sayohat uyushtirish ham mumkin. Qishda qor bosgan dalalarni, tomlarni, daraxtlarni, odamlarning va qushlarning qishdagi hayotini kuzatish o'quvchilarning mustaqil fikrlashi va nutqining ifodali, sermazmun bo'lishi uchun boy material beradi.

O'quvchilar barglari to'kilib, sovuqda qor bosib turgan daraxtlarni ko'rar ekan, shu holatni ifodalagan *"qor ko'rpasiga o'rangan yalang'och daraxt"* yoki *"sovuqda mudrayotgan daraxt"* kabi iboralarni topishga harakat qiladi, bu esa o'quvchilarning lug'at boyligining oshishiga xizmat qiladi.

She'r matni ham savollar asosida tahlil qilinadi. Ammo, she'r mazmuni haqida o'quvchilarga ko'p savol berish tavsiya etilmaydi. O'quvchilar she'rning asosiy mazmunini tushunganliklariga ishonch hosil qilishning o'zi kifoya. Shuni ham aytish kerakki, bolalar hayoti, ularning o'ziga xos fikrlari, his-tuyg'ulari, qiziqishlarini ifodalovchi, shuningdek, zamonamiz qahramonlari, o'zbek xalqi, Vatan himoyasi, xalqimizning qahramonona ishlari haqidagi she'rlar mazmunini to'liqroq tahlil qilish talab etiladi. Bunday she'rlarni o'qishga maxsus tayyorlaniladi: she'r mazmuniga asos bo'lgan tarixiy voqea haqida qisqacha so'zlab beriladi yoki suhbat o'tkaziladi.

Boshlang'ich sinflarda o'rganiladigan ko'pgina she'rlarni tahlil qilib, ifodali o'qish mashq qilingach, ifodali yod aytib berish vazifasi topshiriladi.

She'riy nutq yengil yodlab olinadi, bolada estetik his-tuyg'u uyg'otadi. Kichik yoshdagi o'quvchilar saviyasiga mos bolalarbop ravshan til bilan yozilgan sodda ritmli jarangdor she'rlarni bolalar tez va oson yodlab oladilar.

Kichik yoshdagi o'quvchilarga she'rni qanday yodlash kerakligi o'rgatiladi. Buning uchun o'qituvchi o'quvchilar bilan she'rni teng satrli bir necha qismga bo'ladi. O'quvchilarga har bir satr oxirida pauza (to'xtam) qilish, buning uchun satr oxirida tinish belgisi bo'lishi shart emasligi, ritmik to'xtamda ovozni nuqtadagi kabi pasaytirmaslik lozimligi, bu tugallanmagan fikrni davom ettirishga imkon berishi tushuntiriladi va bo'lingan qismlar navbati bilan yodlatiladi.

Epik (voqeiy) she'rlar yoki she'riy usuldagi adabiy ertaklar kishilar hayotida yuz bergan yoki yuz berishi mumkin bo'lgan biror voqeani umumlashtirgan holda ifodalash bilan hikoyalarga o'xshaydi. Voqealarni ifoda etuvchi vositalarning ohang jihatdan tartibga solinishi, kichik bo'laklarning izchil va bir me'yorda takrorlanishi, misralarda ohangdosh so'zlarning qo'llanishi bilan she'riy nutq sanaladi. Shu sababli bunday asarlarni o'rganishda she'r va hikoya ustida ishlash metodikasidan foydalaniladi.

Epik she'rlarni o'qishga o'quvchilar alohida tayyorlanadi, ularda ifoda etilgan voqealar yuz bergan davr haqida tasavvur hosil qilinadi. Bunday she'rlarning mazmuni qay darajada o'zlashtirilganligiga ham alohida e'tibor qaratilishi lozim. Bunda ta'limiy vositalar-rasmlardan foydalanish yaxshi samara beradi. Asar matni ustida ishlashda uni qismlarga bo'lish, har bir qismdagi asosiy fikrni aniqlash, reja tuzish va qayta hikoyalash, qahramonlarga tavsif berish va tarbiyaviy xulosalar chiqarish kabi tahliliy ishlar amalga oshiriladi.

Epik she'rlarning nasriy asarlar kabi tuguni, kulminatsion nuqtasi, yechimi mavjud bo'ladi. SHu sababli asar mazmuni savol-topshiriqlar orqali tahlil qilinadi. Savol-topshiriqlar o'quvchilar tomonidan ham tuzilishi mumkin.

Bunday she'rlarni tahlil qilish asar voqealari jarayonida qahramon holatlarini o'quvchi ko'z oldida yaqqol gavdalantirish imkonini beradi. Bunda ayrim epizodlarga rasmlar ham chizdirish mumkin.

Epik she'rlarning badiiy til vositalari ma'nolarini ochish, ohangdosh so'zlarni aniqlash, band va misralar, bo'g'inlar sonini belgilash, ifodali o'qish, ayrim epizodlarni yod oldirish kabi ish turlari qo'llansa, maqsadga muvofiq bo'ladi.

4-sinf «O'qish kitobi»da «*Mardlik va aql yorug'ligi*» (M. A'zam), «*Dehqonbobo va o'n uch bolakay qissasi*», «*SHarq hiko-yasi*» (A. Oripov), «*Har kim ekanin o'rar*» (M. Abdurashidxonov), «*Sodda qishloqi va uning eshagi qissasi*» (A. Jomiy), «*Pop va uning xizmatkori Balda haqida ertak*» (A.S. Pushkin), «*Bo'rining tabib bo'lgani haqida ertak*» (A. Obidjon) kabi epik she'rlar berilgan. Bu asarlar ustida ishlashda ham yuqorida ta'kidlab o'tilgan ish turlaridan foydalanish kerak.

She'rni izohli o'qish darsining tuzilishi quyidagicha bo'lishi mumkin:

- 1) *she'r mazmunini yaxlit idrok etish uchun uni ifodali o'qib berish (birinchi sintez);*
- 2) *she'rda tasvirlangan payt, hodisa haqida suhbat (analiz);*
- 3) *she'rni ifodali o'qishni mashq qilish (ikkinchi sintez);*
- 4) *she'rni yod aytib berishga tayyorlanish.*
- 5) *epik (voqeiy) she'rlar ustida ishlash.*

Ilg'or pedagogik texnologiya asosidagi she'r o'tish darsi namunalari:

1-dars namunasi:

Mavzu. Qor – hayot suvi.

O'quv materialli. Qish to'zg'itar momiq par (Qudrat Hikmat).

Darsning maqsadi:

1. O'quvchilarni she'rni ifodali o'qishga, she'r matni ustida ishlashga o'rgatish; shoirning qish fasli xususiyatlarini she'r orqali tasvirlashdagi mahoratini ochib berish; o'quvchilarning qishning

xususiyatlari, qorning hayot uchun foydasi haqidagi tushunchalarini bo'yitish.

2. O'quvchilarning lug'atiga *bulut to'shagi, momiq par, oq namat (qor), izg'irin, hovuz, mo'rkom, surunkasi, fayz bermoq, oq choyshab* kabi so'z va ibora, tasviriy ifodalarni kiritish.

3. O'quvchilarning mustaqil ishlash, ijodiy fikrlash qobiliyatlarini oshirish.

4. Tabiatni sevish, uning ehsonlarini qadrlashga o'rgatish.

Dars turi: yangi bilim beruvchi, lirik she'r o'rganiladigan dars.

Darsda qo'llaniladigan metodlar: izohli o'qish, mustaqil ish metodi, tarmoqlash metodi.

Darsning jihozi: qish fasli tasvirlangan rasmlar, Q. Hikmat portreti, shoir haqidagi ma'lumotlar yozilgan ko'rgazma.

Darsning borishi:

1. O'quvchilarda yangi mavzuni o'rganishga qiziqish uyg'otish, topishmoq aytish yo'li bilan bugungi darsning mavzusini aniqlashtirish:

Oppoqqina dasturxon

Yer yuzini qoplagan. (Qor)

Bostirdim ikki tovuq,

Biri issiq, biri sovuq. (Yoz, qish)

Savol: Bugungi o'qish darsimiz qaysi mavzu haqida ekan?

2. Qish fasli haqida kirish suhbat. Xattaxtaga qish fasli tasvirlangan rasmlar ilinadi va savollar beriladi:

– Yil qaysi fasl bilan boshlanadi?

– Qish fasli haqida nimalarni bilasiz? Rasmlardan foydalanib so'zlang.

– Qish bekorchilik faslimi?

Qor haqidagi afsona qisqa so'zlab beriladi: Qadimda osmondan un yog'ilar ekan. Odamlar o'z ehtiyojlariga yarashasini olib, uylariga olib kirar ekan. Qishloqda bir ochko'z boy unlarning o'ziga keragidan ham ortig'ini qoplab o'z uyiga tashiy boshlabdi. Hatto yer yuzini chegaralab olibdi. O'z yerim degan joylardagi unlarni boshqalarga bermabdi. SHunda osmon-u qish va

bulutlarning jahli chiqib, unlarni muzdek qorga aylantirib qo'yishibdi.

Savol: Tabiatda ranglar har xil. Siz qaysi ranglarni yaxshi, yoqimli deb hisoblaysiz?

4. O'quvchilarning qish fasli haqidagi tushunchalarini aniqlash.

Buning uchun qish fasliga xos xususiyatlarni aytish topshirig'i beriladi. O'qituvchi tarmoqlash usulida yozib boradi:

4. Xattaxtaga «Qish to'zg'itar momiq par» (Qudrat Hikmat) deb yoziladi. O'qituvchi savol beradi va javoblarni umumlashtirib, to'ldiradi:

– She'r muallifi kim ekan? U haqida nimalarni bilasiz?

O'qituvchi hikoyasi. Qudrat Hikmat – iste'dodli bolalar shoiri. U qisqa umr ko'rgan. Shoir o'z ijodini kichkintoylarni ilmga ishtiyoq, ona-Vatanga, jonajon yurtimizga sadoqat ruhida tarbiyalashga bag'ishlagan.

Qudrat Hikmat 1925 yilda Toshkent shahrida kambag'al dehqon oilasida tug'ildi. Birinchi she'rlari 1945 yilda bolalar gazetalarida bosildi.

1960-yildan boshlab bolalar nashriyotida ishladi.

Uning «Mening Vatanim» (1950), «Baxtli bolalar» (1952), «Obodlik» (1953), «Do'stlik» (1954), «Rodnoy Uzbekistan» (1955) kabi qator she'riy to'plamlari nashr etilgan. Keyinchalik «Ilonshoh va uning amaldori ari haqida ertak» (1963), «Soatjonning soati» (1964), «Toshbaqalar hujumi» (1965), «Daydi bola», «O'g'lim bilan suhbat» kabi kitoblari bosilgan.

Kitoblari ko'rsatiladi. Ularni o'qishga da'vat etiladi.

O'qituvchi shoirning biror she'ridan parcha o'qib berishi ham mumkin. Masalan:

Tinchlik haqida qo'shiq

*Tinchlik juda soz,
To'kin-sochin yoz.
O'q tovushi chiqmas,
Yangrar do'stlik, soz.
– Bo'lsa-chi urush
O't tushar har yon.
Tinch, shirin turmush,
Bo'ladi vayron.*

5. She'r bilan tanishtirish. O'qituvchi she'rni ifodali o'qib (yoki yod aytib) beradi.

6. She'r yuzasidan kirish suhbat.

– She'r nima haqida ekan?

– She'rdagi qaysi jumlar sizga juda yoqdi? Nima uchun?

7. She'rni ichda o'qish.

8. She'rni topshiriqlar asosida o'qitish.

– Birinchi to‘rtlikni o‘qing. Unda qaysi so‘z va iboralar o‘z ma‘nosida qo‘llanmagan? Ularning qaysi ma‘noda qo‘llanganini izohlashga harakat qiling.

– Quyidagi to‘rtlikning qaysi misralarida jonlantirish qo‘llangan? Jonlantirish deganda nimani tushunasiz?

Mahalla-ko‘y ko‘chada

CHuvurlashib qor kurar,

Esib sovuq izg‘irin:

– *Tezroq yur! — deb buyurar.*

– Quyidagi to‘rtlikning keyingi ikki misrasidagi so‘zlarning ma‘nosini tushuntirishga harakat qiling.

Pirpiratib ko‘zini

Avtobuslar o‘tadi.

Qahraton qish hovurni

Mo‘rkon kabi yutadi.

Mustaqil ish. 1-topshiriq: She‘rni ichingizda qayta o‘qing. Qaysi misrada o‘xshatish borligini aniqlang.

O‘quvchilar:

Tomlar kiydi oq qalpoq

Hovlilarda sen tepa.

Osmon elak, nazdimda,

Shahrimizga un separ.

– Oxirgi to‘rtlikdagi “*O‘ra kumush choyshabga*” misrasida ham o‘xshatish bor.

2-topshiriq: She‘rni yana ichingizda o‘qib, qorga berilgan buyruqni toping.

O‘quvchilar:

Yetar shuncha yoqqaning

Uzoq dala, qirga bor! (buyruq)

Vodiylarga fayz berib

Gullat bog‘-u roq‘ini. (buyruq)

O‘ra kumush choyshabga,

O'lkamning har yog'ini.

3-topshiriq: Jonsiz narsalar she'rda jonli qilib ifoda etilgan misralarni toping.

Ular seni kutmoqda

Har zarrangga bo'lib zor.

Savab bulut to'shagin

Qish to'zg'itar momiq par – misralarida qaysi badiiy vosita qo'llanganini ayting.

9. She'rdagi qahramonlar ustida ishlash. Savollar beriladi:

– *She'rda nimalar haqida gap boryapti?*

– *Ularni she'rdagi qahramonlar deyish mumkinmi? Nima uchun?*

– *O'ylang, she'rda nechta qahramon bor? Ular qaysilar?*

(Qish, izg'irin, avtobus, osmon)

– *She'rda kim g'orga qarata gapiryapti? (SHoir)*

– *Shoirning qorga qarata aytgan gaplarini o'qing.*

10. Darslikdagi savol-topshiriqlar ustida ishlash.

Osmon elak nazdimda

SHahrimizga un separ...

O'ra kumush choyshabga

O'lkamning har yog'ini, – deganda shoir nimalarni nazarda tutadi?

11. Uyga vazifa. She'rni yod oling. She'r mazmuniga mos rasm ishlang.

Ijodiy ish uchun topshiriq: SHE'rdan olgan taassurotingizdan foydalanib, *qish, qor, sovuq* haqida 4-5 gapli matn tuzing. Matningizda she'r matnidagi quyidagi so'z va iboralardan foydalaning: *momiq par, oq choyshab, qahraton qish, osmon elak, qor zarralari, izg'irin, fayz beradi, oq kiyimda.*

Namuna: Qahraton qish kunlari edi. Osmon elak kabi qor zarralarini yerga elardi. Yer bir zumda oq choyshabga o'raldi. Daraxtlar qordan oq kiyim kiydi. Bu qishlog'imizga fayz berib turardi.

12. Yakunlovchi suhbat.

- Darsda qanday she'r bilan tanishdingiz?
- *Biz bugun qish fasli haqidagi she'rni o'qidik. Buning go'zal elchisi – qor haqida, uning yog'ishidagi go'zal manzaralar bilan, uning foydasi bilan tanishdik.*
- Tabiatning ehsonlariga qanday munosabatda bo'lish kerak ekan?
- Qor, qish haqida qanday topishmoqlarni bilasiz? Maqollardan-chi?

Dars yakunida faol ishtirok etgan o'quvchilarni rag'batlantiriladi.

2-dars namunasi:

Mavzu: Bahor uyg'onish fasli.

O'quv materialli. Bahor (Qudrat Hikmat).

Darsning maqsadi:

1. O'quvchilarning bahor faslida tabiatda, hayvonot va qushlar hayotida bo'ladigan o'zgarishlar haqidagi bilimlarini bo'yitish.
2. Bahor faslida tabiatni kuzatishga, undagi o'zgarishlarni payqab olishga o'rgatish.
3. Tabiatni sevis, asrash, uning gullab-yashnashi uchun hissa qo'shishga yo'llash.
4. O'quvchilar nutqini yangi so'zlar bilan bo'yitish.

Dars turi: yangi bilim beruvchi, she'r o'qish darsi.

Dars shakli: noan'anaviy dars.

Dars metodi: kichik guruhlar bilan ishlash, mustaqil ish metodi, suhbat metodi, tarmoqlash metodi.

Darsning jihozi: korton qog'oz, rangli flomaster, gul, qushlar rasmi, tabiiy hodisalar tasviri.

Darsning borishi:

Tashkiliy qism. Sinf o'quvchilari 4 guruhga ajratiladi.

I. Da'vat bosqichi. Maqsad: o'quvchilarning bahor fasli, undagi hayot haqidagi tushunchalarini aniqlash, yangi mavzuni o'rganishga tayyorlash va qiziqish uyg'otish.

Metod: mustaqil ish metodi.

1. O'quvchilar guruhiga o'tilgan mavzu yuzasidan savol va topshiriqlar yozilgan kartochna solingan konvertlar beriladi.

Savol-topshiriqlar:

1-guruh uchun: – Bahor fasli haqida qaysi asarni o‘qib keldingiz? Unda tabiatdagi ob-havo o‘zgarishlari qanday tasvirlangan? So‘zlab bering.

- “Nasim”, “firdavs” so‘zining ma’nosini izohlab bering.
- «Bahor ta’rifida» matnining 1-qismini ifodali o‘qib bering.

2-guruh uchun: – «Bahor ta’rifida» asarida yerning yuza qismidagi, dov-daraxtlardagi o‘zgarishlar qanday tasvirlanadi? So‘zlab bering.

- “CHin” so‘zining ma’nosini izohlab bering.
- Asarning 2-qismini ifodali o‘qib bering.

3-guruh uchun: – Qushlar hayoti qanday tasvirlanadi? SHularni so‘zlab bering.

– Kaklik, oqqush, o‘rdak kabi qushlarni rasmlar ichidan tanlab ko‘rsating.

- Asarning 3-qismini ifodali o‘qib bering.

4-guruh uchun: – Hayvonlar harakati qanday tasvirlangan? SHu o‘rinni hikoya qilib bering.

- Jayronning rasmiga qarab, uning tashqi ko‘rinishini tasvirlang.
- Asarning 4-qismini ifodali o‘qib bering.

O‘quvchilar to‘plagan ballar e‘lon qilinadi.

2. Badiiy til vositalari ustida ishlash.

O‘qituvchi: – Bugun darsda daraxtdagi olmalardan uzishga ruxsat beraman. Faqat uning orqasiga yozilgan savol-topshiriqni bajarsangiz, olma sizniki bo‘ladi va uni o‘z savatchangizga solasiz.

Har bir guruhdan o‘quvchilar navbat bilan chiqib olmalardan oladi va shu vaqtning o‘zidayoq savollarga javob beradi.

Savol-topshiriqlardan namunalar:

- O‘qing. Qanday badiiy vosita qo‘llanganini ayting.

“Uyquga kirgan daraxtlar yana yashil to‘n kiydi, oq, sariq, ko‘k, qizil rangli yoping‘ichlar bilan bezandi”.

- O‘qing. Qanday badiiy vositalar qo‘llanganini ayting.

“Bo‘z yer yuziga yashil parda tortdi, go‘yo Xitoy karvoni CHin hariri ipak matolarini har tomonga yoydi”.

– O‘qing. Qanday badiiy vosita qo‘llanganini ayting.

“Qora qarg‘a tumshug‘ini ko‘pirtirib qag‘illaydi, uning ovozi tantiq qizning ovozi kabi yoqimsizdir”.

– O‘qing. Qanday badiiy vosita qo‘llanganini ayting.

“Mag‘rur turnalar ko‘kda ovozini baralla yangratmoqda, tizilgan tuya karvonidek uchmoqda”.

Guruhlar bali e‘lon qilinadi.

3. Matnni topshiriqlar asosida o‘qitish.

– «Bahor ta‘rifida» matnini o‘qing. Undan ko‘chma ma‘noda qo‘llangan so‘zlarni toping (*Bahor nafasi, firdavs yeli, o‘z hukmiga, harir yoping‘ich, har tomonga yoydi, kaklik kulmoqda, gullar yuz ochib, qah-qah urib kulmoqda* kabi). Guruhlarning bali e‘lon qilinadi.

4. Bahor fasli haqida o‘quvchilar tushunchasini aniqlash.

– Bahor fasliga xos xususiyatlarning tarmoqlash usulida ifodalang, uni doskaga iling va izohlab bering.

– «Bahor» she‘ri muallifi Quadrat Hikmat haqida nimalar bilasiz? Og‘zaki gapirib berishga tayyorlaning. SHoirning qaysi she‘rlarini yod bilasiz? (O‘quvchilar «Qish to‘zg‘itar momiq par» she‘rini aytishadi)

O‘qituvchi hikoyasi:

Q. Hikmat bolalar uchun she‘rlar yozgan. SHuning uchun bolalar shoiri deb aytishadi. U Toshkentda tug‘ilgan. Pedagogika oliygohida o‘qigan. U atigi 43 yil yashagan. Lekin bolalar uchun ko‘plab she‘riy to‘plamlarni yaratgan. Uning «Mening Vatanim», «Baxtli bolalar», «Uch o‘rtoqning sovg‘asi», «Soatjonning soati», «O‘g‘lim bilan suhbat» to‘plamlari bor.

Guruhlarning bali e‘lon qilinadi.

II. Anglash bosqichi.

Maqsad: «Bahor» asari orqali o‘quvchilarning bahor tabiati, qushlarning harakati haqidagi bilimlarini bo‘yitish, ifodali o‘qish ko‘nikmalarini takomillashtirish.

O‘quvchilar nutqiga *“mayin shamollar”, “soyabon tollar”, “tong yellari”, “o‘tlar tebranar”, “ko‘kni quchgan teraklar”* iboralarini kiritish.

Metod. Mustaqil ish metodi.

1-topshiriq. She'ni ichingizda o'qing. Ifodali o'qib berishga tayyorlaning.

O'qish uchun 1-2 daqiqa beriladi. So'ng har bir guruhdan 4-5 o'quvchiga o'qitiladi. Ular baholanib boriladi, guruhning ifodali o'qish bo'yicha umumiy bali e'lon qilinadi.

2-topshiriq. Darslikdagi savol-topshiriqlar ustida ishleng. Har bir guruh o'z ichida savol-topshiriqlarni bo'lib olib, tayyorgarlik ko'rsin.

Tayyor o'quvchi joyidan turib javobini aytaveradi. Guruhlar bir-birining javobini to'ldiradi.

III. Fikrlash bosqichi.

Maqsad: O'quvchilarning mavzu yuzasidan olgan bilimlarini, hayotda ko'rgan-kuzatganlarini, eshitganlari bilan bog'lab ifodalab berishga o'rgatish. Dars taassurotlarini eshitish orqali keyingi darsning vazifalarini rejalashtirib olish.

Metod. Suhbat metodi.

Savollar:

- *Bugungi darsda nimalarni bilib oldingiz?*
- *She'ni o'qishdan oldin bahor, uning ob-havosi, tabiat ko'rinishi, qushlar hayoti haqida nimalarni bilar edingiz?*
- *Bugungi darsda qanday qiyinchiliklarga duch keldingiz?*
- *Dars sizga yoqdimi?*
- *Sizningcha, darsda qaysi guruh faol ishtirok etdi?*

O'quvchilarning fikri umumlashtirilib, guruhlar to'plagan ballar va ayrim faol o'quvchilarning bahosi e'lon qilinadi.

Uy vazifasi: She'ni yod olish. She'r mazmuniga mos rasm chizish.

She'r matni ustida ishlash namunasi: **Qish to'zg'itar momiq par.**

Qudrat Hikmat.

1. Qishning tabiati kimning tilidan bayon qilingan?

- A. Shoir – Qudrat Hikmat tilidan.
- B. O'quvchi tilidan.
- C. Mahalla odamlari tilidan.
- D. Bobo tilidan.

2. Shoir qorning yog'ishini nimaga o'xshatadi?

- A. Oq namatga.

- B. Momiq parga.
- C. Oq bulutga.
- D. Oq choyshabga.

3. Jonlantirish qoʻllangan misralarni toping.

- A. Mahalla-koʻy koʻchada
Chuvullashib qor kurar.
- B. Pirpiratib koʻzini
Avtobuslar oʻtadi.
- C. Oʻra kumush choyshabga
Oʻlkamning har yogʻini.
- D. Osmon elak nazdimda,
Shahrimizga un separ.

1. Oʻxshatish qoʻllangan misralarni toping.

- A. Esib sovuq izgʻirin
–Tezroq yur! – deb buyurar.
- B. Qorga deyman: -Namuncha
Zeriktirding uchqunlab.
- C. Yogʻmasding-ku ilgari
Surunkasi uch kunlab.
- D. Qahraton qish hovurni
Moʻrkon kabi yutadi.

2. “Tomlar kiyda oq qalpoq” sheʼrning davomini yozing.

**3. Shoir ”Yetar shuncha yogʻganing, Uzoq dala-qirga bor!
Ular seni kutmoqda” misralari orqali nima demoqchiligini
yozing.**

4. Jonlantirish qoʻllangan misralarni topib yozing.

5. O‘xshatish qo‘llangan misralarni topib yozing.

6. Shoir she‘rni nima uchun ”Qish to‘zg‘tar momiq par” deb nomlagan?

7. Qudrat Hikmatning yana qaysi she‘rlarini o‘qigansiz?

Maqol o‘rganish metodikasi

Maqol turmush tajribalari zaminida tug‘ilgan va xalq donoligini ifodalagan qisqa, ko‘pincha she‘riy shakldagi hikmatli so‘zlar, chuqur ma‘noli iboralardir. Maqollar xilma-xil mavzularda bo‘lib, hayotning turli masalalarini qamrab oladi. Ko‘pincha maqol o‘git, nasihat xarakterida bo‘ladi: *“Er haydasang - kuz hayda, Kuz haydamasang yuz hayda”, “Hunari yo‘q kishining, mazasi yo‘q ishining”* kabi.

Maqol xalq og‘zaki ijodining juda qadimiy shakllaridan biri bo‘lib, unda xilma-xil badiiy ifoda vositalari - ohangdor tovushlar takrori bo‘ladi. Katta hayotiy va ijodiy tajribaga ega bo‘lgan ajoyib so‘z ustalarining o‘lmas satr va hikmatli so‘zlari ham ko‘pincha xalq maqollariga o‘xshab ketadi. Masalan, A. Navoiyning “Mahbub ul-qulub”da aytgan bir qancha hikmatli so‘zlari shular jumlasidandir: *“Oz-oz o‘rganib dono bo‘lur, qatra-qatra yig‘ilib daryo bo‘lur”, “Tilga ixtiyorsiz - elga e‘tiborsiz”* va boshq.

Ma‘lumki, badiiy asar matni ustida ishlash bosqichma-bosqich amalga oshiriladi. Maqollarni o‘rganishda ham bu bosqichlarga

e'tibor qaratish kerak. 1-2-sinflar maqollarni o'rganishning birinchi bosqichi bo'lsa, savod o'rgatish davri maqollarni o'qish va o'rganishning tayyorlov bosqichidir.

Savod o'rgatish davridayoq o'quvchilar maqollarni o'qiydilar. Alifbe davrida berilgan maqollar matn mazmuni bilan bog'liq bo'lib, ular matn g'oyasini o'quvchilarga lo'nda, aniq yetkazish uchun ham xizmat qiladi. Bu vaqtda o'quvchilarga maqollar o'qitiladi, ma'nosini bilganlaricha izohlab berishlari so'raladi. O'quvchilar javobini o'qituvchi to'ldirib, misollar bilan dalillab beradi.

Maqollarni o'rgatish o'qituvchidan katta tayyorgarlikni talab etadi. Har bir darsga tayyorlanayotganda asar mazmuniga va unda ilgari surilgan g'oyaga mos maqol ustida qanday mashq uyushtirishni rejalashtirib olish lozim. Iloji boricha ularni dars rejasiga kiritish, izohli lug'atlar (*Masalan: SH. Shomaqsudov, SH. Shorahmedovning «Hikmatnoma» (o'zbek maqollarining izohli lug'ati), Toshkent, 1990*) dan uning ma'nosini oson izohlaydigan, sodda til bilan tushuntirish mumkin bo'lgan shakllarini bilib olish zarur. Buning uchun o'qituvchi "Maqollar to'plami" va ularning izohiga oid adabiyotlarga ega bo'lishi kerak.

Boshlang'ich sinflarda matn ostida berilgan maqollarni o'qish va o'rganish, tahlil qilish asar o'qilib, tahlil qilinib bo'lingach amalga oshirilishi kerak. Chunki asar mazmuni va unda yozuvchi aytmoqchi bo'lgan g'oyani tushunmay turib, maqolning ma'nosini izohlash qiyin bo'ladi. Mualliflar ham maqol ma'nosini asar voqealari bilan izohlamog'chi bo'ladilar.

1-2-sinflarda maqolni ifodali o'qish va yod olishga ahamiyat beriladi. 1-sinf darsligida bo'lim yuzasidan berilgan savol-topshiriqlarda ham maqollarni o'rganishga katta e'tibor berilgan. Masalan, "Xalq o'giti - baxt kaliti" bo'limidagi savol-topshiriqlarda "Rostgo'ylik haqidagi maqollardan ayting", "Odob insonga husn" bo'limida "Qanoatda - barakat" maqolining ma'nosini tushuntirib bering", "Ko'klam - yashnadi olam" bo'limidan so'ng "Bilim olish haqidagi maqollarni ayting" kabi vazifalar berilgan. Har bir bo'lim

yuzasidan berilgan vazifalarda u yoki bu maqolni o'rganish ko'zda tutilgan.

1-2-sinfda maqolning mazmunini o'rganish va yod olishdan tashqari, uning matnidagi izohtalab so'zlar, birikmalar ustida lug'at ishi o'tkazish, badiiy til vositalari, ko'chma ma'noli, qarama-qarshi ma'no bildiruvchi, maqolda takrorlanib kelayotgan so'zlar ma'nosi yuzasidan ish olib borish talab etiladi. Masalan, 1-sinf «O'qish kitobi» da *“Ona yurti - oltin beshig”* maqoli berilgan. Mana shu maqol matni ustida ishlaganda, *““Yurt” so'zini qaysi so'zlar bilan almashtirish mumkin?”*, *“Maqolda ona yurt nimaga tenglashtirilayapti?”*, *“Beshik oltin bo'ladimi?”* kabi savollar berish yo'li bilan o'quvchilarning lug'atini bo'yitish, bog'lanishli nutqini o'stirish ustida ishlanadi. Bundan tashqari, *“Eling senga cho'zsa qo'l, Unga doim sodiq bo'l”* maqolining ma'nosini tushuntirishda shu bo'limdagi asarlardan, bolalar uchun davlatimiz tomonidan yaratib berilgan sharoitlardan misollar keltirish lozim. Masalan, *““Jar” sport kompleksi sizning sog'lom o'sishingiz uchun yaratildi. Maktabda bepul bilim olyapsiz. Shunga javoban siz nima qilishingiz kerak?”* kabi. Shu maqolning badiiy til vositasi ustida ishlashda *““Qo'l cho'zsa” deganda nimani tushundingiz?”* kabi savollar bilan o'quvchilarga murojaat qilish va uning qanday ma'noda kelayotganini aytib o'tish foydadan xoli bo'lmaydi.

2-sinfda *“Ish ishtaha ochar”* matnidan keyin: *“Ish ishtaha ochar, Dangasa ishdan qochar”*, *“Kuch birlikda”* matniga *“Birlashgan o'zar, Birlashmagan to'zar”* maqollari keltirilgan. Bu maqollar ustida ishlaganda ham darslikdagi matn o'rganib bo'lingach, asarning g'oyasini ochishda va xulosa tarzida maqol mazmuni ochiladi. Maqol tili ustida 1-sinfda uyushtirilgan ishlar 2-sinfda ham davom ettiriladi. Maqol ustida ishlash orqali o'quvchilar uning yaratilishi haqida, uning oddiy gapdan farqini bilib oladilar.

1-sinfda maqollarni to'g'ri o'qish va yod olishga e'tibor ko'proq qaratiladi, 2-sinfda esa o'quvchilardan matn mazmuniga mos maqollar aytishni talab qilish mumkin.

3-4-sinflarda maqollar maxsus darslarda va badiiy asarni o'rganish jarayonida ham muntazam o'rganib boriladi. Bu sinflarda maqollarni o'rganishdan ko'zlangan maqsad o'quvchilar dunyoqarashini shakllantirish, to'g'ri va ongli o'qish malakalarini takomillashtirish, maqoldagi har bir so'zning va yaxlit maqolning ma'nosini to'liq idrok etishga erishishdir. O'quvchilar o'qilgan matn ichidan maqollarni, hikmatli so'zlarni o'zi mustaqil topa olish ko'nikmasini egallashi, ular yordamida o'qilgan asarlar yuzasidan to'g'ri hukm chiqarishga o'rganishlari zarur.

3-4-sinflarning «O'qish kitobi»da «*Xalq og'zaki ijodi*» bo'limi tarkibida «*Maqollar*» mavzusi alohida olingan. Bu mavzuni o'rganishda maqolning kelib chiqishi, yaratilishi haqida dastlabki elementar ma'lumotlar beriladi. Bunda maqollar xalqning uzoq yillik hayotiy tajribasi asosida vujudga kelganligi, tarbiya vositasi sifatida har bir xalqning milliy ma'naviyatining shakllanishida muhim vosita bo'lishi haqida dastlabki tushunchalar beriladi.

Maqollar mavzular bo'yicha guruhlab o'rgatiladi. Masalan, 4-sinf «O'qish kitobi»da maqollar «*Ona yurtning-oltin beshiging*», «*Eldan ayrilguncha, jondan ayril*», «*Mehnat-baxt keltirar*», «*Odobing-zebu ziynating*», «*Olim bo'lsang, olam seniki*», «*Ko'ngil ko'ngildan suv ichar*» kabi mavzular asosida birlashtirilib berilgan. O'quvchilarga maqollarni mavzu bo'yicha guruhlab o'rgatishda o'qish mavzulariga asoslaniladi. Bunda maqol mazmuniga mos asarlar nomini keltirish, uning mazmun-g'oyasini maqol bilan bog'lash kerak. Bu jarayonda o'quvchilarning hayotiy tajribalari asosida misollar keltirish bilan maqollarni izohlash yoki o'quvchilarga maqol g'oyasiga mos bironta hikoya tuzish mustaqil ish sifatida berilishi ham mumkin.

3-4-sinflarda maqol janri bo'yicha tahliliy ishlar o'quv yili davomida izchil uyushtirilib boriladi, ya'ni «*Asar g'oyasiga oid maqol ayting*», «*Maqollar asosida krossvord tuzing, rebus yarating*» kabi topshiriqlar beriladi, «*Maqollar aytish musobaqasi*», «*Maqollar mushoirasi*» kabilar tashkil qilinadi.

Maqollarni o'rganishda ko'rgazmalilik, nazariyaning amaliyot bilan bog'liqligi, ta'lim-tarbiyaning birligi tamoyillariga amal qilinadi.

4-sinf yakunida maqol janrini o'rganish yuzasidan umumlashtiruvchi darsni tashkil qilish zarur. Bunda o'quvchilarga yod olingan maqollar mavzusiga qarab guruhlash ustida ish olib boriladi.

Yuqoridagilarni hisobga olganda, maqolni o'rganishda quyidagi ish turlaridan foydalaniladi:

1. Maqolni o'qib, uning mazmuni ustida ishlash.

2. Maqoldagi so'zlarning ma'nosini izohlash.

3. Badiiy til vositalari ustida ishlash.

4. Maqolni yod oldirish.

5. Maqol matnidagi qarama-qarshi ma'noli va ma'nodosh so'zlarni aniqlash va ularning maqolda ifoda etilgan g'oya bilan aloqasini ochish.

6. Matn mazmuni va g'oyasiga mos maqol toptirish.

7. Maqollarni mavzular bo'yicha guruhlash.

Maqol o'tish darsi namunalari:

Mavzu. Xalq hikmatlari.

O'quv materialli. Maqollar.

Darsning maqsadi: 1. O'quvchilarga maqollarning xususiyat-lari haqida ma'lumot berish. Maqollarni ifodali o'qish, mazmunini to'liq anglab yetish malakasini oshirish. 2. Maqollar orqali o'quvchilar ongiga vatanparvarlik, mehnatsevarlik, ilm olishga qiziqish, kamtarlik, oqko'ngillik tuyg'ularini singdirish. 3. O'quvchilarni ko'rgan-bilgan, eshitgan, o'qiganlari yuzasidan xulosa chiqarishga, o'z nutqida maqollardan foydalanishga o'rgatish.

Darsning turi. Yangi bilim beruvchi, maqol o'qish darsi.

Darsning borishi:

I. Da'vat bosqichi. Maqsad: o'quvchilarda yangi mavzuni o'zlashtirishga ishtiyoq uyg'otish, maqollarning xususiyatlari haqida ma'lumot berish.

Metod: Suhbat metodi.

O'qituvchi xattaxtaga quyidagi maqollarni yozib qo'yadi: *"Birlashgan o'zar, birlashmagan to'zar", "Avval o'yla, keyin so'yla"*.

O'qituvchi: Abdulla Avloniyning «Yaxshilik yerda qolmas» hikoyatini bilasizmi?

Xattaxtaga hikoya mazmuniga mos rasmlar ilinadi.

O'qituvchining hikoyasi:

Yaxshilik yerda qolmas

Bir ari suv ustinda uchib borur edi. Birdan suvga yiqilib ketdi. Qanotlari ho'l bo'lib ucharga kuchi yetmadi. O'lar holatga yetdi. Buni bir kabutar ko'rib, ariga rahmi kelub, darhol bir cho'pni tishlab, suvga tashladi. Bechora ari bu cho'pni kema qilib, suv balosidan qutuldi. Arodan ko'p o'tmadi. Bir bola tuzoq qo'yib, kabutarni tutmoqchi bo'ldi. Ari buni ko'rgan zamon kelub, bolaning qulog'ini chaqdi. Bola qulog'ining alamidanda tuzoqni tashlab, qulo-g'ini ushladi. Kabutar vaqtini g'animat bilib, uchib ketub, o'limdan qutildi.

Topshiriq. *Xattaxtadan siz tinglagan hikoyaga mos maqolni topib, belgilang.* (O'quvchilar "Birlashgan o'zar, birlashmagan to'zar" maqolini belgilaydilar)

– Qolgan maqollarga mos qanday hikoya, ertaklar o'qigansiz? ("Bilim – aql chirog'i" maqoli mazmuniga mos "Ilm afzal" ertagini o'qiganmiz)

– Maqollarni yana qanday nom bilan atash mumkin? ("Dono fikr" deb atash mumkin.)

– Bugungi darsda nimalarni o'rganar ekanmiz?

– Maqollar nima haqda bo'ladi? Ular nima maqsadda yaratiladi? O'quvchilar javobi to'ldirib, umumlashtiriladi.

Nazariy ma'lumot. Maqollar – xalqning hikmatli ifodalari, hayotiy tajriba asosida yuzaga kelgan dono fikrlarining ixcham shakli. Maqollar she'riy va nasriy tuzilishga ega. Maqollar ona-Vatanni sevishtga, uning har bir qarich yerini asrashga, kasb-hunar egallashga, mehnat qilishga, to'g'ri so'z bo'lishga, yaxshi odob va olijanob xulqli bo'lishga chaqiradi.

II. Anglash bosqichi. Maqsad: maqollarni ifodali o'qish, mazmunini misollar bilan ochib berishga o'rgatish.

Metod: Suhbat, guruhlariga bo'linib ishlash.

O'quvchilar 4 guruhga bo'linadi. Har bir guruh uchun ma'lum mavzudagi maqollarni o'qib o'rganish topshiriladi.

1. Topshiriq. Ifodali o'qish mashqi o'tkaziladi. Bunda guruhdagi har bir ishtirokchi bittadan maqolni ifodali o'qib beradi.

2. Mustaqil ish. O'quvchilar o'qigan maqollariga darslikdan mos asarlarni tanlab, maqolning ma'nosi bilan asarda aytilayotgan fikrning bog'liqligini izohlab beradilar. Masalan, «*Elidan ayrilgan yetti yil yig'lar, Vatandan ayrilgan o'lguncha yig'lar*» maqoliga Bobur haqidagi "*Hidi tilimi va mazasidan*" asarini misol qilib keltirish mumkin.

Savol-topshiriqlar beriladi:

– Darslikdan "*El boshiga tushgan ish, Er boshiga tushgani*" maqoliga mos asarni eslang. SHu maqol qaysi asar g'oyasiga mos keladi?

– "Bilagi zo'r birni yiqar, bilimi zo'r mingni yiqar" maqoliga qaysi asar g'oyasi mos? ("Mardlik va aql yorug'ligi") va hok.

3. Maqollar yuzasidan rebus yechish.

1) [oltin rasmi] [o't rasmi]da bil[in rasmi] [ari rasmi] ($r \rightarrow d$), [odam rasmi] – [mehnat qilayotgan kishi rasmi]da.

2) [ko'z rasmi](k)i [100]sizning [ko'z rasmi](k $\rightarrow$ s)i [tuz]siz.

3) Bil[ari rasmi](r $\rightarrow$ g) [to'r rasmi](t $\rightarrow$ z) [1]ni yi[qor rasmi](o $\rightarrow$ a), [bol](o $\rightarrow$ i)imi [bo'r rasmi] (b $\rightarrow$ z)[1000]ni.

III. Fikrlash bosqichi. Maqsad: o'quvchilarning mavzu yuzasidan egallagan bilimlarini mustahkamlash, nutqda maqollardan foydalanish ko'nikmasini shakllantirish, xulosa chiqarishga o'rgatish.

Metod: Aqliy hujum, suhbat metodi.

1. Aqliy hujum.

– Qaysi mavzulardagi maqollarni o'qidingiz?

– Maqollar qanday paydo bo'lgan?

2. Maqollardan yod aytish musobaqasi.

1-guruh. Mehnatsevarlik haqidagi maqollardan ayting.

- 2-guruh. Vatanparvarlik haqidagi maqollar ayting.
- 3-guruh. To'g'riso'zlik haqidagi maqollar ayting.
- 4-guruh. Do'stlik haqidagi maqollardan yod ayting.

3. Mustaqil ijodiy ish.

Har bir guruhga bitta maqol beriladi. Guruh ishtirokchilari birgalikda oxiri berilgan maqol bilan xulosalanadigan hikoya tuzib yozishadi. O'qituvchi guruhlariga quyidagi maqollarni bo'lib berishi mumkin:

1) Hamjihatlik – davlat, Yolg'izlik – kulfat.

2) Ilmi yo'qning ko'zi yumuq.

3) Odobli – elda aziz.

4) Hunar bo'lsa qo'lingda, non topilar yo'lingda.

Hikoyani ertak tarzida yoki hayotda uchraydigan biror voqea tarzida yozish bo'yicha maslahat va yordam beriladi. Masalan, "Odobli – elda aziz" maqoli asosida taxminan quyidagicha hikoya tuzish mumkin:

Odiljon oyisi, dadasi bilan xolasinikiga mehmonga bordi. Xolasi mehmonlarni pista-bodom, shirinliklar, kulcha nonlar bilan siyladi. Odiljon mehmonda sho'xlik qilmadi. SHirinliklarga hadeb qo'l cho'zavermadi. Kelgan boshqa mehmonlar Odiljonni "odobli bola ekan" deyishdi. Odiljon "Odobli – elda aziz" ekanligini bilib oldi.

Ushbu topshiriq uyga vazifa qilib berilishi ham mumkin.

4. Mavzu yuzasidan tarbiyaviy xulosa chiqarish.

- Bugungi maqollarni o'rganish darsi sizga yoqdimi?
- Maqollar bolalar tarbiyasiga ta'sir qiladi deb o'ylaysizmi? Ular qanday ta'sir o'tkazishi mumkin?
- Siz bugun o'zingizga qanday xulosa chiqardingiz?
- O'qigan qaysi maqolimiz sizga ham tegishli?

5. Guruhlar to'plagan ballarni e'lon qilish. O'quvchilarni rag'batlantirish.

6. Uyga vazifa. Maqollarni ifodali o'qish va yod olish. Darslikdan o'qilgan ertaklar mazmuniga mos maqollar topib, daftarga yozib kelish.

Dars namunasi:

Mavzu. Soʻz koʻrki – maqol

Darsning maqsadi.

Taʼlimiy: Dono xalqimiz tomonidan yaratilgan hikmatlarning inson kamolotidagi xizmatini oʻquvchilarga yerkazish. Maqollarning mavzusi haqida maʼlumot berish.

Tarbiyaviy: Oʻquvchilarda Vatanni qadrlash va vatanparvarlik tuygʻusini; til odobi, nutq madaniyatini egallashga, ilm olishga havas uygʻotish. Mehnatsevarlik yaxshi turmush garovi ekanini anglashlariga erishish.

Rivojlantiruvchi: Nutqlarini maqollar bilan boyitish. Maqollar maʼnosini oʻz soʻzlari bilan, oʻqigan asarlari, koʻrgan-kuzatganlari asosida izohlash koʻnikmalarini oʻstirish.

Metod: Izohli oʻqish metodi, izlanish, “Aqliy hujum” metodi, “Tarmoqlash”.

Shakl: Jamoa, guruh bilan ishlash.

Jihoz: Maqollar yozilgan plakat

Nazorat: Oʻquvchilarning bilimlari savol-javob, mustaqil ishlar orqali aniqlanadi, faolligi kuzatilib, hisobga olib boriladi.

Baholash: Oʻquvchilar reytingi dars oxirida eʼlon qilinadi.

Darsning borishi. Dars bosqichli izchillik tamoyili asosida 4 bosqichda tashkil qilinadi.

1- bosqich. Tashkiliy qism. (2-3 daqiqa)

2- bosqich. Oʻtilgan mavzu ustida ishlash. (7-10 daqiqa)

1. Xalq qoʻshiqlaridan yod aytirish. Xalq qoʻshiqlaridan namunalar:

Qaldirgʻoch gʻoch-gʻoch,
Eshigingni och-och.
Eshigingni ochmasang,
Pista-bodom sochmasang,
Osh-qatigʻing icharman,
Choʻlga qarab qocharman.

Laylak keldi, ilon, qoch,

Bola-chaqang olib qoch.
Yangi to'ning kiyib qoch,
Eski to'ning tashlab qoch.

2. Darslikdagi xalq qo'shig'ini ifodali yod aytish musobaqasi.

3. Qo'shiq matni yuzasidan suhbat. Bu qo'shiqni kim yaratgan?
Qo'shiq qaysi mavzuda? Qo'shiqlar qaysi paytlarda aytilgan?

4. "Kim tez va to'g'ri joylashtiradi?" o'yini . Topshiriq. Qo'shiq bandlarini tartib bilan joylashtiring. (Vaqt 1 daqiqa.) Guruhlarga kartochkalarga ikki qatordan qilib yozilgan qo'shiqni beradi. Kim birinchi tartiblashtirib, o'qib bersa shu g'olib bo'ladi.

O'tilgan mavzu yuzasidan o'quvchilar bilimiga munosabat bildiriladi.

3-bosqich."Maqollar" mavzusi ustida ishlash. (25-30 daqiqa)

1.O'quvchilarni maqollarni o'rganishga tayyorlash. O'qituvchi maqol aytadi va bu maqol qaysi o'qilgan asar mazmuniga, g'oyasiga mosligini o'quvchilar topadilar. Masalan:

-Bulbul chamanin sevar, Odam Vatanin sevar. ("Kichik Vatan" Ashurali Jo'rayevning hikoyasi mazmuniga mos.)

-Yurt qo'rising o'zarsan, Qo'rimasang to'zarsan. ("Dahshatli Meshpolvon" asari mazmuniga mos.)

2. Krossvord yachish. Krossvordni yechsangiz, bugun o'rganadigan mavzu nomi chiqadi.

1. S	A	B	Z	I	///
2. O'	R	O	11. Q	//// /	////
3. Z	I	R	A	7. K	/////
4.K	5. O'	6. R	P	10.A	/////
O'	R	I	K	////	////
R	O'	9.M	12.O	13.L	////
K	O'	P	R	I	K
8. I	T	////	///	///	///

1.Yer ostida oltin qoziq. (Sabzi) 2. Mehnat quroli (O'roq) 3. Xotin-qizlar taqinchog'i (Zirak) 4.Kunduzi yig'iladi. Kechasi yoyiladi. (Ko 'rpa) 5. Sariqligi zar dedim, Totib asal-qand dedim.(O'rik) 6. Xotin-qizlar o'raydigan bosh kiyim. (Ro'mol) 7.Ular ikki qirg'oqni, Yaqin qilar yiroqni.(Ko 'prik) 8.Vov-vov deydi, baqiradi, Tug'ishganin chaqiradi. (It) **Kalit so'z:** So'z ko'rki – maqol.

3. Maqollar va ularning kelib chiqishi haqida ma'lumot berish. O'quvchilar bilgan maqollar ayttiriladi. Ularning ma'nosi izohlatiladi.

Aqliy hujum. Maqollar nima maqsadda yaratilgan deb o'ylaysiz? Maqollarni hamma ham yarata oladimi?

O'qituvchi: Maqollar xalqimiz tomonidan hayot tajribalari asosida yaratilgan. Tarbiyaviy ahamiyatga ega bo'lgan kichik asar. Maqollar ko'proq she'riy shaklda yaratilgan. Qofiyadosh so'zlar ishlatilgani uchun eslab qolish qulay.

4. Darslikdagi maqollar o'quvchilarning o'zlariga o'qitiladi va suhbat o'tkaziladi. *Maqollar qaysi mavzularda bo'lar ekan? *Vatan haqidagi maqollarni o'qing. *Siz Vatan haqida qaysi maqollarni bilasiz? *Til odobi haqidagi maqollarni o'qing. *Bilim olish haqidagi maqollarni o'qing. *Hunar haqidagi maqollarni o'qing. *Odob haqidagi maqollarni o'qing. *Darslikda qaysi mavzulardagi maqollar berilgan ekan? *Nima uchun "So'z ko'rki – maqol" deyiladi?

5. Maqollarning mavzusini tarmoqlarda ifodalang. (Vatan, mehnat, bilim, ...)

6. Maqollar mazmuni, g'oyasi ustida ishlash. Darslikdagi maqollar mazmuniga mos hikoyalar, ertaklar toptiriladi, aytib beriladi. Masalan: "Vatanning qadrini bilmagan o'z qadrini bilmas" maqoliga "Dahshatli Meshpolvon" asari keltiriladi. **Xulosa chiqariladi:** Maqollar ham bir asar mazmuniga teng bo'ladi.

7. "Maqolni davom ettir" o'yini.

Vatanning qadrini bilmagan, _____. (O'z qadrini bilmas.)

Odobning boshi _____,

Odobli o'g'il – ko'kdagi yulduz, _____. (Odobli qiz – yoqadagi qunduz.)

O'yin shu tarzda davom ettiriladi. Bu o'yin o'quvchilarning maqollarni tez yod olishlaiga yordam beradi.

8. Amir Temur, Alisher Navoiyning hikmatlaridan aytish. Ularning bu hikmatlari maqollar darajasiga ko'tarilganini qayd etish.

9. Vaqtga qarab "Kim ko'p maqol aytadi?" tez aytish musobaqasi.

4-bosqich. Darsni yakunlash. (2-3 daqiqa)

1. Darsda o'rganilganlarni umumlashtirish. *Maqollarni kim yaratar ekan? (Maqollarni dono xalqimiz yaratgan. Ularda katta ma'no bor. Ba'zan yozuvchilar, olimlarning ayrim gaplari maqollarga aylanib ketishi mumkin. Masalan, Qatra-qatra yig'ilib daryo bo'lur. Oz-oz o'rganib dono bo'lur. (Alisher Navoiy) *Maqollar tuzilishiga ko'ra nimaga o'xshaydi? (She'rga) *Maqollarning oxirida qanday so'zlar keladi? (ohangdosh so'zlar)

2. Uyga vazifa. Maqollarni yod olish. Ularning mazmuniga mos o'rganilgan asarlarni aniqlash. "Qari bilaganni – pari bilmas" maqolining ma'nosini ota-onangizdab so'rab bilib keling. Maqollar yod olish uchun qo'shimcha adabiyot: "Gulgina", kichkintoylar uchun. 1-jild.122-125-betlar; 252-256-betlar. 2-jild. 33-38-betlar; 273-279-betlar. Toshkent, "Yangi nashr" nashriyoti, 2010.

3. O'quvchilarni rag'batlantirish.

Xulosa qilib aytganda, topishmoq, qo'shiq, maqollar o'quvchilarning aqliy o'sishiga katta ta'sir ko'rsatadi. Ularda dono xalqi bilan faxrlanish va ularga munosib farzandlar bo'lishga undaydi.

Dostonni o'rganish metodikasi

O'zbek xalqi og'zaki ijodi juda uzoq tarixga ega. Og'zaki ijodning qadimdan shakllangan janri **doston**dir. U eng murakkab, yirik va keng tarqalgan shakllardan hisoblanadi. **«Doston»** so'zi **«qissa»**, **«hikoya»**, **«ta'rif»**, **«maqto'v»**, **«shon-shuhrat»**, **«sargu-zasht»** ma'nolarida ishlatiladi. U adabiy atama sifatida yirik hajmli, liro-epik asarlarni anglatadi. Dastlab xalq og'zaki ijodida shakllangan bu janr keyinchalik yozma adabiyotda ham salmoqli o'rin tutgan.

Xalq dostonlari maxsus ijrochilar tomonidan kuylangan. Ular hozir ham *baxshi*, *oqin*, *shoir* nomlari bilan ataladi. Xalq dostonlarining matni nazmiy va nasriy parchalardan iborat bo'lib, mavzusiga ko'ra xilma-xildir. Xalq dostonlari quyidagi turlarga bo'linadi:

1. *Qahramonlik dostonlari.*
2. *Jangnoma dostonlar.*
3. *Ishqiy-romantik dostonlar.*
4. *Tarixiy dostonlar.*
5. *Kitobiy dostonlar.*

Xalqning qahramonona kurashlari qahramonlik dostonlarining paydo bo'lishiga sabab bo'lgan. «*Alpomish*», «*Yodgor*» kabi xalq qahramonlik dostonlarida fantaziya va romantik tasvirning kuchli bo'lishiga qaramay, ularning asosini xalq hayoti va kurashi, uning orzu-armonlari tashkil etadi. Xalqqa xos insonparvarlik, vatanparvarlik, qahramonlik, mardlik, mehnatsevarlik, do'stlik va sadoqat kabi olijanob fazilatlar xalq dostonlaridagi qahramonlar obrazida mujassamlashgan.

Boshlang'ich sinf o'qish darsliklarida doston janriga kam o'rin berilgan. 3-sinf «O'qish kitobi» da «*Alpomishning bolaligi*» dostonidan parchalar berilgan bo'lsa, 4-sinfda Yusuf Xos Hojibning «*Odamdan nima qoladi*» dostonidan parcha keltirilgan.

3-sinfda o'quvchilarga doston haqida beriladigan ma'lumot «*Alpomishning bolaligi*» dostoniga bog'liq holda bayon etiladi. Darsda o'qituvchi doston haqida quyidagi ma'lumotlarni beradi:

Doston ham xalq og'zaki ijodining bir turidir. Dostonda xalq hayoti, kurashi va orzu-umidlari aks etadi. O'zbek xalq dostonlarida voqea-hodisalar she'riy va nasriy yo'l bilan ifoda qilinadi, qahramonlarning xususiyatlari, xulq-atvori, ichki kechinmalari va harakati ba'zan baxshi nutqida, ba'zan dostonda qatnashuvchilar nutqida aks etadi. Dostonlarda voqealar ma'lum tartibda beriladi: avval qahramonlarning yoshlik chog'lari, xulq-atvori, keyin voqealar hikoya qilinadi.

Boshlang'ich sinflarda dostonlardan berilgan parchalarda, asosan, qahramonlarning bolalik davri aks etgan epizodlar keltiriladi. Bunda bolalarni qahramonlikka, Vatanga sadoqatli bo'lishga chorlovchi voqealar tasvirlanadi. 3-sinf darsligidan o'rin olgan «*Rustamxon*», «*Alpomish*» dostonlari xalq og'zaki ijodi mahsuli bo'lganligi uchun muallif haqida ma'lumot berilmaydi. Faqat bu dostonlar o'rganiladigan darslarda dostonni qo'shiq qilib aytadigan baxshilar haqida ma'lumot berish mumkin.

Qahramonlik dostonlari tahlilida voqealar rivojiga, qahramonlar hayotiga alohida e'tibor qaratiladi. Dostondagi mubolag'a, favqulodda yuz beradigan vaziyatlar aniqlanadi, doston qahramonlariga tavsif berish va tarbiyaviy xulosa chiqarishda o'quvchilarning mustaqil mulohaza yuritishlari uchun sharoit yaratiladi.

4-sinfda *Yusuf Xos Hojibning «Odamdan nima qoladi»* nomli dostoni o'rganiladi. Bu dostonni quyidagi tartibda o'rganish tavsiya etiladi:

1. *3-sinfda doston haqida olingan bilimlar esga olinadi va to'ldiriladi.*

2. *Dostonni o'qishdan oldin uning muallifi - Yusuf Xos Hojib haqida ma'lumot beriladi.*

3. *O'qituvchi dostonni ifodali o'qib beradi.*

4. *Doston yuzasidan dastlabki suhbat o'tkaziladi. Suhbatda o'quvchilarga quyidagi savollar bilan murojaat qilinadi: «Doston nimalar haqida ekan?», «Dostonni o'qish orqali nimalarni bilib oldingiz?» va hokozo.*

5. *Doston qismlarga bo'linib, o'quvchilarga o'qitiladi.*

6. *Dostondagi she'riy misralar yod oldiriladi.*

7. *Doston mazmuni to'liq qayta hikoya qildiriladi. Bunda bir o'quvchi mazmunni gapirib berishi yoki bir necha o'quvchi ketma-ket davom ettirishi mumkin.*

8. *Doston matni ustida ishlashda dostondagi badiiy vositalarga e'tibor qaratiladi, asar mazmuni yuzasidan savol-topshiriqlar tuzish, dostonning ba'zi epizodlariga rasmlar chizdirish, dostonga reja tuzish kabi ish turlaridan foydalaniladi.*

9. *Umumlashtiruvchi suhbat o'tkaziladi. Bunda dostondagi muhim gaplarni, fikrlarni o'quvchilar qanday tushunganliklari so'raladi.*

10. *Dostonlardagi "qahramonlik va qo'rqqoqlik", "ezgulik va yovuzlik", "bilimlilik va bilumsizlik", "donolik va nodonlik" kabi tushunchalarni hayotdan misollar keltirib izohlashlari kabi ijodiy topshiriqlar beriladi.*

Yuqoridagilarni hisobga olib, dostonni o'rganish darsining qurilishi quyidagicha bo'lishi mumkin:

1. *Tayyorgarlik ishlari (bunda doston xususiyatlari va qaysi sinfda o'qitilishiga mos ravishda ish turlari tanlanadi).*

2. *Dostonni o'quvchi ifodali o'qishi yoki baxshi aytganini eshittirish.*

3. *Dostonni qismlarga bo'lib o'qish.*

4. *Doston mazmunini tahlil qilish.*

5. *Dostonda o'quvchilar tushunishi qiyin bo'lgan so'z va so'z birikmalarining ma'nosi ustida ishlash.*

6. *Dostondagi badiiy san'atlar ustida ishlash.*

7. *Dostonni qismlarga bo'lish va reja tuzish.*

8. *Dostonni to'liq qayta hikoyalash.*

9. *Umumlashtiruvchi suhbat.*

10. *O'quvchilarning ijodiy ishlarini tashkil etish.*

Doston o'tish darsi tuzilishi yoqiridagi tizim asosida ishlab chiqiladi.

Doston o'tish darsida adabiy tahlilga doir kompetensuya va nutqiy kompetensiya belgilab olinadi.

Matn ustida ishlash, ya'ni matn tahlil quyidagi kabi tashkil qilinadi:

Mavzu: Odamdan nima qoladi? (Dostondan parcha) Yusuf Xos Hojib.

1. Dostondagi asosiy voqea nima haqida?

A. Ezgulik va donolik haqida.

B. Ezgulik va yovuzlik haqida.

D.Ulugʻlik va bilimsizlik haqida.

E. Bilim va boylik haqida.

2. Saxiy insonlarga taʼrif bering.

3. Dostondan parchada keltirilgan “Saxiy oʻlsa ham, nomi tirik qolaveradi.” gapi orqali muallif nima demoqchi boʻlgan? Fikringizni yozing.

4. Ezgu amallarga misollar yozing.

5. Dostondan *bilim* soʻziga keltirilgan maʼnodosh soʻzlarni toping.

6. Donolik bilan bilimsizlikning bir-biridan farqini yozing.

7. Dostondan parchada yomonlik tushunchasiga berilgan izohni koʻchirib yozing.

8. “Ezgulik va yovuzlik”, “donolik va bilimsizlik”ni hayotdan misollar keltirib izohlang.

9. “Odamdan nima qoladi” dostonidan parchaga xulosa yozing.

Ilmiy - ommabop asarlarni oʻrganish metodikasi

Boshlangʻich sinflarda ilmiy-ommabop asarlarni oʻqitishdan asosiy maqsad bolalarga tabiat, kishilar mehnati va ijtimoiy hayot haqida muayyan bilim berish, bolalarni kitob bilan mustaqil ishlashga va undan aniq bilim olishga oʻrgatishdan iborat.

Tabiatshunoslikka oid va tarixiy mavzudagi maqolalarni oʻqish bilan bogʻliq holda tabiat hodisalarini kuzatish (*masalan, daraxt kurtaklarining boʻrtishi*), oʻquvchilarni dehqonlar mehnati bilan tanishtirish, mamlakatimizda yuz bergan oʻzgarishlarning guvohi va ishtirokchilari boʻlgan insonlar bilan uchrashuvlar uyushtirish maqsadga muvofiq.

Ijtimoiy-tarixiy mazmundagi asarlar Vatanimiz oʻtmishi, xalqimiz hayoti, mardonavor kurashi, ulugʻ siymolar amalga oshirgan ishlar, tarixiy sanalar toʻgʻrisida bilim beradi. Oʻqish darsliklaridan oʻrin olgan *Beruniy, Ibn Sino, Amir Temur, Alisher Navoiy, Bobur* va boshqa ajdodlarimiz haqidagi matnlar shular jumlasidandir. Bu xildagi matnlar oʻquvchilarni nafaqat oʻtmishimiz bilan tanishtiradi, balki ularning Vatan oldidagi farzandlik burchi va masʼuliyatni teran anglashga ham yordam beradi. Oʻquvchilarda Vatanga muhabbat tuygʻusi shu tariqa shakllanadi.

Vatanimiz oʻtmishi haqida hikoya qilingan ilmiy-ommabop asarlar bilan tanishtirish va ularni tahlil qilish jarayonida oʻquvchilar oʻtmish bilan bugungi kunni taqqoslash imkoniga ega boʻladilar. Jamiyat taraqqiyoti haqida qisqacha boʻlsa-da, tushuncha hosil qiladilar. Bu borada, ayniqsa, milliy istiqlol bilan bogʻliq mavzudagi asarlar tahliliga alohida eʼtibor berish zarur.

1-sinf dasturida o'qish bilan bog'liq holda kuzatish, sayohat darslari mo'ljallanadi. Masalan, yil fasllarida mavsumiy tabiat hodisalari (*ob-havoning o'zgarishi, o'simlik va hayvonlarning hayoti*)ni, shuningdek, dala mehnatini kuzatish uchun tabiatga (*dala, bog', xiyobonlarga*) sayohat uyushtirish ko'zda tutiladi. Sayohatda tabiatdagi mavsumiy o'zgarishlar va kishilarning mehnati yuzasidan bolalarning nisbatan uzoq kuzatishlari uyushtiriladi.

Bunday darslarda ko'rgazma sifatida o'quv kinofilmlaridan ham foydalanish mumkin.

Tarixiy mavzudagi maqolalarni unga mos rasmlar bilan bog'lab o'qitish kishilarning baxtli hayot uchun intilishlari, ota-bobolarimizning dushmanlardan Vatanni saqlash uchun qanday kurashganliklarini tushunib yetishga yordam beradi; o'quvchilar mehnat hayotning asosi ekanligini, insonlar turmushi mehnat tufayli rivojlanib, farovonlashib borishini bilib oladilar.

Dasturga ko'ra 3-sinf o'quvchilari «*Toshkentim - onam*», «*Ona Vatan*» mavzusidagi maqolalarni, 4-sinfda esa «*Mangulikka tatigulik kun*» (*Safar Barnoyev*) asarini o'qish orqali o'tmish ajdodlarimiz, ularning xizmati, vatanimizning hozirgi tarraqiyoti haqida bilib oladilar. Bu maqolalar xalqimizning hayoti, mehnati va kurashi haqida yangi bilim berish bilan birga, bolalarni Vatanga, xalqqa, ona tabiatga muhabbat ruhida tarbiyalaydi.

Ilmiy-ommabop maqolalarni izohli o'qish darsini uyushtirishda quyidagicha reja asos qilib olinishi mumkin:

1. *O'qiladigan matn yuzasidan bolalar tajribasi va bilimni aniqlash, ularni matn mazmunini tushunishga tayyorlash maqsadida taxminiy suhbat o'tkazish.*

2. *Maqolani yoki uning ma'lum bir qismini o'qish, o'quvchiga notanish bo'lgan so'zlar ma'nosi ustida ishlash.*

3. *Maqola rejasini tuzish.*

4. *O'qilgan maqola yuzasidan suhbat uyushtirish.*

5. *Matnning asosiy mazmunini aniqlash va reja qismlarini yoritish.*

6. *Reja asosida maqolani qayta o'qish.*

7. *Maqolani yaxlit o'qish. Bunda bolalarni qayta hikoyalashga tayyorlash va maqola mazmunini yaxshi o'zlashtirishlariga erishish maqsadi ko'zda tutiladi.*

8. *Reja asosida qayta hikoyalash.*

9. *Xulosalash va umumlashtirish.*

Ilmiy-ommabop maqolalarni uzviy birlikda o'rganish o'quvchilarning har bir mavzuda bayon etilgan tarixiy-adabiy hodisalarni, ular o'rtasidagi umumiylikni, har bir davrga ega xususiyatlarni anglab olishlarini ta'minlaydi. Ular bolalarni kelgusida gazeta va jurnallarni o'qishga tayyorlaydi, ijtimoiy-siyosiy, tabiatshunoslik atamalarini o'zlashtirishga yordam beradi, ularning mantiqiy tafakkurini va nutqini o'stiradi.

Ilmiy-ommabop asarlarni o'tish darsi ishlanmasi namunasi:

Mavzu. Bahor shabadasi.

O'quv material. Bahor ta'rifida (*Yusuf Xos Hojib*).

Darsning maqsadi:

1. O'quvchilarga Yusuf Xos Hojib hayoti va ijodi haqida ma'lumot berish, bahorning uyg'onish fasli ekanligi, o'quvchilarning tabiatdagi o'zgarishlar haqidagi bilimlarini bo'yitish.

2. Bahor faslini qadrlash va sevish hissini tarbiyalash.

3. O'quvchilarning o'qish malakalarini yanada rivojlantirish, o'quvchilar lug'atini *nasim, turdosh, chin, sabo, havo* so'zlari bilan bo'yitish, iboralarning ma'nosini izohlash, savol-topshiriqlar ustida ishlash.

Dars turi: yangi bilim beruvchi, ilmiy-ommabop asarlarni o'qish darsi.

Darsning metodi: izohli o'qish, suhbat, tarmoqlash metodi.

Darsning jihozi: bahor fasli, tabiati tasvirlangan rasmlar, predmet rasmlari: qushlar, gullar, hayvonlar rasmi.

Darsning borishi:

I. O'quvchilarni yangi o'rganiladigan mavzuga tayyorlash.

Quyidagi topishmoq aytiladi, o'quvchilar uning nima haqida ekanini va javobini topadi:

Ilon izli yorug' nur

Bulutlarni quchadi.

Jarangdor ovozidan

Yeru osmon ko'chadi. (Chaqmoq)

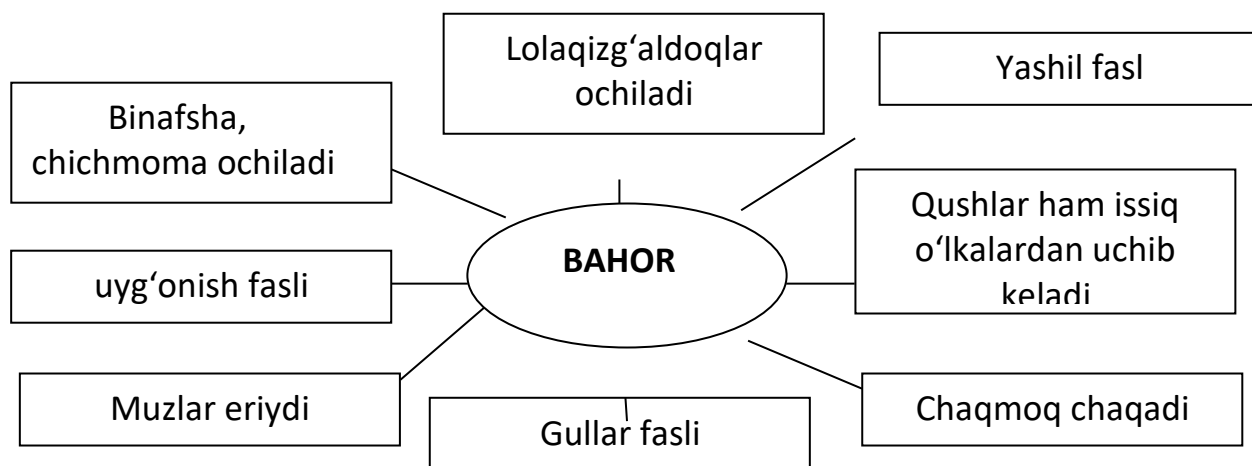
Savollar beriladi:

- Topishmoqni topishda sizga qaysi so'zlar yordam berdi?
- Bu so'zlar qaysi fasl ta'rifida aytiladi?

1. Aqliy hujum.

- *Bahor faslini qanday so'zlar bilan ta'riflash mumkin?*

O'quvchilar javobi tarmoqlash usulida har xil ranglar bilan kartonga yozib boriladi.

Tarmoqlash bahor faslining ko'rinishini eslatadigan shaklda ham bo'lishi mumkin.

2. Bahor faslidagi tarixiy sanalar haqida suhbat.

- *Bahor faslida qaysi bayramlar nishonlanadi?*
- *Siz qaysi bayramni juda yaxshi ko'rasiz?*

3. O'quvchilarga bahor haqida yod olingan she'rlardan aytiriladi.

O'qituvchi o'quvchi bilan bo'lgan suhbatni umumlashtiradi:
Bahor - yaxshi kayfiyat, mehnat qilishga ishtiyoq uyg'otadigan fasl. SHuning uchun qadimdan shoir va yozuvchilarimiz bahorni madh etib she'rlar bitgan, hikoyalar yozgan. SHunday yozuvchilarimizdan

biri Yusuf Xos Hojibdir. Siz bu yozuvchi haqida oldingi darslarimizda eshitgansiz.

– Eslang. Yozuvchining qaysi asaridan parcha o‘qigansiz? O‘sha parcha nima deb nomlangan edi? Unda nima haqida hikoya qilingan edi? (Yaxshilik va yomonlik, bilimdonlik va nodonlik haqida).

– Yusuf Xos Hojibning «Qutadg‘u bilig» asaridan yana bir parcha o‘qiymiz. O‘ylang. Bu parcha qaysi mavzuda bo‘lishi mumkin? Xattaxtaga mavzu va o‘quv material nomi yoziladi:

4. Asar bilan tanishtirish. Matnni o‘qituvchi o‘qib beradi. So‘ngra topshiriq beriladi:

– Asarni diqqat bilan tinglang. Yozuvchi bahorni qanday ta’riflagan?

5. Kirish suhbat:

– Asar nima haqida ekan?

– Unda nimalarning ta’rifi berilgan?

6. Topshiriq asosida ichida o‘qish.

– Asarni o‘qing. O‘zingizga ma’nosi notanish so‘zlarni belgilang.

7. Lug‘at ishi.

Nasim – shabada, shamol

chechaklar – gullar

Firdavs – bog‘, jannat bog‘i

ifor – yoqimli hid

CHin – Xitoy

Musaffo – toza, pokiza

Mushk-anbar – xushbo‘y hid

Navo – kuy

Sabo yeli – shamol nafasi

8. Asarni qismlarga bo‘lib o‘qitish.

Asar 3 qismga bo‘linadi va 3 o‘quvchiga o‘qitiladi.

2-qayta o‘qitilayotganda quyidagi savol-topshiriqlar beriladi:

1-qism yuzasidan:

– *Yozuvchi bahorni ta’riflashda qaysi so‘zlardan foydalangan?*

– *Nasim, firdavs, oq rang, bo‘z yer, alvon rang, musaffo, yashil to‘n, oq, sariq, ko‘k, qizil rangli harir yaproqchalar, yashil parda, xitoy karvoni, chechaklar, ifor* kabi so‘zlarning ma’nosini aytib bering.

2-qism yuzasidan:

– *Yozuvchi qaysi qushlarni va parrandalarni tilga oladi?*

– G‘oz, o‘rdak, oqqush, qil quyruq, turna, kaklik, qora qarg‘a, bulbul.

– SHu qush va parrandalarni rasmlar ichidan ko‘rsating.

3-qism yuzasidan.

– Yozuvchi qaysi hayvonlarning nomini tilga olgan? (Bug‘u, jayron).

9. Tanlab o‘qish. Topshiriqlar beriladi:

– Bahor faslida daraxtlarning harakatga kelishi tasvirlangan o‘rinni topib o‘qing.

– Kaklik tasviri berilgan qismni topib o‘qing.

– Qora qarg‘aning ovozi nimaga o‘xshatiladi? SHu misralarni topib o‘qing.

– Yozuvchi yerni o‘tlar bilan qoplanishini nimaga o‘xshatadi? SHu qismni topib o‘qing.

– Turnalarning uchishi nimaga o‘xshatilgan? SHu o‘rinni topib o‘qing.

– Asardan jonsiz narsa jonlashtirilgan o‘rinni topib o‘qing. (Gullar yuz ochib, qahqaha urib kulmoqda).

– Zerikarli qishni bahor qanday haydadi? (Bahor nafasi bilan haydadi).

– Daraxtlarning barg yoyishi nimaga o‘xshatilgan? Matndan topib o‘qing (... daraxtlar yana yashil to‘n kiydi).

O‘qituvchi: – Demak, yozuvchi Yusuf Xos Hojib bahorni ta’riflashda juda ko‘p rang bildiruvchi so‘zlardan, o‘xshatishlardan, jonlantirishlardan foydalangan. Siz ham uyda «Bahor – go‘zal fasl» mavzusida kichik hikoya tuzing. Unda shunday so‘zlardan, iboralardan foydalanishga harakat qiling.

Bunda quyidagi rejadan foydalaning:

Reja:

1. *Bulut suzgan osmon.*

2. *Gullarga burkangan olam.*

3. *Qushlar navosi (chug‘uri).*

– Asarni bir necha marta o‘qing. Hikoyangizda asardagi so‘zlardan ko‘proq foydalanishga harakat qiling.

10. Asar matni ustida ishlashda quyidagi kabi savol-topshiriqlar bilan ishlash yaxshi natija beradi:

***“Bo‘z yer yuziga yashil parda tortdi” holati matnda nimaga o‘xshatilgan?**

- A. Xitoy karvoni ipak matolarini har tomonga yoydi.
- B. Uyquga ketgan daraxtlar yashil to‘n kiydi.
- C. Ko‘k va alvon rangga ko‘milib burkandi.
- D. Turli-tuman chechaklar qiyg‘os ochildi.

***Bahor tabiatida qanday o‘zgarishlar bo‘ladi? Matndan 2ta misol keltiring.**

***So‘z ma‘nolarini aniqlang va jadvalga yozing.**

1	Ifor	
2	Sabo	
3	firdavs	
4	kofur	
5	alvon rang	
6	bo‘z yer	
7	nasim	
8	Harir	
9	dala-tuz	
10	musk-anbar	

*** “Uyquga kirgan daraxtlar yana yashil to‘n kiydi” gapining davomini aniqlang.**

- A....butun olamga mushk-anbar hidi taraldi.

B. ...oq, sariq, ko‘k, qizil rangli harir yopinchiqlar bilan bezandi.

C. ...bo‘z yerni alvon rang qopladi.

D. ...musaffo bahor yana o‘z hukmiga kirdi.

***Matnda qo‘llangan qushlar nomidan 6-7ta yozing.**

***Kaklikning ko‘rinishini ta’riflab 1ta gap yozing.**

***Qora qarg‘aning ovozi nimaga o‘xshatilgan?**

A. *Tantiq qizning ovozig.

B. Erka qizning ovozig.

C. Bulbulning navosiga.

D. Chumchuqning chirqillashiga.

***Turnalarning uchishi nima o‘xshatilgan?**

A. Xo‘rozning qanotiga.

B. *Tizilgan tuya karvoniga.

C. Kaklikning tumshug‘iga.

D. Bulutlarning suzishiga.

***Bulbul necha ohangda navo qiladi?**

A. 100 ohangda.

B. 200 ohangda.

C. 1000 ohangda.

D. Bir necha ohangda.

***Berilgan gapdagi ko‘chma ma’noli so‘zlarni topib yozing, ma’nosini izohlang.**

Bo‘z yer yuziga yashil parda tortdi.

Zerikarli qishni bahor nafasi haydadi.

Kaklik qah-qah urib kulmoqda.

***Gapda qo‘llangan jonlantirishning tagiga chizing.**

gullar yuz ochib qah-qah urib kulmoqda.

***Jonlantirish qo‘llangan misradan 1ta yozing.**

***“Bo‘z yerni alvon rang qopladi” qanday ma’noda tushunganingizni yozing.**

***Yusuf Xos Hojibning yana qaysi asarini o‘qigan edingiz? Nomini yozing.**

-*Siz bugungi o‘qigan asarimiz orqali nimalarni bilib oldingiz? Asar sizda qanday kayfiyat uyg‘otdi? Fikringizni yozing.

11. O‘quvchilar faoliyatini baholash va rag‘batlantirish.

Topishmoq, latifa va tez aytishlarni o‘rganish metodikasi

Topishmoqlar narsa yoki hodisalarning ataylab yashirilgan belgisi, shakli, xatti-harakati, holati va vazifasini boshqa narsa yoki hodisalarga qiyoslash asosida topishga asoslangan she’riy yoki nasriy tuzilishdagi savol va topshiriqlardir. Topishmoqlar xalq turmushi bilan chambarchas bog‘liq holda yaratiladi. Ularning zaminida kishilarning qadimiy e’tiqod va tasavvurlari, olamni bilish va idrok etishga bo‘lgan intilishlari yotadi.

Topishmoqda yashirilgan narsalar uning javobi hisoblanadi. Topishmoqning javobini topish uchun topishmoq matnini yaxshilab o‘qish, nimaga ishora qilinayotganligini fahmlash, topishmoqning asosiy xususiyat va belgilari aynan nimaga qaratilganligini taxmin qilish bilan ham topishga harakat qilish kerak.

Topishmoq o‘quvchilarni topqirlik va hozirjavoblikka o‘rgatadi. SHu sababli xalq og‘zaki ijodining bu janridan darsliklarda ham keng

qo'llanilgan. 1-2-sinf «O'qish kitobi» da topishmoqlar ko'proq har bir matn ostida keltirilgan. Bundan ko'zlangan maqsad matn mazmunini topishmoqlar asosida ham o'zlashtirilishiga erishishdir. Masalan, 1-sinf «O'qish kitobi» da «Kitobga mehr» matni ostida «Qat-qat qatlama, Aqling bo'lsa tashlama» topishmog'i keltirilgan va mavzuga juda mos tanlangan. Topishmoqlar bunday shaklda berilganda ularning javobi oson topiladi. 1-4-sinf o'qish darsliklarida «Topishmoqlar» mavzusi ostida har xil topishmoqlar ham berilgan bo'lib, ular o'quvchilarning topqirligini yanada oshiradi, tafakkurini o'stiradi. Darsliklarda topishmoq javoblari ostiga yozib qo'yilgan yoki rasmlar orqali berilgan. 3-4-sinflarga o'tgach esa javoblar qayd etilmagan. Buning sababi shuki, bu davrga kelib o'quvchilar topishmoqlar ustida ishlash ko'nikmalarini hosil qilgan bo'ladi.

Topishmoqlar bolalar shoirlari tomonidan ham yaratilib kelinmoqda. Bunday topishmoqlar sho'x, qiziqarli bo'ladi. Masalan, 4-sinf «O'qish kitobi» da «*Quvnoq topishmoqlar*» (A. Akbar), «*Buni toping, qizlarim*» (G'. G'ulom) kabi topishmoqlar keltirilgan.

Latifa xalq og'zaki ijodining eng ommaviy janrlaridan biri bo'lib, nozik, mayin kinoya, qochiriqlar ishtirok etuvchi kulguli, kichik hajmli hikoyadir. Xalq o'rtasida «afandi» deb ham yuritiladi. Latifalar yagona qahramon (Nasriddin Afandi) bilan bog'liq holda yaratiladi, ixcham syujetga ega bo'ladi. Latifalarning eng muhim xususiyatlaridan biri uning hamma vaqt hayot bilan hamnafas, hamqadam borishidir.

Latifa matni ustida ishlashda ham hikoya matni ustida ishlashda qo'llangan usullardan foydalanish mumkin. Lekin bunda latifa janrining o'ziga xos jihatlariga ham ahamiyat qaratish lozim.

1-sinf "O'qish" darsligida «Uyqum qochib ketdi», «Tuya eshikdan sig'maydi» kabi latifalar keltirilgan bo'lsa, 3-sinfda «Latifalar» mavzusi ostida bir necha latifalar berilgan. Latifalar ustida ishlaganda ularda tanqid qilingan illatlar haqida alohida to'xtalib o'tish, o'quvchilarga yaxshi fazilatli bo'lish kerakligini uqtirib o'tish kerak. Umuman olganda, latifalar orqali ham o'quvchilarni tarbiyalab borish lozim.

Tez aytishlar ma'lum so'zni, so'z birikmasini yoki tovushni to'g'ri talaffuz qilishga, uni boshqa tovushlardan farqlashga o'rgatadigan, xotirani mustahkamlaydigan va nutqni o'stiradigan janr hisoblanadi. SHu sababli 1-sinfda ko'pgina tez aytishlar keltirilgan. Masalan, «*Botir botmas botqoqqa*», «*Qobil qozonda qovurdoq qovurdi*», «*Bahodir bayroqni Botirga berdimi, Botir Bahodirga bayroqni berdimi?*», «*Olim oldidagi oltita olmani oldi*» va boshq.

SHuni alohida ta'kidlab o'tish kerakki, boshlang'ich sinf darsliklariga o'quvchilar yoshiga mos, mavzular bo'yicha tanlab olingan, ko'proq tarbiyaviy ahamiyatga ega bo'lgan topishmoq, latifa va tez aytishlar tanlab kiritilishi maqsadga muvofiqdir.

Topishmoq, latifa va tez aytishlarni o'rganish boshlang'ich sinflarda dastlab har bir darsda amalga oshirilib boriladi. Alohida dars sifatida o'rganishda esa o'qituvchilar turli usullardan foydalanishlari mumkin.

Topishmoq o'rganish darsi namunasi:

Mavzu. Topishmoqlar.

Darsning maqsadi:1. O'quvchilarga topishmoqlarning janriy xususiyatlari haqida ma'lumot berish. Ularning topishmoqni ifodali o'qish, javobini tez topish malakalarini oshirish, ziyraklikka o'rgatish.

2. O'quvchilarning muomala madaniyatini oshirish.

3. O'quvchilarning mantiqiy fikrlash qobiliyatini shakllantirish, ijodiy faoliyatga yo'llash.

Darsning turi: yangi bilim beruvchi, topishmoq o'qish darsi.

Darsning borishi:

I. Da'vat bosqichi. Maqsad: o'quvchilarning topishmoq haqidagi tushunchalarini aniqlash, yangi mavzuga qiziqish uyg'otish.

Metod: suhbat, izlanish metodi.

O'qituvchi xattaxtaga osmondagi yulduzlar, yong'oq, yer yong'oq, arra rasmlarini ilib qo'yadi va quyidagi topishmoqni yozadi:

Tunda ko'rib, cho'g' deysan,

Tongda ko'rib yo'q deysan.

Savol-topshiriqlar beriladi:

- *Shu rasmlar ichidan topishmoqning javobini toping.*
- *Qaysi soʻzlar orqali topishmoqlarning javobi “yulduz” ekanini bildingiz?*

Xattaxtaga 2-topishmoq yoziladi:

Qoʻshaloq tovoq,

lchi toʻla yogʻ.

- Qaysi belgilariga koʻra topishmoqning javobini topdingiz?

3-topishmoq yoziladi:

Pilla kabi boʻgʻindor,

Har boʻgʻinda magʻzi bor.

- Yer yongʻoqning qaysi belgilari topishmoqda keltirilgan?

4-topishmoq:

Ogʻzi yoʻgʻ-u tishi bor,

Duradgorda ishi bor.

- Javob qaysi soʻzlar orqali topdingiz?

Oʻqituvchi:

- *Topishmoqlarni topishda sizga nimalar yordam berdi?*
- Topishmoqda narsaning belgilarini ifodalovchi soʻzlar boʻladi.
- Topshimoqlarda koʻpincha kim?, nima? soʻzlariga javob boʻladigan soʻzlar yashirinadi.

2. Topishmoqlar haqida maʼlumot berish. Oʻqituvchining hikoyasi:

- *Topishmoq matnida narsa yoki hodisalarning belgisi, shakli, harakati, holati, vazifasi va boshqa tomonlari berilgan boʻladi. Topishmoqlar qadimda “jumboq”, “top-top” deb yuritilgan. Har bir topishmoq uni yaratgan xalqning hayoti, urf-odati, oʻziga xos rasm-rusmlari bilan bogʻliq boʻladi.*

II. Anglash bosqichi. Maqsad: darslikda berilgan topishmoqlar bilan tanishtirish, mustaqil oʻqishga, topishmoqlar yuzasidan oʻzaro muhokama qilishga oʻrgatish.

Metod: mustaqil ish, krossvord yechish, suhbat metodi.

1. *Topishmoqni ifodali oʻqish va javobini topish.*

2. *Savol-javob oʻtkazish:*

- Birinchi topishmoqning javobi nimaga oʻxshatilgan? (Gʻoʻzaga)

- Tungi osmon nimaga o‘xshatilgan? (ko‘k ko‘ylakka)
 - 2-topishmoqda oy nima deb ta’riflangan? (patir)
 - 3-topishmoqda karamni qaysi belgilariga ko‘ra topdingiz?
- (Karamning qavat-qavat bargi qat-qat to‘nga o‘xshatilgan)

3. Krossvord yechish.

O‘qituvchi krossvordni vatmanga oldindan quyidagicha tayyorlashi mumkin: krossvord savollari topishmoqlar ko‘rinishida bo‘ladi. Sinfni 3 guruhga bo‘lib, har bir guruhga 1 tadan krossvord yechish uchun beriladi. Bu usul bolalarning topishmoqni tez topishga ishtiyoqini oshiradi.

1-guruh uchun krossvord:

Bo‘yiga

1. Keragida suvga o‘tasan
Qimirlashin poylab yotasan.
3. Kasbi doim taqir-tuqur,
Qayda ilon ko‘rsa cho‘qir.
6. Birlashtirib kiyimni
Issiq tutadi sizni.

Eniga

2. Qo‘lsiz, oyoqsiz eshik ochar.
4. Katta oppoq dasturxon
Yer yuzini qoplagan.
5. Og‘zi yo‘g‘-u, tishi bor,
Duradgorda ishi bor.

Javoblari:

1. Qarmoq. 3. Laylak. 6. Tugma. 2. SHamol. 4. Qor. 5. Arra.

2-guruh uchun krossvord:

Bo‘yiga

1. Tikuvchimas,
Bichuvchimas,
Ignasi ancha ekan.
3. Kundalik tarix o‘zi
Har yerda uning so‘zi.
5. Bir onadan yuz bola,

Yuzovi ham bo'z bola.

Eniga

2. Uyning shiftida ini,
Kuylab berar har kuni.
Bahorda kutib olib
Kuzatamiz kuz uni.
4. Xo'ppa semiz, bir tuki yo'q.
6. Uzun terak, ichi kovak.

Javoblar:

1. Tipratikan. 2. Gazeta. 5. Uzum. 2. Qaldirg'och. 4. Tarvuz. 6. Qamish.

3-guruh uchun krossvord:

Bo'yiga

1. Pishirsang osh bo'lur,
Pishirmasang qush bo'lur.
3. Gulsiz meva qiladi,
Ko'p yesang – til shiladi:
G'ir-g'ildirak oy kulcha,
Bu nima, kim biladi?
4. Chopsa chopilmaydi,
Ko'msa ko'milmaydi.
5. Bodom kabi yaprog'i,
Sollanadi butog'i,
O'zi shirin, tukligina,
Mazasi ham totligina.

Eniga

2. Ikki ajib qulog'i bor:
Biri tinglar, biri so'zlar.
6. O'zi qizil, go'zal biram,
Qirga yozar qizil gilam.
7. Pak-pakana bo'yi bor,
Yetti qavat to'ni bor.

Javoblar:

1. Tuxum. 3. Anjir. 4. Soya. 5. SHaftoli. 2. Telefon trubkasi. 6. Lola. 7. Piyoz.

III. Fikrlash bosqichi.

Maqsad: Darslikdagi savol-topshiriqlarga javob olish orqali egallangan bilimlarni aniqlash, o'yinlar orqali ijodiy izlanish ko'nikmasini shakllantirish.

1. Darslikdagi savol va topshiriqlar ustida ishlash:

- Topishmoqlarni kim yaratgan?
- Topishmoqlar qadimda nima deb nomlangan?
- Topishmoqning qanday foydasi bor?
- O'zingiz qanday topishmoqlar bilasiz?

2. O'quvchilar bir necha qatorlarga ajratilib, o'yin uyushtiriladi: qator boshliqlari o'quvchilarga biror narsa rasmini beradi, o'quvchi rasmga oid topishmoq aytadi. Bir o'quvchi aytolmasa, orqadagi o'quvchiga uzatadi. O'quvchilarning o'zlariga "SHunga doir topishmoqni o'zingiz to'qishingiz ham mumkin" deb aytiladi. Qaysi qator topishmoqni birinchi aytsa, o'sha g'olib sanaladi.

3. *Uyga vazifa.* Darslikda o'qilmagan yangi topishmoqlar topib, daftarga yozib kelish.

4. O'quvchilarni rag'batlantirish va darsni yakunlash.

O'qishdan umumlashtiruvchi darslarni tashkil etish

Umumlashtiruvchi o'qish darslari qurilishi jihatidan o'qish darslarining boshqa turlaridan farqlanadi. Bunday dars bo'lim materiallari o'rganib bo'lingach tashkil etiladi. Yangi dastur va metodik qo'llanmalarda tavsiya qilinganidek, har bir o'qish darsida o'quvchilar tasavvuri va bilimni umumlashtirish, malakalarini mustahkamlashga alohida ahamiyat beriladi. Shuning uchun umumlashtiruvchi darsning qurilishi umumlashtirishning maqsad va xarakteriga qarab belgilanadi.

O'qishdan o'tkaziladigan umumlashtiruvchi dars o'quvchilar bilimni bir tizimga solish, o'rganilganlarni takrorlab umumlashtirish maqsadiga xizmat qiladi. Umumlashtiruvchi dars odatda o'qish

dasturidagi u yoki bu muhim mavzu yuzasidan o'tkaziladi. Umumlashtiruvchi dars dasturning butun bir bo'limini yakunlashga xizmat qilishi ham mumkin.

Umumlashtiruvchi dars bolalar tasuvvuri va tushunchalarini kengaytirishga yordam beradi; bunday darslarda o'quvchilar egallagan bilimlarining sinf va maktab jamoasi hayotida, har bir o'quvchi hayotida qanday ahamiyatga ega ekanini tushunadilar. Bu darsda o'qituvchi bolalar bilimini bo'yitadigan shu mavzuga oid qo'shimcha materiallar ham beradi.

Umumlashtiruvchi darsda takrorlash ilgari o'qilganlar mazmunini o'quvchilar yodida qayta tiklash emas, balki umumlashtiruvchi xarakterda bo'lishi, bolalar bilimini ma'lum bir tizimga solishga, ayrim tasavvur va tushunchalarni tartibga solishga yordam berish lozim. Shunday ekan, bunday darslar uchun kitobdan o'qiganlarnigina emas, balki bolalarning kuzatishlari natijasida bevosita idrok qilingan tabiatdagi predmetlar va hodisalar, ijtimoiy hayot voqealari, shaxsiy tajribalari ham material bo'ladi. Maktab hayoti, oila mavzusiga yoki tabiatshunoslikka oid mavzuga bag'ishlangan umumlashtiruvchi darsning vazifasi kitob materialini o'quvchilarning kuzatishlari, ekskursiyalar jarayonida olgan bilimlari bilan bog'lash hisoblanadi.

Umumlashtiruvchi darslarda ish turlari xilma-xil bo'lib, ko'rilgan va kechirilganlar yuzasidan, illyustrativ materiallarni (rasmlar, misollar) ko'rsatish va tahlil qilish, o'quvchilarning ayrim asarlardan parchalar o'qishi, ekskursiya va kuzatishlar asosida o'quvchilarning og'zaki hikoyasi kabilardan foydalaniladi.

Umumlashtiruvchi dars uchun ish turi darsning aniq maqsadidan kelib chiqib tanlanadi.

O'quvchilar muayyan mavzu ustida ishlab, o'qiganlari, ko'rganlari, eshitganlari, kuzatganlari haqida o'z fikr-mulohazalarini dadil va erkin aytish imkoniyatiga ega bo'lsinlar. Masalan, ma'lum bir mavzuni yakunlab o'tkazilgan umumlashtiruvchi darsda bolalar kitobdan shu mavzuga oid o'qigan hikoya va maqollardan qaysi biri qiziqarliroq ekanini, shuningdek, u yoki bu hikoya yoki maqolda

qatnashuvchi shaxslar, ularning xulq-atvorlari haqida o'z fikrlarini aytadilar, ayrim zaruriy hollarda o'qilgan asar mazmunini qisqa bayon qiladilar. Agar mavzuni o'rganish jarayonida o'quvchilar bilan ekskursiya o'tkazilgan bo'lsa, ular ekskursiyada ko'rganlaridan nimalar qiziqarli bo'lganini, qaysilari kuchli taassurot qoldirganini aytib berishlariga o'qituvchi yordam beradi. Bular o'quvchilar tafakkurini faollashtiradi, ularni mustaqil fikrlashga o'rgatadi, o'stiruvchi ta'limning asosiy shartlaridan biri hisoblanadi.

4 - sinfda Vatan haqida bo'lim beradigan "Ulug` va aziz Vatanim, mangu bo'l omon" "Mangulikka tatigulik kun" (Safar Barnoyev) "Iqboli buyuksan" (Abdulla Oripov), "Qodir boboning orzusi" (T.Xayit), "Na`matak haqida qo`shiq" (T. Ilhomov), "Xarita" (N. Qobil), "Kichik Vatan" (A.Jo`rayev) she'r va hikoyalari o'qilgandan keyin o'tkaziladigan umumlashtiruvchi darsning vazifasi o'quvchilarning o'qiganlarini, Vatan bo'ylab qilgan sayohatlari jarayonida ko'rganlari, kuzatganlari bilan bog'lab umumiy xulosa chiqaradilar. Bunda o'quvchilarning shaxsiy tajribasi, oila va maktab, shahar hayoti haqidagi bilimlari katta ahamiyatga ega. Bunday darslarda umumiy xulosani o'qituvchining yordamisiz o'quvchilarning o'zlari mustaqil ravishda chiqarishlari juda muhim bo'lib, bu ularning kelajakka ishonchlarini shakllantirish uchun mustahkam asos hisoblanadi.

"O'qish kitobi" darsliklarida berilgan savol va topshiriqlar bolalar qiziqishlariga yaqin, ularning yosh xususiyatlariga mos, shuning uchun ular yuzasidan bolalar to'g'ri yakun va umumiy xulosa chiqara oladilar. Mustaqil xulosa chiqarish tarbiyalovchi ta'limda muhim ahamiyatga ega.

Umumlashtiruvchi darsni muvaffaqiyatli o'tkazish unga o'qituvchining qanday tayyorgarlik ko'rganiga bog'liq. Bunday darsda juda ko'p material yuzasidan umumiy xulosa chiqarishni rejalashtirish mumkin emas; bu darsga ko'p material yuklash o'quvchilar diqqatini tarqatib yuboradi, idrok etish qobiliyatlarini pasaytiradi va faol fikrlash imkonini chegaralaydi. O'qituvchi umumlashtiruvchi darsda o'quvchilardan nimalarni so'rashni, mavzu

yuzasidan yana nimalarni umumlashtirishni belgilab oladi; darsning maqsadi haqida o'ylab, bolalar tafakkuri va faoliyatini faollashtirishga ta'sir etadigan ish turlaridan foydalanishni rejalashtiradi.

Umumlashtiruvchi darsni o'qish dasturidagi har bir mavzu o'rganilgandan so'ng o'tkazish shart emas. Uni faqat o'qish darsining muhim va katta bo'limi materiallari o'rganilgandan keyin o'tkazish maqsadga muvofiq. Mavzularni o'rganish davrida foydalanilgan ko'rgazmali qo'llanmalardan, savol va topshiriqlardan, ekskursiya, kuzatish, uchrashuv va suhbat materiallaridan umumlashtiruvchi darslarda shundayligicha – bir xilda foydalanish tavsiya etilmaydi.

Umumlashtiruvchi dars oldiga qo'yilgan vazifalarni muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun o'qituvchi kundalik mashg'ulotlarda foydalanilgan juda ko'p materiallardan har bir mavzu uchun juda muhim va xarakterlilarni tanlashi, o'quvchilar mustaqil xulosa chiqara olishlariga va o'z fikr-mulohazalarini mustaqil ravishda bayon etishga imkoniyatni ekskursiya va kuzatishda yozgan xotiralarni (agar bo'lsa) o'qib chiqishlari, ilgari tayyorlangan rasmlarini yig'ishlari, kitobdagi materiallarni ko'zdan kechirib, qiziqarli o'rinlarini belgilashlari, u yoki bu asardan ayrim parchani yodlashlari yoki matnga yaqin bayon etishga tayyorlanishlari lozim.

“Ulug' va aziz Vatanim, mangu bo'l omon” bo'limi yuzasidan umumlashtiruvchi darsni tashkil qilishda darsga quyidagicha maqsad qo'yish mumkin:

1. O'quvchilarning “Ulug' va aziz Vatanim, mangu bo'l omon” bo'limi yuzasidan olgan bilimlarini aniqlash va hayot bilan bog'lash ko'nikmalarini o'stirish.

2. O'quvchilarga “Ulug' va aziz Vatanim, mangu bo'l omon” bo'limida o'qilgan asarlarning mavzu yuzasidan umumiyligi va xususiy tomonlarini aniqlatish orqali umumlashtirish qobiliyatlarini rivojlantirish.

3. Bo'lim yuzasidan egallagan bilimlarning hayotdagi ahamiyatini anglashlariga erishish.

Darsning maqsadidan kelib chiqib, suhbat, tarmoqlash, mustaqil ish metodididan, metodlaridan foydalanish maqsadga muvofiq.

Darsda sinf o'quvchilari bir necha guruhga bo'linadi. Har bir guruhga asarlar janriy xususiyatga ko'ra bo'lib beriladi. Masalan:

1-guruh ilmiy-ommabop asarlar ustida ishlaydi. Guruh nomi: «Mangulikka tatigulik kun» deb nomlanadi.

2-guruh sahna va she'riy asarlar ustida ishlaydi. Guruh nomi "Iqboli buyuksan" deb nom berish mumkin.

3-guruhning nomi - "Qodir boboning orzusi – bu mening orzuim".

4-guruhning nomi - "Mening uyim – mening kichik Vatanim".

5- guruhning nomi - "Sayohatchilar – Vatan bo'ylab".

O'qituvchi har bir guruhni savol-topshiriqlar bilan ta'minlaydi. Savol-topshiriqlar dars vaqtida konvertda guruh sardoriga beriladi. Topshiriqlarni o'quvchilar darsda jamoa bo'lib bajaradilar.

1-tur topshiriq.

1-guruh uchun «Mangulikka tatigulik kun» asari yuzasidan savollar tuzing va 2-guruh a'zolaridan javob oling.

2-guruh uchun "Iqboli buyuksan" mavzusini yoritish uchun bo'limda o'rganilgan asarlar yuzasidan savol-topshiriqlar tuzing va 1-guruh a'zolaridan javob oling.

3- guruh uchun - "Qodir boboning orzusi – bu mening orzuim" mavzusini yoritish uchun bo'limda o'rganilgan asarlar yuzasidan savol-topshiriqlar tuzing va 4-guruh a'zolaridan javob oling.

4- guruh uchun - "Mening uyim – mening kichik Vatanim" mavzusini yoritish uchun bo'limda o'rganilgan asarlar yuzasidan savol-topshiriqlar tuzing va 3-guruh a'zolaridan javob oling.

5- guruh uchun - "Sayohatchilar – Vatan bo'ylab" mavzusini yoritish uchun bo'limda o'rganilgan asarlar yuzasidan savol-topshiriqlar tuzing va barcha guruhga bering.

O'quvchilar taxminan quyidagicha savollar tuzadilar:

1-guruh:

1. 1991- yil 31- avgust nima uchun «Mangulikka tatigulik kun» deyiladi?

2. Mustaqillik sharofati bilan biz qaysi allomalarimizni tanib oldik?

3. Mustaqillik yillarida O'zbekistonda nimalar rivojlandi?

4. Mustaqillikka erishgach, O'zbekistonda paxtadan tashqari nima ekila boshlandi?

5. Asakada qanday zavod qurilgan? U nimalar ishlab chiqarmoqda?

6. Siz qaysi allomalarimiz ijodiga qiziqasiz? Ular haqida bilganlaringizni so'zlab bering.

Tarixiy obidalar saqlanib qolgan shaharlar nomini yozing.

2- guruh:

1. "Iqboli buyuksan" degan birikmaning ma'nosini misollar bilan tushuntirib bering.

2. Baxtli, omadli, muvaffaqiyatli kelajakka erishish uchun nimalar qilish kerak?

3. "Iqboli buyuksan" she'ri muallifi siz haqingizda nimalar degan?

4. Siz yoshlardan Vatanimiz nimalarni umid qilmoqda? Bu haqda qaysi asarda o'z ifodasini topgan? Fikringizni asardan misollar keltirib asoslang.

3- guruh:

1. Qodir bobo nimalarni o'ylab qayg'urdi? Qodir boboning orzusiga munosabatingizni bildiring.

2. Siz nimalarni orzu qilyapsiz? Bunga nima sabab bo'ldi?

3. Hamma ham orzusiga erishadimi? Orzuga erishish uchun nimalar qilish kerak deb o'ylaysiz?

4. "Qodir boboning orzusi" asaridagi qahramonlarining kasbi nima edi? Bu kasb egalari nima bilan shug'ullanadi?

5. Hozirgi kunda asardagi qahramonlarning kasbiga ehtiyoj bormi?

6. Kasb tanlashda nimalarga e'tibor berish kerak? Inson o'zining moddiy manfaatingizni ko'zlaysizmi? Kasb tanlashda yana qaysi tomonlarni hisobga olish kerak deb o'ylaysiz?

7. Kasb bilan vatanparvarlik o'rtasida qanday bog'liqlik bor?

4- *guruh:*

1. Biz o'rgangan bo'limga qaysi asarlar "Mening uyim – mening kichik Vatanim" mavzusiga tegishli?

2. Vatan mavzusidagi qaysi asar sizning hissiyotingizga kuchli ta'sir ko'rsatdi? Nima uchun?

3. O'zingizning kichik Vataningizga bo'lgan munosabatingiz so'zlab bering.

4. Siz Vataningizning nimalari bilan faxrlanasiz?

Vatanimizdagi hozirgi bunyodkorliklarga 1-2ta misol keltiring.

5- *guruh:*

1. "Sayohatchilar – Vatan bo'ylab" kezganda, ularning maqsadi nima bo'lgan?

2. Bo'limdagi qaysi asarlar kishilarni sayohatga chorlaydi?

3. To'lqin Ilhomov "Na'matak haqida qo'shiq" asari orqali nima demoqchi bo'lgan?

4. Normurod Norqobilovning "Xarita" hikoyasining bo'lim bilan qanday aloqadorligi bor?

5. Sizga "Xarita" hikoyasidagi qaysi qahramon yoqdi? Nima uchun yoqdi?

Barcha guruhlar uchun o'qituvchi quyidagi turdagi topshiriqlarni berishi mumkin:

1- **tur. So'z va so'z birikmalarining ma'nosini yozing.**

	So'z va so'z birikmalari	So'z va so'z birikmalarining ma'nosi
	istiqlol	
	zaxira	

	obida	
	o'qimishli	
	abadiy	
	qishloqxo'jaligi	
	sanoattarmoqlari	

2-tur. Notanish matnni ifodali o'qish musobaqasi.

Tanlanadigan matnlar vatan mavzusida va turli janrda bo'lishi lozim. Masalan:

1-guruh uchun:

Ajdodlardan meros bo'lib qolgan tuproq,
Bobolarning qon va teri tomgan tuproq.
Qizg'aldoqlar ochilganda qilmay kanda,
Qir, adirlar gulxan bo'lib yongan tuproq,
To'kin-sochin dasturxonni solgan tuproq.

(Tursunboy Adashboyev)

2-guruh uchun:

Alla bo'lib jaranglagan
Ona tilim – jonu dilim.
Mir Alisher bobomlardan,
Meros bo'lib qolgan tilim
Bobur Mirzo she'ridan
Rang va ohang olgan tilim.
Shunday tildan tonar bo'lsam
Yoki o'gay sanar bo'lsam,
Qiyima-qiyima bo'lsin tilim.
Ona tilim–jonu dilim.

(Tursunboy Adashboyev)

3-tur. «Zinama-zina» o'yini. Bunda shohsupaga birinchi chiqqan guruh unga «O'zbekiston bayrog'ini» o'rnatadi.

Savol-topshiriqlar:

1. O'zbekiston Respublikasi qachon mustaqilikka erishdi?
2. O'zbekistonning rivojlanib borayotganini asoslab bering.
3. O'zbekiston Respublikasi bayrog'ini ta'riflab bering.
4. «O'zbekiston kelajagi buyuk davlat» gapini kim aytgan?

5. O'zbekistonni yuksaltirgan buyuk shaxslarni ayting.

6. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi qachon qabul qilingan?

7. O'zbekiston Respublikasi Gerbini ta'riflab bering.

8. O'zbekiston Respublikasi Davlat madhiyasining 4 qatorini aytib bering.

4-tur. Krossvord yechish. Barcha guruh yechadi. Birinchi yechgan guruh g'olib sanaladi.

Bo'yiga

1. Mustaqillik so'ziga ma'nodosh so'z. (Istiqlol)

2. O'zbekiston ramzi. (Bayroq)

3. Chaqaloq belanadigan narsa nomi. (Beshik)

4. Eng mo'otabar zot. (Ona)

5. Farzandiga ona aytgan qo'shiq. (Alla)

6. O'zbekiston ramzi. (Madhiya)

Eniga

7. O'zbekiston ramzi. (Gerb)

8. Madhiyaga kuy bastalagan kompozitor ismi. (Mutal)

9. Kalendar so'ziga ma'nodosh so'z. (Yilnoma)

10. Yulduzlar ilmi bilan shug'ullangan olim ismi. (Ulug'bek)

11. Davlat qomusi. (Konstitutsiya)

12. O'zbekiston avtomobili nomi. (Neksiya)

13. Avtomobil zavodi joylashgan shahar. (Asaka)

14. Poytaxt nomi. (Toshkent)

Javoblar to'g'ri topilsa, eniga shu bo'limda yod olingan she'r nomini o'qiysiz. (*Iqboli buyuksan*)

Guruhlarning har bir tur topshiriqlari bo'yicha to'plagan ballari e'lon qilinadi, faol ishtirok etgan o'quvchilar rag'batlantiriladi.

Dars guruhlar faoliyatini izohlash va baholash bilan yakunlanadi.

O'qish darslarida nutq o'stirish

Ma'lumki, nutq tafakkur bilan bog'liq, shuning uchun u tafakkur bilan uzviy o'stiriladi. Darsda o'qilgan asarni o'quvchilar ongli

tushunishi, asosiy mazmunini, g'oyasini anglab yetishi uchun analiz, sintez, taqqoslash, umumlashtirish kabi mantiqiy usullar qo'llanadi. O'qilgan asarni analiz qilishda har xil ish uslublaridan foydalaniladi. Bolalar hikoyadagi asosiy qatnashuvchi shaxslarni aytadilar, o'qituvchi rahbarligida asar rejasini tuzadilar. Qatnashuvchi shaxslarni o'quvchilar har xil tartibda aytishlari mumkin, ammo o'qituvchi ularni asarda qatnashish tartibida aytishni so'raydi. Natijada o'qituvchi rahbarligida hikoyaning chizmasi tuziladi. O'qituvchi bergan savollar yordamida asarlarning mazmuni aniqlanadi.

Shunday qilib, asar mazmuni bilan birinchi tanishish o'quvchilardan ongli ishlashni, ya'ni voqealarni, qatnashuvchilar tarkibini analiz qilishni talab etadi. O'qish bilan bog'liq holda bajariladigan bunday mantiqiy ishlar asta-sekin murakkablasha boradi.

Boshlang'ich sinflarning o'qish darslarida o'quvchilar nutqini o'stirish vositalaridan biri turli uyushtirilgan qayta hikoyalashdir. Maktab tajribasida to'liq, qisqartirib, tanlab va ijodiy qayta hikoya qilish turlari mavjud. Boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun matnni to'liq yoki matnga yaqin qayta hikoyalash ancha oson, boshqa turlari esa nisbatan qiyinroqdir. Qayta hikoyalashda o'qilgan hikoya mazmuni yuzasidan o'qituvchining savoli, o'quvchilarni hikoyaning detallari haqida, ayrim voqealar o'rtasidagi bog'lanishning sabab-natijalari haqida fikrlashga qaratilishi lozim. Asar syujetining rivojlanishida qatnashuvchi shaxslar, ularning xatti-harakati asosiy rol o'ynaydi. O'quvchilar asar mazmunini unda ishtirok etuvchi shaxslar va ularning xatti-harakati, xarakterli xususiyatlarini tahlil qilish yordamida yaxshi anglab yetadilar. O'qituvchining savoli asar qahramonlari nima qilgani, ularning u yoki bu xatti-harakati qaerda va qanday sharoitda yuz bergani haqida so'zlab berishga, voqealarni izchil bayon qilinishga va o'zaro bog'liqligini yoritishga yunaltirilishi lozim.

O'quvchi o'qilgan asar mazmunini o'qituvchi savoli yordamida aytib berishida faqat analizdan emas, sintezdan ham foydalaniladi: ayrim lavhalar o'zaro bog'lanadi (sintezlanadi), bir-biriga

taqqoslanadi, ular yuzasidan muhokama yuritiladi va xulosa chiqariladi.

Ko'pincha boshlang'ich sinf o'quvchilari qatnashuvchi shaxslar xatti-harakatini yaxshi tushunmasliklari, ba'zan noto'g'ri yoki yuzaki tushunishlari natijasida asar mazmunini anglab yetmaydilar. SHuning uchun ham o'qituvchi savolni juda o'ylab tuzishi, u bolani fikrlashga, o'ylashga majbur etadigan, qatnashuvchi shaxslarning xatti-harakati, voqealarning bog'lanishi yuzasidan muhokama yuritishga undaydigan, ularni o'zaro qiyoslashga, ijobiy va salbiy tomonlarini aniqlashga yordam beradigan bo'lishi lozim. O'quvchi asarda qatnashuvchilarning xatti-harakatini qanchalik aniq ko'z oldiga keltira olsa, u hikoyaning asosiy mazmunini shunchalik chuqur tushunadi, shunchalik mustaqil qayta hikoya qilib beradi.

O'qilgan asar mazmunini izchil ravishda qayta hikoyalash uning rejasini tuzishga yordam beradi. Reja tuzishda o'quvchi hikoyani tarkibiy qismlarga bo'ladi va har qaysi qismdagi asosiy fikrni aniqlaydi. Bularning hammasi analitik ish hisoblanadi. Keyin sintetik ishga o'tiladi, ya'ni bolalar hikoya qismlariga sarlavha topadilar. O'quvchilar o'qituvchi rahbarligida reja tuzish jarayonida o'qilgan hikoyaning har bir qismida bosh va ikkinchi darajali masala nimalardan iboratligi haqida, qanday qilib fikrni qisqa va aniq ifodalash haqida o'ylaydilar. Sarlavha topish ustida ishlash, o'quvchilar topgan sarlavhani jamoaviy muhokama qilish, reja tuzish jarayonining o'zi bolaning fikrlash qobiliyatini faollashtirishi, unda o'z mulohazasini isbotlash, asoslash odatlarini tarbiyalashi lozim.

Asarni o'qish va tahlil qilish jarayonida tuzilgan reja xattaxtaga yozilsa, hikoya mazmunini izchil qayta hikoya qilishga yordam beradi. Reja asosida hikoya qilishning vazifasi mazmunni berilgan izchillikda o'zlashtirishdir. Reja asosida qayta hikoyalash o'qituvchi savoliga javob berishga nisbatan asar mazmunini aytib berishning xiyla mustaqil shaklidir.

O'qilgan asar mazmunini o'zlashtirish ustida ishlashdagi keyingi bosqich qisqartirib hikoyalash hisoblanadi. Qisqartirib hikoyalash

uchun 2-3 qismga bo'linadigan, bu bo'limlar yaqqol ajralib turadigan, mazmuni sodda asarlar tanlanadi. Qisqartirib hikoyalashga o'rgatish quyidagicha uyushtiriladi: o'qituvchi hikoyaning oldindan belgilab qo'ygan qismini o'qiydi va o'quvchilar bilan birgalikda eng muhim, asosiy fikr aniqlanadi. Bunda o'quvchilar ba'zan asardagi so'zlardan foydalanadilar. Bu o'quvchilarga qiyinlik qilsa, bo'limdagi asosiy fikrni o'z so'zlari bilan aytib berishlari mumkin. Keyin o'quvchilar o'qituvchi bilan bu qismni qisqartirib hikoyalashda nimalar haqida gapirmaslik kerakligini, qaysilar ikkinchi darajali yoki kam ahamiyatli fikr ekanini aniqlaydilar. Asarning boshqa qismlari yuzasidan ham shunday ish olib boriladi va o'quvchilar asarni qisqartirib qayta hikoya qiladilar. O'qilgan asarni qisqartirib hikoya qilishga II sinfdan boshlab o'rgatiladi.

Tanlab hikoyalash ham bolalarning tafakkuri va nutqini o'stirish vositalaridan biridir. Tanlab hikoyalashda o'quvchi: 1) o'qilgan matndan bir qismini, uning chegarasini ongli ravishda ajratib so'zlab beradi; 2) hikoyadan faqat bir voqeani aytib beradi; 3) hikoya mazmunini faqat bir syujet yo'nalishida so'zlab beradi.

O'quvchilarda tanlab qayta hikoyalash malakasini hosil qilishga boshlang'ich sinf izohli o'qish darslarida keng qo'llaniladigan metodik usullar yordam beradi: 1) hikoya qismiga chizilgan rasm asosida hikoyalash; 2) hikoyadati bir voqeani tasvirlovchi rasm asosida hikoyalash; 3) tanlab qayta hikoyalashni talab etadigan savollarga javob berish.

O'quvchi tanlab hikoya qilishga tayyorlanganda o'qilgan matnni tahlil qiladi. Bunday tahlil bolalar tafakkurini, ular nutqidagi mustaqillikni o'stiradi va o'qilgan matn mazmunini o'zlashtirishga yordam beradi.

Hikoyani o'qish bilan bog'liq holda o'tkaziladigan ijodiy ishlar ham o'quvchilar nutqini, tafakkurini o'stiradi. Bular: 1) ijodiy qayta hikoyalash; 2) instsenirovka qilish; 3) o'qilgan asarga rasm chizish; 4) hikoyani davom ettirish.

Ijodiy qayta hikoyalashda o'qilgan hikoyaning sharoiti yoki shaklini o'zgartirib hikoya qilinadi. Bunda hikoyani yangi epizodlar bilan to'ldirib hikoya qilish ham mumkin.

Instsenirovka yoki sahnalashtirishda o'quvchilar o'qilgan hikoyani sahnabop qilib o'zgartiradilar. Buning uchun ular hikoyaga stsenariy haqida, kostyum, qatnashuvchilarning imo-ishorasi haqida o'ylaydilar, monologik nutqni dialogik nutqqa aylantiradilar (bu tilni o'rgatish nuqtai nazaridan eng muhim ish hisoblanadi).

O'qilgan hikoyaga rasm chizishda o'quvchi rassomlar tomonidan chizilgan rasmlardan o'qilgan asarning mazmuniga mos rasm tanlaydi yoki o'zi rasm chizadi. Agar o'quvchi rasmni yaxshi chiza olmasa, o'zi chizmoqchi bo'lgan rasmni og'zaki tasvirlab beradi, ya'ni so'z bilan chizadi.

O'qilgan hikoyani davom ettirish usuli maktab tajribasida keng qo'llaniladi. Bu usul hikoyaning mazmuni uni davom ettirishga imkon beradigan asarlarda qo'llaniladi.

Umuman olganda, boshlang'ich sinf o'qish darslarida ham o'quvchilar nutqi va tafakkurining rivojlanishiga katta ahamiyat qaratiladi.

Savol va topshiriqlar:

1. Boshlang'ich sinf ona tili dasturi («O'qish» bo'limi) va o'qish darsliklarida berilgan o'qish mavzularini aniqlang. Ularga o'z munosabatingizni bildiring.

2. Badiiy asar ustida ishlash rejasini tuzing va uni asoslang, badiiy asar ustida ishlashning har bir bosqichi oldida turgan vazifani ayting.

3. Matn ustida ishlash yuzasidan 1-4-sinf o'quvchilarining bilimiga qo'yilgan dastur talablarini tahlil qiling.

4. «O'qish darslarida o'quvchilarni axloqiy tarbiyalash», «O'qish darslarida o'quvchilarni estetik tarbiyalash» mavzusida qisqacha axborot tayyorlang.

5. «O'qish kitobi»da berilgan tabiat manzarasi tasvirlangan bironta matn tahlilini ishlab chiqing.

6. Har bir adabiy turning o'ziga xos xususiyatlarini ayting va ularni bir-biri bilan taqqoslang.

7. She'r o'qish darsidagi asosiy ish turlarini misollar asosida yoritib.

8. Hikoya o'qishda qaysi ish turlaridan foydalaniladi? Hikoya o'qish darsiga misol tariqasida bironta mavzuga oid dars ishlanmasini tayyorlang.

9. Ertakni o'rganishda qanday usullardan foydalaniladi? Boshlang'ich sinflarning «O'qish kitobi»ga kiritilgan ertaklarni sinflar bo'yicha guruhlab, ko'proq qaysi mavzudagi ertaklar berilganini izohlang.

10. Maqol, topishmoq janriga xos matnlarni o'rganib chiqing va ularda qo'llangan badiiy til vositalarini aniqlang. Bu janrlar ustida ishlash bo'yicha savol-topshiriqlar tuzing.

11. Masal matni ustida qanday ishlar amalga oshiriladi? Masalni o'qish darsi namunasini tayyorlang.

12. Ilmiy-ommabop asarlarni o'rganish darsining xususiyatlarini izohlang.

13. Boshlang'ich sinf o'qish darslarida o'rganiladigan bironta doston bo'yicha dars ishlanmasini tayyorlang.

14. Topishmoq, latifa va tez aytishlarni o'rgatish usullarini misollar bilan tushuntirib bering.

15. O'qish darslarida qanday mustaqil ish turlaridan foydalaniladi? Ularni misollar bilan tushuntiring.

16. O'qish darslarida nutq o'stirishga oid dars namunasini ishlab chiqing.

17. O'qishdan umumlashtiruvchi darslarni tashkil etishga oid o'z fikr-mulohazalaringizni bildiring.

Bilimlarni tekshirish uchun test topshiriqlari

1. 4-sinf o'quvchilarining o'qish malakasi qaysi bosqichga to'g'ri keladi.

- A.Sidirg'a o'qish bosqichiga
- B.Bo'g'inlab o'qish bosqichiga
- C.Bo'g'inlab sidirg'a o'qish bosqichiga
- D.Harflarni qo'shgan holda bo'g'inlab o'qish bosqichiga

2.To'g'ri o'qishga berilgan qaysi ta'riflarni mukammal deb bilasiz?

- A.Materialning tovush tomonidan xatosiz va bir tekisda ravon nusxa ko'chirish to'g'ri o'qish deyiladi.
- B.Xato qilmasdan, yanglishmasdan o'qish to'g'ri o'qish deyiladi.
- C.So'zdagi tovushni, bo'g'inni tushirib qoldirmay yoki ortiqcha tovush qo'shmay o'qish to'g'ri o'qish deyiladi.
- D. Adabiy talaffuz normalariga rioya qilgan holda o'qish to'g'ri o'qish deyiladi.

3.To'g'ri o'qishni ta'minlovchi shartlar qaysi javobda to'g'ri berilgan?

- A.Matnni o'qishdan oldin o'qilishi va bo'g'in tuzilishi murakkab so'zlarni, birikma va gaplarni va ular ustida ishlash usullarini belgilab olish lozim.
- B.Ko'p bo'g'inli, murakkab so'zlarni doskaga yoki kartonga bo'g'inlab yozib, oldin bo'g'inlab, so'ng sidirg'a o'qitiladi.
- C.So'z ma'nolarini tushuntirish.
- D.Ichda o'qish va shivirlab o'qishdan foydalanish.

4.To'g'ri o'qishga o'rgatishda qo'llaniladigan usul berilgan javobni belgilang.

- A.Ko'p bo'g'inli, murakkab so'zlarni doskaga yoki kartonga bo'g'inlab yozib, oldin bo'g'inlab, so'ng sidirg'a o'qitiladi.
- B.Matnni to'g'ri o'qish uchun sharoit yaratish.

C.Ma'nosini tushunarsiz so'zlarni aniqlash.

D.Xatolarning to'g'rilashning to'g'ri sistemasini ishlab chiqish.

5.Xato o'qishning kelib chiqish sabablari qaysi javobda berilgan?

A.Tez o'qiyman deb va so'z ma'nosini tushunmaslik sababli xato o'qiydilar.

B.Ovoz chiqarib o'qish tufayli.

C.Ichda o'qish tufayli.

D.Yomon o'qiydigan o'quvchilar xato o'qiydilar.

6.Ongli o'qishni ta'minlovchi metodik shartlarni aniqlang.

A.Ongli o'qish o'quvchining hayotiy tajribasiga, so'zning leksik ma'nosini, gapda so'zlarning bog'lanishini tushunishga bog'liq.

B.Ongli o'qish asarning badiiy vositalariga bog'liq.

C.Ongli o'qish ifodali o'qiy olishga bog'liq.

D.Ongli o'qish asarning mazmuniga, g'oyaviy yo'nalishiga bog'liq.

7.Yangi asarni o'rganishda tayyorgarlik ishlarining vazifaari berilgan javobni belgilang.

A.Asarni o'qish, kirish suhbat, asar tahlili, lug'at ustida ishlash, yakunlovchi suhbat.

B.Kirish suhbat: asar mazmunidan tushunishni qiyinlashtiradigan so'zlar ustida ishlash: asarni o'qish, asar tahlili, yakunlovchi suhbat.

C.Asarning o'qishga tayyorgarlik asar tahlili lug'at ustida ishlash, asarni o'qish, umumlashtiruvchi suhbat.

D.Asarni o'qishga tayyorgarlik: asarda tasvirlangan voqealari haqida tasavvur qilishlari uchun uni hayot bilan bog'lash, yozuvchi haqida ma'lumot berish asarni emostional idrok etishga tayyorlash, lug'at ustida ishlash.

8.Ichda o'qishning afzalligi nimada?

A. Matnni tez tushunadilar, bir vaqtning o'zida butun sinf o'quvchilari o'qiydi.

B. Matn (asar) ustida mustaqil ishlash ko'nikmalari takomillashadi, o'qituvchi har bir o'quvchining o'zlashtirish darajalarini aniqlaydi.

C. Bola estetik zavq oladi, ongli o'qiydi.

D. O'qituvchi o'quvchilarning o'qish ko'nikmalarini aniqlaydi.

9. 1-sinf o'quvchilarining o'qish malakasi qaysi bosqichga to'g'ri keladi?

A. Bo'g'inlab sidirg'a o'qish bosqichiga.

B. Harflarni qo'shgan holda bo'g'inlab o'qish bosqichiga.

C. Bo'g'inlab o'qish bosqichiga.

D. Sidirg'a o'qish bosqichiga.

10. 3-sinf o'quvchilarining o'qish malakasi qaysi bosqichga to'g'ri keladi?

A. Bo'g'inlab sidirg'a o'qish bosqichiga.

B. Harflarni qo'shgan holda bo'g'inlab o'qish bosqichiga.

C. Bo'g'inlab o'qish bosqichiga.

D. Sidirg'a o'qish bosqichiga.

11. 2-sinf o'quvchilarining o'qish malakasi qaysi bosqichga to'g'ri keladi?

A. Bo'g'inlab sidirg'a o'qish bosqichiga.

B. Harflarni qo'shgan holda bo'g'inlab o'qish bosqichiga.

C. Bo'g'inlab o'qish bosqichiga.

D. Sidirg'a o'qish bosqichiga.

12. Uzlaksiz ta'limning boshqa bosqichlaridan farqli o'laroq, boshlang'ich sinflarning o'qish darslarida ta'limning didaktik maqsadini nima tashkil qiladi?

A. O'quvchilarning o'qish malakalarini shakllantirish, asar matni ustida ishlash.

- B. To'g'ri javob berilmagan.
- C. Darslikda berilgan savollarga javob toppish.
- D. Mustaqil topshiriqlarni bajarish.

13. Izohli o'qishga kim, qachon asos solgan?

- A.K. D. Ushinskiy, XIX asrning 60-70-yillarida.
- B. V. A. Suxomlinskiy, XX asr boshlarida.
- C.Korf va Vaxterev, XIX asrning 50-yillarida.
- D. Askar Zunnunov, XX asrning 80-yillarida.

14.Boshlang'ich sinf o'qish darslarida qo'llaniladigan metodlar qaysi javoblarda qayd etilgan?

- A.Izohli o'qish, ifodali o'qish, badiiy o'qish, izlanish metodi, reproduktiv metod.
- B.To'g'ri javob berilmagan.
- C.Hisoblash metodi, sidirg'a o'qish.
- D.Matematik metod, sintaktik metod.

15. Ertakni o'rganish darslarining qurilishiga oid hususiyat qaysi javobda noto'g'ri izohlangan?

- A. Ertakni aytib berishga tayyorlanish (ichda o'qish).
- B. Ma'lum vazifa bilan ertakni qayta o'qish (ijodiy va mustaqil ishlar).
- C. Ertakni o'quvchilar qay darajada idrok etganliklarini aniqlash maqsadida qisqacha suhbat o'tkazish.
- D. Allegoriyani ochish.

16. Masal janridagi matnlarni o'rganishda asosiy bosqich nima?

tayyorgarlik ishlari

- A. Masal muallifi haqida o'qituvchi hikoyasi.
- B. Allegoriyani ochish.
- C. Asar mazmunini qayta hikoyalash.
- D.Qahramonlarga tavsif berish.

17. Boshlang'ich sinflarda o'rganiladigan ko'pgina she'rlarni tahlil qilib, ifodali o'qish mashq qilingach, o'quvchilarga qanday vazifa topshiriladi?

- A. She'rning mazmunini badiiy ravishda so'zlab berish.
- B. She'r kahramonlari haqida badiiy mulohaza yuritish.
- C. She'rni ifodali yod aytib berish.
- D. Ma'nosi notanish so'zlar ustida ishlash.

18. O'qish malakalarining sifatlariga nimalar kiradi?

- A. Badiiy asar matnini to'g'ri va tez o'qish, badiiy asar matnini ongli va ifodali o'qish.
- B. Badiiy asarni izohlab o'qish.
- C. Badiiy asarni sidirg'a o'qish.
- D. Badiiy asarni adabiy, orfoepik talaffuz asosida o'qish.

19. Badiiy asar ustida ishlashning 2-bosqichi qaysi javobda berilgan?

- A. Asar tahlili.
- B. Kirish suhbat.
- C. Tayyorgarlik bosqichi.
- D. Yakuniy ishlar.

20. Boshlang'ich sinflarda o'qishga tayyorgarlik ishlarining shakllari qaysi javobda qayd etilgan?

- A. Ekskursiya, film namoyish qilish, o'qituvchi hikoyasi.
- B. Matn tahliliga oid savol-javob o'tkazish.
- C. O'quvchining taassurotlari.
- D. Darslikdagi savol asosida suhbat.

21. Maktabda badiiy asarni tahlil qilishdan asosiy maqsad nima?

- A. Ta'limiy va tarbiyaviy maqsadlarga erishish.
- B. Asarda ifodalangan hayotiy voqeani yoritish orqali o'quvchilarni badiiy adabiyot olamiga olib kirish, tasvirlanayotgan

voqealarga nisbatan muallifning munosabati va niyatlarini payqab olishga imkoniyat yaratish.

C.O'quvchilarning bilimini oshirish.

D.Badiiy asarni idrok etishga tayyorlash.

22. Boshlang'ich sinflarda badiiy asar ustida ishlash nechta asosiy bosqichga bo'linadi?

A.2 ta. B. 3 ta. S. 4 ta. D. 5 ta.

23.O'qish darslarida qo'llanadigan metodni ayting.

A. Izohli o'qish. B. Amaliy metod.C. Ko'ruv metodi.D. Eshituv metodi.

24.. Yangi asarni o'qishga o'quvchilarni tayyorlash mazmuni...

A. Asar voqealari yuz bergan davr haqida ma'lumot berish.

B. Lug'at ustida ishlash.

C. Yozuvchining hayoti va ijodi haqida ma'lumot berish.

D. Barcha javoblar to'g'ri.

25. 4-sinf "O'qish kitobi"da berilgan ertak nomini aniqlang.

A. Taqa bilan baqa. B. Qaysar buzoqcha. C. SHer bilan durroj. D. Davlat

26. 4-sinf "O'qish kitobi"da berilgan she'r nomini aniqlang.

A. Dunyoda tinchlik deb yashar harbiylar.

B. O'zbekim.

C. O'quvchiga esdalik. D. So'nggi axborot.

Sinfdan tashqari o'qish metodikasining maqsad va vazifalari

Maktab o'quvchini o'qish malakasi bilan qurollantirish bilan bir qatorda kitobni mustaqil o'qiy oladigan, uni tushunadigan, ma'lum bir mavzuga oid kitoblarni tanlay oladigan, gazeta va jurnallarni ham mustaqil o'qiydigan faol kitobxonni tarbiyalaydi. SHu jihatdan sinfdan tashqari o'qish (STO') tarbiyaning asosiy quroli sifatida xizmat qiladi, ko'p narsani bilishga havasni orttiradi.

O'quvchining ma'naviy dunyosini bo'yitishda shubhasiz badiiy adabiyotning ahamiyatini hech narsa bilan tenglab bo'lmaydi. Ayniqsa sinfdan tashqari o'qish darslarida sinfda o'qish darslarida o'rganilgan mavzularga turdosh mavzularni, badiiy asarlarni o'rganish, o'quvchilarni mustaqil faoliyatga yo'llashi shubhasidir.

Sinfdan tashqari o'qish darslarini to'g'ri uyushtirishning o'zi alohida ta'limiy-didaktik muammo hisoblanadi. Boshlang'ich sinflarda o'qish darslari ta'limiy-didaktik masala sifatida professorlar: K.Qosimova, A.G'ulomov, S.Matjonov, shuningdek, dotsentlar: V.Ma'qulova kabi olimlar tomonidan ma'lum darajada ishlangandir. Bu borada V.Svetlovskaya, O.Jalilliy kabi metodistlarning ham xizmatlarini alohida ta'kidlash joizdir. Ulardan Hikmatulla Abdullayev "1-sinflarda sinfdan tashqari o'qish", Barno Ma'qulova esa "Boshlang'ich sinflarda sinfdan tashqari o'qish metodikasi" mavzusida nomzodlik dissertatsiyalarini yoqlashgan. B. Ma'qulova bilan T.Adashboyevlarning "Kitobim-oftobim" (1-sinflar uchun sinfdan tashqari o'qish uchun o'quv qo'llanmasi) , B.Ma'qulova bilan S.Matjonovning "Kitobim-oftobim" (2-sinflar uchun darsdan tashqari o'qish uchun o'quv qo'llanmasi), B.Ma'qulova, E.Abdu-voitovlarning "Kitobim-oftobim" (3-sinflar uchun sinfdan tashqari o'qish uchun o'quv qo'llanmasi) kabi asarlar boshlang'ich sinf o'qituvchilarining ish faoliyatlarida asosiy manbalardan biri vazifasini bajaradi.

Metodist Barno Ma'qulova sinfdan tashqari o'qish darslarini tizimlashtirishiga, amaliyot bilan chambarchas bog'lashga muvoffaq bo'lgan. Uning fikricha, sinfdan tashqari o'qish darslarida asosiy

dars jarayonida ijodi o'rganilgan yozuvchilarning boshqa asarlarini yoki asosiy darsda o'rganilgan muayyan mavzuga tegishli yangi bir asarni o'rganish har jihatdan maqsadga muvofiqdir. Tabiiyki, boshlang'ich sinf o'quvchilarining yozuvchilar haqidagi ma'lumoti deyarli yo'q darajada. Shuning uchun ham sinfdan tashqari o'qish darslarida badiiy asarlar tahlilini o'sha asarni yaratgan ijodkorlarning hayoti, lozim bo'lsa shaxsiyati bilan bog'liq ma'lumotlar bilan bog'lab talqin etilsa o'quvchilarning qiziqishi har jihatdan ortadi.

Ko'rinadiki, boshlang'ich sinflarda sinfdan tashqari o'qish mashg'ulotlari orqali o'quvchilarni nafaqat badiiy asarlar bilan yaqindan tanishtirish, lug'atini bo'yitish mumkin, balki ularda mustaqil ishlash, badiiy asarni baholash, adabiy qahramonlarning xatti-harakatlariga to'g'ri munosabat bildirish, asar voqealari o'rtasidagi sababiy bog'lanishlar mazmunini anglash ko'nikma va malakalari shakllanadi. Natijada dastur bo'yicha o'quvchilar tomonidan egallanishi zarur bo'lgan bilimlar, ko'nikma va malakalar o'zlashtiriladi.

STO' darslarida xorijiy yozuvchilar asarlarini ham o'rganish, boshlang'ich sinf o'qituvchilari hamda boshlang'ich sinflarda o'qish metodikasi bilan shug'ullanuvchi ilmiy tadqiqotchilar oldida turgan dolzarb vazifalardandir. Aka-uka Grimmlar, Xans Kristian Andersen, Jonathan Svivft, Sharl Perro, Aleksandr Pushkin, Abulqosim Firdavsiy, Lev Tolstoy kabi kabi xorijiy xalqlar adabiyoti vakillarining asarlari misolida sinfdan tashqari o'qish mashg'ulotlarida mustaqil tarzda xorijiy xalq adabiyotini o'rganish o'quvchilarni dunyo xalqlarining turmush tarzi, ma'naviy olami, ruhiyati bilan chuqur tanishtirishga xizmat qiladi. Shunisi diqqatga sazovorki, boshlang'ich sinflarning o'qish dasturlarida hamda o'qish kitoblarida xorijiy xalqlar adabiyotini o'rganishga juda kam o'rin ajratilgan. 4- sinf o'qish kitobi bundan mustasno. Chunki mazkur darslikda maxsus "Jahon bolalar adabiyoti" bobining berilishi, mazkur bobda F.Erding, Aka-uka Grimmlar, J.Svift, A.S.Pushkin hamda Abulqosim Firdavsiy, Abdurahmon Jomiy kabi qardosh xalqlar adabiyoti namunalarining o'rganilishi alohida e'tiborga loyiqdir.

Sinfdan tashqari o'qishning maqsadi ham o'qish malakalarini takomillashtirish, kitob tanlay oladigan, muntazam kitob o'qiydigan, o'qilgan kitobni to'g'ri baholay oladigan ongli kitobxonni tarbiyalashdir.

Maktablarda 1959- yildan boshlab maxsus STO' darslari tashkil etilgan. Bunday darslar 1-2-sinfda haftada 1 marta, 3-4-sinfda 2 haftada 1 marta o'tkazilib kelindi. Hozirgi dasturga ko'ra, bunday darslar 1-4-sinflarda 2 haftada bir marta o'tkaziladi. Savod o'rgatish jarayonida esa haftadagi oxirgi alifbe darsining 17-20 daqiqasi ajratiladi.

Sinfdan tashqari o'qish sinfda o'qish o'quv dasturi bilan chambarchas bog'liq bo'lib, unda ko'zda tutilgan maqsad va vazifalarni amalga oshirishda yaqindan yordam beradi. Buning uchun o'quvchilarda kitobxonlik madaniyatini tarbiyalash, ularni oddiy kitobxondan ijodkor kitobxon darajasiga ko'tarish talab etiladi. O'quvchilarda kitobga havas uyg'otishda har bir bolaga yakka tartibda yondashish, shaxsiy qiziqishlarini hisobga olish zarur. Bolalarda kitob ustida ishlash malakasini shakllantirish ularda kitobxonlik madaniyatini tarbiyalashning muhim omilidir.

Sinfdan tashqari o'qish mashg'ulotlari uchun haftadagi oxirgi o'qish darsining 20 daqiqasi ajratiladi va keyingi bosqichlarda ikki haftada bir marta o'tkaziladi. Bunda o'qish uchun ajratilgan soatlardan foydalaniladi.

Badiiy va ilmiy-ommabop asarlar mustaqil ravishda va izchil o'qib borilsagina, o'quvchilarning dunyoqarashini kengaytirishga, shakllantirishga xizmat qiladi. Bunda o'qilgan asarlar yuzasidan suhbatlar o'tkazish, ***“Kitob haftaligi”*** tashkil etish, asarlar asosida kichik insholar yozishni mashq qilish yaxshi samara beradi.

Sinfdan tashqari o'qish tanish bo'lmagan mualliflarning ham kitoblari muqovasi, titul varag'i, kirish so'zi, mundariyasi va suratlariga qarab asarning taxminiy mazmunini aniqlash vazifasini amalga oshirishga xizmat qiladi.

Sinfdan tashqari o'qish darslarning asosiy vazifasi o'quvchida badiiy kitoblarni o'qishga havas uyg'otish, o'qigan kitoblari

yuzasidan kundalik yurita olishga o'rgatish, bolalar adabiyotining mashhur adiblari hayoti va ijodi bilan elementar tarzda tanishtirish hisoblanadi.

Bolalarda ezgulikka muhabbat, yovuzlikka nafrat uyg'otish, ularning bog'lanishli nutqini o'stirish, adabiy-estetik tafakkurini yuksaltirish sinfdan tashqari o'qish darslarining ham tub mohiyatini tashkil etadi.

STO' darslariniig **muhim vazifalaridan biri mustaqil o'qish malakalarini tarbiyalash** hisoblanadi. Buning uchun mustaqil bajarish uchun topshiriqlar berish, qiziqarli mashq turlaridan foydalanish, eng yaxshi insholarni, taqrizlarni, yozuvchi haqida to'plangan ma'lumotlarni o'qitish, ***“Tez aytish”, “Topishmoqlar topish”, “Ifodali o'qish”, “Maqollar aytish musobaqasi”, “Ertak to'qish”, “Bilimdonlar anjumani”*** kabi ko'rik-tanlovlar tashkil qilish, muayyan mavzular bo'yicha savol-javoblar uyushtirish, o'yin tarzidagi ish turlaridan foydalanish zarur.

STO' sinfda o'qish bilan uzviy bog'liq ravishda uyushtiriladi. Sinfda o'qish STO' uchun zarur bo'lgan o'qish malakalarini shakllantiradi, o'qigan asarni tushunishga o'rgatadi, lug'atni bo'yitadi. STO' qiziqarli va o'ziga jalb etadigan faoliyat bo'lib, bolalarning bilim doirasini bo'yitadi, qiyoslash uchun material beradi. Sinfda o'qish – hayotga tayyorlash vositasi, sinfdan tashqari o'qish esa hayotning o'zidir.

Hozirgi paytda boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun sinfdan tashqari o'qishga mo'ljallangan **“Kitobim-oftobim”** nomli qo'llanmalar ham chop etilgan.

Sinfdan tashqari o'qish bosqichlari

STO' darslari o'quvchilarda mustaqil kitob tanlash va o'qish malakalarini shakllantiradi. Mustaqil o'qish malakasini shakllantirish 3-bosqichga bo'linadi:

1. Tayyorlov bosqichi. Bu 1-sinfning savod o'rgatish davriga to'g'ri keladi. Unga darsning bir qismi – 17-20 daqiqasi ajratilgani

uchun “STO’ ma’lumoti” deb yuritiladi. Uning o’ziga xos xususiyatlari shundaki, o’qituvchi asarni o’zi tanlaydi, asarning kichik hajmda bo’lishiga va boshqa kitob tanlash tamoyillariga e’tibor beradi. Asarni o’qituvchining o’zi o’qib beradi. O’quvchilar asarni eshitishga, eshitganlarini idrok etishga, ularga soddagina baho berishga, asar mazmuni bilan sarlavhasining mosligini aniqlashga, asar mazmunini hikoya qilib berishga o’rgatiladi. Bu bosqichda o’quvchilar o’qish gigienasi va kitobga qanday munosabatda bo’lish bilan tanishadilar.

2. Boshlang’ich bosqich. Bu 1-sinfning 2-yarim yilligiga to’g’ri keladi. Bu bosqichda haftada 1 marta 45 daqiqalik dars uyushtiriladi. Asarni o’qishdan oldin o’quvchilar asar nomi va uning muallifi bilan tanishadilar, rasmlarini tomosha qiladilar, daftarlariga u haqda soddagina qilib muallif va asar nomini yozadilar. Asar elementar tarzda tahlil qilinadi. Tanlangan asar (kitob) yaxshi o’qiydigan o’quvchiga maxsus tayyorgarlikdan so’ng o’qitiladi. Asarning oson o’qiladigan o’rinlarini bo’sh o’qiydigan o’quvchilarga o’qitish ham mumkin. Bu ularda o’qishga qiziqish uyg’otadi. Bu bosqichda o’quvchilar har xil tezlikda bo’g’inlab o’qiydilar. SHuning uchun o’qituvchi bu jarayonda har bir o’quvchiga individual yondashishi, kichik kitobxonni kitobni mustaqil o’qishga o’rgata borishi lozim.

3. Asosiy bosqich. Bu bosqich 2-4-sinflarga to’g’ri keladi. Bu davrda o’quvchilarning o’qish malakalarni mustahkamlanadi. Bunda o’quvchilarning sinfdan tashqari o’qiganlari baholanadi. Baholashda dastur talablariga asoslaniladi: o’qigan kitoblarining sifat o’zlashtirishiga, miqdoriga, o’qigan kitobiga munosabat bildirishiga e’tibor beriladi. Bunda o’quvchilar muayyan mavzuga doir bir necha asarlarni o’qib keladilar, ularning ayrim o’rinlarini ifodali o’qib beradilar, o’qigan asarlarini o’zaro taqqoslaydilar.

STO’ bosqichlari, dastur talablari, tarbiyaviy vazifalari o’quvchilarning qiziqishlari bilan belgilanadi. Masalan, tayyorlov bosqichida kichik hajmdagi asarni o’qituvchi o’qib bersa, o’qilganlar yuzasidan suhbat, qayta hikoyalash o’tkazilsa, boshlang’ich

bosqichda butun sinf o'quvchilari bir xil kitob bilan ta'minlanadi, barcha o'quvchilar bitta matn ustida ishlaydilar. Bunda bitta yozuvchi yoki bir mavzudagi asarlar ko'rgazmasi tashkil qilinadi. Asar ichda o'qishga topshirilishi, albomlar tayyorlanishi, kinofilm va diafilmlardan parchalar ko'rsatilishi, musiqiy daqiqalar o'tkazilish hamda asar mazmuni yuzasidan ijodiy rasmlar chizdirilishi ham mumkin. Bu jarayonda kitobni saqlash maqsadida uni yamash, o'rash o'rgatiladi, ***“Ertaklar bayrami”***, ***“Ifodali o'qish tanlovi”*** o'tkaziladi.

Asosiy bosqich yakunida kichik yoshdagi o'quvchilar faol kitobxon uchun zarur bo'lgan yaxshi o'qish ko'nikma va malakalarini egallashlari, eng muhimi, ularning kitob hamda mustaqil o'qishni yaxshi ko'rishlariga erishish juda muhimdir.

Sinfdan tashqari o'qish uchun kitob tanlash tamoyillari

Ilm-fan, texnika jadal taraqqiy etib borayotgan hozirgi sharoitda inson shaxsiyatida ham katta o'zgarishlar, rivojlanish ro'y bermoqdaki, natijada kitobxonlar ma'naviyati va ruhiyatini o'rganish murakkablashmoqda. Chunki matbuot, radio, televideniya axborotlari tufayli yoshlarning mustaqil fikrlash darajasi o'smoqda. Bu esa badiiy asarni targ'ib qilish uslublarining turli shakl va uslublaridan foydalanish tufayli tushuncha doirasini aniqlash kerak. Badiiy asarni tahlil qilishning shakl va usullarini uzluksiz takomillashtirib borish, o'quvchilarga badiiy asarning ta'sir kuchini oshirish yo'llarini ishlab chiqish esa sinfdan tashqari o'qishni san'at darajasiga ko'tarishning asosiy shartidir. O'quvchilarda badiiy asarni emotsional qabul qilish, kishilar ruhiyatini anglash ehtiyoji tug'ilishi bilan adabiyotni o'rganish zaruriyati paydo bo'ladi. Badiiy asarni o'rganish jarayonida o'qituvchi o'quvchilardagi ana shu ehtiyojni rivojlantirish orqali ularni san'at olamiga yetaklaydi, kichik kitobxonning yoshi bilan darajasini hisobga oladi.

Badiiy adabiyotni idrok etish estetik xuzur-halovat bilan bog'liq. Badiiy asardagi bu xususiyat o'quvchida quvonch, xuzur-halovat,

estetik qoniqish xissini vujudga keltiradi. Bu rohatlanish qanchalar yuqori bo'lsa, badiiy asarda tasvirlangan voqealik, ruhiy va ijtimoiy muommolar o'quvchining aqliy va xissiy dunyosini rivojlantiradi, nutqini bo'yitadi, ijodiy fikrlash qobiliyatini o'stiradi.

Badiiy asarni to'g'ri tanlay bilish ham asar g'oyasini ta'limtarbiya tomonidan chuqur o'zlashtirishning muhim omillaridan biri bo'lib, uni tanlashda ma'lum mezonlarga asoslanadi. Badiiy asarning g'oyaviy-badiiy qimmati, adib ijodida asarning xarakterli o'rni; asarning yaratilgan va o'rganilayotgan davr uchun ahamiyati; badiiy asarning ta'limiy, tarbiyaviy va rivojlantiruvchi xususiyati; badiiy asarning o'quvchi yoshiga mosligi, munosibliigi; o'quvchida qiziqish uyg'otishi; o'quvchining ma'naviy qiziqishi, talabi, ehtiyojlariga javob bera olish darajasidan iboratdir. Boshlang'ich sinflarni sinfdan tashqari o'qish darslarida jahon adabiyoti namunalari bilan bir qatorda o'zbek mumtoz adabiyotini o'rganish muhim ahamiyatga ega.

Klassik adabiyot namunalari mazmunida chuqur falsafiylik, farosatlilik o'quvchini uzoq o'tmishga sayohat qildiradi, madaniyatimiz tarixi bilan tanishtiradi.

Metodikaning vazifalaridan biri STO' uchun kitoblar tanlash, o'qiladigan adabiyotlar ro'yxatini tavsiya qilish, yillik o'quv rejasi va dars tuzilishi namunalarini ishlab chiqishdir.

Sinfdan tashqari o'qish uchun kitob tanlashda quyidagi tamoyillarga amal qilinadi:

1. Kitob tanlashda tarbiyaviy maqsad ko'zda tutiladi. Bunda o'quvchilarga vatanimiz o'tmishi, mustaqillik uchun kurash, xalq qahramonlari, xalq turmushi haqidagi, oilada, maktabda va jamoat joylarida o'zaro munosabatlarda yuzaga keladigan axloqiy muammolar haqidagi, tabiat va uni asrab-avaylash haqidagi kitoblar tavsiya etiladi.

2. Kitob tanlashda asarlar janri va mavzusining xilma-xilligi e'tiborga olinadi. Boshlang'ich sinflarda o'quvchilar, asosan, hikoyalar, ertaklar, she'rlar, topishmoqlar, maqollarni o'qishga

qiziqqanlari uchun shu janrdagi asarlar tanlansa, maqsadga muvofiq bo'ladi.

3. Kitobning o'quvchilar yoshi va saviyasiga mosligi hisobga olinadi. 1-sinfda kichik hikoya va ertaklarni o'qish tavsiya etilsa, 2-4-sinflarda mavzular doirasi kengaytirilib, kundalik turmushda ro'y berayotgan turli voqealar tasvirlangan asarlar, gazeta va jurnallardagi kichik hajmli xabarlarni o'qish ham tavsiya etilishi mumkin.

4. Kitob tanlashda o'quvchilarning shaxsiy qiziqishi va mustaqil o'qishi hisobga olinadi. Bunda o'quvchilar o'ziga qiziqarli bo'lgan o'zbek va chet el bolalar adabiyoti yozuvchi-larining asarlarini o'zi tanlashi muhim ahamiyatga ega.

5. Kitob tanlashda mavsumiy tamoyilga amal qilinadi.

Umuman olganda, kitobni to'g'ri tanlash sinfdan tashqari o'qish muvaffaqiyatini ta'minlashning muhim shartidir.

6. Kitob tanlashda sinfda o'qish darslari mavzusi bilan mazmunan bog'lanishi.

7. STO' uchun o'zbek bolalar yozuvchilari, qardosh xalqlar yozuvchilar, chet el bolalar yozuvchilari asarlari, shuningdek, bolalarbop mumtoz adabiyot namunalaridan tanlash tavsiya etiladi.

Sinfdan tashqari o'qishga rahbarlik shakllari

STO'ga rahbarlikning asosiy shakli maxsus sinfdan tashqari o'qish darslaridir. Bunday darslar erkin dars hisoblanadi. STO' darslarida o'quvchilarning kitobxonlik qiziqishlari, bilim doirasi, estetik taassuroti, badiiy obrazlarni idrok etishi, ijodiy qobiliyati rivojlanadi; faol kitobxonga xos ko'nikma va malakalar shakllanadi.

Sinfdan tashqari o'qish darslari o'quvchilarning faolligini oshirishga qaratiladi, shuning uchun ularning qurilishi juda xilma-xil bo'ladi. Har bir dars o'qituvchi va o'quvchining ijodi hisoblanadi; darsda qanchalik xilma-xillikka, hayotiylikka erishilsa, maqsadga erishish oson kechadi.

SHularga qaramay, STO' darslari o'z oldiga qo'yilgan vazifalarni amalga oshirishi uchun ma'lum talablarga bo'ysunadi. Ular quyidagilardir:

1. Har bir darsda o'quvchilar o'qigan kitoblar (asarlar) hisobga olinadi. Ular o'qigan va o'qiyotgan kitoblarini sinfga olib kelib ko'rsatadilar, ikki-uch o'quvchi o'zlari o'qigan kitob haqida gapirib beradi, darsda o'zaro fikr almashish holati yaratiladi (bu holat darsdan tashqari vaqtda ham davom etishi mumkin).

2. Har bir darsda o'qish uchun yangi kitob (asar)lar tavsiya qilinadi. Tavsiya qilish shakllari turlicha bo'lib, ular fikr almashuv, kitobni ko'rsatish, sinfda ko'rgazma tashkil etish, o'quvchilarni qiziqtirish uchun tavsiya qilinadigan kitobdan biror parchani o'qib berish, rasmlarni ko'rsatish yoki film namoyish etishdan iborat bo'lishi mumkin.

3. Har bir darsda o'quvchilarga asarni yaxlit holda o'qitish mumkin. Agar asar hajmi kattaroq bo'lsa, bu ish ikki-uch dars davomida amalga oshiriladi. Bunda o'quvchilar o'zlari o'qigan kitobdan biror parchani ovoz chiqarib o'qib berishlari mumkin. Bu jarayonda ichda o'qishdan ham, she'r yodlashdan ham, rollarga bo'lib o'qishdan ham foydalaniladi.

4. Har bir darsda o'qilgan asar yuzasidan suhbat metodi orqali tahlil ishlari amalga oshiriladi. Bunda erkin hikoya qilish uchun "Senga asardagi nimalar yoqdi?", "Bu kitob haqida sen nimalar ayta olasan?" kabi savollar beriladi va o'quvchilarning ijodiy hamda mustaqil qayta hikoyalash malakalari shakllantiriladi.

5. Har bir darsda ma'lum bir yangi kitobxonlik ko'nikmasi hosil qilinadi: muallif haqida ma'lumotlar to'plash, kitob nomiga qarab u nima haqda ekanligini aytish, o'qilgan asarlar yuzasidan ko'rgazmalar tayyorlash, asarga taqriz yozish, albomlar tayyorlash, kitobxonlik kundaligini yuritish kabi ishlar amalga oshiriladi.

6. Har bir dars kirish suhbat bilan boshlanadi va sinfda o'qish darslarida qo'llanadigan barcha usullardan ijodiy foydalaniladi.

7. Har bir darsda tahlil qilingan asarlar yuzasidan umumlash-tiruvchi, yakunlovchi suhbat uyushtiriladi. Umumlashtirishga

ko'rgazma ham, albom tuzish ham, rasmlarni tatbiq etish ham yordam beradi.

Sinfdan tashqari o'qishga rahbarlikning **yordamchi shakllari** ham mavjud bo'lib, ular barcha ishlarni izchil uyushtirishni ta'minlaydi, STO' darslari uchun sharoit yaratadi. Bunday shakllarga quyidagilar kiradi:

1. Kitobni targ'ib qilish. STO'ga tavsiya qilinadigan asarlar ro'yxati sinfga yoki maktabning maxsus joyiga osib qo'yiladi, ular vaqti-vaqti bilan yangilab turiladi, to'ldiriladi, ko'rgazmalar tashkil qilinadi. O'qituvchi maxsus suhbatlar uyushtiradi.

2. Yakka tartibdagi yordam va kundalik tekshiruv. O'quvchilarning o'qigan kitoblari yuzasidan suhbat uyushtiriladi, o'qilgan kitoblar hisobga olinadi. SHaxsiy fikrlar aniqlanadi, uy kutubxonalari bilan tanishiladi, ota-onalar bilan suhbat o'tkaziladi.

3. STO' yuzasidan ommaviy ishlar. Adabiy ertaklar, viktorinalar, yozuvchilar bilan uchrashuvlar, adabiy ekskursiyalar uyushtiriladi, ular uchun maxsus tayyorgarlik ko'riladi.

4. Kutubxonaga yozilish. 1-sinf o'quvchilari o'qituvchining tavsiyasi bilan kutubxonaga a'zo bo'ladi. Bu jarayonda o'qituvchi va kutubxonachi hamkorlikda ish olib borishi maqsadga muvofiq bo'ladi.

5. O'quvchilarning o'qigan asarlarini hisobga olish. Bunda ularning kitobxonlik kundaligidan foydalaniladi. 1-sinf o'quvchilari 2-yarim yillikdan boshlab kitobxonlik kundaligiga yozuvchining ismi, familiyasi va kitob nomini, 2-sinfda esa unga nashr etilgan joyi va yilini qo'shib yozadilar. 3-4-sinflarda o'qigan kitobining qisqacha mazmunini yozib, unga taqriz va o'z mulohazalarini ham qo'shishlari mumkin.

O'quvchilarning o'qigan kitoblari og'zaki tarzda ham hisobga olinadi: ular o'qiganlari yuzasidan sinfdan tashqari o'qish va sinfdan o'qish darslarida, yakka tartibdagi suhbatlarda gapirib beradilar.

Sinfdan tashqari o'qish darslarining xususiyatlari, birinchidan, STO' tizimining bosqichlari bilan, ikkinchidan, o'quv vazifalari va

dastur bilan, uchinchi, oldingi qo'yilgan tarbiyaviy vazifalar bilan, to'rtinchi, o'quvchilarning qiziqishlari bilan belgilanadi.

1-sinfda tayyorlov bosqichida yangi matn o'qituvchi tomonidan o'qib beriladi, boshlang'ich bosqichdagi darslarda yangi kichik hajmli matn o'quvchilar o'qiydilar.

Keyingi bosqichlarda asar tahliliga doir ishlar kengaytiriladi, o'quvchilar o'qiganlarini taqqoslashga, umumlashtirishga, xulosa-lashga, qahramonlarni elementar tavsiflashga o'rgatiladi. Bu jarayonda rollarga bo'lib o'qishdan foydalaniladi. Asosiy bosqichda STO' darslari 2-sinfda haftada 1 marta, 3-4-sinflarda 2 haftada 1 marta o'tkaziladi. O'quvchilar mustaqil o'qishga o'rgatiladi, ular "G'uncha", "Gulxan" jurnallari bilan, "Tong yulduzi" gazetasi bilan tanishtiriladi, ya'ni bolalar matbuoti bilan tanishtiriladi. Bu bosqichda o'zbek, qardosh va chet el adabiyoti yozuvchilarining turli janrdagi va mavzudagi asarlaridan foydalaniladi. Bir darsga o'quvchilar bir nechta asarlar o'qib kelib, ular haqida o'z fikrlarini aytib beradilar, qahramonlarni tasvirlab, rasm chizadilar. Bu jarayonda yozuvchilar hayoti va ijodiga doir kechalar uyushtiriladi. SHu tarzda adabiyotni sevadigan, mustaqil fikr yurita oladigan kitobxon shaxsi shakllantiriladi.

Sinfdan tashqari o'qish darslarida o'qilgan kitobni muhokama qilish, ijodiy qayta hikoyalash, intsenirovka qilish, rasmlar chizish, ifodali o'qish, kitoblar tavsiya qilish usullaridan keng foydalaniladi.

Sinfdan tashqari o'qish darsi namunalari:

I. 1-sinfda (tayyorlov bosqichi) STO' darsi.

Mavzu: CHO'pon yigit SHiroq.

Darsning maqsadi:

- a) afsonaviy qahramonlar haqida ma'lumot berish;
- b) o'quvchilarda vatan tushunchasini, vatanparvarlik tuyg'ularini tarbiyalash.

Darsning metodi: suhbat.

Darsning jihozi: asar mazmunini yorituvchi rasmlar.

Darsning borishi:

1. Kirish suhbat.

O'quvchilardan vatanini dushmandan asragan qahramonlardan kimlarni bilishlari so'raladi. To'maris, Jaloliddin Manguberdi, Najmiddin Kubro nomlari sanalib, SHiroq degan qahramon ham o'tganligini, uning qahramonligi haqida xalqimiz, "CHO'pon yigit SHiroq" degan afsona yaratgani aytiladi.

2. "Cho'pon yigit SHiroq" afsonasi o'qib beriladi.

3. Afsona yuzasidan dastlabki suhbat o'tkaziladi:

- Afsona sizga yoqdimi?
- Unda kimning qahramonligi hikoya qilib berilgan?
- SHiroq nima uchun xanjari bilan burni, quloqlarini kesadi?
- Keyin SHiroq kimning oldiga boradi?
- U shoh Doroga nima deydi?
- SHiroq Doro qo'shinlarini qaerga olib bordi?
- SHiroq nima deb hayqiradi?

O'quvchilar javobi umumlashdirilib, vatanni sevish, uning tinchligi uchun kurashish kerakligi ta'kidlanadi.

4. Asarga ishlangan rasmlar ko'rsatiladi. Bu jarayonda asar mazmuni yuzasidan rasmlarga bog'lab qisqacha suhbat uyushtiriladi.

5. SHiroq rasmini uyda chizib kelish topshirig'i beriladi. O'quvchilarga ota-onalaridan qahramonlar haqida ertak, hikoya bilib kelishlari va ota-onalariga SHiroq haqida gapirib berishlari aytiladi.

II. 2-sinfda (boshlang'ich bosqich) STO' darsi.

Mavzu: Tabiat- mening uyim.

Darsning maqsadi: she'r mazmuni bilan tanishtirish va tabiat haqidagi bilim, ko'nikma va malakalarni rivojlantirish, she'r o'qish sifatlarini takomillashtirish, tabiatga mehr-muhabbat hissini kuchaytirish.

Dars turi: yangi bilim beruvchi.

Dars usuli: suhbat, tushuntirish.

Dars jihozi: tabiat manzarasi tasvirlangan plakat, rasmlar, qushlarning rasmlari.

Darsning borishi:

1. Tashkiliy qism:

- a) salomlashish;
- b) davomatni aniqlash;
- v) o'quvchilarni darsga hozirlash.

2. Yangi mavzuning bayoni:

1. Bir necha o'quvchiga ***"Tabiat – mening uyim"*** she'ri yod aytiriladi.

Dalalarni aylansam,
Uzoq xayolga botsam,
Chigirtkalar qo'shig'in
O'tloqda tinglab yotsam.

Tabiat mening uyim
Tabiat jonimda jon.
Shivirlayman men unga
Va onamga: – Onajon!

Shundanmi ko'ksim og'rir
Zaharlansa ona yer.
Tabiat mening uyim,
Tabiat eng go'zal she'r.

Shivirlasam giyohga:
Xapriqqancha: – Ey ko'kat,
Nega keldim dunyoga,
Yashamoq sirin o'rgat?!

Toshni yorgan giyohlar
Sabotdan dars o'qisin.
Oy cho'milgan daryolar
Bolaga she'r to'qisin.

Uchadi bola tomon
Shu sabab mening so'zim:
– Tabiat – jonimda jon,
Tabiat mening uyim.

She'r yuzasidan suhbat uyushtiriladi:

– *Barakalla, bolajonlar! Juda chiroyli she'r aytdingiz. Xo'sh, she'rdagi asosiy fikr nima ekan?*

– Tabiat shoirning uyi ekan.

– *Tabiat sizning uyingiz emasmi? Qani, Tohira, tabiat sening ham uyingmi?*

– Tabiat mening ham uyimdir. Men shu tabiat qo'ynida tug'ildim, ulg'aydim.

– *Miraziz, tabiat sening ham uyingmi?*

– Ha, tabiat mening ham uyimdir. Negaki men ham shu tabiat qo'ynida yashayman, tabiat qo'ynida o'sgan mevalardan iste'mol qilaman.

– *Bolalar, hozir o'rtoqlaringiz o'qigan she'rning muallifi nimani kuylayapti? Nima haqida gapirayapti?*

– *Tabiat haqida.*

– *Siz yuqorida o'rtoqlaringiz ishtirokida X. Davronning "Tabiat – mening uyim" she'rini tingladingiz. She'rdan nimalar deyilgan ekan?*

– *She'rdan shoir "dalalarni aylanaman, chigirtkalar qo'shig'ini eshitaman, bulbullarni shod qilsam, o't bilan suhbatlashsam, mushukni sut bilan mehmon qilsam, xayron bo'lmang. Ular mening do'stlarim. Ular bilan ko'nglim xush. Tabiat mening uyimdir", – deb aytyapti. (1-o'quvchining javobi)*

– *"Mening tomirimga tutash o't ildizi, tunlari, oy va yulduzlari daftarimni yoritadi. Ona yer zaharlansa, ko'ksim og'riydi. Sen uni asra, mangu qolsin, o'lmasin, "– deyapti. (2-o'quvchining javobi)*

– Hurmatli, o'quvchilar! Demak, biz tanishgan she'rlarimizda tabiat kuylangan ekan. Tabiat bizning ikkinchi onamiz. Chunki biz onamiz va tabiat quchog'ida yashaymiz. Shuning uchun ham biz uni "Ona tabiat" deb ataymiz. Biz uning bag'ridagi o'simliklarni, qushlarni, hayvonlarni, dengizu ko'llarni va boshqa boyliklarni

asrashimiz, e`zozlashimiz kerak. Tabiat insonga birgina toza suv, havo, oziq-ovqat, kiyim-kechakkina emas, sog`liq, a`lo kayfiyat ham beradi.

– Bolalar tabiatimizni qushlarsiz tasavvur qila olmaymiz. Ular tabiatning nodir va g`alati jonivorlaridan biridir. Qushlar zararkunanda hashorotlarni yeb, kishilarga foyda keltiradi va estetik zavq baxsh etadi. Siz ularning sayrashidan olam-olam zavq olasiz. Masalan, bulbul, sa`va va boshq. (SHu o`rinda qushlarning rasmi ko`rsatiladi va “Bahor valsi” kuyi eshittiriladi).

– Hashorotlardan kapalak va ninachilar tabiatimizning jonli bezagidir. Kapalaklar o`z chiroyi bilan o`ziga maftun etadilar. Gullar chamani uzra qanot qoqib, hayot qo`shig`ini kuylashadi. Lekin hozirgi kunda ularning turlari kamayib ketgan. Buni hamisha yodda tuting. Ularni asrang, ermakka kapalak tutmang. (Rasm ko`rsatiladi).

– Bizning hayotimizda o`simliklar ham katta o`rin tutadi. Ayniqsa, yalpiz, qoqio`t, otquloq kabi ko`katlarning inson salomatligini tiklashda o`rni kattadir.

– Bolalar bizning hayotimizda yana bir muhim narsa obihayotdir. Biz suvsiz hayotimizni tasavvur qila olmaymiz. Mana shu suv ham tabiat qo`ynidan inju bo`lib oqadi. Suvni ham asrashimiz kerak. Buning uchun daryolarni, ko`llarni, irmoqlarni saqlamog`imiz darkor. Turmushda kundalik hayotimizda suvlarni tejab ishlateng...

– Xulosa qilib aytganda, tabiatimizning bundan ham chiroyli, obod bo`lishi siz bilan bizning qo`limizda ekan.

O`quvchilarning tabiat haqida yod olgan she`rlaridan, topishmoq va maqollardan ayttiriladi:

*Dengizu daryoda yashar,
Asosan ko`klarda kezar.
Zeriksa bormi, osmondan
Zamin uzra qaytib tushar. (Suv)*

*Ikki yaproq bir tanda,
Kezar gulzor chamanda. (Kapak)*

SHu o'ringda shoirlarning tabiat haqidagi har xil kitoblari ko'rgazmasini uyushtirish ham mumkin.

Uyga vazifa qilib gullar haqida she'rlardan yod olib kelish beriladi.

Keyingi darsda "Gullar aytishuvi" uyushtiriladi.

Dars yakunlanadi.

III. 4- sinfda (asosiy bosqich) STO' darsi namunasi.

Mavzu. Anvar Obidjon – bolalarning sevimli shoiri va yozuvchisi.

Darsning maqsadi: o'quvchilarda badiiy adabiyotga qiziqish uyg'otish, ularning mustaqil o'qish ko'nikmalarini shakllantirish, Anvar Obidjon ijodi bilan tanishtirish, shoirning ijodiga qiziqish uyg'otish, o'quvchilarda ijodkorlik xususiyatini paydo qilish.

Darsning shakli: Noan'anaviy, sayohat darsi.

Dars metodi. Kichik guruhlarda ishlash, mustaqil ish metodi.

Darsning jihozi. Anvar Obidjon portreti, to'plamlari, sahnani jihozlash.

Darsning borishi:

1. Anvar Obidjon to'plamlari ko'rgazmasi tashkil etiladi. O'quvchilar kitoblarni qo'llariga olib, varaqlab ko'radilar, tomosha qiladilar.

O'quvchilarga to'plamlarini ko'rishlaridan oldin quyidagi topshiriqlar beriladi:

- *Anvar Obidjonning qanday to'plamlari bor?*
- *SHoir to'plamlarining nomini bilib oling.*
- *O'zingizda qiziqish uyg'otgan to'plamni varaqlab o'rganing.*

2. Anvar Obidjon hayoti va ijodi haqida suhbat o'tkaziladi:

- *Anvar Obidjon kim ekan?*
- *Uning qaysi she'r va asarlarini o'qigansiz?*
- *SHoir haqida yana nimalarni bilib oldingiz?*

Shoir haqida o'quvchilarning qiziqishlarini hisobga olib ma'lumot beriladi:

- O'zbekiston xalq shoiri Anvar Obidjon 1947- yil 8- yanvarda Farg'ona viloyatining Oltiariq tumanida tug'ilgan. Uning

“Shkafcham” she’ri 6-sinfda o’qib yurgan vaqtlarida “G’uncha” jurnalida bosilgan.

– Siz Anvar Obidjonning qaysi to’plamlari nomini bilib oldingiz?

– “Ona yer”, “Bahromning hikoyalari”, “Ey yorug’ dunyo”, “Ketmagil”, “Olovjon va uning do’stlari”, “Bezgakshamol”, “Masxaraboz bola”, “Juda qiziq voqea” va boshq.

– Adibning “Qo’ng’iroqli yolg’onchi”, “Pahlavonning o’g’irlanishi”, “Topsang hay-hay”, “Navro’z va boychechak” kabi pesalari “Yosh tomoshabinlar teatri”da sahnalashtirilgan.

– Anvar Obidjonning kino qilingan qaysi asarlarini bilasiz?

– “Tilsimoy – g’aroyib qizaloq”, “Dahshatli meshpolvon” va boshq.

3. Anvar Obidjonning sahna asarlaridan parchalar namoyish qilish. Bunda “Navro’z va boychechak” pesasidan parcha olish mumkin.

4. O’quvchilar o’zlari qiziqib tanlagan to’plamlari bo’yicha guruhlariga bo’linishadi.

1-guruh. “Bulbulning cho’pchagi”

2-guruh. “Bezgakshamol”

3-guruh. “Oltiariq hangomalari”

4-guruh. “Erliklar”

5-guruh. “Masxaraboz bola”

5. Guruhlar taqdimoti. Har bir guruh o’zlari tanlagan to’plamlardan she’r, latifa, ertak-pesalardan parchalar o’qib beradi. 1-guruh taxminan “Fatxullaning kurkasi”, “Yirtqich” she’rlarini, 2-guruh “Obbo, kalamush-ey!”

(Kalamushvoy,

Kalamush,

Savoding sal

CHalamish.

Yoz desalar

“Temir” deb.

Sen yozasan

Kemir deb),

“Masxaraboz bola”, 3-guruh “Karnay qo‘shig‘i”, “CHigirtka qo‘shig‘i”, 4-guruh “Tuzdonda yozilgan she‘r”, “Partada yozilgan she‘r”, 5-guruh “Bezori”, “Handalak”, “Turp”, “Kalish afsonasi”

(Seni kiyib olishib,

Rosa kezib yurishdi.

Yo‘lakdagi xaslarni,

Dangal ezib yurishdi.

Kalishvoy.

Pisand qilmay qararding.

Eh, o‘zingdan pastlarga,

Axir seni yoqishdi

Qo‘shib o‘sha xaslarga,

Kalishvoy) kabi she‘rlarni o‘qishadi. She‘rni ifodali o‘qib bergan o‘quvchi rag‘batlantiriladi.

6. O‘qilgan she‘rlar yuzasidan suhbat:

- Anvar Obidjon nimalar haqida she‘r yozgan?
 - “Partada yozilgan she‘r” kim haqida ekan?
 - Handalak kim haqida so‘zlab berdi?
 - Bo‘rining gaplari rostmi?
 - Masxaraboz bola nima uchun “burnimni berib turaman” dedi?
- Burnini berib tursa, qiziqchi bo‘lib qoladimi?

7. O‘qituvchi shoir she‘rlaridan o‘zi o‘qib beradi:

Ulug‘bekning o‘g‘li bilan vidolashuvi

Taxt o‘tkinchi, e nodon,

Men ketdim, sen yashayver.

Ilmsiz yurt – biyobon,

Men ketdim, sen yashayver...

SHoirning Jaloliddin Manguberdi, shoir Miraziz A‘zam, yozuvchi Tog‘aymurod va boshqalar haqidagi she‘rlaridan o‘qib berish ham mumkin.

O‘qituvchi aytilgan she‘rlar yuzasidan suhbat uyushtiradi.

8. Krossvord yechish.

Topshiriqlar:

Bo‘yiga: 1. *She‘r yozadigan odam.*

Eniga: 2. *SHoir yozadigan janr*. 3. *SHoirning ismi*. 4. *SHoirning familiyasi*.

9. Uyga vazifa. Keyingi darsdagi sinfdan tashqari o'qish uchun asarlar tavsiya qilinadi, Anvar Obidjon she'rlaridan yod olib kelish topshiriladi, sahna asarlarini rollarga bo'lib o'qishga tayyorlanib kelish, she'r va sahna asarlari mazmuniga mos rasmlar chizish vazifa qilib beriladi. O'quvchilarning o'zlari ham she'r yozib kelishlari mumkinligi aytiladi.

10. Darsni yakunlash. O'qituvchi keyingi STO' darsida qaysi bolalar yozuvchilari ijodi bilan tanishishni istashlarini so'raydi. Darsda faol ishtirok etgan o'quvchilar rag'batlantiriladi.

Sinfdan tashqari o'qish darslarini rejalashtirish va STO' uchun tavsiya etiladigan adabiyotlar

Boshlang'ich ta'lim jarayonida o'quvchilar badiiy va ilmiy-ommabop kitoblarni mustaqil o'qiy va tanlay oladigan, ularning mazmun-mohiyatini tushunadigan bo'lishlariga erishish lozim. Bu jarayonda o'quvchilarning faqat kitoblarninggina emas, balki gazeta va jurnallar mutolaasiga ham qiziquvchan faol kitobxon bo'lishlariga e'tibor qaratiladi.

Mavjud dasturlarda sinfdan tashqari o'qish davomida o'quvchilar egallashi zarur bo'lgan bolalar yozuvchilarining asarlarini tanlay bilish, mustaqil o'qigan kitoblarni, ulardagi qahramonlarning xatti-harakatlarini baholash, asar syujetidagi muhim o'rinlarni ajrata olish, sinfdan tashqari o'qish kundaligi yuritish kabi ko'nikmalarni egallash belgilab berilgan.

Sinfdan tashqari o'qish, o'z navbatida, qiziqarli va o'ziga jalb etadigan faoliyat bo'lib, o'quvchilarning bilimi va dunyoqarashini kengaytiradi, kundalik hayotga faol munosabat uyg'otadi. SHuning uchun ham bu xildagi darslarning qurilishi ham xilma-xil bo'ladi.

Sinfdan tashqari o'qish darslarida o'quvchilar o'qigan kitoblari hisobga olinadi, yangi kitoblar tavsiya etiladi. Mustaqil mutolaa qilingan asarlar yuzasidan o'tkaziladigan suhbatlarda asar mavzusi, janri, kompozitsion tuzilishi, syujet qurilishi, qahramonlar timsoliga

oid tahlil elementlari o'qituvchi savollari asosida o'quvchilar ongiga singdirila boriladi.

Sinfdan tashqari o'qish darslarida ham kirish va yakuniy suhbatlar o'tkaziladi. Darslar rejasi butun o'quv yili uchun oldindan tuzilishi lozim.

Sinfdan tashqari o'qishning asosiy vazifasi bolalarni mustaqil amaliy faoliyatga o'rgatish, bilimni bo'yitish va o'qish ko'nikmalarini takomillashtirishdir. O'quvchilarga sinfdan tashqari o'qish darslarida o'qishlari zarur bo'lgan kitoblar, ular bilan tanishish tartibi yuzasidan ko'rsatmalar beriladi. Maktab kutubxonasi bilan birgalikda kitob ko'rgazmalari tashkil etiladi. Bu jarayonda kitob muqovasi, tituli, betlarini farqlay olish, asar muallifi, nomlarini, rassomlarni tanib-bilib olish, rasm asosida asarlarning nima haqida ekanini, mazmunini aniqlashga erishish muhim ahamiyatga ega.

O'quvchilarda muayyan mavzularda tavsiya etilgan asarlar ichidan kitob tanlash va o'qish ko'nikmalarini shakllantirish, ularni o'qigan asari mazmunini qisqacha so'zlab berishga o'rgatish lozim.

O'qish mavzusi sinfda o'qiladigan asarlar mavzusi bilan uyg'unligiga, ta'lim-tarbiya birligiga, mavsumiy, bosqichli va bolalar qiziqishiga rioya qilgan holda belgilanadi hamda asarlar tanlanadi.

Bunda sinfdan tashqari o'qish uchun tanlanadigan mavzular, asosan, quyidagicha rejalashtirilishi mumkin:

1. *Gulla - yashna hur O'zbekiston!*
2. *Mustaqillik – oliy neomat.*
3. *O'zbekistonning qahramon o'g'lonlari.*
4. *Tabiat – bizning uyimiz.*
5. *Odob – oltindan qimmat.*
6. *Ona tilim – jonu dilim.*
7. *Bilim ol – hunar tanla va boshq.*

Boshlang'ich sinflarda STO' darslarini rejalashtirishda quyidagilarga asoslaniladi:

1. Mavsumiy tamoyilga va milliy an'analarimiz bilan bog'liq bo'lishi.

2. STO' darslarini sinfdan sinfga o'tgan sari bosqichli izchillik tamoyili asosida kengaytirib borish.

3. Sinfda o'qish darslarida o'rganiladigan mavzular bilan bog'liq bo'lishi.

4. Bolalar yozuvchilarining tavallud kunlari bilan bog'liq holda ularning ijodini o'rganish.

5. Bolalarning qiziqishlarini hisobga olish.

6. Adabiy jarayon bilan hamnafas bo'lishi.

7. STO' uchun beriladigan topshiriqlarning ijodiy xarakterda bo'lishi.

8. O'quvchilarda mustaqil o'qish ko'nikmalarining shakllanishiga e'tiborni kuchaytirish va rahbarlik shakllarining xilma-xil bo'lishi.

4-sinfda (STO'ning asosiy bosqichi) STO' darslarining bir yillik taxminiy rejalashtirilishi quyidagicha bo'lishi mumkin:

No	Mavzu	Tavsiya etiladigan asarlar	Ajr. soat	Vaqt
1	Vatanimni sevaman	A. Avloniy "Vatan", X. To'xtaboev "Omonboy va Davronboyning sarguzashtlari", SH. Xolmirzaev "Oqtosh" hikoyasi, O. Yoqubov "SHo'rtan gazchisi", A.Obidjon "Vatan", Q. Ota "Vatan timsoli", "O'zbe-kiston", A. Akbar "O'zbek elim", K. Turdiyeva "Vatan iqbol kutar", R. Nazar "Vatan tuyg'usi", O. To'xtash "Ona-Vatan"	1	Sentyabr
2	T. Adash-boyev – bolalar shoiri	"Biz sayohatchilar", "Arslon-bop sharsharasi", "Surnay", "Nur daryo", "Guldasta", "Olatog' – lolatog'", "Oqbura to'lqinlari", "Sovg'a", "Tuproq", "Jasorat"	1	Sentyabr
	Ustozlarni	K.Turdiyeva "Ustozlar",		

3	eʼzozlaymiz	“Boʻling harfga hurmatda”, A. Obidjon “Kitobni koʻp oʻqiydigan ukam”, S. Joʻra “Tinish belgilarining majlisi”, A. Muxtor “Hafta”, D. Matjon “Suflyor”, T. Adashboyev “Ustozlarga bagʻishlov”, “Oʻqituvchim”.	1	Oktyabr
4	Ona tilim – jonu dilim	X. Safarov “Savollarga javoblar”, M. Aʼzam “Ona tilim”, “Til darsi”, T. Adashboyev “Ona tilim” va til haqidagi hikmatlar, maqollar.	1	Oktyabr
5	Tabiatni asrang	T. Adashboyev “Toʻrt amal”, T. Yoʻldosh “Uzumlar oilasi”, “Eyrning tili”, Y. Sulaymon “Kuz”, E. Vohidov “SHaftoli”, “Terak”, “Archa”, “Majnuntol”, “Nashvati”, S. Jabbor “Koʻchatim”, M. Murodov “Dala xunuk boʻlib qoladi”, A. Akbar “Soʻrov”, R. Nazar “Yordam qushi”, R. Tolib “Tabib koʻklam”, “Orolim”, Q. Hikmat “Uch oʻrtoqning sovgʻasi”	1	Noyabr
6	Ertaklar olamiga sayohat	Yo. SHukurov “Ona mehri”, T. Gʻoyipov “Gʻani degan bolaning parvozi”, “Yana uchar ot haqida”, “Oʻqilon va ot”, “Oltin shoxli kiyik”, P. Moʻmin “Tish choʻtka, poroshok va atir sovun ertagi”, J. Rahim “Bir butun oy va oʻn ikki yulduz”,	1	Noyabr

		Z.Diyor “Yuksak tog‘, keng o‘tloq va mard O‘rtoq haqida qissa”, T. Adashboyev “Adolatli qozi”, S. Marshak “Tentak ovchi”, S. T. Aksakov “Sirli qizil gul”		
7	Qomusimiz – qonunimiz	Qambar Ota “Baxt qomusi”	1	Dekabr
8	Qushlar bizning do‘stimiz	S. Ochil “Qushlar qo‘shig‘i”, M. A‘zam “Kaklik”, “Musi–chaning arazi”, “Ikkita qora–shaqshaq va bitta qora mushuk”, “Mening vafoli qarqanog‘im”	1	Dekabr
9	Vatan posbonlari	Ernazar Ro‘zimatov “Vatan madadkor bo‘lg‘ay”, T.Adash–boyev “So‘nggi jang”, “Yo‘lchi yulduz”, A.Obidjon “Yaroq”.	1	Yanvar
10	A. Obidjon – Bolalar–ning sevimli shoiri	“Ona yer”, “Bahromning hikoyalari”, “Ey, yorug‘ dunyo”, “Olovjon va uning do‘stlari”, “Ketmagil”, “Bez–gakshamol”, “Masxaraboz bola”, “Juda qiziq voqea”, “Oltin yurakli Avtobola”, “Dahshatli Meshpolvon”, “Erliklar”, “Ajoyibxona”, “Meshpolvonning janglari”, “Alisher ila Husayn yoki uch dono va o‘g‘ri”, “Oltiariq hangomalari”, “Bulbulning cho‘pchaklari”, “Bezgakshamol – 2”	1	Fevral
	Navoiy –	Oybek “Bola Alisher”		

11	buyuk daho		1	Fevral
12	O'tmishni o'rganish – burchimiz	G'. G'ulom "SHum bola", SHoyim Bo'taev "Usta va charxpalak", Sobit G'ofurov "A'zam tut", Safar Barnoyev "Minora", E. Malikov "Xotira", M. A'zam "Temur va mulla Alibek", "Ikki Temur", "Buxoriy darsi", "Ulug'bek va O'qli Abdurahmon", "Qodiriya qasabasi va Abdulqodirning to'g'riso'zligi", T.Adashboyev "Yassaviy zurriyodlari"	1	Mart
13	Mening mehribon onajonim	K. Turdiyeva "Qush bo'lib uchgan ona", Yo. SHukurov "Ona mehri"	1	Mart
14	Navro'zi olam – yashardi olam	Nurilla Ostonov "Bahor", "Hamal", T. Adashboyev "Navro'z", "Boychechak", Erpo'lat Baxt "Moychechakning qalpog'i", Ochil To'xtash "Kuz faslida", H. Imonberdiev "Turnalar", Rustam Nazar "Gullagan olcha", Q. Muhammadiy "Bahor keldi", "Gullar" turkum she'rlari, Z. Diyor "Binafsha", A. Abdurazzoq "Dunyo".	1	Mart
15	Bor bo'lsin	S. Barnoyev "Tinchlik	1	April

	tinchlik	qo'shig'i", Q. Rahmat "Dil so'zlari", H.Olimjon "Vatan", I. Muslim "Do'stlik", O. Rasul "Tinchlik yashar"		
16	Abdurahmon Akbar ijodini o'rganamiz	"SHoir dadam haqida she'riy hikoyalar", "Kichkintoy va paxtaoy", "So'zlovchi yomg'ir", "Yozning tug'ilgan kuni", "Kuylayotgan bog", "O'yinqaroq bulutcha", "O'rdakcha", "Jonli savatcha" to'plamlari.	1	Aprel
17	Tengdoshlar hayotidan	I. Mahmudov "O'rik", E. Rahimov "Portlash", Ya. Sa'dullayeva "Ko'cha to'la bolalar", S. G'ofurov "Teshik kulcha", Yo. Rahmonova "Qasos", A. Akbar "Mish-mishvoy"	1	May

Savol va topshiriqlar:

1. Sinfdan tashqari o'qish uchun kitob tanlashda o'qituvchi qanday tamoyillarga asoslanadi?
2. Sinfdan tashqari o'qish tizimida sinfdan tashqari o'qish darslarining o'rni va rolini ayting.
3. Sinfdan tashqari o'qish darsini o'qish darsiga qiyoslang, uning xususiyatlarini ayting.
4. Sinfdan tashqari o'qish darsiga qo'yilgan asosiy talablarni sanab bering.
5. Tayyorgarlik, boshlang'ich va asosiy bosqichlardagi sinfdan tashqari o'qish darslarida o'quvchilarning mustaqil faoliyati qanday shakllanishini izohlang.

6. Sinfdan tashqari o'qish darslari rejasini ishlab chiqing. Bunda mavzu, bosqich va dars turini o'zingiz mustaqil tanlang.

Bilimlarni tekshirish uchun test topshiriqlari

1. Sinfdan tashqari o'qishning maqsadi nima?

- A. O'qish malakalarini takomillashtirish.
- B. Kitob tanlay oladigan, muntazam kitob o'qiydigan kitobxonni tarbiyalash.
- C. O'qilgan kitobni to'g'ri baholay oladigan ongli kitobxonni tarbiyalash.
- D. Barcha javoblar to'g'ri.

2. Sinfdan tashqari o'qish darslarining bosqichlari qaysi javobda to'g'ri ko'rsatilgan?

- A. Tayyorgarlik 1-bosqich, boshlang'ich 2-bosqich, asosiy 3-bosqich.
- B. Kirish suhbat, 1-bosqich asarni o'qib berish, 2- bosqich yakunlovchi suhbat, 3-bosqich.
- C. O'qituvchi o'qib beradi (1-bosqich), magnitofondan eshittiradi (2-bosqich), so'zlab beradi (3-bosqich).
- D. Rasmlarni tomosha qilish (1-bosqich), asar muallifi bilan tanishish (2-bosqich), asar muharriri bilan tanishishi (3-bosqich).

3. Sinfdan tashqari o'qish uchun kitob tanlash tamoyillarini belgilang.

- A. Tarbiyaviy, o'quvchilar yoshi va saviyasiga mosligi tamoyili.
- B. Janr va mavzu xilma-xilligi, mavsumiy tamoyil.
- C. O'quvchilarning shaxsiy qiziqishi tamoyili.
- D. A, B.

4. Sinfdan tashqari o'qishga rahbarlikning asosiy shaklini aniqlang.

- A. Maxsus sinfdan tashqari o'qish darslari.
- B. Kitobni targ'ib qilish.
- C. Yakka tartibdagi yordam.
- D. Ommaviy ishlar.

5. Sinfдан tashqari o'qishga rahbarlikning yordamchi shakllari qaysi javobda to'g'ri berilgan?

- A. Kitobni targ'ib qilish, yakka tartibdagi yordam.
- B. Maxsus sinfdan tashqari o'qish darslari.
- C. Ommaviy ishlar, kutubxonaga yozilish.
- D. A, C.

VI BO'LIM. FONETIKA, MORFEMIKA, GRAMMATIKA VA IMLOGA O'RGATISH METODIKASI

Boshlang'ich sinflarda ona tilini o'qitish metodikasining maqsad va vazifalari

Ona tili - umumta'lim maktablarida asosiy va muhim ta'limiy amaliy ahamiyatga ega bo'lgan predmet. Boshlang'ich sinf o'qituvchisining professionallik darajasi uning ona tilini o'qitish metodikasini qay darajada egallaganliklari bilan belgilanadi. Ona tili o'qitish metodikasining maqsadi talabalarni ona tili ta'limi jarayonida muvaffaqiyatli faoliyat ko'rsata oladigan, boshlang'ich sinfda mazkur predmet darlari mazmuni va tashkil etishga qo'yiladigan talablarni, ona tili ta'limining mazmuni, o'qitish metodlari haqida tushunchaga ega bo'lgan mutaxassislarni tayyorlashdan iborat. Boshlang'ich ta'lim pedagoglarini mutaxassisliklari bo'yicha maktab ta'limga muvaffaqiyatli ta'yyorlashning **vazifasiga** talabalarni ona tili o'qitish jarayonida butun qobiliyatlarini namoyon eta oladigan va ilmiy asoslangan zamonaviy metod, usul, ta'lim shakllari va vositalaridan foydalana biladigan, o'quvchilar shaxsini rivojlantirishga, shuningdek, o'quvchilarning ona tilidan bilim, ko'nikma va malakalarni egallashga qaratilgan rejalashtirilgan natijalarga erisha oladigan qilib yetishtirish kiradi.

Ona tili o'qitish metodikasini o'rganish natijasida talabalar quyidagilarni bilishi talab etiladi:

- ona tili o'qitish metodikasining maqsadini, mazmunini, metod, usul va vositalarini bilishi;
- boshlang'ich sinf ona tili dasturi mazmuni va talablarini;
- ona tili darsliklarida mavzuni o'rgatish uchun berilgan o'quv materiallarining sifatini baholay bilishi, munosabat bildiray olishi;
- o'rganilayotgan mavzuni rejalashtirishni va darsni loyihalashni; darsning maqsadini amalga oshirishga xizmat qiladigan o'qitish metodlari, usullari va vositalarini tanlay olishi va darsni olib borishi;

-ona tili va nutqni egallash, o'zlashtirishda o'quvchilar duch keladigan qiyinchiliklarni aniqlay olishi va ularni bartaraf etish yo'llarini bilishi;

-ona tili ta'limining natijalarini hamda o'quvchilar nutqining rivojlanishini baholay bilishi;

-ilm bilan amaliyotning dolzarb muammolarini tasavvur qila olishi, boshlang'ich sinfda ona tili ta'limi sohasidagi pedagogik tajribalarni tahlil qila olishi va baholay bilishi.

Boshlang'ich sinfda fonetika, morfemika, grammatika va imlo metodikasi o'quvchida lingvistik bilim asoslarini va tilning morfemik va morfologik birliklaridan, sintaktik qurilishidan o'z maqsadiga mos ravishda og'zaki va yozma nutqda to'g'ri foydalanish ko'nikma va malakalarini shakllantirishni nazarda tutadi.

Grammatikani o'qitish metodikasi bo'limi boshlang'ich sinfda ona tilining so'z strukturasini, so'z yasashida morfemalarning rolini ("So'z tarkibi"), so'zning grammatik ma'nolarini ("So'z turkumlari"), shuningdek, nutqda so'zlarning boshqa so'zlar bilan aloqasini (so'z birikmasi va gap) o'rgatish mazmunini belgilaydi, so'z yasashi hamda imlo malakalarini, morfologik va sintaktik tushunchalarni shakllantirish metodlarini o'ganadi.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarida ilmiy dunyoqarash elementlarini shakllantirishda ona tilini o'rganishning o'rni

O'quvchilarga ta'lim-tarbiya berish vazifalaridan biri ularda ilmiy dunyoqarash elementlarini shakllantirishdir. Bu vazifani hal qilishda maqsadga muvofiq ishlashning yetakchi sharti – o'quvchini shaxs sifatida muvaffaqiyatli kamol toptirishdir. Quyida ko'rsatilgan omillar tilni o'rgatish bilan bog'liq holda o'quvchilarda ilmiy dunyoqarash elementlarini shakllantirish usulini belgilaydi:

1. Tilning ijtimoiy hodisa sifatidagi mohiyati uning aloqa (kommunikativ) vazifasini ifodalashdan iboratdir. Maktabda, shu jumladan, boshlang'ich sinflarda tilni o'rgatishning yetakchi yo'nalishi o'quvchilar tomonidan tilning aloqa vazifasini bajarishini tushunishlariga erishish hisoblanadi.

2. Til bilan tafakkur uzviy bog'liq bo'lib, tafakkur so'z vositasida yuzaga chiqadi. Til tafakkurning mahsuli hisoblanib, ongdan tashqarida o'zicha yashamaydi.

3. Til va tafakkur atrofimizni o'rab olgan moddiy borliqqa nisbatan ikkilamchidir. Tafakkur tashqi dunyoning tushunchadagi ifodasi hisoblanadi. So'z tushunchaning shartli nomini o'zida aks ettiradi. Dunyoda yo'q narsa ongda ham, tilda ham bo'lmaydi. Bu holat o'quvchilarda dunyoqarashni shakllantirish asosini tashkil etadi va didaktik tamoyillardan birini, ya'ni til atrofni o'rab olgan muhitni, voqelikni kuzatish jarayonida faol bilish faoliyati vaziyatida o'rganilishini belgilaydi. Bunday yondashish dunyoqarashning asosiy masalalardan biriga, ya'ni nima birlamchi: tabiat (materiya) mi yoki ongmi degan savolga javob tayyorlash hisoblanadi; materiya – birlamchi, ong – ikkilamchi degan tushunchadan o'quvchilarning xabardor bo'lishiga yordam beradi.

4. Til – barcha tomonlari o'zaro dialektik bog'lanishda va birlikda bo'lgan murakkab, ko'p qirrali hodisa. Aloqa jarayonida tilning barcha tomonlari, uning barcha jihatlari bir-biriga o'zaro ta'sir etadi, shunday sharoitdagina til o'zining aloqa quroli vazifasini bajara oladi.

Maktabda tilning barcha tomonlari (orfoepiyasi, fonetikasi, leksikasi, grammatikasi, so'z yasalishi)ni o'zaro bog'liq holda o'rganish ona tilini o'rgatishdagi yetakchi tamoyil bo'lib, uni amalga oshirish o'quvchilarning tilni murakkab, rivojlanuvchan, o'zaro bog'langan muhim tomonlarga ega bo'lgan hodisa sifatida anglab yetishlari uchun ilmiy asos yaratadi. Tilning mohiyatini bunday idrok etish hodisalarining rivojlanuvchanligi va o'zaro bog'langan qismlardan tuzilishini tushunishga zamin hozirlaydi.

Maktab tajribasi va maxsus tekshirishlar shuni ko'rsatadiki, yuqorida qayd etilgan dastlabki qoidalarni o'quv jarayonida amalga oshirishda ijtimoiy hodisa sifatida til haqidagi bilimlar majmuasini to'g'ri tanlash, asosiy til hodisalarini va turlarini tushuntirishda o'qituvchining tutgan metodologik yo'lining aniqligi, o'quvchilar fikrlashini faollashtirish, til nazariyasini o'rgatishga asos bo'ladigan

til materialining yuqori sifatli bo'lishi kabi dalillar hal qiluvchi ta'sir etadi. Shubhasiz, har bir omil maktab tajribasida bir-biridan ajralgan holda bo'lmaydi. Aksincha, ularning bir-biriga to'g'ri, maqsadga muvofiq ta'siri ijobiy natija beradi.

Tilni ijtimoiy hodisa sifatida tanishtirish muhim ahamiyatga ega. Tilning ijtimoiy mohiyati uning aloqa vazifasini bajarishida ko'rinadi. Uning jamiyat hayotidagi ahamiyatini aniq tushunishga yordam berish uchun quyidagi jihatlariga ahamiyat berish kerak:

a) o'quv jarayonida har bir til birligining nutqimizdagi o'rnini o'quvchilar o'zlashtirishini ta'minlash zarur. O'quvchilar tilning aloqa vazifasini tilning asosiy birliklari (fonema, morfema, so'z, so'z birikmasi, gap)ning vazifasini tushunish jarayonida o'rganadilar.

b) o'quvchilarning tilning o'zaro aloqa vositasi ekanligini tushunishlari "Til har bir kishi, umuman, jamiyat hayotida qanday o'rinni egallaydi?" savoliga javob topishda ijobiy ta'sir ko'rsatadi. O'quvchilar sinfdan sinfga o'tishi bilan bu savolga javob chuqurlashib va kengayib boradi. Til kishilarning birgalikdagi mehnat faoliyatida, yangiliklarni maslahatlashib tushunishida, yangi mashinalar ixtiro qilishda zarurligi haqida misollar topib, o'z fikrlarini tasdiqlaydilar. Yoshlari ulg'aygan sari o'quvchilar odamning odam bo'lishida tilning ahamiyatini tushuna boradilar. Mehnat va nutq kishini yaratadi, uni hayvonot olamidan ajratadi. Odam mehnat jarayonida o'zining fikrlash faoliyatini rivojlantirish va nutqini o'stirish bilan o'zini doimo takomillashtirib boradi. Olamni, koinotni o'zgartira borib, kishi yanada kamol topa boradi, uning tili ham bo'yyidi. Kishilar bilan, jamiyat a'zolari bilan aloqa, munosabat, birgalikdagi mehnat har bir kishining o'sishi, rivojlanishidagi zaruriy shartlardan hisoblanadi.

v) boshlang'ich sinf o'quvchilarining tilga ijtimoiy hodisa sifatida qarashini shakllantirishda tilning kelib chiqishi, tilda yangi so'zlarning paydo bo'lishi haqida ularniig saviyasiga mos bo'lgan «sir»ni yechish (tushuntirish) ijobiy ta'sir ko'rsatadi. O'qituvchi o'quvchilarga tilning bir kishi tomonidan maxsus o'ylab chiqarilmaganini, u ibtidoiy odamlarning mehnat faoliyati bilan

bog'liq holda yaratilganini va asta-sekin rivojlanib borganini tushuntiradi: "Bizdan juda uzoq vaqtlar ilgari tilda faqat bir necha o'ngina so'z mavjud edi, kishilar atrofdagi tabiatni, narsalarni bilib, ish qurollari yaratib, nimadir ishlab chiqarganlari sari tilda yangi so'zlar paydo bo'la boshladi. Atrofimizda mavjud bo'lgan shaxs va narsalarga, ularning belgilariga, jarayonga, juda ko'p boshqa narsalarga kishilar nom qo'yganlar. Shunday qilib, til yangi so'zlar bilan bo'yidi va bo'yib bormoqda".

Tilning rivojlanishi, ayrim so'zlarning ma'nolari haqidagi bilimni boshlang'ich sinf o'quvchilari ot, sifat, son, fe'lni o'rganish jarayonida asta-sekin bilib oladilar. Bu o'rinda «So'z tarkibi» bo'limi katta imkoniyatga ega. O'quvchilar bu bo'lim materiallarini o'rganish jarayonida tilimizning yangi so'zlar bilan bo'yib borishi haqidagi muhim manbalar bilan, so'z yasalishi bilan tanishadilar. Ma'lumki, ko'pgina yangi so'zlar tilda mavjud bo'lgan so'zlar zaminida yaratiladi, tilda bor qoliplar kabi yasaladi: *limon* tipida *limonzor*, *suvchi* tipida *bo'zchi* kabi. Tilda yangi so'zning paydo bo'lishi o'zidan keyin bir xil asosli so'zlar guruhining hosil bo'lishiga sabab bo'ladi: *ishli*, *ishsiz*, *ishchi*, *ishla* kabi.

Boshlang'ich sinflarda tilning rivojlanishi haqidagi masala maxsus o'rganilmaydi. Tilga jamiyatning rivojlanishi bilan bog'liq holda rivojlanadigan hodisa sifatida ilmiy qarashga zamin yaratish muhim ahamiyatga ega. Tilning leksik tomoni boshqalariga nisbatan harakatchan, tez rivojlanadigan bo'lgani uchun, til leksikasi misolida boshlang'ich sinf o'quvchilari saviyasiga mos ravishda jamiyatning rivojlanishi bilan bog'liq holda tilning ham rivojlanishi tushuntiriladi. Tilning leksik tarkibida yuz berayotgan o'zgarishlar yuzasidan o'qituvchi va o'quvchilarning kuzatishlari bolalarda dunyoni bilish haqidagi tasavvurini shakllantirishga mos material beradi.

Kichik yoshdagi o'quvchilarning tilni o'zlashtirish jarayonini tekshirish shuni ko'rsatadiki, tilga ilmiy qarash asoslarini shakllantirish uning muhim bog'lanishlarini bilishga ham yordam beradi. Xususan, o'quvchilarning so'zning tovush tomoni bilan uning leksik ma'nosi, so'zning morfemik tarkibi bilan leksik ma'nosi,

soʻzning grammatik maʼnosi bilan uning maʼlum soʻz turkumiga tegishliligi oʻrtasidagi bogʻlanish kabilarni bilib olishi shu maqsadga xizmat qiladi. Bu bogʻlanish tilning fonetik, leksik, soʻz yasalishi va grammatik tomonlarining bir-biriga taʼsir qilishini xarakterlaydigan umumiy bogʻlanishlarning xususiy koʻrinishi hisoblanadi. Shuni taʼkidlash kerakki, oʻquvchilarning xarakterli bogʻlanishlarni tushuntirishlari tilni egallash nuqtai nazaridagina emas, balki dunyoqarashlarini shakllantirishda ham katta ahamiyatga ega.

Tildan bilim berishda oʻquvchilarning hayotiy tajribasiga tayanish muhimdir. Oʻqituvchi nazariy xarakterdagi umumlashtirish zarur boʻlgan daliliy materiallarni yigʻish bosqichida ham, berilgan bilimlarni amaliyotga tatbiq etish uchun ham bolalarning hayotiy tajribasiga, nutqqa oid amaliyotiga tayanadi. Tilga oid bilimni oʻrganish natijasida oʻquvchilar nutq faoliyatining sifati oʻzgaradi, ongliligi ortadi. Tilni oʻrganishni hayot bilan bogʻlash dunyoning moddiyligini tushunishga asos yaratadi. Bu bilan bir paytda ona tili darslarining asosiy vazifalaridan biri boʻlmish oʻquvchilarda toʻgʻri kuzatish va oʻz fikrlarini ogʻzaki va yozma shaklda aniq bayon etish koʻnikmasini oʻstirish masalasi hal qilinadi. Bunda oʻqituvchidan oʻquvchilarda mantiqiy fikrlash koʻnikmasini shakllantirishga alohida eʼtibor berish talab etiladi.

Mantiqiy tafakkur keng maʼnoda hodisalarning boshqa hodisalar va jarayonlarga bogʻliqligini hisobga olib, ularni har tomonlama mavjud belgilari yigʻindisi bilan rivojlanishda koʻrish koʻnikmasini taʼriflaydi. Tafakkurning bunday sifati oʻquvchilarda asta-sekin shakllana boradi va oʻz navbatida, ular kuzatish jarayonida dalillarni topish, ularni tahlil qilish va oʻrganiladigan hodisalarning ayrim tomonlari oʻzaro bogʻliqligini aniqlash, taqqoslash va umumlashtirish koʻnikmasini egallab boradilar. Keyingi yillarda oʻquvchilarning oʻquv faoliyati tobora izlanish xarakteriga ega boʻlmoqda. Tilni oʻrganishda boshlangʻich sinf oʻquvchilari uchun ayrim qoida va aniqliklarni yodlab olish emas, balki atrofdagi hayotni kuzatish asosida oʻquvchilarning oʻzlari «topgan» yoki adabiy manbalardan tayyor olingan til materialini

maqsadga muvofiq analiz va sintez qilish yetakchi hisoblanadi. O'rganiladigan grammatik va so'z yasashiga oid, leksik tushunchalarning mavjud belgilarini aniqlash jarayonida faol qatnashish, bilib olingan dalillarni o'xshash va farqli tomondan qiyoslash, shuningdek, o'rganilgan nazariy bilimlarni har xil nutqiy faoliyatga ijodiy tatbiq etish – bularning barchasi o'quvchilarda dialektik fikrlash ko'nikmasini o'stirish uchun zamin va shart-sharoit yaratadi. Bunda muhim omillardan biri o'quvchilarning aqliy faoliyatini o'qituvchi tomonidan maqsadga muvofiq boshqarish, ularda orfografik, grammatik yoki leksik-uslubiy vazifalarni hal qilishning umumiy metodlarini shakllantirish hisoblanadi.

Ona tilini o'rganish jarayonida o'quvchilarda ilmiy dunyoqarash asoslarini shakllantirish masalasini hal qilishda maktabda ona tilini o'rgatishga asos bo'ladigan material alohida qimmatga ega. Materialning haqiqiy tomoni, uning g'oyaviy yo'nalishi va badiiy ifodaliligi o'quvchilarning fikrlash faoliyatiga, his-tuyg'ulariga ta'sir etadi, atrof-muhit haqidagi bilimlarini kengaytiradi, tilga va uni yaratgan xalqqa qiziqishini tarbiyalaydi, o'quvchilarning umumiy taraqqiyoti darajasini o'stiradi va ularning shaxsiy sifatlarining, dunyoqarashlarining shakllanishiga ta'sir ko'rsatadi. Keyigi yillarda maktab ona tili darsliklari va o'qituvchilar uchun nashr qilingan qo'llanmalar material mazmuniga qo'yilgan talablar anchagina ortdi. Materialning asosiy mezonlari matn va alohida gaplarning bilimni bo'yituvchi qimmat, leksik-uslubiy aniqligi, mavzu jihatdan xilma-xilligi, hayotning turli tomonlari bilan bog'lanishi, matnlarning g'oyaviy-mavzuviy yo'naltirilganligi, kichik yoshdagi o'quvchilarga mosligidir.

Shunday qilib, tilni o'rganish jarayonida kichik yoshdagi o'quvchilarda ilmiy dunyoqarash asoslarini shakllantirishga o'qituvchining metodologik yondashuvi, o'quvchilar o'zlashtiradigan ijtimoiy hodisa sifatida rivojlanib boruvchi til haqidagi bilimlar majmuasi, o'quvchilar o'rganib oladigan bilish usuli, tilni o'rganishga asos bo'ladigan materialning bilim berishdagi, g'oyaviy-siyosiy va badiiy qimmatini hal qiluvchi ta'sir ko'rsatar ekan.

O'quvchilarda dunyoqarash asoslarini shakllantirish ko'p qirrali jarayon bo'lib, u maktabda va maktabdan tashqarida olib boriladigan o'quv-tarbiyaviy ishlarning barcha tizimida hal qilinadi.

Boshlang'ich sinf o'quvchilariga ona tilini o'rgatishning lingvistik asoslari

Maktabda o'quv predmeti sifatida tilni o'rganish tizimi tilning barcha tomonlarini, ya'ni fonetikasi, leksikasi, so'z yaslishi va grammatikasi (morfologiya va sintaksis)ning o'zaro ichki bog'lanishlariga asoslanadi.

Tilning barcha tomonlari o'zaro bog'lanishining ko'p qirraliligi va murakkabligi, ularning dialektik birligi, avvalo, uning aloqa vositasidagi vazifasida namoyon bo'ladi. Aloqa vositaligi tilning muhim xususiyati, asosidir. Bu vazifani tilning har bir qismi boshqa qismlar bilan o'zaro bog'lanishda bajaradi. Har bir so'zga xos bo'lgan tovush shakli kishilarga aloqa uchun imkoniyat yaratadi. Ammo so'zning tovush qurilishi, shakli mazmunsiz aqlga to'g'ri kelmaganidek, o'zicha yashamaydi. Istalgan tovushlar yig'indisi emas, balki ma'lum ma'no bildiradigan tovushlar yig'indisigina aloqa maqsadiga xizmat qilishi mumkin.

Ma'lumki, ma'no bildiradigan tovushlar muayan tartibdagi yig'indisi so'zdir. Tilning lug'at boyligi, leksikasi fikr ifodalash uchun xizmat qiladigan o'ziga xos qurilish materialidir.

Tilning lug'ati qanchalik boy bo'lsa ham grammatikasiz u o'lik hisoblanadi. Tilning lug'at boyligi o'z-o'zicha aloqa vazifasini bajarmaydi. Aloqa maqsadida xizmat qilish uchun lug'at boyligidagi so'zlar bir-biri bilan grammatik jihatdan o'zaro bog'lanib, gap hosil qiladi. Mana shu tuzilgan gap orqali fikr ifodalanadi.

Tilning har bir tomonining xususiyati undagi til birliklarining o'ziga xosligida namoyon bo'ladi. Fonetika uchun bunday til birligi nutq tovushlari, fonemalar; leksikologiya uchun ma'nosi va qo'llanishi nuqtai nazardan so'z; grammatika uchun so'z shakllari,

shuningdek, soʻz birikmasi va gap; soʻz yasalihi uchun morfema, tuzilishi va yasalihi jihatdan soʻz hisoblanadi.

Soʻz, soʻz birikmasi va gap grammatik tomondan koʻpgina xususiyatlarga ega. Soʻzning oʻz morfemik qurilishi, oʻzining soʻz yasalihi turi, biror grammatik kategoriyasi (shaxs, son, egalik, kelishik va boshq.), maʼlum sintaktik vazifasi bor. Soʻz birikmasi ham soʻz kabi soʻz oʻzgarishi (koʻproq ergash soʻz oʻzgaradi) shakllariga ega. Gap oʻz qurilishiga koʻra soʻzdan sifat jihatdan farqlanadi: soʻz oʻzi alohida kelganda mustaqil maʼno anglatmaydigan morfemalardan tuziladi, gapni tashkil etuvchi qismlar esa gapdan tashqarida ham mustaqil leksik maʼno bildiradi, gap tarkibida esa uning maʼnosi yana oydinlashadi. Gap va soʻz birikmasi “qurilish materiali” sifatida xilma-xil tuzilgan soʻzdan foydalanadi. Gap uchun qator sintaktik xususiyatlar, shuningdek, tugallangan ohang ham xarakterlidir.

Shunday qilib, tilning har bir jihatining oʻziga xos xususiyatini koʻrib chiqishning oʻzi ularning oʻzaro munosabatini, bir-biriga oʻtishining murakkabligini koʻrsatadi. Tilshunoslik fani boʻlimlari oʻrtasidagi munosabatlar ham shunga oʻxshash murakkabdir.

Fonetika, leksikologiya bilan ham, grammatika bilan ham bogʻlanadi. Tovushlar, fonemalar, boʻgʻinlar tilda alohida emas, balki maʼlum leksik maʼno bildiradigan soʻz tarkibida yashaydi.

Fonetikaning sintaksis bilan bogʻlanishi, xususan, har bir gapda maʼlum ohangda boʻlishida koʻrinadi. Grammatik va semantik jihatdan bogʻlangan soʻzlar majmuasi maʼlum ohangga ega boʻlsagina gap hisoblanadi. Bunda gapning mazmuni soʻzlovchining gapda ifodalangan ohangiga bogʻliq boʻladi. Shunday qilib, ohang gapda soʻz tartibi, yordamchi soʻzlardan foydalanish, soʻz oʻzgartishlar bilan birga gap tuzish usullaridan biri sifatida xizmat qiladi.

Leksikologiya soʻz yasalihi bilan jips bogʻlanadi: birinchidan, tilning lugʻat tarkibi, asosan, tilda mavjud boʻlgan soʻzlardan yangi soʻzlar yasalihi hisobiga toʻldirilib, boʻyib boradi; ikkinchidan,

yasalgan soʻzlarning leksik maʼnosi yasama negizning moddiy maʼnosiga asoslanadi.

Morfologiya leksikologiya va soʻz yasalishi bilan jips bogʻlangan. Morfologiya, asosan, soʻzning grammatik xususiyatlarini oʻrganadi. Soʻzning grammatik maʼnosi doimo leksik maʼnosi bilan birga namoyon boʻladi, har bir soʻz, bir tomondan, shu soʻzga tegishli boʻlgan maʼlum oʻziga xos leksik-grammatik guruhning belgilarini bildiradi, ikkinchi tomondan, u soʻzning oʻz leksik maʼnosi boʻladi. Soʻzdagi mana shu umumiy birlik morfologiyada, leksikadan ajralmagan holda, leksika zaminida oʻrganiladi.

Soʻz uchun muqarrar morfemik tarkibi xarakterli boʻlib, bunga soʻzning leksik maʼnosi va qator grammatik belgilari bogʻliq boʻladi. Yangi soʻz qaysi usul bilan yasalmasin, u doim grammatik shakllanadi va oʻzining leksik maʼnosiga ega boʻladi. Har bir soʻz turkumida soʻz yasalishining xarakterli xususiyatlari mavjud. Soʻzning morfemik tarkibi va yangi soʻz yasalish usullari tilshunoslik fanining soʻz yasalishi boʻlimida, grammatika va leksikologiyadan ajratilmagan holda oʻrganiladi.

Morfologiya va sintaksis har tomonlama oʻzaro bogʻlanadi. Morfologiyada, asosan, soʻzlarning grammatik maʼnosi va uni ifodalash shakllari oʻrganiladi; sintaksisda soʻzlarni oʻzaro bogʻlanib soʻz birikmasi va gap hosil qilish usullari, shuningdek, gap turlari, ularning mazmuni va ishlatilishi oʻrganiladi. Soʻz morfologiyada ham, sintaksisda ham oʻrganiladi, ammo oʻrganish obʼekti har xil boʻladi. Sintaksisning oʻrganish obʼekti gapdir; unda soʻz gap yoki soʻz birikmasida boshqa soʻzlar bilan maʼno va grammatik jihatdan bogʻlangan holda oʻrganiladi. Morfologiyada soʻz gapdan tashqarida ham oʻrganilishi mumkin; soʻzga muayyan leksik-grammatik guruhga kiradigan soʻzlar bilan oʻzaro munosabati nuqtai nazaridan qaraladi. Morfologiya va sintaksisda soʻzga bunday har xil yondashish ularning bir-biriga bogʻliqligini inkor etmaydi, aksincha, ular soʻz va gapning oʻzida yashaydi. Soʻzlar soʻz oʻzgarish tizimiga ega boʻlgani tufayli gaplar aloqa vazifasini bajaradi. Shakl yasalishi va soʻz yasalishi morfologiyada oʻrganiladi, ammo gapda tatbiq

etiladi, soʻzlarning oʻzaro bogʻlanish qoidalarini oʻrganish esa sintaksis sohasiga taalluqlidir. Soʻz birikmasi tarkibidagi soʻzlarning oʻzaro bogʻlanish usulini aniqlashda shu soʻz birikmasiga kirgan soʻz turkumining morfologik xususiyatlari hisobga olinadi. Bular morfologiya va sintaksisda bir-biri bilan bogʻliq holda oʻrganiladigan til hodisalarining ayrimlaridir. Bu aniq misollar morfologiya va sintaksis bir-birini taqozo qilsa ham, grammatikaning mustaqil boʻlimi ekanini taʼkidlash uchun yetarli.

Keltirilgan fikrlar boshlangʻich sinf oʻquvchilariga ichki bogʻlanishni hisobga olgan holda ona tilini oʻrgatish metodikasini belgilaydi.

1. Tilning barcha (leksik, fonetik, soʻz yasash, grammatik) tomonlari oʻzaro bogʻliqligini va ularning har biri oʻziga xos xususiyatlarga ega ekanini hisobga olib, oʻquvchilar tilni ongli oʻzlashtirishlari uchun tilning har bir tomoni xususiyatlarini va ular oʻrtasidagi bogʻlanishni oʻzlashtirishlari zarur.

1-4-sinflarda ona tilini oʻrganish tizimi fonetika, leksikologiya, soʻz yasalishi va grammatikaning oʻzaro bogʻlanishi mohiyatini hisobga olgan holda tuziladi. Bu hol dastur materiallarini oʻrganish tartibini belgilashda ham, taʼlim mazmunini (dastur boʻlimlari oʻrtasidagi uzviy bogʻlanishni) aniqlashda ham hisobga olinadi.

2. Tilning barcha jihatlarining bir-biriga taʼsiri uning aloqa quroli vazifasida namoyon boʻladi. Tilning asosiy birligi sifatida aloqa maqsadida soʻzni toʻgʻri talaffuz qilish yoki yozish, shu tilda soʻzlashuvchi barcha kishilarga bir xilda tushunarli boʻlishi, gapda grammatik jihatdan toʻgʻri shakllantirilishi kerak.

Shularni hisobga olib, kichik yoshdagi oʻquvchilar tilning talaffuzi, grafik, leksik, soʻz yasalishi va grammatik tomonlarining oʻzaro bogʻlanishi mohiyatini tushunishlari uchun dastur materialini oʻrganishda tilning aloqa vazifasi yetakchi ekani nazarda tutiladi, yaʼni kishilar bilan aloqa jarayonida tilning barcha tomonlari birgalikda foydalanilishi hisobga olinadi. Shu maqsadda tilning fonetik tomonini oʻrganishda soʻzning maʼno va talaffuz jihatdan

birlik hosil qilishini, tovushning soʻz maʼnosini farqlashdagi oʻrnini tushuntirishga katta ahamiyat qaratiladi.

“Soʻz va soʻzning maʼno munosabati”, “Soʻz va soʻz tarkibi”, “Soʻz maʼnolari” (shaxs, narsa, belgi, miqdor, tartib, harakat bildirgan soʻzlar), “Soʻz turkumlari” mavzulari oʻtilayotganda oʻquvchilar tomonidan soʻzning talaffuzi, leksik maʼnosi, morfologik tarkibi, grammatik belgilari, yasalishi, nutqda ishlatilishi va yozilishini yaxlit tushunishga asosiy diqqat qaratiladi. Bunda oʻqituvchi soʻzning nom boʻlib xizmat qilishini ham, morfemik tarkibi va leksik maʼnosining bir-biriga taʼsirini ham oʻquvchilarning tushunib olishlariga erishishi lozim.

“Gap” mavzusini oʻrganish vaqtida esa ishning asosiy yoʻnalishi nutqda gapning til birligi sifatidagi vazifasini tushuntirish va oʻquvchilarda ogʻzaki va yozma nutqlarida gapdan foydalanish koʻnikmasini shakllantirish hisoblanadi.

Maktabda tilning barcha tomonlarini bir-biri bilan bogʻliq holda oʻrganish ona tilini oʻrgatishning yetakchi metodik tamoyili hisoblanadi. Buni amalga oshirish til rivojlanuvchan, bir-biriga oʻzaro taʼsir etadigan tomonlari mavjud boʻlgan murakkab hodisa ekanini tushuntirishda ilmiy asos hisoblanadi.

Boshlangʻich sinflarda ona tilini oʻrgatishning mazmuni va vazifalari

Maktablarda ona tili oʻrgatishning mazmuni jamiyat rivojlanishining hozirgi bosqichida davlatimizning maktab oldiga qoʻygan vazifasiga moslangan. Bu vazifalar qoʻp qirrali boʻlib, ularni bajarish oʻquvchilar ongini oʻstirishga, ularga gʻoyaviy-siyosiy, axloqiy, estetik va mehnat tarbiyasini berishga yoʻnaltirilgan. Ona tilini oʻrgatish natijasida oʻquvchilarda oʻz fikrini grammatik toʻgʻri, uslubiy aniq, mazmunli, ohangga rioya qilib ifodalay olish va uni imloviy toʻgʻri yoza olish koʻnikmalari shakllantiriladi. Bu vazifa oʻquv predmeti sifatida oʻzbek tilining oʻziga xos xususiyati boʻlib,

o'quvchini shaxs sifatida shakllantirishga yo'naltirilgan umumta'lim vazifalari bilan bog'liq holda amalga oshiriladi.

Ona tili kursida beriladigan bilimlar mazmunini o'zbek tilining tovush tuzilishi va yozma nutqda tovushlarni ifodalash usullari haqidagi (fonetik va grafik); so'zlarning o'zgarishi va gapda so'zlarning bog'lanishi haqidagi (grammatik, ya'ni morfologik va sintaktik); so'zning morfemik tarkibi va so'z yasash usullari haqidagi (so'z yasashiga doir); so'zlarning leksik-semantik guruhi haqidagi (leksikologik); o'zbek tilining to'g'ri yozuv tamoyillari va tinish belgilarining ishlatilishi haqidagi (orfografik va punktuatsion) bilimlar tashkil etadi. Bu bilimlar, birinchidan, grammatik, fonetik, so'z yasashiga oid tushunchalarda, ikkinchidan, grafik, orfografik, punktuatsion qoidalarda namoyon bo'ladi. Bundan tashqari, o'zbek tili kursi fonetik, grafik, morfologik, sintaktik va boshqa ko'nikma va malakalarni ham o'z ichiga oladi.

Tilni o'rganish jarayonida o'quvchilarda boshqa ko'pgina o'quv predmetlari uchun umumiy bo'lgan ko'nikmalar (predmetlararo ko'nikmalar)ni hosil qilish ustida ham ish olib boriladi. Pedagogikada bunday predmetlararo ko'nikmalarga analiz, sintez, abstraktlashtirish (til hodisalarini fikran tasavvur etish), umumlashtirish, guruhlash, taqqoslash kabilar kiradi. Ushbu ko'nikmalarni o'quvchilarda shakllantirish ustida maqsadga muvofiq ishlash ularning o'quv faoliyatini faollashtirishga, bilimlarini muvaffaqiyatli egallashlariga imkoniyat yaratadi. Ona tili kursidan hosil qilinadigan maxsus ko'nikmalar bilan predmetlararo ko'nikmalar, bir-biridan ajratilmagan holda o'quv-tarbiyaviy jarayonda shakllantiriladi.

Beriladigan bilim va o'quvchilarda hosil qilinadigan maxsus ko'nikma hamda malakalar maktab ona tili dasturida va davlat ta'lim standartida qayd etilgan.

Boshlang'ich sinflarda o'rganish uchun tilni ongli egallashga va o'quvchilarda grafik va imloviy malakalarni shakllantirishga zamin bo'ladigan bilimlar tanlangan. Fonetika va grafika sohasida o'quvchilar so'zning tovush tarkibini, unli va undosh tovushlarning

o'ziga xos xususiyatlarini, so'zda tovushning ma'noni farqlashdagi ahamiyatini to'g'ri tushunishga imkon beradigan bilimlarni o'zlashtiradilar, shuningdek, ularga so'zning tovush va grafik shakli o'rtasidagi nisbat (bog'lanish)ni ongli aniqlash, so'zni to'g'ri yozish imkoniyati yaratiladi. Morfologiya sohasidan ham so'zni ongli o'zlashtirish, uni to'g'ri ishlatish uchun katta amaliy ahamiyatga ega bo'lgan bilimlar tanlangan. Boshlang'ich sinf o'quvchilari 1- sinfdan boshlab so'z turkumlari (ot, sifat, son, kishilik olmoshi, fe'l)ni har xil saviyada o'rganadilar.

Sintaksisdan dasturga nutq birligi sifatida gap haqidagi, gapda so'zlarning bog'lanishi, bosh va ikkinchi darajali bo'laklar haqidagi bilimlar kiritilgan. So'zning morfemik tarkibi yuzasidan har bir morfemaning muhim belgilarini, ularning ahamiyati va so'zda bir-biriga ta'sirini boshlang'ich sinf o'quvchilari tushunadigan va so'zlarni to'g'ri yozishda foydalanishlari uchun zarur bo'lgan hajmda ma'lumot berilgan.

Dasturda "Leksika" bo'limi 1-3- sinflarda alohida berilmagan, ammo o'quvchilar so'zlarning leksik-semantik guruhlarini (sino-nimlar, omonimlar, antonimlar, uyadosh so'zlar, iboralar) haqida, ularning leksik ma'nolari haqida so'z turkumlari va so'z tarkibini o'rganish jarayonida ma'lumot oladilar. 4-sinfda esa "So'z va uning ma'no munosabati" mavzusida egallagan elementar amaliy tushunchalariga asoslanib oldingi sinflarda so'z ma'nosi yuzasidan bajargan ishlarini tartibga soladilar.

Boshlang'ich sinflar ona tili kursi 1-4-sinflarda tilning hamma tomonlarining o'zaro bog'liq holda o'rganilishini hisobga olib tuzilgan, har bir sinfda fonetika, leksika, grammatika va so'z yasalishi haqida elementar bilim beriladi. Kursning bunday qurilishi tilning barcha tomonlarini bir-biriga o'zaro ta'sir etadigan bir butun hodisa sifatida o'rganishni taqozo etadi. Tilni o'rganishga bunday yondashish ta'lim jaryonini o'quvchilar nutqini o'stirish vazifasini hal etishga yo'naltirish imkonini beradi.

Dasturning "Grammatika, imlo va nutq o'stirish" bo'limi har bir sinfda quyidagicha qismlarni o'z ichiga oladi: "Tovushlar va harflar",

“So‘z”, “Gap”, “Nutq va matn”, “Bog‘lanishli nutq”. Asosiy mavzular bosqichli izchillik tamoyiliga asoslanib, har to‘rt sinfda o‘rganiladi. Har bir sinfda yetakchi mavzular ajratiladi. 1-2-sinfda fonetika va grafikaga oid mavzularni o‘rganishga katta o‘rin beriladi, chunki o‘quvchilar o‘qish va yozish jarayonini egallaydilar. 3- sinfda so‘zning morfemik tarkibi va gapni o‘rganish muhim hisoblanadi. So‘z yasalishiga doir bilimlar asosida o‘quvchilarda so‘zning leksik ma‘nosiga, undan nutqda foydalanishga ongli munosabat o‘sadi. 4-sinfda so‘z turkumlarini o‘rganish birinchi o‘ringa qo‘yiladi (morfologik bilim chuqurlashtiriladi, otlarning egalik va kelishik qo‘shimchalarini, fe‘llarning tuslovchi qo‘shimchalarini to‘g‘ri yozish malakalari shakllantiriladi). Bu bosqichda ham so‘zning leksik-semantik ma‘nosiga asoslanilgan holda turkumlarga ajratiladi va asosiy o‘quv faoliyati o‘quvchilarning nutqini bo‘yitish, bog‘lanishli nutqini rivojlantirishga yo‘naltiriladi.

Bog‘lanishli nutq ustida to‘rt yil davomida grammatik va orfografik materiallarni o‘rganish bilan bog‘liq holda reja asosida ish olib boriladi.

Ona tili darslarida til hodisalari ma‘nosi (semantikasi), qurilishi, vazifasi jihatidan o‘rganiladi.

O‘zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishgan kundan boshlab jamiyatni isloh qilish siyosatini kun tartibiga qo‘ydi. Barcha sohalardagi kabi ta‘lim sohasini isloh qilish siyosati ham izchillik bilan amalga oshirila boshlandi.

Boshlang‘ich ta‘lim bo‘yicha Yangi tahrirdagi Davlat ta‘lim standarti ham mustaqillik davridagi tajribalar natijasi sifatida maydonga keldi. U boshlang‘ich ta‘lim darsliklari va metodik qo‘llanmalarining yangi avlodini yaratishda dasturulamal vazifasini o‘tamoqda.

Boshlang‘ich ta‘lim Davlat ta‘lim standartining “Kirish” qismida “Boshlang‘ich ta‘lim jarayoni bolaning mantiqiy tafakkur qila olish salohiyati, aqliy rivojlanishi, dunyoqarashi, kommunikativ savodxonligi va o‘z-o‘zini anglash salohiyatini shakllantirishga, jismonan sog‘lom bo‘lishga, moddiy borliq go‘zalliklarini his eta

olishga, go'zallik va nafosatdan zavqlana olish, milliy urf-odatlarini o'zida singdirish va ardoqlash, ularga rioya qilishga o'rgatadi", – deb alohida ta'kidlangan.

Boshlang'ich ta'lim oldiga qo'yilgan bu kabi talablarni amalga oshirish ta'lim mazmunini aniq belgilab olishni, o'qitishga yangicha yondashuvni taqozo etadi.

Davlat ta'lim standartida ta'kidlanganidek, "Boshlang'ich ta'lim bosqichida davlat va jamiyat tomonidan qo'yiladigan talab"da ta'lim sohalari bo'yicha o'zaro muvofiqlik, mutanosiblik, uyg'unlik to'la ta'minlangan bo'lmog'i kerak. Shu jihatdan boshlang'ich ta'lim standartini belgilash ta'lim jarayonining tarkibini va xuddi shu tarkib komponentlarining mazmunini modernizatsiyalash, boshlang'ich ta'lim jarayonida yangi, zamonaviy pedagogik texnologiyani qo'llash imkonini beradi.

Boshlang'ich sinflarda ona tili ta'limi mazmuni ta'limning mazkur bosqichiga qo'yilgan talablardan kelib chiqib belgilanadi.

"Ta'lim to'g'risida"gi qonunda *"Boshlang'ich ta'lim umumiy o'rta ta'lim olish uchun zarur bo'lgan savodxonlik, bilim va ko'nikma asoslarini shakllantirishga qaratilgandir"*, deyiladi. Shundan kelib chiqqan holda "Boshlang'ich sinflarda ona tili ta'limining maqsadi, vazifalari sifatida DTSda quyidagilar belgilab berilgan:

1. ...bolaning tafakkur qilish faoliyatlarini kengaytirishga, erkin fikrlay olish, o'zgalar fikrini anglashi, o'z fikrini og'zaki va yozma ravishda bayon qila olishi, jamiyat a'zolari bilan erkin muloqotda bo'la olish ko'nikma va malakalarini rivojlantirish.

2. ...o'z fikrini savodli, mantiqiy izchillikka rioya qilgan holda bayon eta olishga o'rgatish.

3. ...yozma nutq belgilarini talaffuzda ifodalash, matnni ifodali o'qiy olish ko'nikmasini shakllantirish.

4. O'qish sur'atini oshirish, ta'limning shu bosqichi uchun xos bo'lgan sidirg'a o'qishni egallashlariga erishish.

5. Fikrni yozma bayon etish bo'yicha belgilangan quyidagi ko'nikmalarni egallash:

- a) fikrning mantiqiy izchillikda ifodalanganligi;

- b) tavsifning mavzuga muvofiqligi va mukammalligi;
- v) tavsifda tilning ifoda vositalaridan foydalanish darajasi;
- g) imloviy savodxonlikni egallashlariga erishish³⁷.

Bularni amalga oshirish ona tili ta'limi siklidagi fanlarning, ya'ni savod o'rgatish, o'qish va ona tilining vazifasidir.

Bu vazifalarni ado etish ko'p jihatdan ta'lim mazmunini to'g'ri belgilashga bog'liq. Ona tili ta'limi mazmuni aniq va ilmiy-nazariy jihatdan to'g'ri belgilansagina, ta'lim oldiga qo'yilgan talablar to'liq bajariladi.

Ma'lumki, DTS ida belgilab berilgan ona tili ta'limi mazmuni aniq mavzular va til materiallari asosida dastur va darslikda o'z ifodasini topadi. Ular biri ikkinchisining ijrochisi bo'lib, bir-biriga muvofiq kelishi lozim.

XXI asrning 2020- yilida "Umumiy o'rta ta'limning Milliy o'quv dasturi", "Umumiy o'rta ta'lim maktablarida ona tili ta'limini o'qitishni rivojlantirish konsepsiyasi" ishlab chiqildi va keng jamoatchilik muhokamasiga qo'yildi. Unda maktab bitiruvchilariga filologiya fanlari bo'yicha qo'yiladigan talablar belgilab berilgan hamda ona tilini o'qitish konsepsiyasi mazmuni ifoda etilgan.

Xulosa qilib aytish mumkinki, boshlang'ich sinf ona tili mazmuni metodist olimlarning ko'p yillik kuzatishlari, tajribalari, tajriba natijalarining tahlili asosida takomillashtirilib kelinmoqda. Ayniqsa, ona tili o'qitishning amaliy ahamiyatiga alohida etibor qaratilmoqda.

Boshlang'ich sinflarda ona tili darslarining turlari va ularga qo'yiladigan talablar

Darsning umumiy tasnifi. Dars - uzluksiz ta'lim muassasalarida amalga oshiriladigan ta'limning asosiy shakli. O'quv ishlarining asosiy tashkiliy shakli, mantiqiy tugallangan, yaxlit o'quv-tarbiyaviy jarayonning aniq vaqt bilan cheklangan qismi. Dars muayyan

³⁷ Бошланғич таълим бўйича янги таҳрирдаги Давлат таълим стандарти.//“Бошланғич таълим”, 2005.— № 5. 5-бет

miqdordagi o'quvchilar tarkibi bilan qat'iy tartibda uyushtiriladigan va aniq maqsadga yo'naltirilgan didaktik tadbir³⁸.

Yangilanayotgan pedagogik tafakkur talablariga ko'ra zamonaviy dars quyidagi xususiyatlarga ega bo'lishi lozim:

- ta'limning tarbiyaviy maqsadlarga bo'ysundirilganligi;
- o'quvchilarni barkamol shaxs sifatida shakllantirishga yo'naltirilganligi;
- ilmiyligi va izchilligi;
- tarbiyalanuvchilarning faolligi va mustaqilligini ta'minlashga qaratilganligi;
- insonparvarligi va demokratiya yo'nalishiga egaligi;
- tizimlilik;
- bilimlarning ongli ravishda o'zlashtirishga qaratilganligi;
- amaliy ahamiyatga egaligi³⁹.

Zamonaviy ta'lim tajribasida dars vaqti 45, 40, 35 va 30 daqiqani tashkil etishi mumkin.

Darsga qo'yiladigan pedagogik tafakkur talablaridan kelib chiqib, psixologiya, fiziologiya, psixolingvistika tavsiyalariga asoslanib quyidagi **umumiy talablar** qo'yiladi:

1. Ta'limiy talab. Har bir dars o'quvchiga ona tili predmeti yuzasidan (boshlang'ich sinfda savod o'rgatish darslari, o'qish darslari, ona tili darslari ona tili predmeti atamasi ostiga birlashtirilgan) dastur talablariga muvofiq bilim berishi lozim.

2. Tarbiyaviy talab. Har bir dars mavzusi, darslikdagi o'quv material va o'qituvchi tomonidan mavzuni mustahkamlashga xizmat qiladigan qo'shimcha o'quv materiallari mazmunidan kelib chiqib o'quvchilarga ma'naviy-axloqiy tarbiyalar singdiriladi.

3. Didaktik talablar. Dars o'qituvchi va o'quvchilarning ijodiy faoliyat shakli bo'lib, u keng ko'lamli va serqirra pedagogik hodisa bo'lganligi uchun ham unga quyidagi didaktik talablar qo'yiladi: 1) darsning maqsadi va vazifalarini aniq belgilash; 2) darsning turini va

³⁸ Педагогика энциклопедияси. –Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси”. Давлат илмий нашриёти. 2015. 250-251-бетлар.

³⁹ Педагогика энциклопедияси. –Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси”. Давлат илмий нашриёти. 2015. 251-бет.

shaklini belgilash; 3) darsning vositalarini aniqlash; 4) darsda foydalaniladigan jihozlar, texnik vositalarni tanlash; 5) o'quvchilarning mavzuni tushunib olishlarini ta'minlovchi o'quv materiallari ustida ishlash metod va usullarini tanlash; 6) o'quvchilarning bilimini nazotar qilish va baholash shakllarini aniqlab olish.

4. Psixologik talablar. o'qituvchi o'z o'quvchilarining xarakter-xususiyatini qanchalik darajada yaxshi bilishi judda katta ta'limiy ahamiyatga ega. O'z o'quvchilarining psixologik xususiyatlarini yaxshi bilgan o'qituvchigina to'laqonli dars uyushtirishi mumkin.

5. Gigiyenik talablar. Bu o'quvchilar salomatligi haqida qayg'urish demakdir. Sinf jihozlarining o'quvchi bo'y-bastiga mos bo'lishi va qulayligi, yorug'likning o'ng tomondan tushishi, o'quv qurollarining massasi, sinfning tozaligi, jihozlarining o'qitiladigan fanlar mazmuniga mosligi, toza havo va boshqalar o'quv jarayonining samaradorligini ta'minlaydi.

Ona tili darslarining turlari va qurilishi. Dars turlari uning didaktik maqsadiga ko'ra belgilanadi, chunonchi: yangi materialni o'rganish darsi, bilimni mustahkamlash darsi, umumlashtiruvchi-takrorlash darsi, bilimlarning qanchalik o'zlashtirilganini hisobga olish (tekshiruv) darsi va boshq. Har bir dars turi muayyan qurilishi bilan boshqasidan farqlanadi. Darsning didaktik maqsadi, turi va qurilishi o'rtasida ma'lum bog'lanish mavjud. Muayyan bir darsning didaktik maqsadi o'rganiladigan mavzuga va bu darsning darslar tizimida tutgan o'rniga qarab belgilanadi. O'qituvchi dasturda mavzuga ajratilgan soatlar sonini va o'rganiladigan materialning xususiyatlarini hisobga olgan holda, dars turini tanlab, qurilishini belgilaydi.

Dars qurilishida qat'iy andaza bo'lishi mumkin emas. Biroq darsda uy vazifasini tekshirish, takrorlash, yangi materialni tushuntirish, mustahkamlash, uyga vazifa berish bosqichlariga rioya qilish tajribada o'zini oqlayapti. Shunga qaramay, bularga ijodiy yondashish, darsning maqsadi va foydalaniladigan metodik usullariga asoslangan holda, darsni qaysi bosqich (yangi materialni

tushuntirish, mustaqil ishni bajartirish yoki uy vazifasini tekshirish) dan boshlashni o'qituvchining o'zi hal qilib, bosqichlar orasidagi ichki bog'lanish, har bir bosqichdagi ishlarning mazmunini aniq belgilab olish katta ahamiyatga ega ekanini unutmasligi kerak. Darsning barcha bosqichlarini bir jarayonga birlashtirish o'qituvchidan yuksak mahorat talab etadi.

1- sinfdan boshlab o'quvchilar modul usulida mustaqil ishlashga o'rgatib borilsa, keyingi sinflarda ham shu kabi darslarni tashkil etish osonlashadi, chunki o'quvchilarda bu haqda ko'nikmalar hosil bo'la boradi. O'qituvchi dars davomida dam olish daqiqalarini ham uyushtirishi kerak.

Quyida yangi pedagogik texnologiya usullaridan biri – modul asosidagi 1 soatlik ona tili darsi namunasini keltirildi:

Darsning mavzusi. *Shaxs va narsani bildirgan so'zlar*

Darsning maqsadi. O'quvchilarga shaxs va narsa bildirgan so'zlar haqida bilim berish, o'z fikrlarini aniq, to'g'ri, ifodali bayon etishga o'rgatish, savodli va husnixat asosida yozish ko'nikmalarini shakllantirish.

Dars turi. Yangi bilim beruvchi dars

Dars jihozi. Kartochkalar, test topshiriqlari, rangli rasmlar.

Modulning didaktik maqsadi. O'quvchilarning kichik guruhlarda hamkorlikda mustaqil ishlash, so'zlarni ma'nosiga ko'ra farqlash va guruhlash ko'nikmalarini shakllantirish, shaxs va narsani bildirgan so'zlarning to'g'ri talaffuzi va imlosini o'zlashtirishlarini ta'minlash.

O'quv faoliyati element i (O'FE)	O'quvchilar o'zlashtirishi lozim bo'lgan o'quv materialiga oid topshiriqlar	Topshiriqlarni bajarishlari uchun ko'rsatmalar	Baho
1-O'FE	Maqsad. O'quvchilarning so'z ma'nolari haqidagi tushunchalarini aniqlash, yangi mavzuni o'rganishga qiziqish uyg'otish	Mashqni o'qing. Oldin bajarish yo'lini bilib oling. Savol-topshiriqlarni	

	Metod. Mustaqil ish. Topshiriqlar: 1. Uyda tuzib kelgan matningizni o'qing. So'roqlar o'rniga qanday ma'nodagi so'zlarni qo'ydingiz? 2. Osmondagi sayyoralar nomini yozing. Namuna: Oy,... 3. Quyidagi so'zlarni jadvalga guruhlab joylang: <i>Kitob, dehqon, o'qituvchi, chumoli, o'rmaladi, tindi, yomg'ir, ishladi, o'qidi.</i> <table><tr><td>Kim?</td><td>Nima?</td><td>Nima qildi?</td></tr><tr><td></td><td></td><td></td></tr></table> 4. Yuqoridagi so'zlar ishtirokida gaplar tuzing. 90-mashqni o'qing. Topshiriqlarning javobini aniq qilib ayting.	Kim?	Nima?	Nima qildi?				kichik guruhlarga bo'linib bajaring.	
Kim?	Nima?	Nima qildi?							
2-O'FE	Maqsad. O'quvchilarni matn asosida shaxs bildirgan so'zlarni so'roqlar yordamida aniqlashga va ma'nosini izohlashga, narsa bildirgan so'zlarni guruhlashga o'rgatish, lug'atini shaxs bildirgan so'zlar bilan bo'yitish. Metod. Yarim izlanishli muammoli metod. Topshiriqlar: 1. She'rni ifodali o'qing. Uning nima haqida ekanini ayting. She'rdan qanday xulosaga	92- mashq matnini ifodali o'qing va uni qayta hikoyalashga tayyorlaning. Shaxs bildirgan so'zlarni imlo xatolarsiz yozishga tayyorlaning.							

	keldingiz? 2. She’r matnida qo’llangan kishilarning ismini daftaringizga yozing. 3. Shu so’zlarga qanday so’roq beriladi? O’ylang, ular nimani bildiriyapti? 4. “Ulug” so’zini qaysi so’zlar bilan almashtirish mumkin? 5. “Sig’ingan”, “qo’msab” so’zlarining ma’nosini izohlashga harakat qiling.								
3-O’FE	Maqsad. Narsani bildirgan so’zlar haqida bilim hosil qilish. Metod. Muammoli yarim izlanishli metod. Topshiriqlar: 1. 92-mashq shartini o’qing, nimalar qilishingizni tushuntirib bering. 2. 92-mashqdan ajratib ko’rsatilgan so’zlarni quyidagi jadvalga joylang. <table border="1"> <tr> <td>Qush</td> <td>Gul</td> <td>Sabzavot</td> </tr> <tr> <td></td> <td></td> <td></td> </tr> </table> 3. Qush nomlariga so’roq bering. O’ylang, ular nimani bildiriyapti? Yana qaysi qushlar nomini bilasiz? Ularning ko’rinishini tasvirlab berishga harakat qiling. 4. Gul nomlariga so’roq bering. O’ylang, ular nimani bildiriyapti?	Qush	Gul	Sabzavot				92-mashqdagi so’zlarni ichingizda o’qing.	
Qush	Gul	Sabzavot							

	Yana qaysi gullar nomini bilasiz? Ularning rangini, hidini, shaklini tasvirlab berishga harakat qiling. 5. Sabzavot nomlariga so'roq bering. Ularning foydasi haqida nimalarni bilasiz?		
4-O'FE	Maqsad. O'quvchilarni o'rgan-ganlari asosida bilimlarini umumlashtirish va xulosalashga o'rgatish. Metod. Suhbat Savollar: 1. Siz yozgan va o'qigan so'zlar qanday so'roqlarga javob bo'ladi? 2. <i>Kim?</i> so'rog'iga javob bo'lgan so'zlar nimani bildiradi? 3. <i>Nima?</i> so'rog'iga javob bo'lgan so'zlar nimani bildiradi? 4. So'zlar nimalarga nom bo'lar ekan?	To'rtburchak ichida berilgan xulosalarni o'qing. Savollarni diqqat bilan tinglang. Savollarga qisqa va aniq javob bering.	
5- O'FE	Maqsad. O'quvchilarning shaxs va narsani bildirgan so'zlar bo'yicha olgan bilimlarini mustahkamlash. Metod. Suhbat va mustaqil ish metodi. Topshiriqlar: 1. 92-mashq shartini tushuntirib bering. 2. She'rni ifodali o'qing. 3. Ajratib ko'rsatilgan so'zlarga	92-mashq shartini ichingizda o'qing. She'rni ifodali qilib o'qishga tayyolaning. Kim ko'p qush va gul nomini bilishini hisobga olib boring va	

	so'roq bering. Ular nimani bildiriyapti? 4. "Mitti", "oshiyon" so'zlariga ma'nodosh so'z toping. 5. Ta'limiy o'yin: A. Qushlar va gullarni ikki guruhga ajrating; B. Qush rasmini qo'lingizga olib, uning nomini ayting; C. Gul rasmini qo'lingizga olib, uning nomini ayting. 6. Test topshiriqlarini bajarish: 1. Shaxs nomi bildirgan so'zni belgilang. A. Mirzo Bobur B. Qushcha 2. Narsani bildirgan so'zni belgilang. A. Qalam B. Amir Temur	uni qanday rag'batlantirish kerak deb o'ylaysiz?	

Umumlashtiruvchi dars maxsus dars turi hisoblanadi. Bu darsda biror mavzu yoki bo'limni o'rganish jarayonida olingan bilimlar tizimlashtiriladi. Bu dars ilgarigi darslarda o'rganilgan ayrim nazariy materiallarni takrorlab bayon qilish darsiga aylanmasligi uchun o'rganilganlarni o'zaro taqqoslashni talab qiladigan va bilimlarni amalda qo'llash konikmasini aniqlashga doir ish turlaridan foydalaniladi.

Umumlashtiruvchi darslar qurilishiga ko'ra xilma-xil bo'lib, tajribalarning natijasiga ko'ra quyidagi varianti ma'qullangan:

1. O'rganilgan grammatik tushunchaning mavjud belgilari haqidagi bilimlarni tatbiq qilishga qaratilgan mashqlarni ishlash.

2. Bilimlarni umumlashtirish va amalda qo'llay olish ko'nikmasini nazorat qilish.

3. Mustaqil ijodiy ishlar.

Umumlashtiruvchi dars namunasi:

Mavzu. So'z turkumlari yuzasidan umumlashtiruvchi dars.

Darsning maqsadi: Ot, sifat, son, kishilik olmoshi va fe'lining xususiyatlari haqidagi bilimlaridan amaliy foydalana olish ko'nikmasini o'stirish.

Darsning borishi:

1. Lug'at ishi.

1- topshiriq. Quyidagi tushunchalarni bir so'z bilan yozing:

1. Eng aziz inson (ona)
2. Jamoa bo'lib muzeyga borish (ekskursiya)
3. Katta shaharlarda yer osti qasri (metro)
4. Bilim manbai (kitob)

2- topshiriq. Quyidagi so'zlarni yozing: non, suv, uy, ...

Shu so'zlarni oldingi so'zlaringiz bilan taqqoslang. Ulardan qaysi biri oldin paydo bo'lgan? Nima uchun shunday deb hisoblaysiz?

3-topshiriq. So'zlar qanday paydo bo'ladi?

– Odamlar yangi narsa ixtiro qilsa, unga nom qo'yadilar. SHu tariqa tilda yangi nom hosil bo'ladi.

4- topshiriq. Har bir narsaning nomi bo'lmasa, odamlar bir-biri bilan qanday aloqa qilishlarini o'ylang va javob bering.

– Agar narsalarning nomi bo'lmasa, odamlarning bir-biriga biron narsani tushuntirib berishlari juda qiyin bo'lardi. Bunda o'sha narsaning o'zini yoki rasmini ko'rsatish lozim bo'lardi. Narsalarning nomini bildirgan so'zlar odamlarning muloqotga kirishishiga juda katta yordam beradi.

5- topshiriq. So'zlar faqat shaxs va narsalarning nomini bildiradimi?

– Yo'q. Ular narsalarning belgisini, harakatini va son-sanog'ini ham bildiradi.

6- topshiriq. Tilimizdagi barcha so'zlar nimasiga ko'ra guruhlanadi?

– Soʻz maʼnosiga va soʻrogʻiga koʻra guruhlanadi, turkumlarga ajratiladi.

4- topshiriq. Soʻzlarni maʼnosi va soʻrogʻiga koʻra guruhlarga ajratib yozing.

Soʻzlar:...

Soʻz turkumi	Nimani bildiradi?	Qanday soʻroqqa javob boʻladi?	Qanday oʻzgaradi?
Ot			
Sifat			
Son			
Kishilik olmoshi			
Feʼl			

II. Mustaqil ijodiy ish. “Bahorgi yumushlar” mavzusida insho yozing.

Topshiriq. Yozgan inshongizda qanday soʻz turkumlaridan koʻproq foydalandingiz?

Uyga vazifa: Oʻtilganlarni takrorlash va darslikdagi mashqlardan bajarish.

Umumlashtiruvchi darslar beriladigan topshiriq turlari va ularning mazmuniga qarab belgilanadi. Umumlashtiruvchi darslar amaliy xarakterda boʻlishini nazarda tutib, unda diktant, bayon, insho va maxsus grammatik mashqlardan foydalaniladi.

Ona tili darslariga qoʻyiladigan maxsus talablar

Darsga qoʻyilgan umumdidaktik va pedagogik adabiyotlarda berilgan tavsiyalar asosida ona tili darslariga quyidagicha talablar qoʻyiladi:

I. Yangi bilim berish, ularni nutq amaliyotiga tatbiq etish va oʻquvchilarni tarbiyalash bir butun jarayondir. Darsda oʻquvchilarning oʻquv faoliyatini tashkil etishga, foydalaniladigan til materialining gʻoyaviy-siyosiy, estetik va badiiy qimmatli boʻlishiga, tilni oʻrganish jarayonida bolalarda dunyoqarash elementlarini

shakllantirishga alohida ahamiyat berish zarur. Ijodiy izlanish muhiti yaratilgan darslardagina zarur axloqiy sifatlar tarbiyalanadi.

Ona tili darslarida o'zbek tiliga muhabbat va so'zga ehtiyotlik bilan munosabatni tarbiyalashga alohida e'tibor beriladi. Buning uchun matn puxta tanlanadi. Tilni o'rganish jarayonida leksik-uslubiy ishlarga katta o'rin beriladi. Darsda she'r, soddalashtirilgan matnlar bilan birga, yuksak saviyada yozilgan badiiy va ilmiy-ommabop matnlardan ham foydalaniladi.

Ona tili o'qitish jarayoni o'quvchilarda ilmiy dunyoqarash asoslarini shakllantirishga qaratiladi. Ona tili darslari har bir kishi uchun zarur bo'lgan saranjom-sarishtalik, mustaqillik, tashabbuskorlik sifatlarini ham tarbiyalaydi.

II. Darsning aniqligi va ichki mantiqiyligi, uning maqsadga yo'naltirilganligi juda muhim. Yangi material o'rgatiladigan darsning mazmuni va mantiqi o'rganiladigan til hodisasi hamda uning lingvistik mohiyatining bir-biriga ta'sir qilishiga ma'lum darajada sabab bo'ladi. O'qituvchi bu o'zaro bog'lanishni bilishi va uni o'quvchilar bilan birga topshiriqlarni bajarish davomida asta ocha borishi muhimdir.

Agar dars grammatik bilimlarni mustahkamlash, orfografik ko'nikmalarni shakllantirish maqsadini o'z oldiga qo'ysa, darsning mantiqiy shartlari asta murakkablashtirib borilgan mashqlar tizimini aks ettiradi. Bolalar biror imlo qoidasini yaxshilab bilib, o'rganib olishlari uchun bir-ikki mashq jamoaviy ravishda bajariladi. O'quvchilar mustaqilligi oshgach, mashqni mustaqil ishlaydilar. Darsda bajarilgan mashqlar o'rtasidagi bog'lanishni shakllantiradigan ko'nikmaning xususiyati ham sabab bo'ladi. O'quv materialining mavzuga va darsning maqsadiga mos bo'lishi uning maqsadga yo'naltirilishini ta'minlaydi. Darsda foydalaniladigan barcha o'quv materiallari (shu jumladan, til dalillarini kuzatish, imlo va nutqqa oid mashqlarni bajarish uchun tanlanadigan materiallar ham) darsning maqsadiga juda mos bo'lishi zarur.

III. Ona tili darsi, avvalo, o'quvchilar nutq va tafakkurini o'stirish darsidir. Ona tili darslari ijtimoiy-foydali bo'lishi uchun

o'quvchilarda o'z fikrini grammatik to'g'ri, uslubiy aniq, izchil ifodalash va boshqalar fikrini bera olish ko'nikmasini shakllantirishga qaratilishi lozim. Ona tili darslarida nutq o'stirish ko'rsatmasi grammatik materialni o'rgatishda o'quvchilarning tilimizdagi har bir so'z turkumi yoki so'z qismining rolini bilib olishlariga erishtiradigan metodik usullarni qo'llashni talab etadi, ya'ni grammatik nazariya grammatik to'g'ri va aniq nutq malakalarini shakllantirishga, anglab, tushunib yozish malakalarini o'stirishga amalda tatbiq etish uchun o'rgatiladi. Darsda bolalar nutqini o'stirish darsning mazmunida va vazifalar turida o'z aksini topadi.

Grammatik, so'z yasalishiga oid, imloviy materiallarni o'rganishni nutq o'stirish bilan bog'lash o'quvchilar aqliy faoliyatini boshqarish hisoblanadi. Bolalar nutqini o'stirish jarayoni ularning tafakkurini o'stirish bilan bog'liq.

Ona tili darsi o'quvchilar taffakurini o'stirish ustida ishlash maqsadiga yo'naltirilganligiga qarab baholanadi. Bunda muayyan grammatik va imloviy materialni o'rganish jarayonida shu materialni yaxshiroq o'zlashtirishni ta'minlaydigan, aqliy faoliyatni talab qiladigan mashqlarni o'tkazish tushuniladi. Masalan, "Asosdosh so'zlar" tushunchasini shakllantirish uchun so'zlarning leksik ma'nosi va morfemik tarkibini taqqoslashni (ularning ma'nolarida umumiylikning va ularda bir xil asosning mavjudligini) bilish lozim. O'quvchilar tafakkurini o'stirish uchun o'qituvchi darsga tayyorlanganda, vazifa turlarini tanlaydi, darsning materialini va uni o'zlashtirishda o'quvchilar bajaradigan aqliy faoliyat mashqlarini ham belgilab oladi.

O'quvchilarga beriladigan nazariy bilim tildan ongli foydalanish imkonini beradi. Nazariyaga ahamiyat berish, elementar tarzda bo'lsa ham, o'quvchilarning til hodisalari o'rtasidagi bog'lanishni bilib olishiga e'tibor berish demakdir. Boshlang'ich sinf o'quvchilari bunday bog'lanishni bilsalar, ***nima uchun shunday?*** so'rog'iga javob topa oladilar. Masalan, "Nima uchun *daftar* so'zi kelishik va egalik

qo'shimchalari bilan turlanadi, *o'qidik* so'zi esa shaxs-son qo'shimchalari bilan tuslanadi?"

Ona tili darslarining foydali bo'lishiga darsda og'zaki so'rovnomalarni va yozma ishlarni maqsadga muvofiq o'tkazish, o'quvchilarning o'quv ishlarini tekshirib, nazorat qilib borish, o'z vaqtida xatolarning oldini olish va to'g'rilash, texnika vositalaridan foydalanish kabi omillar katta ta'sir ko'rsatadi.

Boshlang'ich sinf ona tili darslarida qo'llaniladigan metod va ta'limiy vositalar

Ona tilini o'qitishda o'qituvchi bilan o'quvchining birgalikdagi faoliyatini tashkil etish shakllari, metodlari va usullari ta'lim tizimining takomillashuvi bilan bog'liq holda rivojlanib, yangilanib bormoqda.

XIX - XX asrlarning oxirgi yillariga qadar ona tili o'qitishda tushuntirish-bayon metodi, suhbat metodi, analiz-sintez metodi, mustaqil ish metodi, induktiv va deduktiv metodlar ko'proq qo'llanilib kelindi.

Jahon didaktiklari keyingi yillarda ta'lim metodlari va ularning tasnifiga oid anchagina salmoqli ilmiy izlanishlar olib bordilar. Ular o'qitish metodlarini turlicha tasnif qilmoqdalar.

Bir guruh olimlar (S.I.Perovskiy, E.Y.Golant) ta'lim metodlarini bilim olish manbaiga qarab, og'zaki, ko'rsatmali va amaliy metodlarga bo'lsalar, ikkinchi guruhdagi olimlar (M.A.Danilov, B.P.Esipov) ma'lum tipdagi darslarda bajariladigan o'quv vazifasidan kelib chiqib bilimlarni egallash, ko'nikma va malakalarni shakllantirish, egallagan bilimlarni mustahkamlash, malaka va ko'nikmalarni tekshirish va baholash kabi metodlarga ajratmoqdalar.

Y.K. Babanskiy esa ta'lim metodlarini uch katta guruhga ajratadi:

1. O'quvchilarning o'quv-biluv faoliyatini tashkil etish metodlari.

2. O'quvchilarning o'quv-biluv faoliyatini rag'batlantirish metodlari.

3. O'quvchilarning o'quv-biluv faoliyatini nazorat qilish metodlari.

4. To'rtinchi guruh olimlar (M.N.Skatkin, I.YA.Lerner) bilish faoliyatining o'ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqib ta'lim metodlarini:

1. Tushuntirish-namoyish etish metodi.

2. Qayta xotiralash metodi.

3. Muammoli bayon metodi.

4. Qisman izlanuvchanlik metodi.

5. Tadqiqot (izlanuvchanlik, ijodiylik) metodi kabilarga ajratadilar.

Ta'lim metodlarining I.YA. Lerner va M.N. Skatkin tomonidan taklif etilgan ushbu tasnifi o'quvchilarning fikrlash faoliyatida tadqiqotchilik va muammoli vaziyat borligi bilan ajralib turadi. Mazkur tasnif til o'qitishning tabiatiga ham ancha mos tushadi. Shu bois ona tili o'qitishda I.YA.Lerner va M.N.Skatkin tasnifiga kengroq to'xtalamiz.

1. Tushuntirish-namoyish etish metodi. O'qituvchi tomonidan bilimlar tayyor holda beriladi. Ona tilining qonun-qoidolari o'qituvchi tomonidan tushuntiriladi va uni mustahkamlash maqsadida misollar keltiriladi. O'quvchilar bayon qilinayotgan bilimlarni tinglaydilar va xotirada saqlashga harakat qiladilar.

2. Muammoli bayon qilish metodi. O'qituvchi o'quvchilar oldiga ma'lum bir muammo qo'yadi va ularning mustaqil aqliy faoliyat ko'rsatishlarini ta'minlash orqali bu muammoni hal qilishga kirishadi. Ta'limning bu metodi o'quvchilar tomonidan o'quv materialining o'qituvchi rahbarligida mustaqil tahlil etilishi, kuzatilishi, guruhlanishi, umumlashtirilishi bilan ajralib turadi.

3. Qayta xotiralash metodi. Bu metodning o'ziga xos xususiyati shundaki, o'quvchi o'quv topshirig'ini egallagan bilimlariga asoslangan holda yoki berilgan namunaga qarab bajaradi. O'quvchi muayyan andoza asosida harakat qiladi.

4. Qisman izlanuvchanlik metodi. Ta'limning bu metodi shu bilan ajralib turadiki, o'qituvchi dars jarayonida ma'lum o'quv muammosini qo'yadi, ammo uni mustaqil hal qilish yo'llarini

ko'rsatmaydi. Har bir o'quvchi muammoni mustaqil hal qilish uchun o'zicha izlanadi. Ammo qiyinchilik tug'ilganda unga yordam ko'rsatiladi. O'quvchi bu yordamni o'qituvchining tushuntirishidan, o'quvchilarning o'zaro suhbatidan yoki darslikdan olishlari mumkin. Topshiriqni bajarish jarayonida olinadigan yordam metodni qisman ijodiy qilib qo'yadi.

5. Tadqiqot metodi. Bu metod o'quvchidan to'la ijodiylikni talab etadi. Yangi bilimni egallash maqsadida o'quvchi matnni mustaqil ravishda tahlil qiladi va o'zi shunday matnlar yaratadi. O'qituvchi tomonidan beriladigan ijodiy amaliy topshiriqlar ham hech qanday yordamsiz yoki namunaga asoslanmagan holda bajariladi.

Mazkur tasnifning ustunligi shundaki, o'quvchilarning bilish faoliyatini bosqichma-bosqich faollashtirish nazarda tutilgan hamda unda o'quvchilarning qobiliyatlarini rivojlantirishga va o'quv faoliyati tarkibida tadqiqotchilik unsurlari bo'lishi zarurligiga e'tabor berilgan.

Yuqorida berilgan metod tasniflari ta'limning umumiy qonuniyatlaridan kelib chiqqan. Ularni boshlang'ich ta'limda o'qish darslarida badiiy matn ustida ishlashga va ona tilini o'qitishga tatbiq etish mumkin.

Xususiylar, shu jumladan, ona tili o'qitish metodikasi ham o'qitishning barcha masalalari qatori ta'lim metodlarini tanlashda umumdidaktik sistemaga asoslansa-da, ammo uning o'ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqadigan metodlari ham mavjud.

Ona tili o'qitish metodikasida ta'lim metodlari kam o'rganilgan. Metodist H.Rustamov bilimlarni olish manbaidan kelib chiqib, ona tili o'qitish metodlarini quyidagicha tasniflaydi:

- 1) o'qituvchining bayoni;
- 2) suhbat;
- 3) til hodisalarini kuzatish va analiz metodi;
- 4) grammatik tahlil;
- 5) darslik ustida ishlash;
- 6) ko'rgazmali qurollardan foydalanish;
- 7) sayohat.

Bu metodlar, birinchidan, qayta xotirlashga asoslangan metodlar bo'lib, ular o'quvchilarda ijodiy qobiliyatlarini o'stirishga to'la

muvofoiq kelmaydi. Bu metodlarda, asosan, o'qituvchi faoliyati nazarda tutilgan; ta'lim jarayonining sub'ekti sanalgan o'quvchi e'tibordan chetda qolgan. Mazkur tasnifda o'quvchilarda izlanuvchanlikni shakllantirishga xizmat qiladigan muammoli bayon, qisman izlanuvchanlik, tadqiqot (izlanuvchanlik) metodlari tamoman o'z ifodasini topmagan.

Shuningdek, M.Yusupov, Q. Abdullayeva, K.Qosimova, R. Safarova kabi metodistlar boshlang'ich ta'lim ona tili darslarida qo'llanadigan metodlar va ularning tasnifi bo'yicha bir qancha fikr-mulohazalar bildirishgan.

Ma'lumki, dars ikki yoqlama jarayon bo'lib, unda o'qituvchi faoliyati, balki o'quvchi faoliyati ham asos bo'lib xizmat qilmog'i lozim. Ona tili darslarida qo'llaniladigan o'qitish metodlari nafaqat bilimlarni bayon qilish yoki uni mustahkamlashga xizmat qilishi, balki o'quvchilarning mustaqil bilim olishini ham hisobga olishi, ta'lim jarayoniga izlanuvchanlik va tadqiqotchilik unsurlarini qo'shish orqali ularni ijodiy faoliyatga tayyorlashi lozim. Ana shu nuqtai nazardan qaraladigan bo'lsa, ta'lim metodlarini ikki katta guruhga ajratish mumkin:

1. O'qituvchi faoliyati bilan bog'liq metodlar.

2. O'quvchi faoliyati bilan bog'liq metodlar.

O'qituvchi faoliyati bilan bog'liq metodlarni:

1. Bilimlarni tayyor holda bayon etish metodlari.

2. Bilimlarni muammoli yo'l bilan bayon qilish metodlari.

O'quvchi faoliyati bilan bog'liq metodlar o'z navbatida qayta xotirlash, qisman izlanuvchanlik va izlanishga asoslangan metodlarga bo'linadi.

Bilimlarni tayyor holda **bayon qilish metodi** ona tili darslarida eng ko'p qo'llanib kelinayotgan metodlardan sanaladi. Bayon yordamida murakkabroq, ayniqsa, o'quvchilarga oldindan ma'lum bo'lmagan ma'lumotlar izohlanadi. Ko'pincha til hodisalarining mohiyatini tushuntirish, o'quvchilar bilimidagi bo'sh tomonlarni to'ldirish, qo'shimcha ma'lumot berish, savollarga javob qaytarish maqsadida bu metodga murojaat qilinadi. Bu metod ham ijobiy, ham salbiy tomonlariga ega. Uning ijobiy tomonlaridan biri vaqtni tejash imkoniyatini beradi. Bu o'z navbatida bilim, malaka va

ko'nikmalarni mustahkamlash va takrorlashga ajratilgan vaqt miqdorini ko'paytiradi. Bilimlarni tayyor holda bayon qilishning salbiy oqibatlaridan biri esa bu jarayonda o'quvchining fikrlash faoliyati ma'lum darajada chegaralanishidir. Ko'p hollarda o'quvchi ta'lim jarayonining faqat tinglovchisiga aylanib qolishi mumkin. Bu metoddan foydalanish uchun quyidagilarga amal qilishni maqsadga muvofiq deb bilamiz:

1. O'qituvchining nutq madaniyatiga e'tiborini kuchaytirish. O'qituvchining nutqi mantiqiy talablarga javob berishi shart. Sodda, mazmunli, ifodali, izchil nutq o'quvchilarda bilimga nisbatan kuchli qiziqish uyg'otadi.

2. O'quv materialini qat'iy bir reja asosida bayon qilish (qat'iy reja asosida bayon qilingan fikrlarni o'zlashtirish o'quvchi uchun ancha qulay).

3. Bilimlarni tayyor holda bayon qilish: ishontirish va asoslashni talab etadi. Ishontirish va asoslash o'rganilayotgan materialga qiziqish uyg'otadi.

Yuqorida sanalganlardan tashqari, til hodisalarini sharhlash maqsadida keltiriladigan misollarning ilmiy, badiiy va tarbiyaviy yo'nalishda bo'lishini ta'minlash, o'qituvchi bayoni bilan namoyish etiladigan vositalarni bir-biriga muvofiqlashtirish o'quvchining faollik darajasini oshiradi.

Bilimlarni tayyor holda bayon qilishda o'quvchilar diqqatini o'rganilayotgan til hodisasining asosiy tomonlariga jalb qilish, o'rganilgan, o'rganilayotgan va keyinchalik o'rganiladigan til hodisalari o'rtasida mustahkam bog'lanishlarni vujudga keltirish ular faoliyatini oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Bayon qilish metodi ona tili darslarida qo'llangan asosiy metodlardan biri bo'lgan. Bunda o'qituvchi bayon qilishdan oldin o'quvchilarning o'rganilayotgan mavzu yuzasidan bilimlarini aniqlab olgan. Bu o'quvchilarni o'qituvchi bayonini kuzatib, tinglab borishga, faol bo'lishga undagan. Bunda o'qituvchi zimmasiga o'rganilayotgan grammatik mavzuning muhim o'rinlarini aniq, lo'nda, misollar tahlili bilan izchil bayon qilib berish vazifasi yuklangan. Boshlang'ich sinflarda bayon qilish metodi o'quvchilarning yoshi va eslab qolish

holatidan kelib chiqqan holda 3-5 daqiqaga mo'ljallangan. Bayon qilish metodini qo'llash holatlari hozir ham uchraydi.

Suhbat metodi boshlang'ich sinflarda ona tilini o'qitishda keng qo'llaniladigan va shu bosqich o'quvchilari tabiatiga mos metod sanaladi. Suhbat metodi **savol-javob metodi** deb ham yuritilgan. Suhbat metodi o'qituvchidan mavzuning xususiyatini o'zida aks ettirgan o'quv materialini topishni, grammatik mavzuning muhim belgilarini aniqlash, ularning o'xshash va farqli jihatlarini ajratish, o'xshash va farqli jihatlariga qarab guruhlash, umumlashtirishga, xulosa chiqarishga yo'naltirilgan savollar tuzishni, ularni o'quvchilarga izchil berib borishni talab etadi.

Boshlang'ich sinflarda suhbat metodining **muammoli o'qitish metodi** sifatida qo'llanilishi ta'limda o'quvchilarni faollashtirishga katta ta'sir ko'rsatadi. **Muammoli o'qitish metodiga** amerikalik pedagog va psixolog Dj. D'yun 1894- yilda asos solgan. Bu metodning maqsadi ilmiy tushunchalarni o'zlashtirishga yordam berishgina emas, balki o'quvchilarning bilish qobiliyatini ham rivojlantirish, ijodiy qobiliyatlarini o'stirish hamdir. Bunda suhbat davomida o'qituvchining topshirig'i bilan o'quvchining oldiga biror muammo qo'yiladi va darsda muammoli vaziyat yaratiladi. Bu muammoni o'quvchi oldin egallagan bilimlari asosida hal etadi. Boshlang'ich sinf o'quvchilarining hayotiy tajribalari kamligi sababli o'qituvchi muammoni hal qilishga yordamlashuvchi savollar beradi. Muammoni o'quvchi hal qila olmasa, uni o'qituvchining hal qilishiga to'g'ri keladi. SHuning uchun boshlang'ich sinfda muammoli o'qitish metodi **yarim izlanishli metod** deb ham yuritiladi.

Ona tili darslarida bilimlarni muammoli yo'l bilan bayon qilish metodi. Ma'lumki, izlanishga asoslangan har qanday faoliyat sermahsul faoliyatdir. O'quvchi til hodisalarini tayyor holda o'zlashtirmay, o'zi izlansa, aktiv ijodiy faoliyat ko'rsatsa, o'zlashtirish jarayoni ancha samarali bo'ladi. Muammoli ta'lim ana shunday izlanish va ijodiy faoliyat ko'rsatish uchun yaxshi imkoniyat yaratadi. Bu metod shaxs va uning ijtimoiy faolligini har tomonlama rivojlantirish vositasi sifatida xizmat qiladi.

“Muammoli ta’lim” tushunchasi pedagogik adabiyotlarda garchand keyingi yillarda paydo bo’lgan bo’lsa-da, ammo bu izlanuvchanlikka asoslangan g’oya ming yildan ortiqroq tarixga ega. Sharq mutafakkirlari bilish izlanish mahsuli ekanligini alohida qayd qilgan edilar. O’rta asrning buyuk donishmandi Abu Ali Ibn Sino (980-1037) o’zining “Donishnoma” asarida qiyinchiliklarni yengish orqali bilimlarni egallashning afzalligini ko’rsatgan edi.

Umar Hayyom (1042-1112) “Matematik traktatlar”ida bilish uchun fikrlash zarurligiga, qiyinchililarni bartaraf etish uchun o’ylash kerakligiga da’vat etadi. Al-Tusiy (1201-1274) esa bilimlarni puxta egallash uchun mustaqil izlanishning zarurligini alohida qayd qiladi. Bu g’oya keyinchalik evrestik ta’lim nazariyasining yuzaga kelishiga asos bo’ldi. XIX asrning 70-yillarida Rossiyalik bir guruh metodist olimlar (TS.P.Baltalon, M.A.Ribnikova) evristik ta’lim metodi orqali o’quvchilarni mustaqil izlanish yo’li bilan ularni faollashtirishga erishish mumkinligini asoslab berdilar.

O’quvchilarni izlanishga undash suhbat asosida amalga oshiriladi. Har qanday izlanishga asoslangan suhbat jarayonida muammoli vaziyat yaratish ehtiyoji bor.

Bilimlarni muammoli yo’l bilan bayon qilish o’quvchilarning ijodiy imkoniyatlarini kengaytirishga, noma’lumni izlab topish jarayonida o’zligini namoyon etishga imkon beradi. Muammoli ta’limda o’quvchilarning faoliyati shunday tashkil etiladiki, ularda o’rganilayotgan bilimlarga ehtiyoj tug’diriladi. Bu metod o’rganilishi ko’zda tutilgan til hodisasini o’quvchidan pinhon saqlaydi; unda bilishga ehtiyoj, zaruriyat tug’iladi. Muammoli ta’lim o’quvchilarning mustaqil ijodiy fikrlashini o’stirishga qaratilgan. Bunday ta’lim esa rivojlantiruvchi ta’limdir.

Muammoli o’qitish muammo yaratish (muammoni vujudga keltirish) bilan boshlanadi. Ona tili ta’limi jarayonida muammoli vaziyat quyidagi hollarda yuzaga keladi:

-ona tilidan egallangan bilimlarni yangi sharoitda qo’llash ehtiyoji yuzaga kelganda;

-muammoli topshiriq bilan uni bajarish usuli o’rtasida nomutanosiblik vujudga kelganda.

Ona tili darslarida muammoli vaziyat yaratishning quyidagi usullaridan foydalanish mumkin:

1.Tilga oid dalillarni tahlil qilish asosida muammoli vaziyat yaratish. Til hodisalarini kuzatish tahlilning samarali shakli sanaladi. Bu usul yordamida muammoli vaziyat yaratish uchun o‘quvchilardagi mavjud bilimlarga asoslanib, noma’lum muammoni aniqlashni ularning o‘zlariga topshirish mumkin. Masalan, “Otlarning kelishiklar bilan qo‘llanishi” mavzusini o‘tishda quyidagi matn va savol-topshiriqlar asosida muammoli vaziyat yaratiladi:

Kitob insonning ma’naviy dunyosini bo‘ytadi. Inson hayotida kitobning ahamiyati katta. Xalqimiz kitobni doim qadrlagan. Kitobga muqaddas buyum sifatida qaraganlar.Chunki kitobda ko‘plab foydali narsalar bayon qilinadi. Biz ham kitobdan bilmaganlarimizni bilib olamiz.

-Matnni ichingizda o‘qing. Otning so‘rog‘i asosida matnda qatnashgan bir xil so‘zni aniqlang.

-Shu so‘zga o‘zi bog‘langan so‘z orqali so‘roq bering. Ularni birga o‘qing. (Birinchi aniqlagan o‘quvchi doskaga, qolgan o‘quvchilar daftariga yozib boradilar.) Duskada quyidagi birikmalar hosil bo‘ladi:

kitob bo‘ytadi	-
kitobning ahamiyati	-ning
kitobni qadrlaganlar	-ni
kitobga qaraganlar	-ga
kitobda bayon qilinadi	-da
kitobdan bilib olamiz	-dan

-*Kitob* so‘zi keyingi so‘zga qaysi qo‘shimcha yordamida bog‘langan?

O‘quvchilar ularning to‘g‘risiga bog‘lovchi vositalarni – kelishik qo‘shimchalarini yozib boradilar.

-Bu qo‘shimchalar qanday qo‘shimchalar deb yuritiladi? (3-sinfda o‘rganganlari asosida “Gapda so‘zlarni bir-biriga bog‘laydigan qo‘shimchalar” deb aytadilar)

-Bu qo‘shimchalar qaysi turkumdagi so‘zga qo‘shilgan? (ot)

-Otga qo‘shilgan bu qo‘shimchalarni yana qanday nomlash mumkin?

Oxirgi savol muammoli vaziyatni yuzaga keltiradi.

2. Til hodisalarini qarama-qarshi qo'yish va taqqoslash asosida muammoli vaziyat yaratish. Taqqoslash , ayniqsa, til ta'limida muhim o'rin egallaydi. Bu usul orqali til hodisalaridagi o'xshash va farqli tomonlar aniqlanadi.

Mazkur usul bilan "Otlarning birlik va ko'plikda qo'llanishi" mavzusini o'rganishda muammoli vaziyat yaratilishi mumkin. O'quvchilarga bir turdagi predmetlar beriladi va ular bilan quyidagi savol-topshiriqlar asosida taqqoslash ishlari amalga oshiriladi:

-Shu predmetlardan bitta va ko'p predmetlar guruhini hosil qiling.

-Predmet to'plamlarini qiyoslang va farqlarini aniqlang. (Bitta qalam. Beshta qalam.)

-Bitta va beshta so'zlarisiz har bir to'pdagi predmetni ayting. (qalam va qalamlar)

-Siz "qalam" va "qalarmlar" so'zlarini qanday otlar deb tushunasiz? degan muammoli savol o'rta tashlanadi.

3.Til hodisalarini umumlashtirish orqali muammoli vaziyat yaratish. Umumlashtirish aqliy faoliyatning eng murakkab usuli bo'lib, u ona tilini induktiv yo'l bilan o'qitishga asoslanadi. Induktiv yo'l esa til hodisalarini kuzatish, tahlil qilish, guruhlash kabilar asosida umumlashmalar hosil qilish demakdir. O'quvchi berilgan so'z, so'z birikmasi, gap va matnlarni kuzatib tahlil qilgach, muammoni yechishga tayyor bo'ladi. Masalan, 4-sinfda "Undalma" mavzusi o'rganilar ekan, o'quvchilar zimmasiga ega bilan undalmaning farqini aniqlash va undalmaga mustaqil ravishda ta'rif berish vazifasi yuklatiladi. Odatda, birinchi muammo hal qilingach, ikkinchi va uchinchi muammoni hal qilishga o'tiladi. Masalan, muammoli o'qitish metodini leksik-semantik va grammatik mashqlarni tashkil etishda ham qo'llash mumkin. Bu metoddan 1-sinf dan boshlab foydalanish mumkin. Bu metodni "Tovush va harf" mavzusini o'rganayotganda tovushning so'z ma'nosini farqlashdagi vazifasini tushuntirishda, "So'z ma'nosi", "Nutq va gap" mavzularini o'rganishda ham qo'llash mumkin. Masalan, "So'z ma'nosi" mavzusini o'rganish uchun xattaxtaga turli ma'nodagi, ya'ni turli

soʻz turkumiga kiradigan soʻzlar aralash holda yozib qoʻyiladi. Oʻquvchilar bilan quyidagicha savol-javob tashkil qilinadi:

Soʻzlar: *kitob, qurdi, shifokor, sakkiz, qizil, qalam, oʻqidi, yashil, binokor, oʻnta, oʻqituvchi, sakkiz.*

Soʻzlarni oʻqing.

– Birinchi soʻz nimani bildiriyapti? Narsanimi, shaxsnimi?

– Bu soʻzga qaysi soʻroq beriladi?

– Ikkinchi soʻz harakatni bildiriyaptimi yoki narsanimi?

– Bu soʻzga qaysi soʻroqni berasiz?

– Qaysi soʻzlar miqdorni bildiriyapti?

– Bu soʻzlarga qaysi soʻroqni berasiz?

– Qaysi soʻzlar rangni bildiriyapti?

– Bu soʻzga qaysi soʻroqni berasiz?

– Soʻzlar ichidan shaxsni (kasb egasini) bildirayotgan soʻzlarni topib, bir ustun qilib yozing.

– Ikkinchi ustunga narsani bildirgan soʻzlarni topib yozing.

– Uchinchi ustunga harakatni bildirgan soʻzlarni topib yozing va hokazo.

Oʻquvchilar topshiriqni oʻqituvchi yordamida bajarib boʻlgach, muammoli savol oʻrtaga tashlanadi:

– *Yuqoridagi soʻzlar nimasiga koʻra farqlanyapti?*

Oʻquvchilar “maʼnosiga koʻra” degan fikrni ayta olmasalar, oʻqituvchi bu muammoni hal qiladi:

– Bu soʻzlar maʼnosiga koʻra va soʻroqlariga koʻra farq qiladi. Oʻylang, soʻzlarni qaysi xususiyatlariga koʻra guruhlariga ajratamiz? Soʻzlarni nechta guruhga ajratish mumkin?

Savol-javoblardan koʻrinib turibdiki, oʻquvchilar bilan suhbat rivojlantirilib borilyapti va oʻquvchilar suhbat davomida yangi-yangi maʼlumotlarni egallab bormoqdalar. 3-4-sinflarga oʻtganda bunday suhbatlar oxirida oʻquvchilarning oʻzlari xulosa chiqaradilar. Bunday suhbatlarda oʻquvchilarning yoshi, saviyasidan tashqari, vaqt ham hisobga olinadi. Suhbat uzoq davom etsa, oʻquvchilar charchab qoladilar, oʻzlashtirish darajasi ham susayadi.

Boshlang'ich sinf ona tili darslarida **mustaqil ish metodi** asosan o'rganilgan mavzuni mustahkamlash qismida mashqlar ishlash jarayonida qo'llaniladi. O'quvchilar o'qituvchining topshirig'i bilan mustaqil ishlarni og'zaki yoki yozma shaklda bajaradilar. Topshiriq qiyin va ko'p vaqtni olmasligi, o'quvchilar kuchi yetadigan qilib, muayyan vaqt ichida bajarishga mo'ljallangan bo'lishi kerak. Mustaqil ishlash uchun topshiriq 1-sinfdan boshlab beriladi va u asta-sekin marakkablashtirilib boriladi. 1-sinfda "Yozgan so'zlaringizni lug'atdan tekshiring", "Rasmga qarab sabzavot nomlarini alifbo tartibida yozing", "Rasmni kuzating. Unda tasvirlangan narsalarni aniqlang va ularning nomini yozing" kabi topshiriqlar beriladi. Masalan, 88- mashqda "O'lkamda bahor" mavzusida sujetli rasm berilgan. O'quvchilar rasmni kuzatib, narsa nomlarini yozadilar. Bunda bir o'quvchi 5 ta, ikkinchi o'quvchi 10 ta va hokazo so'z yozishi mumkin. Aslida rasmda 30 tadan ortiq narsa tasvirlangan: *tog', osmon, bulut, qor, terak, tol, o'rik, ko'ylak, shim, tufli, mayka, lenta, soch, bosh, qir, dala, o't, gul, qo'l, oyoq, quloq, ko'z, burun, yuz, og'iz, barmoq, bo'yin, qorin, yubka, jemper, daraxt* va hokazo. Bu o'quvchilarning e'tibor bilan kuzatishga – kuzatuvchanlikka o'rgatadi.

Analiz-sintez metodi savod o'rgatish darslariga rus-tuzem maktablari va tatar o'qituvchilarining faoliyati orqali kirib kelgan. Ona tili ta'limi jarayoniga analiz-tahlil grammatik hodisaning muhim belgilarini aniqlash maqsadida, o'rganilgan grammatik tushunchaning yangi qirralarini ochish va mustahkamlash maqsadida tatbiq etiladi. Fonetik, leksik, morfologik va sintaktik tahlil shu metodning amalda namoyon bo'lishidir. Sintez qismlarga bo'lib o'rganilgan grammatik materialni yaxlitlashdir. Masalan, ot, sifat, fe'l, son kabi so'z turkumlari o'rganilayotganda ularga oid so'zlar berilib, ular ishtirokida gap tuzish, aralash berilgan so'zlardan gap tuzish, aralash berilgan gaplarni voqealar rivoji asosida tartiblashtirib matn tuzish, mazmunan tahlil qilingan rasm asosida hikoyacha tuzish kabi ishlarda sintez metodi namoyon bo'ladi. Analiz-sintez metodida ham o'quvchilarni faollashtirish

o'qituvchining o'quvchilarga beradigan savol va topshiriqlariga, ishni tashkil etish shakllariga bog'liq bo'ladi.

Induksiya metodida o'quvchilar o'qituvchi tavsiya etgan til dalillarini kuzatadi, tahlil qiladi va shu asosda xulosa va ta'riflar keltirib chiqaradi.

Deduktsiya metodida o'quvchi tayyor qoida – ta'rif bilan tanishadi va uning mohiyatini til dalillari asosida ochadi.

Bu metodlarning samarasi o'qituvchining savol-topshiriqlari mazmuni grammatik hodisaning muhim tomonlariga yo'naltirilganligiga, izchilligiga, faoliyatni tashkil etish shakllariga, o'quv vositalari (darslik, turli xarakterdagi lug'atlar, rasm, jadvallar, texnik vositalar)ga bog'liq bo'ladi.

Hozirgi kunda o'quvchilarni mustaqil faoliyatga undovchi, ularning mantiqiy fikrlasini taqozo etuvchi pedagogik texnologiyalarni ta'lim jarayoniga tatbiq etish bo'yicha bir qancha muvaffaqiyatlarga erishildi.

Jahon standarti asosida o'quvchilar bilim, ko'nikma va malakalarini shakllantiradigan va baholaydigan "PIZZA", "PIRLS" nazorat usullari amalga kiritilmoqda.

Xulosa qilib aytganda, yuqoridagi barcha metodlarning muvaffaqiyati o'qituvchining ishlab chiqqan savol-topshiriqlari mazmuni va tizimiga bog'liq. Yo'l-yo'lakay duch kelgan savollar bilan kichik yoshdagi o'quvchining anglash faoliyatini ishga solish kutilgan natijani bermaydi.

Ona tili darslarida foydalaniladigan ta'limiy vositalar. Ona tili darsligi o'quvchilarning bilim olishlari uchun asosiy manba hamda ta'lim vositasidir. Boshlang'ich sinf ona tili darsliklari - o'quvchilar uchun bilim olishning asosiy manbayi. Ona tili darsliklari DTS asosida fanga oid bilim asoslarini ma'lum tartibda bayon etadi. Ona tili darsliklari DTS talablari va unga muvofiq tuzilgan dastur asosida yaratiladi. Mazkur darsliklar boshlang'ich sinf o'quvchilarida ona tilidan fonetik, morfemik va grammatik bilim, ko'nikma va malakalarni shakllantiradi va takomillashtiradi, ularning ilmiy

tafakkurining tarkib topishiga yordam beradi. Shuningdek, o'quvchilarni ma'naviy-g'oyaviy jihatdan tarbiyalashga xizmat qiladi.

Ona tili darsliklari, asosan, quyidagi vazifalarni amalga oshiradi:

-o'zbek tilining fonetikasi, leksikasi va grammatikasi bo'yicha nutqning og'zaki va yozma shakllaridan amalda to'g'ri foydalanish uchun zarur bo'lgan ilmiy-amaliy ma'lumotlar berish;

-o'quvchilarni to'g'ri va adabiy talaffuzga o'rgatish, imloviy savodxonlik ko'nikmalarini shakllantirish;

-fikrni og'zaki ba yozma shakllarda bayon qila olish;

-o'quvchilarda milliy ong va milliy mafkurani tarbiyalash;

-kundalik hayot uchun zarur bo'lgan taklifnoma, tabriknoma, e'lon, maktub, tushuntirish xati, ishonch qog'ozi kabi ish qog'ozlarini yurita olish.

Boshlang'ich sinf ona tili darsliklari bilim berish, o'rganilgan bilimlarni mustahkamlash va takrorlashni o'z oldiga maqsad qilib qo'ygadi. Har bir mavzu yoki bo'limning oxirida berilgan ijodiy-amaliy ishlar (savol va topshiriqlar) o'quvchilarning egallagan bilim, ko'nikma va malakalarini mustahkamlaydi.

Ona tili darslarida qo'shimcha ta'limiy vositalardan foydalanish. Ona tili ta'limi jarayonida darslikdan tashqari qo'shimcha ta'limiy vositalar: maxsus yaltiroq plyonkalarda tayyorlangan chizmalar (transporatlar), darsliklar asosida yaratilgan multimediya metodik qo'llanmalari, o'quv filmlari va diafilmlar, ovozni yozib olish vositalari, jadval, rasmlı albom, televideniye eshittirishlari kabilardan foydalaniladi. Bu vositalar o'qituvchi tomonidan tayyoranishi ham, maxsus majmua sifatida nashr etilishi yoki chiqarilishi ham mumkin. Ona tili mashg'ulotlarida maxsus yaltiroq plyonkada kichik hajmda tayyorlangan chizmalar, jadvallar, ayrim izohlar, topshiriqlarni grafonproektorlar orqali yiriklashtirib namoyish etish mumkin. Plyonkaga tushirilgan til materiallining anchagina ustunlik tomonlari bor. Avvalo, plyonkadagi material orqali barcha o'quvchilar diqqatini o'rganilayotgan muammoga qaratish mumkin. Shuningdek, bir materialni bir necha bo'lakka bo'lib, o'quvchilar diqqatiga havola qilishda bunday usul qo'l keladi.

Plyonkaga yozilgan til materiallari, ayniqsa, o'quvchilarning jamoa bo'lib ishlashini tashkil etishda alohida o'rin egallaydi. Ularning barchasi berilgan materialni kuzatib yoki o'qib, bu haqda birgalikda fikrlash, umumlashma hulosasi chiqarish imkoniyatiga ega bo'ladi.

Ona tili mashg'ulotlarida, ayniqsa, ovozni yozib olish vositalari muhim ahamiyat kasb etadi. O'quvchi bu vosita orqali nutqni diqqat bilan tinglaydi, eslab qolishga harakat qiladi va u yuzasidan berilgan topshiriqlarni mustaqil bajaradi. Ayniqsa, "Nutq va matn" mavzusida bir mavzudagi ikki xil nutq yoki matn o'qib eshittirilsa, o'quvchi ularni bir-biriga taqqoslaydi, ularning o'xshash va farqli tomonlarini aniqlaydi, baholaydi. O'zining nutqiga e'tiborli bo'lishga harakat qiladi. Nutqni tinglash orqali adabiy talaffuz me'yorlarini o'zlashtiradi, ifodali o'qish san'atini o'rganadi, eshitish orqali o'zlashtirish ko'nikmasi rivojlanadi.

Darslik materialiga yordamchi vosita sifatida turli jadvallardan, rasmi albomlar va tarqatma materiallardan, diapozitiv va diafilmlardan ham unumli foydalaniladi.

Jadvallar darslik materialini puxta va ongli o'zlashtirishga ko'maklashadi. Ayniqsa, so'zlarni guruhlashda jadvallar ancha qo'l keladi. "Otlarning kelishik qo'shimchalari bilan qo'llanishi" jadvali mavzuni o'rganishda va jadval asosida 4-sinf ona tili darsligidagi mashqlarni bajarishda o'quvchilarga yordam beradi.

Darslik materialini to'ldirishga xizmat qiladigan yana bir vosita rasmi albomlar va rasmi tarqatma materiallardir. Rasmlar o'quvchilarning ijodiy fikrlashini rivojlantirish, o'rganilayotgan til hodisasini amalda qo'llab matnlar yaratish, tasvir, rivoya, muhokama matnlar yaratishda muhim o'rin egallaydi, ijodiy izlanishga undaydi. Boshlang'ich sinf o'quvchilarining yoshi, hayotiy tajribasi ham bunday ko'rgazmalilikni taqozo etadi. Ona tili mashg'ulotlarida foydalaniladigan rasmlar yuksak badiiyligi, o'rganilayotgan mavzu talabiga mosligi, sinf o'quvchilarining yoshi va bilim saviyasiga muvofiqligi, rasmda rassom maqsadining aniq

ifodalanganligi, nutq o‘stirishga xizmat qilish darajasi kabilarga mos kelishi lozim.

Rasmlardan so‘z tanlashda, so‘z birikmalari va gaplar tuzishda, ijodiy diktantlar yozishda, og‘zaki va yozma matnlar yaratishda, ijodiy bayon va insho yozdirishda keng foydalaniladi.

Rasmi tarqatma materiallar ham darsning muhim vositalaridan biridir. Bu vosita darsni o‘quvchilarning saviyasiga qarab tabaqalashtirishda, har bir o‘quvchining imkoniyatidan kelib chiqib topshiriq berishda, bolaning mustaqil ijodiy faoliyat ko‘rsatishini ta‘minlashda muhim o‘rin egallaydi. Rasmi tarqatma materiallardan o‘quvchilarning so‘z boyligini oshirish, berilgan so‘zga ma‘nodosh, uyadosh va qarama-qarshi ma‘noli so‘zlar tanlashda, o‘quvchilarning ijodiy fikrlashini tashkil etishda (bitta rasmga bir nechta sarlavha topish, sarlavha talabidan kelib chiqib, har xil reja tuzish, nutq sharoitiga mos ravishda fikrni bayon qilish) foydalaniladi.

Savol va topshiriqlar:

1. Boshlang‘ich sinflarda ona tili kursiniig mazmunini izohlang.
2. «Grammatika, imlo va nutq o‘stirish» dasturi bo‘limlari (“Tovushlar va harflar”, “So‘z”, “Gap”, “Bog‘lanishli nutq”)ni chuqur o‘rganib, uning chizmasini tuzing. Sinfdan-sinfga ko‘chgan sari har bir bo‘lim materialini qiyinlashib borishini kuzating.
3. Kichik yoshdagi o‘quvchilarda ona tili o‘qitish jarayonida ilmiy dunyoqarash qanday shakllantiriladi?
4. Maktabda fonetika, leksika, so‘z yasalishi va grammatikani bir-biri bilan bog‘liq holda o‘rganishning lingvistik asoslarini izohlang.
5. Boshlang‘ich sinf ona tili darslarida qo‘llaniladigan metod, usul va vositalarni biror jarayonga qo‘llab, uning samaradorligini aniqlang.

**BILIMLARNI TEKSHIRISH UCHUN
TEST TOPSHIRIQLARI**

1. Boshlang'ich sinfda ona tilini o'rgatishning yetakchi tamoyilini toping.

A. Fonetika bilan grafikani o'zaro bog'liq holda o'rgatish – yetakchi tamoyil.

B. Tilning barcha jihatlarini o'zaro bog'liq holda o'rganish – yetakchi tamoyil.

C. Grafika bilan orfografiyani bog'liq holda o'rganish – yetakchi tamoyil.

D. Morfologiya bilan sintaksisni bog'liq holda o'rganish – yetakchi tamoyil.

2. Darsga qo'yiladigan umumiy talablar qaysi javobda keltirilgan?

A. Ta'limiy va tarbiyaviy talab.

B. Didaktik talablar.

C. Psixologik va gigiyenik talablar.

D. A, B, C.

3. Didaktik maqsadga ko'ra ona tilidan dars turlari to'g'ri ko'rsatilgan javobni aniqlang.

A. Yangi mavzu o'rganiladigan, aralash darslar, umumlashtiruvchi dars, ta'limiy bayon darslari.

B. Yangi mavzuni o'rganish, bilimni mustahkamlash, bilimlarni hisobga olish darslari, aralash darslar.

C. Til dalillarini kuzatish, takrorlash, umumlashtirish, yangi mavzuni o'rganish.

D. Tekshirish darsi, umumlashtirish darsi.

4. Boshlang'ich sinf ona tili darslarida qo'llaniladigan asosiy metodlarni belgilang.

A. Bayon qilish va mustaqil ish metodi.

B. Suhbat metodi, yarim izlanishli metod.

C. Induktsiya va deduktsiya metodi.

D. Barcha javoblar to'g'ri.

5. Qaysi metod orqali o'quvchi tayyor qoida – ta'rif bilan tanishadi va uning mohiyatini til dalillari asosida ochadi?

- A. Induktsiya metodida.
- B. Deduktsiya metodida.
- C. Analiz-sintez metodida.
- D. Mustaqil ish metodida.

FONETIKA VA GRAFIKA ASOSLARINI O'RGANISH METODIKASI

Kichik yoshdagi o'quvchilarning og'zaki va yozma nutqni egallashlarida fonetikadan olgan bilimlarining amaliy ahamiyati katta: a) fonetik bilimga asoslangan holda 1- sinf o'quvchilari savod o'rgatish davrida o'qishni va yozishni bilib oladilar; b) fonetik bilim so'zni to'g'ri talaffuz qilish (tovushlarni to'g'ri talaffuz qilish, urg'uli bo'g'inni ajratish, orfoepik me'yorga rioya qilish) asosini tashkil etadi; v) fonetik bilim morfologik va so'z yasalishiga oid bilimlar bilan birga o'quvchilarda qator imloviy malakalar (jarangsiz va jarangli undoshlarning imlosi) shakllantirish uchun zamin bo'ladi; g) fonetik bilim gapni ohangiga ko'ra to'g'ri aytish, logik urg'u va gap qurilishidagi to'xtamlarga rioya qilish uchun zarur; d) so'zning tovush tomonini bilish uning ma'nosini tushunish va nutqda ongli qo'llash uchun muhimdir: h^ózir va hoz^{úr}, átlas va atlás so'zlari ma'nosidagi farq faqat urg'u orqali ajratiladi. So'zning tovush tomonini tasavvur qilish so'zlarni talaffuzda farqlash, ayrim so'zlarni to'g'ri talaffuz qilish va qo'llash uchun zarur.

O'qituvchi boshlang'ich sinflarda o'qitiladigan barcha fanlarga oid darslarda so'zni aniq va to'g'ri talaffuz qilish ustida doimiy ishlab boradi, shu maqsadda ko'pincha so'zni tovush tomondan tahlil qilishdan foydalanadi.

Maktab dasturiga muvofiq, boshlang'ich sinf o'quvchilari fonetik-grafik ko'nikmalar tizimini hosil qiladilar: tovushlar va harflar, unli va undosh tovushlar, jufti bor jarangli va jarangsiz undoshlar, jufti yo'q jarangli va jufti yo'q jarangsiz undoshlar; so'zni bo'g'inlarga bo'lish, urg'uli bo'g'inni ajratish ko'nikmalariga ega bo'ladilar.

Bolalar maktabga kelgunga qadar ham nutqning tovush qurilishini amaliy o'zlashtiradilar, ammo ular maxsus o'qigunlariga qadar so'zni bo'g'inlarga bo'lishni, so'zdagi tovushlarni izchil talaffuz qilishni bilmaydilar. 1- sinf o'quvchilarida so'zni to'g'ri talaffuz qilish, bo'g'inlarga bo'lish, undagi har bir tovushni tartibi bilan aniq aytish ko'nikmasini shakllantirish ustida maqsadga muvofiq ishlash, o'z

navbatida, analiz, sintez, taqqoslash, guruhlash kabi aqliy mashqlarni bilib olishga, shuningdek, tovushlarning tabiati, soʻz tarkibida bir-biriga taʼsiri kabi ayrim elementar bilimlarni oʻzlashtirishga imkon beradi.

1- sinfda fonetika va grafikani oʻrganishga katta oʻrin beriladi, chunki oʻquvchilar oʻqish va yozish jarayonini shu sinfda egallaydilar. Bu bilimlar keyingi sinflarda mustahkamlanadi, takomillashtiriladi.

Tovushlar va harflar, unli va undosh tovushlarning xususiyatlari bilan tanishtirish

Tovush murakkab tushuncha boʻlgani uchun boshlangʻich sinflarda unga taʼrif berilmaydi. Shunga qaramay, bolalarda tovush haqida toʻgʻri ilmiy tasavvur amaliy mashqlar yordamida hosil qilinadi. Bunda yetakchi usul soʻzdagi tovushlarni talaffuzi hamda soʻzning leksik maʼnosi soʻzdagi tovushlarning tarkibiga bogʻliqligi ustida kuzatish hisoblanadi. Masalan, *aka, uka, opa, ona, ota, kul, gul, qora, qara* kabi bir unli yoki bir undosh bilan farqlanadigan soʻzlar har xil lugʻaviy maʼnoni ifodalaydi.

Soʻzning tovush tarkibi ustida ishlash savod oʻrgatish davridanoq boshlanadi. Bolalar bu davrda talaffuz qilingan yoki eshitilgan soʻz tovushlardan tuzilishini bilib oladilar. Ular soʻzni tovush tomonidan tahlil qilishga oʻrganadilar, yaʼni soʻzni boʻgʻinlarga boʻladilar, soʻzdagi tovushlarni tartibi bilan aytadilar. Bunda tovush tomondan tahlilni harf tomondan tahlil bilan aralashtirmaslikka alohida ahamiyat beriladi.

Soʻzning tovush tarkibini toʻgʻri tasavvur etish undagi harflarni tushirib qoldirmay yoki oʻrnini almashtirmay yozish malakasini shakllantirish uchun ham, soʻzni toʻgʻri talaffuz qilish uchun ham katta ahamiyatga ega. Shuning uchun savod oʻrgatishdan soʻng ham soʻzni tovush tomondan tahlil qilish mashqlari yordamida soʻzdagi tovushlar tarkibini aniqlash koʻnikmasini takomillashtirish ustida ishlab borish zarur.

Ma'lumki, nutq tovushlari ikki katta guruhga bo'linadi: *unli tovushlar* va *undosh tovushlar*. Buni o'quvchilarga tushuntirishda ularning quyidagi belgilari hisobga olinadi:

1) talaffuz qilinish usuli (unli tovush talaffuz qilinganda havo oqimi og'iz bo'shlig'idan erkin ravishda o'tadi, undosh tovush talaffuz qilinganda, havo og'iz bo'shlig'ida to'siqqa uchraydi);

2) ovoz va shovqinning ishtiroki (unli tovushlar faqat ovozdan iborat, undosh tovushlar talaffuz qilinganda shovqin eshitiladi, ba'zan shovqin va qisman ovoz eshitiladi);

3) bo'g'in hosil qilish xususiyati (unli tovushlar bo'g'in hosil qiladi, undosh tovushlar bo'g'in hosil qilmaydi).

O'quvchilar bu belgilarni yodlab olishlariga yo'l qo'ymaslik, aksincha, 1-sinfdanoq bolalarda tovushni talaffuz qilganda, ovoz yoki shovqin eshitilganda nutq a'zolarining vaziyatini kuzatish ko'nikmasini o'stirib borish lozim. Bunday kuzatishlar 4- sinfda davom ettiriladi va umumlashtiriladi. Tovushlarni o'zlashtirishga bunday yondashish, unli va undosh tovushlarni puxta o'zlashtirishga imkon berishi bilan birga, o'quvchilarning aqliy qobiliyatini o'stirish vazifasini ham bajaradi; xususan, bolalar kuzatilgan hodisaning bir necha belgilarini taqqoslashga, umumlashtirishga o'rganadilar.

O'zbek tili yozuvi tovush yozuvi hisoblanadi, chunki tovush yozuvda harflar bilan ifodalanadi. 1-sinf o'quvchilari quyidagilarni bilib olishlari lozim:

1. Tovushni talaffuz qilamiz va eshitamiz.

2. Harfni ko'ramiz, o'qiymiz va yozamiz.

3. Harf – tovushning yozuvda ifodalanadigan belgisi.

O'quvchilar ko'pincha tovush bilan harfni aralashtirib, xatoga yo'l qo'yadilar. Ularda grafik malakani shakllantirish uchun quyidagilarni o'rgatish zarur:

1) bir undosh harf yozuvda ikki undosh tovushni ifodalashi mumkin (masalan, *maktab* so'zidagi *b* harfi *p* tovushini, *maktabim* so'zidagi *b* harfi *b* tovushini ifodalaydi);

2) *jo'ja, jajji* so'zlaridagi *j* tovushi (jarangli, portlovchi) ham, *jurnal, vijdon* so'zlaridagi *j* tovushi (jarangli, sirg'aluvchi) ham bitta *j* harfi bilan ifodalanadi;

3) *tong, keng* so'zlaridagi uchinchi jarangli undosh tovush (*ng*) ikki harf birikmasi (*ng*) bilan ifodalanadi;

4) *sh, ch* harf birikmalari ham bir tovushni ifodalaydi (*shamol, choy*).

Jarangli va jarangsiz undosh tovushlar, ularning yozuvda ifodalanishi

O'quvchilarga jarangli va jarangsiz undosh undoshlar ham tovushlar talaffuzini kuzatishga asoslanib tanishtiriladi. Bunda jufti bor jarangli va jarangsiz undoshlar ajratiladi. Kuzatishda o'quvchilar faol qatnashishi va ularga jufti bor jarangli undosh bilan jarangsiz undoshlarni ajratish qanchalik muhim ekanini yaqqol ko'rsatish uchun faqat bitta undosh tovush bilan farqlanadigan *baqir – paqir, gul – kul, dil – til, zina – sina, joy – choy* kabi so'zlardagi tovushlarni taqqoslash maqsadga muvofiq. Bunda o'qituvchi o'quvchilar diqqatini *b-p, v-f, g-k, d-t, z-s, j-ch* tovushlari biri jarangli, ikkinchisi jarangsiz undoshdan iborat tovush juftlarini hosil qilishiga qaratadi, ularning talaffuzidagi farqni amaliy tushuntiradi (Jarangli undosh tovushlarda shovqin va qisman ovoz qatnashadi, jarangsiz undoshlarda esa faqat shovqin eshitiladi, lekin boshlang'ich sinfda o'quvchilar buni anglab yetmaydilar). Xattaxtaga *baqir – paqir, gul – kul, dil – til, zina – sina, joy – choy* kabi so'zlar juftlab yozib qo'yiladi. Shu so'zlarning talaffuzi va ma'nosi ustida ishlanadi. So'z ma'nosini farqlayotgan tovushlar aniqlatilgach, ular quyidagi ko'rinishda xattaxtaga yozib boriladi:

Jufti bor jarangli undoshlar: *b, v, g, d, z, j, ж, g'*

Jufti bor jarangsiz undoshlar: *p, f, k, t, s, ch, sh, x.*

Jufti yo'q jarangli va jufti yo'q jarangsiz undoshlar bilan ham o'quvchilar har xil fonetik sharoitda tovushlarning talaffuz qilinishni kuzatish jarayonida tanishtiriladi. Buning uchun o'quvchilar so'z

oxirida yoki unli tovushdan oldin kelgan *ko'l, bilim, otam, olmos; quyon, bino; shifoner, fabrika; tong, singil; qo'y, kiyik* kabi so'zlardagi jarangli undoshning talaffuzini taqqoslaydilar va *l, m, n, r, ng, y* jarangli undosh tovushlar talaffuz qilinganda, o'zgarishga uchramasligi aniqlashtiriladi (ma'lumki, o'quvchilar bu tovushlarda ovoz va shovqin eshitilishini fahmlay olmaydilar), ya'ni jarangli undosh tovush ekanini, bularning jarangsiz jufti yo'qligini (jufti yo'q jarangli undosh tovush ekanini) bilib oladilar. Xuddi shunga o'xshash usulda o'quvchilar *q, h* undoshlari talaffuzi va imlosi bilan tanishadilar, jufti yo'q jarangsiz undosh tovush ekanini bilib oladilar (uning talaffuzida faqat shovqin eshitilishi xususida fikr bildirilmaydi). Kuzatish natijasi xattaxtaga quyidagi ko'rinishda yoziladi (yoki kartonda tayyorlangan ko'rgazma ko'rsatiladi):

Jufti yo'q jarangli undoshlar: *l, m, n, r, ng, y*

Jufti yo'q jarangsiz undoshlar: *q, h*

Bolalar jufti yo'q jarangli undosh tovush so'zning oxirida kelganda ham alifbodagi xuddi shu harf yozilishini, ya'ni talaffuzi doim yozilishiga mos kelishini bilib olishlari yetarli. Jufti bor jarangli undosh tovushlar so'z oxirida kelganda, bunday moslik bo'lmaydi, ya'ni ko'pincha uning jarangsiz jufti talaffuz qilinadi (*maktap, ozot* kabi). Bunday so'zlar o'zbek tilida ko'p bo'lgani uchun 1- sinfdanoq o'quvchilarni ularning ayrimlari bilan tanishtirish zaruriyati tug'iladi. Dasturga ko'ra, 1- sinf o'quvchilari *b* va *d* jarangli undoshi so'z oxirida kelganda, uning jarangsiz jufti *p* va *t* talaffuz qilinishi bilan va bunday so'zlarning yozilishini tekshirish usuli bilan tanishtiriladi. Ularning talaffuzi va yozilishini tekshirishda fonetikk bilimlarga asoslaniladi. O'quvchilar fonetik bilimlariga asoslangan holda, jufti bor jarangli undoshlarning yozilishini quyidagicha tushuntiradilar:

– *Kitob* so'zi oxirida jufti bor undosh tovushni eshityapman, shuning uchun so'zni tekshirish kerak. SHu undoshdan keyin unli tovush qo'shib so'zni aytaman: *kitobi*. *Kitobi* so'zida *b* tovushi eshitilyapti, shuning uchun *kitob* so'zida *b* harfini yozaman.

Bunday muhokama yuritish uchun o'quvchilar quyidagi bilim va ko'nikmalarni egallashlari kerak:

1. Jufti bor jarangli va jarangsiz undosh tovushlarni farqlashi.
2. Soʻz oxirida kelgan jufti bor jarangli undosh tovushning jarangsiz jufti eshitilishi, shuning uchun bunday soʻzlarni tekshirish kerakligini bilishi.

3. Undosh tovush unli tovushdan oldin kelganda, boshqa tovush bilan almashmasligini bilishi. Undosh tovushdan soʻng unli tovush kelgan soʻz tekshiruvchi soʻz boʻla olishini bilishi.

4. Tekshiruvchi va tekshiriluvchi soʻzdagi undosh tovush-harfni taqqoslay olishi (*kitobi – kitob, maqsadi – maqsad, maqsadga*).

SHunday qilib, oʻquvchilar qanday soʻzlar tekshirishni talab qilishi va uning sababini, qanday soʻzlar tekshiruvchi soʻz hisoblanadi va nima uchunligini bilishlari zarur.

Oʻqituvchi qanday soʻzlar tekshirishni talab qilishini tushuntirish uchun jufti bor jarangli va jarangsiz undosh tovushi boʻlgan soʻzlar ustida kuzatish oʻtkazadi: *maktabim – maktab, tuzi – tuz* kabi.

Oʻquvchilar yozilishi talaffuzidan farq qiladigan soʻzlarni va bunday soʻzlardagi jarangli undosh tovushni oʻziga mos harf bilan ifodalashni tekshiruvchi soʻzlar vositasida talaffuzini taqqoslash usuli bilan aniqlashni, soʻzning oxirida jufti bor undosh tovush kelsa, u soʻz tekshirishni taqozo etishini anglaydilar. Tekshirishga tayangan holda, yozishga imkoniyat yaratish uchun oʻquvchilar tekshiruvchi soʻzni tekshiriladigan soʻzdan doim oldin yozadilar: *avlodi – avlod, kitobi – kitob*.

Boʻgʻin ustida ishlash

Boʻgʻin murakkab tushuncha boʻlgani uchun boshlangʻich sinflarda uning qoidasi berilmaydi. Dasturga koʻra, oʻquvchilarda soʻzni boʻgʻinlarga boʻlish koʻnikmasini shakllantirish vazifasi talab etiladi. Oʻquvchilar soʻzni boʻgʻinlarga boʻlishda soʻzda nechta unli boʻlsa, shuncha boʻgʻin boʻladi, degan tushunchaga asoslanadilar. Bu tushunchani ular savod oʻrgatish davridayoq hosil qiladilar. Bolalar yozilgan soʻzdan dastlab unli harfni topadilar, keyin soʻzda nechta unli boʻlsa, uni shuncha qism (boʻgʻin)ga boʻladilar.

1- sinfda o'quv yilining birinchi yarmida og'zaki va yozma tarzda bo'g'inlarga bo'lish, shuningdek, o'qituvchi topshirig'iga ko'ra, muayyan bo'g'inli so'z tanlash mashqlari har kuni o'tkaziladi. So'zni bo'g'inlarga to'g'ri va tez bo'lish ko'nikmasini hosil qilish 1-sinfda o'tkaziladigan muhim mashqlar qatoriga kiradi. O'quvchilar o'qish va yozish jarayonini egallashda mana shu ko'nikmaga tayanadilar. O'zbek grafikasida bo'g'in tamoyili yetakchi tamoyil hisoblanadi. O'quvchi so'zni to'g'ri yozish uchun uni avval bo'g'inlarga bo'ladi. Bo'g'inlardagi tovushlarning o'zaro bir-biriga ta'sirini aniqlaydi, undosh va unli tovushlarni ifodalash uchun zarur harflardan foydalanadi. O'quvchi quyidagicha muhokama yuritadi:

– “Vatan” so'zida ikki bo'g'in bor. Birinchi bo'g'inga *va*; ya'ni *v*, *a* harflarini yozaman, ikkinchi bo'g'inga *tan*: ya'ni *t*, *a*, *n* harflarini yozaman. O'quvchi so'zni bo'g'inlarga bo'lish, bo'g'indagi har bir tovushning o'rnini, tartibini aniq ko'z oldiga keltirib, bo'g'inlab aytish ko'nikmasiga ega bo'lsa, so'zdagi harflarni tushirib qoldirmay, o'rnini almashtirmay yoza oladi. SHuning uchun bo'g'in ustida ishlashga so'zni bo'g'inlab ko'chirib yozish, bo'g'inlab diktovka bilan yozish (bo'g'inlab izohlab yozish) mashqlarini ham kiritish lozim. Ikkinchidan, so'zni bo'g'inlarga bo'lish ko'nikmasi o'quvchilar uchun so'zning oldingi qatorga sig'may qolgan qismini keyingi qatorga bo'g'inlab to'g'ri ko'chirish uchun zarur. O'quvchilar “So'zlar bir satrdan ikkinchi satrga bo'g'inlab ko'chiriladi” va “Bir harfdan iborat bo'g'inni oldingi satrda qoldirib yoki keyingi satrga ko'chirib bo'lmaydi” degan asosiy bo'g'in ko'chirish qoidalarini 1- sinfdayoq o'rganadilar. Oddiy tuyulgan birinchi qoida ham so'zni bo'g'inlarga bo'lish, bo'g'inlab ko'chirish qoidasiga mos keladigan *maktab*, *Ra`no*, *singil* kabi so'zlar misolida juda ko'p mashqlar bilan mustahkamlashni talab etadi. Bolalar, ayniqsa, *singil*, *ko'ngil*, *tongi* kabi so'zlarni bo'g'inga bo'lishda qiynaladilar, chunki bu so'zlarda bitta jarangli undosh tovush *ng* harf birikmasi bilan ifodalanadi. Bu so'zlarni bo'g'inga bo'lishda bu ikki harf *sing-lim*, *ko'ng-lim*, *tong-gi* so'zlaridagi kabi oldingi bo'g'inda qolishi yoki *si-ngil*, *ko'-ngil*, *to-ngi* so'zlaridagi kabi keyingi bo'g'inga ko'chirilishi kerak (Bir tovushni

ifodalagan harfni ikkiga bo'lib bo'lmaydi). Keyingi qoida esa *aka, ota, oila, mudofaa, mutolaa* kabi so'zlar misolida yanada ko'proq mashq bilan o'rgatish va mustahkamlashni taqozo etadi. Bu qoidalar keyingi sinflarda yangi murakkabroq so'zlar misolida mustahkamlab boriladi.

Dasturga ko'ra, tutuq belgili (***ma'no, sur'at*** kabi) so'zlarni bo'g'inga bo'lish va satrdan satrga ko'chirishda tutuq belgisi har doim birinchi bo'g'inda bo'lishi, ***katta, ikki*** kabi ketma-ket kelgan bir xil undoshli so'zlarni bo'g'inga bo'lganda ikkita bir xil undoshning biri oldingi bo'g'inda qolishi, ikkinchisi keyingi bo'g'inga o'tishi (***kat-ta, ik-ki*** kabi) o'quvchilarga 2-sinfdayoq o'rgatiladi. Boshlang'ich sinfda bo'g'inga beriladigan ta'rif o'rgatilmaydi. Kichik yoshdagi o'quvchilar qoidaning mohiyatini tushunmaydilar, shuning uchun qoida o'quv faoliyatiga amaliy tatbiq etib o'rgatiladi. Masalan, *olma* va *nok* so'zlari qismlarga – bo'ginlarga bo'lib aytiladi. O'quvchilar mazkur so'zlarning talaffuzuni kuzatish va taqqoslash yordamida *olma* so'zining qismlarga (ol-ma -2 qismga) bo'linib aytilishini, *nok* (*nok*) so'zining qismlarga bo'linib aytilmasligini aniqlaydilar. O'qituvchining tushuntirishi orqali so'zdagi har bir qism bo'g'in deb nomlanishini bilib oladilar.

Ona tili darslarida bo'g'in va so'zlarning bo'g'inlab ko'chirilishi haqidagi tushunchalar bir necha qismlarga bo'lib o'rgatiladi:

- 1) unli tovush bo'g'in hosil qiladi;
- 2) so'zda nechta unli bo'lsa, shuncha bo'g'in bo'ladi;
- 3) so'zlar bir satrdan ikkinchi satrga bo'g'inlab ko'chiriladi;
- 4) bir unlidan iborat bo'g'in oldingi satrda qoldirilmaydi, keyingi satrga ham ko'chirilmaydi;
- 5) ketma-ket kelgan bir xil unli va bir xil undoshli so'zlarning bo'g'inlab ko'chirilishi;
- 6) harflar birikmali (ng, ch, sh) so'zlarning bo'g'inlab ko'chirilishi;
- 7) tutuq belgili so'zlarning bo'g'inlab ko'chirilishi.

Bo'g'in ustida olib boriladigan amaliy ishlar o'quvchilarning o'qish va savodli yozish malakalarini egallashlarida muhim ta'limiy ahamiyat kasb etadi.

GRAMMATIKA VA SO'Z YASALISHIGA OID TUSHUNCHALARNI SHAKLLANTIRISHNING METODIK ASOSLARI

Boshlang'ich sinflarda morfologiyadan ot, sifat, son, fe'l, kishilik olmoshi tushunchalarini; sintaksisdan gap, ega, kesim, ikkinchi darajali bo'lak, uyushiq bo'lak, undalma kabi tushunchalarni; so'z tarkibi yuzasidan asos, qo'shimcha, asosdosh so'zlar, so'z yasovchi qo'shimchalar, so'zlarni bir-biriga bo'g'lovchi qo'shimchalar kabi tushunchalarni shakllantirish ustida amaliy ishlar olib boriladi.

O'qituvchi tushunchalarni shakllantirish jarayonini tashkil etish shakllari va uni boshqarishni bilishi, o'quvchilarni aqliy faoliyatga yo'llashning eng muvofiq metod, usul va vositalarini tanlay olishi, ularni amalda qo'llash orqali o'quvchilarning tilni amaliy o'zlashtirishini ta'minlashi lozim. Grammatika grammatikaning nazaryasini bilishga emas, grammatika o'quvchining nutqini so'zlar bilan bo'yitishga, nutq qurilishining ta'sirchanligini oshirishga, fikrini og'zaki va yozma shaklda savodli ifodalashga xizmat qilishi lozim.

Grammatik tushunchalarning mohiyati va ularni o'zlashtirishdagi qiyinchiliklar

Tushuncha atrof-muhitdagi predmet va hodisalarning muhim belgilari va o'zaro aloqadorligi aks ettirilgan tafakkur shaklini tasvirlab ko'rsatadi.

Grammatik tushunchalarda ham, boshqa tushunchalar kabi, hodisalarning muhim belgilari umumlashtirilgan holda aks ettiriladi. Til hodisalarining o'ziga xos xususiyati, ya'ni tushunchaning mazmun tomoni grammatik tushunchaning o'ziga xos xususiyatini keltirib chiqaradi. Til hodisalari, til kategoriyalari boshqa hodisalarga nisbatan juda mavhumligi bilan farqlanadi. Biologik tushunchalarni shakllantirishda belgilarini kuzatish, bir tizimga solish va umumlashtirish mumkin bo'lgan aniq hodisalar va predmetlar material sifatida asos qilib olinadi. Grammatik tushunchalar esa so'z, so'z birikmasi, gap, morfema, leksema, fonema va boshqalarning o'ziga xos muhim belgilarini aniqlash va

umumlashtirish natijasi hisoblanadi. Boshqacha qilib aytganda, kishilar tomonidan yaratilgan grammatik tushunchaga asos bo'lgan dastlabki materialning o'zi yetarli darajada mavhumdir. Demak, grammatik tushunchalar umumlashtirilganlarning yana umumlash-tirilgani hisoblanadi.

Grammatik tushunchaning bu xususiyatlari tufayli o'quvchilarda tushuncha juda ko'p qiyinchilik bilan shakllanadi. Grammatik tushunchani bilib olish uchun mavhum tafakkur ma'lum darajada rivojlangan bo'lishi lozim. Mavhum tafakkur ta'lim jarayonida vujudga keladi va maxsus mashqlarni talab qiladi. Bu mashqlar muayyan aqliy ko'nikmalarni va lingvistik tasavvur hamda bilimlar yig'indisini shakllantirishga qaratilgan bo'lishi zarur. Ko'pgina ruhshunos olimlarning tekshirishlari natijasida aniqlanishicha, tushunchani shakllantirish jarayoni tafakkurga oid analiz, sintez, taqqoslash, umumlashtirish, aniqlashtirish amallarini bilib olish jarayoni ham hisoblanadi. O'quvchilarda tushunchani shakllantirishning natijasi ularning mavhumlashtirish faoliyatining qay darajada o'sganligiga bog'liq.

Mavhumlashtirishda qiynaladigan o'quvchilar so'zlarni taqqoslay olmaydilar va ularning muhim grammatik belgilariga ko'ra bir guruhga birlashtira olmaydilar, tushunchani shakllantirishda qiynaladilar va xatoga yo'l qo'yadilar. Masalan, fe'l o'rganilganda o'quvchilar fe'l predmetning harakatini bildirishini bilib oladilar. *Yurmoq, o'qimoq, olmoq* kabi fe'llarda leksik ma'no grammatik ma'noga mos keladi. Ko'p fe'llarda bunday moslik bo'lmaydi. Grammatikada predmet harakati deyilganda, harakat bilan birga predmetning holati, uning boshqa predmetlarga munosabati, predmet belgisining o'zgarishi kabilar ham tushuniladi: *uxlamoq, o'ylamoq, sevmoq, o'smoq, ko'karmoq* va hokazo. Predmet harakatini bunday keng ma'noda, umumlashtirilgan holda tushunish endigina tilni o'rgana boshlagan o'quvchilarga qiyinlik qiladi, ular harakatni ko'proq yurish, siljish ma'nosida aniq tasavvur qiladilar. SHuning uchun fe'lni o'rganishning boshlang'ich bosqichida *yotmoq, kasallanmoq, turmoq, qizarmoq* kabi so'zlarni predmet harakatini

bildiradi deb hisoblamaydilar. Bunday hodisani o'tni o'rganishda ham uchratish mumkin. Ayrim o'quvchilar *tinchlik*, *qahramonlik*, *qadam* kabi so'zlarni ot turkumiga kiritmaydilar. Tushunchani shakllantirish uchun o'quvchilarda mavhumlashtirish ko'nikmasini o'stirish, ular diqqatini so'zning aniq leksik ma'nosidan grammatik ma'nosiga qaratish va shu guruhdagi so'zlarga oid umumiy, grammatik belgilarni hisobga olgan holda, ularni bir guruhga birlashtirish talab etiladi. Masalan, kim? yoki nima? so'rog'iga javob bo'ladigan barcha so'zlar ot turkumiga birlashadi; predmet bildirish, son (birlik va ko'plikda kelish), egalik qo'shimchalari bilan o'zgarish, kelishiklar bilan turlanish bu so'zlar uchun umumiy grammatik belgilar hisoblanadi. Tushunchani shakllantirishda xatoning oldini olish uchun ta'lim berish jarayonida qator metodik talablarga rioya qilinadi.

Tushunchani o'zlashtirish ustida ishlash jarayoni

Grammatik tushunchani o'zlashtirish uzoq davom etadigan va kichik yoshdagi o'quvchilar uchun ancha murakkab jarayondir. O'qituvchi boshlang'ich sinflarda tushunchani o'zlashtirishga oid ishlarni tashkil etishda o'rganiladigan tushunchaning lingvistik mohiyatini, bilimlarni o'zlashtirish jarayonining psixologik-didaktik xususiyatlarini, o'quvchilarning nutqiy va aqliy o'sishi bir-birini taqozo etishini, grammatik bilimning nutqdagi o'rnini asos qilib oladi.

Grammatik tushunchalarda til hodisalarining muhim belgilari umumlashtiriladi. Tushunchani o'zlashtirish ustida ishlash jarayonida o'rganiladigan tushunchaning muhim belgilarini ajratish maqsadida muayyan til materialini analiz qilinadi. Masalan, so'z o'zgartuvchi qo'shimcha uchun quyidagi ikki muhim belgi xarakterli:

- 1) so'z o'zgartuvchi qo'shimcha – so'zning o'zgaradigan qismi;
- 2) so'z o'zgartuvchi qo'shimcha sintaktik vazifani bajaradi, ya'ni gapda so'zlarni bog'lash uchun xizmat qiladi.

Tushunchani o'zlashtirishga oid ishlarda o'qituvchi muayyan bir tushunchaning muhim belgilarini aniqlab oladi, dastur talabiga ko'ra, shu sinf o'quvchilarini tushunchaning qanday belgilari bilan tanishtirishni, foydalanganda yaxshi natija beradigan leksik materiallarni, metodik usul va vositalarni belgilab oladi.

Til materialini analiz qilish jarayonida o'rganiladigan tushunchaning muhim belgilari ajratiladi (***tushuncha ustida ishlashning birinchi bosqichi***), so'ng belgilar o'rtasidagi bog'lanish topiladi, bir tushunchaning xususiyati sifatida ular orasidagi o'zaro munosabati aniqlanadi, atama beriladi (***tushuncha ustida ishlashning ikkinchi bosqichi***). O'quvchilar o'rganilgan tushuncha mohiyatini anglashlari va bilimlarni nutq tajribasiga tatbiq etishlari uchun tushuncha ta'rifini aniq ifodalash ustida ishlanadi (***tushuncha ustida ishlashning uchinchi bosqichi***); ***to'rtinchi bosqich***da o'rganilgan kategoriyani bilib olish uchun mashq qilinadi; amaliy vazifani hal qilish maqsadida (fikrni aniq ifodalash, so'zni va gapni to'g'ri yozish uchun) o'quvchilarda tushunchaga asoslanish ko'nikmasi shakllantiriladi.

Shunday qilib, tilga oid tushunchalarni shakllantirish jarayoni shartli ravishda to'rt bosqichga bo'linadi:

Birinchi bosqich – tushunchaning muhim belgilarini ajratish maqsadida til materialini tahlil qilish. Bu bosqichda ma'lum so'z va gaplarning leksik ma'nosidan kelib chiqib mavhumlashtirish amalga oshiriladi va shu til hodisasi, til kategoriyasi uchun umumiy hisoblangani ajratiladi. O'quvchilar tahlil qilish va mavhumlashtirish aqliy amalini bilib oladilar.

Ikkinchi bosqich – tushunchaning belgilarini umumlashtirish, ular orasidagi bog'lanishni aniqlash (tushunchalarning ichki bog'lanishini aniqlash), atamani berish. O'quvchilar taqqoslash va tarkib amalini bilib oladilar.

Uchinchi bosqich – tushuncha ta'rifini ifodalashni tushunish, belgilar mohiyatini va ular orasidagi bog'lanishni aniqlash.

To'rtinchi bosqich – yangi til materiali asosida o'rganilayotgan tushunchani aniqlashtirish, bilim tajribaga tatbiq etiladigan

mashqlar ishlash, o'rganilayotgan tushunchaning ilgari o'zlashtirilgan tushunchalar bilan bog'lanishini aniqlash.

Ko'rsatilgan bosqichlarni fe'l grammatik tushunchasini shakllantirish jarayoni misolida ko'rib chiqaylik:

Tushuncha ustida ishlash til materialini tahlil qilish va tushunchaning muhim belgilarini aniqlashdan boshlanadi. Ko'pgina tekshirishlar, agar o'quvchilar o'qituvchi rahbarligida muayyan vazifani bajarish bilan dastlabki til materialini o'zlari tuzsalar yoki tanlasalar, ularning analitik faoliyati samaradorligi ortishini ko'rsatdi. Masalan, o'quvchilar harakatlarini kuzatish asosida gap tuzadilar. Darsda o'quvchilarni fe'ldan foydalanish va e'tibor bilan yozishga undaydigan qulay nutqiy vaziyat yaratiladi. Ekskursiya, yaqinda ko'rilgan film, shu darsda ko'rsatilgan diafilmning biror qismi, o'qilgan hikoya, rasm materiali yuzasidan gaplar tuzish ham mumkin. Gap tuzishda fikrni aniq ifodalaydigan kerakli so'z (fe'l)ni jamoa bo'lib topish imkonini beradigan vaziyat yaratish muhimdir. Masalan, mavzuni o'rganishdan oldin o'quvchilar bahorda tabiatda yuz beradigan o'zgarishlarni kuzatadilar.

O'qituvchi: – Bahorda tabiatda qanday o'zgarishlar yuz beradi?

O'quvchilar: – Kunlar isiydi.

– O'tlar ko'karadi.

– Daraxtlar kurtak chiqaradi.

– Bodom gullaydi.

– Dastlab shaftoli, o'riklar gullaydi.

– Olma keyinroq gullaydi.

O'quvchilar o'qituvchi tavsiya qilgan bir necha gapni izohlab yozadilar.

O'qituvchi: – Narsaning harakatini ifodalash uchun siz qaysi so'zlardan foydalandingiz? Ularning tagiga ikki to'g'ri chiziq chizing (O'quvchilar vazifani bajaradilar).

– Harakatni bildirgan so'zlarga so'roq bering va taqqoslang (O'quvchilar *nima qildi? nima qilyapti? nima qiladi?* so'roqlarini beradilar).

– Endi darslikda fe'l haqida nima deyilganini o'qing.

– SHaxs va narsaning harakatini bildirgan soʻzlar qanday ataladi, ular qanday soʻroqlarga javob boʻladi?

– *Bodom gulladi. Olma gullaydi* gaplarini gap boʻlaklariga koʻra tahlil qiling (Oʻquvchilar eganing tagiga bir, kesimning tagiga ikki toʻgʻri chiziq chizadilar)

– *Gulladi, gullaydi* feʼllari gapda qaysi boʻlak vazifasida kelgan? (Kesim.)

– Endi feʼl haqida nimalarni bilib oldingiz? Rejadan foydalanib ayting (umumlashtiring):

1. Feʼl nima? (*Soʻz*)

2. Nimani bildiradi? (*SHaxs va narsaning harakatini*)

3. Qanday soʻroqlarga javob boʻladi? (*nima qildi?, nima qilyapti?, nima qiladi?*)

4. Qaysi gap boʻlagi vazifasida keladi? (*Kesim*)

– Kitobdagi qoidada rejaning qaysilariga javob berilgan? Rejani oʻqing va unga javob bering.

Oʻquvchilar kitobdagi va qoʻshimcha mashqlarni ishlaydilar.

– Feʼldan boshqa yana qanday soʻz turkumlarini bilasiz? (Ot, sifat, son, kishilik olmoshi)

– Soʻzlarni taqqoslang: *gul, gulli, gulladi*. Soʻz turkumlari (ot, sifat, feʼl) bir-biridan qanday farqlanadi? (Oʻquvchilar rejadan foydalanib javob beradilar).

Oʻquvchilar mustaqil bir necha gap tuzadilar, ayrimlarini yozib, feʼllarning tagiga chizadilar.

Bu dars fragmentida tushuncha bilan tanishtirish jarayonining yuqoridagi toʻrt bosqichi qisqa shaklda oʻz aksini topgan. Biroq bu darsda oʻquvchilar tushuncha bilan faqat tanishtirildi, uni oʻzlashtirish uchun esa dasturda mavzuni oʻrganishga ajratilgan barcha darslardagi mashqlar tizimini bajarish lozim. Mavzuni oʻrganish jarayonida “Feʼl” tushunchasi chuqurlashadi va kengayadi, oʻquvchilar feʼlning yangi belgilarini oʻrganadilar (feʼllarda boʻlishli va boʻlishsizlik, ularning shaxs-son qoʻshimchalari bilan tuslanishi, feʼl zamonlari). Oʻquvchilarda feʼllarni shaxs-son, zamon, boʻlishsizlik qoʻshimchalari bilan oʻzgartirish va fikr bayon etish

maqsadiga mos fe'l shakllaridan nutqda to'g'ri foydalanish ko'nikmasi shakllantiriladi.

Tushunchani shakllantirish jarayonida so'zning leksik ma'nosi, uning gap tarkibida boshqa so'zlar bilan birga kelgandagi ma'nosi asta-sekin aniqlanib, oydinlashtirilib boriladi, og'zaki va yozma nutqda so'zni uslubiy to'g'ri ishlatish ko'nikmasi orta boradi. Buning uchun o'quvchilar fe'lning ko'p ma'noliligi, o'z va ko'chma ma'noda ishlatilishi, sinonim va antonim shakllari bilan tanishtiriladi va amaliy mashqlar uyushtiriladi.

O'quvchilarning o'rganilgan grammatik tushunchalarni amalga keng tatbiq etish va ulardan jonli nutqda aloqa maqsadida bevosita foydalanishlari uchun ularda mavhumlashtirishni va so'zlar uchun xarakterli bo'lgan umumiy grammatik belgilarni sintezlashni o'stirish zarur, shuningdek, ular so'zning leksik ma'nosini chuqur bilishlariga erishish muhimdir. Bular o'quvchilarning nutqini o'stirish mohiyatini aks ettiradi, ya'ni o'quvchilar nutqda so'zlardan amaliy foydalanishga, so'zning leksik ma'nosini tor tushunishdan chuqurroq tushunishga o'tadilar, so'zning leksik va grammatik ma'nolari bir-biriga ta'sir qilishini tushuna boshlaydilar, natijada nutqda so'zlardan ongli foydalanishga asos yaratiladi.

Grammatik tushunchalarning samarali o'zlashishini ta'minlaydigan metodik shartlar

I. O'quvchilar aqliy faoliyatini faollashtirish. Bilimni o'zlashtirishning natijasi ma'lum darajada o'qitish metodlariga bog'liqdir. Bayon metodi asosan o'quvchilarning eslab qolishiga mo'ljallanadi va ularning bilish faoliyatini faollashtira olmaydi, shuning uchun kutilgan natijani bermaydi. Maktab tajribasini ommalashtirish va olimlar (L. V. Zankov, Yu. N. Babanskiy, V. P. Strezikozin va boshqalar)ning maxsus tekshirishlari ko'rsatishicha, izlanish metodlari (boshlang'ich sinflarda qisman izlanish metodi) ko'proq samarali hisoblanadi. Grammatik tushunchani shakllantirishda izlanish vaziyati o'qituvchi bergan vazifa va uni

jamoa bo'lib bajarish vaqtida yaratiladi. Izlanish vaziyati o'quvchilarni yangilikni bilishga qiziqtiradi va vazifani bajarish usulini mustaqil ravishda ijodiy tanlashga undaydi. Masalan, o'quvchilarni so'z yasovchi qo'shimchalar bilan tanishtirishda o'qituvchi xattaxtaga *gul – gulchi, g'alla – g'allakor, traktor – traktorch*i kabi so'zlarni ikki ustun tarzida yozadi. O'quvchilarga *“Ikki ustun shaklida yozilgan so'zlarni kuzating, ma'nolaridagi farqini o'ylab ko'ring. Shu so'zlarning ma'nosini farqlashga xizmat qilayotgan qismini toping”* topshirig'i beriladi. Birgalikda o'tkazilgan muhokamadan so'ng o'quvchilar quyidagicha xulosaga keladilar:

– *“Gul”* so'zi o'simlikning bir turini, *gulchi* esa gullarni parvarish qiluvchi kishi ma'nosini bildiradi; *g'alla* – o'simlik, *g'allakor* – g'alla yetishtiruvchi kishi; *traktor* so'zi qishloq xo'jalik mashinasini, *traktorch*i esa traktorda ishlovchi kishi ma'nosini bildiradi. So'zning *-chi, -kor* qismi ikki so'zning ma'nosini farqlashga xizmat qiladi; *-chi, -kor* alohida kelganda ma'no anglatmaydi, bular qo'shimcha; so'zga qo'shilganda ishlovchi, shug'ullanuvchi kishi ma'nosini anglatyapti, ya'ni yangi ma'noli so'z hosil bo'lyapti; demak, *-chi, -kor* so'z yasovchi qo'shimcha.

Muammoli vaziyatni orfografik mavzu bilan tanishtirish jarayonida ham yaratish mumkin. Masalan, o'qituvchi *“Hayvonlarga qo'yilgan nomning bosh harf bilan yozilishi”* mavzusini tushuntirish uchun o'quvchilarga *“Kim qanday uy hayvonlarini boqadi? Ularga o'zingiz nom qo'yganmisiz? Qanday nom qo'ygansiz?”* kabi savollarni beradi. O'quvchilar tartib bilan o'zlari boqayotgan hayvonlari va unga qo'ygan nomlarini aytadilar (*mushuk – Mosh, kuchuk – Olapar, sigir – Targ'il, ot – Lochin* kabi); o'qituvchi ikki ustun shaklida xattaxtaga yozib boradi. O'qituvchi *«Ikki ustun shaklida yozilgan so'zlarni o'qing, ularni taqqoslang. Ularning yozilishida qanday farq bor? Nima uchun? Fikringizni asoslang»* topshirig'ini beradi. Bu savol-topshiriqlar bolalarni o'ylashga, izlanishga majbur qiladi. Ular birinchi ustundagi so'zlar kichik harf bilan, ikkinchi ustundagilar esa bosh harf bilan yozilganini aytadilar, ammo nima uchun shunday yozilganini isbotlashga ularning bilimlari

yetishmaydi. SHunday qilib, muammoli vaziyat yaratiladi. O'quvchilar yangi materialni o'rganish zarurligini sezadilar. Bu metodda eng muhim jihat muammoli vaziyat yaratish, til hodisalarini tahlil qilish, o'zaro taqqoslash omillarini bajarish bilan bolalarning bilish faoliyatini faollashtirish hisoblanadi. Suhbat - muhokama jarayonida muammoni o'qituvchi rahbarligida o'quvchilarning o'zlari hal qilishlari yoki o'qituvchi tomonidan hal qilinishi ham mumkin.

Muhokamaning borishi bilimlar asosida topshiriqlarni faol bajarishni, faol aqliy faoliyatni talab qiladi.

II. O'quvchilarda so'z va gapga lingvistik munosabatni o'stirish ustida maqsadga yo'naltirilgan ishlar. O'quvchilarda so'z va gapga lingvistik munosabat nazariy bilimlarni o'zlashtirish, mavhum tafakkurni o'stirish jarayonida shakllantiriladi va tilning semantik hamda grammatik tomonining bir-biriga ta'sirini anglashni bildiradi.

O'quvchilar tilni ularda til birliklariga, xususan, ularning asosiylari bo'lgan so'z, morfema, so'z birikmasi, gapga lingvistik munosabatni parallel shakllantirish bilan birga ongli o'zlashtiradilar. So'zga lingvistik munosabat so'zni tovush-harf tomonidan tahlil qilib, uning tovush va grafik tomoni o'rtasidagi bog'lanishini aniqlash, so'zni morfemik tahlil qilish va so'zga leksik ma'no berishda morfemaning o'rnini tushunish; so'zni grammatik tahlil qilish va shu so'zning muayyan so'z turkumiga oid ekani bilan uning grammatik belgilari o'zaro bog'liqligini tushunish ko'nikmasining shakllanishiga qarab o'sib boradi.

Lingvistik munosabat o'quvchilarda asta-sekin shakllantirib boriladi, ularda bilish, tushunib olish saviyasi ham har xil bo'lishi mumkin. Masalan, 2- sinf o'quvchilari gapdagi so'z birikmalarini topadilar, ammo u so'z birikmasidagi so'zlar o'zaro qanday, ya'ni nimalar yordamida bog'langanini tushuntira olmaydilar. 4- sinf o'quvchilari gapdagi so'z birikmasini topadilar va so'z birikmasi tarkibidagi so'zlar o'zaro so'z o'zgartuvchi qo'shimchalar (kelishik, shaxs-son qo'shimchalari) yoki ohang yordamida bog'langanini tushuntiradilar, ya'ni bog'lanish grammatik vositalar bilan

ifodalanishini ko'rsata oladilar. Bu so'z birikmasi tarkibidagi so'zlarning bog'lanish mohiyatini elementar darajada tushunish bo'lib, uni yuqori sinflarda chuqurroq (so'z birikmasi tarkibidagi so'zlarning bog'lanish turlari, bosh va ergash so'zning xususiyatlarini) tushunadilar.

O'qituvchi o'quvchilarda so'zga, so'z birikmasi va gapga lingvistik munosabatni ta'lim jarayonida maqsadga muvofiq o'stirib boradi, xususan, o'rganiladigan kategoriyani o'quvchi tushunib olishiga g'amxo'rlik qiladi.

III. Yangi tushunchani ilgari o'rganilgan tushunchalar tizimiga kiritish tushunchani o'zlashtirish, bilimni nutq tajribasiga tatbiq etishning muhim sharti hisoblanadi. Tushunchalar orasida bog'lanishni vujudga keltirish, amalga oshirish o'quvchilarning o'zbek tilidan egallaydigan bilimlar tizimiga hamda tildan ongli foydalanishiga poydevor bo'ladi. Tushunchalar orasidagi bog'lanishni bilib olish amaliy (grammatik, orfografik, nutqiy) vazifalarni hal qilishda nazariy bilimlarni ko'proq tatbiq etishga imkon beradi.

Tushunchalar orasidagi bog'lanishni aniqlamay, ularni bilimlar tizimiga kiritmay turib, o'quvchilar tilni ongli o'zlashtira olmaydilar.

Boshlang'ich sinf o'quvchilari o'zlashtiradigan asosiy bog'lanish yo'llari quyidagilar:

1. So'zga beriladigan morfologik so'roqlar va ularning grammatik belgilari (kim?, nima? so'rog'iga javob bo'lgan so'z shaxs va narsani bildiradi → birlik va ko'plikda qo'llanadi → egalik qo'shimchalari bilan o'zgaradi → kelishiklar bilan turlanadi; qanday?, qanaqa? so'rog'iga javob bo'lgan so'z shaxs va narsaning belgisini bildiradi → o'zgarmaydi; necha?, nechanchi? so'rog'iga javob bo'lgan so'z shaxs va narsaning soni va tartibini bildiradi → asosan, o'zgarmaydi; nima qildi? nima qilyapti?, nima qiladi? so'rog'iga javob bo'lgan so'z predmet harakatini bildiradi → bo'lishli yoki bo'lishsiz shaklda qo'llanadi → shaxs-son qo'shimchalari bilan tuslanadi → harakatning o'tgan, hozirgi va

kelasi zamondan birida bajarilganini yoki bajarilmaganini ko'rsatadi).

2. So'z turkumi – gap bo'lagi bo'ladi (ot gapda ega yoki ikkinchi darajali bo'lak, sifat – ikkinchi darajali bo'lak, son – ikkinchi darajali bo'lak, fe'l – kesim vazifasida keladi).

3. Bosh kelishikdagi ot – ega, boshqa kelishiklardagi otlar – ikkinchi darajali bo'lak bo'ladi.

4. Kishilik olmoshlari fe'llarda shaxsni ifodalaydi (agar fe'l *men* yoki *biz* olmoshlari bilan qo'llansa, I shaxs; *sen* yoki *siz* olmoshlari bilan qo'llansa, II shaxs ifodalanadi; *u* yoki *ular* olmoshlari bilan qo'llansa III shaxs ifodalanadi).

5. Umumiy asos va asosdosh so'zlarning ma'nosidagi umumiylik (asosning umumiyligi asosdosh so'zlarning ma'nosidagi o'xshashlikka sabab bo'ladi).

6. So'zning leksik ma'nosi va uning morfemik tarkibi (so'zning morfemik tarkibi o'zgarsa, ko'proq uning leksik ma'nosi o'zgaradi: *gul* – *gulchi*, *guldona*, *gulla* kabi).

IV. Ayrim til kategoriyalari bog'lanishining mohiyati yangi til kategoriyasini o'rganish jarayonida ochiladi, shuningdek, bir yoki bir necha til kategoriyasi o'rganilgandan keyin oydinlashadi. Masalan, so'zning leksik ma'nosi va uning morfemik tarkibi so'zning ma'noli qismlarini o'rganish jarayonida biryo'la muhokama qilinadi, chunki u yoki bu morfemaning rolini boshqacha yo'l bilan tushuntirib bo'lmaydi; o'qituvchi so'z tarkibini o'zgartiradi va shu bilan bog'liq holda so'z ma'nosini o'zgarishini ko'rsatadi, bu o'zgarish so'zning qaysi qismi (so'z yasovchi qo'shimcha hisobiga hosil bo'lganini tushuntiradi: *ishchi* – *ishla* – *ishchan*; *paxtakor* – *paxtazor*).

Fe'llarning shaxs-sonda tuslanishi kishilik olmoshlari o'rganilgandan so'ng, fe'lda shaxs kishilik olmoshlarining uch shaxsni ko'rsatishi bilan bog'lab o'rganiladi.

Maktabda grammatik materialni o'rganish amaliy yo'nalishga ega bo'lgani va, birinchi navbatda, o'quvchilarning nutqiy va aqliy rivojlanishiga xizmat qilgani uchun, bir til kategoriyasining

boshqasiga tobeligini va bir-birini taqozo qilishini tushunish bilan birga, o'quvchilarning bu haqdagi bilimlaridan amaliy vazifalarni hal qilishda, ya'ni so'zlarni yozish, gap tuzish, so'zni tahlil qilishda foydalanishga o'rgatish muhim sanaladi. O'qituvchi tilni o'rgatish vazifalarini hisobga olib, doimo o'quvchilarning nutqiy tajribasiga suyanadi va til kategoriyalarining bog'liqligi haqidagi bilimlarni tajribaga tatbiq etish jarayoniga yo'naltiradi. Bilim komponentlari o'rtasidagi bog'lanishni aniqlash bilimni tajribaga, o'quvchilarning yozma va og'zaki nutqiga tatbiq etish imkonini beradi.

Ona tilini o'rganish jarayonida bilimlarning izchilligi qanday ta'minlanadi? Avvalo, maktab dasturi lingvistik materialni o'rganishda yangi o'rganiladigan materialning ilgari o'rganilganlar bilan ilmiy asoslangan bog'lanishini aniqlashga imkon beradigan izchillikni ko'zda tutadi. O'qituvchi bu bog'lanishning mohiyatini metodik jihatdan aniq ko'z oldiga keltirishi zarur. O'zaro bog'liq bo'lgan til hodisalarini ketma-ket va parallel o'rganish mumkin. Bularning qaysi biridan foydalanish ma'qulroq degan masala ko'proq materialning lingvistik mohiyatidan kelib chiqib hal qilinadi. Masalan, kishilik olmoshlari fe'ldan oldin o'rganiladi, bu fe'lning shaxs-sonda tuslanishini kishilik olmoshlariga bog'lab o'rganish imkonini beradi. O'qituvchi yangi o'rganiladigan materialni ilgari o'rganilganlar bilan bog'laydi. Buning uchun til tushunchalarini taqqoslaydi va bir-biriga qarama-qarshi qo'yadi. Masalan, so'z o'zgartuvchi qo'shimchalarni o'rganishda ular so'z yasovchi qo'shimchalar bilan taqqoslanadi (so'z yasovchi qo'shimcha yangi so'z hosil qilish uchun xizmat qilsa, so'z o'zgartuvchi qo'shimcha so'zning shaklini o'zgartirish uchun, ya'ni gapda so'zlarni bog'lash uchun xizmat qilishi aniqlanadi).

V. Tushunchani ko'rgazmali o'rganish. Tushunchani shakllantirishning turli bosqichida ko'rgazmalilikdan foydalanish katta ahamiyatga ega. Tushuncha belgilari bilan tanishtirishning boshlang'ich bosqichida ko'rgazmalilikdan o'rganiladigan hodisannng belgilarini nutqda aniq ko'rsatish maqsadida foydalaniladi. Til tushunchalarini shakllantirishda foydalaniladigan

ko'rgazmali vositalarning o'ziga xos xususiyati o'rganiladigan ob'ekt hisoblangan so'z, so'z birikmasi, gap, gap bo'lagi va boshqalarga mos bo'ladi. SHunday ekan, ko'rgazmali vositalarga jadval, chizma, biror predmet, uning rasmi bilan bir qatorda til materialning o'zi ham kiradi. Tanlangan matnlar, alohida so'z va gaplarda o'rganilayotgan hodisa aniq va lo'nda berilgan, nutqiy vazifasi va grammatik xususiyati ravshan ko'rsatilgan bo'lishi kerak. Bu ichki ko'rgazmalilik o'quvchilarga tushuncha belgilarini mavhumlashtirish, o'rganilayotgan hodisani biror tomondan o'xshashi bo'lgan boshqa hodisalar orasidan topish imkonini beradi. Masalan, asosdosh so'zlarni o'rganishda tarkibida bir necha asosdosh so'z bo'lgan matndan foydalanish maqsadga muvofiq: 1. *Maktabimiz hovlisida katta **gulzor** bor. Unga har xil **gul** ekilgan. **Gullarni gulchi** o'quvchilar parvarish qiladilar.* 2. *Rahimning otasi zavodda **ishlaydi**. U ilg'or **ishchi**. Rahimning o'zi – **ishchan** bola.* Bu ikki matnda uchtdan asosdosh so'z bo'lib, ularning ikki muhim belgisi (bir xil umumiy qismga egaligi va ma'nolaridagi o'xshashlik)ni hisobga olgan holda, asosdosh so'zlar yuzasidan umumlashtirish imkoni tug'iladi. Bundan tashqari, o'quvchilar o'qituvchi rahbarligida asosdosh so'zni shu so'zlarning bir shakli bo'lgan so'z (*gullarni*) bilan taqqoslab, asosdosh so'zlar bilan so'z shakli o'rtasidagi farq haqida elementar tushunchaga ega bo'ladilar.

Tushunchaning mohiyatini ochishga qaratilgan vazifalarning o'zi o'quvchilarni ularni bajarishga undashi, majbur etishi lozim. Bu bilan tushuncha ko'rgazmaliligi ta'minlanadi. Masalan, gapnng uyushiq bo'laklari tushunchasining mohiyatini ochishda ikki-uch gapdan bitta gap tuzish vazifasini berish maqsadga muvofiq. Masalan, *Bahorda biz qaldirg'ochlarni quvonib kutib olamiz. Bahorda biz maynalarni quvonib kutib olamiz. Bahorda biz chug'urchuqlarni quvonib kutib olamiz.* – *Bahorda biz qaldirg'ochlarni, maynalarni, chug'urchuqlarni quvonib kutib olamiz.* Gaplar gap bo'laklari jihatidan tahlil qilinadi; o'quvchilar uchala gapda takrorlangan so'zlarni aytadilar; bunday hollarda kishilar uch gap o'rniga bitta gapdan foydalanishlarini tushunadilar. SHunday qilib, ular uch

gapdan bitta gap tuzadilar, uni gap bo'laklariga ko'ra tahlil qiladilar, chizmasini tuzadilar. Bu vazifalarni bajarish bilan o'quvchilar quyidagicha xulosa chiqaradilar: bir kesimga bir necha ikkinchi darajali bo'lak bog'lanishi va ular bir xil so'roqqa (nimalarni?) javob bo'lishi mumkin; bir bo'lakka qarashli va bir xil so'roqqa javob bo'lgan bunday so'zlar *gapning uyushiq bo'laklari* deyiladi. Yuqorida keltirilgan misollarda foydalanilgan ko'rgazmalilik o'rganilayotgan til hodisalarining belgilarini ajratishga qaratilgan, ya'ni ko'rgazmalilikdan tushunchani ta'riflashdan oldin foydalanilgan.

Darsda foydalanish uchun ko'rgazma material tanlashda o'qituvchi qo'yilgan maqsadga ko'ra o'quvchilar nimani bilib olishlarini aniq ko'z oldiga keltirishi kerak. Bir ko'rgazma materialdan turli maqsadlarda foydalanish mumkin. Masalan, predmet yoki uning rasmidan so'zning leksik ma'nosini tushuntirishda ham, grammatik tushunchani shakllantirishda ham foydalanish mumkin. O'quvchilarni sifatning nutqdagi ahamiyati bilan tanishtirish uchun o'qituvchi berilgan predmetni tasvirlash, uning belgilarini aytish vazifasini topshiradi. O'quvchilar har qanday predmetni tasvirlash uchun o'z nutqlarida sifatlardan foydalanadilar. Bu – tabiiy. O'qituvchi *“Predmetni tasvirlashda siz qaysi so'zlardan foydalandingiz? Nima maqsadda?”* kabi savollar berib, bolalar diqqatini o'rganiladigan grammatik tushunchaning (bu o'rinda sifatning) belgilariga qaratadi. O'quvchilar predmetni tasvirlash uchun qaysi sifatlardan bir predmetni boshqasidan ajratish maqsadida foydalanganliklarini aytadilar. Bu misolda ko'rgazmali materialdan nutqda grammatik tushuncha (sifat)ning rolini kuzatish maqsadida foydalaniladi va o'quvchilar aniq materialdan umumlashtirishga o'tadilar.

Tushunchani shakllantirishni uchun jadval va chizmalardan keng foydalaniladi. Bu ko'rgazmalardan ko'proq tushuncha belgilari ajratilgandan so'ng mavhumlashgan belgilarni umumlashtirish, ular o'rtasidagi bog'lanishni aniqlash maqsadida foydalaniladi.

SHunday qilib, grammatik tushunchani o'zlashtirishga yordam beradigan asosiy metodik shartlar o'quvchilarni aqliy faollashtirish,

yangi bilim olish uchun qiziqtirish, o'quvchilarning nutqiy tajribasiga tayanish, bilimlarning tizimlilik, o'quvchilarda til birliklariga lingvistik munosabatni shakllantirish ustida maqsadga muvofiq ishlash hisoblanadi.

Grammatika va so'z yasalishiga oid mashqlar va tahlil turlari

Maktabda tildan nazariy bilimni o'rganishdan maqsad fikrni og'zaki va yozma tarzda grammatik to'g'ri va uslubiy aniq ifodalash uchun undan ongli foydalanish hisoblanadi. Biroq nazariy bilimni amalda qo'llashni esa maqsadga muvofiq va muntazam o'rgatib borish talab etiladi.

Mashqlar tizimi tushunchani o'zlashtirish bosqichiga va uning xususiyatiga mos ravishda mashq turini tanlash, uning murakkablasha borishini va o'quvchilar mustaqilligi o'sib borishini hisobga olgan holda mashqlarni bajarish izchilligini aniqlashni ko'zda tutadi. Bu tizim mashqlarning o'zaro bog'lanishiga asoslangan.

Mashq turlari. Grammatik mashqlar turli asosga ko'ra tasnif qilinadi. Agar bilimni shakllantirish xarakteriga asoslanilsa, grammatik mashqlar ikki katta guruhga bo'linadi:

1) *morfologik mashqlar* (bunga leksik-morfologik mashqlar ham kiradi);

2) *sintaktik mashqlar*.

Agar o'quvchilar faoliyatining xarakteri, ya'ni mashq jarayonida o'quvchilar bajaradigan aqliy omillar xarakteri asos qilib olinsa, mashqlar *analitik, sintetik, taqqoslashga, guruhlashga, umumlashtirishga* oid mashqlarga bo'linadi.

Mashqning o'ziga xos xususiyatlarini aniqroq belgilash uchun yuqoridagi ikki asos hisobga olinadi. Masalan, mashqning vazifasi aralash berilgan so'zlardan gap tuzishni va gap bo'laklarini ajratishni talab etsa, bu mashq bilimni shakllantirish turiga ko'ra *sintaktik mashq*, faoliyat xarakteriga ko'ra *sintetik-analitik mashq* hisoblanadi.

Boshlang'ich sinflarda sof morfologik yoki sof sintaktik mashq juda kam qo'llaniladi, shuning uchun ham vazifaning yetakchi tomoni hisobga olinadi. Masalan, matnga mazmunga mos otni qo'yish, qaysi kelishik ekanini ko'rsatish talab etilsa, bu *leksik-morfologik mashq*dir. O'quvchi otning qaysi kelishikda ekanini aniqlash uchun u bog'langan so'z (fe'l yoki ot)ni aniqlashi (so'z birikmasini ajratishi) talab etiladi, shunga ko'ra bu mashq *sintaktik mashq* hisoblanadi.

Grammatik tahlil *analitik mashqqa* kiradi. Grammatik tahlil so'z turkumiga ko'ra (morfologik) tahlilni, gap bo'laklariga ko'ra (sintaktik) tahlilni o'z ichiga oladi.

Gap bo'laklariga ko'ra tahlil o'quvchilar o'zlashtirgan sintaktik bilimlarning me'yoriga qarab chuqurlashib boradi.

Amaldagi dasturga ko'ra, 1- sinf o'quvchilari ega va kesim atamalaridan foydalanmaydilar, ammo ular gapning bosh bo'laklarini amaliy ravishda topish ko'nikmasiga ega bo'ladilar, ya'ni gap kim yoki nima haqida aytilganini bildirgan so'z (ega)ni, u haqda nima deyilganini anglatgan so'z (kesim)ni topadilar. Masalan, *Bolalar olmalarni terdilar* gapini tahlil qilishda o'quvchilar quyidagicha fikr yuritadilar: "Gap bolalar haqida aytilgan. Kimlar? – *bolalar* (so'zning tagiga bitta to'g'ri chiziq chizadilar). *Bolalar* – nima qildilar? – *terdilar* (so'zning tagiga ikki to'g'ri chiziq chizadilar). *Bolalar terdilar* – gapning asosiy qismi; nimalarni? (terdilar) – *olmalarni*".

2- sinfda 1- sinfdagidek muhokama qilinadi, faqat mazmuni chuqurlashtiriladi. Masalan, 2- sinf o'quvchisi "*Chiroyli gullar adirlarni bezadi*" gapini quyidagicha tahlil qiladi: "Gap gullar haqida aytilgan. Nimalar? – *gullar* – ega (tagiga bir chiziq chizadi). Paxtalar haqida nima deyilgan? *Ochildi* – nima qildi? – kesim (tagiga ikki to'g'ri chiziq chizadi). Qayerlarni? (bezadi) – *adirlarni* – ikkinchi darajali bo'lak, gapni to'ldirayapti (tagiga uzoq chiziq chizadi). Qanday? (gullar) – *chiroyli* (gullar) ikkinchi darajali bo'lak, egani izohlayapti. *Gullar bezadi* – gapning asosi. *Chiroyli gullar, adirlarni bezadi* – so'z birikmasi".

3 - 4- sinflarda sintaktik tahlil sifat jihatidan o'zgarmaydi, ammo so'z birikmasini ajratishga ahamiyat beriladi.

Morfologik tahlilning mohiyati so'zning qaysi so'z turkumi ekani, gapda qanday grammatik shaklda kelganida ifodalanadi.

To'liq morfologik tahlilda o'quvchi so'z turkumining o'zi o'rgangan belgilarini aytadi. Masalan, 1-sinf o'quvchisi shu so'z qanday savolga javob bo'lishini va nimani bildirishini aytadi (shaxs yoki narsa, narsa belgisi, harakati).

3- sinfda so'z turkumlari o'tilgach, morfologik tahlil quyidagi tartibda o'tkaziladi:

Ot: 1. So'z turkumi. 2. So'rog'i. 3. Birlik yoki ko'plikda ekanligi.

Sifat: 1. So'z turkumi. 2. So'rog'i. 3. Qaysi ot bilan bog'langanligi.

Fe'l. 1. So'z turkumi. 2. So'rog'i. 3. Bo'lishli yoki bo'lishsiz ekanligi.

Og'zaki tahlil namunasi: *Mevali daraxtlar gulladi. Mevali – sifat, qanday – mevali; daraxtlar oti bilan bog'langan: mevali daraxtlar; daraxtlar – ot, nimalar? – daraxtlar, ko'plikda; gulladi – fe'l, nima qildi? – gulladi, bo'lishli.*

IV sinfda o'rganilgan mavzularni hisobga olib, morfologik tahlil biroz to'ldiriladi va quyidagi tartibda o'tkaziladi:

Ot: 1. So'z turkumi. 2. Bosh kelishik shakli. 3. Birlik yoki ko'plikda ekanligi. 4. Egalik qo'shimchasi, uning shaxs-soni. 5. Kelishigi. 6. Ot yasovchi qo'shimchasi.

Sifat: 1. So'z turkumi. 2. So'rog'i. 3. Qaysi ot bilan bog'langanligi. 4. Sifat yasovchi qo'shimchasi.

Son: 1. So'z turkumi. 2. So'rog'i. 3. Qaysi ot bilan bog'langanligi.

Olmosh: 1. Kishilik olmoshi: 2. So'z turkumi. 3. So'rog'i. 4. Shaxs-soni. 5. Kelishigi.

Fe'l: 1. So'z turkumi. 2. So'rog'i. 3. Bo'lishli yoki bo'lishsiz ekanligi. 4. Shaxs-soni. 5. Zamoni. 6. Fe'l yasovchi qo'shimchasi.

“So'zlarning so'z turkumlari bo'yicha tahlil tartibi” jadvali sinfga ilib qo'yiladi.

Soʻz turkumiga koʻra tahlil ogʻzaki va yozma tarzda oʻtkaziladi: uni mustaqil ish sifatida topshirish ham mumkin. Toʻliq boʻlmagan morfologik tahlildan darsning yangi mavzu bilan tanishtirish bosqichida ham, uni mustahkamlash bosqichida ham tashkil qilinadi.

Morfologik tahlilning vazifasi hozirgi oʻzbek tilida soʻz qanday maʼnoli qismlardan tuzilganini aniqlashdir. Morfologik tahlil 3-sinfдан boshlanadi. Bu sinfda oʻquvchilarga asosdosh soʻzlar, asos asosdosh soʻzlarning umumiy qismi ekani, soʻz yasovchi qoʻshimchalar va gapda soʻzlarni bir-biriga bogʻlovchi (shakl yasovchi) qoʻshimchalar haqida elementar maʼlumot beriladi.

Soʻzning tarkibiga koʻra tahlil quyidagicha tashkil qilinadi:

1. Soʻzga soʻroq berish va u nimani anglatishini izohlash.
2. Soʻzning asosini aniqlash. Soʻzga asosdosh soʻzlar tanlash. Asosdosh soʻzlarni taqqoslash va umumiy qismini (asosni) tegishlicha belgilash.

3. Soʻz yasovchi qoʻshimchani aniqlash va hosil boʻlgan soʻzning maʼnosini izohlash orqali soʻz yasovchi qoʻshimchaning vazifasini izohlash.

4. Gapda soʻzlarni bogʻlaydigan (shakl yasovchi) qoʻshimchalarni aniqlash va uning yangi maʼnodagi soʻzni hosil qilmasligini izohlash. Gapda bir soʻzni boshqa soʻzga bogʻlashini (gapni amaliy birikmalarga ajratib) asoslash.

3- sinfda “Soʻzning tarkibi” mavzusi toʻliq oʻrganilgach, *gulzor* tarzidagi soʻzni soʻz tarkibiga koʻra ogʻzaki tahlil qilish tartibi quyidagicha boʻladi:

1. Qaysi soʻz turkumi ekanini bilaman. *Gulzor* soʻzi *nima?* soʻrogʻiga javob boʻladi, narsani bildiradi, bu – ot.

2. Asosni aniqlayman. Buning uchun asosdosh soʻzlar tanlayman: *gulzor*, *gulli*, *gulsiz*, *gulla*. Ularni taqqoslab, umumiy qismini topaman – *gul*. Bu – asos.

3. Soʻz yasovchi qoʻshimchani aniqlayman, *gulzor* soʻzi *gul* soʻziga –*zor* soʻz yasovchi qoʻshimchasini qoʻshish bilan yasalgan.

4. Bu soʻzda soʻzlarni bir-biriga bogʻlaydigan qoʻshimcha yoʻq.

Soʻz tarkibiga koʻra tahlildan soʻng shunday koʻrinish hosil boʻladi: *gulzor*.

4- sinfda *paxtakorga* soʻzini soʻz tarkibiga koʻra ogʻzaki tahlil qilish tartibi quyidagicha:

1. *Paxtakorga* – ot.

2. Asosni aniqlayman. Buning uchun asosdosh soʻzlar tanlayman: *paxtakor*, *paxtazor*. Taqqoslayman. Umumiy qism – *paxta*. Bu – asos.

3. Soʻz yasovchi qoʻshimchani aniqlayman: *paxtakor* soʻzi *paxta* soʻziga *-kor* soʻz yasovchi qoʻshimchasini qoʻshish bilan yasalgan.

4. Soʻzlarni bir-biriga bogʻlaydigan (shakl yasovchi) qoʻshimchalarni aniqlayman: *-ga* qoʻshimchasi – soʻzlarni bir-biriga bogʻlagan, kelishik qoʻshimchasi.

4- sinfda *ishladim* soʻzini soʻz tarkibiga koʻra ogʻzaki tahlil tartibi:

1. *Ishladim* – feʼl.

2. Asosni aniqlayman. Asosdosh soʻzlar tanlayman: *ishla*, *ishli*, *ishsiz*, *ishchan*. Taqqoslayman. Umumiy qism – *ish*. *Ish* – asos.

3. Soʻz yasovchi qoʻshimchani aniqlayman: *ishla* feʼli *ish* soʻziga *-la* qoʻshimchasini qoʻshish bilan yasalgan. *-la* – feʼl yasovchi qoʻshimcha.

4. Soʻzlarni bir-biriga bogʻlovchi (shakl yasovchi) qoʻshimchani aniqlayman: *-di* – oʻtgan zamon qoʻshimchasi, *-m* – shaxs-son qoʻshimchasi, 1 shaxs, birlik: *ishladim*.

Soʻzni tarkibiga koʻra tahlilni mustaqil ish sifatida tashkil qilish ham mumkin. Soʻzni morfologik tahlil qilish uning lugʻaviy maʼnosini tushunishda, morfemalarni toʻgʻri yozishda oʻquvchilarga yordam beradigan muhim vositadir.

Boshlangʻich sinflarda grammatik va morfemik tahlil bilan birga, soʻzni tovush-harf tomonidan tahlil qilishdan ham foydalaniladi. Bu tahlilning vazifasi soʻzda tovushlarning tartibini, ularning xususiyatlarini, tovushlar va harflar oʻrtasidagi munosabatni aniqlash hisoblanadi.

Boshlang'ich sinflarda tovush-harf tomonidan tahlil tartibi quyidagicha:

1. *So'zda nechta bo'g'in bor?*
2. *So'zda nechta tovush va nechta harf bor? (Tovushlar soni harflar sonidan kam yoki ko'p bo'lsa, sababini aytish)*
3. *Unli tovush nechta? Undosh tovush-chi?*
4. *Har bir tovush so'zda qaysi harf bilan ifodalangan?*

Masalan, *kitob* so'zi quyidagicha tahlil qilinadi:

1. So'zda ikki bo'g'in bor: *ki-tób*.
2. So'zda beshta tovush, beshta harf bor.
3. So'zda ikkita unli tovush, uchta undosh tovush bor.
4. k – undosh, jarangsiz undosh tovush, k harfi bilan ifodalangan.
i – unli tovush, i harfi bilan ifodalangan.
t – undosh tovush, jarangsiz undosh tovush, yozuvda t harfi bilan ifodalangan
o – unli tovush, o harfi bilan ifodalangan.
b – undosh tovush, jarangli undosh tovush, b harfi bilan ifodalangan.

So'zning tovush-harf tahlilidan so'zning yozilishini tushuntirishda ham, orfoepik to'g'ri talaffuzni o'rgatish maqsadida ham foydalaniladi. Masalan, *maktab* so'zi oxirida *b* undoshi *p* tarzida talaffuz qilinadi, jufti bor undosh, tekshiramiz: *maktabim* – *maktab*, *b* harfi yoziladi.

Savol va topshiriqlar:

1. Grammatik tushuncha nima? Uning o'ziga xos xususiyatini ayting.
2. Kichik yoshdagi o'quvchilar lingvistik tushunchalarni o'rganishda qanday qiyinchiliklarga duch keladilar? Buning sababi nimada?
3. O'quvchilarda lingvistik tushunchalarni shakllantirish jarayonini izohlang. Har qaysi bosqichdagi ishning mazmuni va maqsadini ayting.

4. O'quvchilarga yangi grammatik tushunchani o'rgatish darsining lavhasini (fragmentini) ishlab chiqing.

5. Grammatik tushunchani qulayroq shakllantirishga qanday shartlar yordam beradi?

6. Grammatik tushunchani o'rgatish jarayonida o'qituvchi qanday qilib o'quvchilarning aqliy faoliyatini faollashtiradi?

7. Grammatik materialni o'rganishning har xil bosqichida darslik bilan qanday ishlanadi? Aniq misollar keltiring.

8. Grammatik, leksik va so'z yasalishiga oid mashqlar va tahlil turlarini ta'riflang.

BILIMLARNI TEKSHIRISH UCHUN

TEST TOPSHIRIQLARI

1. Kichik yoshdagi o'quvchilar og'zaki va yozma nutqni egallashlarida fonetikadan olgan bilimlarining ahamiyati to'g'ri qayd etilgan qatorni ko'rsating.

A. Fonetik bilimga asoslangan holda o'qish va yozishni bilib oladilar, fonetik bilim so'zni to'g'ri talaffuz qilish asosini tashkil etadi, imloviy malakalarni shakllantirish uchun zamin tayyorlaydi, gapni ohangiga rioya qilib o'qishga yordam beradi, so'zning tovush tomonini bilishi esa uning ma'nosini tushunishga yordam beradi.

B. So'zni, uning bo'g'in tuzilishini tushunishga yordam beradi, imloviy malakalarni shakllantirish uchun zamin tayyorlaydi, so'zlarni tovush tomondan tahlil qilishga o'rgatadi, gaplarni ohangiga rioya qilib o'qishga, logik urg'u va gap qurilishidagi to'xtamlarga rioya qilish uchun zarur.

C. Fonetik bilimlar o'zbek yozuvi fonologik yozuv ekanini, 29 ta harf, 30 ta tovush borligini uqtiradi, ularni to'g'ri talaffuz qilish va to'g'ri yozishga o'rgatadi.

D. Fonetik bilimlar to'g'ri talaffuzga o'rgatadi, tovushlarning turlari, o'zgarishi, urg'u, fonetik birliklar haqida ma'lumot beradi.

2. "Tovushlar va harflar" mavzusini o'rganishda qaysi metoddan foydalaniladi?

A. Mustaqil ish metodidan.

B. Tahlil-tarkib metodidan.

- C. Til dalillarini kuzatish metodidan.
- D. Amaliy ish metodidan.

3. Tushunchaning muhim belgilarini ajratish maqsadida til materiallari tahlil qilinadi. Bu bosqichda ma'lum so'z va gaplarning leksik ma'nosidan kelib chiqib, abstraktlashtirish amalga oshiriladi va shu til hodisasi uchun tipik hisoblangani ajratiladi. Ushbu bosqich metodika kursining qaysi bo'limini o'rganishda uchraydi va u nechanchi bosqichga to'g'ri keladi?

- A. Grammatik tushunchani o'zlashtirish, 1-bosqich.
- B. Sinf dan tashqari o'qish, 3-bosqich.
- C. Grammatik tushunchani o'zlashtirish, 4-bosqich.
- D. Grammatik tushunchani o'zlashtirish, 2-bosqich.

4. Grammatik tushunchalarning samarali o'zlashishini ta'minlaydigan metodik shartlar qaysi javobda berilgan?

A. O'quvchilar aqliy faoliyatini faollashtirish, tushunchani ko'rgazmali o'rganish.

B. O'quvchilarda so'z va gapga lingvistik munosabatni o'stirish ustida maqsadga yo'naltirilgan ishlar, yangi tushunchani ilgari o'rganilgan tushunchalar tizimiga kiritish.

C. Ayrim til kategoriyalari bog'lanishining mohiyati yangi til kategoriyasini o'rganish jarayonida ochish.

D. A, B, C.

5. Agar bilimni shakllantirish xarakteriga asoslanilsa, grammatik mashqlar qanday guruhlarga bo'linadi?

- A. Leksik-morfologik mashqlar va analitik mashqlar.
- B. Morfologik mashqlar va sintaktik mashqlar.
- C. Sintetik mashqlar va leksik mashqlar.
- D. Taqqoslash va umumlashtirish mashqlari.

6. Matnga mazmunga mos otni qo'yish, qaysi kelishik ekanini ko'rsatish talab etilsa, bu qanday mashq turiga kiradi?

- A. Analitik mashq.
- B. Sintetik mashq.
- C. Leksik-morfologik mashq.
- D. Sintaktik mashq.

BOSHLANG'ICH SINFLARDA SO'ZNING MORFEMIK TARKIBINI O'RGANISH METODIKASI

So'zning morfemik tarkibi va so'z yasalishi ustida ishlashning ta'limiy ahamiyati va vazifalari

So'zning leksik ma'nosini aniqlash maqsadida uni morfemalarga ajratish til haqidagi fanda o'zining nazariy asosiga ega.

Morfema – so'zning eng kichik, bo'linmaydigan ma'noli qismi. Morfema ikki turga bo'linadi:

1. Asos morfema – so'zda albatta qatnashadigan va leksik ma'no anglatadigan morfema.

2. Affiksal morfema – mustaqil holda leksik ma'no anglatmay, so'zning leksik va grammatik ma'nolari shakllanishi uchun xizmat qiladigan morfema. Masalan, *gullarni*, *gulla* so'zlaridagi *gul* – asos morfema, *-lar*, *-ni*, *-la* affiksal morfemadir.

Affikslar (qo'shimchalar) ikki turga bo'linadi:

1. So'z yasovchi qo'shimchalar. Ular so'zning leksik ma'nosini shakllantirish uchun xizmat qiladi. Masalan, *bog'bon*, *paxtakor*, *gulzor*, *ishchi* so'zlaridagi *-bon*, *-kor*, *-zor*, *-chi* so'z yasovchi affikslardir.

2. Shakl yasovchi qo'shimchalar. Bu qo'shimchalar so'zlarni grammatik jihatdan shakllantirib, turli grammatik ma'nolarni ifodalaydi. Masalan, *maktablarimizni* so'zida *-lar*, *-imiz*, *-ni* shakl yasovchi qo'shimchalar bo'lib, *-lar* ko'plik ma'nosini, *-imiz* egalikning 1 shaxs ko'plik ma'nosini, *-ni* tushum kelishigi ma'nosini ifodalaydi.

Morfemalarning qo'shilishi bir-biriga ta'sir qiladi, bundan tashqari, ko'pgina asos va so'z yasovchi qo'shimchalar ko'p ma'noli. SHunga qaramay, ko'p so'zlarning leksik ma'nosini uning morfemik tarkibiga qarab aniqlash qiyin, shu maqsadda so'zni morfemalarga ajratishdan foydalanishga to'g'ri keladi.

O'quvchilar so'zning morfemik tarkibini va so'z yasalishini o'rganishlariga qarab, so'zni morfemalarga ajratishdan ongli

foydalana boshlaydilar. Ular yasama soʻzlarning leksik maʼnosini soʻzlarning semantik oʻxshashligiga qarab bilib oladilar.

Soʻzlarning morfemik tarkibi ustida ishlashning ahamiyati va shunga mos ravishda oʻqituvchining vazifalariga quyidagilar kiradi:

1. Soʻzning morfemik tarkibi ustida ishlash bilan oʻquvchilar soʻzning leksik maʼnosini aniqlashning asosiy usullaridan birini bilib oladilar. Bunda oʻqituvchining vazifasi oʻquvchilar soʻzlarning leksik maʼnosi va morfemik tarkibi bir-biriga bogʻliqligini bilib olishi uchun eng qulay sharoit yaratish, shu asosda ularning lugʻatiga aniqlik kiritishga maqsadga muvofiq rahbarlik qilish hisoblanadi.

2. Soʻz yasalishi haqidagi elementar bilim ham oʻquvchilarning tilimizning yangi soʻzlar bilan boʻyishining asosiy manbasini tushunishlari uchun muhimdir. Yangi soʻz tilda mavjud boʻlgan morfemalardan, maʼlum usul va modellar asosida vujudga keladi (yasaladi). Soʻz yasalishini kuzatish oʻquvchilarda soʻzga faol munosabatni shakllantirishga ijobiy taʼsir etadi, tilning rivojlanish qonuniyatlarini tushunishga olib keladi.

3. Soʻz yasalishi asoslari bilan tanishish oʻquvchilar lugʻatini atrof-muhit haqidagi bilimlar bilan boʻyitishga imkon beradi. Predmet, jarayon, voqea-hodisalar haqidagi tushunchalar soʻz bilan ifodalanadi. Soʻzlar oʻrtasidagi maʼno va tuzilish jihatidan bogʻlanishni belgilash oʻzaro munosabatda boʻlgan tushunchalar oʻrtasidagi bogʻlanishga tayanadi (masalan, *traktor* va *traktorch* soʻzlari oʻzaro munosabatda boʻlgan tushunchalar, shu tufayli maʼno va tuzilishiga koʻra bogʻlangan). Oʻquvchilar soʻzlarning maʼno va tuzilishiga koʻra oʻzaro munosabatini bilsalar, atrof-muhitda mavjud boʻlgan predmetlar, jarayonlar, voqealar oʻrtasidagi bogʻlanishni chuqur tasavvur etadilar, biladilar.

4. Soʻzda morfemaning ahamiyatini anglash, shuningdek, qoʻshimchalarning semantik maʼnosini bilish oʻquvchilarda nutqning aniq shakllanishiga taʼsir etadi. Oʻqituvchining vazifasi oʻquvchilarning soʻzning leksik maʼnosini tushunibgina qolmay, kontekstda aniq qoʻshimchali soʻzlardan ongli foydalanishlarini ham oʻrgatish hisoblanadi.

5. Soʻzning morfemik tarkibini oʻrganish imloviy malakalarni shakllantirishda ham katta ahamiyatga ega. Fonetik tamoyil yangi oʻzbek imlosining yetakchi tamoyili boʻlib, bunga binoan soʻzlar va ularning tarkibiy qismi (asos va qoʻshimchalar) koʻproq talaffuziga muvofiq yoziladi. Asos va qoʻshimchalarni toʻgʻri yozish malakasini nazariy asosda shakllantirish fonetik, soʻz yasashiga oid, grammatik bilimlarni maqsadga muvofiq tatbiq etishni talab qiladi. SHuning uchun soʻzning morfemik tarkibini oʻrganishning muhim vazifalaridan biri asos va qoʻshimchalarni toʻgʻri yozish malakasini shakllantirish uchun zarur boʻlgan bilim va koʻnikmalar asosini yaratish hisoblanadi.

6. Soʻzning morfemik tarkibini oʻrganish oʻquvchilarning aqliy qobiliyatini oʻstirishda, xususan, til birligi sifatida soʻzni ongli bilib olish uchun zarur boʻlgan maxsus aqliy koʻnikmalarni shakllantirishda ham ahamiyatli. Oʻqituvchining vazifasi taʼlim jarayonida bilimni oʻzlashtirish bilan oʻquvchilarda aqliy faoliyatni oʻstiradigan, analiz, taqqoslash koʻnikmalarini shakllantiradigan sharoit yaratish hisoblanadi.

Boshlangʻich sinf ona tili darslarida soʻz tarkibi va yasashini oʻrganish metodikasi

Boshlangʻich sinflar ona tili dasturiga muvofiq soʻzning morfemik tarkibi 3- sinfda oʻrganiladi. 4- sinfda soʻz turkumlarini oʻrganish bilan bogʻliq holda soʻzning tarkibi haqidagi bilimlarni takomillashtirish koʻzda tutiladi.

Avvalo, til materialini oʻrganish tizimi nimaligini aniqlab olish zarur.

Til materialini oʻrganish tizimi deganda aniq, ilmiy asoslangan izchillikdagi va oʻzaro bogʻlanishdagi bilimlar yigʻindisini oʻzlashtirishni taʼminlaydigan maqsadga qaratilgan jarayon, shuningdek, shu asosda amaliy koʻnikmalarni shakllantirish tushuniladi. Soʻzning morfemik tarkibiga tatbiq qilganda, tizim soʻz yasashiga oid va grammatik bilimlarni oʻzlashtirish: 1) dastur

materialini o'rganish tizimida so'zning morfemik tarkibini o'rganishning o'rni bilan; 2) "asos", "asosdosh so'z", "so'z yasovchi qo'shimcha", "shakl yasovchi qo'shimcha" tushunchalari ustida ishlashdagi izchillik bilan; 3) so'zning morfemik tarkibi va so'z yasalishining o'zaro bir-biriga ta'sir qilishi bilan; 4) morfemalarni to'g'ri yozish malakasini shakllantirish ustida ishlash bilan bog'liqligini belgilab beradi.

Mavzuni o'rganish jarayoni to'rt bosqichdan iborat:

Birinchi bosqich – so'z yasalishini o'rganishga tayyorgarlik bosqichi. Bu bosqichning vazifasi – o'quvchilarni bir xil asosli so'zlarning ma'no va tuzilishiga ko'ra bog'lanishini tushunishga tayyorlash. Bunday vazifaning qo'yilishiga sabab, birinchidan, so'zning ma'no va tuzilishi jihatidan bog'lanishini tushunish, o'zining lingvistik mohiyatiga ko'ra, bir xil asosli so'zlarni va so'z yasalishini o'zlashtirishga asos hisoblanadi. Haqiqatan ham, yasalgan va yasashga asos bo'lgan so'zlar bir-biri bilan ma'no va tuzilishi jihatidan bog'lanadi: *ish* – *ishchi*, *g'alla* – *g'allakor*. Ikkinchidan, o'quvchilar bir xil asosli so'zlarni va morfemalarni o'rganishda qiyinchiliklarga duch keladilar: ular bir xil asosli so'zlarning ma'nolaridagi umumiylikni tushunishda qiynaladilar, chunki ularda mavhum tafakkur hali yetarli rivojlanmagan bo'ladi; asos, so'z yasovchi va shakl yasovchi qo'shimchalarning vazifalarini o'zlashtirishda ularga bir xil asosli so'zlarning ma'no va tuzilishi jihatidan o'xshashligi va farqini aniqlash anchagina qiyinlik qiladi. SHuning uchun so'zning morfemik tarkibini maxsus o'rganishdan oldin uning ma'no va tarkibiga ko'ra yaqinligi kuzatiladi.

1- sinfda kuzatish o'rganiladigan materialning mazmuni va ayrim so'zlarning ma'nosini, yozilishini tushuntirish bilan uzviy bog'lanadi. 1- sinfda *kim?*, *nima?* so'rog'iga javob bo'lgan so'zlarni o'rganish jarayonida o'qituvchi va o'quvchilarning "*Nima uchun u yoki bu narsa shunday nomlangan?*" savoliga birgalikda javob topishi ularni bir xil asosli so'zlar o'rtasidagi munosabatni tushunishga tayyorlashda anchagina mos va qiziqarli usul hisoblanadi. Bu savolga javob topish bilan o'quvchilar "*Nega so'zlar*

asosdosh hisoblanadi?”, “*Bir soʻzdan boshqa soʻz qanday hosil boʻldi?*” savollariga javob berishga tayyorlanadilar.

Tilda juda koʻp soʻzlar shaxs va narsaning nomi hisoblanadi. SHuning uchun oʻquvchilar bilan nega shaxs yoki narsa shunday nomlanganini aniqlashdan asta-sekin tildagi bir soʻz bilan ikkinchi soʻz oʻrtasidagi bogʻlanishni aniqlashga oʻtish mumkin. Masalan, “*Nega kishilar paxta koʻp ekilgan joyni paxtazor (**paxta – paxtazor**), daraxt koʻp ekilgan joyni daraxtzor (**daraxt – daraxtzor**) deb nomlashgan?*”, “*Nega kishilar bir uyni gʻishtli (**gʻisht – gʻishtli**), boshqasini **sinchli** deyishadi?*”

Oʻquvchilar predmet yoki predmet belgisining nomlanish sababini aniqlashdan soʻzlarning maʼnosi va tarkibidagi umumiylikni topishga oʻrganadilar. Bularning hammasi oʻquvchilarni bir xil asosli soʻzlarning yasalihi mohiyatini tushunishga tayyorlaydi; ular bir soʻz boshqa soʻzdan oʻzaro maʼno jihatdan bogʻlanishi asosida yasalihini, oʻz navbatida, shu soʻz bilan nomlangan tushunchalar oʻrtasidagi bogʻlanishga asoslanishini tushuna boshlaydilar. Oʻquvchilar soʻzning yangi soʻz hosil qilishga yordam beradigan qismini bilib olgan sari ularda soʻz yasalihi haqidagi tasavvur chuqurlasha boradi.

Ikkinchi bosqich – bir xil asosli soʻzlarning xususiyatlari va barcha morfemalarning mohiyati bilan tanishtirish. Bu bosqichning asosiy oʻquv vazifasi – soʻzlarning maʼnoli qismlari sifatida asos, soʻz yasovchi va shakl yasovchi qoʻshimchalar bilan tanishtirish, “asosdosh soʻzlar” tushunchasini shakllantirish, bir xil asosli soʻzlarda asosning bir xil yozilishini kuzatish hisoblanadi.

“Asosdosh soʻzlar” tushunchasini shakllantirish ularning ikki muhim belgisini, yaʼni mazmuniy umumiylikni (maʼnosida qandaydir umumiylik borligini) va tuzilishiga koʻra umumiylikni (umumiy asos mavjudligini) oʻzlashtirish bilan bogʻlanadi. SHuning uchun bu belgilarni oʻquvchilar oʻzlashtirishiga taʼlim jarayonida sharoit yaratish lozim. Bu oʻquvchilarda bir xil asosli soʻzlarning lugʻaviy maʼnolari bilan morfemik tarkibi oʻrtasidagi bogʻlanishni aniqlash koʻnikmasini rivojlantiradi. Masalan, oʻquvchilar *gul, gulzor, gulli*

(ko'ylak), *gulladi* so'zlarini taqqoslaydilar, bu to'rt so'z ma'nosiga ko'ra o'xshashligini va bir xil umumiy qismga ega ekanini, shuning uchun ularni bitta asosdosh so'zlar guruhiga kiritish mumkinligini aniqlaydilar.

Bir xil asosli so'zlarning ma'nolaridagi umumiylik asosning umumiyliги tufayli vujudga keladi, ularni bir guruhga birlashtiradi; qo'shimchalar esa so'zning ma'nosiga o'ziga xos ma'no qo'shadi; ularni bir-biridan farqlaydi. Bir xil asosli so'zlar ustida bunday ishlash usuli o'quvchilarning bilish faoliyatini faollashtiradi, ular diqqatini so'zning umumiylikka asoslangan aniq belgilariga jalb qilish imkonini beradi. Masalan, o'qituvchi *kombayn* rasmini ko'rsatadi va «*Kombaynni boshqaradigan kishi nima deb nomlanadi?*» savolini beradi. Javob xattaxtaga yoziladi: *kombayn – kombaynchi*. Tushunchalarni taqqoslab kuzatish quyidagi aniq til materialini yaratish imkonini beradi, uni tahlil qilish jarayonida bir xil asosli so'zlarning xususiyatlari haqida xulosa chiqariladi: Avval so'zlarni ma'no va tarkibiga ko'ra taqqoslash asosida "asosdosh so'zlar" atamasi beriladi, keyin asosdosh so'zlarning umumiy qismi asos deyilishi, asosdosh so'zlarni, boshqacha qilib, bir xil asosli so'zlar (ya'ni asosdosh so'zlar) deb nomlanishi ham tushuntiriladi.

O'quvchilarda bir xil asosli so'zlarni ikki muhim belgisiga ko'ra aniqlash ko'nikmasini o'stirish uchun asosdosh so'zlar yaqin ma'noli – sinonim so'zlar bilan, shakli o'xshash bo'lgan so'zlar bilan taqqoslanadi. Masalan, o'quvchilar *baxtli – baxtsiz* asosdosh so'zlari bilan *baxtli – saodatli* sinonim so'zlarini taqqoslab, asosdosh so'zlar ham, sinonim so'zlar ham yaqin ma'no bildirishini (o'xshash tomonini), asosdosh so'zlarda umumiy qism (*baxt*) mavjud bo'lib, sinonim so'zlarda bunday umumiy qism yo'qligini (farqli tomonini) aniqlaydilar, ular *bog' – bog'bon* asosdosh so'zlari bilan *suv – suva* so'zlarini taqqoslab, quyidagi xulosaga keladilar: *bog' – bog'bon* asosdosh so'zlar hisoblanadi, chunki bular yaqin ma'noli va umumiy qismi bor; *suv – suva* so'zlari shakli tomonidangina o'xshaydi, ammo butunlay boshqa ma'noni bildiradi. Bunday mashqlar o'quvchilarni asosdosh so'zlarni yaqin ma'noli sinonim

soʻzlardan, bir-biriga oʻxshash boʻlgan soʻzlardan farqlashga oʻrgatadi.

Bir xil asosli soʻzlar turli soʻz turkumiga oid boʻladi. SHuning uchun bir xil asosli soʻzlarni oʻrganishning bu bosqichida oʻquvchilar diqqati asosdosh soʻzlar shaxs, narsa, uning harakati va belgisini bildirishiga qaratiladi. SHu maqsadda turli soʻz turkumiga oid bir xil asosli soʻzlar mavjud boʻlgan matnni tahlil qilib, asosdosh soʻzlarni aniqlash, shuningdek, *kim?*, *nima?*, *qanday?*, *nima qiladi?* soʻroqlariga javob boʻladigan bir xil asosli soʻzlar tanlash mashqlaridan foydalanish yaxshi natija beradi. Bunda soʻzlarni maʼnosi va tarkibiga koʻra taqqoslab, oʻxshash va farqli tomonlarini aniqlash shart. Oʻquvchilar u yoki bu soʻz nima uchun asosdosh ekanini isbotlaganlarida, ularning ikki muhim belgisini aytsinlar. Masalan, *gul*, *gulladi*, *gulli*, *guldor*, *gulzor* asosdosh soʻzlar hisoblanadi, chunki bularda umumiy qism – *gul* mavjud, bu soʻzlar yaqin maʼnoni bildiriyapti.

Bir xil asosli soʻzlarni oʻrganish jarayonida oʻquvchilar asosning har vaqt bir xil yozilishini kuzatadilar. Bunday kuzatish asosda jufti bor jarangli va jarangsiz undoshlar boʻlgan soʻzlarni anglab, toʻgʻri yozishga asos boʻladi.

Bir xil asosli soʻzlar bilan tanishish jarayonida oʻquvchilarda soʻzning maʼnoli qismi boʻlgan morfemalar (asos, soʻz yasovchi, shakl yasovchilar) haqida boshlangʻich tasavvur hosil boʻladi. Buning uchun soʻz yasashga oid vazifa topshirish maqsadga muvofiq. Bu vazifani bajarishda oʻquvchilar morfemalardan foydalanib bir xil asosli soʻzlar guruhini hosil qiladilar va morfemalarning oʻrni hamda vazifasi haqida tasavvur hosil qiladilar. Masalan, oʻqituvchi *gul* soʻzini yozish va unga *gul* koʻp ekilgan joyni bildiradigan asosdosh soʻz tanlashni topshiradi. Oʻquvchilar *gul*, *gulzor* soʻzlarini yozadilar. *Gulzor* soʻzini hosil qilish uchun *-zor* qismi qoʻshilgani aniqlanadi. Oʻqituvchi “*Gul parvarish qilish bilan shugʻullanadigan kishini nima deb nomlaymiz?*” savolini beradi. Oʻquvchilar *gulchi* soʻzini aytadilar; bu soʻz ***gul*** soʻziga *-chi* qismini qoʻshish bilan hosil qilingani (yasalgani) aniqlanadi. Soʻzlardagi *-zor*, *-chi* qismlarining

ahamiyatini taqqoslash asosida boshlang'ich bilimlar umumlashtiriladi, *so'z yasovchi qo'shimcha* atamasi beriladi.

Shakl yasovchi qo'shimcha bilan elementar tanishtirish uchun *daftar* va *daftarlar* so'zlarini ma'no va shakl tomondan taqqoslash topshiriladi. Suhbat asosida o'quvchilar ma'noning o'zgarmaganini, shakli o'zgarganini (*-lar* qo'shilganini) aniqlaydilar.

Ta'limning bu bosqichida o'quvchilarning morfema haqidagi bilimlari yetarli emas, ularni bu tushunchalar bilan amaliy mashqlarni bajarish jarayonida endigina tanishtirilyapti. Shuning uchun o'qituvchi tarkibi va yasalish usuli o'quvchilarning yosh xususiyatiga mos bo'lgan so'zlarni tanlaydi, bu so'zlarni analiz va sintez qilishni boshqaradi, so'zlarning leksik ma'nosi bilan morfemik tarkibi o'rtasidagi bog'lanishni o'quvchilarning bilib olishlariga doimiy g'amxo'rlik qiladi.

Uchinchi bosqich – asos, so'z yasovchi va shakl yasovchi qo'shimchalarning xususiyatlari hamda tildagi ahamiyatini o'rganish metodikasi. Bu bosqichning o'quv vazifasiga “asos”, “so'z yasovchi qo'shimcha”, “shakl yasovchi qo'shimcha” tushunchalarini shakllantirish, so'zning leksik ma'nosi bilan morfemik tarkibi o'rtasidagi bog'lanish haqidagi tasavvurlarni o'stirish, asosda jufti bor jarangli va jarangsiz undoshli so'zlarni to'g'ri yozish malakasini shakllantirish, nutqda so'z yasovchi qo'shimchasi bor so'zlarni ongli ishlatish ko'nikmasini o'stirish kiradi.

Bu bosqichning vazifasi bir-biri bilan ma'lum bog'lanishda hal qilinadi. Masalan, so'zda har bir morfemaning ahamiyatini o'zlashtirish asosida o'quvchilar so'zning leksik ma'nosi bilan uning morfemik tarkibi o'rtasidagi bog'lanishni bilib oladilar. Barcha vazifalar bilan uzviy bog'liq holda, so'zlarning morfemik tarkibini hisobga olib, ulardan nutqda mumkin qadar aniq va ongli foydalanish vazifasi ham bajariladi.

Asosni o'rganishning xususiyatlari. “Asos” tushunchasini shakllantirishda o'quvchilar asos asosdosh so'zlarning umumiy qismi ekani va u barcha bir xil asosli so'zlarning ma'nosidagi umumiylikni o'z ichiga olishi bilan tanishtiriladi.

Asosdosh soʻzlarni tahlil qilish bilan oʻquvchilar soʻzning qaysi qismi shu soʻzlardan asosdosh soʻzlar hosil qilayotganini tushuntirishga (bunda ular asosni ajratadilar), qaysi qismi har xil maʼnoli soʻzlar hosil qilayotganini tushuntirishga (bunda ular soʻz yasovchi qoʻshimchalarni ajratadilar) oʻrgatiladi. Bunday vazifalarni toʻgʻri bajarish natijasida oʻquvchilar asos va soʻz yasovchi qoʻshimchaning soʻzning leksik maʼnosini hosil qilishdagi rolini elementar tarzda boʻlsa ham tushunadilar, shuningdek, asos asosdosh soʻzlarga asos boʻladigan qism ekanini bilib oladilar.

Asos ustida ishlash bu bilan tugamaydi, balki boshqa morfemalarni maxsus oʻrganishga ajratilgan darslar mazmuni bilan va keyinroq soʻz turkumlari oʻrganilganda, soʻz yasashga doir mashqlar bilan ham uzviy bogʻlanadi.

Soʻz yasovchi qoʻshimchalar ustida ishlash. Bu morfemani oʻrganishning asosiy vazifasi oʻquvchilarni soʻzda soʻz yasovchi qoʻshimchaning ahamiyati bilan tanishtirish va shu asosda soʻz yasovchi qoʻshimchali soʻzdan oʻz nutqida ongli foydalanish koʻnikmasini oʻstirish hisoblanadi. Oʻquvchilar soʻz yasovchi qoʻshimcha yordamida yangi leksik maʼnoli soʻz yasash mumkinligini tushunishi muhim ahamiyatga ega.

Soʻz yasovchi qoʻshimchalar ustida ishlash baʼzi soʻz yasovchi qoʻshimchaning maʼnosini va yasama soʻzning grammatik belgilarini aniqlash bilan birga olib boriladi. Soʻz yasovchi qoʻshimchaning maʼnosini tushuntirish uning soʻz yasashdagi ahamiyatini oʻquvchilar anglashiga imkon beradi, ularning diqqat-eʼtibori soʻz yasovchi qoʻshimcha yordamida yangi leksik maʼnoli soʻz yasalishiga qaratiladi. Masalan: *ish* – *ishchi*, *ishli*, *ishchan*, *ishla*).

Yasalgan soʻz qaysi soʻz turkumiga kirishini aniqlash soʻz yasovchi qoʻshimcha yordamida har xil soʻz turkumiga oid soʻzlar yasash mumkinligi haqidagi tasavvurni chuqurlashtiradi.

Soʻz yasovchi qoʻshimchani ongli oʻzlashtirish uchun quyidagi mashqlar guruhidan foydalanish yaxshi natija beradi:

Birinchi guruh mashqlarga har xil soʻz yasovchi qoʻshimcha qoʻshish bilan hosil boʻlgan bir xil asosli soʻzlarning maʼno jihatdan

farqini qiyoslashga oid vazifalar kiradi. Masalan, **gul** soʻzidan **-chi**, **-zor** soʻz yasovchi qoʻshimchalari bilan yangi soʻz yasang. Hosil boʻlgan soʻzlarni maʼnosi va tarkibiga koʻra qiyoslang. Ularda nima oʻxshash? Soʻzning qaysi qismi ularni maʼnosiga koʻra farqlayapti? Yangi soʻzlarni qatnashtirib gap tuzing.

Ikkinchi guruh mashqlarga bir soʻz yasovchi qoʻshimchani har xil soʻzlarga qoʻshishdan hosil boʻlgan soʻzlarda soʻz yasovchi qoʻshimchaning maʼnosini qiyoslashga oid vazifalar kiradi. Bunday mashqlarning maqsadi soʻz yasovchi qoʻshimchaning maʼnosi haqidagi bilimni elementar tarzda umumlashtirish hisoblanadi. Masalan, **ishchi**, **suvchi**, **gulchi** soʻzlarini taqqoslash, maʼnosiga koʻra oʻxshash tomonini belgilash (biror ishni, vazifani bajaradigan kishini – shaxsni bildiradi), soʻzning qaysi qismi bajaruvchi shaxs maʼnosini bildirayotganligini aniqlash (soʻz yasovchi qoʻshimcha **-chi**).

Uchinchi guruh mashqlarga matnni leksik-grammatik va leksik-stilistik tahlil qilishga oid vazifalar kiradi. Masalan, matndan asosdosh soʻzlarni topish, ularning maʼnosidagi farqni aytish, bu farq soʻzning qaysi qismi yordamida berilayotganini aniqlash; berilgan soʻzlardan namunadagidek gap tuzish (masalan, *Soatsoz soatni tuzatdi. Traktorchi yerni traktor bilan haydaydi*); asosdosh soʻzlarni aniqlash va tarkibiga koʻra tahlil qilish va h.k.

Shakl yasovchi qoʻshimchalarni oʻrganish xususiyatlari. Har bir morfemaning lingvistik mohiyatida oʻziga xoslik boʻlib, uni oʻrganish metodikasi ham oʻziga xos xususiyatlarga ega. Shakl yasovchi qoʻshimchada grammatik vazifa yetakchi hisoblanadi, bu bilan u soʻz yasovchi qoʻshimchadan farqlanadi.

Shakl yasovchi qoʻshimcha soʻzning grammatik maʼnosini ifodalovchi vosita hisoblanadi. Oʻquvchilar soʻzning grammatik maʼnosini bilmay turib shakl yasovchi qoʻshimchaning vazifasini ham anglab yetmaydilar. Bundan tashqari, shakl yasovchi qoʻshimcha bir necha maʼno ifodalaydi (masalan, *kitobni oʻqidim* soʻz birikmasidagi **-m** I shaxs birlik maʼnosini bildiradi).

Shakl yasovchi qo'shimchani o'rgatishda uning mana shu xususiyatlari hisobga olinadi, boshlang'ich sinf o'quvchilari uning ikki belgisi bilan (so'z shaklini o'zgartirishi va gapda so'zlarni bir-biriga bog'lashi bilan) amaliy tanishtiriladi. O'quvchilar otlarda birlik va ko'plik, bo'lishli va bo'lishsiz fe'llar, otlarning egalik va kelishik qo'shimchalari bilan o'zgarishi, kishilik olmoshlarining kelishiklar bilan turlanishi, fe'llarda shaxs-son, zamonni (4- sinf) o'rganishlari bilan bog'liq holda ularning so'zlarni bir-biriga bog'lovchi qo'shimchalar (shakl yasovchi qo'shimcha) haqidagi bilimlari asta-sekin chuqurlashtirila boriladi.

O'quvchilarda gapda so'zlar shakl yasovchi qo'shimcha yordamida bog'lanishi haqidagi dastlabki tasavvur mashqlarni bajarish jarayonida hosil qilinadi. Masalan, gapning mazmuniga mos ravishda ajratib berilgan so'zning shaklini so'roqlardan foydalanib o'zgartirish va u so'z gapdagi qaysi so'z bilan bog'langanini aniqlash so'raladi: *O'quvchi* (nimani?) *kitab... sevadi. U bilimlarni* (nimadan?) *kitab... o'rganadi.* O'quvchilar o'qituvchi rahbarligida *"So'zning shaklini nima uchun o'zgartirishga to'g'ri keldi? So'z shaklini o'zgartirish bilan nimaga erishildi?"* savollariga javob beradilar.

O'quvchilar shakl yasovchi qo'shimchalarning sintaktik vazifasini gapda so'zlarning bog'lanishi va so'z birikmasini o'zlashtirish jarayonida o'zlashtiradilar. O'quvchilarning so'zlarning bog'lanishi haqidagi bilimi elementar xarakterda bo'lsa ham, ularning so'z birikmasidagi so'zlar ma'no va grammatik jihatdan shakl yasovchi qo'shimchalar yordamida bog'lanishini tushunishiga erishiladi. O'quvchilar ot va kishilik olmoshlarining kelishik qo'shimchalari bilan turlanishini o'rganganlaridan so'ng gapda ma'no va grammatik jihatdan o'zaro bog'langan so'zlarni ajrata olish va nimalar yordamida bog'langanini izohlash ko'nikmalariga ega bo'ladilar, so'ngra shakl yasovchi qo'shimchalarning sintaktik vazifasini o'zlashtira boshlaydilar.

O'quvchilar har bir morfemaning vazifasini boshqa morfemalar bilan qiyoslab ko'rsatish talab qilingan vazifani bajarish jarayonida shakl yasovchi qo'shimchaning o'ziga xos xususiyatini yaxshi

o'zlashtiradilar. Masalan, asosdosh so'zlar tanlash vazifasini bajarish davomida so'z yasash uchun qanday morfemalardan foydalanilgani, so'z yasovchi qo'shimcha tufayli so'zning ma'nosi qanday o'zgargani aniqlanadi. SHundan so'ng o'quvchilarga "Otni shunday o'zgartiringki, u birlikni emas, ko'plikni bildirsin" topshirig'i beriladi. Bolalar bu vazifani bajarib, otga shakl yasovchi ko'plik qo'shimchasi qo'shilganda, so'zning leksik ma'nosi o'zgarmaganini, faqat shakli o'zgarganini, ko'plik ma'nosini bildirganini aytadilar. So'z yasovchi qo'shimcha bilan shakl yasovchi qo'shimchalarni taqqoslash orqali o'quvchilar shakl yasovchi qo'shimchaning so'z shaklini o'zgartirishdagi o'rnini yaqqol ko'radilar.

To'rtinchi bosqich – so'z turkumlarini o'rganish bilan bog'liq holda so'zning tarkibi ustida ishlash (3-4- sinf). So'zning morfemik tarkibini o'rganish tizimida bu bosqichning maqsadi so'z yasovchi qo'shimchaning so'z yasashdagi ahamiyati va shakl yasovchi qo'shimchaning so'z shaklini o'zgartirishdagi ahamiyati haqidagi bilimni chuqurlashtirish; o'quvchilarni ot, sifat, fe'llarning yasash xususiyatlarini tushunishga tayyorlash hisoblanadi.

So'z turkumlarini o'rganish jarayonida o'qituvchi o'quvchilarga so'z yasalishi asoslarini, so'z yasovchi qo'shimcha yordamida bir so'z turkumidan boshqasini yoki shu so'z turkumining o'zini yasash mumkinligini tushuntiradi. Masalan, ot ko'proq boshqa bir otdan (*ishchi, baliqchi; sinfdosh, sirdosh; bog'bon, oshpaz, kitobxon, zargar*), shuningdek, fe'ldan (*elak, kurak, yutuq, o'roq, yotoq, terim, bilim*); sifat ko'proq otdan (*suvli, suvsiz; yozgi, qishki, ishchan, ishli, ishsiz*), shuningdek, fe'ldan (*maqtanchoq, o'tkir, sezgir*); fe'llar otdan (*ishla, gulla, gapir*), sifatdan (*oqla, yaxshila, oqar, qoray*) yasaladi.

O'quvchilarni so'z yasash xususiyatlarini tushunishga tayyorlash uchun o'qituvchi ularga muayyan bir yangi so'z qaysi so'zdan va qaysi morfema yordamida yasalganini aniqlashga qaratilgan topshiriq beradi. Masalan, o'qituvchi *chegara* otini aytadi va chegarani qo'riqlaydigan kishini bildiradigan asosdosh ot tanlashni topshiradi (*chegarachi*). Vazifani boshqacharoq berish

ham mumkin: o'qituvchi so'zni va so'z yasovchi morfemani beradi. O'quvchining vazifasi yangi so'zni to'g'ri yasash va leksik ma'nosini tushuntirish hisoblanadi. Masalan, *baliq* so'zidan *–chi* qo'shimchasi yordamida yangi so'z yasash (*baliqchi*), uning leksik ma'nosini tushuntirish, qaysi so'z turkumi ekanini aytish topshiriladi. Ikkala topshiriqda ham o'quvchilar so'zni morfemik tahlil qiladilar. Bunda o'qituvchi o'quvchilar e'tiborini hosil bo'lgan so'z qaysi morfema yordamida, qaysi so'z turkumidan yasalganiga, qanday ma'no anglatishi va qaysi so'z turkumi ekaniga qaratadi. Bunday mashqlarda tilda mavjud bo'lgan so'zlarning leksik ma'nosi bilan morfemik tarkibining o'zaro bog'liqligiga va biror so'z turkumiga xarakterli bo'lgan so'z yasalishi usuliga asoslaniladi.

Bunday mashq turlaridan namunalar:

1. Asosdosh so'zlari bo'lgan matnni leksik ma'nosi so'z yasalishi tomonidan tahlil qilish. Masalan, quyidagi kabi matn diktovka bilan yozdiriladi:

Hovlimizda gulzor bor. Gulzorga har xil gul ekilgan. Ularni gulchi akam parvarish qiladi. Gullar chamandek ochiladi.

O'qituvchi rahbarligida bir asosdosh so'zdan boshqasi qanday morfema yordamida yasalgani, u qaysi so'z turkumiga kirishi, qanday ma'no bildirishi aniqlanadi.

2. Leksik ma'nosi keng tushuntirilgan so'zni asosdosh so'z bilan almashtirish.

Topshiriq. Ajratib ko'rsatilgan so'zga asosdosh bo'lgan bir so'z toping. Uning qaysi so'z turkumiga kirishini ayting va uni so'z tarkibiga ko'ra tahlil qiling.

- **Olma** daraxti ko'p joy (*Olmazor*)
- **Paxta** yetishtirish bilan shug'ullanadigan kishi (*Paxtakor*)
- **Bog'** yaratadigan va uni parvarish qiladigan kishi (*Bog'bon*)
- **Traktor** bilan ish bajaradigan kishi (*Traktorch*)
- **Gul** solib qo'yiladigan idish (*Guldon*)

O'quvchilar o'qituvchi yordamida shu so'z qaysi so'zdan va qanday qo'shimcha yordamida yasalganini aniqlaydilar.

3. Har xil soʻz turkumiga kiradigan asosdosh soʻzlardan qatnashtirib gap tuzish.

4. Soʻz yasashga doir vazifalar:

– *Oq, ish* soʻzlaridan *-la, -chi* qoʻshimchalari yordamida yangi soʻzlar yasang. Berilgan va siz yasagan soʻzlar qaysi soʻz turkumiga kirishini ayting va fikringizni asoslang.

– *Ish, paxta, suv* otlaridan asosdosh otlar yasang. Soʻzlarni tarkibiga koʻra tahlil qiling. Yangi ot hosil qilish uchun siz soʻzning qaysi qismidan foydalandingiz?

– *Chiz, oʻr* feʼllaridan asosdosh otlar yasang. Otlarni soʻz tarkibiga koʻra tahlil qiling. Feʼldan ot yasash uchun qanday qoʻshimchalardan foydalandingiz?

Bu vazifalar oʻquvchilardan soʻz yasalishi xususiyatlariga, soʻzlarning morfemik tarkibiga eʼtibor berishni talab etadi va soʻzning morfemik tarkibi shu soʻzning muayyan bir soʻz turkumiga oid ekani bilan bogʻliqligini aniqlashga qaratiladi. Boshlangʻich sinflarda u yoki bu soʻz turkumining yasalishini kuzatish propedevtik xarakterda boʻladi, uning natijasi mashqning mavzuni oʻzlashtirish maqsadiga qaratilishiga, darsda individual ishlarni toʻgʻri uyushtirishga, foydalanilgan leksik materialning oʻquvchilar saviyasiga mosligi va koʻrgazmalilikka bogʻliq.

Oʻqituvchi oʻquvchilarning biror morfemani qay darajada oʻzlashtirganini morfemik tarkibi bolalar saviyasiga mos soʻzlardagi morfemalarni ajratish koʻnikmasiga, asos+shakl yasovchi qoʻshimcha, asos+soʻz yasovchi, asos+soʻz yasovchi+shakl yasovchi qolipida tuzilgan soʻzlarni mustaqil tanlay bilishiga, soʻzdagi morfemalarning rolini soʻz bilan tushuntirish koʻnikmasiga, gapda - nutqida soʻz yasovchi qoʻshimchali soʻzlardan toʻgʻri foydalana olish koʻnikmasiga qarab aniqlaydi.

Quyidagicha savol va topshiriqlarni bajarish asosida oʻquvchilar soʻzning morfemik tarkibini qanday oʻzlashtirganini aniqlash mumkin:

I. Savollarga javob berish:

1. Soʻzda qaysi qism eng asosiy hisoblanadi? Nima uchun?

2. Soʻz yasovchi qoʻshimcha qanday vazifani bajaradi? Fikringizni misollar bilan asoslang.

3. Shakl (koʻplik va kelishik, egalik qoʻshimchalari nazarda tutiladi) yasovchi qoʻshimcha nimaga xizmat qiladi? Fikringizni misollar bilan asoslang.

II. Ikki soʻzning maʼnosi va tarkibini taqqoslash. Buning uchun oʻquvchilar asos va soʻz yasovchi qoʻshimchalarning semantik ahamiyatini qanchalik tushunganini aniqlashga imkon beradigan soʻzlar tanlanadi (*ishladi* va *boshladi*, *paxtakor* va *paxtazor*).

III. Taqqoslash yordamida soʻzlarning asosdosh yoki asosdosh emasligini dalillash (*tuz*, *tuzdon*, *tuzli*, *tuzsiz*, *tuzladi*). Soʻzning qaysi qismi asosdosh soʻzlarning kelib chiqishiga xizmat qilyapti? Qaysi qism har xil maʼnoli soʻz hosil qilyapti? kabi savollarga javob berish.

IV. *Bogʻbon*, *oʻroq*, *bogʻni*, *ishchidan* soʻzlarini tarkibiga koʻra tahlil qilish. 1) asos va soʻz yasovchi qoʻshimchadan, 2) asos va shakl yasovchi qoʻshimchadan, 3) asos va soʻz yasovchi, shakl yasovchi qoʻshimchalardan tuzilgan soʻzlar tanlash.

V. Tayanch soʻzlar asosida oʻqituvchi tavsiya etgan mavzuga oid kichik hikoya tuzish.

Xulosa qilib aytganda, boshlangʻich sinflarda soʻzning morfemik tarkibi va soʻz yasalishini oʻrgatish oʻquvchilarning har bir soʻzga ongli munosabatda boʻlishlarini taʼminlaydi, soʻz tarkibi va uning yasalishi haqidagi dastlabki tushunchalarni shakllantiradi.

Savol va topshiriqlar:

1. Maktabda soʻzning morfemik tarkibi va soʻz yasalishini oʻrganish nima uchun katta ahamiyat kasb etadi?

2. 1 - 4- sinflarda soʻzning morfemik tarkibini oʻrganish tizimi mohiyatini ochib, bering.

3. Siz oʻquvchilarni bir xil asosli soʻzlarning muhim belgilari bilan qanday tanishtirardingiz? Bu tushunchani shakllantirishga qanday shartlar yordam beradi?

4. Soʻz yasovchi qoʻshimchaning tilimizdagi ahamiyatini oʻzlashtirishda oʻquvchilarga qanday yordam beriladi?

5. Shakl yasovchi qo'shimchalarni o'rganishning o'ziga xos xususiyatlarini tushuntiring.

6. Dasturga muvofiq so'zning tarkibi va yasalishiga oid dars ishlanmasini tayyorlang.

BILIMLARNI TEKSHIRISH UCHUN TEST TOPSHIRIQLARI

1. Boshlang'ich sinflarda so'zlarning morfemik tarkibi ustida ishlashda o'qituvchining vazifalari qaysi javobda to'g'ri berilgan?

A. O'quvchilar so'zlarning leksik ma'nosi va morfemik tarkibi bir-biriga bog'liqligini bilib olishi uchun eng qulay sharoit yaratish, shu asosda ularning lug'atiga aniqlik kiritishga maqsadga muvofiq rahbarlik qilish.

B. O'quvchilarga kontekstda aniq qo'shimchali so'zlardan ongli foydalanishni o'rgatish.

C. A va B.

D. O'quvchilar bilimini tekshirish, so'z turkumlariga asosiy e'tiborni qaratish.

2. Boshlang'ich sinflarda so'zlarning morfemik tarkibi ustida ishlash necha bosqichda amalga oshiriladi?

A. 2 bosqichda.

B. 3 bosqichda.

C. 4 bosqichda.

D. 5 bosqichda.

3. So'zlarning morfemik tarkibi ustida ishlashning nechanchi bosqichida bir xil asosli so'zlarning xususiyatlari va barcha morfemalarning mohiyati bilan tanishtiriladi?

A. 2-bosqichda.

B. 5-bosqichda.

C. 1-bosqichda.

D. 3-bosqichda.

4. So'z yasovchi qo'shimchani ongli o'zlashtirishning birinchi guruh mashqlari qaysi javobda berilgan?

A. Matndan asosdosh soʻzlarni topish, ularning maʼnosidagi farqni aytish.

B. har xil soʻz yasovchi qoʻshimcha qoʻshish bilan hosil boʻlgan bir xil asosli soʻzlarning maʼno jihatdan farqini qiyoslash.

C. bir soʻz yasovchi qoʻshimchani har xil soʻzlarga qoʻshishdan hosil boʻlgan soʻzlarda soʻz yasovchi qoʻshimchaning maʼnosini qiyoslash.

D. matnni leksik-grammatik va leksik-stilistik jihatdan tahlil qilish.

5. Soʻz turkumlarini oʻrganish bilan bogʻliq holda soʻzning tarkibi ustida ishlash qaysi sinflarga toʻgʻri keladi?

A. 1-2-sinflarga.

B. 2-3-sinflarga.

C. 3-4-sinflarga.

D. 1-4-sinflarga.

SO'Z TURKUMLARINI O'RGANISH METODIKASI

So'z turkumlari ustida ishlash metodikasining lingvistik asosi so'zlarning leksik-grammatik, morfologik va sintaktik belgilariga ko'ra turli guruhlariga ajratilishi, ya'ni so'z turkumlari haqidagi ilm hisoblanadi.

So'zlarni leksik-grammatik turkumlarga ajratishda uch belgiga: 1) leksik ma'nosi (nimani ifodalashi, ya'ni shaxs, narsa, harakat yoki holat, belgi kabilarning umumlashtirilgan ma'nolari); 2) morfologik belgisi (so'zning turli shakllari tizimi); 3) sintaktik (turli morfologik shakllarning sintaktik vazifa bajarishi) belgilariga asoslaniladi. Demak, so'z turkumlari ustida ishlash o'quvchilarning muayyan guruhdagi so'zlarning umumlashtirilgan ma'nolari, kishilarning aloqa vositasi sifatidagi rolini tushunib olishlariga qaratilishi zarur.

Boshlang'ich sinf o'quvchilari so'z turkumlari (ot, sifat, son, kishilik olmoshi, fe'l) bilan umumiy tanishtirilgandan so'ng har bir leksik-grammatik guruh alohida o'rganiladi. Bu so'z turkumlarini o'rganishning boshlang'ich bosqichidayoq ularni taqqoslashga doir qulay sharoit yaratadi va shakllantiriladigan grammatik tushunchaning asosiy tomonlarini aniqroq ajratishga imkon beradi. Boshlang'ich sinf o'quvchilari ot, sifat, son, kishilik olmoshi, fe'lning quyidagi xususiyatlarini bilib oladilar:

1. So'zning nimani bildirishi (shaxs, narsa, belgi, miqdor va tartib, harakat yoki holat).
2. Qanday so'roqlarga javob bo'lishi.
3. O'zgarish-o'zgarmasligi, qanday doimiy kategoriyalari mavjudligi.
4. Gapda, asosan, qanday bo'lak vazifasida kelishi.

O'quvchilar mana shu o'rgangan belgilari asosida so'z turkumlarini taqqoslaydilar. Ular nimani o'rganganlariga qarab, har bir so'z turkumining grammatik belgilari haqidagi bilimlari asta kengaya va chuqurlasha boradi. Dasturga ko'ra boshlang'ich sinfda so'zlar dastlab javob bo'ladigan morfologik so'roqlariga qarab guruhlanadi. 3- sinfda "So'z turkumi" tushunchasi shakllantiriladi. O'quvchilar har bir so'z turkumiga xos ayrim belgilar (so'z

turkumlarining umumlashtirilgan leksik ma`nolari, otlarning birlik va ko`plikda qo`llanishi, bo`lishli va bo`lishsiz fe`llar, ot, sifat, son va fe`lning gapdagi vazifasi) bilan tanishtiriladi. 4- sinfda so`z turkumlarining morfologik-sintaktik xususiyatlari haqidagi bilim chuqurlashtiriladi: o`quvchilar otlarning egalik va kelishiklar bilan o`zgarishini, sifat va sonning gapdagi vazifasini, kishilik olmoshlari va ularning kelishiklar bilan turlanishini, fe`llarning shaxs-son va zamonini o`rganadilar. Quyidagi jadvalda boshlang`ich sinf o`quvchilarining so`z turkumlari yuzasidan bilimlari hajmi ko`rsatilgan:

SO`Z TURKUMLARI				
OT	SIFAT	SON	OLMOSH	Fe`l
1. SHaxs, narsa va joy nomini bildiradi.	1. SHaxs va narsaning belgisini bildiradi.	1. SHaxs, narsaning sanog`i va tartibini bildiradi.	1. Kishilik olmoshlari shaxsni bildiradi va ot o`rnida qo`llaniladi.	1. SHaxs, narsaning harakatini bildiradi.
2. Kim?, nima?, qayer? so`roqlariga javob bo`ladi.	2. Qanday?, qanaqa? so`rog`iga javob bo`ladi.	2. Necha?, nechanchi ? so`rog`iga javob bo`ladi.	2. Kishilik olmoshlari kim? so`rog`iga javob bo`ladi.	2. Nima qildi?, nima qiladi?, nima qilyapti?, nima qilmoqchi? kabi so`roqlarga javob bo`ladi
3. Birlik va ko`plikda qo`llanadi.	3.O`zgarmay di.	3. Asosan o`zgarmay di.	3. Ular birlik va ko`plikda bo`ladi.	3. Bo`lishli va bo`lishsiz shaklda qo`llanadi.
4. Egalik	4. Gapda	4. Gapda	4. Kishilik	4. SHaxs-

qo'shimchalari bilan o'zgaradi.	ikkinchi darajali bo'lak vazifasida keladi.	ikkinchi darajali bo'lak vazifasida keladi.	olmoshlari kelishik qo'shimchalari bilan qo'llanadi.	son qo'shimchalari bilan tuslanadi.
5. Kelishiklar bilan turlanadi.	5. Sifatlar yasaladi.	5. Sonlar yasalmaydi.	5. Ular gapda bosh va ikkinchi darajali bo'laklar vazifasida keladi.	5. Uch zamonni bildiradi.
6. Gapda ega yoki ikkinchi darajali bo'lak vazifasida keladi.			6. Olmoshlar yasalmaydi.	6. Gapda kesim vazifasida keladi.
7. Otlar yasaladi.				7. Fe'llar yasaladi.

O'quvchilarda so'z turkumlarini bilish ko'nikmasi ularning belgilari yig'indisini egallashlari asosida shakllantiriladi. Masalan, *gul*, *guldor*, *gulladi* so'zlarining qaysi so'z turkumiga kirishini bilish uchun 3- sinf o'quvchisi quyidagicha fikr yuritadi: **nima?** – *gul*, bu so'z narsani bildiriyapti, ko'plikda qo'llanadi – *gullar*, bu ot; *guldor* so'zi **qanday?** so'rog'iga javob bo'lyapti, narsaning belgisini bildiriyapti, bu – sifat; *gulladi* so'zi **nima qildi?** so'rog'iga javob bo'lyapti, narsaning holatini bildiriyapti, bo'lishsiz shaklda qo'llanadi – *gullamadi*, bu – fe'l.

Boshlang'ich sinflar dasturi o'quvchilarni so'z turkumlari mustaqil va yordamchi so'z turkumlariga bo'linishi bilan maxsus tanishtirishni ko'zda tutmaydi, ammo o'qituvchi bolalarni so'z

turkumlarining belgilari bilan amaliy tanishtiradi. Masalan, o'quvchilar mustaqil so'z turkumlari: ot, sifat, son, olmosh, fe'lining gap bo'lagi vazifasida kelishini, bog'lovchi so'zlar gap bo'lagi bo'lmasligini biladilar.

So'z turkumlarini o'rganishdagi asosiy vazifa o'quvchilarning og'zaki va yozma nutqini o'stirish, lug'atini yangi ot, sifat, son, fe'llar bilan bo'yitish, o'quvchilar shu vaqtgacha foydalanib kelayotgan so'zlarning ma'nosini aniq tushunishiga erishish, bog'lanishli nutqda u yoki bu so'zdan o'rinli foydalanish malakasini o'stirish hisoblanadi. Bu vazifalarni muvaffaqiyatli hal qilish uchun so'z turkumlarini o'rganish jarayonida sinonim, antonim so'zlar(atamaları berilmaydi), uyadosh so'zlar ustida muntazam ish olib boriladi, o'quvchilar ko'p ma'noli so'zlar, ularning o'z va ko'chma ma'noda ishlatilishi bilan tanishtiriladi. Bunda ta'limni o'quvchilarning shaxsiy tajribalari, bevosita ko'rganlari, radiodan eshitganlari, kitobdan bilib olganlari bilan bog'lash muhim ahamiyatga ega.

O'quvchilarda kuzatish, muhim narsalarni sezish ko'nikmalarini shakllantirish, atrof-muhit haqidagi bilimlarini bo'yitish bilan bir vaqtda ularning nutqini o'stirish vazifasi ham amalga oshiriladi.

Ot so'z turkumini o'rganish metodikasi

"Ot" mavzusini o'rganish tizimi maqsadga yo'naltirilgan jarayon bo'lib, bunda shu so'z turkumining umumlashtirilgan ma'nosi va grammatik belgilari aniq izchillikda, bir-biri bilan ilmiy asoslangan bog'liqlikda o'rganiladi, shuningdek, otdan nutqda to'g'ri foydalanish va to'g'ri yozish malakasini shakllantirish maqsadida bajariladigan mashqlar asta murakkablashtira boriladi.

Til hodisasi sifatida otning xususiyatlari, uni o'rganish vazifalari, o'quvchilarning yosh xususiyatlarini hisobga olgan holda, har bir sinf uchun material hajmi, ularni o'rganish izchilligi belgilangan.

Boshlang'ich sinflarda otni o'rganish vazifalari quyidagilar:

- 1) "ot" haqidagi grammatik tushunchani shakllantirish;

2) *kim?* so'rog'iga javob bo'lgan (shaxs bildirgan) otlardan *nima?* so'rog'iga javob bo'lgan (narsa, hayvon, jonivor va boshqalarni bildirgan) otlarni farqlash ko'nikmasini hosil qilish;

3) kishilarning familiyasi, ismi, otasining ismi, hayvonlarga qo'yilgan nomlar va geografik nomlarni bosh harf bilan yozish ko'nikmasini shakllantirish;

4) otlarda son (otning birlik va ko'plikda qo'llanishi) bilan tanishtirish;

5) otlarni egalik qo'shimchalari bilan to'g'ri qo'llash ko'nikmasini shakllantirish;

6) otlarning kelishiklar bilan turlanishi va kelishik qo'shimchalarining yozilishi haqida malaka hosil qilish;

7) o'quvchilar lug'atini yangi otlar bilan bo'yitish va ulardan nutqda aniq, o'rinli foydalanish malakasini o'stirish;

8) so'zlarni tahlil qilish, taqqoslash, umumlashtirishni bilish.

Bu vazifalarning har biri alohida emas, balki bir-biri bilan o'zaro bog'liq holda hal etiladi. SHu bilan birga, "Ot" mavzusini o'rganishning muayyan bosqichida bajarish lozim bo'lgan bir vazifani hal qilishga ko'proq ahamiyat beriladi. Masalan, 1- 2-sinflarda so'z turkumi sifatida otning belgilari (nimani bildirishi, so'roqlari) o'rganiladi, 3- sinfda esa otga atama beriladi, birlik va ko'plikda qo'llanishini o'zlashtirishga ahamiyat beriladi. 4- sinfda otning egalik qo'shimchalari bilan qo'llanishi, kelishiklar bilan turlanishi va kelishik qo'shimchalarining yozilishini o'rganishga e'tibor qaratiladi. O'quvchilarning nutqi va tafakkurini o'stirish vazifasi esa mavzuni o'rganishning barcha bosqichlarida hal qilinadi. Grammatik materialni o'rganish va orfografik malaka hosil qilishning butun jarayoni o'quvchilar lug'atini bo'yitishga, bog'lanishli nutq malakalari va fikrlash qobiliyatlarini o'stirishga qaratiladi.

So'z turkumi sifatida ot muayyan leksik ma'nolari va grammatik belgilari bilan ajralib turadi. Barcha otlarning umumiy leksik ma'nosi shaxs va narsani ifodalash hisoblanadi. Shuning uchun otlarning va boshqa barcha so'z turkumlarini o'rgatish ularning leksik ma'nosiga asoslaniladi. Ma'lumki, ot jonli mavjudotlar (*kishi, qush, hayvon,*

asalari), yer va osmonga oid narsalar (*quyosh, yulduz, daryo, tog'*), o'simliklar (*paxta, beda, gul*), voqealar (*yig'in, majlis*), tabiat hodisalari (*shamol, bo'ron, yomg'ir, momaqaldiraq*), belgi-xususiyat (*ahillik, kuchlilik, samimiyat*), harakat-holat (*uyqu, sevinch, kurash*), o'rin va vaqt (*yoz, bahor, joy*) nomlarini bildiradi.

Otlarning grammatik belgilari: otlar birlik va ko'plikda qo'llanadi, egalik qo'shimchalari bilan o'zgaradi, kelishiklar bilan turlanadi, gapda ko'proq ega, ikkinchi darajali bo'lak vazifasida keladi. Otning nutqda ot va fe'l bilan birikishi o'rgatiladi.

Otning ma'nolari va grammatik belgilari xiyla murakkab, shuning uchun ham ot haqidagi bilim o'quvchilarda amaliy vazifalarni bajarish jarayonida asta shakllantira boriladi.

Otni o'rganishda izchillik. Otni o'rganishga tayyorlov bosqichi savod o'rgatish davriga to'g'ri keladi. Bu bosqichda o'quvchilar shaxs-narsalarni va ularning nomi bo'lgan so'zlarni farqlashga o'rganadilar, so'zning leksik ma'nosiga e'tibor ko'proq qaratiladi, ma'nolarini hisobga olgan holda so'zlar (qushlar, meva va sabzavotlar, kiyimlar va hokazolarni bildirgan otlar)ni guruhlash ko'nikmasi shakllantiriladi. So'zlarni leksik ma'nosi asosida guruhlash mashqlari otlarni taqqoslash, o'xshash tomonlarini aniqlash, abstraktlashtirish ko'nikmasini o'stiradi. SHunga qaramay, grammatik tushunchani shakllantirish uchun o'quvchilar so'znnng aniq ma'nosini yetarli bilmaydilar, so'zning leksik ma'nosini bilish bilan birgalikda uning grammatik belgilarini ham o'zlashtirish zarur.

Keyingi bosqichda otning leksik ma'nolari va grammatik belgilari ustida maxsus ishlanadi (*kim?* yoki *nima?* so'rog'iga javob bo'lishi, shaxs, narsani bildirishi tushuntiriladi). O'quvchilar *kim?* so'rog'iga javob bo'lgan so'zlarni *nima?* so'rog'iga javob bo'lgan otlardan farqlashga o'rganadilar. Bu bosqichda ular so'zlarni so'roq berish bilan farqlashni o'rganadilar, o'quvchilarda mavhum grammatik tafakkur o'sa boradi, ularda atoqli otlarni bosh harf bilan yozish ko'nikmasi shakllana boradi.

2- sinfda otlarning leksik ma'nosi, atoqli va turdosh otlar (atamasiz) haqidagi bilim chuqurlashtiriladi.

“Ot” tushunchasini shakllantirish uchun shu soʻz turkumiga kiradigan otlarni asosiy leksik guruhlariga ajratish, barcha otlarga xos boʻlgan belgilarni, ularning nutqimizdagi oʻrnini koʻrsatish muhim ahamiyatga ega. SHu maqsadda mavzuni oʻrganishga bagʻishlangan birinchi darslardayoq shaxs va narsani bildiradigan soʻzlar bir tizimga solinadi, kishilarni, buyum, oʻsimliklar va hayvonlarni, tabiat hodisalarini, voqealarni bildiradigan soʻzlar guruhlariga ajratiladi. SHu soʻzlarning hammasi uchun umumiy boʻlgan belgilar aniqlanadi: bu soʻzlar shaxs, narsalarni bildirib *kim?* yoki *nima?* soʻrogʻiga javob boʻladi.

Dasturga koʻra, boshlangʻich sinf oʻquvchilarini sifat va boshqa soʻz turkumlaridan yasalgan mavhum maʼnodagi (*yaxshilik, goʻzallik, ishonch, sevinch, oʻkinch, qoʻrqinch, tayanch* kabi) otlar bilan tanishtirish talab etilmaydi. Ammo matnda uchrasa va oʻquvchilar qiziqib soʻrasalar, otning bolalar oʻrgangan belgilari asosida (*nima?* soʻrogʻiga javob boʻlishi, shaxs yoki narsa nomini bildirishi) tushuntiriladi. Otlarning nutqda katta ahamiyatga ega ekanini koʻrsatish uchun oʻqituvchi oʻqish kitobidan matn tanlab, oʻquvchilarga matndagi otlarni topishni, soʻngra matnni shu soʻzlarsiz oʻqishni topshiradi. Oʻquvchilar matndagi otlarni tushirib qoldirib oʻqiganda, matn mazmunini tushunib boʻlmasligini anglaydilar. Xulosa chiqariladi: ot atrofimizni oʻrab olgan shaxs va narsalarning nomi, bu soʻzlarsiz bir-birimizga oʻz fikrimizni tushuntira olmaymiz.

Otlarda son bilan tanishtirish. 3-sinfda “Otlarda son”, yaʼni otlarning birlik va koʻplikda qoʻllanishi ustida ishlash jarayonida oʻquvchilarda: 1) birlik va koʻplikda qoʻllangan otlarning maʼnosi va qoʻshimcha orqali farqlash, 2) birlikdagi otdan koʻplik shaklidagi va, aksincha, koʻplikdagi otdan birlik sondagi ot hosil qilish, 3) gapda soʻzlarning bogʻlanishini hisobga olgan holda, otlardan nutqda toʻgʻri foydalana olish koʻnikmalari shakllantiriladi.

Otlarning birlik va koʻplikda qoʻllanishi taqqoslash usulidan foydalanib tushuntiriladi. Buning uchun bir predmetni va shunday bir necha predmetni bildirgan otlar taqqoslanadi: *daftar – daftarlar*,

qalam – qalamlar, nok – noklar kabi. Suhbat asosida *daftar* soʻzi nechta (bittA.predmetni va *daftarlar* soʻzi nechta (ikki va undan ortiq) predmetni bildirishi aniqlanadi. Boshqa soʻzlar bilan ham shunday ishlanadi. Oddiygina xulosa chiqariladi va fikrlar umumlashtiriladi: *agar otlar bir predmetni bildirsa, birlikda qoʻllanadi, agar ikki va undan ortiq shaxs yoki narsani bildirsa, koʻplikda qoʻllanadi. Koʻplikdagi otni yasash uchun birlikdagi otga – lar qoʻshimchasi qoʻshiladi. Birlikdagi otlar kim? yoki nima? soʻrogʻiga, koʻplikdagi otlar esa kimlar? yoki nimalar? soʻrogʻiga javob boʻladi.*

Bu sinf oʻquvchilariga faqat birlikda qoʻllanadigan otlar, birlik shaklida qoʻllangan *armiya, qoʻshin, xalq* kabi otlar koʻplik maʼnosini bildirishi, bunday otlarga koʻplik qoʻshimchasi qoʻshilganda anglatadigan maʼnosi maxsus tushuntirilmaydi. Agar oʻquvchilar bu haqda savol bersalar, soddagina shaklda tushuntirish mumkin.

Otlarning birlik va koʻplikda qoʻllanishini kuzatish aslida soʻz shakli ustida ishlashning boshlangʻich bosqichi hisoblanadi. Bunda oʻquvchilar otlarni koʻplik qoʻshimchasi bilan oʻzgartirish, yaʼni otga shakl yasovchi qoʻshimcha qoʻshish bilan soʻzning leksik maʼnosi oʻzgarmasligiga ishonch hosil qiladilar.

Otlarda egalik qoʻshimchalari. Bu mavzu boshlangʻich sinf oʻquvchilari uchun murakkab hisoblanadi, chunki bu mavzu oʻrganilgunga qadar, oʻquvchilar “shaxs” tushunchasi bilan hali tanishtirilmagan, kishilik olmoshlarini hali oʻrganmagan boʻladilar. Oʻquvchilarga egalik qoʻshimchasi shaxs, narsa birlik va koʻplikdagi uch shaxsdan biriga taalluqli ekanini bildirishini tushuntirish qiyin. SHularni hisobga olib, oʻquvchilarni otlarda egalik qoʻshimchalari bilan tanishtirish bosqichma- bosqich amalga ashiriladi.

1- bosqichda doskaga kitob soʻzi ikki ustun shaklida yoziladi. Shu soʻzlar tarkibiga koʻra tahlili qilinadi, oʻquvchilar *kitob* – asos, -*im, -ing, -i* qoʻshimcha ekanini aniqlaydilar. Asosni belgilaydilar:

kitobim

kitobing

kitobi

2- bosqichda *kitob* va *kitobim* soʻzlarining maʼnosi taqqoslanadi. Oʻqituvchi *kitobim* soʻzidagi *-im* qoʻshimchasining maʼnosi haqida oʻylab koʻrishni topshiradi, muammoli vaziyat yaratadi; oʻquvchilar qoʻshimchaning maʼnosi haqida fikr yuritadilar, ammo *kitobim* soʻzining maʼnosiga (*mening kitobim* – kitob meniki) tushunsalar ham, fikrlarini shakllantirib aytib berolmaydilar.

3- bosqich. Oʻqituvchi shaxs haqida tushuncha beradi (tushuntirish qisqa boʻladi):

– *Tilda uchta shaxs mavjud:*

I shaxs – soʻzlovchi

II shaxs – tinglovchi

III shaxs – oʻzga

Hozir men sizga soʻzlayapman, tushuntiryapman, demak, men – soʻzlovchi, hozir siz meni tinglayapsiz, demak, siz (sen) tinglovchi, hozir tinglashga qatnashmayotganlar ham bor, u (ular) – oʻzga hisoblanadi. Siz otlar birlik va koʻplik sonda qoʻllanishini bilasiz. Maʼlumki, biror narsa bir shaxsga yoki ikki va undan ortiq shaxsga tegishli boʻlishi mumkin. Mana shu maʼnolarni, yaʼni biror shaxs va narsaning birlik yoki koʻplikdagi uch shaxsdan biriga qarashli ekanini bildiradi. *Masalan, kitobim* soʻziga qoʻshilgan *-im* qoʻshimchasi kitobning I shaxsga taalluqli ekanini, yaʼni kitobning egasi I shaxs ekanini bildiradi (*-ing, -i* qoʻshimchalari ham shunday tushuntiriladi). *Kitobimiz* soʻzidagi *-imiz* qoʻshimchasi kitob soʻzlovchi shaxsga, shu bilan birga, koʻp shaxsga - koʻp soʻzlovchiga tegishli ekanini bildiradi (*-ingiz, -i* qoʻshimchalari ham shunday tushuntiriladi). Qisqa xulosa chiqariladi: otlarga qoʻshilgan mana shunday qoʻshimchalar **egalik qoʻshimchalari** deyiladi.

4- bosqichda oʻqituvchi “egalik” soʻzining leksik maʼnosini tushuntiradi: “egalik” ega boʻlish, qarashlilik, tegishlilik, oidlik maʼnolarini bildiradi, demak, egalik qoʻshimchasi deganda biror narsaga ega boʻlishni, shu narsa tegishli, shu narsaning egasi ekanini bildiradigan qoʻshimchalar tushuniladi. Otlar egalik qoʻshimchalari bilan qoʻllanadi. Otga qoʻshilgan egalik qoʻshimchasi shu ot

ifodalagan shaxs, narsaning kimgadir qarashli ekanini, shu narsaning egasi ekanini bildiradi. Misollarni kuzataylik: *Kecha o'qigan kitobim juda qiziqarli ekan. Sening kitobing ham qiziqarliymi? Ra'noning kitobi ham qiziqarli edi.*

Egalik qo'shimchalari tegishlilik, egalik ma'nosini bildiradi.

5- bosqichda egalik qo'shimchalarining otlarga ikki variantda qo'shilishi o'rgatiladi. *Akam* va *kitobim*, *akang* va *kitobing*, *akasi* va *kitobi* kabi oxiri unli hamda undosh tovush bilan tugagan otlar so'z tarkibiga ko'ra tahlil qilinadi, qo'shimchalar taqqoslanadi, suhbat asosida xulosa chiqariladi: oxiri unli tovush bilan tugagan otlarga *-m*, *-ng*, *-si*, *-miz*, *-ngiz*, *-si* egalik qo'shimchalari, oxiri undosh tovushlar bilan tugagan otlarga *-im*, *-ing*, *-i*, *-imiz*, *-ingiz*, *-i* egalik qo'shimchalari qo'shiladi. SHundan so'ng o'quvchilar "Ona tili" darsligidagi qoidani o'rganadilar, jadvalni tahlil qiladilar.

O'quvchilarga egalik qo'shimchalari haqidagi bilim va imloviy ko'nikmalarni shakllantirish uchun matndan egalik qo'shimchasi bilan qo'llangan otni topish, uni tarkibiga ko'ra tahlil qilib, egalik qo'shimchasining shaxs-sonini aniqlash, matnda berilgan otga tushirib qoldirilgan egalik qo'shimchasini qo'shish, narsa qaysi shaxs yoki shaxslarga qarashli ekanini aytish (og'zaki nutqini rivojlantirish), egalikda qo'llangan otlarning asos va qo'shimchalarini tegishlicha belgilash va yozish kabi mashqlar bajariladi.

6- bosqich. Egalik qo'shimchasi ustida ishlash yuqoridagi tahlil ishlari bilan tugamaydi. Otlarning kelishiklar bilan turlanishini o'rganish jarayonida egalik qo'shimchasi bilan qo'llangan ot qaratqich kelishigida kelgan boshqa ot bilan (*kitobning muqovasi*, *Rahimning kitobi*), kishilik olmoshlarining kelishiklar bilan turlanishini o'rganish jarayonida esa egalik qo'shimchasi bilan kelgan ot qaratqich kelishigidagi kishilik olmoshi bilan bog'lanib, so'z birikmasi hosil qilishi haqida bilim beriladi va imloviy ko'nikmalarni shakllantirish ustida ishlanadi.

Otlarning turlanishi. Kelishiklar sintaktik kategoriya hisoblanadi. Kelishik otlarning gapda boshqa so'zlar bilan munosabatini ifodalaydi. Demak, kelishiklarni o'rgatishda o'quvchilarning gapda

soʻzlarning bogʻlanishini bilishlari nazarda tutiladi. Kelishiklar ustida ishlashni oʻquvchilar gapda maʼno va grammatik tomondan bogʻlangan soʻzlarni (soʻz birikmalarini) ajratishga oʻrganganlaridan soʻng boshlanadi. Kelishiklar ustida ishlash gapda soʻzlarning bogʻlanishi ustida ishlash hamdir. Kelishiklarni bilish uchun oʻquvchi ot gapda qaysi soʻz bilan bogʻlanganini aniq bilishi kerak. Ot gapda boshqa soʻzlar bilan bogʻlanganda qoʻshimchalar bilan oʻzgarishi ancha oldindan kuzatib boriladi. Aslida oʻquvchilar 1-sinfdayoq, soʻz shakllarining oʻzgarishi bilan amaliy tanishadilar, ammo ular soʻz shakli nimaligini hali bilmaydilar. Oʻquvchilar keyingi sinfda shakl yasovchi (soʻz oʻzgartuvchi) qoʻshimchalar bilan tanishadilar, bu qoʻshimchalar gapda soʻzlarni bogʻlash uchun xizmat qilishini tushunadilar.

4-sinfda ot ustida ishlashning asosiy vazifasi fikr bayon qilishda otning kelishik shakllaridan ongli foydalanish va kelishik qoʻshimchalarini toʻgʻri yozishga oʻrgatish hisoblanadi. Otlarning kelishiklar bilan turlanishini oʻrgatishda oʻquvchilarning “Soʻz tarkibi” mavzusida egallagan bilim va koʻnikmalariga asoslaniladi.

4- sinfda otlarning kelishiklar bilan qoʻllanishi quyidagi izchillikda oʻrganiladi:

- 1) otlarning kelishiklar bilan turlanishi haqida tushuncha berish;
- 2) koʻplikdagi otlarning turlanishini oʻrgatish;
- 3) har bir kelishikning xususiyatlarini alohida oʻrganish va u bilan bogʻliq holda kelishik qoʻshimchalarining yozilishi haqida koʻnikma hosil qilish.

Otlarning kelishik qoʻshimchalari bilan oʻzgarishi – turlanish haqida tushuncha berish bilan oʻquvchilarga kelishik qoʻshimchalari gapda soʻzlarni bogʻlash uchun xizmat qilishi, oʻzbek tilidagi olti kelishik, ularning nomi, soʻroqlari, qoʻshimchalari va joylashish tartibi tushuntiriladi.

Oʻquvchilar turlanish bilan, kelishiklarning mohiyatidan kelib chiqib gapni tahlil qilish jarayonida tanishtiriladi, gapning asosi (ega va kesim) va soʻz birikmalari ajratiladi. Ular gapda bir otning boshqa har xil soʻzlar bilan shakl yasovchi qoʻshimalar (*ning, -ni, -ga, -da, -*

dan) yordamida bog'lanishini kuzatadilar, bu qo'shim–chalar kelishik qo'shimchalari ekanini, otlarning kelishik qo'shimchalari bilan o'zgarishi **turlanish** deyilishini bilib oladilar. Bolalarga kelishiklarning joylashish tartibi, so'roqlari va bosh kelishikdan boshqa kelishiklarning aniq qo'shimchalari mavjudligi darslikda berilgan jadval yordamida tushuntiriladi. Bosh kelishik–dagi ot gapda ega vazifasida, boshqa kelishikdagi otlar esa ikkinchi darajali bo'lak vazifasida kelishi bilan ham tanishtiriladi.

O'quvchilar o'zlashtirgan grammatik bilimlarini imloni o'zlashtirishda foydalana olishlari uchun ishni bajarishda izchillikka katta ahamiyat beriladi. Bajarilgan ish yozib boriladi: o'quvchilar avval gapda ot bog'langan so'zdan shu otga savol beradilar va savolni qavs ichiga yozadilar; keyin so'roqqa qarab kelishikni aniqlaydilar. Masalan, *o'qidi* (nimani?) – kitobni, tushum kelishigi). Ular buni yaxshi o'zlashtirganlaridan so'ng, mashq tez bajariladi, yozish talab etilmaydi.

Ko'plikdagi otlarnng turlanishini o'rganishda nutqda ko'plikdagi otlardan to'g'ri foydalanish ko'nikmasini takomillashtirish maqsadi ko'zda tutiladi. O'quvchilar suhbat yordamida bosh kelishikdagi otning so'rog'ini va bitta shaxs, narsani bildirishni aytadilar, (nima? – *kitob*, kim? – *o'quvchi*); o'qituvchi agar shu ot ikki va undan ortiq, shaxs yoki narsani bildirsa, qanday so'roqqa javob bo'lishini, qaysi kelishikni bildirishini so'raydi, ular qinalmay javob beradilar (nimalar? – *kitoblar*, kimlar? – *o'quvchilar*). Xulosa chiqariladi: ko'plikdagi otlar bosh kelishikda *nimalar?* yoki *kimlar?* so'rog'iga javob bo'ladi. O'quvchilar otlarning kelishiklar bilan turlanishi jadvalidan foydalanib, shu otlarni ko'plikda turleydilar va ko'plik qo'shimchasi doim kelishik qo'shimchasidan oldin qo'shilishini, so'roqlarini bilib oladilar.

Har bir kelishikni alohida o'rganishnpg vazifasi kelishikni o'rganish bilan bog'liq holda kelishik qo'shimchalarining yozilishi haqidagi malakani shakllantirish va o'quvchilarning kelishiklar bilan turlangan otlardan ongli foydalanishlariga erishish hisoblanadi.

Kelishiklarni bilib olish maqsadida so'roqlardan foydalaniladi. Buning uchun o'quvchilar, birinchidan, so'roqni otning yakka o'ziga emas, balki gapda ot ma'no tomondan bog'langan so'zdan shu otga berishni o'rganishlari, ikkinchidan, kelishiklarning so'roqlarini yaxshi bilishlari zarur. Kelishiklarni o'zlashtirishda gapning asosini aniqlagach, gapda o'zaro bog'langan so'zlarni (so'z birikmalarini) belgilash, ot bog'langan so'zni topish, so'roq berib, qaysi kelishik bilan turlanganini, birlik yoki ko'plikda qo'llanganini aniqlash izchilligida ishni uyushtirish maqsadga muvofiq (Masalan, *Alisher Nodirni kinoga taklif qildi*. Gap *Alisher* haqida aytilgan. (Kim?) *Alisher* – ega (bosh kelishikda, birlik); *Alisher* (nima qildi?) – *taklif qildi* – kesim; *taklif qildi* (kimni?) – *Nodirni* (ot, tushum kelishigida, birlik); *taklif qildi* (nimaga? yoki qaerga?) – *kinoga* (ot, jo'nalish kelishigida, birlik).

Kelishiklarning xususiyatlarini o'rganishga qulaylik yaratish uchun har bir kelishikni quyidagi umumiy reja asosida o'rganish maqsadga muvofiq:

1. Kelishikning grammatik ma'nosi.
2. So'roqlari.
3. Qo'shimchasi.
4. Gapdagi vazifasi.

Kelishiklarni shu tarzda o'rganish ularni o'zaro taqqoslashni yengillashtiradi va ongli o'zlashtirishni ta'minlaydi.

Bir kelishik o'zining muhim belgilari (ma'nosi, so'rog'i, qo'shimchasi, sintaktik vazifasi) bilan boshqa kelishiklardan farqlanadi. Muayyan bir kelishikdagi otdan ongli foydalanish va kelishik qo'shimchalarini to'g'ri yozish uchun o'quvchilar kelishiklarning muhim belgilarini puxta o'zlashtirishi talab etiladi, shuning uchun ham kelishiklarning muhim belgilarini o'zlashtirib, bir kelishikni ikkinchisidan farqlash ko'nikmasini shakllantirishga katta o'rin beriladi.

Bosh kelishikning xususnyatlarini o'rganish bilan otning kelishik qo'shimchasi yo'q holati bosh kelishik ekani, bosh kelishikdagi ot boshqa so'zni o'ziga tobe qilishi, *kim?*, *kimlar?*, *nima?*, *nimalar?*

so'roqlariga javob bo'lishi, gapda ega vazifasida kelishi haqida o'quvchilarda ko'nikma hosil qilinadi; lug'atlarda otlar bosh kelishik shaklida berilishi va bosh shakl hisoblanishi, ba'zan egalik qo'shimchasi olib qo'llanishi bilan tanishtiriladi.

O'quvchilar qaratqich va tushum kelishigini farqlashda qiynaladilar, bir qo'shimcha o'rniga ikkinchisini ishlatadilar. Bu kelishiklarning xususiyatlarini o'rganishda bunday qiyinchilikning oldini olish va o'quvchilarda kelishiklardan to'g'ri foydalanish ko'nikmasini hosil qilish maqsadi ko'zda tutiladi. Bu maqsadga erishish uchun bu ikki kelishikning ma'nosi, so'roqlari, qo'shimchasi va gapdagi vazifasi taqqoslanadi va suhbat asosida xulosa chiqariladi.

Qaratqich kelishigida turlangan ot: 1) qarashlilik ma'nosini bildirib, gapda boshqa otga bog'lanadi, u bog'langan ot egalik qo'shimchasi bilan qo'llanadi (*o'quvchining daftari, gulning bargi* kabi); 2) *kim(lar)ning?, nima(lar)ning?, ba'zan qaerning?* so'roqlariga javob bo'ladi; 3) *-ning* qo'shimchasi bilan qo'llanadi; 4) gapda ikkinchi darajali bo'lak vazifasida keladi.

Tushum kelishigida turlangan ot: 1) harakatni o'ziga olgan shaxs, narsa ma'nosini bildiradi, gapda doim fe'lga bog'lanadi (*vazifani bajardim, kitobni o'qidi* kabi); 2) *kim(lar)ni?, nima(lar)ni?* ba'zan *qaerni?* so'roqlariga javob bo'ladi; 3) *-ni* qo'shimchasi bilan qo'llanadi; 4) gapda ikkinchi darajali bo'lak vazifasini bajaradi.

O'quvchilarning bu ikki kelishik qo'shimchasidan nutqda to'g'ri foydalanish va ularni to'g'ri yozish haqidagi bilimni takomillashtirish uchun gapda otning qaysi so'z bilan bog'langanini aniqlash, so'roqlar o'rniga gapning mazmuniga mos so'zni kelishik bilan turlab qo'yish, tushirib qoldirilgan kelishik qo'shimchalaridan mosini qo'yib ko'chirish, tanlab ko'chirish mashqlaridan, saylanma va eslatish diktantlaridan ko'proq foydalaniladi.

Boshlangich sinflar dasturiga ko'ra, o'quvchilarni qaratqich va tushum kelishigida otning belgisiz qo'llanishi bilan tanishtirish tavsiya etilmaydi.

O'quvchilar jo'nalish kelishigining xususiyatlari bilan tanishtirilgach, jo'nalish kelishigi qo'shimchasining yozilishi tushuntiriladi: A.oxiri jarangsiz undosh tovush bilan tugagan so'zlarga jo'nalish kelishigi qo'shimchasi *-ga* qo'shilganda talaffuzda *-ka* eshitilishi, ammo aslicha yozilishi *sinfga, ishga, SHavkatga* kabi so'zlarni tovush-harf tomonidan tahlil qilish bilan tushuntiriladi; b) o'quvchilar "*Mehnat yetkazar har tilakka*" kabi gapni o'qib, *tilak* so'zining o'zgarishini kuzatadilar; gapdagi *tilakka* bog'langan so'zni topadilar va shu so'zdan otga so'roq beradilar (*etkazar* (nimaga?) *tilakka*); bu jo'nalish kelishigining so'rog'i ekanini aytadilar; *tilakka* so'zi so'z tarkibiga ko'ra tahlil qilinadi va *tilak* – asos, *-ka* qo'shimcha ekani aniqlanadi; so'ng uni tovush-harf jihatidan tahlil qilinib, asosning oxiri *-k* undoshi bilan tugagani, qo'shimcha ham *k* undoshi bilan boshlanishi aniqlanadi. Suhbat usuli bilan xulosa chiqariladi: jo'nalish kelishigi qo'shimchasi oxiri *k* undoshi bilan tugagan otlarga *-ka* shaklida qo'shiladi. "*Baliq qarmoqqa ilindi*" gapidagi *qarmoqqa* so'zi ustida ham yuqoridagi kabi ishlanadi. Xulosani o'qituvchi rahbarligida o'quvchilarning o'zlari chiqaradilar: oxiri *q* undoshi bilan tugagan otlarga jo'nalish kelishigi qo'shimchasi *-qa* shaklida qo'shiladi.

O'quvchilar o'rin-payt kelishigining xususiyatlari bilan tanishtirilgach, kelishik qo'shimchasi *-da* ning *-ta* bo'lib eshitilsa ham *-da* shaklida yozilishi tushuntiriladi. Ba'zi o'quvchilar o'rin-payt kelishigi o'rniga jo'nalish kelishigi qo'shimchasini ishlatib, xatoga yo'l qo'yadilar. Bunday xatoning oldini olish uchun o'quvchilar bilan fe'ldan jo'nalish va o'rin-payt kelishigida qo'llangan otga so'roq berib, so'z birikmasini topishni ko'proq mashq qilish va kelishiklarning so'rog'i va ma'nosiga qarab farqlashga o'rgatiladi. Masalan, *bordi* (qaerga?) – maktabga, *bo'ldi* (qaerda?) – maktabda; *oldim* (kimga?) – ukamga, *ko'rdim* (kimda?) – ukamda.

O'quvchilar chiqish kelishigining xususiyatlari bilan ham reja asosida tanishtirilib, ularga kelishik qo'shimchasining yozilishi tushuntiriladi.

Kelishiklar haqidagi malakani shakllantirish ustida ishlashning samaraliligini ta'minlaydigan shartlar, birinchidan, maqsadga muvofiq mashq, tanlash, mashq materialini asta murakkablashtirib borish bilan o'quvchilarning mustaqqlligini oshirish, ikkinchidan, imloni grammatik bilimni takomillashtirib borish va o'quvchilarning nutqini o'stirish bilan bog'lab o'rgatishdir.

“Otlarning kelishik qo'shimchalari bilan qo'llanishi” mavzusidagi dasnlabki tushunchani shakllantirish darsi fragmenti namunasi:

O'qituvchining vazifasi:

1.Mavzuni tushuntirish uchun til materialini tanlash. 2.Mavzu ustida ishlash bosqichlari va ularning vazifalarini belgilab olish. 3.O'quvchilarni faollashtiradigan savol-topshiriqlar tizimini ishlab chiqish.

“Otlarning kelishik qo'shimchalari bilan qo'llanishi” mavzusi quyidagi matn asosida yarim izlanishli muammoli metodda tushuntirish yangi mavzu ustida ishlash jarayonida o'quvchilarni faollashtiradi. Dorskaga quyidagi matn husnixat bilan yozib qo'yiladi:

1.Mehnat insonni tarbiyalaydi. 2. Mehnatning rohati ham bor.3. Bolalar, mehnatni seving. 4. Bolalarni yoshlikdan mehnatga o'rgating. 5. Odam mehnatda sinaladi. 6. Mehnatdan kelsa boylik, turmush bo'lar chiroyli. (Maqol)

Matn asosida quyidagicha savol-javob o'tkaziladi:

-Matnni ichingizda o'qing. Otning so'rog'i asosida matnda qatnashgan bir xil so'zni aniqlang.

-SHu so'zga o'zi bog'langan so'z orqali so'roq bering. Ularni birga o'qing. (Birinchi aniqlagan o'quvchi dorskaga, qolgan o'quvchilar daftariga yozib boradilar.) Dorskada quyidagi birikmalar hosil bo'ladi:

mehnat tarbiyalaydi	-
mehnatning rohati	-ning
mehnatni seving	-ni
mehnatga o'rganing	-ga
mehnatda sinaladi	-da
mehnatdan keladi	-dan

-*Mehnat* soʻzi keyingi soʻzga qaysi qoʻshimcha yordamida bogʻlangan?

Oʻquvchilar ularning toʻgʻrisiga bogʻlovchi vositalarni – kelishik qoʻshimchalarini yozib boradilar.

-Bu qoʻshimchalar qanday qoʻshimchalar deb yuritiladi? (3-sinfda oʻrganganlari asosida “Gapda soʻzlarni bir-biriga bogʻlaydigan qoʻshimchalar” deb aytadilar)

-Bu qoʻshimchalar qaysi turkumdagi soʻzga qoʻshilgan? (ot)

-Otga qoʻshilgan bu qoʻshimchalarni yana qanday nomlash mumkin?

Oʻquvchilar bu savolga javob bera olmaydilar. SHu joygacha yetib kelgach, oʻqituvchi “Bu qoʻshimchalar otlarga qoʻshiladigan kelishik qoʻshimchalari. Ular otni otga yoki boshqa soʻz turkumlariga bogʻlaydi” tarzida “kelishik qoʻshimchalari” atamasi va vazifasi bilan tanishtiradi, asos va qoʻshimchalarni belgilab koʻrsatadi.

4-sinfda “Otlarning kelishik qoʻshimchalari bilan qoʻllanishi” mavzusi oʻrganiladigan darsda oʻquvchilar nutqiga kelishik, kelishik nomlari, soʻroqlari, kelishik qoʻshimchalarini kiritishda **pinboard metodi** samaradorlikni taʼminlaydi. “Pin” mustahkamlash, “buard” doska maʼnosini bildiradi. Mazkur metod oʻquvchilarning oʻzlashtirishlarini taʼminlovchi bir qancha sezgilarini (qoʻl harakati, koʻrish, eshitish sezgilarini) ishga soladi, ularni yodda saqlash, xotirlash, qayta tiklash kabi aqliy faoliyatga yoʻllaydi. Bunda oʻqituvchi quyidagi savol-topshiriqlardan foydalanadi:

- Oʻzbek tilida nechta kelishik bor?

- Birinchi kelishikning nomini, soʻrogʻini va qoʻshimchasini ayting.

Eslab aytgan oʻquvchilar har bir kelishikni 1, 2... kabi raqamlar bilan doskaga yozadi. Kelishiklar jadvali bolalar koʻz oʻngida qayta tiklanadi. SHundan soʻng eslab qolgan oʻquvchilarga 6ta kelishik yoddan aytiriladi.

Mustahkamlashda quyidagi gaplardan tarqatma material sifatida foydalanish mumkin. Bu oʻquvchilarda oʻz ajdodlari bilan faxrlanish tuygʻusini tarkib toptiradi.

1- kartochnka. Gapni o'qing. Gap kim haqida aytilgan? Ajratib berilgan so'z orqali so'roq berib, unga bog'langan so'zni toping.

Bobur Mirzo jannatmakon Vatanini bir umr sog'inib **yashagan**. (O'quvchi: Bobur Mirzo yashagan – otni fe'lga bog'lagan, Bobur Mirzo – bosh kelishikda.)

2- kartochnka. Gapni o'qing. Gap kim haqida aytilgan? Ajratib berilgan so'z orqali so'roq berib, unga bog'langan so'zni toping.

Amir Temurning "Kuch adolatdadir" **hikmatiga** amal qilib yashaymiz. (O'quvchi: Amir Temurning hikmati – otni otga bog'lagan, Amir Temurning – qaratqich kelishikda)

3- kartochnka. Gapni o'qing. Gap kim haqida aytilgan? Ajratib berilgan so'z orqali so'roq berib, unga bog'langan so'zni toping.

Munajjim Ulug'bek bobomiz Vatani osmonida porlagan yulduzlarni **o'rgangan**. (O'quvchi: yulduzlarni o'rgangan – otni fe'lga bog'lagan, yulduzlarni – tushum kelishikda)

4- kartochnka. Gapni o'qing. Gap kim haqida aytilgan? Ajratib berilgan so'z orqali so'roq berib, unga bog'langan so'zni toping.

Alisher Navoiy asarlarini ikki daryo oralig'idagi shu yurtga **bag'ishlagan**. (O'quvchi: yurtga bag'ishlagan – otni fe'l bog'lagan, yurtga – jo'nalish kelishikda)

5- kartochnka. Gapni o'qing. Gap kim haqida aytilgan? Ajratib berilgan so'z orqali so'roq berib, unga bog'langan so'zni toping.

Men shunday muqaddas Vatanda **tug'ilganman**. (O'quvchi: Vatanda tug'ilganman – otni fe'lga bog'lagan, Vatanda – o'rin-payt kelishikda)

6- kartochnka. Gapni o'qing. Gap kim haqida aytilgan? Ajratib berilgan so'z orqali so'roq berib, unga bog'langan so'zni toping.

Vatanimdan dunyo taniydigan ulug' zotlar chiqqan. (O'quvchi: Vatanimdan chiqqan – otni fe'lga bog'lagan, Vatanimdan – chiqish kelishikda)

O'quvchilar darsda egallagan bilim va ko'nikmalari asosida 123-mashqni bajaradilar.

O'quvchilarning mustaqil faoliyatini tshkil etishda quyidagi matndan foydalanish mumkin.

Kitob insonning ma'naviy dunyosini bo'yitadi. Inson hayotida kitobning ahamiyati katta. Xalqimiz kitobni doim qadrlagan. Kitobga muqaddas buyum sifatida qaraganlar. Chunki kitobda ko'plab foydali narsalar bayon qilinadi. Biz ham kitobdan bilmaganlarimizni bilib olamiz.

-Kitob so'zi keyingi so'zga qaysi qo'shimcha yordamida bog'lanini aniqlab, ularni birikma tarzida yozib boradilar, kelishik qo'shimchalarini tegishli belgilaydilar: kitob (-) bo'yitadi, kitobning ahamiyati, kitobni qadrlaganlar, kitobga qaraganlar, kitobda bayon qilinadi, kitobdan bilib olamiz.

Uyga berilgan 123- mashq o'quvchilarning kitob va uning inson hayotidagi ahamiyati haqidagi tushunchalarini bo'yitadi. Shundan so'ng keyingi darslarda **"Kitob mening do'stim"** mavzusida matn tuzdirish yaxshi samara beradi.

SHunday qilib, boshlang'ich sinflarda ot yaxlit holda o'rganiladi va uni o'rganish o'quvchilar shu so'z turkumining belgilarini, vazifasini o'zlashtirishiga, shuningdek, ularda kelishik qo'shimchalarini to'g'ri yozish ko'nikmasini shakllantirishga qaratiladi.

Sifat so'z turkumini o'rganish metodikasi

Sifatni o'rganish tizimi materialni leksik va grammatik tomondan izchillik bilan bo'yitib, murakkablashtirib borishni ko'zda tutadi. O'quvchilar 1- va 2- sinfda sifatning leksik ma'nosini kuzatadilar, sifatga *qanday?*, *qanaqa?* so'rog'ini berishga o'rganadilar; 3- sinfda sifat so'z turkumi sifatida o'rganiladi; 4- sinfda ilgari o'rganilganlar takrorlanib, grammatik materialga bog'liq holda *qip-qizil*, *yam-yashil* kabi orttirma darajadagi (atama aytilmaydi) sifatlarning yozilishi o'rgatiladi. Ona tili va o'qish darslarida o'quvchilar nutqi yangi-yangi sifatlar bilan bo'yitiladi, ularga oldindan ma'lum bo'lgan sifatlarning ma'nosiga aniqlik kiritiladi.

Sifatni o'rganish metodikasi uning lingvistik xususiyatlariga asoslanadi. Sifat predmetning belgisi (rangi, hajmi, shakli va

ko'rinishi, maza-taomi, xarakter-xususiyati, hidi, vazni, o'rin va paytga munosabati)ni bildiradi. Sifatning leksik ma'nosi uni ot bilan bog'liq holda o'rganishni talab qiladi. Sifatni tushunish uchun 1-sinfdanoq o'quvchilar e'tibori sifatning otga bog'lanishini aniqlashga qaratiladi. O'quvchilar predmetning belgisini aytadilar, ularda so'roq yordamida gapda so'zlarning bog'lanishini aniqlash ko'nikmasi o'stiriladi, ya'ni ular gapdagi sifat va otdan tuzilgan so'z birikmasini ajratadilar (atama aytilmaydi). Keyingi sinflarda bu bog'liqlik aniqlashtiriladi. Shunday qilib, sifatning semantik-grammatik xususiyatlari sifat ustida ishlashni leksik va grammatik (morfologik va sintaktik) ravishda olib borishni talab etadi.

Boshlang'ich sinflarda "Sifat" mavzusi quyidagi izchillikda o'rganiladi: 1) sifat bilan dastlabki tanishtirish (1 – 2- sinf); 2) sifat haqida tushuncha berish (3- sinf); 3) shu grammatik mavzu bilan bog'liq holda ayrim sifatlarning yozilishini o'zlashtirish (4- sinf).

Sifat bilan (atamasiz) dastlabki tanishtirish (**birinchi bosqich**) sifatning leksik ma'nosi va so'roqlari ustida kuzatish o'tkazishdan boshlanadi. Predmetning belgilari xilma-xil bo'lib, uni rangi, mazasi, shakli, xil-xususiyatlari tomonidan tavsiflaydi. SHunday ekan, sifat tushunchasini shakllantirish uchun uning ma'nolarini aniqlash talab etiladi. O'qituvchi predmetni yoki uning rasmini ko'rsatadi, o'quvchilar uning belgilarini aytadilar va yozadilar. Masalan, (*qanday?*) olma – *qizil, shirin, yumaloq olma*; (*qanday?*) ip – *uzun, ko'k ip*. Albatta, suhbat asosida o'quvchilar olma, ip so'zlari *nima?* so'rog'iga javob bo'lib, predmet nomini bildirishi, *qizil, shirin, yumaloq* kabi so'zlar *qanday?* so'rog'iga javob bo'lib, predmetning belgisi (rangi, mazasi, shakli)ni bildirishini aniqlaydilar. O'qituvchi atrofimizni o'rab olgan predmetlarning o'z belgilari borligini, ular bir-biridan shu belgilar bilan farqlanishini yana bir-ikki misol bilan tushuntiradi (*Qanday daraxt? – Katta, chiroyli, sershox, ko'm-ko'k daraxt. Qanaqa shkaf? – Oynali, baland shkaf*). Xulosa chiqariladi: *qanday?*, *qanaqa?* so'roqlariga javob bo'lgan so'zlar predmet belgisini bildiradi.

O'quvchilar belgi bildirgan bunday so'zlarning nutqimizdagi ahamiyatini anglashlari uchun sifat ko'p uchraydigan matn tanlanib, avval sifatlarini tushirib qoldirib, so'ngra sifatleri bilan o'qib beriladi va mazmuni taqqoslab ko'rsatiladi. Predmetni aniq tasvir-lash uchun uning belgisini bildiradigan so'zlardan foydalanilgani tushuntiriladi. Bu darslarda ko'rgazma vositalar (predmetlar, predmet rasmlari, syujetli rasmlar)dan keng foydalaniladi.

O'quvchilar *qanday?*, *qanaqa?* so'roqlariga javob bo'lgan (predmet belgisini bildirgan) so'zlarni o'zlashtirishlari uchun mashqning quyidagi turlari samarali hisoblanadi: 1) so'roq yordamida predmetning belgisini bildirgan so'zlarni tanlash; 2) aralash berilgan so'zlardan gap tuzish; 3) matndan *kim?* yoki *nima?* so'rog'iga javob bo'lgan so'zni va unga bog'langan *qanday?* va *qanaqa?* so'rog'iga javob bo'lgan so'zni tanlab (so'z birikmasini topib) aytish va yozish; 4) tayanch so'zlar va rasm asosida gap yoki kichik hikoya tuzish.

Ikkinchi bosqichda asosan ikki vazifa: "sifat" tushunchasini shakllantirish hamda o'quvchilar nutqini yangi sifatlar bilan bo'yitib borish, fikrni aniq ifodalash uchun mazmunga mos sifatlardan nutqda o'rinli foydalanish ko'nikmasini o'stirish hal qilinadi.

"Sifat" tushunchasini shakllantirish o'quvchilarning "predmet belgisi" degan umumlashtirilgan kategoriyani o'zlashtirish darajasiga bevosita bog'liq. SHu maqsadda rang, maza, shakl-hajm, xil-xususiyat bildiradigan so'zlar guruhlanadi va shu so'zlarning xususiyatlari umumlashtiriladi. Sifatning leksik ma'nosi bilan birga uning xarakterli grammatik xususiyatlari ham qayd etiladi. Sifatlarning xususiyatlarini umumlashtirish asosida o'quvchilar uning so'z turkumi sifatidagi o'ziga xos ko'rsatkichlarini ajratadilar: A.predmet belgisini bildiradi, b) *qanday?* yoki *qanaqa?* so'rog'iga javob bo'ladi, v) gapda otga bog'lanib, shu ot bilan so'z birikmasi hosil qiladi, ikkinchi darajali bo'lak vazifasida keladi.

Bu sinfda og'zaki va yozma ijodiy ishlar (maktab bog'i yoki parkka ekskursiya vaqtida kuzatilgan daraxt, qushlar, hayvonlarni tasvirlab kichik hikoya tuzish kabilar)ga katta o'rin beriladi.

O'quvchilarning sifatning leksik ma'nosi haqidagi tushunchalarini chuqurlashtirish va predmetni har tomonlama tasvirlash malakasini o'stirish uchun: 1) berilgan predmetlarning rangi, mazasi, shakli, xususiyatini ifodalaydigan sifatlar tanlash va yozish: *Qanday shaftoli? SHirin, suvli, tuksiz shaftoli. Qanday kitob? Qalin, qizil kitob*; 2) berilgan belgilariga qarab qaysi hayvon ekanini aniqlash: *Tikanli, kichkina, foydali ...* (tipratikan). *Ehtiyotkor, ayyor, yovvoyi ...* (tulki); 3) predmetlarning belgisiga qarab topishmoqlarning javobini ayting kabi mashqlardan foydalanish mumkin.

Sifatning nutqimizdagi, fikrni aniq va tushunarli ifolashdagi o'rnini puxta o'zlashtirishga erishish uchun ma'nodosh va zid ma'noli sifatlar ustida ishlash, o'qish darslarida sifatning o'z va ko'chma ma'noda ishlatilishini kuzatish maqsadga muvofiq. Sifatni o'rganish jarayonida so'z yasashga oid mashqlarni muntazam o'tkazib borish o'quvchilarda u yoki bu so'z turkumini yasash uchun so'z yasovchi qo'shimchalardan ongli foydalanish malakasini shakllantiradi.

Uchinchi bosqichda sifat haqidagi bilimlarni takomillashtirish, og'zaki va yozma nutqda sifatlardan aniq, o'rinli foydalanish ko'nikmasini o'stirish bilan bog'liq holda *-roq* qo'shimchasi bilan qo'llangan sifatlarni va *ko'm-ko'k, yam-yashil* kabi sifatlarni to'g'ri yozish malakasi shakllantiriladi. Ish mazmuni shu vazifalarni bajarishga qarab belgilanadi va o'quvchilar nutqini o'stirishga qaratiladi.

Nazariy ma'lumotlarga asoslanib: matnda berilgan otlarning belgilarini ifodalaydigan sifatlarni tanlab qo'yish, gapda sifat bog'langan otni (so'z birikmasini) aniqlab yozish; otga mos sifatlar tanlab predmetni tasvirlash, berilgan sifatlar yoki so'z birikmasi bilan gap tuzish kabi mashqlardan foydalaniladi. Mashq materialini tanlashda *-roq* qo'shimchasi bilan qo'llangan *yaxshiroq, aqlliroq* kabi, shuningdek, *tip-tiniq, sap-sariq* kabi sifatlar ko'proq bo'lishiga e'tibor beriladi. O'quvchilarning mustaqilligi osha borgan sayin, mashq topshiriqlari ham asta-sekin murakkablashtira boriladi.

SHunday qilib, sifatni o'zlashtirishda uni ot bilan o'zaro bog'liq holda o'rganishga asoslaniladi.

Ona tili va o'qish darslarida rang bildiruvchi sifatlar ustida ishlash. Nutqimizdagi so'z boyligimizning katta qismi atrofimizdagi narsa va hodisalar, harakat-holatlarning, belgi-xususiyatlarning nomi sifatida vujudga kelgan. Bola maktabga kelgan kunidan boshlab, ta'lim jarayonida tilning lug'aviy birliklarini o'zlashtirib boradi. O'quvchi lug'atining bo'yishiga, birinchi navbatda, uni o'rab olgan muhit, o'qish faoliyati, kattalar va tengdoshlari bilan bo'lgan muloqot katta ta'sir ko'rsatadi.

Boshlang'ich sinfda ona tilidan nazariy bilimlar, o'quvchilarni o'qishga o'rgatish badiiy matnlar tahlili asosida amalga oshiriladi. SHuning uchun ham badiiy asar matnlari o'quvchilar lug'atini bo'yitishda va nutqini o'stirishda eng asosiy manba sanaladi

Boshlang'ich sinf ona tili ta'limida, jumladan, o'qish darslarida ham lug'at ustida ishlash uchun maxsus dars ajratilmaydi. Ona tili va o'qish darslarida lug'at ustidagi ishlar o'rgatilayotgan mavzular va o'quv materiallari bilan bog'liq holda olib boriladi. O'quvchilar ma'nosini bilmaydigan yoki aniq anglamaydigan so'zlar barcha so'z turkumlari doirasida uchraydi. Ularning ma'nosi biror usullar yordamida o'quvchilarga yetkazilishi lozim. Aks holda o'quvchilarning nutqi bora-bora qashshoqlashib boraveradi.

O'quvchilarni o'z fikrini aniq va ta'sirchan ifodalashga o'rgatishda belgi bildirgan so'zlar - sifatlar alohida o'rin tutadi. Boshlang'ich sinf ona tili darslarida sifatning rang, shakl, maza, hajm, xususiyat bildiruvchi ma'no turlari o'rganiladi. Biz mazkur maqo-lamizda rang bildiruvchi so'zlar ustida ishlash orqali o'quvchilar lug'atini bo'yitish yuzasidan olib borgan tajribalarimiz bilan o'rtoqlashishni maqsad qilib oldik.

Bir qaraganda rang bildiruvchi sifatlardan o'quvchilar bemalol va kerakli o'rinda foydalanadigandek ko'rinadi. Aslida esa boshlang'ich sinf ona tili va o'qish darsliklarida uchragan rang bildiruvchi sifatlarning badiiy nutqda qo'llanadigan turlaridan o'quvchilar nutqda foydalanmayaptilar. CHunki rang bildiruvchi

sifatlarning ma'nosini – qanday rangni bildishini o'rgatishga e'tibor berilmaydi. SHu sababli o'quvchilar ko'p hollarda ayrim so'zlarning ot yoki sifat ekanini farqlamaydilar.

Vaholonki, boshlang'ich sinf “Ona tili” va “O'qish kitobi” darsliklarida o'quvchilar ma'nosini farqlamaydigan rang bildiruvchi sifatlar talaygina. Masalan, darsliklaridagi badiiy matnlarda *zangori*, *zumrad*, *malla*, *jigarrang*, *yo'l-yo'l*, *qo'ng'ir*, *lojuvard*, *bo'z*, *alvon*, *malla-lojuvard*, *nimrang*, *olachipor*, *ola-zangor*, *targ'il*, *chipor*, *moviy*, *ola-bula*, *moshrang*, *sarg'ish-ko'kish* kabi rang bildiruvchi sifatlar qo'llanganki, ularning ma'nosini o'quvchilardan so'raganimizda aniq aytib bera olmadilar.

Zumrad, yashil yaproqlar
SHovullaydi bog'larda.
(Q.Ota. 1-sinf, “Ona tili”)

Osmon tiniq, **zangori**,
Kulgan yurtim jamoli.
(H.Rahmat. 1-sinf, “Ona tili”)

Usti **yo'l-yo'l**, sariq, ko'k,
Beqasamga o'xshaydi.
(G'.G'ulom. 2-sinf, “Ona tili”)

Barglarning umri qisqa ekan. Kuz kelishi bilan **qo'ng'ir** tusga kirib, daydi shamolning hamlasiga dosh berolmay to'kilisharkan. (L.Mahmudov. “Ona tili”. 4-sinf.)Yuqoridagi misollarda o'quvchilar ma'nosini bilmaydigan “**zumrad**, **zangori**, **yo'l-yo'l**” rang bildiruvchi sifatlar qo'llangan Ularning ma'nosini o'quvchilar qaytarzda tushunganliklari aniqlanishi va tushuntirilishi zarur.

“**Zumrad**” – “och yashil tusli tosh”, she'rda daraxt yaproqlarining rangini “och yashil tusli yaproqlar”ni bildirib kelgan.

“Zangori” – yashil bilan ko‘k o‘rtasidagi rang, och havorang“ ma’nosini bildiradi.

“Yo‘l-yo‘l” – “oq-qora va boshqa chiziqli rang” ma’nosini bildiradi.

“Qo‘ng‘ir” – “qora-sariq rang“, “to‘q malla“, “qoramtir“, “to‘q kulrang“ ma’nosini bildiradi. (Qo‘ng‘ir“ – to‘q jigarrang o‘rdak nomi)

Yuqoridagi kabi rang bildiruvchi sifatlar ma’nosi boshlang‘ich sinfda izohlashni va ulardan foydalanishga o‘rgatishni taqozo etadi. Rang bildiruvchi sifatlarning ma’nosini rang ko‘rinishi orqali ko‘rsatish va rang nomini aytib, aralash berilgan rangli qog‘ozlar ichidan topib ko‘satish, shu rangdagi narsalarni: hayvonlar, qushlar, o‘simliklar va boshqa narsalarni topib aytish, tasvirlab berish kabi ish turlari yaxshi samara beradi.

O‘quvchilarning diqqatini rang bildiruvchi sifatlarga qaratishda, ularning nutqdagi ahamiyatini anglatishda topishmoq janri juda qo‘l keladi. Chunki uning javobini topishda rang bildiruvchi sifatlar yordam beradi. Masalan:

Ko‘ylagi qavat-qavat
Tugmalari yo‘q faqat.
Ustida **yashil** to‘ni,
Yoz-u qish yechmas uni.

3-sinf “O‘qish kitobi“da bunday rang bildiruvchi so‘zlar juda ko‘p uchraydi. O‘qituvchi asar matni ustida ishlaganda, “Matndan rang bildiruvchi so‘z(sifat)larni toping. Uning qanday rang ma’nosini bildirayotganini ayting“ kabi topshiriqlar asosida rang bildiruvchi sifatlar ustida mustaqil ishlarni tashkil etishni yuqoridagi maqsadni amalga oshirishda yaxshi samara beradi. Mazkur darslikdagi misollarga murojaat qilamiz:

Gul-loladay tojlari
Qayrilib qoshga tushgan.
Yurishar gala-gala,
Oq , **chipor, kulrang**, sara.

(“Men dadamga yordamchi“. Q.Muhammadiy. “O‘qish kitobi“. 3-sinf.)

She'riy parchadagi **“chipor”** sifatining ma'nosini izohlash lozim.

“CHipor” – “ola-bula” ma'nosini bildiradi. “Ola-bula” rang bildiruvchi sifatining o'zida turli ranglar ifodalangan bo'lishi mumkin. Masalan, “ola-bula” – “oq va boshqa ranglarning aralashmasi”, “oq va qora”, “oq va sariq” kabi.

“Kulrang” sifati ham “oqish qora”, “ko'kish” rang ma'nosini bildiradi.

Erkin o'sha tomonga chopmoqchi edi, chayla oldida yotgan **targ'il** itni ko'rib qoldi. (“Xazonchinak”, O'. Hoshimov. “O'qish kitobi”. 3-sinf.) **“Targ'il”** – “sarg'ish va qoramtir yo'lli rang” ma'nosini bildiradi. “Targ'il” so'zining ma'nosi izohlangach, “targ'il” so'zini yana qaysi hayvonlarga nisbatan qo'llash mumkin? degan savol berilsa, o'quvchilar undan o'rinli foydalanishga o'rganadi.

Lojuvard osmonda turnalar arg'imchog'i “tirov-tirov” qilib uchib ketyapti. (“Quyuncha”, N.Fozilov) **“Lojuvard”** – “tiniq ko'k” rang ma'nosini bildiradi. O'quvchilarga “lojuvard” so'zining boshqa ma'nosi, ya'ni “to'q ko'k, to'q havo rang tusli mineral” ma'nosi ham aytilsa, bu rang bildiruvchi so'zning qanday yuzaga kelganini bilib oladi.

Yoz kunlari Maxdumning bog'i oq, **nimrang, ola-zangor (olachipor), mala-lojuvard** va boshqa tus kapalaklarning yalt-yult uchishlari bilan alohida bir ko'rinishga kirar edi. (“Gulzorda”, A.Qodiriy. “O'qish kitobi”. 3-sinf.) Mazkur jumladagi **“nimrang”** sifati ham izoh talab qiladi. Chunki bu sifat “rangi och”, “och rang” ma'nosini bildiradi, o'quvchi uni biror rangning ochi ma'nosida anglamasligi mumkin.

“Ola-zangor”, “malla-lojuvard” sifatlarining ma'nosini izohlashda ularni tarkibiy qismlar ajratib tushuntirishga to'g'ri keladi.

“Ola-zangor”: “Ola” – oq-qora, oq-malla hokazo qorishiq rang, “zangor” – “yashil va ko'k orasidagi rang, ularning qorishiq tuslisi, och havo rang, moviy” rang ma'nosini bildiradi. “Ola” – oq-qora, oq-malla hokazo qorishiq rang deyilishidan kelib chiqib, “ola-zangor”

sifati - “yashil va ko‘k ranglarning qorishig‘i” ma’nosini bildiradi , degan ma’lumot beriladi.

“Malla-lojuvard” sifati (“malla” – jig‘ar ranga moyilroq och sariq rang) –“tiniq och sariq rang” ma’nosini bildiradi.

Tol kurtaklari yorilib, undan **bo‘z** momiq g‘unchalar chiqadi. (M. Alaviya.“O‘qish kitobi“. 4-sinf.) – gaplarida **“ bo‘z”** so‘zi “ko‘kka moyil oq rang” ma’nosini bildiriyapti. Bu so‘z asosan otlarning rangiga nisbatan ishlatilishi, uning boshqa ma’nolari ham borligi (“Bo‘z” – ekilmay yotgan yer, “bo‘z” – qo‘l dastgohida paxta ipidan to‘qilgan mato, “bo‘z” – o‘tsimon cho‘l o‘simligi, chalov, “bo‘z”(yigit)- turmush tajribasiga ega bo‘lmagan yigit, demak, “bo‘z” so‘zi otdan boshqa, ya’ni shaxsga nisbatan ham qo‘llanar ekan) aytib o‘tilsa, bu so‘z qo‘llangan o‘rinlarda matn mazmunini to‘g‘ri anglashlariga yordam beradi.

3-sinf “O‘qish kitobi” darsligidagi “Erta bahor” matnidagi “bo‘z momiq” birikmasi ustida quyidagicha ishlash mumkin:

Kartonga **“bo‘z momiq”** birikmasi yozib qo‘yiladi. Uning ma’nosini izohlash bo‘yicha quyidagicha savol-topshiriqlar beriladi:

–Matndagi “bo‘z momiq” birikmasining maonisini izohlashga harakat qiling.

“bo‘z momiq” –

-**“bo‘z momiq”** birikmasi o‘rnida boshqa qanday so‘zni ishlatish mumkin?

O‘quvchilarga yordam berish maqsadida **“bo‘z”** va **“momiq”** so‘zlarining o‘z va ko‘chma ma’nolari doskaga yozib qo‘yiladi:

Bo‘z – paxtadan to‘qilgan mato

Bo‘z – oqqa moyil rang

Bo‘z – ekilmay yotgan yer

Bo‘z – turmush tajribasiga ega bo‘lmagan bola (yigit)

Bo‘z – o‘tsimon cho‘l o‘simligi, chalov

Momiq – toza oq paxta

Momiq – Yumshoq yung, tivit

Momiq – paxtaday yumshoq, oppoq (ko‘chma ma’no)

Qo'shimcha topshiriq. Matnni qayta o'qing. SHu birikma qo'llangan jumlani toping.

-Tol kurtaklari yorilib, undan bo'z momiq g'unchalar chiqadi.

O'ylang. Jumladagi **“bo'z momiq”** birikmasining ma'nosini doskadagi qaysi ma'nolar orqali izohlash mumkin?

-**“bo'z momiq”** – “yumshoq oq rangdagi” degan ma'noni bildiradi. Bu ishlarimiz o'quvchilarda katta qiziqish uyg'otdi.

Oq rang ketib, bo'z yerni **alvon** rang qopladi. Dala-tuz, tog', o'nqir, past-baland qirlar ko'k va **alvon** rangga ko'milib burkandi. (Yu.X.Hojib. “O'qish kitobi”. 4-sinf.) – gapida **“alvon”** arabcha so'z bo'lib “qizil, qip-qizil, qirmizi” rang ma'nosini bildiradi.

Rang bildiruvchi so'zlarning ramziy ma'noda qo'llangan holatlariga o'quvchilar diqqati qaratilsa, ular matndan anglashilgan ma'noni to'g'ri anglaydilar. Masalan, “O'zbekiston Respublika-sining Davlat bayrog'i” matni (3-sinf) o'rganilayotganda, “Matndan rang bildiruvchi sifatlarni toping. Ular qanday rang ma'nosini bildiradi? Ular matnda qanday ma'noda qo'llangan?”, “Havo ochiq paytida osmonni kuzating. Ana shu paytda osmon qanday rangda bo'ladi?” tarzidagi o'quv topshiriqlari o'quvchilarni izlanishga undaydi. (O'quvchilar “oq” rang” - “muqaddas tinchlik ramzi”, “moviy” rang - “tabiatning yangilanish ramzi”, “qizil” (chiziqlar) – “vujudimizdagi jo'shib oqayotgan hayotiy qudrat irmoqlarini anglatadi” degan javobni tayyorlaydilar.)

Ma'lumki, sifatlar o'z ma'nosidan tashqari ko'chma ma'nolarda ham qo'llanadi. Bu holatni rang bildiruvchi “oq” va “qora” sifatlarda ham ko'ramiz. Masalan, Katalakday tor va zax uylarda odamlar **qora** chiroq yoqib o'tirardilar. (“Toshkent”, E. Malikov. “O'qish kitobi” 3-sinf.)

Olsam o'ng qo'lga

Tushdi **oq** yo'lga.

(“O'qish kitobi”. 3-sinf.)

Rang bildiruvchi sifatlarning o'z va ko'chma ma'nolari taqqoslash usuli yordamida tushuntiriladi.

Rang bildiruvchi sifatlar doirasida antonimik va omonimik hodisalar ham mavjud. O'quvchilar bu hodisalar doirasida sifatlar ifodalayotgan ma'no izohlanmasa, gap mazmunini noto'g'ri tushunishlariga olib keladi. Masalan:

Bizda yashab, qolmay armoni,
Uchib o'tar turna karvoni.
Eru **ko'kni** qoplab suroni
Xush qol, kuz!

(Yu. SHomansur. "O'qish kitobi". 3-sinf.)

– **Ko'k** maysalar yer ko'ksini yorib chiqadi.

SHe'riy parchada "**ko'k**" osmon ma'nosini, 2-gapda "**ko'k**" rang ma'nosini bildirgan ikkita so'z.. Bu sifatlar o'zaro omonim.

Oqmi, qora non bo'lsin,
Mayli eski, qotganmi?
Vaqti kelsa topilmas,
Uning yerda yotgani.

(T.Yo'ldosh. . "O'qish kitobi". 3-sinf.)

SHe'riy misrada "oq va qora" rang bildiruvchi sifatlar o'zaro antonim. Bu sifatlar o'z ma'nosida antonim bo'lganidek, ko'chma ma'nolarida ham o'zaro antonim bo'la oladi. Masalan: **Qora** niyatli kimsalar maqsadlariga yeta olmaydilar.

Darsliklarda otlarning ko'chma ma'noda qo'llanib, rang ma'nosini bildirgan holatlari ham uchraydi. Bunday so'zlar ustida ishlash ularning ma'nosini to'g'ri tushunishlarini ta'minlaydi.

Ko'ylagingga juda ko'p,

Zar tugmalar taqilgan. (E.Vohidov. "O'qish kitobi". 3-sinf.)

"Zar" - "oltin" narsa nomi; "oltin yoki kumush bilan qoplangan ipak", "bezak va o'rov uchun ishlatiladigan yupqa metal varag'i" ma'nosini bildiradi. SHe'rdagi "zar" so'zi "sariq va oq rang" ma'nosini bildiriyapti.

"Ona yurtini omon bo'lsa,

Rangi-ro'ying **somon** bo'lmas" maqolida "**somon**" so'zi ot, bug'doy, arpa, sholi yanchilganda poyalarining maydalanishidan hosil bo'ladigan mahsulot somon deyiladi. Somonning rangi sariq

bo'lgani uchun maqolda ko'chma ma'noda – “sariq rang” ma'nosida qo'llangan.

Otlar **-day, -dek** qo'shimchalarini olib, rang ma'nosida qo'llangan, rang o'xshatish yo'li bilan ifodalagan:

Baland ishkomlarga o'rmalab chiqqan husayni, charos va boshqa xil tok navdalarida katta-katta uzum boshlari **oltinday** tovlanar edi. (N. Maqsudiy. “O'qish kitobi”. 3-sinf.)

“Oltinday” so'zi “sariq, sap-sariq” ma'nosida qo'llangan.

SHinelning yengida poxol ham borday,

Bobomning yuzlari oqargan **qorday**.

She'rdan “qorday” so'zi “oppoq” ma'nosida qo'llagan.

O'zbek tilining rang bildiruvchi so'zlarga boyligi boshlang'ich sinf ona tili va o'qish darsliklarida qo'llangan holatidan ham ma'lum. Rang bildiruvchi so'zlar ustida olib borilgan lug'aviy ishlar o'quvchilarning mavzuga doir bilimlarini mustahkamlash, kengaytirish bilan birga, lug'at zahirasi bo'yitishga xizmat qiladi. Ular ustida leksik mashqlarni maqsadga muvofiq tashkil etish o'qituvchidan ijodiy izlanishni talab etadi.

Son so'z turkumini o'rganish metodikasi

Sonni o'rganish tizimi ham son haqidagi materialni leksik va grammatik tomondan sinfdan-sinfga o'tgan sayin bo'yitib, murakkablashtirib borishni nazarda tutadi.

Boshlang'ich ta'limda son uch yo'nalishda o'rganiladi:

1. Sonlarning talaffuzi va ma'nosi ustida ishlash.
2. Sonning grammatik shakllari ustida ishlash.
3. Sonlarning imlosi ustida ishlash.

Son boshlang'ich sinflarda quyidagi izchillikda o'rganiladi:

– 2- sinfdan nechta?, qancha? so'roqlariga javob bo'lib, shaxs va narsaning sanog'ini, nechanchi? so'rog'iga javob bo'lib, shaxs va narsaning tartibini bildirishi;

– 3- sinfdan “Son – so'z turkumi” tushunchasi kiritiladi. O'quvchilarda son predmetning miqdorini bildirishini otga bog'lanib

kelishi yordamida aniqlash ko'nikmasi o'stiriladi. Bularni o'rganishda sonning leksik xususiyatlariga asoslaniladi. Sonning leksik ma'nosi uni ot bilan bog'liq holda o'rganishni taqozo etadi.

– 4- sinfda sanoq va tartib sonlar, tartib sonlarning harf, rim va arab raqamlari bilan yozilishi, qo'sh undoshli sonlarning, grammatik shakllangan sonlarning (ikkov, o'ntacha, beshtadan) imlosi, sonlarning gramm, kilogramm, metr, litr, so'm, tiyin so'zlari bilan qo'llanishi va shu so'z bilan bitta so'roqqa javob bo'lishi o'rganiladi. Oldingi sonlarning otga bog'lanishi, so'roqlar yordamida sonni o'zi bog'langan so'z bilan ko'chirish ko'nikmalari o'stiriladi.

SHunday qilib, sonning leksik-semantik va grammatik xususiyati uni leksik va grammatik aspektda o'rganishni taqozo etadi. Son grammatika va imlo o'qitishdagi suhbat metodida, yarim izlanishli muammoli metodda, analitik (tahlil), sintetik (tarkib), induktiv metodlarda o'rganiladi. Bu metodlar son yuzasidan beriladigan tushunchalarning mohiyatiga, o'quvchilarning tayyor-garlik darajasiga bog'liq holda tanlanadi. Agar o'quvchi son haqida ma'lum darajada bilimga ega bo'lsa, yarim izlanishli muammoli metod yoki suhbat metodidan; agar bola son haqida umuman tushunchaga ega bo'lmasa, induktiv va analiz metodlaridan foydalaniladi.

“Son” ustida ishlash dastur talabiga ko'ra 1-sinf dan boshlansa ham, uni o'rganish jarayoni, metodik jihatdan 4- bosqichga bo'linadi. “Son” boshlang'ich ta'limda elementar nazariy tushunchalar asosida amaliy o'rganiladi. Lekin **1-bosqich**ni to'liq ma'noda sonni amaliy o'rganish bosqichi deb nomlanadi. Bu 1-sinfning savod o'rgatish va 1-sinfning 2-yarmiga to'g'ri keladi. Bu bosqich soni o'rganuvchi keyingi bosqichlarga zamin tayyorlaydi.

Ma'lumki, savod o'rgatish davrida o'quvchilar bilan kundalik ishlar, rasmlar, predmetlar, mavzular yuzasidan og'zaki savol-javoblar o'tkaziladi. Masalan: *“Bugun nechanchi sana?, Biz nechanchi asrda yashayapmiz?, Bu yil nechanchi yil?, Darsga nechta o'quvchi kelmadi?, Bir yil necha faslga bo'linadi?, Yilning birinchi fasli qaysi?”* yoki mantiqiy mashqlar ishlash bilan bog'liq holda:

“Xonadoningizda nechta uy hayvoni bor?, Nechta yovvoyi hayvon nomini bilasiz?” kabi.

Mavzular bilan bogʻliq holda, “Oila” mavzusida: *“Oilangizda nechta kishi yashaydi?, Nechta akangiz (yo ukangiz, yoki opasinglingiz) bor?, Siz oilada nechanchi farzandsiz?, Nechanchi yilda tugʻilgansiz?, Hozir nechanchi sinfda oʻqiyapsiz?”* yoki **O o** harfi bilan tanishtirishda: *Osmonda nechta oy bor?, Nechta yulduz bor?* (Bolani oʻylashga majbur qiladi), *Nechta yulduzning nomini bilasiz?”* kabi.

1-sinfning ikkinchi yarmida mashq ishlash paytida *“Gapda nechta **kim?** soʻrogʻiga javob boʻlgan soʻz bor?, Nechta unli bor?, Nechta undosh bor?, Berilgan soʻz nechta boʻgʻinga boʻlinadi?”* kabi savollarga javob olinadi.

Bu bosqichda aralash berilgan soʻzlardan gap tuzdirish, mashq matnidan gaplar sonini, gapda soʻzlar sonini, soʻzdagi boʻgʻin yoki tovush sonini aniqlatish, baʼzan tahlilni yozma tarzda bajarish (5 ta unli bor, beshta boʻgʻin bor) kabi mashq turlari qoʻllaniladi. Bunda *“Predmet (nomi)ga bogʻlanib kelgan soʻzga soʻroq berib koʻr-chi?, U nimani bildiriyapti?”* kabi savollardan foydalaniladi.

2-bosqich 2-sinfga toʻgʻri keladi. Bu bosqichda asosan ikki vazifa bajariladi:

1. *Nechta?, qancha?* soʻroqlariga javob boʻlib, shaxs va narsalarning sanogʻini: *nechanchi?* soʻrogʻiga javob boʻlib, shaxs va narsalar tartibini bildirgan soʻzlar haqida elementar nazariy tushunchani shakllantirish;

2. Sonlarga soʻroq bera olish, ularning nimani bildirishini ayta olish, ulardan foydalanib oʻz fikrini aniq ifodalash, mazmunga mos holda sonlarni oʻrinli qoʻllash (*oʻnta oʻquvchi, oʻntacha oʻquvchi* kabi) koʻnikmasini oʻstirish, lugʻatlardan foydalana olish qobiliyatini shakllantirish.

Bu bilim va koʻnikmalar mashqlar bajarish bilan mustahkamlab boriladi. Dastlabki mashqlar tayyor materialdan sonni aniqlashga va izohlashga qaratiladi, keyingi mashqlar esa fikrni va izlanishni talab etadi. Mashqlar muayyan izchillikda bir tizimni tashkil etishi lozim:

1. Ajratib ko'rsatilgan so'zlarga *nechta?*, *qancha?* so'roqlaridan birini bering, shu so'z nimani bildirayotganini ayting.

2. Ajratib ko'rsatilgan so'zga so'roq bering, nimani bildirishini ayting.

3. Sanoq (yoki tartib) bildirgan so'zlarni nechta?, qancha? (nechanchi?) so'roqlari yordamida aniqlang.

4. Sanoq bildirgan so'zlarni so'roqlar yordamida aniqlang.

5. Nuqtalar o'rniga so'roqlarga mos so'z qo'yib o'qing.

6. Rasm asosida (matnni qayta hikoyalash asosida) bog'lanishli nutq tuzing. Unda sanoq, tartib bildiruvchi so'zlardan foydalaning.

Mashqda qo'llanilgan sonlarning talaffuzi, imlosi va ma'nosi ustida ishlanadi. Ko'rinib turibdiki, mashq shartlari soddadan murakkabga tamoyiliga asoslangan.

3-bosqichda (3-sinf) "Son" tushunchasini shakllantirish hamda o'quvchilar nutqini yangi sonlar bilan bo'yitib borish, fikrini aniq ifodalash uchun gap va matn mazmuniga mos sonlar tanlash, ularni o'rinli qo'llash ko'nikmasi o'stiriladi.

"Son" tushunchasini shakllantirish o'quvchilarning shaxs va narsalarning sanog'ini, tartibini bildirgan so'zlar kategoriyalarini o'zlashtirish sifatiga bog'liq.

O'quvchilar bilimni yetarli darajaga keltirish maqsadida sonlar ishtirok etgan gaplar asosida kuzatish, aniqlash, guruhlash va umumlashtirish faoliyati ishga solinadi. Masalan: *"Maorifat xonasiga o'quvchilar keldilar. Ikkita o'quvchi 2-sinfda o'qiydi. 4 ta o'quvchi 3-sinfda o'qiydi"*.

O'quvchilar o'qituvchining topshirig'i asosida *ikkita* (nechta?), *to'rtta* (nechta?) so'zlari sanoq, *ikkinchi*, *uchinchi* (nechanchi?) so'zlari tartib. bildirayotganini aniqlaydilar va ularni guruhlaydilar (sanoq bildiruvchi so'zlar, tartib bildiruvchi so'zlar). SHuning ichida umumlashtirish ham amalga oshiriladi. Sonning leksik ma'nolari bilan uning grammatik xususiyatlari ham qayd etiladi: *narsa*, *shaxs bildirgan so'zlarga bog'lanib keladi, tartib bildirgan so'z -nchi, -inchi qo'shimchasini oladi* va hokazo.

“Son – so‘z turkumi” sifatida unga xos bo‘lgan quyidagi xususiyatlar ajratiladi: A.shaxs; b) narsalarning sanog‘ini, tartibini bildiradi va nechta?, qancha? so‘roqlariga javob bo‘ladi; v) gapda otga bog‘lanib keladi; g) gapda ikkinchi darajali bo‘lak vazifasida keladi.

Bu bosqichda og‘zaki va yozma shakldagi ijodiy yozma ishlar (tabiat, yil fasllari, qushlar, hayvonlar, o‘simliklar haqida kichik hikoya tuzish) o‘tkaziladi, o‘quvchilarning sonlardan o‘rinli va savodli foydalanishlariga diqqat qaratiladi. Son bilan shakldosh so‘zlar o‘quvchilarga aniqlatiladi, ma‘nosi izohlatiladi: *uch-uch, yuz-yuz, qirq-qirq* kabi.

4-bosqichda eng asosiy e‘tibor sonlarning imlosiga qaratiladi, ya‘ni sonlarning har bir qismini alohida yozish (etti, yigirma yetti), chiziqchasiz va chiziqcha bilan yozish (*7 o‘quvchi, 7-sinf, X sessiya, 8-dekabr, 1992-yil*), qo‘shimcha qo‘shilgandan keyin son o‘zagidagi o‘zgarishlarni yozuvda to‘g‘ri ifodalash (*ikki+ov=ikkov, yetti+ov=ettov, ikki+ala=ikkala*), qo‘sh undoshli sonlarning yozilishi (*ikki, yetti, sakkiz, o‘ttiz*), sonlarning *gramm, kilogramm, metr, litr* so‘zlari bilan qo‘llanishi yangi bilim sifatida o‘rgatiladi. Sonning 3-bosqichda o‘rganilgan grammatik xususiyatlari bu bosqichda asosan mustahkamlanadi.

Metodik ishlar mazmuni shu vazifalarni bajarishga qarab belgilanadi. Gap yoki matnni o‘rganishda, chiziqchalar o‘rniga mos sonlarni qo‘yib o‘qish, gap tuzishda maqollar, topishmoq; matn tuzishda ertaklardan foydalanish tavsiya etiladi. Masalan:

_____ o‘lchab, _____ kes.

_____ yigitga _____ hunar oz.

_____ ketib, _____ qoldi.

Bir mayizni _____ bo‘lib yemoq.

Pak-pakana bo‘yi bor, _____ qavat to‘ni bor va hokazo.

Sonlarni miqdor bildiruvchi so‘zlar bilan almashtirish: 100 ta – ancha ko‘p, 2 ta – kam, oz. Ularni ifodalashdagi farqni aniqlatish: ikki raqam bilan yoziladi, kam, oz so‘zlarini raqam bilan yozib bo‘lmaydi.

Sonlarning imlosiga doir mashqlarda raqamlarni harflar bilan ifodalash (2, 7, 8, 9, 11 - ikki...: 2+ov, 7+ala, 6+ov; 10 gramm, 100 so'm, o'n so'm...), harflar bilan yozilgan sonlarni raqamlar bilan (arab va rim) ifodalash (etti o'quvchi, beshinchi sinf, ikki ming birinchi yil, o'n to'rtinchi yanvar, 5-sinf, V sinf, 7 o'quvchi...) kabi topshiriqlardan foydalaniladi. Mashqlar asta-sekin murakablashtirib boriladi.

Boshlang'ich sinflarda sonni o'rgatish ot bilan bog'liq holda amalga oshiriladi. Sonning ot bilan bog'lanishi asosida o'quvchilar ko'p ma'lumotlarni ham egallaydilar.

Sonni o'rganish yakunida o'quvchilar quyidagi bilim, ko'nikma va malakalarni egallashlari lozim:

1. *Sonning sanoq va tartib ma'nolarini bildirishini.*
2. *Son nechta?, qancha?, nechanchi? so'roqlariga javob bo'lishini.*
3. *Son otga bog'lanib kelishini.*
4. *Son gapda ikkinchi darajali bo'lak vazifasida kelishini.*
5. *Sonlarni imlo jihatdan to'g'ri yozishni.*
6. *Og'zaki va yozma nutqda sonlardan to'g'ri va o'rinli foydalana olishni.*
7. *Sonlarga shakldosh so'zlar topishni.*
8. *Matndagi sonlarni boshqa miqdor bildiruvchi so'zlar bilan almashtirishni.*

Har bir grammatik mavzu bir necha darsda o'rganiladi. SHuning o'ziyoq o'qituvchilardan har bir darsda o'rganiladigan grammatik material tabiatidan kelib chiqib metod, usul va ish turlarini belgilab olishni, muayyan darslikdan kelib chiqib, darsning texnologik xaritasini ishlab chiqishni taqozo etadi.

Yangi grammatik materialni o'rganish darsining qurilishi 2-sinfda *"Sanoq va tartib bildirgan so'zlar"* mavzusi misolida quyidagicha bo'lishi mumkin:

1. Yangi grammatik materialni o'zlashtirishni ta'minlash, o'quvchilarning oldingi bilimlarini aniqlash. Masalan, sanoq va tartib bildirgan so'zlarni o'rganish uchun *"Biz qaysi so'zlarga so'roq*

berishni o'gandik?" (shakl va narsa, belgi bildirgan so'zlarga), *"Kim?, nima? so'roqlari qaysi so'zlarga beriladi?"*, *"Qanday?, qanaqa? so'roqlari-chi?"* kabi savollardan foydalanish mumkin.

Sinf xattaxtasiga *"Tok ko'chati o'tqazilgandan keyin uchinchi yili hosilga kiradi"* gapi yoziladi. O'quvchilar yuqoridagi savollar asosida narsa bildiruvchi so'zlarni belgilaydilar:

Nima? - tok
Nima? - ko'chat
Nima? - hosil
Nima? - yil

Bu savol-javob yangi materialni ongli o'zlashtirishga o'quvchini tayyorlaydi.

2. O'quvchilarga bajariladigan ishlarning maqsadi e'lon qilinadi:

– Biz siz bilan gapdagi so'zlarga so'roq berishni va shu so'zning nimani bildirishini bilib oldik. Biz tahlil qilgan gaplarda ba'zi so'zlar qolib ketdi. Bu darsda biz shu so'zlarga so'roq berib, nimani bildirishini aniqlaymiz (*"uchinchi"* so'zining tagiga chizib ko'rsatiladi, qolgan so'zlarni ham keyin o'rganishlari aytiladi).

3. Yangi grammatik materialni tushuntirish. Yangi material tanlangan gaplarni grammatik tahlil qilish va xulosa chiqarish yo'li bilan tushuntiriladi. Tushuntirish izchil olib boriladigan ikkita ishdan iborat:

a) matn (ichki) tahlili: agar mavzu keng tushuntirishni taqozo etmasa, birinchi misolni tahlil qilish bilanoq xulosa aytib qo'ya qolinadi. Sanoq va tartib bildirgan so'zlar xuddi shunga to'g'ri keladi.

Keng va bir qancha muhim belgilarga ega bo'lgan grammatik material tushuntirilsa, unda bir nechta misol tahlil qilingach, xulosa chiqariladi (so'z o'zgartiruvchi qo'shimchalar, asosdosh so'zlar).

Sinf xattaxtasidagi misol yoniga yana gaplar yoziladi: *"Ekilgan tokdan yuz kilogrammgacha uzum hosili olinadi"*.

O'qituvchi: – *Birinchi gapda yil so'zi orqali uchinchi so'ziga so'roq bering* (nechanchi yili?). *"Uchinchi"* so'zi qaysi so'roqqa javob

bo'lyapti? (nechanchi?) Yilning nimasini bildiriyapti? Belgisini bildiriyapti-mi? (yo'q).

Bolalar javob berolmaydi.

O'qituvchi sinf xattaxtasiga quyidagi birikmalarni yozadi:

birinchi yili

uchinchi yili

ikkinchi yili

– *Tartib bo'yicha qaysi oldin turadi? (1) birinchi yili; 2) ikkinchi yili; 3) uchinchi yili) Ko'rdingizmi, 1-, 2-, 3- yilning, narsaning (predmetning) tartibini bildiriyapti.*

– *Siz nechanchi sinfda o'qiysiz? (2-sinfda)*

– *Siz qaysi sinfdan keyin turasiz? (1-sinfdan)*

Bu jarayonda stol ustiga predmetlarni qo'yib, ularning tartibini aniqlatish mumkin.

Bu so'zlar narsalarning tartibini bildirib, nechanchi? so'rog'iga javob bo'ladi, narsa, shaxs bildirgan so'zlarga bog'lanib keladi:

Strelka bilan ko'rsatiladi:

→

uchinchi yili

→

ikkinchi yili

Ikkinchi gap tahlili orqali sanoq bildirayotgan so'zning so'roqlari, u bog'lanib kelayotgan so'z aniqlanadi:

qancha?

→

yuz kilogramm uzum

Yuz so'zi sanoq bildiriyapti, **kilogramm** so'zi bilan birga *qancha?* so'rog'iga javob bo'lyapti, **uzum** so'ziga, ya'ni narsa bildirgan so'zga bog'lanyapti.

b) xulosani shakllantirish: xulosa ba'zan o'quvchilar tomonidan, ba'zan o'qituvchi tomonidan shakllantiriladi. Uzoq muddatli tahlil va tushuntirishdan so'ng xulosani ko'pincha o'quvchilar shakllantiradi, yasaydi. Bu mavzuda o'quvchi quyidagicha xulosalaydi: **Nechta?, qancha?** so'rog'iga javob bo'lgan so'zlar sanoqni bildiradi. **Nechanchi?** so'rog'iga javob bo'lgan so'zlar tartibni bildiradi.

Fe'l so'z turkumini o'rganish metodikasi

Fe'l ustida ishlashda izchillik, bo'limlar orasidagi bog'lanish, dastur materialining hajmi, uni har bir sinfda o'rganish usullari va vositalari shu so'z turkumini o'rganish vazifasi, uning lingvistik xususiyatlari va kichik yoshdagi o'quvchilarning bilish imkoniyatlariga qarab belgilanadi.

"Fe'l" mavzusini o'rganishda asosiy vazifalar: so'z turkumi sifatida fe'l haqida dastlabki tushunchani shakllantirish, o'quvchilar nutqini fe'llar bilan bo'yitish hamda og'zaki va yozma nutqda fe'ldan to'g'ri foydalanish ko'nikmasini o'stirish, o'quvchilarning aqliy faoliyatini rivojlantirish, grammatik mavzu bilan bog'liq holda ayrim imloviy qoidalarni o'zlashtirish hisoblanadi. Bu vazifalar bir-biri bog'liq holda hal etiladi.

Fe'lning lingvistik xususiyatlari xiyla murakkab, shuning uchun boshlang'ich sinf o'quvchilari faqat uning muhim tomonlari bilan tanishtiriladi. Material tanlashda shu materialning nutq va imloga oid vazifalarni hal qilishda qanchalik zarurligi hisobga olinadi.

Fe'lni o'rganishda izchillik. 1-sinfda harakat bildirgan so'zlar ustida ishlash. Harakat bildirgan so'zlar ustida ishlashga tayyorgarlik savodga o'rgatish davrida boshlanadi. Bu davrda o'quvchilarning diqqati harakat bildirgan so'zlarning leksik ma'nosiga qaratiladi; harakat bildirgan so'zlar uchun tipik hisoblangan leksik-grammatik ma'noni, ya'ni shaxs va narsaning harakatini bildirishini umumlashtirish imkonini beradigan aniq material yig'iladi. Harakat bildirgan so'zlar ustida ishlash mashqlarini "Alifbe"dagi so'z va matnlarni o'qish, rasmga qarab gap tuzish bilan bog'lab o'tkaziladi. Bunda o'qituvchi o'quvchilar gap tuzishda mazmunga mos harakat bildirgan so'zlarni topishga, so'z nimani bildirishini va qanday so'roqqa javob bo'lishini aniqlashga yordam beradigan sharoit yaratadi. Masalan, bolalar kuzda meva va sabzavotlarni, daraxtlarni kuzatib yoki rasmlarni ko'rib, gapni

mazmunga mos soʻzlar bilan toʻldiradilar: *Kuzda mevalar* nima qiladi?... (pishadi), *sabzavotlar* nima qiladi?... (etiladi), *daraxt barglari* nima qiladi?... (sargʻayadi). *Bolalar* nima qilyaptilar?... (dam olyaptilar), ...(oʻynayaptilar), ... (ishlayaptilar).

Feʼlni oʻrganishda maqsadga qaratilgan ishlar harakatni bildirgan soʻzlar mavzusini oʻrganishdan boshlanadi (1-sinf, oʻquv yilining 2-yarmi, 2- sinf). Harakat bildirgan soʻzlarning leksik maʼnosi bilan grammatik maʼnosi (harakat bildirishi) mos keladigan (nima qilyapti?) *yugurayapti, arralayapti, sakrayapti*, (nima qildi?) *yugurdi, arraladi, sakradi*, (nima qiladi?) *yuguradi, arralaydi, sakraydi* kabi misollardan foydalaniladi. Oʻquvchilar oʻzlari bajargan harakatlarni aytishni soʻrab, ular bergan javobini (harakat bildirgan soʻzlarni) soʻroqlari bilan xattaxtaga yozib, suhbat oʻtkazish bilan tushuntiriladi. Oʻquvchilarni soʻroq berish bilan holat bildiradigan *uxlayapti, oʻynayapti, faxrlanadi* kabi soʻzlarni ham tanlashga oʻrgatib borish muhim ahamiyatga ega. Bunday mashqlar oʻquvchilarda shaxs va narsaning harakatini keng maʼnoda tushunish koʻnikmasining shakllana borishiga yordam beradi.

Dastur oʻquvchilarda soʻzlarga soʻroq berib, ularni bir-biridan farqlash koʻnikmasini shakllantirishni talab etadi. Buning uchun oʻqituvchi harakat bildirgan soʻzlarning har xil shakllaridan foydalanib, maxsus mashqlar oʻtkazadi. *Nima?* soʻrogʻiga javob boʻlgan soʻz bilan *nima qildi? (nima qilyapti? nima qiladi?)* soʻrogʻiga javob boʻlgan soʻzlar taqqoslanadi: nima?, kim? soʻrogʻiga javob boʻlgan soʻzlar guruhi shaxs va narsani bildirishi, nima qildi? soʻrogʻiga javob boʻlgan soʻzlar esa shaxs va narsaning harakatini bildirishi aniqlanadi. Taqqoslash shaxs va narsani bildirgan soʻzlar bilan harakat bildirgan soʻzlarni ajratishga oʻrgatadi, ularning nutqda qoʻllash ehtiyoji mavjudligini anglashlariga, ularning biri ikkinchisining qoʻllanishini taqozo etishini tushunishlariga imkon beradi.

Harakat bildirgan soʻzga soʻroq berishga oʻrgatish yuzaki boʻlmasligi, oʻquvchilar harakat bir kishi tomonidan bajarilsa, *nima qildi?, nima qilyapti?, nima qilmoqchi?* soʻroqlarini, ikki va

undan ortiq kishi tomonidan bajarilsa, *nima qildilar?*, *nima qilyaptilar?*, *nima qilmoqchilar?* so'roqlarini berishni bilishlari zarur. Bunday so'roqlarga javob berishga o'rgatish o'z navbatida, fe'l zamonlarini o'rganishga tayyorlash demakdir.

1- 2- sinfda morfologik so'roq so'z nimani bildirishini aniqlash maqsadida beriladi. O'quvchilarni so'zga so'roq berishga, o'qituvchi bergan so'rog'iga javob bo'ladigan so'zlarni tanlashga, so'zni so'roqqa mos ravishda o'zgartirishga (*nima qildi?* – o'qidi, *nima qilamiz?* – o'qiymiz, *nima qilmoqchi?* – o'qimoqchi kabi) doir mashqlar bajariladi.

3-sinfda fe'lni o'rganish. Bu bosqichning asosiy vazifasi “fe'l – so'z turkumi” degan tushunchani shakllantirish, bo'lishli va bo'lishsiz fe'llarning ma'nosi va shakliga qarab farqlash ko'nikmasini hosil qilish, bo'lishsizlik qo'shimchasi (-ma)ning talaffuzi va imlosini o'rgatish hisoblanadi.

Fe'lning harakat bildirishi yuzasidan o'quvchilarda aniq tasavvur hosil qilish uchun o'qituvchi ularga shu darsdagi mehnat jarayonini tasvirlashni, ya'ni o'quvchilarning o'zlari bajarayotgan ish-harakatni aytishni so'raydi, suhbat o'tkazadi. Suhbatda “*O'qituvchi nima qildi? O'quvchilar nima qildilar? Hozir o'qituvchi nima qilyapti? O'quvchilar nima qilyaptilar? Endi o'quvchilar nima qiladilar? O'qituvchi nima qiladi?*” kabi savollardan ham foydalanadi. Suhbat jarayonida o'quvchilar o'qituvchi rahbarligida fe'llarni so'rog'i bilan yozib boradilar. Masalan, *nima qildi?* – so'zladi, tushuntirdi; *nima qildilar?* – tingladilar, yozdilar; *nima qilyapti?* – tushuntirayapti, so'rayapti, tinglayapti; *nima qilayaptilar?* – javob berayaptilar, yozayaptilar, tinglayaptilar; *nima qiladi?* – tekshiradi, ko'radi; *nima qiladilar?* – ishlaydilar, bajaradilar, yozadilar.

Suhbatdagi yoki o'quvchilar aytgan gaplardan birini gap bo'lagi jihatdan tahlil qilish asosida xulosa chiqariladi: *nima qildi?*, *nima qilayapti?*, *nima qiladi?* kabi so'roqlarga javob bo'lib, shaxs va narsaning harakatini bildirgan so'zlar **fe'l** deb nomlanadi. Fe'l gapda kesim vazifasida keladi.

Mavzu yuzasidan o'quvchilarda ko'nikma hosil qilish uchun so'roq berib fe'lni aniqlash, gap mazmuniga mos fe'lni tanlab qo'yish, aralash berilgan so'zlardan, shuningdek, rasmga qarab gap tuzish, mazmunan va grammatik tugallanmagan gaplarning mazmuniga mos fe'llar qo'yib gapni to'liq shakllantirish kabi mashqlardan foydalaniladi.

Dasturga ko'ra, 3-sinfda bo'lishli va bo'lishsiz fe'llar o'rganiladi. Mavzu suhbat asosida tushuntiriladi. Suhbat uchun *"O'qish darsida kimlar o'qidi?, SHokir ham o'qidimi?, Kim so'zladi?, Alisher so'zladimi?, Barno kutubxonaga boradimi?, Abdulla-chi?, U qachon bormoqchi?, Hozir kim tushuntirayapti?, Hozir Tohir gapir-yaptimi?"* kabi savollardan ham foydalaniladi. O'quvchilar so'roq berib fe'llarni topadilar, ma'nosini qiyoslaydilar va o'qituvchi rahbarligida tushuntiradilar. Xulosa chiqariladi: fe'l harakatning yuzaga chiqqanini, ya'ni bajarilganligini (*o'qidi, so'zladi*), hozir bajarilayotganini (*tushuntirayapti*), endi bajarilishini (*boradi, o'qiydi*) bildiradi. Bu fe'llar **bo'lishli fe'llar** deyiladi. Ayrim fe'llar harakatning bajarilmaganligini (*o'qimadi, so'zlamadi*), hozir bajarilmayotganini (*o'qimayapti*), keyin ham bajarilmasligini (*bormaydi*) bildiradi. Bunday fe'llar **bo'lishsiz fe'llar** deyiladi.

O'quvchilar bo'lishli va bo'lishsiz fe'llarni so'roqlari bilan ikki ustun shaklida yozadilar va so'roqlarini bo'lishsiz fe'l qanday hosil bo'lganini aytadilar. O'quvchilar bilimi mashqlar bilan mustahkamlanadi, bo'lishsizlik qo'shimchasi **-ma -mi** shaklida talaffuz qilinsa ham, doim aslicha **-ma** shaklida yozilishi tushuntiriladi. O'quvchilarda bo'lishli va bo'lishsiz fe'llarni ma'nolariga qarab farqlash ko'nikmasini o'stirish uchun bo'lishli fe'ldan bo'lishsiz fe'l hosil qilish, bo'lishsiz fe'llarning talaffuzi va yozilishini qiyoslash, bo'lishsiz fe'llar bilan gaplar tuzish mashqlaridan foydalaniladi.

4-sinfda fe'lni o'rganish. Bu sinfda fe'lni o'rganishning vazifalari quyidagilar:

1. Fe'lning shaxs-son qo'shimchalari bilan tuslanishi, zamon qo'shimchasi bilan o'zgarishi haqidagi tushunchani berish va

dastlabki ko'nikma hosil qilish; fe'lining leksik ma'nolari, bo'lishli va bo'lishsizligi, gapdagi vazifasi haqidagi bilimni chuqurlashtirish.

2. Nutqda fe'ldan ongli foydalanish malakasini rivojlantirish. SHu maqsadda nutqda ma'nodosh va zid ma'noli fe'llardan matn bilan bog'liq holda o'z va ko'chma ma'noda ishlatilgan fe'llar bilan tanishtirib borishga qaratilgan mashqlardan foydalanish.

3. Zamon qo'shimchalarining talaffuzi va yozilishi haqidagi ko'nikmani hosil qilish.

4. Qo'shma fe'llar va ularning doim alohida yozilishi haqidagi tushunchani berish va dastlabki ko'nikmani hosil qilish hisoblanadi.

Fe'l zamon shaklining mohiyati ish-harakat qachon bajarilishini, ya'ni ish-harakatning nutq so'zlanib turgan paytda, undan oldin va keyin bajarilishini taqqoslash asosida ochiladi. O'quvchilar o'zlari bajargan yoki bajarayotgan harakatlarini kuzatadilar, shuningdek, keyin nima qilishlarini muhokama qiladilar. Xuddi shunga o'xshash kuzatishni tabiatda bo'layotgan o'zgarishlar yuzasidan ham o'tkazadilar. Bu mavzu bahorda o'tiladi. SHuning uchun o'quvchilar kuzatish asosida *"Bahor keldi. O'rik, olcha gulladi. Gullar ochilyapti. Endi gilos pishadi. Bahordan so'ng yoz keladi. Yozda bolalar lagerga bormoqchi"* kabi gaplar tuzadilar. Gapdagi fe'llarga so'roq berib, ish-harakatning bajarilish payti, ya'ni ish-harakat bajarilayotganini (*nima qilyapti?* – o'qiyapti, ochilyapti), oldin bajarilganini (*nima qildi?* – o'qidi, keldi, gulladi) va keyin bajarilishi (*nima qilmoqchi?* – yodlamoqchi, bormoqchi) aniqlanadi. Aniq kuzatish asosida yig'ilgan bu leksik materiallar o'qituvchi rahbarligida umumlashtiriladi va xulosa chiqariladi:

1. Fe'llar zamon bilan o'zgaradi. Fe'l uch zamonni bildiradi: hozirgi zamon, o'tgan zamon, kelasi zamon.

2. Hozirgi zamon fe'llari *nima qilyapti?* so'rog'iga javob bo'ladi, hozirning o'zida, ya'ni nutq so'zlanayotgan vaqtda bajarilayotgan harakatni bildiradi.

3. O'tgan zamon fe'li *nima qildi?* so'rog'iga javob bo'ladi, harakatning oldin, ya'ni nutq so'zlanayotgan vaqtdan oldin bajarilganini bildiradi.

4. Kelasi zamon fe'li *nima qilmoqchi?* so'rog'iga javob bo'ladi, harakatning keyin, ya'ni nutq so'zlanayotgan vaqtdan keyin bajarilishini bildiradi. Boshlang'ich sinf o'quvchilari fe'l zamonlarini unga beriladigan so'roqdan bilib oladilar. So'roqda uning leksik ma'nosi ham anglashilib turadi.

Fe'lning zamon shaklini yasash va bilib olish uchun o'quvchilarni so'roqlardan to'g'ri foydalanishga o'rgatish muhim ahamiyatga ega. Bu maqsadga erishish uchun avval jamoaviy ravishda ishlanadi va o'quvchilar e'tibori so'roq bilan fe'l zamonining bog'lanishini aniqlashga qaratiladi. Zamon shaklini hosil qilish uchun fe'lning II shaxs birlik shakli asos qilib olinadi (Boshlang'ich sinflarda fe'lning bosh shakli o'rganilmaydi). Fe'lga so'roq berish bilan fe'l zamoni hosil qilinadi.

Bir fe'ldan uch zamonni hosil qilib, ularni taqqoslash mashqi fe'lning zamon kategoriyasining mohiyatini tushunishga yordam beradi. SHuning uchun "Fe'l" mavzusini o'rganish jarayonida fe'lni zamon qo'shimchasi bilan o'zgartirish mashqi muntazam o'tkazib boriladi.

O'quvchilarni fe'l zamonlarini ongli qo'llashga o'rgatish maqsadida matnlardan foydalaniladi. Bunda fe'l zamonini aniqlash va biror fe'l shaklidan foydalanishni asoslash, shuningdek, fe'l zamonini o'zgartirish, fe'llarni muayyan bir zamonda ishlatib hikoya tuzish topshiriladi.

Dasturga ko'ra, bu sinfda fe'llarda shaxs-son haqida tushuncha beriladi. O'quvchilarda o'zbek tilida 3 shaxs: so'zlovchi (1-shaxs), tinglovchi (2-shaxs), o'zga (3-shaxs) mavjudligi haqidagi dastlabki ko'nikma "Otlarning egalik qo'shimchalari bilan o'zgarishi" va "Kishilik olmoshlari" mavzulari o'rganilayotganda hosil qilingan. "Fe'llarda shaxs-son" mavzusi shu ko'nikmaga asoslangan holda tushuntiriladi.

Suhbat asosida kishilik olmoshlari 3 shaxsni, birlik va ko'plikni bildirishi eslatilgach, o'quvchilarga men olmoshini qatnashtirib gap tuzish topshiriladi. Ular tuzgan gap o'qituvchi rahbarligida tahlil qilinadi (*Men kitobni o'qidim*). O'quvchilar *men* 1-shaxs birlikdagi

kishilik olmoshi ekanini aytadilar; *o'qidim* fe'lini so'z tarkibiga ko'ra tahlil qilib, *o'qi* – asos, *-di* – o'tgan zamon qo'shimchasi, *-m* ham qo'shimcha ekanini aniqlaydilar. O'qituvchi quyidagi mazmunda tushuntiradi: ish-harakat so'zlovchi (1-shaxs), tinglovchi (2-shaxs), o'zga (3-shaxs) tomonidan bajarilishi mumkin; ikkin–chidan, ish-harakat yakka (bir) yoki bir necha shaxs tomonidan bajarilishi ham mumkin. Fe'llarga qo'shib, ish-harakatni bajargan shaxsni va sonni (ko'plik va birlikni) ham bildiradigan qo'shim–chalar bor. Masalan, *o'qidim* fe'lidagi *-m* qo'shimchasi shunday ma'noni bildiradi, u shaxs-son qo'shimchasidir. CHunki *-m* o'qish harakatini bajargan shaxsni (1-shaxsni) va sonini (bir kishi bajarganini) bildiriyapti, ya'ni ham shaxsni, ham sonni ifodalayapti. O'qituvchi (xattaxtaga yozilgan gaplarni ko'rsatib) “Nuqtalar o'rniga gapning mazmuniga mos bo'lgan fe'llarning shaxs-son qo'shimchasini topib qo'yib, gaplarni o'qish” vazifasini beradi. Mashq o'qituvchi rahbarligida birgalikda bajariladi.

Suhbat asosida xulosa chiqariladi: *Fe'llar shaxs-son qo'shimchalarini bilan o'zgaradi. SHaxs-son qo'shimchalarini zamon qo'shimchalaridan keyin qo'shiladi.*

Fe'llarda shaxs-son haqidagi ko'nikmani shakllantirish uchun mazmunga mos shaxs-son qo'shimchalarini qo'yish, berilgan fe'llarni hozirgi, o'tgan, kelasi zamonda shaxs-son qo'shimchasi bilan tushlash, fe'llarni so'z turkumi jihatdan tahlil qilish mashqlaridan foydalaniladi.

Bu sinfda fe'llarning yozilishi haqida ham ko'nikma hosil qilinadi. Mavzuni tushuntirish uchun fe'llar ko'proq bo'lgan matn tanlanib, matnni o'qish, so'roq berib fe'llarni topish va qanday yozilganini aytish topshiriladi. O'quvchilar o'qituvchi rahbarligida vazifani bajaradilar.

Ona tili va o'qish darslarida holat ifadalovchi fe'llar bilan o'quvchilar lug'atini bo'yitish. Biz ajdodlarimiz tomonidan yaratilib, jamiyat taraqqiyoti bilan hamnafas rivojlanib, bo'yib kelayotgan tilimizning vorislarimiz. O'quvchilarni tilning mavjud imkoniyatlaridan nutq jarayonida maqsadga muvofiq foydalana

olishga o'rgatish maktab ona tili ta'limi oldida turgan mas'uliyatli vazifalardan sanaladi.

Boshlang'ich sinf o'quvchilariga ona tili va o'qish darslari berilgan lingvistik ma'lumotlar savollar asosida gapirtiriladi, ko'rgan va kuzatganlari, o'qigan badiiy asarlar matni og'zaki qayta hikoyalatiladi. Rasm asosida gap yoki matn tuzidiriladi. Uzoq yillik kuzatuvlar asosida o'quvchilarning javoblarida, tuzgan gap va matnlarida, qayta hikoyalashdagi nutqida qanday fe'llardan ko'proq foydalanishlari o'rganildi. Ularning nutqida asosan so'zlashuv nutqida ko'p qo'llanadigan *keldi, ketdi, aytdi, so'radi, gapirdi* kabi fe'llarning ishlatilishini aniqlandi. Boshlang'ich sinf o'quvchilarining nutqi his-tuyg'u, munosabat, axloqiy tushunchalarni va holat ifodalaydigan so'zlarga kambag'al ekani, ular nutqiy faoliyatida asosan *qo'rqmoq, xavotirlanmoq, hayajonlanmoq, qizishmoq, yoqmoq* kabi fe'llardan foydalanishlari aniqlandi. SHundan so'ng o'quvchilarning emotsional holat va munosabat ifodalaydigan fe'llardan kam foydalanishlarining sabablari aniqlandi. Buning sabablari sifatida quyidagilarni ko'rsatish mumkin:

1. Ona tili darsliklariga kiritilgan mashq matnlarida emotsional holat ifodalovchi fe'llar kam qo'llangan. Masalan, 1- sinf "Ona tili" darsligida *yayramoq, sevinmoq*; 2- sinf "Ona tili" darsligida *jilmaymoq, xursand bo'lmoq, qiynalmoq, sevindi, sevinishdi, erkalandi, suyuldi, shodlandi* kabi; 3- sinf "Ona tili" darsligida *darg'azab bo'lmoq, ta'sirlanmoq, sevinmoq, istamoq, yayramoq, yotsiramoq, najot istamoq, jonlanmoq, xursand bo'lmoq, xursand bo'lmoq, sog'aymoq* kabi; 4- sinf "Ona tili" darsligida *charchamoq, xursand bo'lmoq, jo'shmoq, zerikmoq, qiynalmoq, so'lg'inlashib, chimirilmoq, kulib qaramoq, nafratlanmoq, hazar qilmoq, yayrab ketmoq, baxramand bo'lmoq, quvonishardi, suyunib ketdi, xafa bo'libdi, hayron qolmoq, faxrlanmoq, zirillamoq, achinib ketishdi, mamnun bo'lmoq, yig'lamoq, og'rinmoq, achinmoq, ezilmoq, qo'rqmoq, xavotirlanmoq, charchamoq, zavqlanmoq* kabi fe'llar qo'llangan.

2. Ona tili darslarida o'qituvchi o'quvchilarga o'rganilayotgan mavzu yuzasidan so'z toptirishda, birikma yoki gaplar tuzdirishda keltirilgan misollardagi fe'llarga e'tibor bermaydi. O'quvchilar kundalik hayotda ishlatadigan *keldi, ketdi, uxladi, o'tirdi, gapirdi* kabi fe'llar bilan cheklanib qolmoqdalar.

3. O'qish darsligiga kiritilgan badiiy matnlar fe'llarning qo'llanishi, fe'llarni ma'no turlari nutqtai nazardan o'rganildi. Ularda emotsional holat ifodalovchi so'zlar uchraydi. O'qituvchi asar bilan tanishtirilgandan so'ng yoki asar tahlili davomida bu fe'llar ustida ishlashi lozim va qayta hikoyalash jarayonida o'quvchilarni bu fe'llarni natqida qo'llashlarini talab qilishi kerak.

O'quvchilarning emotsional holat va munosabat ifodalovchi fe'llardan kam foydalanishlarini, fe'llarning ko'pi asaron ko'p ma'noli bo'lishini hisobga olib, ona tili, husnixat va o'qish darslarida ularning nutqini emotsional holat va munosabat ifodalovchi fe'llar bilan bo'yitishni maqsad qilib oldik. O'quvsilar nutqini fe'llar bilan bo'yitish ustida ishlash ularning nutqiy fikrlash qobiliyatlarini va tilga sezgirligini rivojlantirishga katta imkoniyatlar yaratadi. O'quvchilarning nutqiy faoliyatida emotsional holat ifodalovchi fe'llardan foydalanishga o'rgatishni osonlashtirish uchun bunday fe'llar quyidagi guruhlariga ajratiladi:

1.Yomon ruhiy holatni ifodalovchi fe'llar: *sog'inmoq, qumsamoq, ichikmoq, qayg'urmoq, qiynalmoq, toliqmoq, azoblanmoq, afsuslanmoq, siqilmoq, ranjimoq, alam qilmoq, ozor chekmoq, alam chekmoq, tashvishlanmoq, ozor bermoq* kabi.

2.Yaxshi ruhiy holatni ifodalovchi fe'llar: *shodlanmoq, sevinmoq, quvonmoq, tantana qilmoq, g'alaba qilmoq* kabi.

3. Hayajonli holatni ifodalovchi fe'llar: *to'lqinlanmoq, hayajonlanmoq, hayajonga solmoq, bezovtalanmoq, urintirmoq, ovara qilmoq, ranjitmoq, tashvishlanmoq, xavotirlanmoq, havotirga solmoq, hayron qoldirmoq, hayratlanmoq, to'lqinlanmoq, hovliqtirmoq, achchiqlantirmoq, achchiqlanmoq.*

4. Ishonchli, dadil holatni ifodalovchi fe'llar: *dadillanmoq, jonlantirmoq, jonlanmoq, qizimoq, g'ayratlantirmoq, ruhlantirmoq,*

ovutmoq, tinchlantirmoq, ovunmoq, tinchlanmoq, tinchitmoq, hotirjam bo'lmoq, juo'at qilmoq kabi.

5. O'ziga ishonchsizlik holatini ifodalovchi fe'llar: *qo'rqmoq, xadiksiramoq, cho'chimoq, hurkmoq, nomus qilmoq, hijolat tortmoq*.

6. Hayron qolish, ajablanish holatini ifodalovchi fe'llar: *ajablanmoq, hayron bo'lmoq, hayratda qoldirmoq*.

7. Ijoiy munosabatni ifodalovchi fe'llar: *sevmoq, hurmat qilmoq, zavqlanmoq, maftun bo'lmoq, qoyil qolmoq, shodlanmoq, zavq bilan qaramoq, ulug'lamoq, izzatlamoq, hurmatlamoq, erkalamoq, suymoq, silamoq, mehribonlik qilmoq*.

8. Salbiy munosabat bildiruvchi fe'llar: *nafratlanmoq, yomon ko'rmq, achchiqlanmoq, jahli chiqmoq, g'azablanmoq, bo'g'ilmoq, achchig'ini keltirmoq, achchiqlantirmoq, g'azablantirmoq, qahrlanmoq*.

9. O'zgalarning kechinmalarini his qilish holatini ifodalovchi fe'llar: *istamoq, xohlamoq, ayamoq, achinmoq, tilamoq, rahm qilmoq, yoqlamoq, maoqullamoq, hamdard bo'lmoq*.

Yuqoridagi fe'llar guruhi jadvalga solinib sinfga ilib qo'yiladi. Bu fe'llarni o'quvchilar nutqiga kiritish uchun 4-sinfda husnixat darslarida yozilishi rejalashtirilgan harflar bilan bog'liq holda holat bildiruvchi fe'llar yuzasidan quyidagicha topshiriqlar ishlab chiqiladi:

1. Kichik *n, m, r* harflarini daftaringizga husnixat bilan yozing.

2. Bu harflar qaysi tovushlarni ifodalaydi?

3. Fe'llar jadvalidan shu harflar ishtirok etgan so'zlarni topib yozing. O'quvchilar *ranjitmoq, ranjimoq, achinmoq, hayron qoldirmoq, mamnun bo'lmoq, quvonmoq* kabi fe'llarni yozib oldilar.

4. Bu fe'llar qanday holatni bildiriyapti? (O'quvchilar jadvalga qarab aytadilar.)

5. Siz o'qigan qaysi asar qahramonida shunday holat bo'lgan? O'quvchilar Normurod Norqobilovning "Xarita" asarida Samad va Rasul bo'lgan. Rasul Samadni ranjitadi. Keyin o'zi uni hayron qoldirmoqchi bo'ladi. Xaritani chizgach quvonadi.

6. *Ranjidi* va *ranjitdi* fe'llarining ma'nosidagi farqni ayting. (Ranjidi – bir odam boshqa odamdan ranjiydi, xafa bo'ladi. Ranjitdi – bir odam boshqa odamni xafa qiladi, ranjitadi.)

-Odamlar qaysi holatlarda boshqalardan ranjiydi? (....)

-*Havotirlanmoq, mamnun bo'lmoq, achinmoq, quvonmoq* fe'llari qaysi asardagi qahramonlarning holatini ifodalaydi?

-"SHoira" hikoyasidagi SHoira va uning onasini ta'riflashda ishlatish mumkin. SHoirda o'rtog'iga achinadi. Unga uy ishlarida yordamlashadi. Onasi ishdan kelsa, SHoira uyda yo'q bo'ladi. Onasi xavotirlanadi. Shoiraning o'rtog'iga yordamlashganini ko'rib quvonadi, qizidan mamnun bo'ladi.

Q harfi yozilishi rejalashtirilgan husnixat darsida quyidagi kabi ish turidan foydalaniladi. O'quvchilarga *qiynamoq* va *qiynalmoq* fe'llari yozilgan kartochka ko'rsatiladi va quyidagi topshiriqlar beriladi:

1. Bu so'zlar fe'llarning qaysi guruhiga kiradi? (Yomon holatni bildiruvchi fe'llar)

2. Bu ikki fe'lning ma'nosidagi farqni izohli lug'atdan topib ayting?

-*Qiynamoq* – birovga ozor bermoq .

-*Qiynalmoq* – birovga ozor bergach, o'zining ezilishi.

3. *Qiynamoq* fe'liga jadvaldan ma'nodosh fe'l topib ayting. (*Ozor bermoq, azob bermoq, zoriqtirmoq.*)

4. *Qiynalmoq* fe'liga jadvaldan ma'nodosh fe'l topib ayting. (*Ezilmoq, qiyinchilik sezmoq, zoriqmoq, azob tortmoq.*)

5. SHu fe'llarga qarama-qarshi ma'noli fe'llarni toping. (...)

Husnixat darslarida bunday mashq turlari muntazam uyushtirib boriladi. Natijada o'quvchilar nutqiy faoliyati holat bildiruvchi fe'llar bilan bo'yishidan tashqari, ona tili darslarida o'rgangan ma'lumotlarini eslaydi. O'qish darslarida o'qigan asari qahramonlari haqida mustaqil fikr ifodalashni, ularga munosabat bildirishni o'rganadilar va bog'lanishli nutqi o'sadi.

3-4- sinf ona tili darslarida holat bildiruvchi fe'llar ustida quyidagicha mashqlar uyushtiriladi:

1. Fe'llar ichidan ijobiy munosabatni bildiruvchi fe'llarni topib yozing. Bu topshiriq saylanma diktant shaklida qayta bajartirilib, o'quvchilar tushunchasi nazorat qilinadi.

2. SHu fe'llar ishtirokida kichik hikoyacha tuzing. O'quvchilar hikoyasidan namuna: *Diloromning o'zidan kattalarni, o'rtoqlarini hurmat qiladi. Ulardan yordamini ayamaydi. Do'stlariga bergan yordamidan o'zi xursand bo'ladi.*

Dilorom o'zini hurmat qilmaganlardan ranjiydi.

Holat bildiruvchi fe'llar ustida ishlashda kartochkalardan keng foydalaniladi. Kartochkalarda quyidagicha topshiriqlar beriladi:

1 - kartochka

Fe'llarni o'qing. Undagi fe'llar nima uchun guruhlariga ajratilgan?
Sevinmoq, quvonmoq.

Sog'inmoq, , qumsamoq, ichikmoq.

Xavotirlanmoq, bezovtalanmoq, tashvishlanmoq.

2- kartochka

Tashvishlanmoq fe'lga jadvaldan ma'nodosh fe'l topib yozing.
(*Xavotirlanmoq, bezovtalanmoq, tashvishlanmoq.*)

3 - kartochka

Tinchlanmoq, tinchlantirmoq fe'llari qaysi guruhga kiradi? Bu fe'llar nimasi bilan farq qiladi? (Ishonchli holat ma'nosini bildiradi. Bu fe'llar ma'nolariga ko'ra farqlanadi. *Tinchlanmoq* – "hayajonini, achchig'ini bosib olgan" ma'nosini, *tinchlantirmoq* – "hayajonga tushgan odam holatini bartaraf etmoq, tinch holatga keltirmoq" ma'nosini bildiradi.)

O'qish darslarida ham holat bildiruvchi fe'llar ustida ishlash orqali o'quvchilar lug'at boyligi oshirib boriladi. Ma'lumki, boshlang'ich sinf o'quvchilari asar voqealarga o'z shaxsiy munosabatini, o'qiganlarida olgan taassurotlarini, asar qahramonlari xususidagi fikrlarini ifodalab berishga qiynaladilar. Bunga o'rgatishda va o'quvchilar nutqini emotsional fe'llar bilan bo'yitish maqsadida asar tahlilida quyidagi topshiriqlar beriladi.

Masalan, Sunnatilla Anorboevning “Qoʻrqoq” hikoyasi oʻqib-oʻrganilayotganda quyidagi savol-topshiriqlar ustida ishlanadi:

-Hikoyaning boshida berilgan voqealarni oʻqing. Bahromda qanday holatlar yuz berdi? (*Oʻrtoqlariga yurgin deb yalindi; koʻzini moʻltillatib yotaverdi; ularning ketidan ura qochardi.*)

-Bahromda oʻrtoqlarining taʼnalaridan soʻng qanday holat yuz berdi? SHu oʻrinni asardan topib oʻqing va soʻzlab bering.

-Jumanazarda qanday holat yuz berdi? (*achindi, rahmi keldi.*)

-Hikoyadagi voqealar Bilan tanishganingizda sizda qanday hissiyotlar paydo boʻldi? (Bahromga achindim. Oʻrtoqlaridan ranjiddim, Bahromga havasim keldi, xursand boʻldim, Bahromdek boʻlishga intildim.....)

- “Qoʻrqoq” hikoyasida yozuvchi holat bildiruvchi qaysi feʼllardan foydalangan? (.....)

Uyga vazifa oʻquvchi uchun mustaqil ish. Uning qaydaraja olgan bilimlarini amalga tatbiq eta olishi uyda bajarib kelgan vazifasida koʻrinadi. SHuning uchun oʻkish darslarida uyga “Laqma it” asaridan itning holatini ifodalovchi feʼllarni topib yozing (sovqotadi, yolvoradi, tumshayib yurar, yalinar). “Laqma it” asari oʻrganilayotganda, “Asardagi qaysi qahramon hamma hayvonlarni bezovta qildi? savoli beriladi (it) va *bezovta qildi* feʼlining maʼnosi soʻraladi. Oʻquvchilar qayta hikoyalashda shu kabi feʼllardan foydalanishlari taʼkidlanadi. “Tushovli toy” hikoyasidan tushovlangan toyning holatini ifodalovchi feʼllarni topib yozing. Oʻquvchi feʼllarni topish uchun asarni qayta-qayta oʻqiydi va feʼllarni – harakat-holat bildiruvchi soʻzlarni boshqa soʻz turkumlaridan farqlab oladi, yaʼni grammatik tushunchalarni ham mustahkamlab boradi.

“Eʼzoz” hikoyasi yuzasidan quyidagicha topshiriq beriladi:- Hikoyadan holat ifodalovchi feʼllarni topib, ularning maʼnosini “Izohli lugʻat”dan aniqlang. Ularni lugʻat daftaringizga yozing. (*qaygʻuradilar, oʻylanadilar.*)

Yuqoridagi kabi mashqlardan soʻng oʻquvchilarning lugʻat boyligini aniqlash maqsadida insho yozdirladi. Kuzatishlarimiz shuni

ko'rsatdiki, holat bildiruvchi so'zlar yuzasidan mashqlar o'tkazilmagan vaqtda o'quvchilar yozma ishida atigi 7tagina holat bildiruvchi fe'llar ishtirok etgan bo'lsa, maxsus shug'ullanishlardan so'ng 10dan ortiq holat bildiruvchi so'zlardan foydalandilar. Fe'llarning ma'nodoshlarini qo'llab nozik hissiyotlarini ham ifodalashga harakat qildilar.

Boshlang'ich sinf o'quvchilari lug'atini fe'llar bilan bo'yitish va nutqini o'stirish uchun fe'llarning ma'nosini o'z so'zlari bilan izohlash, undan nutqda foydalanishga ehtiyoj sezadigan vaziyatni yuzaga keltirish, fe'lning to'g'ri talaffuzi va imlosini o'zlashtirishlari uchun turli shakl va mazmundagi mashqlar bajartirish yaxshi natijalar beradi.

Holat bildiruvchi fe'llar ustida ishlash o'quvchilarni axloqiy jihatdan tarbiyalashga, nutq madaniyatining shakllanishiga katta yordam beradi.

Kishilik olmoshlarini o'rganish metodikasi

Boshlang'ich ta'limda faqat kishilik olmoshlari o'rganiladi. 4-sinfda kishilik olmoshlari haqidagi dastlabki umumiy tushuncha beriladi; ularning kelishik qo'shimchalari bilan turlanishi va imlosi o'rgatiladi.

Kishilik olmoshlari bilan o'quvchilarni tanishtirishda predmetni nomlamasligi, ular faqat ko'rsatish uchun xizmat qilishi bilan tanishtiriladi. Boshlang'ich sinfda kishilik olmoshlarining ot bilan almashinib qo'llanishiga alohida to'xtab o'tilmaydi. Chunki *men, sen* olmoshlari hech qachon ot bilan almashinib qo'llanmaydi: "*Men o'qiyapman, sen o'qiyapsan*" deyish mumkin, lekin "*Salima chiqyapman, Salima o'qiyapsan, qiz tikiyapman*" tarzida qo'llanmaydi. Lekin III shaxs kishilik olmoshi ot bilan almashinib qo'llanadi: "*Qiz tikiyapti – u tikiyapti*". O'qituvchi kishilik olmoshlari bilan tanish-tirayotganda shunga diqqatni qaratish lozim. Kishilik olmoshi haqidagi dastlabki ma'lumot badiiy asardan keltirilgan og'zaki nutqqa doir misollarni kuzatish va tahlil qilish orqali beriladi.

Kishilik olmoshlarini o'rgatish jarayonida o'quvchilarda quyidagi bilim va ko'nikmalar hosil qilinadi:

– *men, sen, u, biz, siz, ular* kishilik olmoshlari, ular *kim?* so'rog'iga javob bo'ladi;

– kishilik olmoshlari so'z turkumi;

– kishilik olmoshlari 3 ta shaxsni birlik va ko'plikda ifodalaydi;

– ular kelishiklar bilan turlanadi; *-ni, -ning* qo'shimchalari *men, sen* olmoshlariga qo'shilganda asosdagi **n** tushib qoladi; **u** olmoshiga *-ga, -da, -dan* qo'shimchalari qo'shilsa, bir **n** tovushi orttiriladi kabi bilimlar beriladi;

– olmoshlarni nutqda to'g'ri va o'rinli qo'llash, ularni kelishikli holatda to'g'ri yozish, so'roqlar yordamida aniqlash va farqlash ko'nikmalari hosil qilinadi.

Olmosh so'z turkumi *suhbat, yarim izlanishli muammoli metod, induktiv* metodlarda tushuntiriladi. Bu metodlarning qaysi birida tushuntirilsa, shunga mos usul va ish turlari tanlanadi.

O'quvchilar olmoshlarning kelishik bilan qo'llanishini o'rganmagani uchun dastlabki tanishtirishda bosh kelishikdagi olmoshlar qatnashgan gap tanlanadi.

Kishilik olmoshlarini o'rgatish uchun quyidagi misollar asosida suhbat o'tkazish mumkin:

Men o'rtoqlarim bilan suhbatlashdim.

Sen kelsang, men shu yerdaman, deb qo'y...

U kela qolsa, gaplarimni aytsam!

Birinchi gap o'qitiladi.

– Bu gap kimga tegishli? (*Yayraga*)

– Kim suhbatlashdi? (*Yayra*)

– *Men* so'zi o'rniga "*Yayra*" so'zini qo'yib aytish mumkinmi? (Yo'q. Bolalar qo'yib o'qib ko'radi va ishonch hosil qiladi). Harakatni kim bajaryapti? (*Men*). *Men* so'zi qaysi so'roqqa javob bo'ladi? (*Kim?*) U gapda qaysi bo'lak vazifasida kelyapti? (*Ega*).

Ikkinchi gap o'qitiladi.

– Bu gapni kim aytyapti? (*Yayra*). U kimga murojaat qilyapti? (*O'rtog'iga*). Qaysi so'z o'rtog'i so'zini bildiriyapti? (*Sen*) *Sen* so'zi

qachon qo'llanar ekan? (*Biror kishiga murojaat qilganda qo'llanadi*). Sen qaysi so'roqqa javob bo'ladi? (*Kim?*) U qaysi gap bo'lagi vazifasida kelyapti? (*Ega*)

Uchinchi gap yuzasidan taxminan quyidagicha savollar beriladi:

– *Bu gap kimga tegishli?* (BolagA.

– *Uning nomi aytilyaptimi?* (Yo'q)

– *Bola so'zi o'rnida qaysi so'z kelyapti?* (U)

– *Bu so'z qachon qo'llanar ekan?* (Fikr biror shaxs haqida (kim haqidA.borsa qo'llanadi. Bu gapda shaxs nomi qo'llanmayapti, uni ko'rsatuvchi so'z qo'llanayapti).

SHundan so'ng suhbat quyidagicha umumlashtiriladi:

– *Narsa yoki shaxsni nomlamay, uni ko'rsatayotgan so'zlarni sanang* (men, sen, u).

– Ular qanday so'roqqa javob bo'lyapti? (Kim?)

– Ular qaysi gap bo'lagi vazifasida kelyapti? (Ega)

O'quvchilar javobiga aniqlik kiritiladi:

– Men, sen, u – so'z turkumi. Bu so'z turkumining nomi **olmosh** deb yuritiladi. Men, sen, u – kishilik olmoshlari. **Men** I shaxsni, **sen** II shaxsni, **u** III shaxsni ko'rsatadi. SHundan so'ng **biz, siz, ular** olmoshlari yuzasidan suhbat o'tkaziladi. Kishilik olmoshlarining birlik va ko'pligi taqqoslash orqali tushuntiriladi va qaysi paytda **men, sen, u**, qaysi paytda **biz, siz, ular** qo'llanilishi ustida ishlanadi. Egaliq qo'shimchalari ifodalaydigan 3 ta shaxs: so'zlovchi (*men*), tinglovchi (*sen*), o'zga (*u*) eslatiladi va ular kishilik olmoshlari bilan bog'lanadi. Olmoshning gapda asosan ega vazifasida kelishi aytiladi.

Kishilik olmoshlarining ko'pligini tushuntirishda "Biz Vatan haqida ko'p maqollar bilamiz. Siz ham shunday maqollardan bilasizmi? tarzidagi gaplardan foydalanish mumkin. O'quvchilar–ning kishilik olmoshlari yuzasidan olgan tushunchalari bir necha dars davomida mustahkamlanadi. Bunda kishilik olmoshlariga so'roq berish, qaysi so'roqlarga javob bo'layotganini aniqlash, matndan kishilik olmoshlarini topish, ularni o'zi bog'langan so'z bilan ko'chirish, kishilik olmoshlari ishtirokida gap tuzish, ularning gapda qanday

bo'lak bo'lib kelayotganini aniqlash, kishilik olmoshlarining shaxs-onini aytish, berilgan fe'llarga mos kishilik olmoshlarini tanlash va gap tuzish (Onamga yordam berdim. Onangga yordam berdingmi? Onasiga yordam berdimi?) kabi topshiriqli mashqlar bajariladi. Ayrim matnlar shaxsini o'zgartirib ijodiy qayta hikoya qildiriladi.

Kishilik olmoshlarining kelishiklar bilan turlanishini o'tish. Kishilik olmoshlarining kelishiklar bilan turlanishini o'tishdan oldin shu mavzuni o'quvchilar ongli o'zlashtirishlari uchun xattaxtaga kelishiklarga doir jadval osib qo'yiladi. Suhbat metodidan foydalanib shu jadval asosida kelishiklar haqidagi o'quvchilar olgan bilimlar takrorlanadi va ularning yangi mavzuni o'rganishlariga zamin tayyorlanadi:

– *Nechta kelishik bor? Ularning nomini, qo'shimchasi va so'rog'ini ayting.*

– *Kelishiklar qaysi so'z turkumiga qo'shiladi?*

– *Kelishik qo'shimchalari qanday vazifa bajaradi? Misollar bilan tushuntiring.*

O'quvchilar aytgan bitta gap xattaxtaga yozdiriladi va tahlil qilinadi. Masalan: *Bilim davlatdan qimmat. (Maqol)*

Davlatdan - ot, chiqish kelishigi qo'shimchasini olgan, **-dan** qo'shimchasi otni qimmat so'ziga bog'lagan. O'quvchilar javobi umumlashdiriladi.

SHundan so'ng oldindan xattaxtaga yozib qo'yilgan darslikdagi mashq ustida ishlanadi:

– O'qing. Tagiga chizilgan so'z qaysi turkumga kiradi? SHu so'z qaysi shaxsni bildiradi? Bizni olmoshi qaysi qo'shimcha bilan qo'llangan? Bu qo'shimcha biz olmoshini qaysi so'zga bog'lagan? Ularni birlikda yozing: *Bizni olib bordilar.* Kelishik qo'shimchasini va bog'lanishini tegishli belgilang. Kelishik nomini qisqartirib tepasiga yozing.

– Ikkinchi gapni o'qing. Olmoshning qaysi kelishik qo'shimchasini olganini ayting. Qaratqich kelishigi otni qaysi so'zga bog'lagan? Ularni birikma tarzida yozing: *Bizning ko'z o'ngimizda.* Qo'shimchani va so'zlarning bog'lanishini belgilang.

Qolgan gaplar ustida ham shu taxlitda ishlanadi. Xattaxtaning bir tomonida quyidagi birikmalar yuzaga keladi:

Bizni olib bordilar.

Bizning ko'z o'ngimizda.

Bizga gapirib berdi va boshq.

O'quvchilar javobi yana suhbat yo'li bilan umumlashtiriladi:

– Kishilik olmoshlari qaysi qo'shimchalarni oladi?

– Qaysi kelishik qo'shimchalari olmoshga qo'shib keladi?

– Bu qo'shimchalar olmoshlarni qaysi so'zlarga bog'laydi? (boshqa so'zlarga)

– Kelishik qo'shimchasini olgan *bizning, bizni, bizga, bizda, bizdan* kabilar qaysi so'roqlarga javob bo'lyapti? Ular gapda qaysi bo'lak bo'ladi? (2-darajali bo'lak)

– Biz olmoshiga so'roq bering, u qaysi kelishikda? Gapda qaysi bo'lak bo'lib kelyapti? (EgA.

O'quvchilar javobi aniqlashtiriladi va umumlashtiriladi:

– *Kishilik olmoshlari ham kelishik qo'shimchalarini oladi. Kelishik qo'shimchalarini olganda olmoshlar turlanadi. Tushum, qaratqich, jo'nalish, o'rin-payt, chiqish kelishigidagi olmoshlar gapda 2-darajali bo'lak bo'lib keladi. Bosh kelishikda esa **ega** vazifasini bajaradi: Biz mehnatni sevamiz.*

Kishilik olmoshlarining kelishiklar bilan turlanishi haqidagi tushuncha mashqlar yordamida mustahkamlanadi. Bunda kishilik olmoshlarining qaysi kelishikda ekanligi aniqlash, ularni o'zi bog'langan so'z bilan birikma tarzida ko'chirish, shaxs-sonini topish, chiziqchalar o'rniga topshiriqqa mos olmoshlarni qo'yish, ot o'rnida qo'llangan olmoshlarni aniqlash, ijodiy matnlar tuzish kabi topshiriqli mashqlar bajartiriladi.

Keyingi darslarda o'quvchilarning kishilik olmoshlarining kelishiklar bilan turlanishi paytidagi imlosini o'zlashtirishlariga, ijodiy yozma ishlar uyushtirishga va ularda kishilik olmoshlaridan to'g'ri foydalanib, nutqda uslubiy jihatdan to'g'ri qo'llashlariga, shuningdek, nutqda kishilik olmoshlaridan o'rinsiz va tinimsiz foydalanishlarini bartaraf etishga ahamiyat qaratiladi. Kishilik

olmoshlarini o'ransiz ko'p ishlatishlarini bartaraf etish uchun o'quvchilarning ijodiy yozma ishlari: bayon va insholari o'qib berilib, tahlil qilinadi.

O'quvchilar nutqida kishilik olmoshlarini *man, san* tarzida sheva ta'siriga berilib talaffuz qilish holatlari uchraydi. Kishilik olmoshlariga ajratilgan darslarning yana bir vazifasi shu kabi kamchiliklarni ham yo'qotishdir.

O'quvchilarni kishilik olmoshlaridan nutqda to'g'ri foydalanishga o'rgatish nutqiy g'alizlikni, talaffuzdagi yoqimsizlikni bartaraf etadi.

Savol va topshiriqlar

1. Boshlang'ich sinflarda qanday so'z turkumlari o'rganiladi? Ularni o'rganishdagi izchillikni tushuntiring.

2. O'quvchilarga otni tushuntirishda qanday usullardan foydalanasiz? Otga oid bironta dars ishlanmasini yozing.

3. Boshlang'ich sinfda sifat so'z turkumi yuzasidan o'quvchilarga qanday bilimlar beriladi va ular qanday izchillikda shakllantiriladi?

4. Sifatni o'rganish jarayonida o'quvchilarda qanday imloviy bilimlar hosil qilinadi?

5. Sifatni o'rganish jarayonida o'quvchilar nutqini o'stirish yuzasidan qanday mashqlar o'tkazasiz?

6. Son ishtirok etgan maqol, ertak, dostonlardan bolalarga mosini to'plang. Ular asosida tarqatma material tayyorlang.

7. Son mavzusini o'rganishda qanday ko'rgazma materialdan foydalanish mumkin? Ulardan darsda foydalanish o'rnini va maqsadga muvofiqligini tushuntiring.

8. Sonni o'tish bo'yicha bir soatlik namunalı dars ishlanmasini tayyorlang.

9. Boshlang'ich sinflarda "Fe'l"ni o'rganish maqsadini ayting.

10. 1-, 2-, 3-sinflarda "Fe'l" yuzasidan nimalar o'rganiladi? 4-sinfda-chi?

11. Kishilik olmoshlarini tushuntirishning eng qulay usuli haqida gapiring.

12. Olmoshlarning kelishiklar bilan turlanishi qay tarzda o'rgatiladi?

13. Kishilik olmoshlarining imlosi va talaffuzi ustida ishlash usullarini ayting.

14. Kishilik olmoshlarini o'rgatish yuzasidan mashqlar tizimini ishlab chiqing.

BILIMLARNI TEKSHIRISH UCHUN TEST TOPSHIRIQLARI

1. So'z turkumlarini o'rganishdagi metodlar to'g'ri ko'rsatilgan qatorni aniqlang.

A. O'quvchilarning og'zaki va yozma nutqini o'stirish, lug'atini yangi ot, sifat, son, fe'llar bilan bo'yitish, so'zlardan to'g'ri foydalanish malakasini o'stirish, til dalillarini kuzatish, savol-javob.

B. Ot, sifat, son, fe'l haqida tushuncha berish, bu so'z turkumlariga oid so'zlarni to'g'ri talaffuz qilish va yoza olish, suhbat, darslik bilan ishlash.

C. So'z turkumlari: ot, sifat, son, fe'l, ravish haqida tushuncha berish, bu so'z turkumlariga oid so'zlardan nutqda to'g'ri foydalana olish, ko'rgazmadan foydalanish.

D. Evristik metod, yarim izlanishli muammoli metod, tarmoqlash metodi, mustaqil ish metodi, induktiv va deduktik metodlar.

2. Otni o'rganishga tayyorlov bosqichi qaysi davrga to'g'ri keladi?

A. 3-sinf davriga.

B. 2-sinf davriga.

C. savod o'rgatish davriga.

D. A, B, C.

3. Sifatni o'rganishning 4-bosqichi qaysi davrga to'g'ri keladi va uning vazifalari nimalardan iborat?

A. Sifatni o'rganishning 4-bosqichi 3-sinfga to'g'ri keladi. Sifat darajalari, ko'm-ko'k, sap-sariq sifatlarining imlosi o'rgatiladi.

B. Sifatni o'rganishning 4-bosqichi 4-sinfga to'g'ri keladi. Sifat haqidagi bilimlarni takomillashtiriladi, ozaytirma va kuchaytirma sifatlar haqida ma'lumot beriladi, juft sifatlarning imlosi o'rgatiladi.

C. Sifatni o'rganish hozirgi kunda bosqichlarga bo'linmaydi.

D. 4-bosqich 4-sinfga to'g'ri keladi, bu bosqichda sifatlarning ma'no turlari o'rganiladi, sifat yasovchi qo'shimchalar bilan tanishtiriladi.

4. Sonni o'rganishning 1-bosqichi qaysi vaqtga to'g'ri keladi va unda son qanday o'rgatiladi?

A. 1-sinfning 2-yarim yilligiga to'g'ri keladi, elementar nazariy tushuncha beriladi.

B. Savod o'rgatish va 1-sinfning 2-yarim yilligiga to'g'ri keladi, amaliy o'rganiladi.

C. Savod o'rgatish jarayoniga to'g'ri keladi, nazariy tushunchalarsiz amaliy o'rganiladi.

D. 1-bosqich savod o'rgatishning tayyorlov bosqichiga to'g'ri keladi, amaliy o'rganiladi.

5. Boshlang'ich sinflarda son necha yo'nalishda o'rganiladi?

A. 3 yo'nalishda: A. talaffuzi va ma'nosi; b) grammatik shakllari va vazifasi; v) imlosi.

B. 2 yo'nalishda: A. morfologik belgilari; b) sintaktik belgilari.

C. 4 yo'nalishda: A. ma'nosi; b) morfologik shakllari; v) sintaktik vazifasi; g) uslubiy qo'llanilishi.

D. 5 yo'nalishda A. ma'nosi; b) morfologik shakllari; v) imlosi; g) sintaktik vazifasi; d) nutq jarayonida qo'llanilishi.

6. O'quvchilar son haqida tushunchaga ega bo'lmagan vaqtda qaysi metoddan foydalaniladi? Son haqida tushunchaga ega bo'lganda-chi?

A. Son haqida tushunchaga ega bo'lmasa, sintez metodidan, son haqida tushunchaga ega bo'lsa, to'liq izlanishli metodidan foydalaniladi.

B. Har qanday holatda ham suhbat metodidan foydalaniladi.

C. Son haqida tushunchaga ega bo'lmasa, induktiv va analiz metodidan, son haqida tushunchaga ega bo'lsa, suhbat, yarim izlanishli metoddan foydalaniladi.

D. Son haqida tushuncha berish biror metod bilan bog'liq emas.

7. Fe'lning shaxs-son qo'shimchalari bilan tuslanishi haqidagi tushunchani berish, nutqda fe'ldan ongli foydalanish malakasini rivojlantirish, zamon qo'shimchalarining talaffuzi va yozilishi haqidagi ko'nikmani hosil qilish va qo'shma fe'llar va ularning doim alohida yozilishi haqidagi tushunchani berish qaysi sinfda o'rganiladi?

A.1-sinfda. B. 2-sinfda. C. 3-sinfda. D. 4-sinfda.

8. Kishilik olmoshlarining qaysi xususiyati boshlang'ich sinflarda o'rgatilmaydi?

A.Kishilik olmoshlarining kelishiklar bilan turlanganda so'z o'zagida yuz beradigan o'zgarishlar.

B. Kishilik olmoshlarining ot bilan almashinib qo'llanishi, kishilik olmoshining shaxs, ba'zan narsani bildirishi.

C. Kishilik olmoshlarining ko'plik qo'shimchalari bilan qo'llanishi

.

D. A va C.

BOSHLANG'ICH SINFLARDA SINTAKSIS TUSHUNCHALAR USTIDA ISHLASH METODIKASI

Gap ustida ishlash. Boshlang'ich sinflarda ona tili darslarining muhim vazifalaridan biri o'quvchilarning fikr ifodalashda gapdan ongli foydalanish ko'nikmasini shakllantirish hisoblanadi.

Morfologiya va leksika, fonetika va orfografiya sintaksis asosida o'zlashtirilgani uchun tilni o'rganishda gap ustida ishlash markaziy o'rin egallaydi. Gap nutqning asosiy birligi bo'lib, boshlang'ich sinf o'quvchilari ot, sifat, son, olmosh, fe'l va ularning muhim kategoriyalarining tilimizdagi rolini gap asosida bilib oladilar. O'quvchilar ona tili leksikasini ham gap negizida egallaydilar. So'zning leksik ma'nosi va uning qo'llanish xususiyatlari so'z birikmasi yoki gapda ma'lum bo'ladi. So'z gapda bir ma'noli bo'ladi (gapdan tashqari bir necha ma'no ifodalash mumkin).

Boshlang'ich sinfda gap yuzasidan o'quvchilarga quyidagi bilimlar hosil qilinadi:

1. Gap haqidagi grammatik tushuncha shakllantiradi (til birligi bo'lgan gapning muhim belgilari: fikr ifodalashi, kishilar o'zaro gap orqali muloqotga kirishishi).

2. Gap qurilishi haqida tushuncha beriladi (gapda so'zlarning bog'lanishi, gapning grammatik asosini, bosh bo'laklar: ega va kesim; ikkinchi darajali bo'laklar).

3. Gapning maqsadga ko'ra turlari (darak gap, so'roq gap, buyruq gap, his-hayajon gap)

O'quvchilarda quyidagi ko'nikma va malakalar shakllantiriladi:

1. Gapni boshqa til birliklarida farqlash (matndan, so'zdan, birikma va iboralardan).

2. Gapni tugallangan ohang bilan o'qish va gap oxirida ovozni pasaytirish, gap oxiridagi tinish belgisiga mos ohang tanlab o'qish.

3. Nutqda gapning maqsadga ko'ra turlarini farqlash va ulardan nutqda foydalanish.

4. Gap bo'laklarini aniqlashda bosh so'zdan ergash so'zga so'roq berish va so'z birikmalariga ajratish (atamalarsiz).

5. Gapning grammatik asosi - ega va kesim ekani, ikkinchi darajali bo'liklar gapning mazmunini to'liq ifodalashga xizmat qilishini bilish, ulardan foydalanish.

6. Gapning kim yoki nima haqida aytilganini bildirgan so'zni so'roqlar yordamida aniqlash, ega va kesimni farqlash.

7. Gapni uyushiq bo'laklar qo'shib kengaytirish, ularning qaysi gap bo'lagi ekanini aniqlay olish, uyushiq bo'laklar orasida tinish belgisini qo'llash.

8. Undalmalarni qo'llab gap tuzish va fikrning kimlarga qarata aytiganini izohlay olish, undalmali gaplarda tinish belgisini qo'llash.

9. Gapda so'zlarni aniq qo'llash ko'nikmasini o'stirish.

10. Yozma nutqda gapni to'g'ri shakllantirish (bosh harf bilan boshlash, tegishli tinish belgilarini qo'yish, so'zlarni alohida yozish).

11. Matnni gaplarga ajrata olish.

Gapning bu xususiyatlarini bilmasdan turib, so'zlardan gap tuzib bo'lmaydi. Agar o'quvchilar gapning bosh bo'laklarini ajrata olmasalar, gap nutqning yaxlit birligi ekanini bilmaydilar. Ega va kesim gapning qurilishi va mazmunining asosini tashkil etadi.

Gapni o'rganish va nutqda undan foydalanish ko'nikmasini shakllantirish o'quvchilarning aniq bilimlarini doimiy kengaytirib, bo'yitib borishga asoslanadi. O'quvchi qanday yangilikni bilsa, unda bu yangilik haqida xabar berish ehtiyoji tug'iladi. U o'z fikrini ifodalash uchun qulayroq shakl qidiradi. Demak, aloqa qilish talabidan gapni mukammalroq egallash zaruriyati kelib chiqadi.

Gapni o'rganish bosqichlari. Boshlang'ich sinflarda sintaksis yuzasidan beriladigan bilimlar *amaliy o'rganiladigan* va *nazariy o'rganiladigan* bilimlarga bo'linadi. Sintaksisga oid bilimlarni amaliy o'rganish savod o'rgatish davridayoq boshlanadi va bu gapni amaliy o'rganish bosqichi sanaladi. 1-va 4-sinflarda gap elementar nazariy o'rganila boshlaydi. Bu sinflarda *"Gap"*, *"Darak gap"*, *"So'roq gap"*, *"Buyruq gap"*, *"His-hayajon gap"*, *"Gap bo'laklari"*, *"Gapning uyushiq bo'laklari"*, *"Undalmali gaplar"* mavzulari nazariy o'rganiladi.

Gapni o'rganish izchilligi. "Gap" mavzusi barcha sinflarda o'rganiladi. Gapning belgilari haqidagi bilimlar muayyan izchillikda sinflar kesimida chuqurlashtirib boriladi. O'quvchilar fikr ifodalovchi nutq birligi – gap haqidagi elementar tasavvurdan gapning bosh va ikkinchi darajali bo'laklari, gapda so'zlarning bog'lanishi, gapning uyushiq bo'laklarini, undalmali gaplarni o'rganishga o'tadilar.

1. Gap ustida ishlashning boshlang'ich amaliy bosqichi savod o'rgatish davriga to'g'ri keladi. Bu davrda o'quvchilar gapning muhim xususiyatlari (fikr ifodalashi, tugallangan ohang bilan aytilishi), gapning so'zlardan tuzilishi bilan tanishadilar. SHuning uchun ham savod o'rgatish davrida gapning bosh bo'laklari ustida kuzatish o'tkazgan ma'qul.

Savod o'rgatish davrida gap haqidagi amaliy tushuncha o'qituvchining namunasi asosida reproduktiv metodda beriladi. O'qituvchining *"Siz qayerda o'qiysiz", "Maktabda nimalarni o'rganasiz?"* degan savol gaplari o'quvchilar uchun namuna bo'ladi. Ular o'qituvchining gapi qurilishidan nusxa ko'chirib javob beradilar: *"Biz maktabda o'qiyimiz. Darsda o'qish va yozishni o'rganamiz"*.

O'qituvchi o'quvchilar bilan qilgan savol-javobi asosida gap haqida tushuncha beradi:

-Men sizga savol berdim. Men bergan savol gap. (Gapning nusxasi doskaga chizib ko'rsatiladi.)

-Siz javob berdingiz. Sizning javobingiz ham gap. (Gapning nusxasi doskaga chizib ko'rsatiladi.)

Doskada quyidagi gap nusxalari shakllanadi:

_____? - _____.
_____? - _____.

Nusxa asosida gapning boshlanishi burchakli chiziq bilan belgilanishi, tugashida gapning mazmuniga qarab nuqta, so'roq belgilari qo'yilishi izohlanadi. Bosh va kichik harflar bilan tanishganlaridan so'ng gapning birinchi so'zi bosh har bilan yozilishi o'rgatiladi.

Savod o'rgatish davrida gap haqidagi amaliy tushunchalar kengayib boradi. "So'z" tushunchasi hosil qilngach gapning so'zlardan tuzilishi o'rgatiladi.

Savod o'rgatish jarayonida o'quvchilar gapning bosh bo'laklarini kuzatish bilan o'z fikrlarini aniq ifodalashga o'rganadilar, ularda nutqdan gapni ajratish ko'nikmasi shakllanadi. Gapni o'rganish me'yoriga qarab uning tarkibiy qismlari, xususan, so'z haqidagi tasavvuri aniqlashadi.

Boshlang'ich sinflarda o'rganiladigan sintaktik material kam bo'lsa ham, butun o'quv yili davomida, boshqa mavzularga singdirilgan holda gap ustida ishlab boriladi.

Gap nazariy o'rganiladigan bosqichda, dasturga ko'ra, 1-sinfda o'quvchilarga gap haqida elementar nazariy tushunchalar beriladi. Gap tugallangan fikr bildirishi, gap so'zlardan tashkil topishi, uning oxiriga ma'lum tinish belgilari qo'yilishi haqida amaliy ma'lumotlar beriladi.

1-sinfda o'quvchilar quyidagilarni bilib oladilar:

- gapning tugallangan mazmun bildirishini;
- gapning so'zlardan tuzilishini;
- gapning bosh harf bilan yozilishini;
- gapni tinish belgilariga mos ohangda o'qishni;
- gapni so'zlarning muayyan tartibda joylashishini (konstruktiv mashq);
- gaplarni so'z qo'shib kengaytirib yozishni;
- gap mazmuniga mos holda tinish belgilarini qo'yishni;
- aralash berilgan gaplarni tartiblashtirib matn hosil qilishni;
- uzluksiz matnni gaplarga ajratishni;
- ko'rganlari va kuzatganlari hamda rasm asosida ijodiy gap tuzishni;
- o'qib berilgan matnni gaplarga ajratib yozishni.

-gapning kim yoki nima haqida aytilgan so'zni so'roqlar asosida aniqlashni (Gap kim haqida aytilgan? Gap nima haqida aytilgan?) Bu o'quvchilarni 3-sinfda ega bilan tanishtirishga zamin hozirlaydi.

2-sinfda ham o'quvchilar gap haqida amaliy tushunchalar oladilar. Ular gapdan shu gap kim yoki nima haqida aytilganini va u haqda nima deyilganini bildirgan so'zni ajratishga o'rganadilar. Aslida gapning grammatik asosi ustida ishlash mana shundan boshlanadi va bu bosh bo'laklarni o'rganishga asos bo'ladi.

3-sinf gap ustida ishlashda yangi bosqichdir. O'quvchilar gapni amaliy o'rganishdan tushuncha sifatida o'rganishga o'tadilar. Ular gapning muhim belgilarni bilib oladilar. Bu bosqichda gap, bosh va ikkinchi darajali bo'laklarning ta'rifi, ega va kesim atamaları kiritiladi. Bu sinfda gapda so'zlarning bog'lanishiga katta e'tibor beriladi. O'quvchilar gapning asosi (ega va kesim)ni ajratadilar, ikkinchi darajali bo'laklarni farqlaydilar va gapdagi ikki so'z (hokim va tobe so'z)ni, so'zlarning grammatik jihatdan, ya'ni qo'shimchalar orqali bog'lanishni bilib oladilar.

4-sinfda gapning uyushiq bo'laklarini o'rganish bilan gap bo'laklari haqidagi bilim kengaytiriladi. Fikr qaratilgan shaxsni bildirgan so'z - undalma haqida ma'lumotga ega bo'ladilar.

SHunday qilib, o'quvchilarda gap bo'laklari haqidagi tasavvurni o'stirish gapni o'zlashtirishda yetakchi hisoblanadi. Birinchidan, boshlang'ich sinf o'quvchilari gap bo'laklarini ikkita katta guruhga (bosh va ikkinchi darajali bo'laklarga bo'linishini o'zlashtiradilar. Bu sinflarda ikkinchi darajali bo'laklar turlarga ajratilmaydi. Gapni o'zlashtirish uchun bosh va ikkinchi darajali bo'laklarning mohiyati ochiladi: bosh bo'laklar gapning grammatik asosini tashkil qiladi, fikr, asosan, gapning grammatik asosi orqali ifodalanadi; ikkinchi darajali bo'laklar esa bosh bo'laklarni aniqlovchilik va to'ldiruvchilik vazifasini bajaradi.

Ikkinchi darajali bo'laklarning mohiyatini ochish uchun o'quvchilar gapni tahlil qiladilar va ular qaysi gap bo'lagiga bog'lanib, uni izohlab kelayotganini aniqlaydilar. Ikkinchi darajali bo'laklarning xususiyatlari gapni yoyish (yig'iq gapni yoyiq gapga aylantirish) jarayonida yaqqol ko'rinadi. Masalan, o'quvchilar *"Qaldirg'ochlar uchib keldi"* gapini yozadilar. Fikrni to'liq ifodalash uchun gapga *qaerga?* va *qachon?* so'roqlariga javob bo'lgan

soʻzlarni qoʻyish topshiriladi. Oʻquvchilar bu vazifani bajarib, qaysi gap boʻlagi (ikkinchi darajali boʻlak) fikrni yana aniqroq ifodalaganiga ishonch hosil qiladilar.

Oʻquvchilarda gapda soʻzlarning bogʻlanishini aniqlash koʻnikmasini shakllantirish muhim sintaktik va nutqiy koʻnikmalar qatoriga kiradi. Soʻz birikmasi gap qismi sifatida ajratiladi va boshlangʻich sinflarda uning muhim belgilari idrok qilinadi. “Soʻz birikmasi” atamasi darsliklarga kiritilmagan, taʼrifi berilmaydi. Ammo kichik yoshdagi oʻquvchilar uning quyidagi muhim belgilarini amaliy bilib olishlari zarur:

1. Soʻz birikmasi mazmun va grammatik tomondan bogʻlangan ikki qism boʻladi. Masalan, *“Dunyo xalqlari tinchlik uchun kurashadilar”* gapida ikkita soʻz birikmasi bor: 1) dunyo xalqlari; 2) tinchlik uchun kurashadilar.

2. Soʻz birikmasida bir soʻz hokim ikkinchi soʻz tobe boʻladi. Hokim soʻzdan tobe soʻzga soʻroq beriladi, tobe soʻz shu soʻroqqa javob boʻlgan soʻzdir. Masalan, *(Qanday?) Iqtidorli oʻquvchilar (qaerga?) toʻgarakka aʼzo boʻldilar.* Ega va kesim soʻz birikmasini emas, gapni hosil qiladi.

Gap tarkibidagi soʻz birikmalarni ajratish koʻnikmasi uzoq mashq davomida shakllantirilib boriladi. Buning uchun oʻquvchilarning soʻz birikmasidan bir soʻzning boshqa soʻzga tobeligini tushunishga qaratilgan mashqlar tizimidan foydalaniladi:

1. Gaplarni yoyish. Buning uchun gapning qaysi boʻlagi yoyishni talab qilishi aniqlanadi. Masalan, *“Daraxtlar gullaydi”* gapini tahlil qilish uchun berilgan ega va kesim (gapning asosi) ajratiladi.

– Daraxtlar qachon gullashini aytish uchun gapga qanday soʻzni qoʻshish kerak?

– Qachon gullaydi? (bahorda gullaydi)

– Bu soʻz gapning qaysi boʻlagi boʻladi? (Ikkinchi darajali boʻlak)

– U gapning qaysi boʻlagiga bogʻlanadi, yaʼni tobelanadi? (Kesimga bogʻlanadi)

– Gapga egani izohlaydigan yana bitta soʻz qoʻying. Qanday gap hosil boʻldi? (Mevali daraxtlar bahorda gullaydi).

2. Soʻzlari aralash berilgan gapni qayta tiklash. Avval gapning asoslari (ega va kesim) tiklanadi (aniqlanadi), soʻng soʻroqlar yordamida ikkinchi darajali boʻlaklar (soʻz birikmalari) “topiladi”, tiklanadi. Masalan, *Mashinada, teradi, terimchi, paxtani*.

– Gap kim haqida aytilgan? (Terimchi haqida, *kim?* – terimchi)

– U haqda nima deyilgan? (Teradi. *Terimchi teradi* – bosh boʻlaklar).

– Soʻroqlar yordamida soʻz birikmasini toping. *Nimani teradi?* (Paxtani teradi) *Nimada teradi?* (Mashinada teradi). Keyin gapda soʻzlarning qulay tartibi aniqlanadi (*Terimchi paxtani mashinada teradi*). Gap ohanggi ustida ishlanadi.

3. Uzluksiz (tinish belgilarisiz) matnni gaplarga ajratish. Mashqning bu turi ongli boʻlishi uchun har bir gapning bosh boʻlaklarini va soʻz birikmalarini ajratish lozim.

4. Gapni tahlil qilish va chizmasini chizish. Gap tahlil qilinayotganda dastlab uning asosi ajratiladi, keyin egani izohlovchi ikkinchi darajali boʻlak, kesimni izohlovchi ikkinchi darajali boʻlak, boshqa ikkinchi darajali boʻlakni izohlovchi ikkinchi darajali boʻlak ajratiladi. SHunday qilib, asta-sekin soʻz birikmalari ham aniqlanadi.

5. Oʻqituvchi bergan chizma yoki soʻroqlar asosida gap tuzish: *Kim? nimalarni? nima qildi?* (Bola olmalarni terdi).

Soʻz birikmasi ustida ikki yoʻnalishda ish olib boriladi:

1) soʻz birikmasiga gap ichida gapning tarkibiy qismi sifatida qaraladi;

2) soʻz birikmasiga predmetning yoyiq nomi sifatida qaraladi, masalan, *soat* – soʻz, *oltin soat, qoʻl soat, osma soat, elektron soat* – soʻz birikmalari.

Ona tili darslarida oʻquvchilarni gapni qayta tuzish va ijodiy gap tuzishga oʻrgatish nutq oʻstirishda muhim ahamiyatga ega. Koʻpgina oʻqituvchilar oʻquvchilar tuzgan gaplarning mazmuniga beeʻtibor qaraydilar. Masalan, 4-sinfda oʻquvchilar “Partada daftar, kitob turibdi. Bolalar kitob oʻqiyapti. Baliq suvda suzadi” kabi grammatik jihatdan toʻgʻri, lekin bolalar bilimini boʻyitmaydigan, ularning nutqi va tafakkurini rivojlantirmaydigan mazmunan sayoz gap tuzadilar.

Ba'zi o'qituvchilar o'quvchilarning gap tuzishlari uchun muayyan mavzuni tavsiya etadilar, lekin mavzuni aytib qo'yish bilan hayotiy hodisalarni ifoda etadigan mazmunli gap tuzilib qolmaydi. Hayotni to'g'ri va aniq, ta'sirchan tasvirlash uchun, bayonning hayot haqiqatiga mos kelishi taqozo qilinadi. O'qituvchi o'quvchilarning voqea-hodisalarni haqiqatga yaqin ifodalashlari haqida qayg'urmasdan ulardan chiroyli so'zlar bilan ifodalashni talab qilishi metodik jihatdan noto'g'ri hisoblanadi. O'quvchi ko'rgan-kechirganlarini, yaxshi bilganlarini, his qilganlarinigina mazmunli va ishonarli hikoya qilishlari mumkin. Bunga erishish uchun o'quvchilar tomonidan tabiat va insonlar mehnati chuqur o'rganilishi, kuzatish ishlari amalga oshirilishi lozim. Fikr va taassurotning aniq, to'g'ri, tushunarli va ta'sirchan ifodalanishi tuzilgan gaplardagi so'zlarning qo'llanishiga bog'liq. O'quvchi gapda so'zlarning o'zaro munosabatini, ularning mazmunan bog'liqligini, muayyan mavzuning mazmunini aniq yoritib berish uchun ma'nosi bir-biriga yaqin so'zlarni o'zaro qiyoslab, ular ichidan maqbulini tanlab, o'rnida qo'llay bilish ko'nikmalarini egallashlari, ma'nodosh so'zlar, antonimlar, ko'p ma'noli so'zlar ustida ishlash gap tuzish ishlari bilan bevosita bog'liq. Ma'lumki, o'zbek tili lug'atidagi ko'pgina so'zlar ko'p ma'nolidir. Ularning ma'nolari faqat gap tarkibida aniqlanadi. O'quvchi gapda so'zlarni ma'no jihatdan bog'lash jarayonida yaqin ma'noli va ma'nodosh so'zlarni taqqoslaydi, ulardan birini tanlaydi va aniq xulosaga kelib gapda qo'llaydi.

Gap ustida olib borilgan ishlar o'quvchini sintetik ishlarga o'rgatadi. O'quvchi turli ma'nodagi so'zlarni muayyan tartibda joylashtirib butun bir gapni tuzadi. Bunda o'qituvchi, avvalo, so'z tanlashga, ularni muayyan tartibda joylashtirish ustida ishlashga e'tibor qaratishi, berilgan bir xil so'zlarning gapda turli o'ringa joylashtirilishi gap mazmuniga ta'sir qilishini o'quvchilarga anglatishi lozim.

Boshlang'ich sinf ona tili darsliklarida berilgan namuna asosida gap tuzish, gap tuzishga doir ijodiy va konstruktiv mashqlar

soʻzlarning oʻrnini aniqlab, gapni shakllantirish oʻquvchilarni oʻylashga majbur qiladi.

Alohida berilgan soʻzlarni oʻz oʻrniga qoʻyib, qoʻshimchalar bilan birlashtirib gap tuzdirish kabi konstruktiv mashqlarni bajartirish oʻquvchilar nutqida kam qoʻllaydigan, umuman qoʻllamaydigan soʻzlarni ularning nutqiga kiritish, bu soʻzlarning maʼnosiga diqqatini tortishi bilan taʼlimiy ahamiyat kasb etadi. Soʻzlarni oʻzaro bogʻlab, oʻz oʻrniga qoʻyib gap tuzdirish oʻquvchilarni bayon va inshoda soʻzlarni oʻz oʻrniga toʻgʻri qoʻyib fikrini bayon qilishga tayyorlaydi. Oʻquvchilarga bir xil soʻzlardan tuzilgan gaplarning mazmunidagi farqlarni izohlashga oʻrgatish gapda soʻzlarning oʻz oʻrni borligini, soʻzlarning tartibini oʻzgartirish aytilayotgan fikrning oʻzgarishiga olib kelishini fahmlash koʻnikmasini oʻstiradi. Masalan:

1. Ertaga oʻquvchilar Abdulla Qodiriy bogʻiga dam olish uchun borishadi.

2. Dam olish uchun oʻquvchilar Abdulla Qodiriy bogʻiga borishadi.

3. Dam olish uchun oʻquvchilar Abdulla Qodiriy bogʻiga ertaga borishadi.

Soʻzlarning tartibini belgilash va ulardan birini tanlash mazkur gapning boshqa gap bilan bogʻlanishiga bogʻliq. Soʻzlarni turli xil tartibda qoʻllash orqali gap tuzdirish oʻquvchidan aqliy faoliyatni talab etadi. Bunday mantiqiy fikrlashni rivojlantirishga qaratilgan mashqlarni bajarish orqali oʻquvchilar gapda soʻzlarning oʻrni soʻzlovchining maqsadiga bogʻliq boʻlishini anglaydilar.

Oʻqituvchi darsda oʻquvchilarga darak gaplar tuzdirishdan tashqari, koʻproq soʻroq va undov gaplar tuzdirishi maʼqul. Doim bir turdagi darak gaplarni tuzdirish oʻquvchilarning tafakkuri va nutqini oʻstirishga xizmat qilmaydi. Vaholonki, oʻquvchi soʻroq va undov gaplar tuzsa, voqelikka boʻlgan munosabatlarini ham ifodalaydilar.

Ona tili va oʻqish darslarida gap tuzish va uning tahlili, ifodali oʻqish mashqlari mantiqiy tafakkur va nutqni rivojlantiruvchi vositalardandir.

Gap ustida ishlash o'quvchilarning bayon, insho yozish va og'zaki hikoyalashlarida maqbul usullardan hisoblanadi.

O'quvcilar tahlil davomida grammatik tushunchalarini tartib bilan aytib bersalar-da, biror uyushtirilgan ekskursiyadan olgan taassurotlari so'zlab berishda bir voqeadan ikkinchi voqeaga sakrab o'tib ketadilar va yana oldingi voqea haqida gapirishga o'tib ketadilar. Izchillik talabini buzyaptilar. Ko'rinib turibdiki, grammatik tahlilda hech narsani dalillanmaydi.

O'qituvchining vazifasi o'quvchilar yo'l qo'ygan xatolarni aniqlash va ularning diqqatini yo'l qo'ygan xatolarga tortib, xatosini to'g'rilashni talab qilishdir. Grammatika va o'qish darslari bu borada katta imkoniyatlarga ega. O'qituvchi o'quvchilarning chalkashishlaridan, noaniq javoblaridan, hodisani esidan chiqarishidagi, taxminiy javoblaridan qoniqish hosil qilmasligi, aniq shakllantirilgan javob va tushuntirishlarini talab qilishi lozim.

Boshlang'ich sinf o'quvchilari narsa va hodisalarni to'g'ri kuzatishlari va ulardan ishonarli xulosalar chiqarishi, ular nima haqada gapirsalar tushuntirish va asoslashni bilishlari kerak. O'qituvchi "Nima uchun sen bunday deb o'ylayapsan? Bu nima ekanligini isbotlab ber. Nima uchun shunday yozilishini asoslab ber" kabi savollarni berib, gap tuzishga qo'yiladigan talablarni har bir ona tili darsida eslatib turishi lozim.

Quyida gapning bosh bo'laklarini o'rganishga tayyorlovchi dars namunasini keltiramiz:

2-sinf

MAVZU: Gap (gap asosini aniqlash).

Darsning maqsadi:

1.Ta'limiy maqsad: O'quvchilarda gap kim yoki nima haqida aytilganini (egani) va u haqda nima deyilganini bildirgan so'zni (kesimni) gapdan topish ko'nikmasini shakllantirish. Nutqdan gapni ajratish ko'nikmasini o'stirish. Gap oxirida tinish belgilarini to'g'ri ishlatish ko'nikmalarini rivojlantirish.

2.Tarbiyaviy maqsad: Kishilarning mehnatini qadrlashga, mehnatsevarlikka o'rgatish.

3. Rivojlantiruvchi maqsad: O'quvchilarni o'z fikrini aniq, tushunarli va ravon ifodalashga o'rgatish. Lug'atini bo'yitish, bog'lanishli nutqini o'stirish.

TK:

1. Nutqiy kompetentsiya. O'qituvchining savollariga og'zaki va yozma to'g'ri hamda savodli nutq bilan javob beradi.

2. Lingvistik kompetentsiya. Gap, so'z, ohang, tinish belgi, nuqta, so'roq belgisi, so'roq kabi lisoniy tushunchalarni farqlaydi.

Darsning turi: yangi bilim beruvchi dars

Darsning metodi: suhbat, izlanish metodi

Darsning borishi:

1. Uy vazifasi tekshiriladi.

2. "Gap" mavzusi esga tushiriladi.

O'quvchilar diqqatiga quyidagi gaplar havola qilinadi:

1. *O'qituvchi bolalarni o'qitadi.*

2. *Kuzda har xil mevalar pishadi.*

3. *Tikuvchi kiyimlarni tikadi.*

4. *O'quvchilar kitoblarni sevib o'qiydilar.*

– Gap nimalardan tashkil topadi?

– Og'zaki nutqda biz bir gapni ikkinchisidan qanday ajratamiz?

– Yozuvda gapning boshi va oxiri qanday belgilanadi?

O'qituvchi yuqoridagi savol-javobdan so'ng, o'quvchilar javobini umumlashtiradi:

– *Demak, gap tugallangan mazmun bildiradi. Gap oxiriga uning mazmuniga qarab nuqta, so'roq va undov belgisi qo'yiladi. Gap so'zlardan tuzilib, uning birinchi so'zi bosh harf bilan yoziladi.*

3. O'qituvchi o'quvchilar diqqatini jadvalga qaratadi. Har bir gap quyidagicha tahlil qilinadi:

– Birinchi gapda kim haqida aytilgan?

– "*O'qituvchi*" so'ziga savol bering? (Kim?) Uning tagiga bir chiziq chizamiz (O'qituvchi jadvalga chizadi).

– O'qituvchi haqida nima deyilgan?

– "*O'qitadi*" so'ziga savol bering (Nima qiladi?). Uning tagiga ikki chiziq chizamiz (O'qituvchi jadvalga chizadi).

– Ikkinchi gap nima haqida aytilganligini qaysi soʻz bildiriyapti? (Mevalar) Bu soʻzga savol bering (Nimalar?). Tagiga chizamiz.

– Mevalar haqida nima deyilgan? (pishadi) Tagiga chiziladi.

SHu tariqa keyingi gaplar ham tahlil qilinadi. SHundan soʻng oʻqituvchi tagiga chizilgan soʻzlar gapning asosiy mazmunini bildirishini, yana shunday soʻzlar ishtirokisiz gap hosil boʻlmasligini, agar gapning asosini bildiruvchi soʻzlardan loaqal bittasi ham gapda ishtirok etmasa, gap mazmun jihatdan yakunlanmay qolishi ~~yoki~~ noaniq boʻlib qolishi tushuntiriladi. Bu holatlar misollar bilan koʻrsatiladi. Masalan, “Oʻquvchilar maktabga boradilar” gapida gapning asoslaridan biri – “oʻquvchilar” soʻzi tushib qolsa, gapimiz noaniq boʻlib qoladi, oʻquvchilar haqida nima deyilgan soʻz (boradilar) tushib qolsa, gap mazmun ifodalamaydi.

Darslikdagi qoida oʻqitiladi.

4. Darslik bilan ishlash. 261-mashq yozma bajariladi. Oʻquvchilar matnda nechta gap mavjudligini, gapning grammatik asoslarini oʻqituvchi yordamida topadilar va ularning tagiga chizadilar. 262-mashq yuqoridagi mashq asosida oʻquvchilar tomonidan mustaqil bajariladi (Bunda oʻquvchilar ushbu mashqni maxsus mustaqil ish daftarlariga yozib oʻqituvchiga topshiradilar).

5. Jadval asosida ogʻzaki mashq.

<i>Kim?</i>	bemorlarni davolaydi.
<i>Nima?</i>	sichqonlarni tutadi.
<i>Nima?</i>	yuk tashiydi.

Oʻqituvchi gapdagi soʻroqlar oʻrniga qoʻyish uchun kerakli boʻlgan soʻzlarning rasmlarini koʻrsatadi (*shifokor, mushuk, tuya*). Oʻquvchilar tayanch soʻzlar yordamida gaplarni oʻqiydilar va gaplar ogʻzaki tahlil qilinadi.

6. Taxminiy tayyorgarlik koʻrib, bogʻlanishli gap tuzish va uni yozish.

Texnik vosita orqali “Bogʻbonlarga yordam” lavhalari koʻrsatiladi va hikoya yozish topshiriladi. Gap tuzishda har bir soʻzni takroriy ishlatishning oldini olish uchun maʼnosi yaqin soʻzlardan

foydalanish tushuntiriladi (*masalan: bolalar, qizlar, o'quvchilar, o'rtoqlar*). Bu so'zlar xattaxtaga yozib qo'yiladi.

6. Uyga vazifa qilib 263-mashq beriladi. O'qituvchi uyga vazifani qanday bajarishni tushuntiradi.

MAVZU: Gapning maqsadiga ko'ra turlari (4-sinf)

Darsning maqsadi:

1. Ta'limiy maqsad: o'quvchilarning darak, so'roq gaplar haqidagi bilimlarini mustahkamlash. Xatoga yo'l qo'yilishi mumkin bo'lgan so'zlar ustida ishlash. Matn tuzish ko'nikmasini shakllantirish. Nutqdan gapni ajratish ko'nikmasini o'stirish. Gap oxirida tinish belgilarini to'g'ri ishlatish ko'nikmalarini rivojlantirish.

2. Tarbiyaviy maqsad: o'quvchilarning bilim olishga bo'lgan ishtiyoqini kuchaytirish. Vaqtdan unumli foydalanish haqida suhbat uyushtirish.

3. Rivojlantiruvchi maqsad: Lug'atini bo'yitish, bog'lanishli nutqini o'stirish.

TK:

3. Nutqiy kompetentsiya. O'qituvchining savollariga og'zaki va yozma to'g'ri hamda savodli nutq bilan javob beradi.

4. Lingvistik kompetentsiya. Gap, so'z, ohang, tinish belgi, nuqta, so'roq belgisi, so'roq kabi lisoniy tushunchalarni farqlaydi.

Darsning turi: takrorlash-mustahkamlash darsi.

Darsning metodi: suhbat metodi.

Darsning jihozi: narsa rasmlari.

Darsning borishi:

I. Uy vazifasi ustida ishlash. Uyga berilgan 8- mashqning bajarilishi yuzasidan suhbat o'tkaziladi.

— Topishmoqni o'qing. Topishmoq nima haqida ekan? (Tarvuz haqida.)

— Topishmoqning javobi tarvuz ekanligini qanday bildingiz? (Chunki tarvuzning usti tuksiz, silliq, ichi qizil bo'lishi topishmoqda aytilgan.)

— Topishmoqda nechta gap bor ekan? (9 ta gap bor.)

— 9 ta gap borligini qanday bildingiz? (Chunki topishmoqning tinish belgilarida 8 ta nuqta va 1 ta so'roq belgisi bor.)

— Nima uchun „Bu nima, qizim Qunduz?" degan gap oxiriga so‘roq belgisi qo‘yilgan? (Chunki bu gap so‘rash ohangida aytiladi va bu gapda nima? so‘roq so‘zi qatnashgan.)

— Topishmoqdagi *Qunduz*, *tarvuz*, *chumchuq* so‘zlarining aytilishi va yozilishiga izoh bering. (*Qunduz* so‘zi *Qundis* shaklida eshitiladi, lekin *Qunduz* deb yoziladi. *Tarvuz* so‘zi oxiridagi **z** tovushi **s** deb eshitilsa ham, **z** harfi yoziladi va hokazo.)

— *Tarvuz* so‘zi necha bo‘g‘inli? (2 bo‘g‘inli, *tar-vuz*)

— Nima uchun 2 ta bo‘g‘inga ajratdik? (Chunki bu so‘zda 2 ta unli ishtirok etgan.)

— Topishmoqda yana nechta 2 bo‘g‘inli so‘zlar qatnashgan? (To‘-ni, sil-liq, tu-ki, po‘-ki, i-chi, qi-zil, ko‘-ki, u-ni, chumchuq, nima, qi-zim, Qun-duz, bu-mi, tar-vuz.)

— Topishmoqdagi qofiyadosh so‘zlarni toping. (*Tuki*, *po‘ki*, *ko‘ki*; *Qunduz*, *tarvuz* so‘zlari o‘zaro qofiyadosh so‘zlar.)

II.O‘tilgan ma’vuni mustahkamlash.

1.Darslik bilan ishlash.

9- mashq. Matn kim haqida ekanligi so‘raladi. (Ibn Sino haqida.) Abu Ali ibn Sino haqida qisqacha ma’lumot beriladi. (Abu Ali ibn Sino X - XI asrlarda Buxoroda yashagan buyuk olim. Ibn Sino astronomiya, tibbiyot, matematika kabi fanlar bilan shug‘ullangan. Uning „Tib qonunlari" asari hozirgi tibbiyotimiz asosini tashkil etadi.)

Matnga „Bilim g‘ori", „Bilimga tashna olim", „Ibn Sinoning irodasi" kabi sarlavha qo‘yiladi va zarur tinish belgilari qo‘yib ko‘chiriladi.

— Matndagi 3- gapni so‘roq gapga aylantiring. (G‘orning og‘zi bir yilda necha marta ochilib, yana berkilar ekan?)

— Gapdagi og‘iz so‘ziga e’tibor bering. Og‘iz o‘zi nima? (Odamlar va hayvonlardagi ovqat yeyish va gapirish a’zosi.)

— *G‘orning og‘zi* deganda ham shu ma’no tushuniladimi? (Yo‘q. *G‘orning og‘zi* bu *g‘orning boshlanish qismidir*.)

— Demak, g‘orning og‘zi birikmasidagi og‘iz so‘zi o‘z ma’nosida emas, balki ko‘chma ma’noda qo‘llangan ekan.

Odamning yana boshqa tana a’zolari ham ko‘chma ma’noda qo‘llanadimi? Misollar keltiring. (Stolning oyog‘i, derazaning ko‘zi va hokazo.)

Yozilgan matn darslik asosida tekshiriladi.

10- mashq shartiga ko‘ra bajariladi. Ajratib ko‘rsatilgan so‘z bilan boshlab, gap tuziladi.

1. Odob aqlning tashqi suratidir.

Gapning nima haqida ekanligi so‘raladi. (Gap inson odobi haqida ekan. Odob kishining aqli qay darajada ekanligini ko‘rsatadi.)

— *Surat* so‘zini yana qanday so‘zlar bilan almashtirish mumkin? (*Rasm, ko‘rinish* so‘zlari bilan almashtirish mumkin.)

Aqldan ortiq boylik yo‘q.

— Gap nima haqda ekan? (Gap aql haqida ekan.)

Aqlli bo‘lish uchun nima qilishingiz kerak? (Kitob o‘qishimiz, sport bilan shug‘ullanishimiz kerak...)

— Vaqtini bekor o‘tkazgan odam qanday odam bo‘ladi? (Aqlsiz odam bo‘lar ekan.)

— Bu gap ifoda maqsadiga ko‘ra qanday gap? (Darak gap.)

— Nima uchun? (Bu gap xabar mazmunini anglatadi.) *Mehnat baxt keltiradi* gapi qanday mazmun bildiriyapti? (Bu gap ham xabar mazmunini bildiriyapti.)

Gaplar qanday ohang bilan aytilyapti? (Gaplar tugallangan ohang bilan aytilyapti. Xabar ohangi bilan aytilyapti. Bu gaplar tinch ohang bilan aytilyapti.)

3- gap so‘roq gapga aylantiriladi. (Nima baxt keltiradi?)

— So‘roq gapdagi *nima* so‘zini qaysi so‘z bilan almashtirish mumkin? (*Nima* so‘zi *mehnat* so‘zi bilan almashtirildi.)

— Bu gap yuqoridagi darak gapdan nimasi bilan farq qiladi? (Bu gap ohangi bilan farq qiladi. Bu gapda nima? so‘roq so‘zi ishtirok etgani uchun so‘roq ohangi bilan aytiladi.)

O‘quvchilarning diqqati *aql, baxt, odob, mehnat* so‘zlarining yozilishiga qaratiladi. Bu gaplar nutqda naql, maqol deb yuritilishi aytib o‘tiladi. Gaplar husnixat bilan yozdirilgach, darslikka qarab tekshirtiriladi.

III.Uyga vazifa. 11 - mashq.

Uyda rasmga qarab 4—5 ta gap tuzish kerakligi, unda „Yoz - o‘tdi soz“, „Sog‘ tanda—sog‘lom aql“ kabi iboralardan foydalanish tavsiya qilinadi.

IV. Darsda o‘tilganlarni umumlashtirish va yakunlash:

— Gaplar tugallangan ohang bilan aytilib, xabar mazmunini bildirsa, qanday gap bo‘ladi? (Darak gap.)

— Bunday gaplar oxiriga qanday tinish belgisi qo‘yiladi? (Nuqta qo‘yiladi.)

— So‘roq gaplar darak gaplardan qanday farq qiladi? (So‘roq gaplar so‘rash ohangida aytiladi va unda so‘roq so‘zlari ishtirok etadi.)

— So‘zlashish odobi haqida maqollar topib keling.

V. O‘quvchilarni rag‘batlantirish. O‘quvchilar olgan baholar e‘lon qilinadi va rasm diktantga tayyorgarlik ko‘rish topshiriladi.

BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARINI TINISH BELGILARINING ISHLATILISHI BILAN TANISHTIRISH

Ma'lumki, punktuatsiya tinish belgilarining ishlatilishi haqidagi qoidalar yig'indisidir. *"Punktuatsiya ham yozuv kabi kishilar orasidagi aloqaning muhim vositalaridan biri sanaladi"*⁴⁰. Boshlang'ich sinflarda to'rtta tinish belgisi: gap oxirida nuqta, so'roq, undov belgisi hamda uyushiq bo'lakli gaplarda vergulning ishlatilishi haqidagi qoidalar o'rgatiladi. Boshlang'ich sinflarda o'rgatiladigan tinish belgilari kam bo'lishiga qaramay, o'qituvchi har bir sinfda tinish belgilari ustida muntazam ish olib borishi zarur.

Kichik yoshdagi o'quvchilarni tinish belgilari bilan tanishtirishda o'qituvchi, avvalo, ularning yozma nutqda ishlatilishi va o'rnini ko'rsatadi. Tinish belgisi fikrni to'g'ri, boshqalarga tushunarli qilib ifodalash uchun muhim ekanini tushuntiradi. Masalan, nuqtaning roli bilan elementar tarzda tanishtirish uchun gaplarga ajratilmagan (tinish belgilari qo'yilmagan) yaxlit matn o'qitiladi; o'quvchilar bunday matnni o'qish va mazmuniga tushunish qiyin ekanligiga ishonch hosil qiladilar.

Punktuatsiya semantik, sintaktik va intonatsion qoidaga asoslanadi. Bu uch asos bir-biriga o'zaro ta'sir qiladi. Xat yozuvchi tinish belgisini qo'yishda, avvalo, bayon etadigan fikrining mazmuniga asoslanadi. Nutqning mazmun tomoni gapning qurilishiga ham ta'sir qiladi. SHuning uchun o'quvchilarga tinish belgilarining qo'llanilishini o'rgatishda biror gapda tinish belgilarini qo'llashni belgilaydigan semantik-sintaktik tamoyilga asoslaniladi.

1-sinf o'quvchilariga savod o'rgatish davridayoq nuqta, so'roq belgisi va undov belgisi bilan amaliy tanishtiriladi. Bolalar "Alifbe" o'qimasalar ham, rasmga qarab gap tuzadilar.

O'qituvchi ularga talaffuzda bir gap boshqasidan to'xtam (pauza) bilan ajratilishini, gapning oxirida ovoz pasayishini tushuntiradi. Bolalar, o'qituvchi topshirig'iga ko'ra, 3-5 gapli kichik matnni gaplarga ajratadilar va ular o'rtasidagi to'xtam (pauza qilish hikoya mazmunini yaxshi tushunishga yordam berishiga ishonch hosil

⁴⁰ Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек тилида пунктуация. – Тошкент: ЎзФАН, 1951.

qiladilar. Ular gapni to'g'ri talaffuz qilishini o'rgana boshlaydilar. Bu gap oxiriga nuqta qo'yilishi bilan tanishtirish uchun mazmuniy va intonatsion asos yaratadi. Bolalarni gapni o'qishga oldindan tayyorlash uchun chizmadan foydalaniladi. Masalan, bolalar gap tuzadilar, undagi so'zlarni sanaydilar va o'qituvchi rahbarligida chiziqlar bilan belgilaydilar:

Biz ertakni sevamiz.

_____ .

Ovqat pishdi.

_____ .

O'qituvchi quyidagi mazmunda tushuntiradi:

– *Og'zaki nutqda bir gapni ikkinchisidan pauza (to'xtam) bilan ajratamiz (Har bir gapni talaffuz qilib ko'rsatadi). Kitoblarda, gazetalarda gapning tugaganini, ovozni pasaytirish va pauza qilish kerakligini ko'rsatish uchun alohida belgi – nuqta ishlatiladi.*

Bir necha darsdan so'ng o'quvchilar gaplarni o'qiy boshlaydilar. Ular nuqta pasaytirish, pauza qilishga belgi ekanini tushunadilar. Kesma harflardan gap tuzishda albatta nuqtali kartochkalardan foydalaniladi. O'quvchilar gapni yozganda o'qituvchi nuqta qo'yishni eslatadi, ishni tekshiradi. Gapning oxiriga nuqta qo'yilmasa, xato hisoblanadi. O'quvchilar o'qituvchi yordamida nima uchun nuqta qo'yish lozimligini tushuntiradilar. SHunday yo'l bilan gapning oxiriga nuqta qo'yish ko'nikmasi shakllantiriladi.

So'roq va undov belgilari bilan ham savod o'rgatish davridayoq tanishtiriladi. Bolalar so'rash mazmunini bildirgan gaplarni o'qiydilar. O'quvchilar bunday gaplarni ohangga rioya qilgan holda, ya'ni gapning oxirida ovozni ko'tarish bilan o'qishga o'rgatiladi. Gapning mazmuni va intonatsiyasi so'roq belgisini qo'yishni talab etadi. Undov belgisini qo'yishni o'quvchilar gapning his-hayajon ifodalashi va alohida ohangda o'qilishi bilan bog'laydilar.

O'quvchilar 2-sinfda "Gap" bo'limi mavzularini o'rganish jarayonida nuqta, so'roq va undov belgisi haqida nazariy tushunchalar oladilar.

3-sinfda esa tinish belgilari haqidagi nazariy tushunchalar chuqurlashtiriladi. SHu vaqtdan boshlab o'quvchilar gap oxiriga tinish belgilari sintaktik asosda qo'yilishini anglay boshlaydilar.

“Darak gap” mavzusini o'rganish bilan bog'liq holda nuqta qo'yilishi, “So'roq gap” mavzusi bilan bog'liq holda so'roq belgisi va “Undov gap” mavzusini o'rganish bilan bog'liq holda undov belgisining qo'yilishi o'rgatiladi.

4-sinfda o'quvchilar “Gapning uyushiq bo'laklari” mavzusi o'rganilganda sanash ohangi bilan bog'langan bo'laklarda vergulning vazifasi bilan tanishadilar. O'qituvchi ikki gapni o'qib taqqoslash bilan nuqta va vergulda ohangning qanday berilishini ko'rsatadi. Masalan, *Biz ona tilimizni sevib o'rganamiz* (Gap oxirida ovoz pasayadi, pauza qilinadi). *Men, Raono, Alisher boshqa tillarni ham sevib o'rganyapmiz* (Men, Raono, Alisher so'zlaridan so'ng ovoz bir oz pasayadi, xabarning davom etishi seziladi).

O'quvchilar uyushiq bo'lakli gap tarkibidagi uyushiq bo'laklarning *ammo, lekin, biroq* so'zlari bilan bog'langanda vergulning ishlatilishini ham amaliy o'rganadilar.

Boshlang'ich sinflarda o'quvchilar har xil mashqlarni ishlash orqali tire va ikki nuqtaning ishlatilishi bilan amaliy tanishadilar. Savod o'rgatish davridayoq o'qituvchi o'quvchilar e'tiborini vergul, tire, ikki nuqtaning ishlatilishiga qaratadi, matnni o'qiganda bu tinish belgilariga rioya qilishni o'rgatadi. Masalan, *Olma, olcha, nok – meva. Kitob – bilim bulog'i.*

Ona tili darslarida so'zlarni guruhlash mashqlarini bajarganda, o'qituvchi 1- sinf o'quvchilarini *tire* va *ikki nuqtaning* qo'yilishi bilan amaliy tanishtiradi. O'qituvchi aniq misollar bilan sanab ko'rsatilgan so'zlardan oldin ikki nuqta qo'yilishini, har bir so'zning vergul bilan ajratilishini ko'rsatadi. Bunda o'quvchilar tinish belgining nomini aytadilar, o'qituvchi eslatmasa ham, ulardan asta-sekin foydalana boshlaydilar. Matnni yozishdan oldin punktuatsion xatoning ham oldi olinadi. SHunday qilib, o'qituvchi o'quvchilarda punktuatsion ziyraklikni o'stirib boradi.

O'quvchilarga tinish belgilarini ishlatish qoidalarini to'la singdirish, ularni tinish belgilarini o'z o'rnida ongli ishlatishga o'rgatish maqsadida sintaktik-punktuatsion tahlil, tinish belgilari tushirib berilgan matnning tegishli tinish belgilarini qo'yish, ta'kidiy eslatish diktanti, bayon va inshoda tinish belgilarining ishlatilishini izohlash kabi mashqlardan foydalaniladi.

Ona tili darslarini o'qish darslari bilan bog'lash sintaksis va punktuatsiya elementlari ustida ishlashning metodik shartlaridan biri hisoblanadi. O'quvchilar bu darslarda sintaksis sohasidagi bilimlariga asoslangan holda ifodali o'qish, so'zni aniq ishlatish, o'z fikrlarini grammatik to'g'ri shakllantirishga o'rganadilar. SHunday qilib, boshlang'ich sinf o'quvchilarining gap haqidagi elementar bilimlari og'zaki va yozma nutqda gapdan ongli foydalanishni ta'minlaydi.r

Quyida sintaktik bilim va ko'nikmalar shakllantiriladigan darslarda tinish belgilarining qo'llanishi o'rgatiladigan dars namunalsrini keltiramiz (4-sinf).

MAVZU: Gapning maqsadga ko'ra turlari

Darsning maqsadi:

1.Ta'limiy maqsad: gap, uning maqsadga ko'ra turlari haqida bilimlarini aniqlash va matnni ohang yordamida gaplarga ajratishga, gap oxirida zarur tinish belgilarini to'g'ri qo'yishga o'rgatish.

2. Tarbiyaviy maqsad: o'quvchilarda xalqimiz o'tmishi, azaliy urf-odati, an'analariga muhabbat uyg'otish. Ularning tarbiyasida sharqona fazilatlarni shakllantirish.

3.Rivojlantiruvchi maqsad: o'quvchilarning bog'lanishli nutqini o'stirish, lug'atini yangi so'zlar bilan bo'yitish. Topishmoqlar orqali zehnini o'stirish.

TK: Nutqiy komp. O'qituvchining savollariga og'zaki va yozma to'g'ri hamda savodli nutq bilan javob beradi.

Lingvistik komp. Gap, so'z, ohang, tinish belgi, nuqta, so'roq belgisi, so'roq kabi lisoniy tushunchalarni farqlaydi.

Darsning turi: takrorlash va mustahkamlash darsi.

Darsning metodi: suhbat metodi.

Darsning jihozi: „Alpomish" asari, hadislardan namunalar (tarqatma material shaklida).

Darsning borishi:

1.O'quvchilarning darsga tayyorgarligini nazorat qilish. Uy vazifasi qilib berilgan **4- mashq** yuzasidan suhbat:

- Matnni o'qing. Unda nechta gap berilgan?
- Gaplarni tinish belgilariga rioya qilib o'qing.
- Har bir gapning oxiriga tinish belgisining qo'yilish sababini izohlang.

-Gap qanday mazmun bildiriyapti?

Doskaga „Vatanning sevimli farzandi bo'lish uchun nima qilish kerak?" so'roq gapi va unga o'quvchilarning bergan javobi yoziladi. Bu gap yuzasidan suhbat uyushtiriladi. (Vatanning sevimli farzandi bo'lish uchun ko'proq bilim olish kerak.)

2. Darslik bilan ishlash.

5- mashq. She'r ifodali o'qitiladi. She'rning muallifi kim? (She'riy parcha shoir Sulton Jo'raning „Kimning xati chiroyli" she'ridan olingan.) She'r husnixat bilan yozdiriladi. Yozuvdagi kamchiliklarni darslikdagi namunaga qarab aniqlaydilar va izohlaydilar. She'r necha gapdan tuzilgan? (4 gapdan tuzilgan.) Uni qanday aniqladingiz? (Misralar oxiridagi tinish belgilariga va ohangiga qarab.) She'r necha qatordan iborat? (4 qatordan) Har bir qator qanday harf bilan boshlangan? Nima uchun? (She'rning har bir qatori bosh harf bilan boshlangan. Chunki gapning 1 -so'zi bosh harf bilan yoziladi. Bundan tashqari, she'rning har bir misrasi ham bosh harf bilan boshlanadi.)

6- mashq. O'quvchilar uchun quyidagi savol-topshiriqlar doskaga yozib qo'yiladi. „Alpomish" dostonidan olingan parcha audiodan eshittiriladi. O'quvchilar tinglaydilar va topshiriqlarni bajaradilar:

- Eshitgan matningiz kim haqida ekan?
- Bu parcha sizda qanday taassurot qoldirdi?
- Doston qahramonlarining nomini bilib oling.

-Qaysi qahramon boshqalardan kuchliligi, ziyrakligi bilan ajralib turibdi?

-Bu haqida 3-sunfda nimalarni bilib olgan edingiz?

-Dostondagi (Boybo'ri, Hakimbek, Alpinbiy) qahramonlarning kim ekan? (Alpinbiyning Boybo'ri va Boysari degan o'g'illari bo'lgan. Boybo'riining Hakimbek degan o'g'li, Qaldirg'och ismli qizi va Boysarining Barchinoy degan qizi bo'lgan.)

Matndagi gaplarning maqsadga ko'ra turi va ularning oxiriga qo'yiladigan tinish belgilarilari aniqlanadi.

— Matn qanday mazmundagi gaplardan iborat? (Darak gaplardan tuzilgan.)

— Darak gap qanday mazmun bildiradi? (Xabar mazmunini bildiradi.)

— Gaplar qanday ohang bilan o'qiladi?

— Gaplar qanday mazmun bildiradi?

— Har bir gapni maqsadga ko'ra turini ayting.

— So'roq gapda qaysi so'z so'roq ma'nosini bildiriyapti?

— Ular o'zaro nimalariga ko'ra farqlanadi?

— Gaplar ohangiga ko'ra va mazmuniga ko'ra farqlanadi.

— Gaplar oxiriga qaysi tinish belgilari qo'yiladi? Nima uchun?

— Birinchi gap kim haqida ekan? (Boybo'ri haqida ekan.)

— 2- gap-chi? (Hakimbek haqida.) va hokazo.

— Gaplar oxiriga qanday tinish belgisi qo'yilgan?

— Gaplarni qanday ohang bilan o'qidingiz?

Namunani o'qing. Bu gap mazmuniga ko'ra qanday gap? (So'roq gap?)

— Uni matndagi 1-gap bilan solishtiring. Darak gapdagi qaysi so'z so'roq so'z bilan almashtirilganini aniqlang. (*O'g'lining* so'zi *kimning* so'zi bilan almashtirilgan.)

— Matndagi gaplarni so'roq gapga aylantirish uchun nima qilish kerak? (Gapdagi biror so'zni so'roq bildiradigan so'z bilan almashtirish kerak.)

— *Hakimbek* so'zi qanday so'roqqa javob bo'ladi? (Kim?)

— *Hakimbek* soʻzi oʻrnida (Kim?) soʻroq soʻzini qoʻllab gapni oʻqing. Shu gapning ifoda maqsadiga koʻra turini ayting. (Kim olti yoshga toʻldi? Soʻroq gap.)

Oxirgi gapni oʻquvchilar mustaqil ravishda soʻroq gapga aylantiradilar.

Matnni qayta hikoyalatish uchun tuzgan soʻroq gaplariga javob beradilar. *Alp* soʻzining maʼnosini oʻqib, bilib oladilar.

7- mashq. Matndagi gaplarni oʻquvchilar tugallangan ohang yordamida gaplarga ajratib oʻqiydilar. Matnning salomlashish odobi haqida ekanligini aytadilar va matnga „Salomlashish odobi“, „Odob salomdan boshlanadi“ kabi sarlavhalar qoʻyadilar. Matndagi gaplarning chegarasi aniqlanadi. Oʻquvchilar zarur tinish belgilarini qoʻyib koʻchiradilar. Yozganlarini darslikka qarab tekshiradilar.

Savol-javob metodida gaplarning maqsadga koʻra turlari va ular oxiriga qoʻyiladigan tinish belgilari aniqlanadi:

-Matndagi gaplarning maqsadga koʻra turi aniqlanng.

-Har bir gapni qayta oʻqib, turini ayting.

-1-, 2-, 3- gaplar qandayr mazmunni bildiradi?

-Tinch, xabar ohangi bilan aytilyapti. Shuning uchun ular darak gap deb yuritiladi.

-Ularning oxiriga qaysi tinish belgisi qoʻyiladi?

-Nuqta qoʻyiladi.

-4- gap qanday ohangi bilan aytiladi?

-4- gap buyruq ohangi bilan aytiladi. U salom berishni unutmaslik haqida buyruq maʼnosini ifodalagan. Shuning uchun u buyruq gap. Kuchli buyruq ifoda etgani uchun uning oxiriga undov belgisi qoʻyiladi,

Lugʻat ishi: a) *muallim, piyoda* soʻzlariga *oʻqituvchi, ustoz* (*domla* eskirgan), *yayov* soʻzlari maʼnodosh boʻladi;

b) shu soʻzlarning imlosi ustida ishlanadi.

Avvalo soʻzning talaffuzi bilan aytilishi taqqoslanadi, farqi aniqlanadi. Soʻzning qaysi oʻrnida xato qilishlari mumkinligi oʻquvchilarga topshiriladi.

Keyin imlosi o'rganilayotgan so'z bo'g'in - tovush, tovush - harf jihatdan tahlil qilinadi. Masalan, *piyoda* so'zini bo'g'inlarga bo'ling. 1- bo'g'inni ayting. Tovushlarni ketma-ket ajratib ayting. 2- bo'g'inni ham shu tarzda tovushlari sanatiladi. Har bir tovushni ifodalovchi harf aniqlatiladi. So'ng doskaga o'quvchilar diqqati jalb etiladi: *pi-yo-da*.

Lug'at ishidan so'ng o'quvchilarning shu so'zlardan foydalanishlari uchun zarurat, ehtiyoj tug'dirilishi kerak. Masalan, *qishloqdasiz, mashinangiz ham, ot-ulovingiz ham yo'q. Xolangiznikiga borishingiz kerak. Qanday borasiz?* (Hech narsa yo'q bo'lsa, *piyoda* boraman.)

Darsda o'rganilganlar umumlashtirilib yakunlanadi.

Uyga vazifa: 8- mashq uyga vazifa qilib beriladi. O'quvchilar gap oxiridagi tinish belgilariga, ohangiga va bosh harflarga qarab aniqlashlari tushuntiriladi. (Topishmoq matni 9 ta gapdan tuzilgan.) Gaplarning 8 tasi darak gapga, 1 tasi so'roq gapga kiradi.

MAVZU: Uyushiq bo'laklarning bog'lanishi

1. Ta'limiy maqsad: o'quvchilarning uyushiq bo'lakli gaplarni sanash ohangi bilan o'qishga, uyushiq bo'laklarni bog'lovchi vositalarni qo'llashga, yozuvda tinish belgilarini to'g'ri ishlatishga o'rgatish.

2. Tarbiyaviy maqsad: bolalarda axloqiy fazilatlarni egallashga intilish hisini uyg'otish, o'quvchilarda tabiatni sevish, tabiatdagi o'simliklar-u hayvonlarga nisbatan ijobiy munosabat va mehr hisini uyg'otish. Ularga g'amxo'rlik tuyg'usini singdirish.

3. Rivojlantiruvchi maqsad: o'quvchilarning bog'lanishli nutqini o'stirish, lug'atini yangi so'zlar bilan bo'yitish. Topishmoqlar orqali zihnini o'stirish.

TK: Nutqiy kompetentsiya. O'qituvchining savollariga og'zaki va yozma to'g'ri hamda savodli nutq bilan javob beradi.

Lingvistik kompetentsiya. *Gap, so'z, ohang, tinish belgi, nuqta, so'roq belgisi, so'roq gap, uyushiq bo'lak* kabi lisoniy tushunchalarni farqlaydi.

Darsning turi: yangi bilim beruvchi dars.

Darsning metodi: til materiallarini kuzatish, suhbat metodi.

Darsning jihozlari: uyushiq bo'lakli gaplar yozilgan ko'rgazma.

Darsning borishi

1. Uyga berilgan 53- mashq topshirig'iga ko'ra, o'quvchilar tuzib kelgan gaplar o'qitiladi:

— Uyushiq bo'laklarni ayting. Ular qanday so'roqlarga javob boigari?

— Gapda qaysi bo'laklar uyushib kelgan?

— *va* so'zi bilan bog'langan uyushiq bo'laklar orasiga biror tinish belgi qo'ydingizmi? kabi savol-topshiriqlar asosida o'quvchilarning uyushiq bo'laklar haqidagi bilimi aniqlanadi.

2. Duskaga yoki kartonga 54- mashqdagi gaplar yozib qo'yiladi. Gaplar ustida o'quvchilar bilan quyidagicha ishlanadi:

O'qituvchining vazifasi: O'qituvchi o'quvchilarni izlanishga majbur qiluvchi savollar bilan yangi mavzuni ularning o'ziga bayon qildiradi.

— Gaplarni ohangiga e'tibor berib o'qing.

— Uyushiq bo'laklarni so'roq berib aniqlang.

— O'ylang. Uyushiq bo'laklar orasida kelayotgan so'zlar qanday vazifa bajaryapti?

— Qaysi so'zlar uyushiq bo'laklarni bog'lasa, vergul ishlatilishini ayting. Vergul qayerga qo'yiladi?

O'quvchining vazifasi (o'quvchi oldingi darslarda egallagan bilimlarini eslaydi, fikrlaydi va xulosa chiqaradi.) Ifodali o'qiydilar:

1) qanday? yozish—*aniq, to'g'ri yozish*,

2) qayerda? *odobli bo'ling—uyda, ko'chada odobli bo'ling*

3) *men nima qildim? — men ko'rdim, lekin so'zlasha olmadim.*

4) „*Yoritadi, biroq isitmaydi*“. *va, lekin, biroq* so'zlari uyushiq bo'laklarni bir-biriga bog'laydi. *lekin, biroq* bilan bog'lansa, ulardan oldin vergul qo'yiladi, *va* bilan bog'lansa, uyushiq bo'laklar orasiga vergul qo'yilmaydi.

— *Kuzda barglar sarg'ayadi, to'kiladi.* Bu gapda uyushiq bo'laklar qanday bog'landi?

(Bu savolga o'quvchilar javob bera olmaydilar. O'qituvchining o'zi aytib beradi.)

O'quvchilarga darslikdagi qoida o'qitiladi. O'qituvchi:

— yuqoridagi misollar orqali uyushiq bo'laklarning qanday bog'lanishi haqida tushuncha hosil qildingiz. Uyushiq bo'laklar o'zaro ohang yordamida hamda *va, ammo, lekin, biroq* so'zlari bilan bog'lanadi. Uyushiq bo'laklar *va* yordamida bog'lansa, ular orasiga vergul qo'yilmaydi, *ammo, lekin, biroq* so'zlari yordamida bog'lansa, vergul qo'yiladi.

3. Darslik bilan ishlash. 55- mashq. O'quvchilar 2 guruhga bo'linishadi. Har bir guruh 1 ta she'riy parchani ifodali o'qiydi va yozadi. She'rdagi uyushiq bo'laklarni topib, qanday bog'langanini tushuntiradilar. Guruhning o'zi tanlagan o'quvchi she'rni doskada husnixat bilan yozib, uyushiq bo'laklarni bog'lagan so'zlarning tinish belgilarini to'rtburchak ichiga oladi, tushuntirish beradi. Faol qatnashgan guruh rag'batlantiriladi.

56- mashq. O'quvchilar matnni o'qiydilar. Matnga sarlavha topadilar. So'roq yordamida uyushiq bo'laklarni topadilar.

(Nima qildi? *boshladi, lekin charchadi; jirafaga, bo'riga va tulkiga* so'zlari uyushib kelgan.)

4. Uyga vazifa. O'quvchilar uyushiq bo'lakli gaplarni ko'chirib, bog'lovchi vositalarning, vergulning ishlatilishini tushuntiradilar.

57- mashq. Chizmaga mos gaplar tuzish kerakligi tushuntiriladi.

5. Darsni yakunlashda test yoki mustaqil ishdan ham foydalanish mumkin.

Mustaqil ish.

Berilgan gaplardagi uyushiq bo'laklarning orasiga *va, ammo, lekin* so'zlaridan mosini qo'yib yozing.

1. Anvar, Islom—Tohir qushlarga in yasashdi.

2. Ko'chada Lolani ko'rdim,— gaplashmadim.

3. Odamlar bilan xushmuomala bo'ling, — sergap bo'lmang.

Mustaqil ish yuzasidan suhbat o'tkaziladi.

— 1- gapdagi uyushiq bo'laklarga so'roq bering. Uyushiq bo'laklar qaysi so'z turkumi bilan ifodalangan? (Kim? *Anvar, Mom, Tohir*. Ot bilan ifodalangan.)

— Uyushiq boʻlaklar gapda qanday vazifada kelgan? (Ega boʻlib kelgan.)

— Birinchi gapdagi uyushiq boʻlaklar orasiga qaysi soʻzni qoʻydingiz? (*va* soʻzini qoʻydik.)

— Oʻylang, *va* soʻzi qanday vazifani bajaryapti? *va* soʻzi yozilgan oʻrinda vergul qoʻyiladimi? (*va* soʻzlarni bir-biriga bogʻlayapti. U yozilgan oʻrinda vergul qoʻyilmaydi.)

— 2- gapdagi uyushiq boʻlaklarga soʻroq bering. Qaysi soʻz turkumi bilan ifodalanganini, gapdagi vazifasini aniqlang. (*Nima qildiml koʻrdim, gaplashmadim.* Feʼl soʻz turkumi bilan ifodalangan. Gapda kesim vazifasida kelgan.)

— Uyushiq boʻlaklar orasiga qaysi soʻzni qoʻydingiz? (*lekin* soʻzini qoʻydik.)

— *lekin* soʻzi ham uyushiq boʻlaklarni bogʻlaydimi? Uyushiq boʻlaklar orasida *lekin* soʻzi qoʻllansa vergul qoʻyiladimi yoki qoʻyilmaydimi? (*lekin* soʻzi uyushiq boʻlaklarni bogʻlaydi, *lekin* soʻzidan oldin vergul qoʻyiladi.)

Test.

1.Ega uyushib kelgan gapni belgilang.

A. Bugun majlisda oʻqituvchilar va ota-onalar qatnashdilar.

B. Biz jismoniy tarbiya darsida yugurdik, sakradik.

2.ammo bilan bogʻlangan uyushiq boʻlakli gapni belgilang.

A. Akrom oʻqidi, ammo yozmadi.

B. Gulzorda oq, qizil, pushti gullar ochilgan.

6. Oʻquvchilarni ragʻbatlantirish.

MAVZU: Undalma

Darsning maqsadi:

1.Taʼlimiy maqsad: undalma haqida tushuncha berish orqali oʻquvchilarni undalmali gaplarni ohangiga rioya qilib oʻqishga, ularni oʻzgalarga toʻgʻri murojaat qilishga, oʻzgalarning esa oʻzlariga qaratilgan fikriga eʼtibor bilan qarashga oʻrgatish, undalmali gaplarda tinish belgilarini toʻgʻri ishlatish koʻnikmasini shakllantirish;

2. Tarbiyaviy maqsad: oʻquvchilarda kamtarlik, muloyim gapirish, shirinsuxanlik, rostgoʻylik fazilatlarini tarbiyalash.

3. Rivojlantiruvchi maqsad: O'quvchilarning uyushiq, undalmali gaplar tuzish ko'nikmasini rivojlantirish.

TK: Nutqiy kompetentsiya. O'qituvchining savollariga og'zaki va yozma to'g'ri hamda savodli nutq bilan javob beradi.

Lingvistik kompetentsiya. *Gap, so'z, ohang, tinish belgi, nuqta, so'roq belgisi, so'roq gap, uyushiq bo'lak, undalma* kabi lisoniy tushunchalarni farqlaydi.

Darsning turi: yangi bilim beruvchi dars.

Darsning metodi: suhbat metodi.

Darsning borishi:

I. Dars yangi mavzuni tushuntirish. O'qituvchi doskaga oldindan undalmali gaplar yozib qo'yadi. Bu gaplar darslikdagi mashq matnidan olinishi ham mumkin. Gaplarni o'qituvchi ohangga rioya qilgan holda o'qib, namuna ko'rsatadi. So'ng 1-2 o'quvchiga o'qitadi, qayerda biroz to'xtam (pauza) qilingani o'quvchilardan so'raladi: 1. *Bolam, bobong yaratgan bog'lar, bobong ekan tutlar hozir ham yashnab turibdi.* 2. *O'quvchilar! Berilgan topshiriqlarni o'ylab bajaring.*

So'ng matn ustida quyidagicha ishlanadi:

O'qituvchining savollari:

1.1- gapni o'qing. Maqsadga ko'ra turini ayting.

2. So'roqlar yordamida gapning bosh bo'laklarini aniqlab, tagiga chizing.

3. So'zlovchi kishi fikrini o'zi uchun aytadimi yoki boshqa kishilarga qarata aytadimi?

4. O'ylang, shu 1- gapda fikr kimga qarata aytilgan? Shu so'zning tagiga chizing. (O'qituvchi yana bir pauza qilib, *bolam* so'ziga urg'u berib, gapni o'qiydi.)

5. Fikr qaratilgan so'z qaysi so'z turkumiga kiradi?

O'quvchining javoblari:

1.1-gap maqsadga ko'ra darak gap. U xabar mazmunini bildiriyapti.

2. Nima? yashnab turibdi. *bog'lar*, *tut* *yashnab turibdi.*

3. Boshqalarga qarata aytadi.

4. Fikr bolaga qaratilgan: . ***Bolam,** bobong yaratgan bog'lar, bobong ekan tutlar hozir ham yashnab turibdi.*

5. "Bolam" so'zi k i m? so'rog'iga javob bo'lyapti, ot so'z turkumiga kiradi.

Ikkinchi gap ham shu tarzda tahlil qilinadi. Unda undov belgisining qo'yilishi, buyruq gap ekaniga o'quvchilar diqqati tortiladi.

Fikr qaratilgan shaxsni bildirgan so'zdan so'ng qanday tinish belgisi qo'yilgan? Nima uchun?, Bu so'zni nima deyish mumkin? Tarzida muammoli savol o'quvchilar diqqatiga havola qilinadi. O'quvchilar ularning nima ekanini bilmaydi, lekin o'ylaydi. Butun diqqatini o'qituvchiga qaratadi.

O'qituvchi: Bu so'zlar – ***bolam, o'quvchilar*** fikrning, gapning kimga qarata aytilganini bildirgan so'z. Ular tilda u ***undalma*** deb nomlanadi. Undalma undash ohangi bilan aytiladi.

Bolam, o'quvchilar so'zini tushirib o'qing. Fikr kimga qarashli ekani bilinadimi? O'quvchilar undalmali va undalmasiz gaplarni (*O'quvchilar, topshiriqlami vaqtida bajaring, Berilgan topshiriqlami vaqtida bajaring*) taqqoslaydilar. Ularni o'z so'zlari bilan izohlaydilar

Kuzating: Yozuvda undalmadan so'ng qanday tinish belgisi qo'yilgan? (Vergul, undov belgisi qo'yilgan.

O'qituvchi o'quvchilar javobini to'ldirib tushuntirish beradi.

II. Yangi mavzuni mustahkamlash.

1. Darslik bilan ishlash.

66- mashqdagi ikkinchi va uchinchi gaplar og'zaki tahlil qilinadi: *bobojon, bolajon* so'zlari undalma ekanini, ulardan so'ng vergul qo'yilganini aytiladi. Oxirgi gap yuzasidan quyidagicha suhbat o'tkaziladi:

— Bolaga kim murojaat qilyapti? (Shoir Abdulla Oripov.)

— U sizga nima deb murojaat qilyapti?

— Gapda ifoda etilgan fikrni tushuntirib bering. (*Seni doim otang, do'stlaring, Vatanning sevib, ardoqlaydi. Sening kelajaging uchun qayg'uradi, Sening kelgusida tinch va farovon hayot kechirishing uchun bor kuchini ayamaydi.*)

Shuning uchun shoir Abdulla Oripov: Bolajon, sen doim suyuksan, Bilib qo'y, iqboli buyuksan, deyapti.

67- mashq. Mashq sharti bir o'quvchiga o'qitiladi. Matnni ichda o'qib, undalmali gapni topish va daftarlariga ko'chirib yozish vazifasi beriladi. Vazifani birinchi bajargan o'quvchi undalmani doskaga yozib, undalmaning tagiga chizadi, fikrning kimga qarata aytilganini izohlaydi, vergulning qo'yilish sababini tushuntiradi. Undalma gapning qaysi o'rnida kelgani so'raladi. Bolaning onasiga qanday murojaat qilganiga o'quvchilar diqqati qaratiladi.

2. Mustaqil ish. O'quvchilarga oila yoki o'rtoqlaridan biriga murojaat qilib, gap tuzish va husnixat bilan yozish mustaqil ish qilib beriladi.

III. Uyga vazifa. 68- mashq sinfda og'zaki bajariladi, o'qituvchining o'zi she'riy matnni o'quvchilarga undalmani ta'kidlab o'qib beradi. Bolalar undalmani eshitish orqali aniqlaydilar. Undalma misraning qaysi o'rnida (1- misraning oxirida — *Baxtiyor*, 2- misraning oxirida *jon bolam*, 3- misrada o'rtada — *ay a*) kelayotganini aytadilar.

Uyda o'quvchilarga 1- to'rtlikni ko'chirib, undalmaning tagiga chizib kelish topshirig'i beriladi.

IV. Dars „Bugun darsda nimalarni bilib oldingiz?" savoliga javob olish bilan **yakunlanadi.**

V. O'quvchilarni rag'batlantirish.

Ona tili darslarida o'quvchilarni grammatik tushunchalar bilan tanishtirish jarayonida ularda tinish belgilarini to'g'ri ishlatish ko'nikmalari shakllantirib boriladi. Bu yozma nutqning savodli bo'lishini, og'zaki nutqning ifodaliligini, tushunarligini ta'minlaydi.

BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARINING IMLOVIY MALAKALARINI SHAKLLANTIRISH METODIKASI

O'qituvchi imloviy malakaning psixologik tabiatidan kelib chiqib, kichik yoshdagi o'quvchilarda imloga oid malakani shakllantirish ustida ishlash metodikasini belgilaydi.

Imloviy malaka maxsus nutq malakasidir. To'g'ri yozuv – maxsus nutq faoliyati. Yozuv ham murakkab harakat bo'lib, uning asosida nutq yotadi. Imloviy malaka nutq faoliyatining komponenti sifatida gapni sintaktik jihatdan to'g'ri tuzish, so'zni uslubiy aniq qo'llashni ham o'z ichiga oladi.

Imloviy malaka murakkab malaka bo'lib, uzoq davom etadigan mashqlar jarayonida yaratiladi va so'zni fonetik tomondan tahlil qilish, uning morfemik tarkibini aniqlash ko'nikmasi kabilarga asoslanadi. Psixologiya malakani avtomatik harakat, ya'ni mashqlar natijasida asta-sekin avtomatlashgan ongli harakat deb belgilaydi. Avtomatlashish o'rganilgan imlo qoidasining oson yoki qiyinligiga bog'liq. Imloviy malaka o'z tabiati bilan avtomatik hisoblanmaydi. Malaka asosiga qo'yilgan ko'nikma mustahkamlanadi, takomillashadi, yaxshilanadi (harakat tezlashadi, aniq va to'g'ri bo'la boshlaydi, ishonarli va tejimli bajariladi); shuning bilan birga, faoliyatning tuzilmasi qayta quriladi: mayda birlik bilan ishlash kengroq, butun, qo'shilgan birliklar bilan ishlashga o'tadi (masalan, so'zni harflab ko'chirish, bo'g'inlab ko'chirish bilan, keyin so'zni yaxlit ko'chirish bilan, so'ngra u gapni ko'chirish bilan almashadi). Bir imlo malakasi avtomatlashadi, imloga oid boshqa hodisa o'rganiladi va asta-sekin so'zni to'g'ri yozish malakasi hosil bo'ladi. Umuman olganda, yozuv murakkab harakat sifatida ongli jarayonligicha qoladi.

To'g'ri yozuv malakasining shakllanishi uchun o'quvchidan fikrlash faoliyati talab etiladi. Biror to'g'ri yozuv hodisasini o'zlashtirish uchun o'quv va yodda saqlashgina emas, balki analiz va sintez ham tatbiq etiladi. Bunda grammatik va imloviy hodisalarning o'xshash va farqli tomonlarini aniqlash uchun taqqoslash usulidan foydalanish hamda so'z va so'z shakllarini ma'lum grammatik yoki grafik

guruhlarga ajratish, muayyan tizimga solish, tushuntirish va isbotlash mashqlaridan foydalanish muhim o‘rin tutadi.

SHunday qilib, orfografiyani o‘rgatishda, grammatikani o‘rgatish kabi, o‘quvchilarning analitik-sintetik faoliyatini asta takomillashtira borish talab etiladi.

Imlo qoidasi ustida ishlash metodikasi. O‘quvchilarda imloviy malakalar grammatikaga bog‘lab o‘rgatiladi. Imlo qoidalari bir so‘znigina emas, balki umumiylik mavjud bo‘lgan butun so‘zlar guruhining yozilishini tartibga soladi. Bu xususiyati bilan u qoida xat yozuvchini har bir so‘zni yodda saqlash, xotirlashdan qutqaradi va qoidaga amal qilib, belgilangan me‘yorga muvofiq butun so‘zlar guruhini yozish imkonini yaratadi.

Imlo qoidasi grammatik umumiylik asosida birlashgan so‘zlar–ning yozilishini bir xillashtiradi. Bu yozma ravishdagi aloqani yengillashtiradi va imlo qoidalarining ijtimoiy ahamiyatini ta’kidlaydi.

Imlo qoidalarini grammatik, fonetik, so‘z yasalishiga oid material–larni ma’lum darajada bilmasdan turib o‘zlashtirish mumkin emas. Grammatik nazariya imlo qoidalari uchun poydevor hisoblanadi. SHuning uchun boshlang‘ich sinflarda imlo qoidasi shu qoidaga asos bo‘ladigan grammatik nazariyaga bog‘liq holda o‘rganiladi. Masalan, shakl yasovchi qo‘shimchalarning yozilishi haqidagi qoidalar “Ot”, “Sifat”, “Son”, “Kishilik olmoshlari”, “Fe’l” mavzulari ichiga kiritilgan. Materialning bunday joylashtirilishi grammatika bilan orfografiyani bir-biriga bog‘liq holda o‘rganishni ta’minlaydi.

Fonetik tamoyil asosidagi asos va qo‘shimchalar imlosidagi ayrim qoidalar 3-4- sinfda fe’l yasovchi qoshimchalar o‘rganilganda, *son* so‘ziga fe’l yasovchi **-a** qo‘shimchasi qo‘shish bilan yasalgan so‘zning *sona* emas, *sana* tarzida talaffuz qilinishi va shunday yozilishi, **-a**, **-la** fe’l yasovchi qo‘shimchasi o‘rganilganda, yuqoridagi so‘zlar kabi yosh, ot so‘zlarining talaffuziga muvofiq *yasha*, *ata* tarzida yozilishi o‘rgatiladi. *Ong* so‘ziga fe’l yasovchi **-la**

qo'shimchasini qo'shish bilan yasalgan so'z *ongla* emas, *angla* tarzida talaffuz qilinadi va yoziladi.

O'yin –o'yna , *sariq- sarg'ay, ulug'-ulg'ay* so'zlari fe'l yasovchi –a, –ay qo'shimchasi qo'shilishi bilan yuzaga kelishi, *tara, bo'ya* so'zlariga ot yasovchi –q qo'shimchasini qo'shish bilan yasalgan so'z *taroq, bo'yoq* tarzida talaffuz qilinishi va shunday yozilishini o'rganadilar.

4-sinfda egalik qo'shimchalari bilan qo'llangan otlarning imlosi o'rganilganda *og'iz, qorin, o'rin, singil, ko'ngil, burun, shahar* kabi so'zlar o'zagidagi *i, u, a* unlilari talaffuzda tushib qoladi va shunday yozilishi o'rgatilganda, yuqoridagi fonetik tamoyil asosidagi o'zak-negiz va qo'shimchalar imlosiga asoslaniladi (*og'iz+im=og'zim, qorin+im=qornim, o'rin+im=o'rnim, singil+im=singlim, ko'ngil+im=ko'nglim, burun+im=burnim, shahar+im=shahrim*)

Adabiy tilda jo'nalish kelishigining –ga qo'shimchasi shakli qabul qilingan. Ba'zan bu shakl –ka, –qa tarzida eshitiladi. Masalan: *bilakka, go'dakka, qishloqqa* kabi. Ko'rinib turibdiki, so'z *q* yoki *k* undoshi bilan tugaganda jo'nalish kelishigi –qa, –ka shaklini olyapti. Og'zaki talaffuzda so'z qanday tovushlardan tashkil topgan bo'lsa, bu tovushlar yozuvda ham shu tovushlarga mos harflar bilan aks ettiriladi. Bu imlo qoidasiga 4-sinfda “Otlarning kelishik qo'shimchalari bilan turlanishi” mavzusi o'rganilganda asoslaniladi. Bu so'zlar fonetik tamoyilga ko'ra yozilsa, lekin *tog'* so'ziga –ga shaklida qo'shiladi, bunda morfologik tamoyilga ko'ra yozildi.

Men, sen olmoshlariga –ni, –ning qo'shimchalari qo'shilganda *n* tovushi tushirib aytiladi va shunday yoziladi: *menni, sening*. Bu imlo qoidasiga ham 4-sinfda “Kishilik olmoshlarining kelishiklar bilan turlanishi” mavzusi o'rganilayotganda asoslaniladi.

3-sinfda –lar ko'plik qo'shimchasi so'z oxirida kelganda, og'zaki nutqda –la tarzida aytilsa ham, yozuvda –lar shaklida yoziladi qoidasi, 4-sinfda qo'shimchalarning asosiy qismi morfologik tamoyil asosida yozilishi, ya'ni kelishik qo'shimchalari og'zaki nutqda *maktabta, ishtan* tarzida aytilsa ham, *maktabda, ishdan*; fe'llardagi –di shaxs-son hamda yaqin o'tgan zamon qo'shimchasi –ti tarzida

(*aytipti, aytti*) aytilsa ham, *aytibdi, aytdi* kabi yozilishi shu qoidasi asosida o'rgatiladi.

1-2-sinfda unlining cho'ziq-qisqaligi orqali farqlash, ya'ni so'zlarda unlining cho'ziqligini tutuq belgisi orqali ifodalash, so'zlarning ma'nosini tutuq belgisiga ko'ra farqlash (*tana – ta'na, surat – sur'at, qala – qal'a*) kabilar o'rgatiladi. Bunda differensial tamoyilga asoslangan imlo qoidalariga tayaniladi.

Boshqa-boshqa tovush ifodalovchi harflar vositasida so'z ma'nosini farqlash: *xol* (yuzdagi xol) – *hol* (ahvol, holat) kabilar 1-sinf dan boshlab 4-sinf ga qadar o'rgatiladi.

Grafik tamoyil asosidagi imlo qoidalarini tovush bilan uning yozuvdagi shakli o'rtasidagi munosabatlarni ifodalashga asoslanadi. Masalan, sirg'aluvchi *j* tovushi bilan qorishiq portlovchi *j* tovushlari yozuvda bitta shakl – harf bilan berilishi (*jo'ja-gijda* kabi), sayoz til orqa **-ng** tovushini ifodalovchi harflar birikmasi **ng** hamda **n** va **g** tovushlarini ifodalovchi **n** va **g** harflari yonma-yon kelganda ham **n** va **g** talaffuz etilishi grafik tamoyil asosida belgilangan: *ko'ngil* – bitta tovush, *senga* - ikkita tovush kabilar 1-sinfda savod chiqarish davridan boshlab o'rgatiladi. Buni o'rgatishga grafik tamoyilga asoslaniladi.

Imlo qoidasi bevosita grammatik nazariya elementlaridan so'ng o'rganiladi. Masalan, otlarning kelishiklar bilan turlanishi o'rganilgach, kelishik qo'shimchalarining yozilishi haqidagi ko'nikma shakllantiriladi. "Sifat" mavzusini o'rganish *-roq* qo'shimchasining va *qip-qizil, yum-yumaloq* kabi sifatlarning yozilishiga, "Fe'l" mavzusini o'rganish bo'lishsizlik (*-mA.va* o'tgan zamon (*-di*) qo'shimchalarining yozilishiga zamin yaratadi. Imlo qoidalarini o'rgatishga bunday yondashish boshlang'ich sinflarda barcha orfografik materiallarni o'rganishda tipik hisoblanadi.

Imlo qoidalarini ustida ishlash – murakkab jarayon, qoidaning mohiyatini ochish, o'quvchilarning qoida ifodasini o'rganib olishlari, qoidani yozuv tajribasiga tatbiq etish uning asosiy komponentlari hisoblanadi.

Qoida mohiyatini ochish qoida soʻzning qaysi qismini, qaysi soʻz turkumi yoki grammatik shaklni yozishni boshqarishini, bunda qaysi belgilar yetakchi ekanini tushuntirish demakdir. Oʻquvchilarni qoida bilan tanishtirish uchun material tanlashda oʻqituvchi bu yetakchi belgilarni albatta hisobga oladi.

Qoida ifodasi ustida darslik boʻyicha ishlanadi. Bunda oʻquvchilarning qoida tarkibini anglab yetishlari ahamiyatlidir. SHuning uchun darslikdagi qoida qismlarga boʻlinadi (Aslida oʻquvchilar bu vazifani mashq jarayonidayoq bajarib qoʻyadilar). Oʻquvchilar oʻrganilgan qoidaga misol aytish va xilma-xil mashqlarni bajarish yoʻli bilan uni yangi til materialiga, yaʼni yozuv tajribasiga tatbiq etadilar.

Qoida ustida ishlash metodikasi shu qoidaning xarakteriga qarab tanlanadi. Masalan, boʻlishsizlik qoʻshimchasi (-mA.ning yozilishini deduktiv yoʻl bilan oʻrgatish mumkin. Joʻnalish kelishigi qoʻshimchasi (-ganing oxiri -k bilan tugagan otlarga -ka, -q bilan tugagan otlarga -qa shaklida qoʻshilishi haqidagi qoidani indukiv yoʻl bilan tushuntirish maqsadga muvofiq.

Oʻquvchilar qoidadagi asosiy fikrni ajratishga yordam beradigan vazifalarni bajarsalar, uni oʻzlashtirish xiyla qulay boʻladi. CHunki bolalar aniq material bilan ishlaydilar va uni tahlil qilish vaqtida qoidaning muhim qismlarini ajratadilar, qoidani ongli oʻzlashtiradilar. Nimanidir, masalan, soʻzlarning talaffuzi va yozilishini, soʻz turkumlarini, soʻz qismlarini bir-biriga taqqoslash oʻquvchilarning aqliy faolligini oshiradi. Bunda yana qoidaning ajratilgan belgisini aniq yozib koʻrsatish ham ahamiyatli hisoblanadi. Qoidada aks ettirilgan muhim fikrni ajratishga oʻqituvchining savollari yordam beradi. Bu savollar, oʻz navbatida, qoidani shakllantirish rejasi ham hisoblanadi.

Qoida ustida jamoa boʻlib ishlash bilan birga, darslikdan foydalanib, mustaqil ishlash usulini qoʻllash ham mumkin.

Yangi qoidani oʻzlashtirishda oʻrganilgan bilimlarga suyaniladi. Buning uchun yangi qoida ilgari oʻrganilgan qoidalar bilan bogʻlanadi. Bunda qarshi qoʻyish yoki taqqoslash usulidan

foydalaniladi va o'xshash tomonlari aniqlanadi. Masalan, tushum kelishigi qo'shimchasining yozilishini o'zlashtirishda u ilgari o'rganilgan qaratqich kelishigi qo'shimchasining yozilishi bilan taqqoslanadi va tushum kelishigi qo'shimchasi otning fe'l tomonidan boshqarilishini bildirishi aniqlanadi.

Qoidani bilib olish o'quvchilarda u haqdagi aniq tasavvurning mavjudligiga bog'liq. Qoida asosida hosil bo'lgan aniq tasavvur so'zlarda ifodalanadi. SHuning uchun o'quvchilardan qoidani quruq yodlab berish talab etilmasligi, balki so'zni to'g'ri yozishdagi xususiyatlar aniq material misolida qayta tushuntirilishi lozim.

Imloga oid mashqlar. Imloviy malaka ongli nutq faoliyatining avtomatlashgan komponentidir. Faoliyat avtomatlashishi uchun uzoq vaqt davomida maqsadga qaratilgan mashqlar bajarib boriladi. Imloga oid mashqlar imloviy ziyraklik ko'nikmasini shakllantirishga, tegishli o'rinda qoidani tatbiq qilishga, mashqlarning qismlari o'rtasidagi bog'lanishni belgilash, ularni umumiy va yagona faoliyat tizimiga kiritishga, o'quvchilar uchun qoidaning mohiyatini aniqlash va uni shakllantirishga qaratiladi. Qoidani tatbiq qilish davridagina uning mazmuni chuqurroq o'zlashtiriladi. Metodikada imloga oid mashqlarga: 1) grammatik-orfografik tahlil; 2) ko'chirib yozuv; 3) diktantlar; 4) leksik-grammatik tahlil; 5) bayonlar kiradi. Grammatik-orfografik va leksik-orfografik tahlilda orfografiyaning grammatika va leksika bilan bog'lanishi, ko'chirib yozuv va diktantda o'quvchilar faoliyatini belgilaydigan omillar, xususan, ko'chirib yozuvda ko'ruv va qo'l harakati uquvi, diktantda eshituv uquvi hisobga olinadi.

Ko'chirib yozuv ko'rib idrok qilingan so'z, gap va matnni yozma shaklda ifodalashdir. Boshlang'ich sinflarda husnixat va imlo qoidalariga rioya qilib, tuzatishlarga yo'l qo'ymay va tartibli, harflarni tushirib qoldirmay, o'rnini almashtirmay, tinish belgilarini to'g'ri qo'llab ko'chirib yozuv ko'nikmasi shakllantirilishi kerak. O'quvchilarda bu ko'nikmani hosil qilish maqsadida o'qituvchi alifbe davridan boshlab ularga ko'chirib yozuvni izchillik bilan o'rgatib boradi.

O'quvchilarda ko'chirib yozuv ko'nikmasini shakllantirishga oid asosiy qoidalarga quyidagilar kiradi:

1. Ko'chirib yozishdan oldin ko'chirib yozadiganingni yaxlit o'qib chiq.

2. Har bir gapdagi so'zlarni bo'g'inlarga ajrat va ichda bo'g'inlab ayt.

3. Ko'chirib yozganingni asliga solishtir va xatolaringni to'g'rila.

Ko'chirib yozuv uchun so'z, alohida gap va kichik matnlardan foydalaniladi.

O'qituvchining qo'ygan maqsadiga bog'liq holda ko'chirib yozishdan oldin unga tayyorgarlik ko'riladi; bunda imlosi qiyin so'zlarni izohlab o'qish, so'zning nima uchun shunday yozilishini asoslash, o'rganilgan qoida asosida yoziladigan so'zlarni aniqlash kabi mashqlardan foydalaniladi. Bu ko'nikma qay darajada shakllanganligini aniqlash maqsadida kontrol (tekshiruv) ko'chirib yozuv o'tkaziladi.

Ko'chirib yozuv mashqlari grammatik, leksik yoki so'z yasalishiga oid vazifalarni bajarish bilan birga olib boriladi. Bu imlo qoidasini tatbiq etishni yaxshi bilib olish imkonini beradi. Chunki vazifaning xarakteri imloviy malakani shakllantirishga nazariy asos bo'ladigan grammatik, fonetik bilimlarni faollashtirishni talab etadi. Bulardan tashqari, kompleks mashqlar orfografiya bilan birgalikda nutq o'stirish vazifalarini ham bajarish imkonini beradi. Kompleks mashqlarga misol qilib quyidagilarni ko'rsatish mumkin:

1. Ko'chirish. Asosdosh so'zlarni aniqlab, asosni ajratish.

2. Tushirib qoldirilgan qo'shimchalarni qo'yib ko'chirish, qanday qo'shimcha ekanini aytish; yozilishini tushuntirish.

3. Matn mazmuniga mos so'zni qavs ichida berilgan so'zlardan topib qo'yib ko'chirish. Shu so'z qaysi so'z turkumiga oid ekanini, uning yozilishini tushuntirish.

4. Aralash berilgan so'zlardan gap tuzish va yozish.

5. Tartibsiz berilgan gaplardan bog'lanishli matn tuzish.

6. Tanlab ko'chirish (Berilgan gaplardan yoki matndan muayyan bir so'z turkumini; ot va fe'ldan yoki ot va otdan, sifat va otdan tuzilgan so'z birikmalarini ko'chirish).

Diktant eshitib idrok qilingan so'z, gap, matnni yozishdir. O'quvchilarning og'zaki yozma nutqini o'stirishda, savodxonligini oshirishda diktantning ahamiyati katta. O'quvchi diktant yozish jarayonida xato qilmaslikka harakat qiladi. Xato qilmaslik ularning fonetik, leksik va grammatik bilimlarni qay darajada o'zlashtirganliklariga bog'liq bo'ladi. Imlo qoidalari grammatik hodisalar bilan bog'liq bo'ladi. Demak, savodli diktant yozish uchun o'z navbatida grammatik qoidalarni ham bilish zarur.

Boshlang'ich sinflarda diktant uchun matn tanlashda bir qancha tamoyillarga rioya qilish zarur:

1. Matnning monologik nutq shaklida bo'lishi. Unda ko'chirma gaplar, undalmali, kirish so'zli, ajratilgan bo'lakli gaplar, qo'shma gap bo'lmasligi lozim.

2. Matn hajmi 1-4-sinf o'quvchilarining o'qish surotiga asoslangan bo'lishi.

3. Matn mazmuni bolalar hayoti bilan bog'liq bo'lishi.

4. Diktant matni o'quvchilarga u yoki bu haqda bilim berishi.

5. Tanlangan matn g'oyaviy-badiiy jihatdan yuksak bo'lishi, bolalar hissiyotiga ta'sir qilishi.

6. Matn tarbiyalovchi xarakterda bo'lishi.

7. Matnda o'rganilayotgan hodisa kamida 5-6 marta uchrashi.

Diktantlar maqsadiga ko'ra ikki xil bo'ladi:

1. **Ta'limiy diktantlar** – bilim berishga yo'naltirilgan diktantlar.

2. **Tekshiruv diktantlari** – o'quvchilarning bilim, ko'nikma va malakalarini nazorat qilishga qaratilgan diktantlar.

Ta'limiy diktantlarni o'tkazish vaqtini, o'rnini, turini o'qituvchining o'zi belgilaydi. Ta'limiy diktantlar uchun darsning ma'lum bir qismi (5-10 daqiqasi), ba'zan bir dars ajratiladi. Bu diktant o'quvchilar bilimini mustahkamlash maqsadida o'tkaziladi. Ta'limiy diktantda o'qituvchi o'quvchilarga o'rgatilayotgan hodisaning imlosini bir necha tahlil usullaridan foydalanib tushuntiradi,

o'quvchilar so'zlarni to'g'ri yozishlariga ishonch hosil qilgach, uni yozishga ruxsat beradi. Har qanday yo'l bilan xatoning oldini olish chorasi ko'riladi. Masalan, 1-sinfda **a** va **o** unlilari o'rganilayotgan darsda bo'g'in-tovush, tovush-harf tahlili o'tkaziladi. **Baho, bahor** so'zlarining birinchi bo'g'inida **a** harfi yozilishini o'quvchilar bilib olgach, o'quvchilardan biri shu so'zlarni xattaxtaga yozadi. So'ng so'z o'chirib tashlanadi, shundan keyin aytib turib yozdiriladi.

Ta'limiy diktantlar tashkil etish va bajarilish usuliga ko'ra quyidagi turlarga bo'linadi:

1. Ta'kidiy diktant.
2. O'z diktant yoki yoddan yozuv diktanti.
3. Izohli diktant.
4. Saylanma diktant.
5. Erkin diktant.
6. Rasm diktant.
7. Lug'at diktant.
8. Ijodiy diktant.

SHulardan saylanma, erkin va ijodiy diktantlarda matn ma'lum o'zgarishlar bilan yoziladi.

Ta'kidiy diktantdan qoidani tatbiq etish usullarini yaxshi bilib olish maqsadida foydalaniladi. Matnni yozishdan oldin, uni yozish jarayonida, izohli yozuvdagi kabi, o'quvchilar so'zni qanday yozishni va nima uchun shunday yozilishini tushuntiradilar. Ta'kidiy diktant matni namunasi:

Egizaklar

Hasan va Husan – egizaklar. Ular 4-sinfda o'qishadi. Hasan va Husan bir partada o'tirishadi. Ikkisi ham a'lochi. Hamma o'rtoqlari ularni hurmat qilishadi.

Diktantni yozdirishdan oldin o'quvchilar h harfi yoziladigan so'zlarni eshitish orqali topadilar. Uning talaffuzini izohlaydilar. So'ng o'qituvchi "Hasan, Husan, hamma, hurmat so'zlarini h harfi bilan yozasiz" deb ta'kidlaydi. O'quvchilar diktantni yozib bo'lishgach, doskadagi namunaga qarab yozganlarini tekshirdilar.

O'z diktant yoki yoddan yozuv diktantida o'rganilgan imloviy qoida asosida yoziladigan so'zlar bo'lgan matnni o'quvchilar o'zlari o'qib yodlaydilar (ko'rib idrok qiladilar) yoki o'qituvchi rahbarligida eshitib yodlaydilar (idrok qiladilar), keyin o'zlari mustaqil yozadilar.

2-sinfda yoddan yozuv diktanti orqali b va d tovushlarining so'z oxirida yozilishini mustahkamlash namunasi:

Uydan chiqishar **shoshib**,
Qo'chqor, **Dilshod** va Muxtor.

Sochlarida yarqirar
Yengil, yumshoq oppoq qor.

Quyidagi yoddan yozuv diktanti orqali h va x tovushlarining so'z oxirida yozilishini mustahkamlaydi:

Suvsiz **hayot** bo'lmas,
Mehnatsiz – rohat.

Suvni isrof qilmang,
Suv **bebaho** boylik.

Bugungi ishni ertaga qo'yma,
Ertaning **ham** rejasi bor.

O'quvchilar h harfining tagiga chizadilar. So'ng uning talaffuzini so'z tarkibida mashq qiladilar.

Izohli diktant o'quvchilarning qobiliyatiga qarab ikki xil o'tkaziladi. O'quvchi, odatda, o'qituvchining ko'rsatmasi bilan ma'lum so'zning yozilishini diktant yozishdan oldin yoki keyin izohlaydi. So'zning yozilishini bo'g'in-tovush, tovush-harf tomondan tahlil qiladi, unga qoidani tatbiq etadi. Masalan, "Kitob" – bilim manbai" – Kitob: Ki-tob. Ikki bo'g'in. Birinchi bo'g'inida **k, i**; ikkinchi bo'g'inida **t, o, b** tovushlari bor. Oxirgi **b** tovushi **p** tovushi tarzida talaffuz qilinadi. Unda **b** yoki **p** tovushini ifodalovchi harfning yozilishini tekshirib aniqlaymiz. Buning uchun so'z oxiriga **i** tovushini qo'shamiz va aytamiz: **kitobi**. **B** tovushi yozilar ekan" kabi izohlanadi.

Izohli diktant boshlang'ich sinflarning barchasi uchun mos bo'lib, o'quvchilarga yozdirilgan matn tarkibidagi imlosi qiyin so'zlarning yozilishini eslatish va ta'kidlash maqsadida o'tkaziladi.

Masalan, 4- sinfda egalik qo'shimchalari o'rganilayotganda tovush tushishi, tovush almashinishi hodisalari bilan tanishtiriladi va o'quvchilarda imloviy savodxonlikni shakllantirishda quyidagi til materiallari asosida tahlil-tarkib tahlili amalga oshiriladi. Bunda quyidagicha savol-topshiriqlar ustida ishlandi:

Bu nima? (daftar ko'rsatiladi)

-Daftar so'zini doskaga yozing va o'qing.

-Daftar so'zida nechta tovush bor? U nechta harf bilan yozilgan?

-Daftar so'ziga I shaxs birlikdagi egalik qo'shimchasini qo'shib o'qing?

-Daftarim so'zida nechta tovush bor va u nechta harf bilan yozildi?

-Daftarim so'zining o'zak va qo'shimchasini tegishlicha belgilang.

-So'z o'zagida o'zgarish yuz berdimi?

Bu nima? (burun rasmi ko'rsatiladi)

-Burun so'zini doskaga yozing va o'qing. Burun so'zining talaffuzi bilan yozilishini taqqoslang. Ularda qanday farq sezdingiz?

-Burun so'zida nechta tovush va u nechta harf bilan yozilgan?

-Burun so'ziga I shaxs birlikdagi egalik qo'shimchasini qo'shib o'qing?

-O'ylang, so'zda qanday o'zgarish yuz berdi?

-Burnim so'zida nechta tovush bor va u nechta harf bilan yozildi?

- Burnim so'zining o'zak va qo'shimchasini tegishlicha belgilang.

-So'z o'zagida qanday o'zgarish yuz berdi?

og'iz ----og'iz + -im-----og'zim; shahar ----- shahar +im----- shahrim so'zlari ustida ham shu tarzda ishlanadi va xulosa chiqariladi:

O'qituvchi o'quvchilarning kuzatishlarini yakunlab xulosa chiqaradi. Ba'zi so'zlarga egalik qo'shimchasi qo'shilganda o'zakdagi

unli tovushlar tushib qoladi, bir tovush boshqa tovush bilan almashadi va shunday yoziladi. O'quvchilar darslikda berilgan qoidani mustaqil o'qiydilar.

-Siz o'qigan imlo qoida nima haqida ekan?

-Qoida necha qismdan iborat? (Qoida uch qismdan iborat)

-Har bir qismni ajrating. (1. Ba'zi otlarga egalik qo'shimchasi qo'shilganda, o'zakda tovush o'zgarishi yuz beradi. 2. Unli tovush tushib qoladi. 3. Undosh tovush almashadi.)

Quyida 4-sinfda o'takazgan izohli diktant namunasini keltiramiz:

Mening shahrim

Biz Toshkent **shahrida** yashaymiz. Toshkentda yuzlab favvolar bor. Ular shahar havosini salqin saqlaydi.

Kuzda bog'larda barglar **sarg'ayib** to'kilsa ham, shahar go'zalligini yo'qotmaydi.

Men har kuni **singlimni** bog'cha olib borayotib daraxtlarni kuzataman. **Burnimizga** urilgan xushbo'y hidlar haqida **ikkalamiz** ham **og'zimizni** yumaymay gapiramiz.

Matndagi ajratib berilgan so'zlarni qayta o'qing.

Yo'lda ko'rganlarimiz onamizga so'zlab beramiz.

Tilak--- tilak+im-----tilagim; taroq----taroq +im----tarog'im so'zlari ustida ham shu tarzda ishlanadi. Izohli diktantda o'quvchilar qoidalarga oid so'zlarning tagiga chizadilar. CHunonchi, 2-sinfda son mavzusini o'rganishda 259-mashqni ishlash jarayonida quyidagi maqol berilgan: *Qirq ko'ylagi bor. Bir tugmasi yo'q.*

Mazkur maqoldagi **ko'ylagi** so'zi yuzasidan to'liq bo'lmagan tahlil o'tkaziladi. Bu ish orqali o'quvchilar tovush o'zgarishi bo'l-gan so'z bilan amaliy tanishib, imlosini o'zlashtiradilar. Bu imlo qoidasi 4-sinfda nazariyaga asoslangan holda o'rgatiladi. Shu mav-zuni mustahkamlash va o'quvchilar bilimini nazorat qilishda izohli diktant o'tkaziladi.

Quyida izohli diktant uchun matnlar namunasini keltiramiz:

Topishmoq

Qulog'i zo'r yilpig'ich,
Tumshug'ida barcha kuch.
Toshni ko'taradi dast,
Bahaybat zo'rligi rost⁴¹.

O'zi bir qarich,
Qu'rug'i o'n bir qarich⁴².

So'z tarkibi tahlili 3-4- sinflarda o'tkaziladi. Ayniqsa, yozma ish natijalari tahlili darslarida keng qo'llash imloni o'rgatishda samarali yordam beradi.

Saylanma diktantda o'quvchilar diktovka qilingan gaplar yoki matnning hammasini yozmaydilar. Uning o'qituvchining topshirig'iga mos qisminigina (o'rganilgan qoida asosida yoziladigan so'zlarni, so'z birikmalarini) yozadilar. Masalan, bosh harf bilan yoziladigan so'zlarnigina yozish (1-sinf), qaratqich kelishigidagi so'zni u bog'langan ot bilan yoki tushum kelishigidagi so'zni u bog'langan fe'l bilan birga yozish (4-sinf) kabi. Saylanma diktant o'quvchilarda imloviy ziyraklikni o'stiradi. Masalan, bosh harf bilan yoziladigan so'zlarnigina yozish (1-sinf), qaratqich kelishigidagi so'zni u bog'langan ot bilan yoki tushum kelishigidagi so'zni u bog'langan fe'l bilan birga yozish (4-sinf) kabi.

Saylanma diktant uchun diktant namunasi va topshiriq: Bosh harf bilan yoziladigan so'zlarni saylab yozing.

Javdar non

Risolat buvimlar Xumson qishlog'ida yashaydilar. Xumson - juda chiroyli qishloq. Bir tomoni baland tog', tog' tomonida Ugom daryosi shovullab oqadi.

Qishki ta'tilda onam bilan buvimlarni borib ko'rdik. Men o'rtoqlarim bilan tepalikda sirpanchiq uchishga shoshildim. Chanamiz ham "qo'lbola". Uni Rahmon bobom yasab berganlar. Biz maza qilib chanada uhdik, qo'bo'ron o'ynadik.

⁴¹ Q.Abdullayeva, S.Rahmonbekova. Diktantlar to'plami. –T.: "Niso poligraf" nashriyoti. 2012. 173-bet.

⁴² Q.Abdullayeva, S.Rahmonbekova. Diktantlar to'plami. –T.: "Niso poligraf" nashriyoti. 2012. 147-bet.

-Dilshodjon, kelaqol, bolam, non pishdi. Choy ichib olgin,- dedilar. Buvim bir savat non ko'tarib kirdilar. Xona yoqimli non isiga to'ldi⁴³.

Diktant tahlili jarayonida o'quvchilar otlar nina uchun bosh harf bilan yozilganini izohlab berdilar. Xatolarini "Imlo lug'ati"dan foydalanib to'g'rilash tavsiya etilsa (h va x, b-p kabi), ularda mustaqil ishlash ko'nikmalari rivojlanadi.

Erkin diktant uchun hikoya tarzidagi uncha katta bo'lmagan matn tanlanadi. Tanlangan matnning har bir bo'limida ikkitadan uchtagacha gap bo'lishi kerak. Matnda o'quvchilar yozishda qiynaladigan yoki imlosi o'rganilmagan so'zlar ishtirok etgan bo'lsa, matn mazmuniga xalal yetkazmagan holda, boshqa so'zlar bilan almashtirish yoki tushirib qoldirish mumkin. Bu diktantda o'quvchilarga mazmunni buzmay, gap tuzilishini o'zgartirish, bir so'zni unga yaqin ma'noli so'z bilan almashtirish erkinligi beriladi. Diktant uchun 3-5 qismli matn tanlanadi. O'qituvchi avval matnni bir marta ifodali o'qib beradi, so'ngra matn mazmuni yuzasidan suhbat o'tkazadi. Ayrim qoidalarini eslatadi. Keyin matnning bir qismi qayta o'qib beriladi, o'quvchilar uning mazmunini yozadilar.

Masalan, 28-mashqda "Bog'chada" matni berilgan, uni o'quvchi o'qib diktant yozishga tayyorlanadi. Bu erkin diktantni o'quvchilar matnning mazmunini saqlagan holda yozadilar. Bu ham o'quvchilarning imloviy savodxonligini oshirishga xizmat qiladi.

Bog'chada

Anvar hali yosh. Opasi Yulduz uni bog'chaga olib boradi. Bog'chada uning o'rtoqlari ko'p. Bu ahil bolalar bir-biri bilan birga o'ynaydi.

Tarbiyachi Sevara Yunusova ularni doim maqtaydi.

O'quvchilar diktantidan namuna:

Anvar yaxshi bola

Anvar hali kichkina bola. SHuning uchun Anvarni opasi bog'chaga olib boradi. Anvar opasi Yulduzni yaxshi ko'radi.

⁴³ Q.Abdullayeva, S.Rahmonbekova. Diktantlar to'plami. –T.: "Niso poligraf" nashriyoti. 2012. 135-bet.

Anvar bog'chada o'rtog'lari bilan o'ynaydi. Ular bilan qo'shig' aytadi. O'rtog'lari bilan urishmaydi.

Sevara Yunusova Anvarning bog'cha opasi. Sevara opa bog'chadagi hamma bolalarni yaxshi ko'radi, ularni erkalatadi. Bolalarga ovqat beradi. Ularni o'ynatadi.

Erkin diktant imlo qoidalarini mustahkamlashga xizmat qilishi bilan birga, o'quvchilar nutqini o'stiradi, fikrlash qobiliyatini rivojlantiradi, bayon yozishga tayyorlaydi.

Ijodiy diktantda o'quvchilarga o'rganilgan qoidaga mos so'z, so'z birikmasi, biror mavzuga doir savollar beriladi. Ular berilgan so'z va so'z birikmalarini qatnashtirib, savollarga javob topish orqali matn yoki hikoyacha tuzadilar. O'qituvchi ana shu berilgan so'z va so'z birikmalari yordamida tuzilgan hikoya mazmunini ishni bajarish usuli haqida o'quvchilarga tushuncha beradi. Chunki ijodiy diktant matnini o'quvchilarning o'zlari ijod qiladilar va uni o'qituvchining ko'rsatmasiga muvofiq yozadilar. Shunisi bilan diktant inshoga o'xshaydi.

Ijodiy diktant organilgan qoidalarni o'zlashtirish va yozuvda o'rinli qo'llash malakalarini mustahkamlaydi. O'quvchilarning og'zaki va yozma nutqiniog rivojlanishiga ijobiy ta'sir qiladi, ularda ijodkorlik, mustaqillik kabi zaruriy malakalarini shakllantirish muhim o'rin tutadi.

4-sinfda kelishik qo'shimchalari bilan otlarning turlanishini mustahkamlashda ijodiy diktantdan foydalanish mumkin:

To'rt fasl

1. Qish, qahraton, ayoz, harorat, past, muz, shamol, izg'irin.
2. Bahor mayin, shabada, quyosh, maysa, sochdi, ko'klam, dala, ish.
3. Yoz, kunlar, issiq, meva, sabzavot, poliz.
4. Kuz, bulut, yig'im-terim, osmon, paxta, xirmon, dehqon, ish qizg'in⁴⁴.

Rasm diktant predmet rasmini yoki o'zini ko'rsatib o'tkaziladi: predmet rasmi ko'rsatiladi, o'quvchilar uning nomini aytadilar va

⁴⁴ Q.Abdullayeva, S.Rahmonbekova. Diktantlar to'plami. –T.: "Niso poligraf" nashriyoti. 2012. 137-138- bet.

yozib vergul qo'yadilar, ish shunday davom etadi (Birinchi so'z bosh harf bilan, qolganlari qoidaga ko'ra yozilishi eslatiladi). Rasm diktantda o'rganilgan qoidani, ayniqsa, o'quv yili davomida o'rganiladigan imlosi qiyin so'zlarni to'g'ri yozishni puxtalash, shuningdek, ularni o'quvchilar qanday o'zlashtirganliklarini sinash maqsadi ko'zda tutiladi.

3-4-sinfda ayrim harflar imlosiga doir imlo qoidasidan a va o unlisining imlosi, i va u unlisining imlosi, h va x undoshlarining imlosi, v va f undoshlarining imlosi, b va p undoshlarining imlosi, h va x undoshlarining imlosi, d va t undoshlarining imlosi, z va s undoshlarining imlosi, j va ch undoshlarining imlosi o' va i unlilari, e va i unlilarining talaffuzi, imlosi, so'z ma'nosini farqlashdagi o'rni, tutuq belgisi so'zlar o'rganilganda ham rasm diktantlardan foydalanish mumkin.

Lug'at diktant. Lug'at diktant o'rganilgan imlo qoidalarini mustahkamlash, o'quvchilar lug'atini bo'yitish, o'rganilgan imlo qoidalarini o'quvchilar tomonidan qanchalik o'zlashtirilganini aniqlash, hisobga olish maqsadida o'tkaziladi. Lug'at diktant uchun o'rganilgan imlo qoidasi asosida yoziladigan so'zlar tanlanadi.

Lug'at diktantning ko'ruv sezgisiga asoslangan turidan foydalanish lug'at diktantning eshitib yozish turiga tayyorlaydi. Chunki bola nuqtalar o'rniga qaysi harfni qo'yishni o'ylaydi, talaffuzi bilan yozilishini taqqoslaydi, so'ng yozadi. Eshitib yozishda bunday imkoniyat bo'lmaydi. Buning uchun doskaga quyidagicha topshiriq yozib qo'yiladi:

1-sinf uchun:

Nuqtalar o'rniga a yoki o harflaridan mosini qo'yib ko'chiring va imlosiga e'tibor bering.

B...h...r, b...h..., Bux...r..., d...vl... t, d...v..., s...v...b

2-sinf uchun:

Nuqtalar o'rniga a yoki o harflaridan mosini qo'yib ko'chiring va imlosiga e'tibor bering.

D...v...m...t, s...v...d, n...vb...tchi, n...b...h...r, b...rm...q, s...bzi, p...mid...r, k...rt...shka.

Nuqtalar o'rniga i yoki u harflaridan mosini qo'yib yozing va ma'nosiga e'tibor bering.

Uz...m, b...lb...l, g...r...ch, b...rg...t, qov...n, sov...n, ch...mch...q, ch...g'...rch...q.

O'qituvchi o'quvchilarning imloviy malakalarini shakllantirish maqsadidan kelib chiqib diktant turini tanlaydi va uni darsning biror bosqichida o'tkazadi.

Tekshirish maqsadida o'tkaziladigan lug'at diktant uchun so'zlar soni: 1-sinfda savod o'rgatishdan so'ng 5- 6 so'z, 2-sinfda 8—10 so'z, 3-sinfda 10—12 so'z, 4-sinfda 12—15 so'z qilib belgilash maqsadga muvofiq. Ona tili dasturida ham "Tekshirish maqsadida o'tkaziladigan ... lug'at diktanti uchun taxminiy so'z soni: 1-sinfda savod o'rgatishdan so'ng 6 so'z, 2-sinfda 8—10 so'z, 3-sinfda 10—12 so'z, 4-sinfda 12—15 so'z" deb belgilab qo'yilgan.

Ta'limiy diktantning o'yin shaklida o'tkazilgan turi o'yin diktant deb nomlanadi. O'yin- diktantni "Kim ko'p eslab qoladi?" deb nomlagan holda o'tkazish mumkin. Bu diktantning maqsadi xotirani ishga solish va bu imloviy ko'nikmalarni shakllantirishdir.

Bunda o'qituvchi har bir gapni bir marta o'qiydi. O'quvchilar yodida qolganini yozadi. O'qituvchi bir oz pauzadan so'ng ikkinchi gapni o'qiydi.

O'yin-diktantning materiali sifatida so'z olinishi ham mumkin. Unda ham o'qituvchi 3ta so'zni birdaniga o'qiydi va 10-15 soniya pauza qilinadi. O'quvchi eslab qolganini yozadi. Keyin Yana uch so'z o'qib beriladi. Bunday tipdagi o'yin lug'at diktantiga 1- sinfda 5-8, 2-sinfda 8-10, 3- sinfda 10-12, 4- sinfda 12-15 so'z olinadi.

Diktant yozib bo'lingach, har bir o'quvchi diktantidagi so'zlar sonini sanaydi. O'qituvchi oldindan diktantning to'liq matnini yozib ustini bekitib qo'ygan bo'ladi. O'quvchilar diktantini tekshirayotgan uning ustini ochib qo'yadi.

O'quvchilarning bahosi tushirib qoldirgan so'zlar soniga va yo'l qo'yilgan xatolar soniga qarab pasaytiriladi.

O'quvchilar diktantni yozib bo'lishgach, o'rganilgan mavzulardan kelib chiqib topshiriqlar berilishi mumkin. Masalan,

"So'zlardagi unlilarning tagiga chizing.", "Ajrati ko'rsatilgan so'zga ma'nodosh so'z toping." , " Shu so'zlar ishtirokida gap tuzing.", "Gap tuzing va tuzgan gaplaringizning bosh va ikkinchi darajali bo'laklarini aniqlang, tagiga tegishli chizing" kabi.

Tekshirish diktanti dasturning biror bo'limi o'rganilib, xilma-xil ta'limiy mashqlar bilan mustahkamlangach, ular o'quvchilar tomonidan qay darajada o'zlashtirilganini aniqlash maqsadida o'tkaziladi. Tekshiruv diktanti yozadigan darsda yordam ko'rsatilmaydi.

Tekshiruv diktanti o'quv yili davomida 5-6 marta o'tkaziladi. Masalan, ot turkumi o'rganilib bo'lingach yo diktant yoki bayon yozdirish o'quvchilarning egalik qo'shimchali, kelishik bilan turlangan so'zlarni imloviy to'g'ri yozishni egallab olganliklarini namoyish qiladi. Sifat turkumi o'rganilib bo'lingach, olinadigan diktant sifatlardagi daraja ifodalovchi *–roq* qo'shimchasinining yozilishini, *biroz, to'q, liqqa, nim* so'zlari bilan keladigan sifatlarni, *ko'm-ko'k, oppoq* kabi sifatlarning imlosiga doir ko'nikmalarini aniqlashga yordam beradi. Fe'l turkumi o'rganilib bo'lingach, diktant orqali zamon, shaxs-son q'oshimchalari bilan turlangan, bo'lishsizlik qo'shimchalari bilan qo'llangan fe'llarning imlosini qaydaraja xotirada olib qolganliklarini aniqlashviy ko'nikmalarini aniqlash mumkin bo'ladi.

Diktantning bu turida yo'l qo'yilgan xatolar chuqur tahlil qilinadi, ularni bartaraf qilish usullari belgilanadi. SHu jihatdan tekshiruv diktantining ta'limiy ahamiyati katta.

O'quvchilarga tekshiruv diktanti yozishlari bir hafta oldin e'lon qilinadi. Qaysi mavzularni takrorlashlari aytiladi. Diktant yozish tartib-qoidalarini tushuntiriladi:

- Diktant adabiy-orfoepik talaffuz me'yorlariga, tinish belgilariga rioya qilingan holda bir marta o'qib beriladi, diqqat bilan tinglashlari aytiladi.

- Diktant matnidagi imlosi qiyin va o'rganilmagan qoidalar asosida yoziladigan so'zlar doskaga yozilib, imlosi tushutiriladi.

- Diktant yozib bo'lingach, matn bir marta o'qib beriladi, o'quvchilar yozganlarini tekshirib oladilar.

- Diktant yozdirilayotganda, bitta gap bir butun holda o'qib berildi, o'quvchilar gap chegarasini aniqlab oldilar.

- Diktant aytib turib yozdirilayotganda ichda bo'g'inlab aytib yozish eslatiladi.

-Husnixat bilan yozishlari ta'kidlanadi.

-Diktant yozib bo'lingach, ichda bo'g'nlab o'qishlari, tekshirib, xatolarini to'grilashlari uchun vaqt beriladi.

Tekshiruv diktant matni namunasi:

Toshkentim – onam

Vatanimizning poytaxti –Toshkent. U juda go'zal shahar. Ko'chalari keng va ozoda. Toshkentda turli millat kishilari yashaydilar

Toshkentda O'zbekiston havo yo'llari, ikkita temir yo'l vokzali bor. Toshkent aeroportidan har kuni dunyoning turli shaharlariga samolyotlar uchadi. Poytaxtimizga havo yo'llari orqali horijiy davlatlardan ko'plab mehmonlar keladilar. Toshkent temir yo'llaridan tezyurar poyezdi qatnay boshladi. U ikki soatda odamlarni Samarqandga eltib qo'yadi.

Poytaxtimizning ko'chalari kengaytirildi. Tezyurar tramvay yo'llari qurildi. Ular odamlar vaqtini tajashga xizmat qilyapti.

Muzeylar, istirohat bog'lari, sport maydonlari Mustaqil yurt fuqorolariga xizmat qilmoqda. (80 so'z)

Diktantda grammatik topshiriqlar quyidagi yo'nalishlarda bo'lishi mumkin:

1. "Toshkentda turli millat kishilari yashaydilar" gapini gap bo'laklariga ko'ra tahlil qiling.

2. " boshla" so'ziga o'zakdosh zo'z toping.

3. "mehmonlar" so'zini fonetik tahlil qiling.

4. " go'zal" so'ziga ma'nodosh zo'z toping.

5. Joy nomlarining tagiga tegishlicha chizing.

Mazkur grammatik topshiriqli tekshirish diktanti boshlang'ich sinf ona tili dasturida belgilab ko'rsatilgan bilim, ko'nikma va malakalar asosida baholanadi. Har bir topshiriq 5 ball bilan baholanadi va umumiy ball topshiriqlar soniga bo'linadi.

Baholash mezonlari:

1. Imloviy savodxonlik darajasi.
2. Tinish belgilarinig to'g'ri ishlatilishi.
3. Fonetik tahlil.
4. So'z tarkibiga ko'ra tahlil.
5. Gap bo'laklariga ko'ra tahlil.
6. Leksik tahlil.
7. Xatboshilarga rioya qilinishi.
8. Yozuvning husnixat talablariga mosligi.
9. Diktant matniga tuzatishlar kiritilganligi yoki kiritilmaganligi.

Tekshiruv diktantida dastur talabiga ko'ra so'zlar soni:

1-sinfda: 1-yarim yillikda: yil oxirida: 20-25 so'z.

2-sinfda: 1-yarim yillikda: yil oxirida: 30-35 so'z.

3-sinfda: yil oxirida: 50- 60 so'z.

4-sinfda: yil oxirida: 70- 75 so'z⁴⁵

Bayon o'quvchilarning lug'atini bo'yitish, bog'lanishli nutqini o'stirishga qaratilgan orfografik mashq turlaridan biri hisoblanadi. Bayon orfografik mavzularni o'rganishning yakunlovchi bosqichida, o'quvchilar qoidalarini bilib olib, uni tatbiq qilishga o'rganganlaridan so'ng o'tkaziladi. Bayon yozganda o'rganilgan imlo qoidalarini to'g'ri tatbiq etish ularning ongli o'zlashtirilganligini ko'rsatadi.

Ona tili darslarida lug'at ustida ishlash

Boshlang'ich sinflar o'quv dasturida "ona tili, o'qish bolalarning lug'atini bo'yitish, bog'lanishli nutqni o'stirish, adabiy-estetik tafakkurini kamol toptirish, nutq madaniyatini shakllantirish, nutq ta'sirchanligini ta'minlashning muhim omilidir", deyiladi. Bu

⁴⁵ Umumiy o'rta ta'limning DTS va o'quv dasturi. T.:2017. –74b.

vazifalar grammatik mavzularni o'rganish, mashq matnlarini kuzatish va tahlil qilish, maxsus lug'aviy -grammatik mashqlar orqali bajariladi.

Ona tili o'qitishning bosh maqsadi ham tilning jamiyatda tutgan o'rni, vazifasi bilan belgilanadi. Til – aloqa vositasi, chunki so'zlovchi fikr-mulohazalarini til orqali bayon qiladi, tinglovchi esa til vositalari orqali ro'yobga chiqqan fikrni anglaydi.

Ona tili fani o'quvchilarni fikr bayon qilish va uni uqib olish faoliyatiga tayyorlaydi. Fikr til vositasida ro'yobga chiqadi, shu sababli har bir kishi tilni va undan foydalanishni bilishi zarur. Tilni bilish uning grammatik qonun-qoidalarini, ta'rifini o'zlashtirishgina emas, balki ona tilining boy imkoniyatlaridan amaliy foydalana bilish hamdir, ya'ni fikrni og'zaki va yozma shaklda to'g'ri, tushunarli va savodli ifodalay bilishdir. Bunga erishish uchun ona tili darslarida lug'at ustida ishlashga alohida e'tibor qaratish lozim.

Lug'at ishida so'zning ma'nosi, talaffuzi va imlosi e'tiborda tutiladi. Bular ustida ishlashdan asosiy maqsad ehtiyoj sezilgan paytda o'quvchilarning ulardan nutqda foydalanishlariga erishish, o'zgalar nutqini anglashlarini ta'minlashdir. Buning uchun o'qituvchi ona tili darslarida qo'llangan har bir so'zning va ta'limiy jarayonlarda: ekskursiya, o'zaro suhbat, turli tadbirlarda ishlatilgan so'zlarning ma'nosiga e'tibor bilan qarashi, ularning qaysilari maxsus ishlashni taqozo etishini belgilab olishi kerak.

Tilning lug'at boyligini o'quvchilar tomonidan o'zlashtirilishi uchun ona tili darslarida so'zlar va ularning ma'nolari quyidagicha tanishtiriladi:

1. O'quvchilarni notanish so'z va iboralar bilan tanishtirish.

O'quvchilar darslikdagi so'z va iboralarga birinchi marta duch kelayotgan bo'lishi mumkin. Bu so'z yangi paydo bo'lgan so'z bo'lmasa ham, o'quvchi uning ma'nosini bilmaydi, demak, o'quvchi uchun yangi so'z hisoblanadi. Masalan, 1-sinf "Ona tili" darsligida *habib (do'st)*, *darparda (oyna o'rniga shaffof qog'oz yopishtirilgan deraza parda)*, *mag'rur (kekkaygan, mag'rur-kamtar)*, *kamol (har tomonlama yetuk, to'kis, kamol topmoq - xazon bo'lmoq)*, *xaroba*

(qarovsiz qolgan vayrona), qardosh (do'st, birodar, qarindosh-urug'), safdosh (harbiy xizmatda birga, tashkilotda birga), sarkarda (qo'mondan, lashkarboshi), zeb (bezak, ko'rk, husn), qasr (hashamatli saroy, ko'shk) kabi so'zlarga duch keladilar. Bunday so'zlarning ma'nosini sinonimlar keltirib kengaytirish yo'li bilan, qarama-qarshi ma'noli so'zlar bilan izoh berish yo'li bilan, gap tuzish orqali ma'nosini yechish, rasmlar orqali tushuncha hosil qilish yo'li bilan tushuntirish mumkin. Bunday ishlash o'quvchilarda so'z ma'nolariga nisbatan sezgirlikni yuzaga keltiradi.

2. O'quvchilarni so'zning yangi ma'nolari bilan tanishtirish.

O'quvchilar ko'p ma'noli so'zlarning bir ma'nosini tushunsa, boshqa ma'nosini bilmasliklari mumkin. Bolalar so'zlarning hamma ma'nolarini birdaniga o'zlashtirib ololmaydilar. Ularning ma'nosini o'zlashtirish bosqichma-bosqich amalga oshiriladi. 1-2-sinfda o'quvchilar ko'p ma'noli so'zning bir-ikki ma'nosi bilan tanishsa, 3-4-sinflarda yana boshqa ma'nolarini bilib oladi. Tilning barcha sathlari: fonetika, leksika, so'z tarkibi, morfologiya, sintaksis (boshlang'ich sinfda bu bo'limlar "Tovushlar va harflar", "So'z", "Gap", "Bog'lanishli nutq" deb nomlanadi)ni o'rganish jarayonida tasviriy ifodalar, iboralar, ma'nodosh, shakldosh, zid ma'noli so'zlarning ma'nolari turli ish turlari asosida tushuntirib boriladi. Masalan, "*fikri buzuv*" iborasini tushuntirishda quyidagicha savol va topshiriqlardan foydalaniladi:

- Bu iborani "*soat buzuv*" birikmasi bilan taqqoslang.
- Qaysi biri o'z ma'nosida qo'llanyapti? (soat buzuv)
- Qaysi birikma boshqa ma'noda qo'llanyapti? (fikri buzuv)
- "*Fikri buzuv*" birikmasi qanday ma'noni ifodalayapti? (O'quvchilar o'ylab, niyati yomon kishilarni "fikri buzuv" deyishadi, deb izoh beradilar)

Ko'rinadiki, taqqoslash usuli so'z ma'nolarini izohlashda samarali usul sanaladi. "*Quloq otib*", "*tanbeh yedi*", "*ko'zi o'ynar*", "*qalbi olov*", "*til topishdi*" kabi iboralarning ma'nosi ustida ham shu tarzda ishlanadi.

1-sinf darsligida *“Xiva ona tarix tilmochi”, “urush yo‘lini taqqa bekitdik”, “biz ma’nosiga zeb bersak”, “rediskaga akaman”, “karvon bo‘lib kelamiz”* (“Turnalar”), *“chehrasiga tabassum yugurdi”, “bahor oq bulutni yetaklab ketdi”,* 2-sinf darsligida *“dov-daraxtning soch-soqolin qirishdi”, “Biz oqlagan daraxtlar oppoq paypoq kiyishdi”* kabi badiiy-tasviriy til vositalari ustida ishlash o‘quvchini so‘z va iboralardan nutqda to‘g‘ri va o‘rinli foydalanishga undaydi.

3. O‘quvchilar tilida kam qo‘llanadigan so‘zlar ma’nosi ustida ishlash. Adabiy tilga oid ba’zi so‘zlar o‘quvchilar nutqida kam qo‘llanadi. Bu so‘zning ma’nosini o‘quvchi yetarli darajada tushunmaydi. Uning o‘rnida oddiy so‘zlashuvga doir, eskirgan yoki shevaga oid so‘zlarni qo‘llaydi. O‘qituvchi ularni kitobiy so‘zlar bilan almashtirish uchun nutqda qo‘llashga majbur etadigan vaziyat yaratishi, ehtiyojni yuzaga keltirishi zarur. Masalan, *jim – tinch – osuda – osoyishta, yurakdan – dildan, soat strelkasi – soat millari, garmdori – qalampir, minut – daqiqa, rayon – tuman* kabi.

So‘zlarning qo‘llanishini faollashtirish uchun yozma ishlar o‘tkazilayotganda ham o‘quvchilar e’tiborini ayrim so‘zlarni boshqasi bilan almashtirishlari ta’kidlanadi. 1-sinfda rasmlar asosida og‘zaki hikoya tuzayotgan o‘quvchilarning nutq elementlari bir-biridan farqli bo‘lishi, biri ikkinchisining so‘zini qaytarmasligi talab qilinadi. Masalan, *“SHirinsuxan” – shirinso‘z, nasim – tonggi yel* (shamol), *tanbeh berdi – dashnom berdi, zilol suv – tiniq suv, kichik – mo‘ojaz, tik – adil, nafis – nozik* kabi.

Yozma bayon yozishga tayyorlanish jarayonida ham (2-sinf) so‘zlarni boshqasi bilan almashtirishga, kitobiy so‘zlar tanlashga e’tibor berish lozim.

Darsliklarda bola hissiyotiga ta’sir qiluvchi ko‘chma ma’nodagi badiiy ifodalar ko‘p qo‘llangan, ular ustida maqsadga muvofiq ishlash o‘quvchi nutqini jozibador qiladi, ularning nutqini adabiy tilga yaqinlashtiradi.

4. Yangi paydo bo‘lgan so‘z ma’nolari ustida ishlash. Bunday so‘zlar darslikda kam qo‘llanadi. Bunday so‘zlarning bolalar hayoti bilan bog‘liq bo‘lganlarini ajratib olib *“Bilib qo‘ygan yaxshi”* rubrikasi

ostida ishlansa, o'quvchining nutqi zamon bilan baravar rivojlanib boradi.

5. Grammatik atamalar ma'nosi bilan tanishtirish. Avvalo, grammatik atamalarning to'g'ri talaffuzi, imlosi o'rgatiladi. SHundan so'ng misollar asosida uning mazmuni ochiladi, so'ngra o'qitish va mashqlar bajarish orqali o'quvchilarning atama ma'nosini to'laqonli anglashlariga erishiladi.

Lug'at ustida ishlashda quyidagi metodik usullardan foydalaniladi:

1. So'z ma'nolarini taqqoslash va ularni sharhlash. Bu usul ko'chma ma'noli so'z va iboralar, paronim so'zlar, shakldosh so'zlar ma'nosi, imlosi, talaffuzini izohlashda qo'llaniladi Masalan, *ziyrak* – *zirak*: odamning xususiyati (sezgirligi) – *ziyrak*; quloqqa taqiladigan taqinchoq – *zirak*. Bu so'zlarning talaffuzi ham ikki xil.

2. So'zlarni kuzatish usuli orqali ularning imlosini, ma'nosini va talaffuzini o'rgatish. Bu usul asosdosh so'zlarni o'rganish jarayonida, *ko'm-ko'k*, *oppoq*, *qip-qizil* kabi sifatlarning ma'no nozikliklari, imlosi, talaffuzini o'rgatishda qo'llaniladi. Masalan, o'quvchilar *guldori*, *gulchi*, *guldor*, *gulli*, *gulsiz*, *gulla* so'zlarning tarkibini kuzatadilar, bu so'zlar ma'nosidagi farqni izohlaydilar va tilning yangi so'zlar hisobiga bo'yib borishini anglay boshlaydilar. SHu o'rinda o'qituvchi so'zlarni o'z so'ziga aylantirish orqali aniq fikr yuritishga o'rganish o'quvchining burchi ekanini aytishi lozim.

Kuzatish usuli shakllari o'zgarayotgan so'zlarning imlosini o'rgatishda ham qo'llaniladi: *og'iz+im* – *og'zim*, *singil+im* – *singlim*, *u+ga* – *unga*.

3. So'zlarni belgilariga ko'ra guruhlash usuli. Guruhlash aqliy faoliyat usuli bo'lib, u ona tili mashg'ulotlarida o'quvchilarning so'z boyligini oshirishda muhimdir. Bu usul so'zlarning anglatayotgan ma'nosi, turkumi, yasalishi, imlosi, uyasi kabilarga ajratish imkonini beradi. Guruhlash kuzatish va taqqoslash usuli bilan bog'liq. So'zlarni guruhlash uchun avvalo ular kuzatiladi, so'ng taqqoslanadi. Bu jarayonda ularning o'xshash va farqli tomonlari ajratiladi:

Masalan, qavm-qarindoshlik bo'yicha guruhlash quyidagicha bo'lishi mumkin:

1. Ota urug'i: *ota, amaki, amma, dada, buvi, buva.*
2. Ona urug'i: *ona, xola, tog'a, buvi, buva.*

Sifatlarda xususiyat bildiruvchi sifatlar (*sho'x, og'ir, bosiq, aqlli, aqlsiz, hissiz, andishali, dangasa, tanbal, ishchan, mehnatsevar va hok.*), taom bildiruvchi sifatlar (*shirin, achchiq, nordon, taxir, sho'r, mazali, bemaza, chuchmal va hok.*) va shu kabilar guruhlash musobaqasi tarzida uyushtirilishi mumkin.

Ma'lum bir guruhdagi so'zlar ro'yxatini tuzish ishini alifbo asosida yozdirish ham mumkin. Bu jarayonda guruhlash uchun quyidagi topshiriqlardan foydalanish mumkin:

1. Bolalar o'yinlari nomining lug'atini tuzing.
2. O'zingiz bilgan shoir nomlari ro'yxatini tuzing.
3. Ertak nomlari ro'yxatini tuzing.
4. Joy nomlari ro'yxatini tuzing.
5. Ma'nodosh so'zlar ro'yxatini tuzing va boshq.

Bular o'rganilayotgan mavzularga, mashq matnlariga bog'liq holda tashkil etiladi. So'zlarning izohli lug'atini sinf yoki maktab miqyosida tuzib, osib qo'yilib, umumiste'molga kiritish mumkin. Bunda "*O'quvchilar pochtasi*" tashkil etilishi ham mumkin. O'quvchilar qaysi so'zning ma'nosini bilib olishda qiynalsalar, shu so'zni yozib yashikka tashlaydilar. Hafta oxiridagi darsda shu so'zlar ma'nosi, imlosi, izohi ustida ishlanadi.

O'quvchilarning ona tilidan bilim, ko'nikma va malakalarini nazorat qilish

Bilimlarni o'zlashtirishda didaktik talablardan biri bilimlarni o'quvchilar qanday o'zlashtirganini muntazam tekshirib va baholab borish hisoblanadi.

Tekshirish o'quvchilarning bilim sifatlarini, shakllantirilgan malakalardan qanchalik foydalanishini aniqlashni ta'minlaydi. Bu, o'z navbatida, o'quvchilarning yangi materialni o'rganishga

tayyorligini aniqlash, shuningdek, qo'llanilgan metod va usullarning samaradorligini baholashga, ish metodlariga ayrim o'zgartirishlar kiritishga imkon beradi. Tekshirish o'quvchilar uchun, birinchidan, to'g'ri shakllantirilgan bilimlarni mustahkamlashga xizmat qiladi, ikkinchidan, ish sifatini yaxshilaydi, o'z-o'zini tekshirishni o'stiradi.

Maktab tajribasida tekshirish og'zaki va yozma shaklda amalga oshiriladi; bilimlarni kundalik mavzuga oid va yakuniy tekshirish tatbiq etiladi.

Boshlang'ich sinflarda ona tilidan bilim, ko'nikma, malakalar og'zaki va yozma shaklda tekshirilsa-da, bir umumiy baho qo'yiladi. Bunda o'quvchilarning grammatik aniqlik, imlo qoidalarini bilishlari, so'zni va gapni tahlil qila olishlari, bilimni yozma nutqqa (diktant, bayon, insho) tatbiq eta olishlari hisobga olinadi. O'quvchilar yozma ishlarni qanday bajarganliklari muntazam tekshirib boriladi. O'qituvchi 1-sinfda o'quvchilarning barcha yozma ishlari (uy va sinf ishlari)ni tekshiradi. Boshqa sinflarda yangi mavzu o'rganilgan davrdagi yozma ishlarni tekshiradi, boshqa vaqtda tanlab tekshiradi.

Ona tilidan yozma tekshirish uchun asosan diktant, bayon, insho, shuningdek, grammatik, so'z yasashga oid, leksik va imloga oid topshiriqlarni bajarish, tekshiruv ko'chirib yozishdan foydalaniladi. Yakunlovchi tekshirish uchun har bir chorakda bir marta tekshiruv ishi o'tkaziladi. Bulardan tashqari, o'quv yili davomida bir necha martadan diktant, grammatik topshiriqli yozma ishlar, test, bayon va insho o'tkaziladi. Tekshirish ishlarining hajmi quyidagicha bo'lishi mumkin:

	1-sinf	2-sinf	3-sinf	4-sinf
Nazorat diktant O'quv yilining I yarmida	–	25-30	40-45	55-70
O'quv yilining II yarmida	15-20	35-45	50-60	70-75

Bayon	–	45-60	70-80	100-110

Tekshiruv diktanti, grammatik topshiriq, bayon va insho uchun baho me`yori boshlang'ich sinflar ona tili dasturida aniq berilgan.

Savol va topshiriqlar:

1. Kichik yoshdagi o'quvchilar uchun sintaktik bilimlarni o'zlashtirishning ahamiyatini tushuntiring.

2. Boshlang'ich sinflarda "Gap" mavzusi materiallarini o'rganishdagi izchillikni asoslang.

2. O'quvchilarning gapning bosh bo'laklari – ega va kesim bilan qanday tanishtirasiz? Darsda qanday ko'rgazmalardan foydalanasiz?

4. Boshlang'ich sinf o'quvchilari gapda so'zlarning bog'lanishini o'zlashtirishda qanday qiyinchiliklarga duch keladilar?

5. "Boshlang'ich ta'lim" jurnalida chop etilgan gap ustida ishlashga doir maqolalardan topib, ularga taqriz yozing.

6. Imlo qoidalarining ahamiyatini izohlang.

7. Imlo qoidasi ustida ishlash jarayonining asosiy komponentlarini aniq misollar bilan tushuntiring.

8. Imlo qoidasini o'rgatish jarayonida o'quvchilarning aqliy faoliyatini ta'minlash uchun qanday usullardan foydalanasiz?

9. O'quvchilar lug'atini bo'yitishda ona tilining tutgan o'rnini tushuntiring.

10. Ona tili darslarida qanday so'zlarning ma'nolari bilan tanishtiriladi?

11. Lug'at ustida ishlashning metodik usullarini ayting.

12. O'quvchilarning ona tilidan bilim, ko'nikma va malakalarini tekshirish usullaridan biriga oid topshiriqlarni ishlab chiqing.

BILIMLARNI TEKSHIRISH UCHUN TEST TOPSHIRIQLARI

1. Darsga qo'yiladigan umumiy talablar qaysi javobda keltirilgan?

- A. Ta'limiy va tarbiyaviy talab
- B. Didaktik talablar
- C. Psixologik va gigiyenik talablar
- D. Barcha javoblar to'g'ri

2. Didaktik maqsadga ko'ra ona tilidan dars turlari to'g'ri ko'rsatilgan javobni aniqlang.

- A. Yangi mavzu o'rganiladigan, aralash darslar, umumlashtiruvchi dars, ta'limiy bayon darslari
- B. Yangi mavzuni o'rganish, bilimni mustahkamlash, bilimlarni hisobga olish darslari, aralash darslar
- C. Til dalillarini kuzatish, takrorlash, umumlashtirish, yangi mavzuni o'rganish
- D. Tekshirish darsi, umumlashtirish darsi.

3. Boshlang'ich sinf ona tili darslarida qo'llaniladigan asosiy metodlarni belgilang.

- A. Bayon qilish va mustaqil ish metodi
- B. Suhbat metodi, yarim izlanishli metod
- C. Induktsiya va deduktsiya metodi
- D. Barcha javoblar to'g'ri

4. Kichik yoshdagi o'quvchilar og'zaki va yozma nutqni egallashlarida fonetikadan olgan bilimlarining ahamiyati to'g'ri qayd etilgan qatorni ko'rsating.

A. Fonetik bilimga asoslangan holda o'qish va yozishni bilib oladilar, fonetik bilim so'zni to'g'ri talaffuz qilish asosini tashkil etadi, imloviy malakalarni shakllantirish uchun zamin tayyorlaydi, gapni ohangiga rioya qilib o'qishga yordam beradi, so'zning tovush tomonini bilishi esa uning ma'nosini tushunishga yordam beradi.

B. So'zni, uning bo'g'in tuzilishini tushunishga yordam beradi, imloviy malakalarni shakllantirish uchun zamin tayyorlaydi, so'zlarni tovush tomondan tahlil qilishga o'rgatadi, gaplarni ohangiga rioya

qilib o'qishga, logik urg'u va gap qurilishidagi to'xtamlarga rioya qilish uchun zarur.

C. Fonetik bilimlar o'zbek yozuvi fonologik yozuv ekanini, 29 ta harf, 30 ta tovush borligini uqtiradi, ularni to'g'ri talaffuz qilish va to'g'ri yozishga o'rgatadi

D. Fonetik bilimlar to'g'ri talaffuzga o'rgatadi, tovushlarning turlari, o'zgarishi, urg'u, fonetik birliklar haqida ma'lumot beradi.

5. "Tovushlar va harflar" mavzusini o'rganishda qaysi metoddan foydalaniladi?

- A. Mustaqil ish metodidan
- B. Tahlil-tarkib metodidan
- C. Til dalillarini kuzatish metodidan
- D. Amaliy ish metodidan

6. Tushunchaning muhim belgilarini ajratish maqsadida til materiallari tahlil qilinadi. Bu bosqichda ma'lum so'z va gaplarning leksik ma'nosidan kelib chiqib, abstraktlashtirish amalga oshiriladi va shu til hodisasi uchun tipik hisoblangani ajratiladi. Ushbu bosqich metodika kursining qaysi bo'limini o'rganishda uchraydi va u nechanchi bosqichga to'g'ri keladi?

- A. Grammatik tushunchani o'zlashtirish, 1-bosqich
- B. Sinf dan tashqari o'qish, 3-bosqich
- C. Grammatik tushunchani o'zlashtirish, 4-bosqich
- D. Grammatik tushunchani o'zlashtirish, 2-bosqich

7. Agar bilimni shakllantirish xarakteriga asoslanilsa, grammatik mashqlar qanday guruhlarga bo'linadi?

- A. Leksik-morfologik mashqlar va analitik mashqlar
- B. Morfologik mashqlar va sintaktik mashqlar
- C. Sintetik mashqlar va leksik mashqlar
- D. Taqqoslash va umumlashtirish mashqlari

8. Matnga mazmunga mos otni qo'yish, qaysi kelishik ekanini ko'rsatish talab etilsa, bu qanday mashq turiga kiradi?

- A. Analitik mashq
- B. Sintetik mashq
- C. Leksik-morfologik mashq

D. Sintaktik mashq

9. Boshlang'ich sinflarda so'zlarning morfemik tarkibi ustida ishlash necha bosqichda amalga oshiriladi?

A. 2 bosqichda

B. 3 bosqichda

C. 4 bosqichda

D. 5 bosqichda

10. So'zlarning morfemik tarkibi ustida ishlashning nechanchi bosqichida bir xil o'zakli so'zlarning xususiyatlari va barcha morfemalarning mohiyati bilan tanishtiriladi?

A. 2-bosqichda

B. 5-bosqichda

C. 1-bosqichda

D. 3-bosqichda

11. So'z yasovchi qo'shimchani ongli o'zlashtirishning birinchi guruh mashqlari qaysi javobda berilgan?

A. Matndan o'zakdosh so'zlarni topish, ularning ma'nosidagi farqni aytish

B. Har xil so'z yasovchi qo'shimcha qo'shish bilan hosil bo'lgan bir xil o'zakli so'zlarning ma'no jihatdan farqini qiyoslash

C. Bir so'z yasovchi qo'shimchani har xil so'zlarga qo'shishdan hosil bo'lgan so'zlarda so'z yasovchi qo'shimchaning ma'nosini qiyoslash

D. Matnni leksik-grammatik va leksik-stilistik jihatdan tahlil qilish

12. So'z turkumlarini o'rganish bilan bog'liq holda so'zning tarkibi ustida ishlash qaysi sinflarga to'g'ri keladi?

A. 1-2-sinflarga

B. 2-3-sinflarga

C. 3-4-sinflarga

D. 1-4-sinflarga

13. Metodist olim T. G. Ramzaeva boshlang'ich sinflarda gap ustida ishlashni shartli ravishda necha yo'nalishga bo'ladi?

A.3

- B. 4
- C. 5
- D. 6

14. Gap tarkibidagi soʻz birikmalarni ajratish koʻnikmasini shakllantirish uchun qanday mashqlardan foydalaniladi?

- A. Gaplarni yoyish, soʻzlari aralash berilgan gapni qayta tiklash
- B. Uzluksiz (tinish belgilarisiz) matndan gaplarni ajratish, gap chizmasini chizish
- C. Oʻqituvchi bergan chizma yoki soʻroqlar asosida gap tuzish, gapni tahlil qilish
- D. barchasi toʻgʻri

15. Gap ustida ishlash mashqlari toʻgʻri va toʻliq koʻrsatilgan qatorni aniqlang.

- A. Morfologik, sintetik mashqlar
- B. Ijodiy mashqlar, analitik mashqlar
- C. Namuna asosidagi mashqlar: konstruktiv mashqlar, ijodiy mashqlar
- D. Koʻchirib yozish, nuqtalar oʻrniga qoʻyib yozish mashqlari

16. Boshlangʻich sinflarda qanday tinish belgilari bilan tanishtiriladi?

- A. Koʻp nuqta, nuqtali vergul
- B. Vergul, nuqta
- C. Soʻroq, undov
- D. B va C

17. Imloga oid mashqlarga quyidagilardan qaysilari kiradi?

- 1) grammatik-orfografik tahlil; 2) koʻchirib yozuv:
- 3) diktantlar;
- 4) leksik-grammatik tahlil; 5) bayonlar.

- A. 1, 2, 4, 5
- B. 2, 4, 5
- C. 1, 2, 3, 4, 5
- D. 3, 4, 5

18. Boshlangʻich sinf ona tili darslarida lugʻat ustida ishlashda qanday metodik usullardan foydalaniladi?

- A. Soʻz maʼnolarini taqqoslash va ularni sharhlash
- B. Soʻzlarni kuzatish usuli orqali ularning imlosini, maʼnosini va talaffuzini oʻrgatish
- C. Soʻzlarni belgilariga koʻra guruhlash
- D. barchasi toʻgʻri

19. Ona tilidan bilim, koʻnikma va malakalarni tekshirishning ahamiyati nimadan iborat?

- A. U oʻquvchilarning bilim sifatlarini, shakllantirilgan malakalardan qanchalik foydalanishini aniqlashni taʼminlaydi
- B. Oʻquvchilarning yangi materialni oʻrganishga tayyorligini aniqlash, shuningdek, qoʻllanilgan metod va usullarning samaradorligini baholashga, ish metodlariga ayrim oʻzgartirishlar kiritishga imkon beradi
- C. Tekshirish oʻquvchilar uchun, birinchidan, toʻgʻri shakllantirilgan bilimlarni mustahkamlashga xizmat qiladi, ikkinchidan, ish sifatini yaxshilaydi, oʻz-oʻzini tekshirishni oʻstiradi
- D. A, B, C

Kichik yoshdagi o'quvchilar nutqini o'stirishning maqsad va vazifalari

Nutq - kishi faoliyatining turi, til vositalari (so'z, so'z birikmasi, gap) asosida tafakkurni ishga solishdir. Nutq o'zaro aloqa va xabar, o'z fikrini his-hayajon bilan ifodalash va boshqalarga ta'sir etish vazifasini bajaradi.

Yaxshi rivojlangan nutq jamiyatda kishi faoliyatining muhim vositalaridan biri sifatida xizmat qiladi. O'quvchi uchun esa nutq maktabda muvaffaqiyatli ta'lim olish qurolidir. Biz tilini jamiyat taraqqiyoti bilan hamnafas rivojlantirib, bo'yitib kelgan ajdodlarning vorislarimiz. O'quvchilarni tilning mavjud imkoniyatlaridan nutq jarayonida maqsadga muvofiq foydalana olishga o'rgatish maktab ona tili ta'limi oldida turgan mas'uliyatli vazifalardan sanaladi.

“O'zbek tilining izohli lug'ati”da “nutq” “tilning fikr ifodalash va almashish jarayonlarida amal qilishi; so'zlovchining til vositalaridan foydalanish jarayoni va shu jarayonning hosilasidir”⁴⁶, - deb ko'rsatiladi.

“Pedagogicheskiy entsiklopedicheskiy slovarь”da nutqqa “insonlarning til vositasida amalga oshiriladigan muloqot (kommunikatsiya) shakli bo'lib, u fikrni ifodalash vositasi bo'lishi bilan birga fikrlashning asosiy mexanizmi hamdir”⁴⁷ deb qayd etiladi.

Boshlang'ich sinflarning ona tili ta'limida o'quvchilarning nutqini o'stirish – ularda eshitish, anglash, gapirish, yozish va o'qish ko'nikmalarini shakllantirish, demakdir. SHu asosda intellektual salohiyat oshiriladi, estetik va axloqiy tarbiya yo'lga qo'yiladi.

Ona tili ta'limi jarayonida o'quvchilar nutqi va tafakkurini rivojlantirish masalasi o'tgan asrning 60-70-yillarida S.Dolimov,

⁴⁶Ўзбек тилининг изоҳли луғати, –Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси. Давлат илмий нашриёти, 2007. – 3- жилд. 67-бет.

⁴⁷ Педагогический энциклопедический словарь. Гл. ред. Б. М. Бим-Бад. 3-е издание, стереотипное. – Москва: Большая Российская энциклопедия. 2009. стр. 240.

Y.Abdullayev, Q.Abdullayeva va K.Qosimovalar, 80-90-yillarida B. Turdiyev, A. G'ulomov, M. Qodirov, SH. Yusupova, B.To'xliyev, M. SHamsiyeva, T. Ziyodovalar, 2000- yillarda A.Hamroyev, SH.U. Nurillayeva, O'. Ro'ziboyeva, G. M. Ahmedova, SH. Yuldasheva, U.Masharipova, H. Bakiyeva kabi olimlar tomonidan tadqiq qilingan. Mazkur metodistlarning ayrimlari adabiyot darslarida, ayrimlari ona tili va o'qish darslarida og'zaki va yozma nutqni o'stirish masalasiga doir qimmatli metodik tavsiyalar ishlab chiqqanlar.

A.Sa'diy adabiyot o'qitishda qahramonlarga og'zaki va yozma tavsif berish, S.Dolimov yozma bayon va adabiy ijodiy ishlarni tashkil etish bo'yicha metodik tavsiyalarida o'quvchilar nutqiy boyligining ahamiyatini aytib o'tganlar.

Q.Abdullayeva "1-sinfda nutq o'stirish" metodik qo'llanmasida o'quvchilarni tovush va so'zlarni to'g'ri talaffuzga o'rgatish, savod o'rgatish davrida mantiqiy mashqlarni tashkil etish, didaktik materiallardan foydalanish usullarini yoritgan bo'lsa, K.Qosimova «5-sinf ona tili darslarida lug'at ustida ishlash» qo'llanmasida lug'aviy mashqlarni tashkil etish metodikasi xususida so'z yuritadi.

B. Turdieyevning "Yozma nutqni o'stirish yuzasidan praktikum" nomli qo'llanmasida yozma nutqning umumiy nazariy masalalari, yordamchi xarakterdagi yozma ishlar, kitob ustida mustaqil ishlash bilan bog'liq yozma ishlar, ish qog'ozlarini to'ldirish, bayon va insho yozishga o'rgatish masalalari yoritilgan.

A. G'ulomov, M. Qodirovning "Ona tili o'qitish metodikasi" qo'llanmasida nutq o'stirishning nazariy va amaliy ahamiyati, nutq o'stirishga doir mashqlarni tashkil etish bo'yicha metodik tavsiyalar berilgan.

M.Asqarova rahbarligidagi bir guruh olimlar tomonidan yaratilgan "Kichik yoshdagi bolalar nutqini o'stirish" nomli o'quv qo'llanmada asosan bog'cha yoshidagi bolalar nutqini o'stirish masalalari o'rganilgan.

B.To'xliyev, M. SHamsiyeva, T. Ziyodovalar yaratgan "O'zbek tili o'qitish metodikasi" qo'llanmasida bo'lg'usi mutaxassislarni maktab ta'limiga tayyorlashda grammatik mavzularga bog'liq holda

o'quvchilar nutqini o'stirish, lug'atini bo'yitish metodikasiga alohida diqqat qaratilgan.

Islohotlar tufayli ona tili o'qitish metodikasi tezkor taraqqiyot yo'liga kirdi. Uzlüksiz ta'lim tizimida til va nutqni farqlab o'rganish, ona tili darslarida nutqni bilim, ko'nikma va malakalar hamda ijodiy tafakkur integratsiyasini ta'minlovchi vosita deb qarash dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Nutqiy bilim, ko'nikma va malakalarni uzviylik va uzluksizlikda ona tili sathlariaro aloqadorlikda izchil rivojlantirishga e'tibor qaratildi.

Boshlang'ich sinflar ona tili ta'limining bosh vazifasi turli usulda va mazmunda tashkil etiladigan mashqlar yordamida o'quvchilarning nutqi va tafakkurini rivojlantirishga qaratiladi.

Ta'lim jarayonida nutq o'stirish o'qituvchi va o'quvchining nutqiy ko'nikma va malakalarni shakllantirish va o'stirishga qaratilgan hamkorlikdagi amaliy faoliyatdir. O'quvchilar nutqini o'stirish hamisha pedagogik rahbarlikni talab etadi.

Nutq o'stirish nima? Agar o'quvchi va uning tildan bajargan ishlari ko'zda tutilsa, nutq o'stirish deganda tilni har tomonlama (talaffuzi, lug'ati, sintaktik qurilishini, bog'lanishli nutqni) faol amaliy o'zlashtirish tushuniladi. Agar o'qituvchi ko'zda tutilsa, nutq o'stirish deganda, o'quvchilarning tilning talaffuzi, lug'ati, sintaktik qurilishi va bog'lanishli nutqni faol egallashlariga yordam beradigan metod va usullarni qo'llash tushuniladi⁴⁸.

O'qituvchining vazifasiga faqat o'qitayotgan faniga qiziqish uyg'otibgina qolmasdan, o'quvchilarning kommunikativ va mustaqil fikrlash ko'nikmasini rivojlantirish ham kiradi. O'qituvchi o'quvchilarni turli vaziyatlarda til birliklaridan foydalana olishga, o'z nutqiga ongli munosabatda bo'lishga, har bir so'ziga javobgarlikni his qilishga o'rgatishi kerak. Ona tili o'quv predmeti sifatida nafaqat nazariy bilimlarni o'zlashtirishga, balki inson uchun umri davomida zarur bo'ladigan til birliklarini amaliy qo'llash ko'nikmalarini shakllantirishga ham yo'naltirilgandir.

⁴⁸ Рождественский Н. С., Кустарева В. А. Методика начального обучения русскому языку.- М.: «Просвещение», 1965. 289-бет.

Nutqiy bilim bilan nutqiy ko'nikmaning ikki xil hodisa ekanini farqlamoq kerak. Nutqiy bilim tilning barcha sathlariga doir bilimlarni o'zlashtirish asosida egallanadi, nutqiy ko'nikma esa nutqiy mexanizmni turli nutq uslublarida ishga solishdir. Inson nutqiy faoliyati davomida so'zga emas, balki so'zning ma'no tomoniga e'tibor qaratadi va o'z fikrini aniq ifodalash uchun kerakli so'zni tanlaydi.

Til vositalarini nutq yo'nalishiga tez moslashtirib, rejalashtirib olish, nutq mazmunini ifodalash uchun ularni topib muomalaga kiritish nutqiy ko'nikma sanaladi.

Nutq o'stirish metodikasining vazifasi o'quvchilarda o'zaro aloqaga, atrofdagilar bilan so'zlashish – kommunikatsiyaga ehtiyoj va qiziqishni yuzaga keltirishdir. SHundagina o'quvchi nutqi asta-sekin rivojlana boradi, o'z nutqiga e'tibor berish hissi paydo bo'ladi. Nutq o'quvchiga nafaqat boshqa kishilar bilan aloqa qilishga yordam beradi, balki olamni, dunyoni bilish, borliqni anglash vositasi hamdir.

Nutq muomala vositasi sifatida muayyan sifatlarga ega bo'lishi lozim. Birinchi navbatda, nutqning leksikasi keraksiz va mahalliy (shevaga xos so'zlardan), parazit va vul'gar (qo'pol, noxush) so'zlardan xoli bo'lishi zarur. Nutqning sifatiga qo'yiladigan aniqlik, obrazlilik, emotsionallik kabi talablar ham bevosita nutqning leksik qatlamiga bog'liqdir.

O'quvchilar o'z fikrini to'g'ri va mukammal ifodalash ko'nikmasini egallashlari uchun o'qituvchi nutqiy kamchiliklarni bartaraf etuvchi va nutqni lug'aviy birliklar bilan bo'yituvchi maxsus mashqlarni muntazam tashkil etishi lozim.

SHuning uchun ham grammatika va imlo dasturi tovushlar va harflar, so'z, gap, bog'lanishli nutq kabi qismlarni o'z ichiga olgan. Ona tili dasturining bo'limlari **«Xat-savod o'rgatish va nutq o'stirish»**, **«O'qish va nutq o'stirish»**, **«Grammatika, imlo va nutq o'stirish»** deb nomlanishining o'zi nutqqa doimiy e'tiborni talab etishidir.

Nutq faoliyati uchun, shuningdek o'quvchilar nutqini o'stirish uchun bir necha shartga rioya qilish zarur:

1. Kishi nutqining yuzaga chiqishi uchun talab bo'lishi kerak. O'quvchilar nutqini o'stirishning metodik talabi o'quvchi o'z fikrini, nimanidir og'zaki yoki yozma bayon qilish xohishini va zaruriyatini yuzaga keltiradigan vaziyat yaratish hisoblanadi.

2. Har qanday nutqning mazmuni, materiali bo'lishi lozim. Bu material qanchalik to'liq, boy, qimmatli bo'lsa, uning bayoni shunchalik mazmunli bo'ladi. SHunday ekan, o'quvchilar nutqini o'stirishning ikkinchi sharti nutqqa oid mashqlarning materiali haqida bo'lib, o'quvchi nutqi mazmunli bo'lishi uchun g'amxo'rlik qilish hisoblanadi.

3. Fikr tinglovchi tushunadigan so'z, so'z birikmalari, gap, nutq oborotlari yordamida ifodalansagina tushunarli bo'ladi. SHuning uchun nutqni muvaffaqiyatli o'stirishning uchinchi sharti – nutqni til vositalari bilan qurollantirish hisoblanadi. O'quvchilarga til namunalarini berish, ular uchun yaxshi nutqiy sharoit yaratish zarur. Nutqni eshitish va undan o'z tajribasida foydalanish natijasida bolalarda ta'lim metodikasi asoslanadigan ongli ravishda «tilni sezish» shakllanadi.

Nutq o'stirishning metodik sharti nutqiy faoliyatning keng tizimini yaratish, ya'ni, birinchidan, yaxshi nutq namunasini idrok etish, ikkinchidan, o'rgangan til vositalaridan foydalanib, o'z fikrini bayon etish uchun sharoit yaratish hisoblanadi.

Bola tilni nutqiy faoliyat jarayonida o'zlashtiradi. Buning o'zi yetarli emas, chunki u nutqni yuzaki o'zlashtiradi. Nutqni egallashning qator aspektlari mavjud. Bular:

1. Adabiy til me'yorlarini o'zlashtirish. Maktab o'quvchilarni adabiy tilni sodda so'zlashuv tilidan, sheva va jargondan farqlashga o'rgatadi, adabiy tilning badiiy, ilmiy, so'zlashuv variantlari bilan tanishtiradi.

2. Jamiyatimizning har bir a'zosi uchun zarur bo'lgan muhim nutq malakalarini, ya'ni o'qish va yozish malakalarini o'zlashtirish.

Bu bilan o'quvchilar yozma nutqning xususiyatlarini, uning og'zaki-so'zlashuv nutqidan farqini bilib oladi.

3. O'quvchilar nutq madaniyatini takomillashtirish. Til jamiyatdagi eng muhim aloqa vositasidir. Tilning mana shu ijtimoiy ahamiyatidan kelib chiqib, maktabda o'quvchilarning nutq madaniyatiga alohida e'tibor beriladi.

Bu vazifalarni bajarish uchun o'qituvchi o'quvchilar bilan rejali ish olib borishi lozim. Buning uchun esa o'quvchilar nutqini o'stirish ustida ishlash tushunchasiga nimalar kirishini bilib olish muhimdir.

Nutq o'stirishda uch yo'nalish aniq ajratiladi: **1) so'z ustida ishlash; 2) so'z birikmasi va gap ustida ishlash; 3) bog'lanishli nutq ustida ishlash.**

So'z, so'z birikmasi va gap ustida ishlash uchun lingvistik baza bo'lib leksikologiya (frazologiya va stilistika bilan birgalikda), morfologiya, sintaksis xizmat qiladi; bog'lanishli nutq esa mantiqqa, adabiyotshunoslik va murakkab sintaktik butunlik lingvistikasiga asoslanadi.

Ko'rsatilgan uch yo'nalish parallel olib boriladi: lug'at ishi gap uchun material beradi; so'z, so'z birikmasi va gap ustida ishlash bog'lanishli nutqqa tayyorlaydi. O'z navbatida, bog'lanishli hikoya va insho lug'atni bo'yitish vositasi bo'lib xizmat qiladi.

O'quvchilar nutqini o'stirish o'z metodik vositalariga ega, o'zining mashq turlari bor. Bulardan eng muhimlari bog'lanishli nutq mashqlari hisoblanadi.

Nutq o'stirishda izchillik to'rt shartni, ya'ni mashqlarning izchilligi, istiqboli, xilma-xilligi, xilma-xil mashq turlarini umumiy maqsadga bo'ysundirish ko'nikmasini amalga oshirish bilan ta'minlanadi. Har bir yangi mashq oldingisi bilan bog'lanadi va keyingisiga o'quvchilarni tayyorlaydi, umumiy maqsadga bo'ysungan holda yana qandaydir yangilik qo'shadi.

Maktabda o'quvchilar nutqini o'stirishga ona tili o'qitishning asosiy vazifasi deb qaraladi. Nutq o'stirish faqat ona tili va o'qish darslarininggina emas, balki o'quv rejasidagi barcha fanlar (tabiatshunoslik, matematika, mehnat, tasviriy sanoat, ashula

darslari)ning, shuningdek, sinfdan tashqari o'tkaziladigan tadbirlarning ham vazifasidir.

Nutq turlari va o'quvchilar nutqiga qo'yiladigan talablar

Kishilar tildan fikr bayon qilish quroli sifatida foydalanadilar. Ular o'z fikrlarini ovoz bilan eshittirib bayon qilishdan oldin u haqda o'ylab oladilar. Bu **ichki nutq** hisoblanadi. Ichki nutq eshittirilmagan va yozilmagan, «o'ylangan» (fikrlangan) nutqdir, bu nutq fikrlovchi kishining o'ziga qaratiladi. **Tashqi nutq** tovushlar yordamida eshittirilib yoki grafik belgilar bilan yozilib, boshqalarga qaratilgan nutqdir. Ichki va tashqi nutqning fiziologik tabiati bir xil; farqi – tashqi nutqda nutq a'zolarining harakati natijasida tovush chiqariladi yoki yozib bayon etiladi; ichki nutqda nutq a'zolarining harakati tovushsiz yuzaga keladi.

Ichki nutq materialni tushunish va yodda saqlashga yordam beradi, tashqi nutqni o'stirishda birdan-bir zaruriy vosita hisoblanadi. O'ylash, fikr yuritish ichki nutq asosida bo'ladi. Ichki nutq o'quvchini tashqi nutqqa, javobgarlikni his qilib gapirishga o'rgatadi. Ichki nutq jarayonida o'ylash o'quvchining nutqi va tafakkurining o'sishida muhim vositadir.

Maktabda o'quvchilarning tashqi nutqigina emas, balki ichki nutqi ham o'stiriladi. Bolalar ichda o'qishga o'rganadilar va ichki nutqda materialni o'zlashtiradilar, turli vazifalarni o'zlari hal qiladilar, asosiysi – o'zlarining og'zaki va yozma fikrlarini tayyorlab oladilar.

Fikrni ifodalash usuliga ko'ra nutq **og'zaki** va **yozma** bo'ladi. Og'zaki nutq yozma nutqdan quyidagicha farqlanadi: og'zaki nutq tovush nutqi, yozma nutq esa grafik nutqdir. Og'zaki nutqda eshitish sezgisi, yozma nutqda esa ko'rish va motor-harakat (qo'l harakati) sezgisi asosiy o'rin tutadi. Og'zaki nutq ham, yozma nutq ham kishilarning o'zaro aloqa quroli sifatida xizmat qiladi, ammo og'zaki nutq aniq hayotiy sharoitda, bevosita aloqa jarayonida yuzaga

keladi; yozma nutqdan bevosita, aniq sharoitdan ajratilgan holda ham, kishi ishtirokisiz ham foydalaniladi.

Og'zaki nutq ko'pincha dialog tarzida, yozma nutq esa monolog tarzida bo'ladi. Yozma nutq logik izchillikka rioya qilgan holda, ayrim til shakllarini tushirib qoldirmay, ortiqcha takrorga yo'l qo'ymay bayon qilishni talab etadi. SHuning uchun yozma nutq ancha murakkab va mavhum hisoblanadi.

O'quvchilar nutqiga qo'yiladigan talablar. Nutq va nutq o'stirish masalasi ta'limning har bir bosqichida muhim vazifa bo'lib kelgan va bunday keyin ham shunday bo'lib qolaveradi. CHunki til jamiyat taraqqiyoti bilan bog'liq holda jamiyat a'zolari tomonidan rivojlantirib borilar ekan, uni o'zlashtirish hayotiy zaruratga aylanadi. Nutq o'stirish o'z fikrini boshqalarga yetkazish uchungina emas, balki boshqalarning qarashlariga, e'tiqodlariga va xatti-harakatlariga ta'sir etish uchun ham xizmat qilishi kerak. Ayniqsa bu hozirgi qarashlar xilma-xilligi davrida va kichik yoshdagi o'quvchilarning dunyoqarashlarini shakllantirishda muhimdir.

Inson nutq orqali yaratilgan bilimlarni egallashtan tashqari, nutq yordamida fikrlaydi, fikr ifodalaydi.

Nutqiy rivojlanishning jamiyat va ta'lim-tarbiya sohasidagi ahamiyatidan kelib chiqib, SHarq allomalari mazkur muammoga alohida diqqat qaratib kelganlar.

Forobiy insonning fikrlash iqtidoriga alohida e'tibor berib: "barcha masalani, muhokama va mulohazani tushuna oladigan, uning ma'nosini anglay oladigan, so'zlovchining maqsadi, aytilgan fikrlarining chinligini tezda payqay oladigan bo'lsin", "so'zlari aniq bo'lsin, fikrini va aytmoqchi bo'lgan mulohazalarini ravon va ravshan bayon eta olsin", "bilish va o'qishga muhabbati bo'lsin, sezmasdan osonlik bilan o'zlashtira olsin"⁴⁹ ,- degan talablarni qo'yadi.

O'quvchilar nutqini o'stirishda aniq belgilangan bir qator talablarga rioya qilinadi:

⁴⁹ Форобий. Фозил кишилар шаҳри. -Т.: 186-188- бет.

1. O'quvchilar nutqi mazmundor bo'lsin. Hikoya yoki insho o'quvchilar uchun yaxshi ma'lum bo'lgan dalillar, ularning kuzatishlari, hayotiy tajribalari, kitoblardan, rasmlardan, radioeshittirish va teleko'rsatuvdan olgan ma'lumotlari asosida tuzilsagina mazmunli bo'ladi. Bolalar bilmagan narsa, ko'rmagan voqea-hodisalar haqida yetarli tayyorgarliksiz so'zlashga yo'l qo'yilsa, nutq mazmunsiz chiqadi.

Nutq o'stirish metodikasi hikoya, insho uchun materialni puxta tayyorlashni, ya'ni material yig'ish, uni muhokama qilish, to'ldirish, asosiy mazmunni ajratish, zaruriy izchillikda joylashtirishni talab qiladi. Albatta, bunda o'quvchilarning yosh xususiyatlari va qiziqishlari ham hisobga olinadi.

2. Nutqda mantiqiylik bo'lsin. O'quvchilar nutqi mantiqan to'g'ri bo'lishi, fikr izchil, asosli bayon etilishi, asosiy o'rinlar tushirib qoldirilmasligi va o'rinsiz takrorga, mavzuga taalluqli bo'lmagan ortiqchalikka yo'l qo'yilmasligi talab etiladi. Nutqning mantiqiyliги narsa, voqea-hodisalarni yaxshi bilish bilan belgilanadi, mantiqiy xato esa material mazmunini aniq bilmaslik, mavzuni o'ylamasdan noqulay tanlash natijasida kelib chiqadi. Bu ikki talab nutqning mazmuni va qurilishiga taalluqlidir. Nutqni til jihatidan shakllantirishga oid talablar ham mavjud.

3. Nutq aniq bo'lsin. O'quvchi dalillar, kuzatishlar, taassurotlarini haqiqatga mos ravishda oddiy bayon etibgina qolmay, shu maqsadning eng yaxshi til vositalaridan (so'z, so'z birikmasi, gaplardan) foydalangan holda, maxsus tasvirlar bilan ifodalashga o'rgansin.

4. Nutq til vositalariga boy bo'lsin. Mazmunni aniq ifodalash uchun o'quvchi nutqi til vositalariga boy bo'lishi, u har qanday vaziyatda ham kerakli sinonimlardan, xilma-xil tuzilgan gaplardan mazmunga eng mosini tanlab foydalana olish ko'nikmasiga ega bo'lishi zarur. Albatta, boshlang'ich sinf o'quvchilariga til boyligi yuzasidan yuqori talab qo'yib bo'lmaydi, ammo o'qituvchi o'quv ishlarida ularning so'z boyligini oshirib borishni har vaqt ko'zda tutishi kerak.

5. Nutq tushunarli bo'lsin. Og'zaki nutq eshituvchiga, yozma nutq esa uni o'quvchiga tushunarli bo'lishi zarur. So'zlovchi yoki yozuvchi nutqini eshituvchining yoki o'quvchining imkoniyatini, qiziqishini hisobga olgan holda tuzsa, uni hamma birdek, hech qiyinchiliksiz tushunadi.

6. Nutq ifodali bo'lsin. Agar nutq ifodali, ya'ni jonli, chiroyli, ishontiradigan bo'lsa, eshituvchiga yoki o'quvchiga ta'sir etadi. Og'zaki nutq eshituvchiga intonatsiya orqali ta'sir etsa, og'zaki nutq ham, yozma nutq ham tinglovchi va o'quvchiga hikoyaning umumiy ruhi, dalillar, tanlangan so'zlar, ularning emotsionalligi, tuzilgan jumla, iboralar yordamida ta'sir etadi. Nutqning tushunarli va ifodali bo'lishi har qanday shevaga xos va ortiqcha so'zlardan sof bo'lishini taqozo etadi.

7. Nutq to'g'ri bo'lsin. Maktab uchun nutqning adabiy til me'yorlariga mos va to'g'ri bo'lishi alohida ahamiyatga ega. Yozma nutq grammatika, imlo va punktuatsiya jihatidan, og'zaki nutq esa orfoepik jihatdan to'g'ri tuzilishi talab etiladi. Nutqning to'g'ri bo'lishi uchun so'z tanlash va nutq logikasi katta ahamiyatga ega.

Yuqorida sanab o'tilgan talablar o'zaro bir-biri bilan uzviy bog'liq bo'lib, maktab ishlari tizimida kompleks ravishda amalga oshiriladi.

Nutq – o'quvchilar tafakkurini o'stirishning muhim vositasi

Nutq inson faoliyatining bir turi sifatida til vositalaridan foydalangan holda fikrni ifodalashdir. Til, tafakkur va nutq o'zaro bir-biri bilan uzviy bog'liq bo'lib, odam o'ylayotganda fikrini so'zlar, jumlar vositasida ichki nutqda ifoda etadi. Nutq fikrni bayon etish vositasi bo'libgina qolmay, uni shakllantirish quroli hamdir. Fikr nutqning psixologik asosi vazifasini bajaradi, uni o'stirish sharti esa fikrni bo'yitish hisoblanadi. Aqliy faoliyat tizimini egallash asosidagina nutqni muvaffaqiyatli o'stirish mumkin. SHuning uchun

o'quvchilar nutqini o'stirishda materialni tayyorlash, takomillashtirish, mavzuga tegishlisini tanlash, joylashtirish va mantiqiy fikrlashga yo'naltiradigan ish turlariga katta ahamiyat beriladi.

Ona tili darsliklari o'quvchilarning aqliy, xususan, mantiqiy tafakkurining rivojlanishida boy materialga ega. Til va tafakkur chambarchas bog'liq bo'lib, tilsiz inson fikrlay olmaydi. Tafakkursiz tilning bo'lishi mumkin emas.

O'quvchining nutqiy qobiliyatini o'stirishdan oldin uning fikrlash qobiliyatini o'stirish talab qilinadi. Negaki nutqni tafakkurdan ajratib rivojlantirish mumkin emas.

Hayotdagi narsa-predmetlarning nomi va ular haqida fikr bildirish uchun o'sha narsa-predmet anglanadi va unga munosabat bildiriladi. O'qituvchi nutq ustida ishlash bilan bir vaqtning o'zida o'quvchilarning tafakkuri ustida ishlaydi, ularda tushunarli, aniq, izchil va asoslangan fikrlashni tarbiyalaydi.

Ona tili darslarida grammatik va orfografik tushunchalarni egallash jarayonida muayyan fikrlash faoliyatining yuz berishi bevosita mantiqiy tafakkur tarbiyasi bilan chambarchas bog'liqdir.

Mantiqiy fikrlashning asosiy usullarini ona tili ta'limida grammatik tushunchalarni egallash usuli sifatida qo'llash mumkin. Grammatik tushuncha va qoidalarni mantiqning analiz va sintez, umumlashtirish, hodisaning o'xshash va farqli xususiyatlarini aniqlash va taqqoslash, tasniflash va sistemalashtirish usullaridan foydalanmasdan anglab va egallab bo'lmaydi.

Tafakkur til materiali yordamida nutqiy shakllantirilsa va bayon etilsagina, muvaffaqiyatli o'sadi. Tushuncha so'zlar yoki so'z birikmalari bilan ifodalanadi, shunday ekan, u til vositasi bo'lgan so'zda muhim aloqa materialiga aylanadi. Kishi tushuncha ifodalaydigan so'z (so'z birikmasi)ni bilsagina, shu tushunchaga asoslangan holda, tashqi nutqda fikrlash imkoniga ega bo'ladi.

Nutqda fikr shakllantiriladi, shu bilan birga, fikr nutqni yaratadi. «Nutq tafakkur bilan chambarchas bog'langandir. Nutq bo'lmasa,

tafakkur ham bo'lmaydi, til materiali bo'lmasa, fikrni ifodalab berib bo'lmaydi»⁵⁰.

Fikrni nutqiy shakllantirish uning aniq, tushunarli, sof, izchil, mantiqiy bo'lishini ta'minlaydi. Tilni egallash shu tilning fonetika-sini, lug'at tarkibini, grammatik qurilishini bilib olish, fikrni takomillashtirish uchun, tafakkurni o'stirish uchun shart-sharoit hozirlaydi. Bilimlar, dalillar, har xil axborotlar tafakkurning ham, nutqning ham materialidir. Nutq tafakkur jarayonini o'rganishning muhim vositasi bo'lib xizmat qiladi. Nutqdan o'quvchi fikrni rivojining asosiy o'lchovlaridan biri sifatida foydalaniladi. O'quvchining barcha o'quv predmetlaridan materialni o'zlashtirishi va umumiy aqliy rivojlanish haqida fikr yuritganda, u yoki bu mavzuni o'quvchi o'z nutqida (yozgan inshosida, axborotida, qayta hikoyalashda, savollarga bergan javobida). Qanday bayon eta olishiga qaraladi.

SHunday qilib, nutqni tafakkurdan ajratib bo'lmaydi, nutq tafakkur asosida rivojlanadi; fikr nutq yordamida pishib yetiladi, yuzaga chiqadi. Ikkinchi tomondan, nutqning o'sishi fikrni shakllantirishga yordam beradi, takomillashtiradi.

O'quvchilar nutqini o'stirishning boshqa o'quv predmetlari bilan bog'liqligi

O'quvchilar nutqini o'stirish boshqa o'quv predmetlaridan o'tkaziladigan mashg'ulotlar bilan ham uzviy ravishda bog'lanadi. Ona tili darslarida o'quvchilar til yordamida tabiat va kishilar hayoti haqida bilim oladilar; ular kuzatishni, o'ylashni va ko'rganlari, eshitganlari, o'qiganlari haqida to'g'ri bayon qilishni o'rganadilar. Ona tili darslari bolalar lug'atini bo'yitishga samarali yordam beradi, nutqni to'g'ri tuzishni o'rgatadi.

O'qish darsi va u bilan bog'liq holda olib boriladigan kuzatish, ekskursiya o'quvchilarga tabiat hodisalari, kishilar hayoti va mehnati

⁵⁰ И в а н о в П. И. Умудий психология. –Т.: «Ўқитувчи», 1967. 306 - бет

haqida, axloq qoidalari, boshqa kishilar bilan muomala qilish haqida bilim beradi. Bu darslarda bolalar nutqiga, uni shakllantirish va oʻstirishga keng imkoniyat mavjud. Sheʼr, maqolalarni oʻqish, oʻqilganlarni qayta hikoyalash, ekskursiyada, predmet va tabiat hodisalarini kuzatish vaqtida koʻrganlarini hikoya qilish oʻquvchilar ogʻzaki nutqini oʻstirish vositasidir. Ona tili darslarida esa yozma nutqni oʻstirish uchun keng imkoniyatlar mavjud. Grammatikani oʻrganish va oʻqish darslarida oʻquvchilar bajaradigan soʻz birikmasi, gap tuzish, bayon, inshoga doir turli xil mashqlar nutqiy malakalarni egallashda ularga yordam beradi.

Grammatika va toʻgʻri yozuv darslarida tilni maxsus oʻrganish bilan bolalar alohida tovush, boʻgʻin, soʻz va gaplarni eshitishga va aytishga oʻrganadilar. Ular narsa, harakat, belgi bildirgan koʻpgina soʻzlarni, shuningdek, tovush, harf, boʻgʻin, soʻz, asos, qoʻshimcha, soʻz turkumi, ot, sifat, feʼl, son, olmosh, bogʻlovchi, gap, gap boʻlagi, darak gap, soʻroq gap, undov gap singari juda koʻp yangi atamalarni bilib oladilar.

Boshlangʻich sinflardagi boshqa darslarda ham oʻquvchilar nutqi xilma-xil soʻzlar bilan boʻyitiladi. Kuzatish va turli koʻrgazmali qurollar bu darslarda ham bilim olish, tushunchalarni shakllantirish vositasi hisoblanadi.

Matematika darslarida bolalar yangi tasavvur va tushunchalar, juda koʻp soʻz va atamalar bilan oʻz nutqlarini boʻyitadilar, sodda va qoʻshma gap tuzishga oʻrganadilar: 5 soni 3 sonidan katta ($5 > 3$) yoki uch soni besh sonidan kichik ($3 < 5$); bitta oʻnlikka ikkita oʻnlik va 5 ta birlikni qoʻshsak, uchta oʻnlik va 5 ta birlik hosil boʻladi ($10 + 25 = 35$) va hokazo.

Masala yechish jarayonida esa ular shu vaqtgacha oʻz nutqlarida ishlatib kelgan *boʻladi, qoladi, hosil boʻladi, teng* kabi soʻzlarning yangi maʼnosini bilib oladilar; *...bizga maʼlum, masalada soʻrallyapti* kabi soʻz birikmalarini ishlatishga oʻrganadilar.

Matematika darslari oʻquvchilarning bogʻlanishli nutqini oʻstirishda muhim ahamiyatga ega. Ular masalani yechishda savolga toʻliq javob berishga, atamalarni toʻgʻri ishlatib, qoidalarni oʻz

saviyalariga mos ravishda aniq shakllantirishga o'rgatiladi. Bular, o'z navbatida, o'quvchilar nutqini bo'yitish va faollashtirish vositasi hisoblanadi.

Bog'lanishli nutq ko'nikmalarini egallashga masala yechish bilan bog'liq holda olib boriladigan ishlar, ayniqsa, masala tuzishga o'rgatish mashqlari samarali ta'sir ko'rsatadi. Masala o'qib eshittirilgandan so'ng, o'quvchilar uning asosiy mazmunini eshitib idrok etishga, to'g'ri, qisqa va aniq qayta aytib berishga o'rgatiladi. Masala tuzishga o'rgatish esa mantiqiy izchil, muhokama elementlari bilan kichik hikoya tuzish imkoniyatini beradi. Bu mashq o'quvchidan faollikni va mustaqillikni talab etadi, bolaning bilish faolligi va mustaqilligini oshirish esa uning umumiy rivojlanishida va tarbiyaviy maqsadda juda muhimdir. Masala tuzish kichik hikoya tuzishdir. Masalaning hikoyadan farqi shundaki, unda nimadir noma'lum bo'lib, uni topish uchun ma'lum so'roqqa javob berish talab etiladi. O'quvchi rasm asosida *«Daraxtga uchta chumchuq qo'ngan edi, yana ikkita chumchuq uchib kelib qo'ndi. Daraxtda nechta chumchuq bo'ldi?»* masalasini tuzadi. Bu masalani yechishda o'quvchilar daraxtga qo'ngan chumchuqlar sonini bilish uchun nima qilish kerakligini o'ylaydilar, muhokama qiladilar. Masalani yechish uchun aniq izchillikda muhokama yuritish va tushuntirish bilan bolalar o'z fikrlarini matematika tilida aniq va bog'lanishli bayon etishga o'rganadilar.

SHunday qilib, matematika darslarida o'qituvchi bolalar lug'atini bo'yitish, turli xil gap, bog'lanishli nutq va bayon, muhokama elementi mavjud bo'lgan hikoya tuzish ustida ishlaydi. O'qituvchi matematika tili xususiyatlarini o'zlashtirishga ko'maklashish bilan bog'liq holda, o'quvchilar tafakkurini, nutqini o'stiradi. O'qituvchi matematik mazmunga emas, balki shu mazmunni o'quvchilar nutqida to'g'ri shakllantirishiga ham e'tibor bersa, bu darslarda egallanadigan bilim haqiqiy va o'quvchilar nutqining o'sishi uchun samarali vosita bo'ladi. *«Fikrni aniq shakllantirishni talab qilish, masala shartini ongli takrorlatish, mustaqil masala tuzdirish va savollar yordamida masalani yechish yo'lini tushuntirish*

ko'nikmasi ustida ishlash o'quvchilarda qayta hikoyalash, insho va muhokama qilish madaniyatini o'stiradi»⁵¹.

O'quvchilar tabiatshunoslik darslarida va ekskursiya vaqtida ko'rgan narsalarini o'qituvchi yordamida guruhlaydilar, ularni o'zaro taqqoslab, o'xshash va farqli tomonlarini topib aytadilar. Bular, o'z navbatida, tabiatga oid ayrim tushunchalarni aniq bilib olishga imkon beradi va tafakkurni o'stiradi. Tabiat hodisalari va predmetlarni idrok etish bilan bolalar ongida tabiatshunoslikka oid tushunchalar hosil bo'ladi. Bu tushunchalar ta'lim jarayonida yo narsalarni (*daraxt, olma, shaftoli, o'rik, olxo'ri, gul, o't* kabi), yo ularning belgisini (*mevali, mevasiz; achchiq, nordon, shirin; qizil, oq* kabi), yo harakatini (*daraxt o'sadi, qush uchadi, bulbul sayraydi* kabi) ifodalovchi so'zlar bilan bog'lanadi.

Mehnat va rasm darslari ham, jismoniy tarbiya va ashula darslari ham, shuningdek, darsdan tashqari mashg'ulotlarda ham o'quvchilar nutqi va tafakkurini o'stirishga alohida ahamiyat qaratish zarur.

O'quvchilar nutqini o'stirishda o'qituvchining nutq madaniyati katta ahamiyatga ega. O'qituvchi barcha darslarda, sinfdan va maktabdan tashqari mashg'ulotlarda faqat orfoepik talaffuz va adabiy til me'yorlariga rioya qilgan holda ifodali, ta'sirli so'zlashi, shuningdek, har doim o'quvchi daftariga, barcha hujjatlarga husnixat va imlo qoidalariga rioya qilgan holda yozishi zarur. Bu bilan u bolalarni ifodali so'zlashga, xatosiz, chiroyli yozishga o'rgatadi, tilga sezgirlikni uyg'otadi.

⁵¹ Рождественский Н. С., Кустарева В. А. Методика начального обучения русскому языку. - М.: «Просвещение», 1965. 297-бет.

Lug'at ustida ishlashning lingvistik asoslari va vazifalari

O'quvchining nutqiy rivojlanishida tilning barcha sathlariga oid bilimlarga amal qilinadi. Til sathlarini o'zlashtirishning asosiy sharti tilning kommunikativ funksiyasidan foydalana olish ko'nikmasini egallashdir. "Nutq o'stirish metodikasida tilning leksikologiya va grammatika bo'limlari alohida ahamiyat kasb etadi,- deb yozadi S.P.Redozubov. - Leksikologiya – so'z haqidagi ilm, grammatika – so'z shakllarining o'zgarishi va ularning gapda bog'lanishi haqidagi ilm. O'quvchilarning lug'at zahirasi qanchalik boy bo'lsa, nutqi shunchalik rivojlangan bo'ladi"⁵². Nutq o'stirish gap qurilishi va uning tarkibini tashkil etgan lug'at ustida ishlash bilan o'zaro bog'liq.

Professor N.Mahmudov: "Nutqning ta'sir quvvati, tegishli axborotni tinglovchiga tugal va qulay, "yuqumli" tarzda yetkazish imkoniyati muhim kommunikativ sifatlardan bo'lmish so'z boyligiga bog'liq. Nutqning boy yoki kambag'alligi unda tilning bir-biridan farq qiladigan unsurlari (so'z ma'nolari, intonatsiya, sintaktik tuzilmalar, iboralar va sh.k.)dan qay darajada foydalan-ganlik bilan belgilanadi. Buning uchun esa nutq tuzuvchida til vositalarining boy va faol zahirasi mavjud bo'lishi kerak"⁵³ - deb yozishi bejiz emas. Fikr ifodasi va nutqning emotsional ta'sirchanligi uchun, birinchi navbatda, o'quvchilar nutqini leksik birliklar bilan bo'yitish zarur.

Lug'at ustida ishlash o'quvchining lug'at boyligini oshirishdan iborat emas, o'quvchining diqqatini so'zning mazmuniga qaratish, so'zning semantikasini, ma'nosini aniqlashtirish, so'zning boshqa so'z bilan semantik bog'lanishini, aloqasini ochish, bog'lanishli nutqda har bir so'zning o'z ma'nosiga ko'ra boshqa so'zlar bilan bog'lanishini anglashlariga erishishdir. So'zlar orasida ma'noviy moslashish so'zlar bog'lanishining asosiy qoidasi bo'lib, leksik

⁵² Редазубов С.П. Методика русского языка в начальной школе. –Москва: 1963. Стр.39..

⁵³ Махмудов Н. Нутқ бойлиги// Умумфилологик тадқиқотлар: муаммолар ва ечимлар:Тезис шаклидаги мақола. –Жиззах: 2011. –162б.

birliklarning asosiy xususiyati gapda boshqa soʻzlar bilan sintaktik aloqasida koʻrinadi. Soʻzning nutqda qanday shaklda qoʻllanishini bilish qay darajada zarur boʻlsa, uning maʼnosini bilish ham shunchalik zarurdir. Inson nutqiy munosabatda zarur soʻzlarni semantik maʼnosiga qarab tanlaydi va fikrini aniq ifodalashga intiladi.

Soʻz yakka holda hech qanday kommunikativ vazifa bajara olmaydi. Nutqni anglashning eng muhim sharti unda ifodalana-yotgan fikr va mazmunni tushunishdir. Fikrni ifodalashning turli usullari mavjud boʻlib, ularda soʻzlar semantik maʼnosiga koʻra ishtirok etadi.

“Nutq oʻstirish metodikasida tilning leksikologiya va grammatika boʻlimlari alohida ahamiyat kasb etadi,- deb yozadi S.P.Redozubov. - Leksikologiya – soʻz haqidagi ilm, grammatika – soʻz shakllarining oʻzgarishi va ularning gapda bogʻlanishi haqidagi ilm. Oʻquvchilarning lugʻat zahirasi qanchalik boy boʻlsa, nutqi shunchalik rivojlangan boʻladi”⁵⁴.

Bola maktabga kelgunga qadar oila muhitida, maktabgacha taʼlim muassasalarida qiziqishlari va ehtiyojlarini ifodalash uchun zarur boʻlgan soʻzlarni gap tarkibida turli shakllarda qoʻllash namunasini oʻzlashtirgan boʻladi. Lekin uning nutqiy arsenali maktabda oʻrganiladigan yangi tushunchalarni, fikrlarni, maktabga kelgan kunidagi hissiyotlarini ifodalashi uchun soʻz zahirasi yetishmaydi. Maktab oldida turgan eng asosiy vazifa oʻquvchilarning atrof-olam haqidagi tasavvurlarini kengaytirish asosida oʻquvchilarning lugʻatini boʻyitish, nutq va tafakkurini, mantiqiy fikrlashini oʻstirishdir.

Mantiqiy fikrlashning dastlabki usuli tahlildir. Til hodisalarini tahlil qila olish koʻnikmasi maktabgacha davrdanoq shakllana boshlaydi. Boshlangʻich sinflardan dastur asosida rivojlana boradi.

Til taʼlimida tahlil bilan sintez chambarchas bogʻlangan boʻlsa-da, mashq matnlari tahlili asosida oʻzlashtiriladigan bilimlarni umumlashtirish oʻquvchilar uchun ancha qiyinchilik tugʻdiradi.

⁵⁴ С..Редозубов. Методика русского языка в начальной школе. –Москва: 1963. Стр. 39.

Sintez ta'lim amaliyotida kam uchraydi. Chunki mantiqiy tahlil, odatda, alohida emas, balki boshqa o'quv-biluv faoliyatining (umumlashtirish, tasniflash, tizimlashtirish, xulosalarni shakllantirish) tarkibiy qismi sifatida amalga oshiriladi. Tahlil va sintezning birlashtirilishi tushunchalarni ta'riflashda asos bo'lib xizmat qiladi.

Savod o'rgatish davrida o'quvchilar "Alifbe" darsligidagi matnlarni o'qishdan oldin rasmlarni kuzatadilar, tasvirlangan narsa, hodisa va holatlar yuzasidan muayyan tasavvurga ega bo'ladilar. So'ng o'qituvchi ularga rasm asosida gap yoki kichik hikoya tuzish topshirig'ini beradi.

Matn mazmuni yuzasidan beriladigan savollar o'quvchilarning mantiqiy tafakkur ko'nikmasini rivojlantiradi, o'qishga bo'lgan diqqati va kuzatuvchanligini oshiradi. Mazmun mohiyatiga ko'ra "Alifbe"dagi matnlar, narsa-predmetlar tasvirlangan rasmlar savod o'rgatish davrida o'quvchilarning nutqini bo'yitish manbai sanaladi.

Ko'pgina so'zlar nafaqat savod o'rgatish darslarida, balki boshqa predmet darslarida ham takrorlanadi va mustahkamlanadi. SHuning uchun nutq o'stirish mashg'ulotlari o'quvchilarning leksikasini bo'yitishiga ko'ra matematika, tasviriy san'at, mehnat, atrofimizdagi olam kabi boshqa predmet darslari bilan o'zaro bog'liqligi bois so'z va so'z birikmalari miqdorini bir necha marotaba ko'paytirish lozim deb hisoblaymiz.

So'z tilning ma'no bildiradigan asosiy birligidir. So'z va so'z birikmasi aniq narsalarni, mavhum tushunchalarni, hissiyotni ifodalaydi. Tilda mavjud bo'lgan barcha so'z va iboralarning yig'indisi *lug'at tarkibi* yoki *leksika* deyiladi. Leksikologiya o'zbek tilining lug'at tarkibini o'rganadigan bo'limdir. Leksikologiya lug'at tarkibidagi so'zlarning nutqda ma'no ifodalash xususiyati, qo'llanish faolligi, bo'yib borishi, ba'zi so'zlarning eskirib, iste'moldan chiqib ketishi, ma'no ko'chish hodisasi kabilarni o'rganadi. SHu sababli leksikologiya lug'at ustida ishlash metodikasining lingvistik asosi hisoblanadi.

Har qanday nutqiy bayon grammatik jihatdan o'zaro bog'langan, mazmunga mos so'z va so'z birikmalarining ma'lum

izchillikda joylashtirilishidan tuziladi. Kishining lug'ati qanchalik boy va rivojlangan bo'lsa, uning nutqi ham shunchalik boy bo'ladi; o'z fikrini aniq va ifodali bayon etishiga keng imkoniyat yaratiladi. SHuning uchun lug'atning boyligi, xilma-xilligi, harakatchanligi metodikada nutqni muvaffaqiyatli o'stirishning muhim sharti hisoblanadi.

Hozirgi o'zbek adabiy tili ulkan lug'at boyligiga ega. Besh jildlik «O'zbek tilining izohli lug'ati» da 80000 dan ortiq so'z va so'z birikmasi berilgan bo'lib, bular umumiy qo'llaniladiganlaridir. Bunga o'zbek tilida nashr etilgan turli terminologik lug'atlarda, o'zbek tili sinonimlari, antonimlari, frazeologik lug'atlarida va turli izohli lug'atlarda berilgan so'zlar qo'shilsa, lug'at boyligi yana ming-minglab oshadi. Bulardan tashqari, juda ko'p so'zlar ko'p ma'noni bildiradi. Masalan, shu izohli lug'atda bosh so'zining 40 dan ortiq asosiy va frazeologizm bilan bog'langan ma'noda ishlatilishi berilgan.

Maktabda nutq o'stirishning muhim vazifalaridan biri lug'at ustida ishlashni yaxshilash, tartibga solish, uning asosiy yo'nalishlarini ajratish va asoslash, o'quvchilarning lug'atini bo'yitish jarayonini boshqarish hisoblanadi.

Maktabda lug'at ustida ishlash metodikasi to'rt asosiy yo'nalishni ko'zda tutadi:

1. O'quvchilar lug'atini bo'yitish, ya'ni yangi so'zlarni, shuningdek, bolalar lug'atida bo'lgan ayrim so'zlarning yangi ma'nolarini o'zlashtirish. Ona tilining lug'at boyligini bilib olish uchun o'quvchi o'z lug'atiga har kuni 8-10 ta yangi so'zni, shu jumladan, ona tili darslarida 4-6 so'zni qo'shishi, ya'ni shu so'zlar ma'nosini o'zlashtirishi lozim.

2. O'quvchilar lug'atiga aniqlik kiritish. Bu ichiga quyidagilarni oladi: 1) o'quvchi puxta o'zlashtirmagan so'zlarning ma'nosini to'liq o'zlashtirish, ya'ni shu so'zlarni matnga kiritish, ma'nosi yaqin so'zlarga qiyoslash, antonim tanlash yo'llari bilan ularning ma'nosiga aniqlik kiritish; 2) so'zning kinoyali ma'nosini, ko'p ma'noli so'zlarni o'zlashtirish; 3) so'zlarning sinonimlarini, sinonim

soʻzlarning maʼno qirralarini oʻzlashtirish; 4) ayrim frazeologik birliklarning maʼnosini oʻzlashtirish.

3. Lugʻatni faollashtirish, yaʼni oʻquvchilar maʼnosini tushunadigan, ammo oʻz nutq faoliyatida ishlatmaydigan nafaol lugʻatidagi soʻzlarni faol lugʻatiga oʻtkazish. Buning uchun shu soʻzlar ishtirokida soʻz birikmasi va gaplar tuziladi, ular oʻqiganlarni qayta hikoyalash, suhbat, bayon va inshoda ishlatiladi.

4. Adabiy tilda ishlatilmaydigan soʻzlarni oʻquvchilar faol lugʻatidan nafaol lugʻatiga oʻtkazish. Bunday soʻzlarga bolalarning nutq muhiti taʼsirida oʻzlashib qolgan adabiy til meʼyoriga kirmaydigan, ayrim adabiy asar va soʻzlashuv tilida qoʻllanadigan sodda soʻz va iboralar, sheva va ijtimoiy guruhga oid soʻzlar kiradi. Adabiy til meʼyori degan tushunchani oʻzlashtirgach, oʻquvchilar yuqorida izohlangan soʻzlar oʻrniga adabiy tildagi soʻzlardan foydalana boshlaydilar. Adabiy tilga oid malakalari mustahkamlangan sayin shevaga, jargonga oid soʻzlar, soʻzlashuv tilida ishlatiladigan sodda soʻz va iboralar oʻquvchilarning faol lugʻatidan chiqib keta boshlaydi.

Oʻquvchilar lugʻati quyidagi manbalar asosida boʻyitiladi va takomillashtiriladi:

1. Atrofni oʻrab olgan muhitni: tabiatni, kishilarning hayoti va mehnat faoliyati, bolalarniig oʻyini va oʻqish faoliyatini, kattalar bilan munosabatni kuzatish. Tabiat qoʻyniga, turli joylarga, muassasalarga ekskursiya vaqtida bolalar narsa va hodisalarni kuzatish bilan koʻpgina yangi nom va iboralarni oʻrganadilar. Bu ekskursiyalar yuzasidan oʻtkazilgan suhbat vaqtida ularning bilimi chuqurlashtiriladi, ayrim soʻzlar maʼnosiga aniqlik kiritiladi.

Oʻquvchilar lugʻatini va nutqini boʻyitishda eng ishonarli manba badiiy asarlar hisoblanadi. Oʻqish darslarida oʻquvchilar Oybek, H. Olimjon, M. SHayxzoda, Gʻ. Gʻulom, H. Hakimzoda, Zulfiya, Uygʻun, A.Qahhor, P. Moʻmin, Q. Muhammadiy, SH. Saʼdulla, Z. Diyor kabi koʻpgina soʻz ustalarining asarlarini oʻqiydilar. Oʻzbek tilini yuksak badiiy obrazlar yordamida oʻzlashtiradilar. Oʻqish darsida bolalar lugʻati maʼlum mavzularga oid soʻzlar hisobiga ham boʻyiydi. Ular

lugʻatiga axloqiy tushunchalarni ifodalovchi *yoqimtoy, shirinsoʻz, mehribon, haqqoniy, botir, mard, jasur, mehnatsevar* kabi koʻpgina soʻzlar qoʻshiladi. Matn ustida ishlash jarayonida koʻp maʼnoli soʻzlar, sinonimlar, koʻchma maʼnoda ishlataladigan soʻzlarni, baʼzi frazeologik birikmalarni bilib oladilar.

Bolalar mustaqil oʻqishga oʻrganganlaridan keyin ular lugʻatiga kitob, gazeta, jurnal materiallari katta taʼsir qiladi. SHuning uchun ham sinfdan tashqari mustaqil oʻqish va unga rahbarlik shakllari oʻquvchilar lugʻatini boʻyitishning, nutqini oʻstirishning eng muhim manbalaridan hisoblanadi.

Maxsus mashqlar yordamida grammatika va imloni oʻrganish darslari koʻpgina soʻz va atamalarni oʻzlashtirishga yordam beradi, oʻquvchilar predmet, belgi, harakat, sanoq, tartib ifodalaydigan soʻzlarni bilib oladilar. Bu darslarda oʻquvchilar lugʻati tartibga solinadi, soʻz turkumlarini oʻrganish jarayonida guruhlanadi, soʻz tarkibi, soʻz yasalishi, soʻzlarning oʻzgarishini oʻrganish bilan esa lugʻatga aniqlik kiritiladi; ular oʻrgangan soʻzlaridan oʻz nutqlarida foydalana boshlaydilar, natijada lugʻatlari faollashadi. Oʻquvchilar lugʻati maxsus lugʻaviy-mantiqiy mashqlar yordamida ham boʻyiydi, tartibga tushadi.

Bulardan tashqari, kinofilʼm va televizor eshittirishlarining matnlari, oʻqituvchi va boshqa maktab hamda maktabdan tashqari muassasalar xodimlarining nutqlari ham oʻquvchilar lugʻatini boʻyitish va takomillashtirish manbalari hisoblanadi.

Lugʻatni boʻyitishda turli lugʻatlar juda foydali qoʻllanmadir. Boshlangʻich sinf oʻquvchilari uchun «Imlo lugʻati» mavjud. Oʻqituvchi maʼlumot uchun ham, material tanlash uchun ham turli lugʻatlardan (oʻzbek tilining sinonimlar, antonimlar, frazeologik lugʻatlaridan, turli terminologik lugʻatlardan) muvaffaqiyatli foydalanadi.

Soʻz maʼnosini tushuntirish

Soʻzlarning maʼnosini tushuntirish oʻquvchilar lugʻatini boʻyitadi, nutqini oʻstiradi. Boshlangʻich sinflarda oʻqitiladigan fanlarning atamaları ham tushuntirilishi lozim boʻlgan soʻzlar qatoriga kiritiladi. Atamalarning maʼnosini tushuntirish mazkur soʻz anglatgan tushunchani yaxshi fahmlab olishga yordam beradi. Masalan, predmet atamasining maʼnosini tushuntirish bilan oʻquvchilar predmet keng maʼnoda qoʻllanishini, tabiatdagi barcha narsa, hodisa, tushunchalar predmet deyilishini bilib oladilar. Bu ot, sifat, son, feʼl kabi atamalarni tez fahmlab olishda ularga yordam beradi.

Soʻzning maʼnosini tushuntirish juda kam vaqt olishi va darsning asosiy mavzusidan oʻquvchilar diqqatini chalgʻitmasligi kerak. Buning uchun oʻqituvchi har bir darsga tayyorlanish jarayonida maʼnosi tushuntirilishi lozim boʻlgan soʻzlarni, uni tushuntirishning eng qulay usullarini va darsning qaysi oʻrnida tushuntirishni belgilab oladi.

Oʻqish kitoblaridagi matnlarda birinchi marta uchragan, bolalar maʼnosini bilmaydigan ayrim soʻzlar matnni oʻqishdan oldin tushuntiriladi.

Matnni oʻqish jarayonida soʻz maʼnosini tushuntirishga chek qoʻyish kerak. Agar biror soʻzni matnni oʻqish vaqtida tushuntirish zaruriyati tugʻilsa, matn mazmunidan oʻquvchilar diqqatini chalgʻitmagan holda shu soʻz maʼnosi qisqacha tushuntiriladi.

Koʻchma maʼnoda ishlatilgan obrazli soʻzlar va badiiy nutq oborotlari matn oʻqilgandan keyin tushuntiriladi, chunki ularning maʼnosi matn mazmunidan, kontekstdan yaxshi tushuniladi. Ayniqsa, masallar oʻqilganda, undagi allegorik, koʻchma maʼnoda ishlatilgan soʻzlarni asarni oʻqishdan oldin yoki oʻqish jarayonida tushuntirib boʻlmaydi.

Metodikada soʻzlarni tushuntirishning quyidagi usullaridan foydalaniladi:

1. Soʻzni kontekst asosida tushuntirish. Bunda oʻquvchilar tushunmaydigan soʻz ularga tushunarli soʻzlar qoʻllangan gap (yoki matn) yordamida tushuntiriladi.

2. Soʻz maʼnosini lugʻatdan va oʻqish kitoblarida matn ostida berilgan izohdan foydalanib tushuntirish. Bunda oʻquvchilarni izohdan mustaqil foydalanib, soʻz maʼnosini mustaqil tushunib olishga oʻrgatish muhim ahamiyatga ega.

3. Soʻz maʼnosini shu soʻzning maʼnodoshi yordamida tushuntirish. Masalan, *sabo* - *shabada*, *mudofaa* - *himoya*, *sozanda* - *musiqachi*, *diyor* - *vatan*, *inshoot* - *bino*, *samo* - *osmon* kabi. Soʻzni sinonim tanlash bilan tushuntirganda, shu soʻzning stilistik (uslubiy) ahamiyatini ham koʻrsatish zarur.

4. Tanish boʻlmagan soʻz bilan ifodalangan tushunchani tanish boʻlgan soʻz bilan ifodalangan tushunchaga (uning antonimiga) taqqoslash orqali tushuntirish. Masalan, *ishchan* tushunchasini *dangasa* tushunchasiga, *rostgoʻy* soʻzini *yolgʻonchi* soʻziga taqqoslab tushuntirish mumkin.

Koʻchma maʼnoda ishlatilgan soʻz va soʻz birikmalari, tasviriy vositalar, maqollar ham taqqoslash usulidan foydalanib tushuntiriladi.

5. Soʻzni oʻziga yaqin tushuncha bilan, yaʼni boshqacha ifoda etish bilan tushuntirish. Bunda tushuntiriladigan soʻzning izohi qisqa va aniq boʻlishi kerak. Masalan, *oʻzboshimchalik* – oʻz xohishicha ish tutish, ishni oʻzi xohlaganicha bajarish; *mutaxassis* – biror hunar egasi; *shunqor* – uzoq uchadigan koʻzi oʻtkir qush; *mesh* – mol terisidan tikilgan idish; *guldun* – gul solib qoʻyiladigan idish va boshq.

Baʼzi soʻzlar ularning vazifasini izohlash orqali tushuntiriladi. Masalan, *kombayn* – bir vaqtning oʻzida donni oʻradigan, yanchadigan, tozalaydigan qishloq xoʻjalik mashinasi; *ekskavator* – bir vaqtning oʻzida yerni qazib tuproqni yuk mashinasiga ortadigan mashina; *aerodrom* – samolyotlar turadigan, uchib ketadigan yoki kelib qoʻnadigan joy va hok.

6. Soʻzni predmetning asosiy belgisini izohlash orqali tushuntirish. Masalan, *yantoq* – suvsiz joyda oʻsadigan ninasimon tikanli oʻsimlik; *akula* – okeanlarda yashaydigan juda katta yirtqich baliq va boshq.

7. Axloqiy, mavhum tushunchalarni ifoda etuvchi soʻzlarning maʼnosini misollar yordamida tushuntirish. Buning uchun oʻquvchilar oʻrgangan badiiy asardan axloqiy fazilatga ega boʻlgan asar qahramonining qilgan ishlari tahlil qilinadi.

Xulosa qilib aytganda, soʻz maʼnosini tushuntirish ustida ishlash oʻquvchilar lugʻatini boʻyitadi, nutqini ravonlashtiradi.

Maʼnodosh soʻzlar ustida ishlash

Maʼnodosh soʻzlar (sinonimlar) talaffuzi, yozilishi har xil boʻlgan bir umumiy tushuncha(maʼno) ifodalaydigan soʻzlardir. Sinonimlar bir-biridan qoʻshimcha maʼno qirrasini, emotsional boʻyogʻi, qoʻllanilishi jihatidan oʻzaro farqlanadi. *Katta, ulugʻ, buyuk, zoʻr, azim, ulkan, bahaybat, haybatli, yirik, gigant* sinonimik qatorini tashkil qilgan soʻzlardan *katta* soʻzi keng tushunchani anglatib, aniq tushunchaga nisbatan ham, mavhum tushunchaga nisbatan ham ishlatilaveradi. *Ulugʻ, buyuk, zoʻr, azim, ulkan* soʻzlari hajmi ancha katta boʻlgan narsalarga, *bahaybat, haybatli* soʻzlari esa oʻlchovi juda katta boʻlgan narsalarga nisbatan ishlatiladi. *Yirik* kam ishlatiladi. *Gigant* kitobiy uslubga xos boʻlib, asosan joy, qurilishga nisbatan qoʻllanadi.

Sinonimlar tilni leksik tomondan boʻyitadi, shuning uchun bunday soʻzlar bilan ishlash juda muhim. Kishi lugʻatida sinonimlar qancha koʻp boʻlsa, uning til ifodaliligi shuncha ortadi.

Oʻzbek tili - sinonimlarga boy til. «Oʻzbek tili sinonimlarining izohli lugʻati» da *katta* soʻzining 11 ta, *marta* soʻzining 13 ta sinonimi berilgan.

Boshlangʻich sinflarda sinonim haqida nazariy maʼlumot berilmaydi, ammo sinonimlar haqidagi tushuncha amaliy mashq yordamida shakllantiriladi. Sinonimlar bilan ishlash elementar

tarzda 1-sinfdan boshlanadi: o'quvchilar berilgan so'zning sinonimini topishga, boshqacha qilib qanday aytish mumkinligini tushuntirishga, 2-3-sinflarda esa berilgan so'zning 2-3 sinonimini topib aytishga o'rgatiladi.

Boshlang'ich sinflarda ma'nodosh so'zlarga oid quyidagicha mashqlar ishlatiladi:

1. Berilgan ma'nodosh so'zlarni guruhlash. Bunda bir so'z turkumiga oid ikki sinonimik qatordagi so'zlar ichiga bir-ikkita boshqa so'z kiritib beriladi. O'quvchilar sinonimlarni ikki guruhga ajratib aytadilar. Buning uchun so'zlar quyidagi kabi berilishi mumkin: *vatan, maqsad, diyor, niyat, mamlakat, murod, yurt*.

2. Berilgan so'zga sinonim tanlash. O'qituvchi o'tni o'tganda *osmon*, sifatni o'tganda *mazali*, fe'lni o'tganda *ko'nikmoq* so'zlarini aytadi. O'quvchilar bu so'zlarga sinonim tanlaydilar: *osmon-ko'k, samo, falak; mazali - lazzatli, laziz, totli; ko'nikmoq - o'rganmoq, odatlanmoq, odat qilmoq*.

3. Tushirib qoldirilgan sinonim so'zlarni o'z o'rniga qo'yib, matnni ko'chirish. Bunda yozilishi kerak bo'lgan sinonim so'zlar ro'yxati tekshirish uchun beriladi. O'quvchilar sinonimlarni o'rniga qo'yib, ularning qo'llanilishidagi farqni tushuntiradilar.

4. Ma'nodosh so'zlardan mosini qo'yib gaplarni ko'chirish. Buning uchun sinonim so'zlar qatori qavs ichida beriladi, o'quvchi gapning mazmuniga mosini tanlab gapni ko'chiradi: *Daryo suvini (bahor, ko'klam) toshirar, odam qadrini (mehnat, ish) oshirar. Oltin (o't, olov, alanga)da, odam (ish, mehnat)da bilinadi. Birlashgan (yov, dushman) ni qaytarar*.

5. Sinonim so'zlar qatoridan foydalanib didaktik material tuzish va u bilan mashq ishlash. Buning uchun to'rtta sinonimik qatordagi so'zlar tanlanadi va 16 katakka aralash joylashtiriladi. O'qituvchi shu katakchalardagi bir so'zni aytadi. Masalan, *chiroyli*. O'quvchilar shu so'zga yaqin ma'noli so'z (sinonim)ni katakchalardan topib aytadilar: *go'zal, dilbar, sohibjamol, husndor*. Sinonim so'zlar qatori bilan so'z birikmasi tuzadilar: *chiroyli shahar, go'zal manzara, sohibjamol malika* va hok.

Zid ma'noli so'zlar ustida ishlash

Qarama-qarshi, zid ma'no bildiradigan so'zlar zid ma'noli so'zlar (antonimlar) deyiladi. Antonimlar belgi bildiradigan so'zlarda ko'p uchraydi. Antonimik munosabat so'z bilan frazeologik birlik (iborA.orasida ham bo'ladi (*yalqov - yuragida o'ti bor* kabi).

Boshlang'ich sinf o'quvchilari antonimlar bilan amaliy tanishtiriladi. Antonimlar ustida ishlash matndan antonimni topishdan boshlanadi, keyin maxsus mashqlar ishlatiladi:

1. Berilgan so'zlarga antonim tanlash. Otni o'tganda: *azob - ... , do'stlik - ... , oq - ... , yoshlik -*, sifatni o'tganda: *dangasa - ... , anqov - ... , rostgo'y - ... , dono - ... , kasal - ...*, fe'lni o'tganda: *kasallandi - ... , yondi - ... , boshladi - ...* kabi beriladi. O'quvchilar berilgan otga *rohat, dushmanlik, qora, qarilik*; sifatga *mehnatkash, hushyor, yolg'onchi, nodon, sog'*; fe'lga *sog'aydi, o'chdi, tugatdi* antonimlarini tanlab, jufti bilan yozadilar.

2. Zid ma'noli so'zlarni qatnashtirib gap tuzish. Bunda o'qituvchi antonim tanlab gap tuzish uchun so'z beradi, o'quvchilar berilgan so'zga antonim tanlaydilar va ularni qatnashtirib gaplar tuzadilar.

3. Berilgan gapga antonim topib qo'yish. O'qituvchi "*To'g'ri odam ... so'zdan or qilur. Yosh kelsa ishga, ... kelsa oshga. Yaxshi gap - moy, ... gap - loy. Gapni oz so'zla, ishni ... ko'zla*" kabi gaplar beradi, o'quvchilar gap mazmuniga mos antonim topib, gapni o'qiydilar (yoki yozadilar).

O'quvchilar lug'atinn ma'nodosh va zid ma'noli so'zlar bilan bo'yitish o'z fikrini aniq, ravon va ifodali bayon etishga yordam beradi.

Ko'p ma'noli va shakldosh so'zlar ustida ishlash

O'quvchilarga ko'p ma'noli so'zlar uchrab turadi, ammo ular ko'p ma'noli so'z ekanini tushunib yetmaydilar.

O'qituvchi badiiy asar ustida ishlash jarayonida o'quvchilarni ko'chma ma'nodagi so'zlar bilan tanishtirish orqali ayrim so'zlar ko'p ma'noda ishlatilishini tushuntirib boradi. SHu bilan birga, maxsus mashqlar ham ishlatiladi:

1. So'zlarning so'z birikmasidagi ma'nosini qiyoslash: *soat yurdi, poezd yurdi, ukam yurdi; tosh yo'l, tosh yurak; kumush qoshiq, kumush osmon, kumush qish.*

2. Gaplarni o'qib, ajratib ko'rsatilgan so'zlarning ma'nosini aytish: *Bu yil **yoz** issiq bo'ldi. Sen o'rtog'ingga xat **yoz**.*

Boshlang'ich sinflarda ko'p ma'noli va shakldosh (omonim) so'zlar yuzasidan nazariy ma'lumot berilmaydi, bunday tushunchalarni shakllantirishga tayyorgarlik ko'riladi, xolos.

O'quvchilar nutqini bo'yitishda maqollar katta ahamiyat kasb etadi. Maqollar o'qish uchun ham, suhbat uchun ham, hikoya tuzish uchun ham, grammatik tahlil va yozuv uchun ham juda qulay materialdir. Ular ixcham, sermazmun va ta'sirchan bo'ladi; maqollar o'quvchilarning badiiy didini o'stiradi, nutqqa e'tibor bilan qarashga, to'g'ri, mantiqiy fikrlashga o'rgatadi, estetik tarbiyasida muhim o'rin tutadi. O'qish kitoblarida mavzuga bog'liq holda, o'zbek tili darsliklarida esa mashq matnlari ichida xilma-xil mavzularda juda ko'p maqollar beriladi. O'quvchilar maqollarni o'qib, o'qilgan asarning axloqiy muammosi bilan, hayotiy sharoit bilan bog'laydilar, ularning majoziy mazmunini, ayrim so'z va iboralarni ma'nosini tushuntiradilar. Natijada o'rni bilan maqollardan foydalana boshlaydilar.

Maqollar o'qilgan asarning xulosasi sifatida ishlatilib, ko'pgina asarlarning mazmunini tushunib olishga yordam beradi. Masalan, «Ovchi, Ko'kcha va Dono» (4-sinf) ertagining xulosasi sifatida «Birlashgan o'zar, birlashmagan to'zar», «Ahillikda hikmat ko'p», «Birlashgan kuch yengilmas», «Do'stlar ahil bo'lsa, ish oson bo'lur» maqollari; «Odobli bo'lish osonmi?» (A. Obidjon) asaridan so'ng «Odob – kishining ziynati», «Odobli bola elga manzur», «Ilmning kattasi – odob», «Aql yoshdan, odob boshdan» maqollari beriladiki, bular shu asar mazmunining mag'zini ochib beradi. O'quvchilar

maqollarni yoqtiradilar, shuning uchun ham maqollar bilan berilgan topshiriqlarni jon-dildan bajaradilar. O'qituvchi shularni hisobga olib, maqollar bilan xilma-xil mashqlar ishlatish orqali o'quvchilarga so'zlarning majoziy ma'nosini, ko'p ma'no ifodalashini amaliy singdirib boradi.

Iboralar ustida ishlash

Frazeologiya leksikologiya singari boshlang'ich sinfda nazariy o'rganilmasa-da, lekin o'quvchilar frazeologizmlarga "Ona tili" va "O'qish kitobi"dagi badiiy matnlarda, ta'lim jarayonidan tashqi holatlarda ko'p duch keladi. Atrofdagilar va ota-onalar bilan suhbatda bola ("do'konga oyog'ingni qo'lingga olib borib kel", "qilgan ishingga ko'zim tushib qoldi", "akang bilan til topishib olasan" kabi) iboralarni eshitadi. Ayni holat ona tili va o'qish darslarida frazeologik birliklarning ma'nosi ustida ishlash orqali muloqot nutqini o'zlashtirishni ham taqozo etadi.

1-4-sinf "Ona tili" va «O'qish kitobi» darsliklarida ko'plab iboralar qo'llanganki, ularning leksik ma'nosini tushuntirmay o'tib ketish mumkin emas.

1-sinf "Ona tili"⁵⁵ darsligida *"til topishdi"*, *"oq ko'ngil"*, *"qalamga olmoq"*, *"dil ravshan tortib"*, *"oldiga tushirmaydi"*, *"qo'lga tushmoq"*, *"gapimga kirmasdi"*, *"kun ko'rmoq"* va "O'qish kitobi"⁵⁶ darsligida *"boshi qotdi"* (25-bet), *"ko'zi (kitob ushlab turgan kampirga) tushdi"* (27-bet), *"quloq solmoq"* (43-, 76-bet), *"baxti kulgan"* (*baxtim kular*, 51-bet), *"ko'zingni (katta) och"* (52-bet), *"(taon) tosh(ini) otmoq"* (56-bet), *"oq ko'ngil"* (60-bet), *"chehrasi ochilib"* (83-bet), *"(dunyodan) ko'z yummoq"* (86-bet), *"ko'ngil bermoq"* (89-bet), *"ter to'kmoq"* (89-bet *"to'ksang ter*), *"uddasidan chiqmoq"* (93-bet), *"dush kelgan"* (94-bet), *"tilga kirmoq"* (100-bet), «*esidan chiqarmoq*» (106-bet) kabi frazeologizmlar qo'llangan.

⁵⁵ Т.Ғаффорова, Э.Шодмонов, Х.Ғуломова. Она тили. 1-синф учун. –Т.: -Шарқ, 2011.

⁵⁶ Т.Ғаффорова, Э.Шодмонов, Г.Эштурдиева. Ўқиш китоби. –Т.: -Шарқ, 2011.

2-sinf “Ona tili”⁵⁷ darsligida quyidagi frazeologizmlarni uchratish mumkin: «*qo’li kelish(ma)di*” (17-bet), «*orasidan qil o’tmaydi*» (48-bet), «*yo’lga chiqmoq*» (50-bet), «*til topadi*» (53-bet), «*yuzaga kelmoq*» (56-bet), «*ko’zi tushdi*» (61-bet), «*ro’yobga chiqmoq*», «*yo’l olmoq*» (65-bet), «*e’tiboriga tushmoq*» (67-bet), «*bag’rini ochmoq*» (77-bet), «*ensasini qotirmoq*» (83-bet), «*til yorar*» (86-bet), «*bahri dilini ochmok*» (92-bet), «*chehrasi yorishmoq*», «*yo’lini topmoq*» (95-bet), «*ko’ksing tog’*» («*ko’ksi tog’dag ko’tarilmoq*»ning she’rdagi qisqargan shakli, 102-bet). Demak, 3-4-sinf «Ona tili» darsliklarida ham shu miqdordan kam ibora qo’llanmagan.

4-sinf «Ona tili» darsligida qo’llangan iboralar: «*jon bermoq*» (35-mashq), «*o’rniga qo’ymoq*» (47), «*holdan toymoq*» (56), dilini og’ritmoq (ko’nglini og’ritmoq iborasining varianti; «*ranjitmoq*» ma’nosi; 187-mashq), haddan tashqari (« *ortiq darajada, nihoyatda*» sinonimii: haddan ziyod; 200-mashq), fayz to’kmoq (201), chiroyi ochilmadi («*xafachiligi tarqalmadi*»; lunji osildi (204), qarshi olmoq («*kutib olmoq*»; 224), mijja qoqmay (mijja qoqmaslik –«*sira uxlamaslik, (tunni) bedorlikda o’tkazmoq*»; 255), bardosh bermoq («*chidamoq*», o’xshashi: dosh bermoq, tob bermoq; 271), ter to’kmoq (mashaqqatli jismoniy mehnat qilmoq» varianti: peshana teri to’kmoq; 322), ko’zini tikkan (umid ko’zini tikkan - **«umidvor bo’lib qaramoq»** (1), tikilib qaramoq (2), xirs bilan qaramoq (3); 357), oralaridan qil o’tmaydi (362, 371), tilga olmoq («*gapirmoq*», sinonimi: og’ziga olmoq), o’yga tolmoq («*uzoq fikrlamoq*» varianti: xayolga tolmoq, 367, 316), jonimni hovuchlab turaman (sinonimi: yuragini hovuchlab, «*biror falokat voqe bo’lishidan benihoya qo’rqqan holda*» 400), yuragi ezilmoq («*ruhan azoblanmoq*». Varianti: yurak-bag’ri ezildi, jigar-bag’ri ezildi – «*yuragi siqildi*» 400), yo’lini topmoq (415), yodga olmoq –sinonimi: esga olmoq («*xotirlamoq, eslamoq*» 419), jon fido qilmoq («*o’zini qurbon qilishga ham tayyor bo’lmoq – jonini fido qilmoq, jonini ham*

⁵⁷ К.Қосимова,С.Фузаилов, А.Неъматова.. Она тили.2-синф учун. –Т.: -Чўлпон, 2011.311-312-бетлар.

ayamaslik» (431), javlon urmoq (452), nish urmoq(448), lol qoldirmoq (444) kabi.

Frazeologiyamlarning ma'nosini quyidagi usullar yordamida tushuntirish maqsadga muvofiqdir:

1. Tilda sinonimi yo'q frazeologizmlarning ma'nosi hayotiy voqealar, hikoya yoki ertaklar asosida izohlab beriladi. Masalan, *qo'lga tushmoq* iborasining ma'nosini tushuntirishda «Yolg'onchining izza bo'lishi» rivoyatini aytib berish mumkin. Rivoyatda do'stiga xiyonat qilgan kishi Mirzo Ulug'bek bilan bo'lgan qizg'in suhbat chog'ida aybdor ekanini sezdirib, «qo'lga tushib» qoladi.

2. Sinonimii bor iboralarning ma'nosi ularning ma'nodoshlarini keltirib izohlanadi. Masalan, *“ko'ngil bermoq”* iborasiga *“ko'ngil bog'lamoq”* variantdosh, *“yaxshi ko'rmoq”* ma'nodosh, *“uddasidan chiqmoq”* iborasiga *“eplamoq, uddalamoq”* so'zi o'zaro ma'nodosh bo'ladi. Lekin sinonim bo'lgan so'zlar frazeologizmlarning ma'nosini ifodalasa ham, qo'shimcha ottenkalarini – emotsional-ekspressiv bo'yog'ini bera olmaydi. Kichik yoshdagi o'quvchilarga ularning qo'shimcha ottenkalari haqida gapirilmasa-da, lekin ularning inson hissiyotiga ta'sir etish darajasi kuchli bo'lishini misollar yordamida anglashlariga erishish lozim. Masalan, *“oyog'ingni qo'lga olib”* borib kel iborasi bilan *“tez borib kel”* birikmasining ma'nosini taqqoslash mumkin.(oyog'ini qo'lga olib – *“tez, g'irillab”* degan ma'noni bildiradi, lekin *“tez, g'irillab”* so'zlariga nisbatan ma'no darajasi kuchli) O'quvchilarni nutqda iboralardan foydalanishlariga ehtiyojni yuzaga keltirish, undan fikr ifodalashda foydalanishga undash lozim. *tosh yo'l, tosh yurak* va hokazo.

3. Tanish bo'lmagan ibora ma'nosini uning antonimiga taqqoslash orqali tushuntirish.

Oq ko'ngil (ko'ngli oq) – (yaxshi niyatli, boshqalarga yomonlikni ravo ko'rmaydigan)	Ko'ngli qora (yomon niyatli, boshqalarga yaxshilikni ravo ko'rmaydigan)

4. Iboraning ma'nosini kontekst asosida tushuntirish. Masalan: Kamtar bo'lsang, obro' ortar, Manman bo'lsang, ensa qotar. (Maqol) –manmanlik qilgan odamdanda boshqa odamlar ranjiydi, noxush bo'ladi.

Demak, 1-sinfda asosan iboralarning ma'nosi izohlanadi, o'quvchilarning iboralar ma'nosini anglashlariga, o'z so'zlari bilan tushuntirib berishlariga erishiladi.

2-sinfda ko'chma ma'noli so'z bilan iboraning o'xshash va farqli tomonlari taqqoslanadi. O'qituvchi ikki ustun shaklida doskaga ko'chma ma'noli so'z bilan iborani yozadi.

Ko'chma ma'noli so'zlar	Iboralar
SHahar uyg'ondi (xalq) Toshkentning quchog'i (odamning quchog'i) baxt kulgandir (bola kuldi)	ter to'kmoq (mashaqqat bilan qattiq ishlamoq)

Taqqoslash usulidan foydalanib, ularning shakli va o'z hamda ko'chma ma'nosi izohlanadi: - «SHahar uyg'ondi» deganda nimani tushundingiz? (SHahardagi odamlarning uyg'onganini)

-Birikmada qaysi so'z ko'chma ma'no ifodalabdi? («shahar» so'zi)

-Demak, so'zlar ko'chma ma'no ifodalaydi, buni 1-sinfda buyon o'rganib keldingiz.

-«ter to'kmoq» deganda nimani tushundingiz? (mehnat qilishni)

-«ter to'kmoq» iborasida qaysi so'z ko'chma ma'no bildiriyapti? (har ikkinchi so'z ham ko'chma ma'no ifodalayapti)

-«ter to'kmoq» iborasi «mashaqqat bilan qattiq ishlamoq» ma'nosini bildiriyapti. Demak, so'zlar ko'chma ma'no bildirganidek, iboralar ham ko'chma ma'no bildirar ekan. Faqat iboralar kamida ikkita so'z bo'ladi. Ular bir butun holda ko'chma ma'no bildiradi. Taqqoslang: orasidan qil o'tmaydi – ignaning teshigidan qil o'tmaydi.

2-sinf «Ona tili» darsligida qo'llangan frazeologizmlar yuzasidan quyidagicha mashqlar uyushtirilishi mumkin:

1.Asardagi ayrim soʻzlarni iboralar bilan almashtirish. Bunda quyidagi kabi jadvaldan foydalanish mumkin:

1-topshiriq. Soʻzning maʼnosini ifodalaydigan iborani toping.

<i>Ranjimoq</i>	<i>chehrasi yorishmoq</i> <i>ensasi qotmoq</i> <i>koʻksi togʻday koʻtarilmoq</i>

2-topshiriq. Iboraning maʼnosini ifodalagan soʻzni toping.

<i>Tosh otmoq</i> <i>Uddasidan chiqmoq</i> <i>Yoʻlini topmoq</i>	<i>Eplamoq</i>

2. Omonim frazeologizmlarning maʼnosini farqlashga oʻrgatish.

Topshiriq. Berilgan iboralar ishtirokida ikkita gap tuzing. Ular ikki xil maʼnoda qoʻllangan boʻlsin.

3. Berilgan sinonim iboralarni qatnashtirib, kichik matn tuzish. *Uddasidan chiqmoq, qoʻlidan kelmoq, ustidan chiqmoq* (2-sinfda); *holdan toymoq, tinkasi qurimoq* (4-sinfda).

4. Berilgan iboralar ishtirokida gap tuzish. Ularning maʼnosini (qarama-qarshi maʼnoli) izohlang. *Dil ravshan tortib – dil xira tortib.*

3-4-sinfda iboralarni yodda olib qolishga oʻrgatishda “Geografik nomlar, ranglar, milliy libos, hayvon, oʻsimlik nomlari qatnashgan iboralar guruhini tuzing” kabi topshiriqlardan foydalanish mumkin. Masalan: dokadek oqarib ketmoq. Rangi boʻzdek oqardi. Pashshadan fil yasama. Urukka koʻz qoʻygandek. Qovogʻidan qor yogʻmoq kabi.

Tana aʼzolari nomi ishtirok etadi: lunji osildi, koʻz tikdi, qovogʻi osildi, ogʻzi qulogʻida kabi. Bunday iboralarning maʼnosini shu aʼzolarining vazifasi, harakati orqali izohlashga harakat qilishlari oʻrgatiladi.

Maʼlumki, iboralar ijobiy maʼno yoki salbiy maʼno ifodalaydi. Oʻquvchilarga iboralarning ijobiy va salbiy maʼnosini aniqlashda

tarkibidagi soʻzlarga eʼtibor qaratishlari aytiladi. Xalq yaxshi koʻrgan narsalar ishtirok etsa, iboradan kelib chiqayotgan maʼno ham ijobiy boʻlishi, odamlar yomon koʻrgan narsalar ishtirok etsa, salbiy maʼno ifodalashi misollar bilan koʻrsatiladi. Baʼzan ayrim hayvonlar ham ijobiy, ham salbiy maʼnoda qoʻllanadi. Bunday iboralarni izohlashda kontekstga eʼtibor berish zarur.

Iboralarning maʼnosini izohlashda uning tarkibidagi soʻzlarning koʻchma maʼnosiga asoslanish lozimligi oʻquvchilarga oʻrgatiladi va shunga asoslanib izohlashga oʻrgatiladi. Soʻzning koʻchma maʼnosi tushunmagan oʻquvchilar iboraning maʼnosini izohlashda qiynalishdi.

3-4-sinfda iboralarning maʼnosiga koʻra guruhlash ishlari mashq qilinsa, ularning maʼnosini yaxshiroq oʻzlashtirib oladilar.

Mantiqiy mashqlar

Mantiqiy mashqlar bolalarning narsa va atrof-muhit haqidagi bilimlarini tartibga soladi va ularga toʻgʻri fikrlash usullarini oʻrgatadi. Oʻquvchi maktabga kelganda, keng lugʻat boyligiga ega boʻlsa ham, odatda, tafakkurning taqqoslash, qarshi qoʻyish, umumlashtirish, guruhlash usullaridan foydalanishni bilmaydi (ayniqsa, bilish faoliyatining obʼekti aniq predmet emas, uni ifodalovchi soʻzlar boʻlsa). Mantiqiy mashqlarning vazifasi u yoki bu narsa va hodisalar bilan tanishish asosida bolalarni predmet va hodisalardan muhimini, umumiysini ajratishga, soʻz bilan aniq ifodalashga oʻrgatish, bolalarga mantiqiy usullar tizimini oʻrgatish bilan bilimni material tomondan boʻyitish va uni aqliy tomondan oʻstirish hisoblanadi.

Mantiqiy mashqlar bolalarning soʻz boyligi va tilining umumiy oʻsishida katta ahamiyatga ega boʻlib, lugʻat ishi va tilga oid boshqa ishlar bilan bogʻlab olib boriladi. Logik mashqlar juda xilma-xil:

1. Narsalarnpng mavzuga tegishli guruhini tuzish: ust kiyimlar (*koʻylak, kostyum, . . .*) va oyoq kiyimlar (*botinka, tufli, ..*); uy hayvonlari va yovvoyi hayvonlar kabi. Bunda bolalar «*Bu nima?*»

so'rog'iga javob berishga o'rgatiladi: *Bu n i m a?* - *Avtobus. Avtobus nima?* - *Mashina.*

2. Bir turdagi narsalarni sanab ko'rsatish va umumlashtiruvchi bir so'z bilan nomlash. Masalan, *stol, stul, shkaflarni* bir so'z bilan qanday nomlash mumkin? (*Mebelъ*)

3. Berilgan narsalardan bir guruhga kirmaydiganlarini ajratish. Masalan, *qalam, pero, chizg'ich, o'chirg'ich, stul* ko'rsatiladi, o'quvchilar o'quv qurollarini ajratadilar, *stul* o'quv quroliga kirmasligini, *mebelъ* ekanini aytadilar.

Bunday mashq o'yin tariqasida o'tkazilishi ham mumkin: ma'lum so'zlar berilib, ortiqchasini topish va nima uchun ortiqcha ekanini tushuntirish talab etiladi: *qaldirg'och, chumchuq, mushuk, musicha.*

4. Predmet nomlari va belgi bildirgan so'zlarni guruhlarga ajratish. Bunda so'zlar *choynak, tesha, bolta, piyola, arra, tarelka* kabi aralash beriladi. O'quvchilar guruhlab, *idishlar nomi: choynak, piyola, ... ; ish qurollari nomi: tesha, bolta, ...* kabi yozadilar. Narsa belgisini bildirgan so'zlar ham aralash beriladi, bolalar to'rt guruhga (rang, maza, shakl, xususiyat) ajratadilar.

5. Qarama-qarshi qo'yish bilan umumlashtirish: *qaldirg'och, chumchuq, bulbul* – qushlar, *tovuq, xo'roz, kurkalar-chi?* (*Parrandalar.*)

Mantiqiy mashqlar sermazmun bo'lishi, o'quvchilarning tajribasi bilan bog'lanishi, ularni to'g'ri fikrlashga o'rgatishi, bilimlariga aniqlik kiritishi va tartibga solishga xizmat qilishi lozim. Bunday mashqlardan o'rni bilan boshqa darslarda ham, o'qish va grammatika darslarida ham foydalaniladi.

So'z va iboralar ustida ishlashda topishmoqlardan foydalanish

O'qituvchi darslar davomida o'quvchilarda tabiatda qanday suvlar, bulutlar bo'lishi haqida tasavvur hosil qilib boradi. So'z turkumlarini o'rganish jarayonida suv, bulut, umuman tabiat hodilari haqida topishmoqlar aytadi, o'quvchilar javobini topadi.

O'quvchilardan javobini topishingizda topishmoq matnidagi qaysi so'zlarga e'tibor berdingiz? Bu so'zlarga so'roq berib, qaysi so'z turkumiga kirishini aniqlash topshrig'i beriladi. Topishmoq bulut va yomg'ir haqida. Bu topshiriqni bajarib bo'lgishgach: "Suv, yomg'ir, bulut haqida gaplar tuzing. Tuzgan gaplaringiz nima haqida? Ular nimasi bilan o'xshash va nimasi bilan farq kilyapti? Siz tuzgan gaplaringizda suv, yomg'ir, bulutning qaysi xususiyatlarini aytdingiz?" topshirig'i beriladi. O'quvchilar qo'yidagicha gaplar tuzadilar:

Yozda anhorning muzdek suvida cho'milamiz. Kuzda aniqlarda tiniq suv oqadi. Bahorda tog'lardan loyqa suvlar tushadi. Biz paxtazorga jildirab oqayotgan suvni tomosha qildik. Onam yomg'ir suvini isitib kir yuvadi. Qora bulut osmonda ko'ringanda yomg'ir yog'adi. Qishda osmonda pag'a-pag'a qora bulutlar bo'ladi. Yozda osmonda oppoq bulutlar suzib yuradi. Bahorda yomg'ir ko'p yog'sa, o'tlar ko'karadi. Yomg'ir ko'p yog'sa, cho'llarda o't ko'payadi, qo'y-qo'zilar maza qilib yeydi.

O'quvchilar suv, bulut, yomg'irning xususiyatlarini bildirgan quyidagi so'zlarni aytadilar: tiniq, loyqa, muzdek, qora, oppoq, pag'a-pag'a.

Endi 185-mashqning matnini o'qing. Siz nima o'qidingiz? Topishmoq nima haqida ekan? Topishmoqda yomg'ir va bulutning qaysi xususiyatlari tilga olingan?

O'quvchilar yomg'ir va bulutning xususiyatlarini bildirgan "oyog'i yo'q, pastga chopadi, bog'lar, sahrolar, hayot topadi, xafa bo'lib to'kar yosh, chiqmasa quyosh" kabi so'zlarni aytadilar, ularning turkumlarini aniqlaydilar. Tabiat hodisalariga doir topishmoqlar ayttiladi.

So'ng o'qituvchi quyidagi topishmoqlarni aytadi va ular (suv, yomg'ir, shudring, qor, tuman, buloq, do'l, qirov, qorparcha, ayoq) javoblarini topadilarva ularning xususiyatlarini bilib oladilar.

Men bor joyda gul unar,
Mensiz gulzor cho'l bo'lar. (**Suv**)
Bolg'asi yo'q, boltasi yo'q,

Daraxtlarni urar tuk-tuk. (**Do'l**)
 Qaynaydi kecha-kunduz,
 Qo'ling teksta, go'yo muz. (**Buloq**)
 Uchib yurar yo'q hidi,
 Tutunga o'xshar xuddi.
 Quyosh chiqqani zamon,
 Undan qolmaydi nishon. (**Tuman**)
 Otasi qor, onasi yomg'ir,
 Ishlatsangiz, chiqaradi nur,
 Ko'kartirib har bir giyohni,
 Yashnatadi u hamma yoqni. (**Suv**)
 O'z-o'zini quvib kelar,
 O't-toshlarni yuvib kelar,
 Yetib borgach, dalalarga
 Jon kiritar gul-lolalarga. (**Suv**)
 Qish chog'i kapalaklar
 Uchib yurar osmonda,
 Qiziq yo'qolib qolar
 Asfaltga qo'ngan chog'da. (**QorparchA**.
 Ko'kda supra ochildi,
 Uni yerga sochildi. (**Qor**)
 Ayoq bobo novvot sotdi,
 Olgan edim, qo'lim qotdi. (**Muz**)
 Qo'lsiz, qalamsiz, bo'yoqsiz rasm chizar. (**Ayoq**)

O'quvchilarga qirov, shudring, yomg'irni ta'riflab berishlari aytiladi. SHu tariqa suvning yomg'ir, qor, shudring, qirov, do'l, muz, sumalak (bo'g'otlarda osilib turadigan) holatlari borligini bilib oladilar, tabiat haqidagi bilimlari mustahkamlanadi.

Bir darsda o'quvchilar suv, yomg'ir, qor, shudring, qirov, do'l, muz so'zlari orasidagi bog'lanishni bilib oladilar hamda ularning lug'atiga "gul unar, gulzor cho'l bo'lar, daraxtlarni urar tuk-tuk, qaynaydi, go'yo muz, qolmaydi nishon, otasi qor, onasi yomg'ir, ishlatsangiz, chiqaradi nur, ko'kartirib, giyohni, yashnatadi, o'z-o'zini quvib kelar, o't-toshlarni yuvib kelar, jon kiritar gul-lolalarga"

soʻz va birikmalari kiradi. Bu soʻzlarning nimani bildirishini va qaysi soʻroqlarga javob boʻlishini bilib oladilar.

Soʻz va iboralar ustida ishlashda taʼlimiy oʻyinlardan foydalanish

Oʻyindan darsning turli bosqichlarida foydalanish mumkin, lekin ular shunday joylashtirilishi kerakki, oʻquvchi ogʻir aqliy mehnatdan soʻng oʻyindan oʻziga emotsional quvvat olsin. Uyin jarayonida oʻquvchi oʻzining harakatini oʻrtoqlarining harakatiga solishtirsin, oʻzini anglay borsin va unda tashabbuskorlik paydo boʻlsin. Ona tili darslarida qoʻllanilib kelinayotgan oʻyinlar xilma-xil boʻlib, ular turli tomondan turlarga boʻlingan. Biz boshlangʻich sinf ona tili darslarida soʻz turkumlarini oʻrganish jarayonida qoʻllash mumkin boʻlgan uynlarni ishlab chiqdik va ularni ona tili darslarida qoʻllab ancha yaxshi natijalarga erishdik. Kuyida shu oʻyin namunalarini keltiramiz.

”Kim koʻp soʻz tuzadi?” oʻyini. Kartochkalarga bosma harflar tarqoqlikda yozib qoʻyiladi. Oʻquvchilar shu harflar ishtirok etgan soʻz tuzadilar. Bu oʻyin kompyuter dasturiga ham kiritilishi mumkin. Buning topshirigʻi quyidagicha boʻlishi mumkin.

- 1 Berilgan harflar ishtirokida otlar tuzib yozing.
2. Bergan harflar ishtirokida sifatlar tuzib yozing.
3. Berilgan xarflar ishtirokida feʼllar tuzib yozing.
4. Berilgan harflar ishtirokida turli turkumga oid soʻzlar tuzib yozing.

Kartochkalardan namunalar:

T Q N O A B L K I U

1. **”Maʼnodosh soʻzlar qatorini tuz” oʻyini.** Bu oʻyin –mashq ustida ishlash paytida tashkil etilishi mumkin.

CHiroyli	sezgir	shamol
Ziyrak	goʻzal	shabada
Yel	horimoq	tiyrak
CHarchamoq	sabo	koʻrkam

2. **“Ortiqchasini top” o‘yini.** O‘quvchilar so‘z ichidan o‘zaro ma‘nodosh bo‘lmagan so‘zlarni topib aytadilar. Ona tilidan mashqni bajarish jarayonida tashkil etish mumkin.

O‘qituvchi kartochkada ma‘nodosh so‘zlar guruhi ichiga boshqa ma‘nodagi so‘zni ritib qo‘yadi. O‘quvchi uni topib, ma‘nosidagi farqni aytadi

3. **“O‘yla, izla, top” o‘yini.** Berilgan matn ichidan ma‘nodosh so‘zlarni topadilar, ularni guruhlab yozadilar va nima uchun ma‘nodosh ekanini izohlaydilar. Matn “O‘qish kitobi”dan olinishi yoki ona tili darsligidagi matn berilishi mumkin.

4. **“Zanjir” o‘yini.** O‘qituvchi tilda ma‘nodoshi bo‘lgan so‘z aytadi, o‘quvchilar parta ketma-ketligida unga ma‘nodosh so‘zni topib aytadilar. Ma‘nodoshi qolmagan paytda navbatdagi o‘quvchining o‘zi tilda ma‘nodoshi bor so‘z aytib o‘yinni davom etishiga yordam beradi. Bir qator parta o‘quvchilari bir necha ma‘nodosh so‘zlar guruhini tuzishlari mumkin. O‘yin ketma-ketlikda davom ettiraveriladi. Masalan, bir qatorda 10 ta o‘quvchi o‘tirgan bo‘lsa uchta, to‘rtta ma‘nodosh so‘zlar guruhini tuzishlari mumkin. 4-sinfda 304-mashq bajarilib bo‘lingach bu o‘yin uyushtirilishi mumkin.

5. **“Skanerdan ma‘nodosh so‘zlarni top” o‘yini.** Bu o‘yin bir turkum doirasida va bir necha turkum doirasida uyushtirilishi mumkin. 1-topshiriq. Skanerdan ma‘nodosh sifatlarni, otlarni, fe’llarni toping.

T	y	r	a	k	q				
	ch			u	u				
h	o‘			n	y				
a	ch				o	f	t	o	b
y	i				sh		q		r
i	m		s	m	a		a		
q	o		e				m		
m			z	i	y	r	a	k	
o			g	i	r		r		
q	o‘	r	q	m	o	q			

Ma'nodosh sifatlar uchta; ma'nodosh otlar 5 ta; ma'nodosh fe'llar 3 ta. *Sezgir, ziyrak, tiyrak; quyosh, shams, qamar, oftob, kun; qo'rqmoq, hayiqmoq, cho'chimoq.*

2-topshiriq. Ma'nodosh sifatlarni, otlarni, fe'llarni qatnashtirib gaplar tuzing.

3-topshiriq. Tuzgan gaplaringiz ishtirokida matn tuzing.

7. **“Iztopar” o'yini.** O'qituvchi harflari tushirilgan ma'nodosh so'zlarni doskaga yoki kartochkaga yozib o'quvchilarga so'zni topishlarini va ularning ma'nolarini izohlashlarini topshiriq qilib beradi. Masalan, bu o'yin 224- mashqni (1), 236-mashqni (2) bajarish jarayonida uyushtirilishi mumkin.

1. Be.or, be.ob, no.ob, no.og', xa.ta, og'.iq.

2. O . to . , q . yo . , q . ma . , k . n, sha . s.

6. **“Harflardan ma'nodosh so'zlar tuz” o'yini.** Berilgan harflardan A.Temurning xususiyatlarini ifodalovchi ma'nodosh so'zlar kelib chiqadi.

1. A L O T D I (297- mashq)

2. U B L K N Yu G' A (297- mashq)

7. **“Aql charxi” o'yini.** O'quvchilar guruhi uch kishidan iborat bo'ladi. 1-o'quvchi tilda ma'nodoshi bor so'zni aytadi, 2-o'quvchi uning aytgan so'zini qaytaradi va unga ma'nodosh so'z qo'shadi. 3-o'quvchi yuqoridagi ikki so'zni qaytaradi va unga o'zi ma'nodosh so'z qo'shadi. Masalan, sifat turkumi o'rganilayotganda (298-mashq):

Inoq: ahil, ...

Inoq, ahil, totuv, ...

Inoq, ahil, totuv, qadrdon, ...

Inoq, ahil, totuv, qadrdon, qalin, ...

Inoq, ahil, totuv, qadrdon, qalin, apoq-chapoq.

Mitti (jajji, kichkinA.kabi.

8. **“CHarxpalak” metodi.** O'quvchilar kichik guruhlariga bo'linadi. Ularga topshiriqlar yozilgan kartochkalar beriladi. Har bir guruh topshiriqni bajarib bo'lgach, 2-guruhga uzatadi. 2-guruh 3-guruhga uzatadi. Har bir guruhning bajargan ishi guruhlararo

aylanadi. Guruhlar bir-birlarining xatolarini to'g'rilaydilar. So'ng har bir guruh o'z kartochkasi bilan taqdimotga chiqadi.

Topshiriq.

1-guruh uchun: Ma'nodosh otlar qatorini tuzing.

2-guruh uchun: Ma'nodosh sifatlar qatorini tuzing.

3-guruh uchun: Ma'nodosh fe'llar qatorini tuzing.

9. **“Ruchka stol ustida” o'yini.** O'quvchilar kichik guruhlariga bo'linadi. O'qituvchi har bir guruhga sinonimik qatordagi bosh so'zni kartochkaga yozib uzatadi. Guruhdagi o'quvchi kartoch–kadagi so'zga sinonim so'zni yozib, qog'ozni shaergiga uzatadi, ruchkasini stol o'rtasiga qo'yadi. Topolmagan o'quvchi ruchkasini o'zida olib qoladi.

Qog'oz ikkinchi marta guruh o'quvchilari orasida aylanadi. Har bir o'quvchi ma'nodosh so'zlarni qatnashtirib, gap tuzadi, maqol, topishmoq va hokazolarni yozadi.

Masalan, 4-sinfda fe'l turkumi yuzasidan takrorlash darsida tashkil qilinadi.

1-topshiriq. Berilgan har bir so'zning ma'nodoshini topib yozing.

1-guruh uchun: bekindi (yashirindi), nomladi (atadi), ketibdi (jo'nabdi, ravona bo'libdi), eslamok (xotirlamok, yodga olmok, yodlamok, yod etmok, yo'qlamok), yanglishmok (xato qilmoq, adashmok), faxrlanmok (faxr etmok, g'ururlanmok, mag'rurlanmok).

2-guruh uchun: sarflamok (sarf qilmoq, harajat qilmoq, chiqim qilmoq), salomlashmok (so'rashmok, ko'rishmok, salom-alik qilmoq), tushunmok (anglamok, uqmok, fahmlamok, bilmoq), urinmok (harakat qilmoq, intilmok, tirishmok, unnamok), charchamok (toliqmok, horimok, tolmoq).

2-topshiriq. Ma'nodosh so'zlarni qatnashtirib gap yoki matn tuzib yozing.

10. **“Meni tushun” o'yini.** Biror narsaning nomi, belgisi yozilgan kartochka stol ustida teskarisiga qo'yiladi. O'qituvchi yoki bir o'quvchi chiqib shu narsani yoki belgini ta'riflaydi. Masalan, ona tili darslarida matn bilan tanishishlaridan oldin o'tkaziladi.

O'qish darslarida asarda ishtirok etgan timsollar nomi yozilgan bo'lishi ham mumkin. Masalan, "Ur, to'qmoq" so'zi yozilgan kartochka teskari qilib qo'yiladi (423-mashq). O'qituvchi: 1- ta'rif: saxiy, qo'li ochiq,, himmatli, saxovatli, xotam, tanti chol qatnashgan. U qaysi ertak?

2- ta'rif: CHol parrandaga yordam beradi.

3- ta'rif: Parranda cholga qaynar xumcha, ochildasturxon beradi.

So'ng o'qituvchi: " CHolning xususiyatlarini ayting" topshirig'ini beradi.

11. "Sirli so'z" o'yini. O'quvchilar katakchalardagi so'zni topadilar va necha marta (6tA.qo'llanganini topadilar. SHu so'zga ma'nodosh so'zni topib aytadilar. (qo'shiq)

a	sh	u	l	a
sh	sh	u	l	sh
u	sh	u	l	u
l	sh	u	l	l
a	sh	u	l	a

q	o'	sh	i	q
o'	o'	o'	o'	o'
sh	Sh	sh	l	sh
i	l	u	i	i
q	o'	sh	i	q

12. "O'z uyalariga joyla" o'yini. So'z turkumlari yuzasidan umumlashtiruvchi takrorlash darsida 443-mashq shartiga ko'ra bajarilgach, bu o'yin tashkil etilishi mumkin.

So'zlar	Ot	Sifat	Fe'l
Qobiliyatli			
Nom			
iste'dodli			
Tuzmoq			
Talantli			

Ism			
Uquvli			
Ot			
tashkil etmoq			

«Munozara daqiqasi». Bu usulni qo'llashda darslikdagi bor iboralar tanlanib, ularda dars o'tilishidan 2- 3 kun ilgari o'quvchilarga beriladi. Ular uyda ma'nosini ota-onalaridan, lug'atdan foydalanib topib keladilar. O'zini yod oladilar. O'quvchilar iboralarni yod aytadilar ma'nosini misollar yordamida izohlaydilar. Munozara 2-3 daqiqa davom etadi.

«Kim chaqqon» daqiqasi. Bir necha dars davomida o'rganilgan iboralarni tez va tug'ri yod aytgan, ma'nosini misollar bilan izohlagan o'quvchi g'olib sanaladi. Quyidagi iboralar berildi:

«Kim chaqqon?» o'yini kichik guruhlar o'rtasida o'tkazildi. O'qituvchi har bir kichik guruh uchun kartochkada ibora beradi va vaqt belgilaydi. Qaysi birinchi va to'g'ri javob bersa, shu guruh g'olib bo'ladi.

Bu yana quyidagicha tashkil etildi. Sahna ko'rinishi namoyish qilindi. O'quvchilar sahna ko'rinishidagi asarga mos iborani topib aytadilar.....

«Topqirlar bellashuvi». O'quvchilar kichik guruhlariga bo'linadi. Har bir guruhga iboralar qatnashgan matn beriladi. Topshiriq. Matndan iborani toping va ma'nosini izohlang. Birinchi va to'g'ri bajargan guruh g'olib sanaladi. Matnlardan namunalar:

«Kimligingni top» o'yini. Har bir guruhdan bir o'quvchi doskaga chiqariladi. Peshanasiga ibora yozilgan toj bog'lanadi. O'tirgan o'quvchilar iboraga ma'nodosh bo'lgan so'z yoki uning mazmuniga mos gap aytadi. O'quvchi topadi.

**O'QUVCHILAR NUTQINI O'STIRISH TIZIMIDA
SINTAKTIK ISHLAR**

So'z birikmasi ustida ishlash

Tilda leksik (so'z), sintaktik (so'z birikmasi va gap) va bog'lanishli nutq saviyalari ajratiladi. SHu mazmunda so'z birikmasiga leksik saviyadan sintaktik saviyaga o'tish halqasi sifatida qaraladi.

So'z birikmasi leksik-grammatik birlik bo'lib, tugallangan fikr ifodalamaydi va bu bilan gapdan farqlanadi. So'z birikmasi nutqda gap ichida ishlatiladi. Bolalarga so'z birikmasini o'rgatish fikr elementi ustida ishlash hisoblanadi (*Fomicheva G. A.*). Boshlang'ich sinflarda so'z birikmasi ustida ishlashda quyidagi mashq turlaridan foydalaniladi:

1. Bosh so'zdan ergash so'zga so'roq berish, so'zlarning o'zaro bog'lanishini aniqlash. Masalan, *Anvarjon yaxshi o'qiydi. Kim (o'qiydi)? – Anvarjon. (Anvarjon) nima qiladi? – o'qiydi. Qanday (o'qiydi)? – yaxshi. Yaxshi o'qiydi – so'z birikmasi.*

2. Gapda so'zlarning o'zaro bog'lanishini chizmada ko'rsatish. Bu o'quvchilarni asta-sekin murakkab qurilmalarni tuzishga o'rgatadi. Masalan:

Terimchi paxtani mashinada terdi. Gulzorda har xil gullar ochildi.

3. Matnda uchragan so'z birikmasining ma'nosini tushuntirish.

4. Matnda yoki faoliyat jarayonida uchragan yangi so'z bilan so'z birikmasi tuzish. Mashqning bu turi so'zning ma'nosini chuqur tushunishga va undan o'z nutqida foydalanishga yordam beradi.

5. So'z turkumlarini o'rganish bilan bog'liq holda so'z birikmasi tuzdirish. Ot so'z turkumi o'tilganda, ot va sifat bilan (*jonajon Vatanim*), ot va boshqa ot bilan (*maktab bog'i*); fe'l

o'tilganda, ot va fe'l bilan (*kinoga bordi, maktabda bo'ldi, uydan keldi, kitobni o'qidi*) so'z birikmalari tuzdiriladi.

So'z birikmasi tuzishda yo'l qo'yilgan xato gap tuzishda ham xatoga olib keladi, shuning uchun uning oldini olish kerak.

Masalan:

O'quvchi nutqida uchraydi:

maktabga bo'ldim

maktabni bog'i

T o' g' r i s i:

maktabda bo'ldim

maktabning bog'i

Bolalar ko'proq xatoga yo'l qo'yadigan so'z birikmalarini yig'ib borish xatoning oldini olishga qaratilgan mashqlar tuzishga imkon yaratadi. So'z birikmasi ustida ishlash grammatik, imloviy va boshqa mashqlarni to'g'ri bajarishga xizmat qiladi. SHuning uchun so'z birikmasi ustida o'rni bilan maqsadga muvofiq ishlab borish orqali gap va bog'lanishli nutq tuzishga oid nutqiy mashqlarga o'tish lozim.

Gap ustida ishlash

Gap ustida ishlash o'quvchilarning nutqini o'stirishda muhim ahamiyatga ega. Gap ustida ishlashning asosiy vazifasi o'quvchilarni sintaktik jihatdan to'g'ri va aniq gap tuzib, tugallangan fikr bildirishga o'rgatish hisoblanadi. Gap (grammatik jihatdan o'zaro bog'langan, tugallangan mazmun va tugallangan intonatsiyaga ega bo'lgan) nutq birligi bo'lib, aloqa maqsadiga xizmat qiladi. Boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun muhimi, birinchidan, gap nutq birligi ekanligidir. SHunday ekan, nutqqa oid mashqlarga qo'yilgan talablar gap ustida ishlash mashqlariga ham taalluqlidir; ikkinchidan, gap – grammatik tomondan to'g'ri tuzilgan birlik, shunday ekan, gap ustida ishlash grammatika bilan chambarchas bog'liq bo'lib, bu jarayonda gap qurilishi, gapda so'zlarning bog'lanishi va gapning turlari ustida ishlash juda muhimdir; uchinchidan, gap mazmun birligi bo'lib, tugallangan mazmunni bildiradi. Binobarin, gapning mazmuniy asosi, mazmun ottenkalari ustida ishlash va ularning gap

tuzilishiga bog'liqligi ustida ishlash ham zarur; to'rtinchidan, gapning intonatsiyasi katta ahamiyatga ega, shuning uchun intonatsiya ustida ishlash, intonatsiyaning mazmun bilan bog'liqligini tushuntirish kerak.

Boshlang'ich sinflar dasturining «Grammatika, imlo va nutq o'stirish» bo'limida sintaksisdan beriladigan bilimlar aniq ko'rsatilgan. Bola boshlang'ich sinflarda beriladigan sintaktik materiallar hajmida faqat ona tili darslaridagina emas, balki boshqa darslarda va maktabdagi barcha mashg'ulotlar jarayonida gap tuzish, uni tahlil qilish va qayta tuzishga o'rgatib boriladi.

Gap ustida ishlashga oid mashqlar juda xilma-xil bo'lib, analiz va sintezning ustunligiga hamda o'quvchilarning mustaqillik darajasiga ko'ra tasnif qilinadi.

Analiz yoki sintezning ustunligiga nisbatan gap ustida ishlash mashqlari ikkiga bo'linadi:

1) analitik mashqlar, ya'ni tuzilgan tayyor matndan olingan gapni tahlil qilish;

2) sintetik mashqlar, ya'ni mustaqil gap tuzishga qaratilgan mashqlar.

Analitik mashqlar sintetik mashqlarga zamin hozirlaydi, ular parallel holda yoki sintetik mashqdan so'ng analitik mashq o'tkaziladi.

O'quvchilarning mustaqilligi va bilish jarayonining faollik darajasiga ko'ra gap ustida ishlash mashqlari uchga bo'linadi:

1) namuna asosidagi mashqlar;

2) konstruktiv mashqlar;

3) ijodiy mashqlar.

Namuna asosidagi mashq aniq, to'g'ri tuzilgan sintaktik qurilmalarni amaliy o'zlashtirishni, ularning ichki bog'lanishini, mazmunini tushunishni ko'zda tutadi. Bunday mashqlar ichida analitik mashqlarga, shuningdek, gapni kuzatish va eshitish, uni o'qishga muhim o'rin beriladi. Namuna asosidagi mashqlarga quyidagilar kiradi:

1. Gap ustida ishlashning eng oddiy, boshlang'ich, shu bilan birga, eng zaruriy shakli – **namunani o'qish** (yozish), intonatsiyasi, ifodaliligi ustida ishlash, gapning asosini va mazmunini tushuntirish, ba'zan esa gapni yodda saqlash, yodlash hisoblanadi.

Gapni o'qish va kuzatish nutq o'stirishga katta yordam beradi. Gap intonatsiyasi ustida ishlash gap mazmunini va bog'lanishini tushunishga, namunaga qarab, uni o'zlashtirish va yodda saqlashga, gap qurilishini yaxshi tushunishga yordam beradi. Bu jarayonda nutqdan gapni intonatsiyaga qarab ajratishga, intonatsion tugallanganlikni ifodalashga, darak, so'roq va his-hayajon gaplarning intonatsiyasiga, uyushiq bo'lakli gaplar va bog'lovchisiz qo'shma gaplardagi sanash ohangiga, bog'langan qo'shma gap intonatsiyasiga e'tibor berish kerak.

2. Savol asosida gap tuzish. Bunda berilgan savol javob (gap tuzish) uchun asos bo'ladi va «namuna» vazifasini bajaradi. Savolda uning asosiy mazmunigina emas, balki barcha so'zlari va sintaktik qurilishining chizmasi ham beriladi. *Masalan: Bolalar bog'da nima terdilar? (Bolalar bog'da olma terdilar).*

Savollar asta-sekin murakkablashtirib boriladi: bolalar oldin so'roq so'z o'rniga bir so'z qo'shib gap tuzgan bo'lsalar, keyinroq o'z so'zlarini ko'proq qo'shishga majbur bo'ladilar: *Bolalar bog'da nima qildilar? (Bolalar bog'da olma terdilar. Bolalar bog'da olma terdilar va uni savatlarga soldilar).* Yoki «*Bolalar qaerda bo'ldilar? Ular nima qildilar?*» (Bolalar bog'da bo'ldilar. Ular olma terdilar va savatlarga soldilar). *Sen tipratikan haqida nimalarni bilasan? Nega qushlar uyasini buzii mumkin emas?* kabi.

Konstruktiv mashqlarga gap tuzish va uni qayta tuzishga qaratilgan mashqlar kiradi. Bunday mashqlar grammatik tushuncha va qoidaga asoslanadi. Konstruktiv mashqlarning turlari quyidagilar:

1. Aralash berilgan so'zlardan gap tuzish yoki tartibsiz berilgan gaplardan matn tuzish. Bunda so'zlar grammatik materialning o'rganilishiga qarab uch variantda berilishi mumkin: A.so'zlar tayyor ishlatiladigan shaklda beriladi: *meva, bog'da, bog'bonlar, terdilar (Bog'bonlar bog'da meva terdilar);* b)

Ijodiy mashqlarda o'quvchilar o'zlari erkin ravishda gap tuzadilar. Boshlang'ich sinflarda ijodiy mashqlarning quyidagi turlaridan foydalaniladi:

1. Gap tuzish uchun mavzu beriladi, o'quvchilar shu mavzuga mos gap tuzadilar: «*Quyoshli kunda*», «*Bizning uy*» yoki «*Quyov va tipratikan*» kabi.

2. Narsa rasmi yoki syujetli rasm beriladi, o'quvchilar rasm asosida bir yoki bir necha gap tuzadilar.

3. Ikki-uchta «tayanch» so'z beriladi, o'quvchilar shu so'zlarni qatnashtirib gap tuzadilar. Tayanch so'z sifatida bolalarning faol lug'atiga aylantirish zarur bo'lgan so'zlar olinadi.

BOG'LANISHLI NUTQ VA UNI O'STIRISH VAZIFALARI

Bog'lanishli nutq va uni maktabda egallash

Fikrni bayon etish ehtiyojini amalga oshirishga qaratilgan, tugallangan mavzuni ifodalaydigan, logik va grammatik qoidalar asosida tuzilgan, mustaqil, tugallangan va o'zaro bog'langan ma'noli qismlarga bo'linadigan nutq **bog'lanishli nutq** deyiladi.

Bog'lanishli nutq birligi sifatida hikoya, maqola, roman, monografiya, doklad, hisobot kabilarni, maktab sharoitida esa o'qituvchi bergan savolga o'quvchilarning keng, mukammal og'zaki javobini, yozma bayon va inshoni olish mumkin.

Boshlang'ich sinflar metodikasida bog'lanishli nutqqa oid mashq turlariga quyidagilarni kiritish mumkin:

- 1) berilgan savolga keng, mukammal javob;
- 2) o'qilgan asarni tahlil qilish, grammatik materialni o'rganish; o'quvchilar lug'atini faollashtirish bilan bog'liq holda har xil matnli mashqlar;
- 3) muntazam o'tkazilgan kuzatishlarni yozish, ob-havo kundaligini yuritish;
- 4) o'qilgan matnni turli variantda og'zaki qayta hikoyalash;
- 5) berilgan mavzu, rasm, kuzatishga oid boshlab berilgan yoki oxiri berilgan hikoya, reja yoki syujet asosida o'quvchilarning og'zaki hikoyasi;
- 6) badiiy matnni hikoya qilish, yod olish, o'quvchilar saviyasiga mos matnlarni yoddan yozish;
- 7) ertakni tayyorlanmasdan aytish, kichik she'r, hikoya tuzish;
- 8) namunasi berilgan badiiy, ilmiy-ommabop matn asosida bayon yozish;
- 9) o'qituvchi bergan matnni og'zaki va yozma qayta tuzish (tanlab qayta hikoya qilish va bayon, ijodiy qayta hikoyalash va bayon, hikoyani sahnalashtirish kabilar);
- 10) har xil turdagi yozma insho.

Bu mashqlarning hammasi nazariyasiz, amaliy tarzda beriladi. Bunday mashqlarni takroriy ishlatmaslik yoki asosiylarini tushirib qoldirmaslik uchun nutqiy mashqlarning aniq rejasi tuzib olinadi.

Bog'lanishli nutqdan mashqlarning turli xil bo'lishida, avvalo, material manbaiga, tematikaga, shuningdek, janriga, til xususiyatiga, mashq turiga rioya qilinadi.

Bog'lanishli nutqqa oid asosiy ko'nikmalar

O'quvchilar nutqini o'stirish ularga aniq ko'nikmalarni singdirish demakdir. Boshlang'ich sinf o'quvchilari mustaqil mashq sifatida bog'lanishli nutqni o'stirishdan quyidagi ko'nikmalarni bilib oladilar:

1. Mavzuni tushunish, chegarasini aniqlash va uni nisbatan to'liq yoritish ko'nikmasi. Masalan, «Biz uy ishlarida ota-onamizga qanday yordamlashamiz?» mavzusi berilsa, o'quvchilar aniq bajargan ishlari haqida hikoya qiladilar. Ular mavzuni yaxshi tushunishlari uchun bayon matni qayta hikoya qildiriladi, inshoda esa berilgan mavzu yuzasidan mustaqil hikoyalash mashq qilinadi.

2. Inshoni asosiy fikrga bo'ysundirish ko'nikmasi. Bolalar ishi ma'lum fikrni (tabiatning ajoyib tasvirini idrok etish, o'zlarining baxtli hayotidan g'ururlanish, mehnatga va mehnatkash insonlarga muhabbatni) ifodalaydi.

3. Hikoya, insho uchun mavzuga taalluqli, uni yoritishga zarur bo'lgan materialni yig'ish. Bu bayonga ham taalluqli bo'lib, namunaviy matn tahlil qilinadi, mazmunini to'g'ri tushunish ustida ishlanadi, asosiy mazmun ajratiladi.

4. Materialni tartibga solish, uni tegishli izchillikda joylashtirish, matn rejasini tuzish va shu reja asosida yozish ko'nikmasi.

5. Fikrni adabiy til me'yorlariga rioya qilgan holda to'g'ri ifodalay olish ko'nikmasi. Buning uchun bayon va inshoni nutqiy shakllantirishdan oldin unga til tomondan tayyorgarlik ko'riladi.

6. Matnni og'zaki yoki yozma tuzish, inshoni yozish, ya'ni barcha tayyorgarlik ishlarini yakunlash ko'nikmasi.

7. Yozilgan matnni takomillashtirish ko'nikmasi. Bu ko'nikma o'z ijodiga tanqidiy munosabatda bo'lish asosida tarbiyalanadi. O'quvchilar material tanlashda va uni joylashtirishda, so'z tanlash, so'z birikmasi va gap tuzishda o'zlari yo'l qo'ygan kamchilikni, xatoni fahmlashga o'rgatib boriladi.

O'qituvchidan o'quvchini navbatdagi inshoga tayyorlashda shu mashqning pedagogik maqsadini, o'quvchilarni nimaga o'rgatishni, tafakkuri va nutqini qanday bo'yitishni, shuningdek, mashqlar izchilligida shu inshoning tutgan o'rnini aniq ko'z oldiga keltirish talab etiladi. SHuning uchun o'quvchilarning bog'lanishli nutqini o'stirishga oid mashq turlarining bir yillik rejasini tuzib olish tavsiya etiladi. Rejada o'quvchilar yoshiga mos bayon va inshoning barcha turlari hisobga olinishi zarur.

Metodik an'anaga ko'ra matnli mashqlar **tasvirlash, hikoya qilish** va **muhokamaga** bo'linadi. Boshlang'ich sinflarda bular, asosan, **tasvir** yoki **muhokama** elementlari bo'lgan hikoya tarzida uchraydi.

Har uchala janr uchun foydalaniladigan material xarakterida ham, qurilishida ham, til vositalarini tanlashda ham o'z xususiyatlari mavjud. Insho yoki bayonga tayyorlanayotganda o'qituvchi (yoki o'quvchi) matnning janr xususiyatlarini hisobga oladi.

Hikoya boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun mos janr hisoblanadi, chunki u jo'shqin, jonli, ta'sirchan bo'ladi. «O'qish kitobi»da bunday hikoyalar ko'plab berilgan.

Tasvirda syujet, qatnashuvchi shaxslar bo'lmaydi; unda tabiat, ayrim predmet va hodisalar tasvirlanadi. O'quvchilar «O'qish kitobi»da berilgan ko'pgina tasviriy matnlarni o'qiydilar, ularni qayta hikoya qiladilar, bayon, ayrim narsa yoki hodisalarni tasvirlab insho ham yozadilar. Masalan, «Bizning sinfimiz», «Bahor keldi» kabi. Tasvirga xos xususiyatlar shundan iboratki, unda sifatlash, taqqoslash, metaforalar ko'p bo'ladi. Tasvir o'quvchilar uchun hikoyaga nisbatan qiyin janr hisoblanadi, shuning uchun boshlang'ich sinflarda ko'proq tasvir elementlari bo'lgan hikoya tarzidagi bayon va insho yozdiriladi.

Muhokama bog'lanishli matnning anchagina qiyin shakli hisoblanadi, shuning uchun boshlang'ich sinflar dasturida muhokama tarzida insho yozdirish tavsiya etilmaydi; o'quvchilar inshoda muhokama elementlaridagina foydalanadilar. Masalan, «Qushlar uyasini nima uchun buzish mumkin emas», «Paxta – bizning milliy boyligimiz» mavzularida og'zaki hikoya tuzdirilsa yoki insho yozdirilsa, muhokama elementi, albatta, bo'ladi.

O'qituvchi bog'lanishli nutqni rejalashtirganda, turli janrda mashq qilishni ko'zda tutadi va o'quvchilarga hikoya, tasvir va muhokama elementlarini o'rgata boradi. Bunda ko'proq hikoya tarzidagi matn tuzdirishga ahamiyat beradi. Bolalarning bog'lanishli nutqni egallash darajasiga qarab, matnga tasvir va muhokama elementlari kiritib boriladi.

BOG'LANISHLI NUTQ, OG'ZAKI QAYTA HIKOYALASH VA YOZMA BAYON

Og'zaki va yozma qayta hikoyalashga qo'yiladigan talablar

Namunaviy matn og'zaki va yozma qayta hikoya qilinadi. O'qish darslarida asosan og'zaki qayta hikoyalash mashq qilinsa, ona tili darslarida u ko'proq yozma tarzda o'tkaziladi.

Bayon o'qib berilgan namunaviy matn mazmunini ma'lum tayyorgarlikdan so'ng yozma qayta hikoyalashdir. O'qish darslarida matn ustida ishlash, o'qilgan matn yuzasidan savollarga javob berish, reja tuzish va reja asosida og'zaki qayta hikoyalash bolalarni bayon yozishga tayyorlaydi.

Qayta hikoyalashning turlari xilma-xildir. Har qanday qayta hikoya qilingan matn yuzasidan bayon yozish mumkin, ammo bayon yozish og'zaki qayta hikoyalashga nisbatan qiyin va murakkab faoliyatdir. Bundan tashqari, boshlang'ich sinf o'quvchilarining yozish sur'ati sekin, shunga ko'ra bayon uchun kichik hajmdagi, kompozitsiyasi sodda, til tomondan ham mos matn tanlanadi. Bayon matni asta-sekin murakkablashtira boriladi: avval hikoya tarzidagi bir lavhani ifodalovchi matn tanlansa, unga yana lavhalar, tasvir elementlari kiritila boriladi, qatnashuvchilar soni orttiriladi, muhokama elementlari ham qo'shiladi; keyinroq shaxsini o'zgartirib bayon yozishga o'tiladi. SHunday qilib, bayon asta-sekin ijodiy tus ola boradi.

Boshlang'ich sinflar ona tili dasturiga ko'ra, 2-sinfda katta bo'lmagan (30-40 so'zli) matn yuzasidan o'qituvchi yordamida so'roqlar asosida bayon yozish, 3-sinfda 40 - 60 so'zdan iborat matnning mazmunini jamoa bo'lib tuzilgan 3-5 ta reja asosida bayon yozish, 4 - sinfda esa mustaqil tuzilgan reja asosida (70-90 so'zli) bayon yozish ko'zda tutiladi.

Mashq sifatida bayonning ahamiyati katta: bayon bolalarda adabiy nutqni to'g'ri shakllantirishga yordam beradi, nutq madaniyatini yaxshilaydi, badiiy uslubni singdiradi, tilga sezgirlikni oshiradi.

Bayon uchun kishilarning fidokorona mehnati, hayotini, ona tabiat tasvirini, fan, texnika, madaniyat borasidagi yutuqlarni aks ettiradigan yuksak g'oyali matn tanlanishi, bayon mavzusi o'quvchilarning bilish tajribasini kengaytirishi, ularning dunyoqarashini shakllantirishi zarur.

Qayta hikoyalash va bayonda bolaning tabiiy nutqi eshitilishi, ya'ni berilgan namunani tushunmasdan yodlamasligi, namuna leksikasidan, nutq oborotlaridan, sintaktik qurilishidan foydalana olishi zarur.

Til vositalari matnni o'qish, suhbat, matn tahlili davomida o'zlashtiriladi; matndagi so'zlar va nutq oborotlari bolalarning «o'ziniki» bo'lib qoladi. Qayta hikoyalashda namunadagi u yoki bu gapni bola esga tushirishga harakat qiladi, o'zlashtirgan mazmunni to'liqroq, aniqroq berish uchun gaplar tuzadi. Bu bilan o'quvchining mustaqillik darajasi va bilish faolligi o'sadi, ijodiy elementlar qo'shila boradi.

Qayta hikoyalashda namunadagi izchillik, bog'liqlik saqlanishi, asosiy faktlar berilishi, ayniqsa, ilmiy matnni qayta hikoyalashda barcha muhim o'rinlar to'liq bayon qilinishi zarur.

Vahti-vahti bilan ilgari eshitilgan, o'qituvchi o'qib bergan yoki radio, televizordan yozib olingan matnni qayta hikoyalatish, o'quvchi bir marta ovoz bilan yoki ichda o'qigandan so'ng qayta hikoyalatishdan foydalanishni tajribada qo'llab turish ham mumkin. Bu ishni turli xil uslublarda olib borish imkoniyatini yaratadi va uni jonlantiradi.

Ko'pincha qayta hikoyalashga maxsus tayyorgarlik ko'riladi, bunda quyidagilarga rioya qilinadi:

1. Qayta hikoyalash va uning turi haqida o'quvchilar ogohlantiriladi: to'liq, detallari bilan, tilning tasviriyl vositalaridan foydalanib matnga yaqin qayta hikoyalash; tanlab (masalan, bir qatnashuvchi shaxsga tegishli o'rinlarinigina). qayta hikoyalash, qisqartib qayta hikoyalash.

2. Suhbat, matn mazmunini tahlil qilish, matn tili ustidagi xilma-xil ishlar, qayta hikoyalashda zarur bo'lgan so'z, nutq oborotlari va gaplarni ajratish va aniqlash.

3. Qayta hikoyalashda ifodalilikni berish uchun ifodali o'qishni puxtalash.

4. Hikoyani mantiqiy va kompozitsion qismlarga bo'lish, har bir qismga sarlavha topish, matnni qayta hikoyalashga mo'ljallangan rejani tuzish.

5. Matn qismlarini qayta hikoyalash, uning kamchiliklarini tahlil qilish.

6. O'quvchilarning hayotiga bog'lash (o'rni bilan), ya'ni o'qilgan matn mazmuniga bog'liq holda o'quvchilarning shaxsiy tajribasida uchraydigan va uchragan analogik holatga e'tibor berish. Boshqacha qilib aytganda, har bir darsda ma'lum ta'lim maqsadi asosida qayta hikoyalashga muntazam o'rgatib borish zarur.

To'liq va matnga yaqinlashtirib qayta hikoyalash va bayon

Qayta hikoya qilish va bayonning bu turi boshqa turlariga nisbatan boshlang'ich sinflarda ko'p o'tkaziladi, chunki bu o'qilgan matnni butun detallari va bog'lanishlari bilan bolalar yodida mustahkamlash, namunaviy matnning mazmuni va tilini o'zlash-tirish vositasi bo'lib ham xizmat qiladi. Bolalar tez yodlab oladigan kichik matnni, she'riy misralarni buzmaslik uchun she'rni, ayniqsa, butun bir poetik obrazni tasvirlovchi lirik she'rni hikoya qilish tavsiya etilmaydi.

To'liq hikoya qilish uchun dastlab aniq syujetli, hikoya uslubida yozilgan matn tanlanadi, keyin bolalar hikoyaga tasviriy (tabiat tasviri, kishilar va boshqa predmetlarning tashqi ko'rinishi tasviri) va muhokama elementlarini kiritishni o'rganadilar.

Hikoya qilishga o'rgatish vaqtida o'quvchilarni «Bu fikr yozuvchi matnida qanday ifodalangan?» savoliga javob berishga o'rgatish maqsadga muvofiqdir.

Bola hikoya qilishga qiziqsa, agar hikoyani o'qituvchigina emas, sinfdagi barcha bolalar eshitsa, bunday hikoyalash jonli va qiziqarli bo'ladi. Hikoya qilishga o'quvchilarning qo'shimchasi, ma'lum qismini qayta hikoya qildirish, hikoyachini rag'batlantirish sinfda ijodiy muhitni vujudga keltiradi.

Matnga yaqin hikoya qilishda savollar matn mazmunigagina qaratilmasligi, o'quvchilar mustaqillik darajasini pasaytiradigan matn mazmuni yuzasidan beriladigan savollarni asta-sekin kamaytira borish, bolalarni kengroq, umumiyroq savollarga javob berishga o'rgata borish zarur.

To'liq hikoya qilishda hikoyani qanday boshlashni bilmaslik, ya'ni boshlanishi berilgan matn mazmunini davom ettira olmaslik, to'liq bayon qila olmaslik yoki noto'g'ri bayon qilish, bayon tilining kambag'alligi kabi kamchiliklar uchraydi. Hikoya qilishdagi ikkinchi kamchilikni yo'qotish, uning oldini olish uchun matn butunicha puxta tahlil qilinadi, ko'pincha asosiy mazmunni ifodalaydigan qismi alohida tahlil qilinadi. Bunday kamchilikni yo'qotishga matnni qismlarga bo'lish, har bir qismga sarlavha topib, matn rejasini tuzish va reja asosida hikoya qilish ham yordam beradi. Bunda tanlab hikoya qilish (hikoya qilishning o'zaro uzviy bog'langan boshqa turlari ham) yordamchi vazifani bajaradi. Tilda kambag'allikka yo'l qo'ymaslik uchun lug'at, tasviriy vositalar va gap ustida izchil ishlab borish talab etiladi. To'liq yoki matnga yaqin bayon yozish savod o'rgatish davridanoq boshlanadi va barcha sinflarda o'tkaziladi.

Bolalarni o'z fikrini mustaqil yozishga (o'qilgan matnni hikoya qilishga o'rgatishni, iloji boricha, erta boshlash ma'qul. Buning uchun o'quvchilar og'zaki hikoya qilayotganda qo'llagan alohida so'zni yozishdan gapni yozishga, so'ng matn qismlarini yozishga va 2-sinfdan boshlab maxsus tanlangan kichik matn asosida bayon yozishga o'rgatiladi.

Ish quyidagicha uyushtiriladi: bayon uchun tanlangan matnni o'quvchilar bir-ikki marta o'qiydilar (o'qituvchi o'qib berishi ham mumkin); bolalarning matn mazmunini to'g'ri tushunganliklarini aniqlash, o'qilgan matnni, uning g'oyaviy mazmunini, qismlari

orasidagi bog‘lanishni to‘liq bilib olishga qaratilgan suhbat o‘tkaziladi; matn rejasi tuziladi (reja suhbat vaqtida tuzilishi ham mumkin); lug‘at ishi o‘tkaziladi (so‘zning ma‘nosi va yozilishi tahlil qilinadi), muhimroq sintaktik tuzilmalarga va tilning tasviriy vositalariga diqqat jalb qilinadi. Ayrim gaplar, hatto matn qismlari tuzdiriladi; o‘quvchilar bayon matnini mustaqil yozadilar, o‘qituvchi esa ular ishini kuzatadi, sinfdagi boshqa o‘quvchilarga xalaqit bermay ayrim bolalarga individual yordam beradi; bolalar yozgan bayonlarini o‘zlari tekshiradilar, takomillashtiradilar va daftarni tekshirish uchun o‘qituvchiga topshiradilar.

O‘quvchilar yozgan bayon muhokama qilinayotganda, ular yozgan matnni bayon matniga qiyoslash maqsadga muvofiq bo‘lib, bu ish mazmunda va bolalar bayoni tilida yo‘l qo‘yilgan kamchiliklarni aniqlashga yordam beradi.

2-sinfda “Kuch birlikda” matni asosida bayon yozish namunasi:

2-sinfda bayon birinchi marta yozdiriladigan darsda bayonning nima ekani, qanday yozma ish turi ekankigi bolalarga tushuntiriladi. “Jarangsiz jufti bor jarangli undoshlarning imlosi” mavzusi o‘rganilgandan so‘ng quyidagi matn asosida bayon olish mumkin. Bu dars quyidagicha tuzulishda bo‘ladi:

1. O‘qituvchining o‘quvchilarni bayon yozishga tayyorlovchi kirish nutqi:

-Biz bugun bayon yozamiz. Bayon o‘zi nima? Biz ona tili darsimizda aralash berilgan so‘zlardan gap tuzganmiz. Aralash berilgan gaplarni tartibga solib matn tuzganmiz. Rasmlarga qarab savollarga javob yozganmiz. O‘qish darslarida o‘qigan asarlarimizni o‘z so‘zlarimiz bilan og‘zaki qayta hikoyalaganmiz. Bular bayon yozishga sizni tayyorlab bordi. Endi ona tili darsida o‘qish darsida o‘qigan hikoyalarimizga o‘xshagan matnni o‘qib, qayta hikoyalab, so‘ng o‘z so‘zlarimiz bilan yozsak, bayon bo‘ladi.

2. Matnni ifodali o‘qish va tahlil qilish.

“Kuch birlikda” matni ifodali o‘qib beriladi:

Bir chumoli katta don topib oldi. Uni iniga olib ketmoqchi bo‘ldi. Don og‘ir edi. Chumoli donni ko‘tara olmadi.

Shundan keyin chumoli o'ртоqlarini yordamga chaqirib keldi. Ular birgalikda donni inlariga olib keldilar. (33 so'z)

O'qituvchi matnni o'qib beradi. So'ng usti yopib qo'yilgan shu matnni ochiladi. O'quvchilar ichlarida o'qiydilar.

3. Matn yuzasidan suhbat:

–Hikoyada qanday chumolilar haqida gap boradi?

–Chumoli nima uchun yordamga chaqirdi?

–Chumolilar birlashib nima qildilar?

4. Hikoya sarlavhasi ustida ishlash:

-Nima uchun hikoyaga “Kuch birlikda” deb sarlavha qo'yilgan?

5. Hikoyaning leksik birliklari ustida ishlash.

-Doskadagi hikoyani qayta o'qing. Qaysi so'zlarni yozish xato qilish mumkin? (*kata, ketmoxchi, topip, olip, o'rtog'lari, chaqirip*)

Shu so'zlarning talaffuzi va yozilishi ustida ishlanadi.

6. O'quvchilarni hikoyani kengaytirib hikoyalashga tayyorlash. Matndagi gaplarni biroz o'zgartirgan holda yozishga o'rgatish uchun quyidagi savollarga javob olinadi:

Chumoli qayerdan don topib oldi?

U nima uchun donni ko'tara olmadi?

Boshqa chumolilar nima uchun unga yordam berishdi?

7. Reja tuzish. Reja so'roq gap shaklida tuziladi va o'quvchilar shu asosda hikoya qildiriladi.

Reja:

Chumoli nima uchun qiynalib qoldi?

Chumoliga o'ртоqlari qanday yordam ko'rsatdi?

Raja asosida matnni to'liq qayta hikoyalash.

Tayanch so'zlar. Doskaga “katta, don, ketmoqchi, topib, olib, o'ртоqlari, chaqirib, in” so'zlari yozib qo'yiladi.

11. Yozilgan bayon matni tahlili. O'quvchilarga yozgan bayonlarini o'qib, xato-kamchiliklarini tuzatishlari aytiladi va o'rgatiladi. Bu paytda bayon matni yana doskaga ilib qo'yildi. O'quvchilar yozganlarini unga qarab tekshirdilar.

Quyida 4-sinfda o'tkaziladigan ta'limiy bayon darsining namunasi:

Darsning mavzusi: „Qovun sayli" . (Bayon)

Darsning maqsadi: o'quvchilarning yozma nutqlarini o'stirish. "O'qish kitobi"dagi Sh.Sa'dullaning „Qovun sayli" hikoyasi matni va rasm asosida yozma qayta bayon qilishga o'rgatish. O'quvchilarning ona Vatanga bo'lgan muhabbatlarini oshirish. Mehnatsavarlik ruhida tarbiyalash.

Darsning turi: o'quvchilarning yozma nutqini va imloviy savodxonligini aniqlash.

Darsning metodi: suhbat, mustaqil ish metodi va amaliy ish metodi..

Darsning jihozi: qovun polizi aks ettirilgan rasm.

Darsning borishi:

O'qituvchi bugungi darsda ta'limiy bayon o'tkazilishini aytib, ularni bayonyozishga tayyorlaydi.

1. O'quvchilar diqqatiga „Qovun polizda" rasmi havola qilinib, suhbat uyushtiriladi.

- Rasmda nimalarni ko'ryapsiz?
- Polizda nimalar pishib yetilgan?
- Polizda bolalarni kim kutib oldi?
- Bolalar polizda nima qildilar?

2. "O'qish kitobi"dagi Sh. Sa'dullaning „Qovun sayli" hikoyasining 2-qismi o'qitiladi.

3. Duskada oldindan yozib qo'yilgan quyidagi so'zlar o'quvchilar diqqatiga havola qilinadi.

Tog'a, Hasan, Husan, Munisa, hatto, dala, sarg'aygan qovunlar, olachipor tarvuzlar, chayla, umrvoqi, ko'kalapish, doniyor, qo'zivoy, shirinak, uzilgan, dumalab yotardi.

4. O'qituvchi qovun turlari haqida, ko'rinishi haqida ma'lumot beradi. O'quvchilar yuqoridagi so'zlar ishtirokida rasimga qarab gap tuzadilar.

5. Reja tuzish. O'quvchilardan har bir rejada nima haqda yozmoqchi ekanliklari so'raladi. So'ngra reja tuzishlariga vaqt beriladi. Uch-to'rt o'quvchi o'z rejasini o'qiydi va shu reja asosida matnni qayta hikoyalaydilar. Lozim bo'lsa, o'qituvchi o'quvchilar

hikoyasiga tuzatishlar kiritib boradi. O'quvchilarga noaniq bo'lgan o'rinlar oydinlashtiriladi.

O'quvchilar o'z rejalarini aytadilar va rejaning eng ma'qul deb topilganlari doskaga yozib boriladi.

Reja:

1. Qovun polizining ko'rinishi.
2. Mavlon tog'aning hikoyasi.
3. Shirinak tanlovi.
4. Bolalar xursand qaytdilar.

6. Reja asosida to'liq qayta hikoyalash. O'qituvchi o'quvchilar bayonni yozolmay qiynalsalar, yuqoridagi matnni o'qib berishi va ularga yo'llanma ko'rsatishi, o'quvchilarning diqqatini yana rasmga qaratishi mumkin.

O'quvchilar bayonni yozishga kirishadilar. O'qituvchi parta oralab yurib, o'quvchilarga qiynalgan o'rinlarda yordam beradi.

O'quvchilar yozgan bayonda imlo xato bilan yozilgan so'zlar kiritilgan matnni havola qilamiz:

Kuz **fasllar** ichida eng go'zali **fasl** hisoblanadi. Kunlarning birida **shaxarda** yashovchi Munisa onasi va dadasi, akalari Hasan, Husan bilan **qishloqqa** bordi. Ularni buvasi kutib oldi. Ertasi qishloqda „Qovun sayli“ bo'lib o'tdi. Qizlar qovun saylini birinchi ko'rishlari edi. Juda **xursan** bo'ldilar.

Poliz egasi Mavlon tog'a **qovin** sayli uchun alohida tayyorgarlik ko'rgan ekan. U kishi bolalarni chaylaga taklif qildi. Chayla atrofiga terib **qo'y-ilgan** turli qovunlarni ko'rgan qizlar hayron bo'lib, **Movlon** tog'adan qovunlar haqida so'radilar.

Mavlon tog'a qovunchilik bilan bolaligidan **shug'illanib** kelganini, O'zbekistonimizda qovunlarning bir necha xili borligini aytdi. Qo'liga tuxumga **o'hshash** botiq yo'lli sariq qovunni olib ko'rsatdi. Uning oti bosvoldi ekan. **Nonishta** qilib olgan bolalar poliz oralab ketishdi. Ular eng shirin qovunni **tallab**, shirinaki o'yinining g'olibi bo'lishni istardilar. Munisa ham chiroyli qovun tanladi. Chaylada qovunlarni so'yib, sinab ko'rishdi. Eng shir-ini Hasan-Husanlar tanlab chiqqan **donyor** qovuni bo'ldi.

Bolalar qanday qilib kech tushganini bilmay qoldilar.

O'quvchilarning daftarlari yig'ib olinib, dars yakunlanadi.

Bayonni tekshirganimizda, 140 dan ortiq so'zli matndan 70-80 so'z atrofidagi matn yaratganlari ma'lum bo'ldi.

Bayonda qo'shimchalarni qo'llashda, so'z qo'llashda uslubiy xatolarga yo'l qoyishgan. Biz imlo xatolarni keltirdik. Bosh harflar imlosida xato qilishmagan. Bo'g'in ko'chirishda kam xato qilishgan.

Keyinchi bayon natijasi tahlilida imlo xatolar ustida ishlandi. Xato yozilgan so'zlarning tagiga chizib qo'yilgan edi, o'quvchilarning o'zlari uni doskaga chiqib yozdi. Qolgan o'quvchilar kuzatib va tuzatib bordilar.

Xulosa qilib aytganda bayon yozish o'quvchilarning bog'lanishli nutqini o'stirish bilan birga imloviy savodxonliklarini ham mustahkamlaydi.

Tanlab qayta hikoyalash va bayon

Tanlab hikoya qilish matndan tor mavzuga, kichik so'roqqa oid qismini tanlab qayta hikoyalashdir. Masalan, o'qilgan matndan faqat personajning tashqi ko'rinishi tasvirlangan qismnigina qayta hikoya qilish, faqat ikki personajning uchrashish manzarasini qayta hikoyalash, faqat tabiat tasvirini hikoya qilish va boshq.

Tanlab qayta hikoyalashning quyidagicha turlari mavjud:

1. O'qilgan matn qismini yoki bir voqeani unga chizilgan rasm asosida hikoya qilish.

2. O'qituvchi topshirig'i yoki berilgan savol asosida alohida lavhani hikoya qilish.

3. Berilgan mavzu bo'yicha matnning turli qismlaridan olingan parchalarni hikoya qilish. Bu ish tanlab hikoya qilishning murakkabroq turi hisoblanadi.

Tanlab hikoya qilish uchun o'quvchi matnni boshidan oxirigacha qayta o'qib chiqishga yoki yodga tushirishga, kerakli materialni yig'ishga to'g'ri keladi. Buning uchun o'quvchilarga matnni ichda o'qish topshiriladi yoki ovoz bilan tanlab o'qish topshirig'i beriladi.

Bunday tanlab hikoya qilish baʼzan yozma bayon sifatida ham oʻtkaziladi.

Qisqartirib qayta hikoyalash va bayon

Matn mazmunini qisqartirib qayta hikoyalash va bayon yozish murakkab mantiqiy usullardan foydalanishni talab qiladi, shuning uchun ham u toʻliq yoki matnga yaqin qayta hikoyalash va bayonga nisbatan qiyin. Bunda matndan ikkinchi darajali oʻrinlarni tushirib qoldirib, asosiy, muhim oʻrinlar tanlab olinib, hikoya qilinadi. Buning uchun oʻquvchining oʻzi matnning asosiy mazmunini aniq–lashi, bogʻlanishli, izchil qayta hikoyalashi, uning hikoyasi matnni qisqartirish tarzida boʻlmasligi, oʻzlashtirilgan matnning asosiy mazmunini oʻz soʻzlari bilan bera olishi zarur. Qisqartirib qayta hikoyalashga oʻrgatish uchun bayon mazmunini qisqartirib tuzish oson boʻlgan hikoya tarzidagi matn tanlash tavsiya etiladi. Qisqartirib qayta hikoyalash elementlari 1-sinfdan kiritiladi. Oʻqilgan matnni tahlil qilish jarayonida oʻquvchilardan uning bir qismini qisqa – bir gap bilan aytish soʻraladi. Keyin oʻquvchilarga matnning ikki qismini, nihoyat, butun matnni qisqartirib qayta hikoyalash tavsiya etiladi.

Oʻquvchilar matnni toʻliq qayta hikoya qilishga oʻrganganlaridan soʻnggina matnni qisqartirib qayta hikoyalashga oʻrgatiladi. Qisqartirib qayta hikoyalash, oʻz navbatida, matn rejasini tuzish, yaʼni matn qismlariga sarlavha topish bilan bogʻliq, asarning asosiy mazmunini qisqa ifodalash esa matn ustidagi analitik-sintetik ishlarning natijasidir. Baʼzan oʻquvchilar asarning asosiy mazmunini (gʻoyasini) qisqa, bir gap bilan ifodalashga oʻrgatilgach, matn rejasini tuzishga, keyin matnni qisqartirib qayta hikoyalashga, undan soʻng matn mazmunini toʻliq qayta hikoya qilishga oʻrgatilishi ham mumkin.

Qayta hikoyalash bogʻlanishli nutqni oʻstirishning zaruriy bosqichidir. Boshlangʻich sinflar ona tili dasturiga koʻra, matn mazmunini qisqartirib bayon yozishni 3-sinfdan oʻrgatish koʻzda

tutiladi. Qisqartirib bayon yozishga tayyorgarlik matn qismlariga sarlavha topish, matn rejasini jamoa bo'lib tuzish bilan bog'liq holda 2-sinfdan boshlanadi.

Qisqartirib bayon yozish uchun o'qituvchi yoki o'quvchilarning o'zlari matnni bir-ikki marta o'qiydilar, so'ng matn mazmuni yuzasidan suhbat o'tkaziladi va yoziladigan asosiy fikr hamda tushirib qoldiriladigan o'rinlar ajratiladi. Qisqartirib bayon yozishga og'zaki tayyorgarlik jarayonida matn rejasi tuziladi, lug'at ustida ishlanadi, gap va matnning ayrim qismlari tuzdiriladi. Og'zaki qisqa qayta hikoyalashdan matnni qisqartib bayon yozishga o'tiladi. Qisqartib bayon yozishga og'zaki tayyorgarlik mashqlari asta kamaytirilib boriladi. Masalan, 4- sinf "O'qish kitobi"dagi ko'plab asarlar ("Pahlovon Mahmud", "Kitobga ixlos" kabi) asarlardan tanlab qayta hikoyalash va bayon yozishda foydalanish mumkin.

Ijodiy qayta hikoyalash va bayon

Metodikada ijodiy qayta hikoyalashning bir necha turi ajratiladi. Boshlang'ich sinflarda ijodiy qayta hikoyalashning quyidagi turlaridan foydalaniladi:

1. SHaxsini o'zgartirib qayta hikoyalash va bayon.

Boshlang'ich sinflarda I shaxs tilidan berilgan hikoyani III shaxs tilidan qayta hikoya qilishdan ko'proq foydalaniladi, ijodiy qayta hikoyalashning bu turida o'quvchilar hikoyadagi gaplarni qayta tuzadilar. Masalan, I shaxs tilidan berilgan matnni o'quvchilar III shaxs tilidan qayta hikoya qilishlari uchun o'qituvchi rahbarligida gapning kesimini o'zgartiradilar, unga mos ravishda gapning o'zini qayta tuzadilar; hikoya qiluvchi shaxsning nomini va **u** yoki **ular** so'zini ishlatadilar. SHaxsini o'zgartirib qayta hikoyalash va bayon yozish o'qish darslarida olib borilgan bunday og'zaki tayyorgarlikning davomi sifatida o'tkaziladi.

2. Hikoyada ishtirok etuvchi biror personaj tilidan qayta hikoya qilish.

3. Matnni ijodiy to'ldirib qayta hikoyalash. O'quvchilar hikoya mazmunini, sharoitini yaxshi tushunsalargina, uni ijodiy to'ldirib qayta hikoyalay oladilar. Ijodiy qayta hikoyalashning bu turi ham ko'pincha og'zaki tarzda o'tkaziladi.

4. So'z bilan tasvirlash yoki sahnalashtirish. Ijodiy qayta hikoyalashning bu turi savollar yoki quyidagi kabi topshiriqlarni bajartirish asosida o'tkaziladi: *«Siz shu vaziyatda o'zingizni qanday sezasiz? Bular rasmda tasvirlangan deb o'ylang. SHu voqealar ko'z oldingizdan o'tyapti, siz ko'ryapsiz, eshityapsiz va o'zingiz tasvirlayapsiz deb o'ylang»*. O'quvchilarga topshiriq sifatida matndagi tabiat tasviri, qahramonlarning tashqi ko'rinishi, portretini so'z bilan tasvirlash berilishi mumkin. Bu asosan og'zaki bajariladi, ayrim hollardagina bayon shaklida yozdiriladi.

Insho turlari

Insho ijodiy ishning eng yuqori shakli bo'lib, maktabda alohida o'rin tutadi; barcha nutqqa oid mashqlar ma'lum mazmunda inshoga bo'ysunadi.

Insho 1-sinfda kichik og'zaki axborot va ehtirosli hikoyadan boshlanib, o'z fikrini ifodalashga, o'quvchi shaxsining tashkil topishiga xizmat qiladigan, ta'lim-tarbiyaviy ahamiyatga ega bo'lgan jiddiy rejali aqliy ishga aylanadi.

Insho shaxsni shakllantirishda foydali vosita bo'lib, his-hayajon uyg'otadi, aqliy mustaqillikka, fikrlashga, ko'rgan-kechirganlari va o'zlashtirganlarini baholashga, kuzatuvchanlikka, voqea-hodisalar o'rtasidagi sabab-natija bog'lanishni topishga, ularni qiyoslashga, xulosa chiqarishga o'rgatadi. Insho fikrni tartibga soladi, o'quvchilarda o'ziga, o'z kuchi va imkoniyatiga ishonch tug'diradi.

“Insho” asli arabcha so'z bo'lib, ma'nosi *“yaratish”*, *“bino qilish”*, *“boshlash”* demakdir. Bu co'zning ma'nosi hozirda ancha torayib, asosan, o'quvchi va talabalar tomonidan yoziladigan ijodiy yozma ish ma'nosida qo'llanadi.

Insho – ijodiy ish bo'lib, u o'quvchidan faollik, qiziqish, fikr bildirishni talab qiladi. Material tayyorlash, uni tartibga solish, insho kompozitsiyasi va rejasi haqida o'ylash, mantiqiy bog'lanishni belgilash, so'z, so'z birikmasini tanlash, gap tuzish va uni o'zaro bog'lash, imloni tekshirish kabi barcha murakkab ishlar o'quvchidan aqliy kuchini to'la ishga solish bilan birga, o'z ma'naviy faoliyatini boshqarish ko'nikmasini ham talab etadi.

Inshoda til nazariyasi nutq tajribasi bilan qo'shiladi. O'quvchi inshoni mustaqil, ijodiy xarakterda bo'lgani uchun, «o'ziniki»ni yozgani uchun ham sevadi.

Maktab rivojining barcha bosqichlarida bolalarning mustaqil tuzgan hikoyasi – inshoga alohida ahamiyat berilgan. Maktablar yangi, o'quvchilar nutqini o'stirish, aqliy, ijodiy o'sishiga

mo'ljallangan dasturga o'tishi munosabati bilan uning ahamiyati yanada o'sdi.

Og'zaki va yozma inshoga o'rgatish jarayonida o'quvchilarda mavzuni tushunish va yoritish, o'z inshosini aniq fikrga bo'ysundirish, material to'plash, uni tartibga solish va joylashtirish, reja tuzish va reja asosida yozish, mazmunga va nutq vaziyatiga mos ravishda til vositalaridan foydalanish, yozgan inshosini takomillashtirish ko'nikmalari hosil qilinadi. Bulardan tashqari, «texnik» vazifalar ham amalga oshiriladi, ya'ni matnni yozishda imlo qoidalari va husnixatga e'tibor berish, matnni xatboshidan yozish, hoshiyaga rioya qilish kabi talablarga ham amal qilinadi.

Og'zaki va yozma insho material manbaiga, mustaqillik darajasiga, tayyorlash usuli, janri va til xususiyatiga qarab tasnif qilinadi.

Insho **material manbaiga ko'ra** quyidagi uchga bo'linadi:

1) o'quvchining o'zi ko'rgan-bilganlari, eshitganlari haqidagi, ya'ni mehnat, kuzatishlar, ekskursiyalar, o'yinlar, o'z tajribasi va boshqa jonli materiallar asosidagi insho;

2) kitob materiali, rasmlar, film, spektakl, o'qituvchi hikoyasi va boshqa manbalar asosidagi insho;

3) turli manbalar materialidan foydalaniladigan insho.

Mustaqillik darajasiga, tayyorgarlik ko'rish metodiga ko'ra insho ikki turli bo'ladi:

1) sinf o'quvchilari uchun umumiy bir mavzu asosida jamoaviy tayyorgarlikdan so'ng yoziladigan insho;

2) alohida mavzu asosida individual tayyorgarlikdan so'ng yoziladigan individual insho.

Janriga ko'ra hikoya, tasvir, muhokama tarzidagi insholarga bo'linadi. Boshlang'ich sinflarda tasvir va muhokama elementlari mavjud bo'lgan hikoya tarzidagi inshodan ko'proq foydalaniladi.

Inshoni tasnif qilish ta'limiy vazifalarni chuqur anglash va metodik vositalarni tanlashga, shuningdek, ish turlarini zaruriy yo'nalishda, baravar taqsimlashga yordam beradi.

Boshlang'ich sinflarda yozdiriladigan inshoning muhim turlaridan biri kichik yoshdagi o'quvchilarning shaxsiy hayotiy tajribasiga asoslangan inshodir.

Rasm asosidagi insho maktablarda tez-tez o'tkaziladi, chunki rasm bolalar nutqiy ijodini, tasavvurini bo'yitishga xizmat qiladi. Rasm bolalar sezgisiga ta'sir etadi, hayotning bola tajribasida hali uchramagan tomonlarini ochadi. Rasm o'quvchilarga tanish bo'lgan hodisalarni chuqur anglashga ham yordam beradi.

Rasm asosidagi inshoning uch asosiy turi bor:

1) rasmlar seriyasi yoki rasmlari asosida yoziladigan hikoya tarzidagi insho;

2) syujetli, o'quvchilarni o'ylashga, faraz qilishga undaydigan bir rasm asosida yoziladigan hikoya tarzidagi insho;

3) rasmni tasvirlash (tasviri insho).

O'quvchilar avval rasmlar seriyasi asosida, so'ng bir rasm asosida, undan so'ng tasviri insho yozish (rasmni tasvirlash)ga o'rgatiladi.

Dasturga ko'ra, 1-sinf o'quvchilari o'yinlari, mehnatlari, voqea-hodisalar haqidagi taassurotlari asosida o'qituvchi rahbarligida hikoya tuzishlari va uni ma'lum tayyorgarlikdan so'ng yozishlari, 2 - sinfda rasmlar seriyasi asosida kichik hikoya tuzish va uni jamoa tarzda tuzilgan reja asosida yozish, tabiatni kuzatish va mehnat jarayoni haqida, bolalarning o'yinlari, ishlari, sayillari haqida, avval o'qituvchi rahbarligida, keyin mustaqil ravishda kichik hikoya tuzish va uni yozish, shaxsiy ishlari haqida xat yoza olishlari, 3 - sinfda rasmlar (bir mavzuga oid bir necha rasm, syujetli bir rasm, rasmni tasvirlash) asosida hayotiy tajribalari, kuzatishlari, ekskursiyalardan olgan taassurotlari asosida rejani, avval jamoaviy ravishda, keyin mustaqil tuzib hikoya qilish va uni yozishlari talab etiladi.

Boshlang'ich sinflarda o'quvchilarning hayotiy tajribalari kam bo'lgani uchun ko'pincha rasmlardan, ekskursiyalardan foydalanish tavsiya etiladi. O'quvchilar rasmlar asosida fikrini quyidagi tartibda izchil ifoda etishga o'rgatiladi:

1. Rasmni diqqat bilan kuzating.

2. Rasmdagi muhim voqealarni tartib bilan hikoyalang.
3. Voqea qachon va qaerda yuz berganini ayting.
4. Rasmga sarlavha qo'ying.
5. Hikoyaga xulosa o'ylang.
6. Reja tuzing.
7. Rasmdagi voqeani og'zaki hikoya qiling va insho yozing.

O'qituvchining savollari asosida o'quvchilar hikoyaning asosiy qismining mazmunini aniqlashtiradi. Masalan: 4-sinf "Ona tili" darsligidagi 351-mashqda rasm asosida ertakni davom ettirish topshirig'i berilgan. O'qituvchi rasmlar seriyasi yuzasidan quyidagi kabi topshiriqlarning berilishi maqsadga muvofiq bo'ladi:

- 1-rasmda qanday voqea yuz berganini hikoya qiling.
- 2-rasmda qanday voqea yuz berganini hikoya qiling.
- 3-rasmda qanday voqea yuz berganini hikoya qiling.
- Laylak cholga oxirida nima uchun urto'qmoqni berdi?
- Odamlar qanday ishlari uchun jazolanadilar?

-O'ylang, ertakka qanday sarlavha qo'yish mumkin? Nima uchun?

-Ertakni to'liq hikoyalab bering.

-SHu ertak asosida ijodiy insho yozing. Unga o'zingiz voqealar qo'shishingiz mumkin.

-O'rtog'ingizning hikoyasida qaysi so'zlarni ishlatishini xohlar edingiz? Nima uchun?

O'quvchilar berilgan tavsiyalar ustida ishlashadi. Mazkur ish faoliyatida o'quvchilarning mantiqiy tafakkurining rivojlantirilganini, ya'ni rasmni analiz qilishi, savollar tuzish, sarlavha topish orqali rasm mazmunini umumlashtirganligini, qismlarning o'zaro bog'lanishini, fikrini asoslashini, xulosa chiqarishini ko'rish mumkin. Bunda eng muhim ish rasm va uning qismlariga tuzilgan rejaning asoslanganligida. Bu o'quvchilarni o'z fikrlarini dalillashga o'rgatadi.

O'quvchilarning nutqiy ko'nikmalarini yozma ifodalashlarida, birinchi navbatda, to'g'ri yozish ko'nikmalari shakllantirilishi kerak. To'g'ri yozuv avtomatlashadigan hodisa. To'g'ri yozuvga doir bilim sistematik mashqlar davomida ko'nikmaga, so'ng malakaga

aylanadi. Bu o'quvchilar uchun qiyin jarayon. Malaka til hodisalarini ongli egallash asosida anglanadi, o'quvchilarning mantiqiy tafakkurini ishga solish uchun tafakkuri aktivlashtiriladi va rivojlantiriladi.

Ona tilidan bilim, ko'nikma va malakalarni egallashlari uchun o'quvchilarning ma'lum darajada aqliy zo'riqishlarini, muayyan aqliy mehnat usullarini talab etadi. O'quvchilardagi rivojlanish o'qituvchining darsdagi noto'g'ri rahbarligi va o'qitish usullaridan to'g'ri foydalanmasligi oqibatida to'xtab qoladi. O'qituvchining to'g'ri va sistematik rahbarligi, fanning o'quvchilarning mantiqiy tafakkurini rivojlantirishdagi rolini tushunib harakat qilishi aqliy rivojlanishni ta'minlaydi.

Boshlang'ich sinflarda insho ta'limiy xarakterda bo'ladi, 3-sinfdagina tekshiruv insho o'tkazish mumkin. Rag'batlantirish maqsadida ta'limiy insholar ham baholanadi, lekin salbiy baho qo'yish tavsiya etilmaydi.

Boshlang'ich sinflarda yozma inshoga nisbatan og'zaki insho ko'p o'tkaziladi. Og'zaki hikoya tuzish bola maktabga kelgan birinchi kunlardan oq boshlanadi, yozma insho esa 1-sinf oxiri va 2-sinfdan boshlab o'tkaziladi.

O'quvchilar tarbiyasida inshoning ahamiyati

Inshoning tarbiyaviy ahamiyati tanlanadigan mavzuga, shuningdek, insho ustida o'quvchilar qanchalik mustaqil ishlashi va qiziqishiga, insho g'oyasiga ham bog'liq.

Insho bolalarning voqea-hodisalarni chuqur his etishiga yordam beradi, izchil fikrlashga o'rgatadi, tilga va adabiy ijodga qiziqishlarini o'stiradi. Bolalar eng qiziqarli va o'zlariga yaqin voqea-hodisalar haqida hikoya qiladilar va yozadilar, ularning inshosi mustaqil ishlash malakasini o'stiradi, ommaviy faollikni oshiradi.

Tanlangan mavzuning g'oyaviy yo'nalishini ochish tarbiyaviy vazifani hal qilishga imkon beradi. Bu jihatdan mehnat, mehnat qahramonlari haqidagi, bolalarning hayoti, maktab, tug'ilib o'sgan

qishlog'ı yoki shahri haqidagi, urush qahramonlari haqidagi mavzular ayniqsa qulay. Bu mavzulardagi insholar mehnat kishilariga, qahramonlarga chuqur hurmatni tarbiyalaydi.

Insho jamiyat hayotini tushunishga o'rgatadi. Tabiatga, kishilarga, ularning yaxshilikka intilishlari va harakatlariga, mehnatga va mehnat mahsuliga muhabbatni tarbiyalaydi, kishilar xatti-harakatidagi chiroyli jihatlarni egallashga, hozirgi zamon axloqiy talablarini anglashda o'quvchilarga yordam beradi.

Inshoning tarbiyaviy ahamiyatini oshirish uchun quyidagilarga rioya qilish talab etiladi:

1. Osondan qiyinga tamoyiliga rioya qilgan holda og'zaki va yozma inshoni muntazam o'tkazib borish bilan o'quvchilarda mustaqillikni tarbiyalash. Mustaqil insho o'quvchilar faolligini o'stiradi.

2. Inshoni hayot bilan bog'lash. Bunda kuzatishlar asosidagi insho, kundalik yuritish, qilingan ishlar yuzasidan «hisobot» tarzidagi insho, xat, maqola, o'qilgan kitob haqida taqriz kabilarning tarbiyaviy ahamiyati juda katta.

3. Insho uchun maktab va o'qituvchining tarbiyaviy vazifalariga mos bo'lgan mavzu tanlash. Bunday mavzularga mehnat haqidagi, kishilarning maqtovga loyiq ishlari haqidagi, axloqiy muammolar, Vatan haqidagi mavzular kiradi. Mavzuni o'qituvchi maktab sharoiti va o'z sinfi o'quvchilarining xususiyatlarini hisobga olgan holda tanlaydi.

4. Insho ustida ishlashda ishning hissiy darajasini – ta'sirini oshirish. Bunda tabiat obrazli va emotsional, qahramonlik yoki foydali harakatlar qiziqarli, ta'sirchan qilib tasvirlanadi.

“Vatan” so'zini aytish bilan kishining bolalikda o'sib-ulg'aygan joyi tasviri ko'z oldida paydo bo'ladi. Ishlab chiqarishga ekskursiya materiali asosida mehnat haqidagi insho yangi tarbiyaviy imkoniyatlarni ochib beradi: unda bolalar ishlab chiqarishdagi muvaffaqiyat va qiyinchiliklar, ilg'or kishilar haqidagi, kasb va mutaxassislik haqidagi, texnika haqidagi ma'lumotlardan foydalanadilar. Ishlab chiqarishga ekskursiya va mehnatni tasvirlash

bilan bog'liq holda kasb haqida suhbatlashishga to'g'ri keladi va bu inshoda o'z aksini topadi. Mehnat haqidagi insho gazetaga maqola shaklida yozilishi mumkin. Mehnat yoki ishlab chiqarish haqidagi insho mavzulariga «Bizning qishloq», «Karam uzish», «Bog'da», «Bizning jamoa xo'jaligimiz», «Pochtada», «Do'konda», «Paxtakorlarga yordamimiz», «Bizning hashar», «Maktab yer uchastkasida», «Daraxt o'tqazish» kabilar kiradi.

«Men nimalarni bilaman?» mavzusidagi tanlovga bolalar juda qiziqadilar. Tanlov bolalarning mehnat ko'nikmalarini aniqlabgina qolmay, ularni uyda, polizda, bog'da ishlashga rag'batlantiradi. Maqsad kishilarga foyda keltiruvchi mehnatga hurmatni tarbiyalashdir. Qishloq maktab o'quvchilari ota-onalariga sabzavotlar ekish, hosilni yig'ish, o'tin tayyorlash kabi ishlarda qanday yordamlashganliklari haqida yozadilar. Sinfda mehnat haqidagi insho muhokama qilinadi. Bolalar foydali, zaruriy ijtimoiy faoliyat sifatida mehnatning mohiyatini tushuntiradilar. Ular har qanday mehnat e'zozlanishini aytadilar.

Kelajak haqida **«Kim bo'lishni xohlayman?»** mavzusida tayyorgarliksiz hikoya qilish tarzidagi insho ham katta tarbiyaviy kuchga ega.

Juda yaxshi yozilgan inshoni sinfda ifodali o'qib berish va tahlil qilish bolalarni tarbiyalaydi. Ba'zi maktablarda bolalar inshosi va hatto bolalar she'rlari to'plami tuziladi, yaxshi yozilgan hikoya uchun tanlov e'lon qilinadi.

Insho mavzusi va uni yoritish

Mavzu insho predmeti bo'lib, uning mazmunini tashkil etadi. Mavzuga qarab inshoda aks ettiriladigan materiallar, dalillar, hodisalar tanlanadi. Inshoning to'g'ri va to'liq bo'lishi o'qituvchi mavzuni qanday shakllantirishi, o'quvchilar uni qanday tushunishlariga bog'liq.

Insho ustida ishlashda mavzu tanlash, uni rejalashtirishda esa ogʻzaki va yozma insho mavzusini belgilab olish muhim rol oʻynaydi.

Oʻquvchilar mavzuni yoritishga 1-sinfdan boshlab oʻrganadilar. Ular mavzuga oid gap tuzadilar. Masalan, bahor havosi haqida, ona qishlogʻi (shahri) haqida, qoʻrqoq quyon, ayyor tulki haqida gap tuzadilar. Keyin savollar asosida bir mavzuga oid bir necha gap tuzib, uni yozadilar. Insho uchun iloji boricha tor – aniq chegaralash mumkin boʻlgan mavzuni tavsiya qilish foydali. «Kuz» mavzusi oʻquvchilar uchun juda keng mavzu boʻlib, bunda oʻquvchi umuman kuz haqida, kuzda qilinadigan ishlar haqida yozishi mumkin, u yozadi – gaplarining aniq chegarasini bilmaydi. Oʻquvchilarga kuzga oid «*Paxta terimiga yordam*», «*Kuz kunlarining birida*», «*Bogʻda olma terdik*», «*Pomidor terishga yordamlashdik*», «*Kech kuzda bogʻ manzarasi*» kabi mavzularni tavsiya qilish mumkin.

Ogʻzaki va yozma insho ustida ishlashda mavzu berib, uni yoritishni talab qilishdan tashqari, avval material toʻplash va shu yigʻilgan materiallar asosida mavzuni shakllantirishni tavsiya qilish ham mumkin. Masalan, kech kuzda tabiatni kuzatish va material yigʻish tavsiya qilinadi, kuzatishlar «Kech kuzda» mavzusida insho yozish bilan yakunlanadi. Bunda oʻquvchilar mavzuni toʻliq yoritadilar.

Insho rejasini tuzish

Reja har qanday ogʻzaki yoki yozma hikoya qilishning zaruriy pogʻonasi, uning «loyihasi»dir. Qishi oʻz nutqi haqida oʻylab, asosiy gaplarini belgilab oladi. Insho uchun reja tuzish shuning uchun ham zarur. 1-sinfdan reja rolini oʻqituvchi savollari, yaʼni soʻroq gaplar tarzidagi reja bajaradi; 2-sinfdan reja oʻqituvchi rahbarligida jamoaviy tarzda tuziladi; 3-4-sinflarda esa mustaqil tuziladi. Boshlangʻich sinflarda 3 - 5 talik oddiy reja tavsiya qilinadi.

Bolalar avval oʻqigan hikoyalariga reja tuzadilar va uni reja asosida qayta hikoya qiladilar, keyin bayon rejasini tuzadilar, soʻng

bir mavzuga oid bir necha rasm (rasmlar seriyasi) asosidagi insho rejasini, ya'ni rasmlari reja tuzadilar, inshoga sarlavha topadilar. SHundan so'ng tasvirlangan voqea-harakatlar aniq ajratilgan, reja tuzishga qulay bo'lgan rasm yoki kuzatishlar asosida yoziladigan insho rejasini tuzishga o'tiladi.

Reja tuzishga o'rgatishda oldin nima haqida to'xtalish, keyin uni qanday davom ettirish, undan so'ng nima haqda aytish, nihoyat, hikoyani qanday tugatish kerakligini o'quvchilarga tushuntirish foydali usul hisoblanadi. Reja avval so'roq gap tarzida, keyin darak gap, oxiri nominativ gap tarzida tuziladi.

Reja ko'pincha insho yozishdan oldin unga tayyorlanish jarayonida (rasm asosida yoziladigan insho rejasi kabi) tuziladi. Ba'zan rejani ekskursiya, kuzatishdan oldin, unga tayyorgarlik jarayonida tuzish maqsadga muvofiq. Ekskursiya, kuzatish, ijtimoiy foydali mehnat rejasi shu ishlar bajarilishidan oldin yoki ular yuzasidan material to'plash, insho uchun material tanlash va uni tartibga solish jarayonida tuziladi. Bunday reja insho yozishdan oldin ko'rib chiqilib, unga ayrim aniqliklar kiritiladi.

Inshoni yozishga tayyorlash

Og'zaki yoki yozma inshoning turi va vazifasiga qarab unga tayyorgarlik ko'riladi.

Inshoga tayyorgarlikni o'qituvchi boshqaradi, bunga o'quvchilarni ishtirok ettiradi, ularning o'ta faolligi va mustaqilligiga erishadi. Tayyorlik deganda, birinchidan, o'quvchilarda nimanidir tasvirlashga, hikoya qilishga talab uyg'otadigan vaziyat yaratish; ikkinchidan, insho uchun yetarli bo'lgan zarur material yig'ish; uchinchidan, mavzuga oid, uni yoritishga mos bo'lgan til vositalarini tanlash tushuniladi.

Inshoga tayyorlik inshoni yozishdan bir necha kun ilgari boshlanadi, darsdan tashqari vaqtlarda va boshqa darslar jarayonida ham olib boriladi.

Ogʻzaki yoki yozma insho ustida ishlash quyidagi uch bosqichga boʻlinadi:

1) material yigʻish, yaʼni kuzatish, ekskursiya, mehnat jarayoni, rasmni koʻrib chiqish, kinofilʼm, spektaklni koʻrish, badiiy va boshqa adabiyotlarni oʻqish;

2) mavzuga va uni yoritishga mos material tanlash, uni tartibga solish, joylashtirish, yaʼni suhbat, muhokama qilish, zarur materialni ajratish, reja tuzish, lugʻat ustida ishlash, imlo va leksik tomondan tayyorlash va hokazo;

3) inshoni nutqiy shakllantirish, yaʼni insho matnini tuzish, uni yozish, takomillashtirish, xatolarni toʻgʻrilash va uni tekshirish.

Birinchi va ikkinchi bosqichdagi ishlar, odatda, darsdan tashqari vaqtda bajariladi. Masalan, ekskursiya asosidagi insho uchun material yigʻish uni yozishdan ancha ilgari boshlanadi; tabiat hodisalarini kuzatish bir hafta, hatto undan koʻproq davom etadi; rasmlar esa insho yozishdan oldin koʻriladi.

SHunday qilib, insho yozish yoki ogʻzaki hikoya qilish darsi ilgari bajarilgan ishlarning yakunidir. Insho darsining umumlash-tiruvchilik roli bogʻlanishli nutq sohasidagi koʻnikmalarni egallash meʼyoriga qarab ortib boradi.

Insho darsining qurilishi tayyorlov bosqichining xarakteriga bogʻliq. Tayyorlov bosqichida qancha koʻp ishlansa, insho darsida matn ustida shuncha chuqur ishlash imkoniyati yaratiladi. Insho yozishdan oldin yoki ogʻzaki hikoyalashda yigʻilgan materiallarni oʻquvchilar yodiga tushirish, ularda qiziqish uygʻotish, yozishga yoki hikoya qilishga xohish uygʻotish zarur.

Insho yozish uchun 2-sinfda odatda bir dars, zarur boʻlib qolsa, ikkinchi darsdan 15-20 minut, 3-4-sinflarda bir yoki bir yarim dars, ayrim vaqtlarda ikki darsgacha ajratiladi. Bulardan tashqari, insho tahlili va xatolar ustida ishlash uchun 20-25 minut vaqt ajratiladi. Bunda eng yaxshi yozilgan insholar tahlil qilinadi, imloviy, punktuatsion, nutqiy, mantiqiy xatolar va mazmundagi yetishmovchiliklar ustida ishlanadi.

Insho yozish darsida quyidagi bosqichlarga rioya qilinadi:

1. Mavzuni, inshoning vazifasini eʼlon qilish (yoki yodga tushirish), uni oʻquvchilar bilan muhokama qilish.

2. Kuzatish davrida toʻplangan materialni tartibga solish yoki material yigʻish (masalan, rasmga qarab insho yozish uchun rasmni koʻrish) maqsadida suhbat oʻtkazish.

3. Reja tuzish yoki avval tuzilgan rejaga aniqlik kiritish.

4. Matnni nutqiy tayyorlash, yaʼni zarur soʻzlarni yozish, soʻz birikmasi, gap yoki bogʻlanishli matnning ayrim qismini tuzish, imlosi qiyin soʻzlarning yozilishini tushuntirish va boshqalar.

5. Darsning asosiy qismi boʻlgan inshoni yozish. Bu jarayonda oʻquvchilar inshoni yozayotganlarida, oʻqituvchi ular ishini kuza-tadi, ayrim oʻquvchilarga (boshqalarga xalaqit bermay, ular eʼtiborini chalgʻitmay) individual yordam beradi.

6. Oʻquvchilar yozgan insholarini tekshiradilar, kamchiliklarini toʻldirib, xatolarini toʻgʻrilaydilar. Boshlangʻich sinflarda bolalar inshoni oqqa koʻchirmaydilar, kerakli tuzatishlarni ehtiyotlik bilan kiritadilar, bunday tuzatishlar uchun insho bahosi pasaytirilmaydi, aksincha, matnni yaxshi toʻgʻrilagan oʻquvchi ragʻbatlantiriladi.

7. Oʻquvchilar inshoni oʻqituvchiga tekshirish uchun topshiradilar, oʻqituvchi ikki kun ichida tekshiradi.

Keyingi ona tili darsining ikkinchi qismidan 15-25 minut vaqt ajratib, tekshirilgan insholar yuzasidan yakuniy mashgʻulot oʻtkaziladi (insho tahlil qilinib, xatolar ustida ishlanadi).

Oʻqituvchi har bir insho turi uchun oʻquv vazifasini belgilab oladi. Masalan, rasmlar seriyasi asosida birinchi marta yozdirila-digan insho uchun quyidagi vazifalar belgilab olinadi:

1. Oʻquvchilarni inshoning yangi turi boʻlgan rasmlar seriyasi asosidagi insho bilan tanishtirish.

2. Rasmlar asosida matn rejasini tuzish.

3. Reja qismlariga mos ravishda matnni xatboshilarga boʻlish va har birini xatboshidan yozish.

4. Insho matnini mustaqil tekshirish va takomillashtirish.

Oʻquvchilarning mustaqillik darajasi oʻsib borgan sayin, inshoga talab ham orta boradi.

O'quvchilar inshosini tahlil qilish

Nutq o'stirish metodikasida o'quvchilar inshosi uchun baho me'yorini muhim masala hisoblanadi. Tabiiyki, bunda yuqorida bayon etilgan asosiy talablarga rioya qilinadi.

O'quvchilar inshosini baholashda quyidagilar hisobga olinadi:

1. Insho mavzusining yoritilishi (Mazmun mavzuga mosmi, ya'ni yetarli yoritilganmi, haqiqatga mos keladimi?).

2. Reja, kompozitsiya, izchillik (reja to'g'ri tuzilganmi, materialni bayon qilish tartibi rejaga mos keladimi, mazmunda takror yo'qmi, zarur o'rinlar tushib qolmaganmi, izchillik buzilmaganmi, asosiy fikr aniqmi, xulosa chiqarilganmi?).

3. Janri, uslubi (hikoya tarzidagi matnda tasviriy va muhokama elementlari bormi, uslubda xatoga yo'l qo'yilmaganmi, insho mavzusi va vaziyatni yoritish vazifasini janr va uslub oqlay oladimi, badiiylik elementlari bormi?).

4. Insho hajmi (so'z, gap soni; lakonizm yoki ko'p so'zlilik).

5. Leksika (so'zlardan to'g'ri foydalanish, sinonim, antonim, frazeologizmlardan foydalanish).

6. Sintaksis (gapning hajmi, sintaktik tuzilmalarning bir xil yoki har xilligi, murakkab tuzilmalar bormi?).

7. Imloviy va punktuatsion savodxonlik, xatolar xarakteri (qo'pol va juzoiy xatolar).

8. Husnixat, tashqi tomondan shakllantirish (hoshiyaga, xatboshidan yozishga, sarlavhani to'g'ri joylashtirishga rioya qilish).

O'quvchilar inshosiga qo'yilgan bunday talablar uni baholashda real yondashishga imkon beradi.

NUTQIY XATOLAR VA ULARNI BARTARAF QILISH YO'LLARI

Xato turlari

Nutqiy xatolarga noto'g'ri, noo'rin qo'llangan so'zlar, noto'g'ri tuzilgan gaplar, morfologik shakllarni noto'g'ri ishlatish kiradi.

Boshlang'ich sinflarda bunday xatolar ustida ishlash ancha qiyin, chunki ularni to'g'rilash va oldini olish uchun ona tili dasturida berilgan qisqa nazariy ma'lumot yetarli emas. Bolalar nutqini takomillashtirish ustida rejali, muntazam ish olib borish uchun asosiy nutqiy xatolar turini bilish zarur. Bunday nutqiy xatolarni o'rganish, shuningdek, ularning kelib chiqish sabablarini tekshirish xatolarni to'g'rilash va oldini olish uchun zamin hozirlaydi.

Nutqiy xatolar uch turga ajratiladi: ***lug'aviy-uslubiy, morfo-
logik- uslubiy, sintaktik-uslubiy.***

Boshlang'ich sinflarda lug'aviy-uslubiy xatolar ko'proq uchraydi. Bunday xatolarga quyidagilar kiradi:

1. Bir so'zni qayta-qayta ishlatish. Bunday xatoning kelib chiqishiga sabab, birinchidan, o'quvchi so'zni ishlatishga kam e'tibor beradi va faol lug'atidagi so'zdan takroriy foydalanadi; ikkinchidan, o'quvchining so'z boyligi kam, sinonimlarni bilmaydi, takrorlanadigan so'zlar o'rniga olmoshlardan foydalana olmaydi.

Agar o'qituvchi bir so'zni qayta-qayta ishlatmaslik uchun uning ma'nodoshlaridan yoki shu so'z o'rniga olmoshlardan foydalanish kerakligini yaxshi tushuntirsa, kichik yoshdagi o'quvchi matnni e'tibor bilan o'qib, takrorlarini nisbatan tez tuzata oladi.

2. So'zning ma'nosini yoki ma'no qirrasini tushunmaslik natijasida uni aniq ma'nosida ishlata olmaslik. Bunday xato bolaning nutqi yaxshi rivojlanmaganligi, so'z boyligining kamligi sababli yuzaga keladi.

3. Shevaga xos so'zlardan foydalanish. O'quvchilar bunday so'zlarni ota-onalarining nutqi va nutqiy sharoit ta'sirida qo'llaydilar. Ularda adabiy tilda qo'llanadigan tushunchalarni shakllantirish asosida shevaga xos so'zlarni ishlatmaslik ko'nikmasi hosil qilinadi.

Leksik xatolar xilma-xil bo'lgani uchun uni to'g'rilash va tushuntirish usullari ham turlicha, ammo bunday xatolarning oldini olishning umumiy yo'li bor: bu yaxshi nutqiy sharoit yaratish, o'qilgan va qayta hikoya qilingan matnni til tomondan tahlil qilish, matndagi so'zlarning ma'no qirrasini tushuntirishdir.

Morfologik-uslubiy xatolarga so'z shaklini, so'z o'zgartuvchi va so'z yasovchi qo'shimchalarni noto'g'ri qo'llashdan kelib chiqadigan xatolar kiradi.

Sintaktik-uslubiy xatolarga so'z birikmasi va gap tuzishga oid xatolar kiradi. Bunday xatolar juda xilma-xildir.

Kompozitsion, mantiqiy va dalillarni noto'g'ri bayon qilish nutqiy xato hisoblanmaydi.

Tipik kompozitsion xatoga insho, hikoya, bayonning tuzilgan rejaga mos kelmasligi, ya'ni voqea, kuzatishlarni bayon etishda izchillikning buzilishi kiradi.

Inshoga tayyorgarlik vaqtida o'quvchilar kuzatish, material to'plash, dalillarni tanlashda tartibsiz, rejasiz ish tutsalar, hikoyani qanday boshlash, keyin nimalar haqida yozish va uni qanday tugatishni aniq ko'z oldilariga keltira olmaydilar, natijada kompozitsion xatoga yo'l qo'yadilar. Bunday xato hikoya mazmunini to'liq qamrab ololmaslik, materialni o'z o'rniga joylashtira olmaslik natijasidir. Inshoni rejali, izchil yozish ko'nikmasi murakkab ko'nikma bo'lib, u o'quvchilarda muntazam bajariladigan mashqlar yordamida asta shakllana boradi.

Mantiqiy xatolar:

1. Tasvirlanayotgan voqea-hodisa uchun zarur bo'lgan so'z, ba'zan zarur lavha, dalil tushirib qoldiriladi. Bunday xatoning sababini tushunish uchun o'quvchining insho yozish vaqtidagi ruhiy holatini kuzatish talab etiladi. U sekin yozadi, ammo ishga berilib ketib, tez fikrlaydi, ya'ni u hikoya mazmunini biladi, ammo tez fikrlash va sekin yozish natijasida ayrim o'rinlar yozuvda aks etmay qoladi.

2. Mantiqiy izchillik buziladi. Masalan, *Zavodda paxtadan ip qilinadi. Terimchi paxtani paxta terish mashinasida teradi.* Bunday

mantiqiy xatolarni o'quvchilar matnni qayta o'qish va tahlil qilish jarayonida oson to'g'rilaydilar.

Xatolarni to'g'rilash va ularning oldini olish

O'quvchilar yo'l qo'ygan xatolarni guruhlash, ularning turlarini aniqlash va har bir xatoning kelib chiqish sabablarini o'rganish asosida nutqqa oid xatolarni to'g'rilash va ularning oldini olish tizimi ishlab chiqiladi:

1) nutqqa oid xatolarni o'quvchilar daftarida to'g'rilash;

2) sinf o'quvchilari uchun umumiy bo'lgan nutqqa oid xatolar ustida sinfda ishlash (buning uchun darsning 15-20 daqiqalik qismi ajratiladi va tekshirilgan insho va bayon tahlil qilinadi, o'quvchilarning yo'l qo'yilgan xatoni mustaqil ravishda topishga va uni to'g'rilashga imkon beriladi);

3) ayrim individual xatolar ustida darsdan tashqari vaqtda ishlash, xatoni topish, tushuntirish va to'g'rilash;

4) yo'l qo'yilishi mumkin bo'lgan nutqiy xatolarning oldini olishga qaratilgan uslubiy mashqlar tizimi (o'qish va grammatika darslarida matnni til tomonidan tahlil qilish o'quvchilar yo'l qo'ygan xato ustida ishlash uchun asos bo'lib xizmat qiladi);

5) o'quvchilarni tuziladigan matn leksikasidan, ayrim sintaktik qurilmalardan foydalanishga tayyorlash maqsadida har bir hikoya, insho, bayondan oldin uni til jihatidan mashq qilish;

6) imkoni bo'lsa, grammatik mavzu o'rganilayotganda, shu mavzu xatoning oldini olish uchun asos bo'lib xizmat qilishini ko'rsatish – tushuntirish;

7) o'quvchilarni yozgan insho va bayonlarini o'zlari tekshirishiga va mustaqil takomillashtirishi («tahrir qilish»)ga maxsus o'rgatish.

Ko'rsatilgan yo'nalishlarning hammasi har bir sinf o'quvchilari uchun, ayniqsa, III va IV sinf o'quvchilari uchun muvofiq keladi.

Nutqiy xatolarni to'g'rilash va oldini olish til ustida ishlash bilan bog'lab, maqsadga muvofiq holda uyushtiriladi.

Nutqiy xatolarni to'g'rilash. O'quvchilar og'zaki va yozma nutqida yo'l qo'ygan nutqiy xatolarni o'z vaqtida to'g'rilab borish zarur. O'quvchi yo'l qo'ygan xatosining to'g'ri variantini o'zlashtirsin, imkoni bo'lsa, xatoning kelib chiqish sababini tushunsin. Xatoni to'g'rilashning eng foydali usuli yo'l qo'ygan xatosini o'quvchining o'zi to'g'rilashi hisoblanadi, agar o'quvchi xatosini to'g'rilay olmasa, uni o'qituvchi to'g'rilaydi. Xato turiga qarab to'g'rilanadi: gap yoki so'z birikmasi qayta tuziladi, so'z boshqasi bilan almashtiriladi, zarur so'z qo'shiladi, ortiqchasi ustidan chiziladi.

Insho yoki bayonni tahlil qilish darsida xatolar ustida ishlash maqsadi uchun darsning ikkinchi qismi – 20-25 minuti ajratiladi. O'qituvchi o'quvchilar insho yoki bayonni qanday yozganlari haqida qisqa tushuncha berib, eng yaxshi yozilgan matnni o'qib beradi, mazmundagi, mavzuni yoritishdagi kamchiliklar, imloviy va nutqiy xatolar aniqlanadi. Yo'l qo'yilgan xatoni to'g'rilash yo'li tushuntiriladi. SHundan so'ng xato ustida birgalikda ishlanadi: o'qituvchi yo'l qo'yilgan xatoning bir turini to'g'rilash yuzasidan topshiriq beradi: «Noo'rin ishlatilgan so'zni boshqasi bilan almashtiring». Xatosi bor matnni o'qib yoki yozib beradi, o'quvchilar yo'l qo'yilgan xatoni topadilar, maqsadga muvofiq so'z bilan almashtirib, uni to'g'rilaydilar va tushuntiradilar.

Ayrim o'quvchilar yo'l qo'ygan individual xatolar darsdan tashqari vaqtda, qo'shimcha mashg'ulot jarayonida to'g'rilanadi. O'quvchi bilan individual suhbatda ham, sinfda jamoa bo'lib ishlash jarayonidagi kabi bolalarning aqliy faolligiga, ya'ni u xatosi nimadaligini tushunibgina qolmay, balki uni to'g'rilashi va tushuntirishiga erishish muhimdir.

Grammatikaga oid mavzuni o'rganishda o'quvchilar yo'l qo'yishi mumkin bo'lgan xatoning oldini olish uchun mazkur mavzu ularga qanday imkoniyatlar yaratishi tushuntiriladi. Masalan, «Olmosh» mavzusini o'rganganda, kishilik olmoshlarining takror–langan so'zlar o'rnida qanday ishlatilishi o'quvchilarga misollar bilan tushuntirilsa, ular ham insho yoki bayon yozishda shunga rioya qiladilar.

O'quvchilarning og'zaki va yozma nutqini o'stirishdagi muvaffaqiyat quyidagi **uch asosiy** omilga bog'liq:

1) so'zga e'tibor bilan munosabatda bo'lish, o'quvchilarning ko'p mutolaa qilishi, atrofidagi kishilarning to'g'ri va ifodali nutqi, ya'ni nutqiy sharoit;

2) bolalarning nutqiy tajribasi qanday tashkil etilishi;

3) nutq o'stirishda o'qituvchining til nazariyasiga, grammatikaga, leksikologiya va stilistika elementlariga asoslanish ko'nikmasi.

Savol va topshiriqlar:

1. O'quvchilar nutqini o'stirish sohasida maktab va o'qituvchi oldiga qo'yilgan asosiy vazifalarni ayting.

2. Boshlang'ich sinf o'quvchilaridan biri nutqining asosiy xususiyatlarini tekshiring.

3. Maktabda lug'at ustida ishlashning asosiy yo'llarini tushuntiring.

4. «Lug'at ustida ishlashda o'quvchilarning bilish faolligi va mustaqilligini oshirish» mavzusida axborot tayyorlang.

5. Izohli lug'atlar, sinonimlar, antonimlar, frazeologik lug'atlardan foydalanib, I, II, III, IV sinf uchun ikkitadan leksik mashq tuzing.

6. Boshlang'ich sinflarda sintaktik ishlar haqida gapiring.

7. Fe'llarda shaxs-son va zamonni o'rganishga bog'liq holda so'z birikmasi ustida ishlashga oid bir necha mashq tayyorlang.

8. «Ot» mavzusini o'rganishga bog'liq holda gap ustida ishlashga doir to'rtta mashq tayyorlang.

9. Bog'lanishli nutqni o'stirish jarayonida o'quvchilarda hosil qilinadigan asosiy ko'nikmalarni ayting.

10. «O'quvchilar bog'lanishli nutqini o'stirishda namunaviy matnning o'rni» mavzusida axborot tayyorlang.

11. Hikoya tarzidagi matnni og'zaki qisqartirib yoki tanlab qayta hikoyalashga bag'ishlangan dars ishlanmasini tayyorlang.

12. III sinf «O'qish kitobi»dagi hikoyalarning biridan foydalanib, ijodiy qayta hikoyalash uchun matn tuzing.

13. IV sinf o'quvchilari yozgan bayon matnini tahlil qilish chizmasini tuzing va shu asosda bir o'quvchi bayonini tahlil qiling.

14. Tabiatni kuzatish asosida yoziladigan inshoga tayyorlanish va uni o'tkazish bosqichlarini tushuntiring.

15. Bir o'quv yili davomida insho va bayon o'tkazish rejasini ishlab chiqing.

16. O'quvchilar daftarini tekshiring va nutqiy xatoning har biriga misol tanlang. Xatoning kelib chiqish sababini va uni bartaraf qilish yo'llarini tushuntiring.

17. Nutqiy xatolar ustida ishlash darsining bir qismi (20-25 min.) rejasini tuzing.

18. O'zingiz ilgari yozgan matnni tahrir qilib, tuzatishlaringizni sanang va xato turlarini ayting.

19. O'quvchilarning og'zaki va yozma nutqini o'stirishdagi muvaffaqiyatga erishishning uch omilini misollar bilan tushuntiring.

BILIMLARNI TEKSHIRISH UCHUN TEST TOPSHIRIQLARI

1. Nutq o'stirish ustida ishlash yo'nalishlari belgilangan qatorni aniqlang.

A. So'z ustida ishlash, so'z birikmasi va gap ustida ishlash, bog'lanishli nutq ustida ishlash

B) Tovush va harf ustida ishlash, bo'g'in ustida ishlash, matn ustida ishlash

C) Matn ustida ishlash, rasmlar ustida ishlash.

D) Gap, so'z va matn ustida ishlash

2. Bayonga to'g'ri ta'rif berilgan qatorni toping.

A. Namunaviy matn asosida bir oz tayyorgarlikdan so'ng matnni qayta yozma hikoya qilish

B) Bayon bog'lanishli nutqni o'stirishga qaratilgan mashqlar turidir

C) Biror matn asosida qayta hikoyalashga bayon deyiladi

D) Hikoya qilishga o'rgatish mashqlari bayon hisoblanadi

3. Inshoning janriga ko'ra turlari qaysi javobda to'g'ri berilgan?

- A. Hikoya, tasvir tarzidagi insholar
- B) Muhokama tarzidagi insho
- C) Individual va jamoaviy insholar
- D) A va V

4. Nutqiy xatolar guruhi to'g'ri ko'rsatilgan qatorni toping.

- A. Bir so'zni qayta-qayta ishlatish, mantiqiy izchillikning buzilishi, shevaga xos xatolar
- B) Lug'aviy-uslubiy, morfologik-uslubiy, sintaktik-uslubiy
- C) Kompozitsion, mantiqiy va dalillarni noto'g'ri bayon qilish
- D) So'z ma'nolarini tushunmaslik tufayli ularni noto'g'ri qo'llash

5. O'quvchilarning og'zaki va yozma nutqini o'stirishdagi muvaffaqiyat qanday omillarga bog'liq?

- A. so'zga e'tibor bilan munosabatda bo'lish, o'quvchilarning ko'p mutolaa qilishi, atrofidagi kishilarning to'g'ri va ifodali nutqi, ya'ni nutqiy sharoitga
- B) bolalarning nutqiy tajribasi qanday tashkil etilishiga
- C) nutq o'stirishda o'qituvchining til nazariyasiga, grammatikaga, leksikologiya va stilistika elementlariga asoslanish ko'nikmasiga
- D) A, V, S

VIII BO‘LIM. ONA TILIDAN SINFDAN TASHQARI ISHLAR

Ona tilidan sinfdan tashqari ishlarning maqsad va vazifalari

Mustaqil respublikamizda yuz berayotgan ilmiy-texnikaviy va madaniy o‘zgarishlar Xalq ta’limi tizimida ham o‘z aksini topmoqda. O‘zbekistonda uzluksiz ta’lim-tarbiya tizimini takomil–lashtirish, shu asosda ta’lim sifatini jahon andozalari darajasiga yetkazish eng dolzarb vazifasiga aylandi. Bu esa barcha mutaxassisliklar qatori boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarini tayyorlash sifatini oshirishni ham taqozo etadi. “...har qaysi millat yoki xalqning ma’naviyati uning bugungi hayoti va taqdirini, o’sib kelayotgan farzandlarining kelajagini belgilashda shak-shubhasiz hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi”⁵⁸,– deb ta’kidlaydi. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimov “ta’lim-tarbiya tizimidagi islohotlar boshlangan dastlabki yillarda men jahon tajribasi va hayotda o‘zini ko‘p bor oqlagan haqiqatdan kelib chiqib, agar bu maqsadlarimizni muvaffaqiyatli ravishda amalga oshirsak, tez orada hayotimizda ijodiy ma’nodagi “portlash effekti”ga, ya’ni yangi ta’lim modelining kuchli samarasiga erishamiz”⁵⁹,–degan ko‘rsatmalari boshlang‘ich ta’limda ham sinfdan tashqari tashkil qilinadigan ishlarning mazmuni va uni tashkil etish usullarini takomillashtirishni taqozo etadi.

Prezidentimizning 5 tashabbus “Yoshlar to‘grisidagi..... MUROJAATI”1993- yili Xalq ta’limi vazirligi tomonidan tasdiqlangan “Sinfdan va maktabdan tashqari tarbiyaviy ishlar” konsepsiyasi O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining IX sessiyasida qabul qilingan yangi “Ta’lim to‘g‘risida”gi va “Kadrlar tayyorlash milliy dasturi to‘g‘risida” Qonunlarini hayotga tatbiq etish maqsadida qayta ishlandi. Unda ilm-fan va ijodiyotining asosiy yo‘nalishlaridan bo‘lgan ona tili to‘garaklariga e’tabor qaratildi. O‘quvchilarning ona tili fani asoslarini chuqur egallashlari uchun olimpiada, ko‘rgazma,

⁵⁸ I.A.Karimov.Yuksak ma’naviyat-yengilmas kuch. –T., Ma’naviyat. 2008.

⁵⁹ I.A.Karimov. Yuksak ma’naviyat-yengilmas kuch. –T., Ma’naviyat. 2008.

konkurs, musobaqa va viktorinalar o'tkazishni amalga oshirish qayd etildi. Mazkur konsepsiya mahalliy sharoitlarga moslab aniq rejalar, tadbirlar ishlab chiqish uchun asos bo'ladi. Unda "Tarbiyaning asosiy vazifasi-shaxsning aqliy, axloqiy, erkin fikrlovchi va jismoniy rivojlanishi, uning qobiliyatlarini har tomonlama ochish uchun imkoniyat yaratishdir,- deyiladi .

Buning uchun:

- yoshlarni erkin fikrlashga tayyorlash, hayot mazmunini tushunib olishiga ko'maklashish, o'z-o'zini idora va nazorat qila bilishini shakllantirish, o'z shaxsiy turmushiga maqsadli yondashuv, ularda reja va amal birligi hissini uyg'otish;

- o'quvchilarni milliy, umuminsoniy qadriyatlar, Vatanimizning boy ma'naviy merosi bilan tarnishtirish, madaniy hamda dunyoviy bilimlarni egallashga bo'lgan talablarini shakllantirish, malaka hosil qildirish, tobora o'stirib bo'yitib borish va estetik tushunchalarini shakllantirish;

- har bir o'smirning bilimdonligini va ijodiy imkoniyatlarini aniqlab, ularni rivojlantirish, inson faoliyatini turli sohalarda joriy qilib ko'rish. Bolalar ijodkorligi, iqtidorini yuzaga chiqarish va yanada qo'llab-quvvatlash uchun shart-sharoit hozirlash;

- turmushda eng oliy qadriyat hisoblangan mehnatga ijodiy yondashish fazilatlarini shakllantirish;

- yoshlarimizni erkin mustaqil fikrlashga o'rgatish⁶⁰.

Boshlang'ich sinflarda ona tilidan sinfdan tashqari olib boriladigan ishlar ham ta'limiy, ham tarbiyaviy maqsadlarni ko'zda tutadi. Ona tilidan sinfdan tashqari olib boriladigan ishlar jarayonida o'quvchi qo'shimcha bilim, malaka va ko'nikmalarga ega bo'ladi. Nutq madaniyatini egallaydi, unda zukkolik, ijodkorlik va hozirjavoblik singari fazilatlarini shakllanadi. Mustaqil fikrlashga o'rganadi. Sinfdan tashqari ishlar o'quvchilarning ona tili faniga bo'lgan qiziqishini oshirish, ularning bo'sh vaqtlarini qiziqarli va maqsadga yo'naltirilgan holda tashkil etish vositasidir. Ona tilidan sinfdan tashqari ishlarda o'z-o'zini boshqarish o'quvchilarni

⁶⁰Kadrlar tayyorlash milliy dasturi\\ O'quvchi ma'naviyatini shakllantirish. –T., Sharq. 2000.

mustaqil xayotga, turmush va jamiyatga mos qilib tarbiyalash, ta'lim muassasasida ma'naviy muhitni saqlash ma'muriyatga qo'shimcha ta'lim olish uchun o'quvchilar talabnomasini shakllantirishda ko'maklashadi.

Ona tilidan sinfdan tashqari ishlar o'quvchilarning fonetik, leksik, grammatik va orfografiy bilimlarini chiqurlashtiradi, kengaytiradi, ularda til o'rganish va egallashga qiziqish uyg'otadi. Ona tili sinfdan tashqari ishlar o'quvchilarning til hodisalariga sezgirligini oshiradi, lug'atini bo'yitadi, orfografik savodxonligini shakllantiradi, imloviy sezgirlikni tarbiyalaydi, o'z nutqiga talabchanligini oshiradi.

Ona tilidan sinfdan tashqari tashkil etiladigan mashg'ulotlar o'quvchilarda qiziqish va xush kayfiyat uyg'otishi lozim. Mashg'ulotda tashkil etiladigan har bir mashq turi, har bir tadbir o'quvchida ona tili faniga muhabbat uyg'otishi lozim. Buning uchun sinfdan tashqari mashg'ulotlarda amalga oshiriladigan ishlar ona tilidan sinfda bajariladigan mashqlarning davomi bo'lmasligi, o'quvchilarning darsda tushunmagan o'rinlarini tushuntirishga aylanmasligi lozim. Ona tilidan sinfdan tashqari ishlar ta'limiy o'yinlar shaklida tashkil etilishi zarur.

Har bir o'qituvchidan ona tilidan sinfdan tashqari ishni tashkil etishda avvalo uning bolalar hayotidagi ahamiyatiga alohida e'tibor berishi talab etadi. Shuning uchun ham sinfdan tashqari ishlar har bir boshlang'ich sinf o'qituvchisidan katta tayyorgarlikni talab etadi. O'qituvchi ona tilidan sinfdan tashqari ishning tashkil etish yuzasidan juda katta metodik mahoratga ega bo'lmog'i lozim.

O'qituvchi ona tilidan sinfdan tashqari ishlarni ona tili mashg'ulotidan farqini to'g'ri anglashi kerak. Aks holda ona tili darslaridan sinfdan tashqari ishlarning farqi qolmaydi. Ona tilidan sinfdan tashqari ishlarning ona tili darslaridan farqi shundaki, o'qituvchi har bir sinf uchun tashkil etilgan sinfdan tashqari ishlarning tashkiliy ishlarini, rejasini, ishtirokchilar ro'yxatini, mashg'ulot mazmuni, o'quv materialini va rejasini o'zi tuzadi va belgilaydi. Bundan tashqari o'tiladigan har bir mashg'ulot uchun

ta'lim vositalarini ta'minlash, mashg'ulot xonalarini jihozlash, mashg'ulotlarning faolliyatini yorituvchi devoriy gazetalar tashkil etish va o'tilgan mashg'ulotlarning natijasini hisobga olib borishi zarur.

Ona tilidan sinfdan tashqari ishlarni tashkil etish shakllari

Boshlang'ich sinflarda o'rganiladigan grammatik mavzular, til bilan bog'liq tarixiy sanalar bilan bog'liq holda grammatik o'yinlar, topishmoqlar, topqirlar bellashuvi, she'rxonlik, ifodali o'qish, chiroyli yozuv konkursleri, uchrashuvlar, ulug' kishilar hayotiga sayohat, eng savodli diktant, bayon va insho tanlovi, mushoira, boshqotirma va rebuslar tuzish va yechish kabi mashg'ulotlar ona tilidan sinfdan tashqari ishlarning mazmunini tashkil etadi. Ona tilidan sinfdan tashqari ishlarga ilg'or shakllari va yangi pedagogik texnologiyalarni, ta'limning texnik va axborat vositalarini jarayoniga joriy etish zarur. Boshlang'ich sinflarda, sinfdan tashqari ishlarni rejalashtirishda va mashg'ulotlar materiallarini tanlashda quyidagi tamoyillarga asoslaniladi.

1. O'quvchining yoshi va individual xususiyatlari hisobga olinadi.

2. Bolalar hayotidagi ahamiyatiga alohida e'tibor qaratiladi.

3. Adabiyot, ona tilidan sinfdan tashqari ishlar uchun asosiy manba hisoblanadi. Chunki grammatik mavzularga bog'liq she'rlar, topishmoqlar, maqollar, ertaklar, sahna asarlari bolalar adabiyotidan tanlanadi.

4. Didaktikaning tavsiyalariga tayaniladi.

A.G'lomov ona tilidan sinfdan tashqari ishlarni doimiy va mavsumiy tadbirlarga ajratadi. U doimiy tadbirlarga to'garak mashg'ulotlarini, qolganlarini vaqt-vaqti bilan o'tkaziladigan tadbirlarga kiritadi⁶¹.

To'garak sinfdan tashqari ishlarning asosiy turi bo'lib, unga to'garak rahbari tayinlanadi. To'garak rahbari yangi pedagogik

⁶¹ A. Ғуломов ва Б. Она тили ўқитиш методикаси.

tafakkur egasi, har tomonlama rivojlangan, o'z ishining ustasi, keng ko'lamdagi umummadaniy va kasb-kor ma'lumotiga ega bo'lishi kerak. No'garak rahbari o'quvchilarning doimiy tarkibi bilan ish ko'radi. To'garakka a'zo bo'lish ixtiyoriy, ammo uning mashg'ulotlarida ishtirok etish majburiydir. To'garak a'zolarini sinf o'qituvchilari tavsiya etadi, o'quvchilar ixtiyori, qiziqishi hisobga olinadi. Ona tili to'garagining a'zolari 12-15 o'quvchidan oshmasligi lozim. Ular parallel sinflardan iborat bo'lsa, mashg'ulotlarni samarali va qiziqarli tashkil etish imkoniyatlari kengayadi. Agar maktabda parallel sinflar bo'lmasa, to'garak a'zolari 1-2-sinf va 3-4-sinf o'quvchilaridan iborat bo'lishi ham mumkin.

To'garak biror nom bilan nomlanadi. Masalan, "Ona tilim – jonu dilim", "Yosh tilchilar", "Tilga e'tabor – elga e'tabor", "Kimning xati chiroyli", "Ifodali o'qish" kabi. To'garakning maqsadi, vazifalari ona tili ta'limi mazmuni va unga qo'yiladigan talablardan, davlat tomonidan sinfdan va maktabdan tashqari iushlarga qo'yilgan talablardan kelib chiqib belgilanadi.

To'garakning yillik ish rejasi to'garakning maqsadi, vazifalaridan kelib chiqib to'garak rahbari tomonidan tuziladi. O'quvchilar to'garakning birinchi yig'inida to'garak maqsadi, vazifalari, yillik ish rejasi bilan tanishtiriladi. Ularning qiziqishlarini hisobga holda va taklifi bilan rejaga o'zgartirishlar kiritiladi. Yillik reja maktab ma'muriyati tomonidan tasdiqlanadi. Mashg'ulotlar 15 kunda bir marta o'tkaziladi.

To'garak mashg'ulotida ona tili darsida o'rganilganlar takrorlanmaydi, o'quvchilar o'zlashtira olmagan mavzular tushuntirmaydi. Balki ona tili darslarida o'rganilgan mavzular to'ldiriladi va takomillashtiriladi. To'garak mashg'uloti ona tili dars tizilishi va qurilishi jihatidan farq qiladi, u muayyan qoliplar asosida tashkil etilmaydi. O'quvchi to'garak mashg'ulotida darsda olgan bilimlariga tayangan holda hayotiy tajribalarini ishga soladi. Krossvordlar tuzish va yechish, rebuslar tuzish va yechish, insho tanlovi o'tkazish, ma'lum bir she'riy asar yoki hikoyaning til xususiyatlari ustida ishlash, turli tadbirlarga material to'plash va unga tayyorlanish,

ta'limiy vositalar yaratish, didaktik o'yinlar to'plash singari ishlar amalgam oshiriladi. To'garak mashg'ulotlari sayohat, uchrashuvlar shaklida o'tishishi mumkin. Bu uning qiziqarli o'tishini ta'minlaydi.

Ona tilidan sinfdan tashqari ishlarning vaqti-vaqti bilan o'tkaziladigan turiga uchrashuvlar, "O'tkir zehnlilar musobaqasi", "Mushoira kechasi", "So'z mulkiga sayohat", "So'rang, javob beramiz", ko'rik-tanlovlar, olimpiadalar, konferensiyalar, haftaliklar, ertalik, bellashuvlar kiradi. Lekin ularga ham to'garak mashg'ulotlarida tayyorgarlik ko'riladi. To'garak o'z faoliyatini albom va devoriy gazetalarda yoritadi.

Uchrashuvlar juda katta tarbiyaviy ahamiyatga ega. Unga ona tili darsliklarining mualliflari, mashhur tilshunoslar – olimlar, ilg'or ona tili o'quvchilari, yozuvchi va shoirlar taklif etilishi mumkin.

"Yosh shoirlar mushoirasi". "Yosh shoirlar mushoirasi" yoki biror shoir ijodiga bag'ishlangan mushoira mavzusi ham 1-1,5 oy oldin e'lon qilinadi. Bellashadigan guruhlar o'zlariga sardor belgilaydilar. Mushoira shartlari asosida har bir guruh mustaqil tayyorgarlik ko'radi.

Mushoira odatda guruhlarning o'zaro tabrigi bilan boshlanadi. Asosiy qism savol-javobdan iborat. Savollar o'qituvchi yoki bellashayotgan guruhlar tomonidan tuzilishi mumkin.

Hakamlar tabrik so'zi va har bir savol-javobga tegishli ball qo'yishadi hamda ular e'lon qilib boriladi.

"So'zlar mulkiga sayohat". Bu mashg'ulot o'quvchilarning so'z zahirasi oshirishga qaratilgan tadbirdir. O'quvchilar darsdan keyingi bo'sh vaqtlarida so'zlarning etimologiyasi, ularning leksik ma'nosi olamiga sayohat qilishadi.

Tilimizdagi so'zlar juda katta xazina bo'lganligi sababli, o'qituvchi qaysi uyadagi so'zlar yuzasidan o'quvchilarning tayyorgarlik ko'rishlari lozimligini 10-15 kun oldin ma'lum qiladi va qanday manbalardan foydalanish lozimligini uqtiradi.

"So'rang, javob beramiz" pochta ham "So'zlar mulkiga sayohat"ning bir ko'rinishi bo'lib, unga javobni ham to'garak a'zolari tayyorlaydilar. "So'rang, javob beramiz" kechasida o'quvchilar

o'zlarini qiziqtirgan savollarga javoblar olishadi. Unga tay–yorgarlik 1-1,5 oy oldin boshlanadi. O'quvchilar maktabda tashkil etilgan qutiga o'zlarini qiziqtirgan savollarni yozib tashlaydilar. Muayyan vaqt o'tgach, to'garak a'zolari savollarni yig'ib, ularga javob tayyorlaydilar va kechani tashkil etadilar.

Ko'rik-tanlovlar. Ko'rik-tanlovlar - ona tilidan sinfdan tashqari ishlarning muhim turi. Bu tadbir vaqt-vaqti bilan o'tkaziladigan tadbir bo'lib, uni tashkil etishda o'quvchilarning yoshi, bilim saviyasi hisobga olinadi. Ko'rik-tanlovlar mavzusi oldindan e'lon qilinadi. Boshlang'ich sinflarda *“Kimning xati chiroyli?”*, *“Matnni kim tez va to'g'ri o'qiydi?”*, *“Ifodali o'qish”*, *“Eng yaxshi insho”*, *“Eng yaxshi ertak aytuvchi”* kabi tanlovlar o'tkazilsa bo'ladi.

Olimpiadalar ham sinfdan tashqari ishlarning bir turi bo'lib, unga ishtirok etish ixtiyoriy. Olimpiadaga istagan o'quvchilar ishtirok etishlari mumkin. Ona tili olimpiadalari yilda bir marta o'tkaziladigan tadbir. Bu tadbirning birinchi bosqichi maktabda, ikkinchi bosqichi tuman (*shahar*)da, uchinchi bosqichi viloyatda va to'rtinchi bosqichi Respublikada o'tkaziladi. G'oliblarni hay'at a'zolari belgilaydi va keyingi bosqichga tavsiya etadi. G'olib maktab yoki tuman, respublika ma'muriyati buyrug'i bilan rag'batlantiriladi.

O'zbek tiliga davlat tili maqomining berilishi tilimizga bo'lgan e'tiborni kuchayturish demakdir. Oktyabr oyida *“Haftaliklar – quyida keltiriladi.*

Ona tilidan sinfdan tashqari ishlarning yuqorida tilga olingan barcha shakllarini tashkil etishda to'garak a'zolari faol ishtirok etadilar.

Xullas, sinfdan va maktabdan tashqari tadbirlar alohida-alohida tadbirlar sanalsa-da, ammo ular o'zaro bog'liq, biri ikkinchisini to'ldiradigan tadbirlardir. To'garak mashg'ulotlari va sinfdan tashqari ishlarning barcha turlaridan unumli foydalanilgan taqdirdagina, ona tili ta'limining samaradorligi ta'minlanadi.

Sinfdan tashqari ishlarda o'quvchilarning aqlini o'stiruvchi, fikrlashga va ijodga undovchi ish turlari, ta'limiy o'yinlarga keng

o'rin beriladi. O'quvchi o'ynab turib o'ylanadi, izlanadi, bilimini bo'yitadi.

BILIMLARNI TEKSHIRISH UCHUN TEST TOPSHIRIQLARI

1.1993- yili Xalq ta'limi vazirligi tomonidan tasdiqlangan konsepsiyaning nomi nima?

- A. Ta'lim to'g'risidagi qonun
- B. Kadrlar tayyorlash milliy dasturi
- C. Sinfdan va maktabdan tashqari tarbiyaviy ishlar
- D. Tarbiyaning asosiy vazifalari

2. Ona tilidan sinfdan tashqari ishlar o'quvchilarda qanday bilimlarni shakllantirishga yordam beradi?

A. Fonetik, leksik, grammatik va orfografiy bilimlarini chiqurlashtiradi, kengaytiradi, ularda til o'rganish va egallashga qiziqish uyg'otadi

B. Til hodisalariga sezgirligini oshiradi, lug'atini boyitadi, orfografik savodxonligini shakllantiradi, imloviy sezgirlikni tarbiyalaydi, o'z nutqiga talabchanligini oshiradi

C. Til hodisalariga sezgirlikni oshiradi, lug'atini boyitadi

D. Barcha javoblar to'g'ri

3. Sinfdan tashqari ishlarning ona tili darslaridan farqi nimada?

A. O'qituvchi har bir sinf uchun tashkil etilgan sinfdan tashqari ishlarning tashkiliy ishlarini, rejasini, ishtirokchilar ro'yxatini, mashg'ulot mazmuni, o'quv materialli va rejasini o'zi tuzadi va belgilaydi

B. O'qituvchi har bir sinf uchun o'tkazadigan to'garak rejasini maktabning ma'naviyat bo'limi belgilaydi

C. O'qituvchi har bir sinf uchun tashkil etilgan sinfdan tashqari ishlarning tashkiliy ishlarini, rejasini, ishtirokchilar ro'yxatini, mashg'ulot mazmuni, o'quv materialli va rejasini o'quvchilarning ota onalari va o'quvchilarning hohish-istaklaridan kelib chiqib belgilaydi

D. O'qituvchi har bir sinf uchun tashkil etilgan sinfdan tashqari ishlarning tashkiliy ishlarini, rejasini, ishtirokchilar ro'yxatini, mashg'ulot mazmuni, o'quv materialini va rejasini DTS larga ko'ra belgilaydi

4. Ona tilidan sinfdan tashqari ishlarni tashkil etish shakllari to'liq ko'rsatilgan qatorni toping

A. Til bilan bog'liq tarixiy sanalar bilan bog'liq holda grammatik o'yinlar, topishmoqlar, topqirlar bellashuvi

B. She'rxonlik, ifodali o'qish, chiroyli yozuv konkurslari, uchrashuvlar, ulug' kishilar hayotiga sayohat

C. Eng savodli diktant, bayon va insho tanlovi, mushoira, boshqotirma va rebuslar tuzish

D. Boshlang'ich sinflarda o'rganiladigan grammatik mavzular, til bilan bog'liq tarixiy sanalar bilan bog'liq holda grammatik o'yinlar, topishmoqlar, topqirlar bellashuvi, she'rxonlik, ifodali o'qish, chiroyli yozuv konkurslari uchrashuvlar, ulug' kishilar hayotiga sayohat, eng savodli diktant, bayon va insho tanlovi, mushoira, boshqotirma va rebuslar tuzish va yechish kabi mashg'ulotlar ona tilidan sinfdan tashqari ishlarning mazmunini tashkil etadi

5. Boshlang'ich sinflarda, sinfdan tashqari ishlarni rejalashtirishda va mashg'ulotlar materiallarini tanlashda qaysi tamoyillarga asoslaniladi va ular nechta?

A. 2 ta tamoyilga asoslaniladi va ular quyidagilar:

1. O'quvchining yoshi va individual xususiyatlari hisobga olinadi.

2. Bolalar hayotidagi ahamiyatiga alohida e'tibor qaratiladi.

B. 3 ta tamoyilga asoslaniladi:

1. O'quvchining yoshi va individual xususiyatlari hisobga olinadi.

2. Bolalar hayotidagi ahamiyatiga alohida e'tibor qaratiladi.

3. Adabiyot, ona tilidan sinfdan tashqari ishlar uchun asosiy manba hisoblanadi. Chunki grammatik mavzularga bog'liq she'rlar, topishmoqlar, maqollar, ertaklar, sahna asarlari bolalar adabiyotidan tanlanadi.

C. 4 ta tamoyilga asoslaniladi:

1. O'quvchining yoshi va individual xususiyatlari hisobga olinadi
2. Bolalar hayotidagi ahamiyatiga alohida e'tibor qaratiladi
3. Adabiyot, ona tilidan sinfdan tashqari ishlar uchun asosiy manba hisoblanadi. Chunki grammatik mavzularga bog'liq she'rlar, topishmoqlar, maqollar, ertaklar, sahna asarlari bolalar adabiyotidan tanlanadi.

4. Didaktikaning tavsiyalariga tayaniladi

D. Boshlang'ich sinflarda, sinfdan tashqari ishlarni rejalashtirishda va mashg'ulotlar materiallarini tanlashda faqatgina O'quvchining yoshi va individual xususiyatlari hisobga olinadi

6. To'garak a'zolarining soni nechta bo'lishi kerak?

- A.** 12- 15 tadan oshmasligi kerak
- B.** 7-8 nafar bo'lishi kerak
- C.** 10-12 nafar bo'lishi kerak
- D.** Sinf o'quvchilarining teng yarmi ishtirok etishi kerak

7. To'garakning yillik ish rejasi kim tomonidan tasdiqlanadi va u necha kunda bir marta o'tkaziladi?

- A.** Xalq ta'lim bo'limi tomonidan tasdiqlanib har haftada bir marta o'tkaziladi
- B.** Maktab ma'muriyati tomonidan tasdiqlanib har 15 kunda bir marta o'tkaziladi
- C.** Sinf o'qituvchisining o'zi belgilaydi va har chorak yakuni oldidan to'garak mashg'ulotlarini olib boradi
- D.** Maktab ma'muriyati tomonidan tasdiqlanib har 10 kunda bir marta o'tkaziladi

8. Ona tilidan sinfdan tashqari ishlarning vaqti-vaqti bilan o'tkaziladigan turiga nimalar kiradi?

- A.** Uchrashuvlar, "O'tkir zehnlilar musobaqasi", "Mushoira kechasi", "So'z mulkiga sayohat", "So'rang, javob beramiz", ko'rik-tanlovlar
- B.** Olimpiadalar, konferensiyalar, haftaliklar, ertalik, bellashuvlar
- C.** Albom va devoriy gazetalar tayyorlash

D. Uchrashuvlar, “O‘tkir zehnlilar musobaqasi“, “Mushoira kechasi“, “So‘z mulkiga sayohat“, “So‘rang, javob beramiz“, ko‘rik-tanlovlar, olimpiadalar, konferensiyalar, haftaliklar, ertalik, bellashuvlarning barchasi kiradi

9. *Ona tilidan sinfdan tashqari ishlarning muhim turi qaysi?*

- A. Ko‘rik tanlovlar
- B. Olimpiadalar
- C. Konferensiyalar
- D. Turli bellashuvlar

10. *Olimpiada bosqichlari to‘g‘ri ko‘rsatilgan qatorni belgilang*

A. Birinchi bosqichi maktabda, ikkinchi bosqichi tuman (shahar)da

B. Birinchi bosqichi maktabda, ikkinchi bosqichi tuman (shahar)da, uchinchi bosqichi viloyatda

C. Birinchi bosqichi maktabda, ikkinchi bosqichi tuman (shahar)da, uchinchi bosqichi viloyatda va to‘rtinchi bosqichi Respublikada o‘tkaziladi.

D. Olimpiada faqat maktabda, tumanda, respublikada o‘tkaziladi.

11. *Boshlang‘ich sinflarda “Kimning xati chiroyli?”, “Matnni kim tez va to‘g‘ri o‘qiydi?”, “Ifodali o‘qish” ,“Eng yaxshi insho”, “Eng yaxshi ertak aytuvchi” kabi nomlar ostida qanday tadbirlar o‘tkazsa bo‘ladi?*

12. *O‘zbek tiliga davlat tili maqomi qachon berilgan?*

13. *“Yosh shoirlar mushoirasi“. “Yosh shoirlar mushoirasi“ yoki biror shoir ijodiga bag‘ishlangan mushoira mavzusi qachon e‘lon qilinadi?*

14. *To'garakka a'zo bo'lish va uni olib borish qoidalari haqida yozing.*

15. *A. G'ulomov ona tilidan sinfdan tashqari ishlarni qanday tadbirlarga ajratib o'rgangan?*

16. *Sinfdan tashqari ishlarning asosiy turi qaysi va uning rahbari haqida qisqacha ma'lumot bering.*

17. *O'zbekiston Respublikasining 1- Prezidenti I.A.Karimov ta'lim-tarbiya sohasida qanday fikrlar bildirgan?*

18. *2020 –yil 23- noyabrda qabul qilingan "Ta'lim to'g'risidagi" Qonun necha bob va nacha moddadan iborat?*

19. *2020 –yil 23- noyabrda qabul qilingan "Ta'lim to'g'risidagi" Qonunda ta'lim va tarbiya haqida nimalar deyildan?*

20. *2020 –yil 23- noyabrda qabul qilingan "Ta'lim to'g'risidagi" Qonunda ko'rsatilgan ta'lim tamoyillarini yozing.*

21. *O'zbekiston Respublikasi Prezidenti SH. M. Mirziyoyev tomonidan qabul qilingan besh tashabbusning mazmuni va uning amaliy ahamiyatini yozing.*

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

- 1.O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni.// Barkamol avlod-O'zbekiston taraqqiyotining poydevori. –T.: SHarq, 1997. –64b. -20-29-b.
- 2.Kadrlar tayyorlash milliy dasturi// O'quvchi ma'naviyatini shakllantirish. –T.: SHarq, 2000. 23-b. – 297b.
- 3.O'zbek maktablarida ona tili o'qitish kontsepsiyasi. –T.: O'zPFITI,1993.–21b.
- 4.Boshlang'ich ta'lim kontsepsiyasi.//Boshlang'ich ta'lim. 1998. №6.12-18- b.
5. Uzviylashtirilgan Davlat ta'lim standarti va o'quv dasturi. (Ona tili. O'qish. Matematika. Atrofimizdagi olam. Tabiatshunoslik (1-4-sinflar)) –T.: RTM. 2010. –144b.
- 6.Umumiy o'rta ta'limning DTS va o'quv dasturi. T.:2017. –74b.
- 7.O'zbekiston Respublikasining "Yoshlarga oid davlat siyosati to'g'risida"gi Qonuni.–"ICTWEEK O'zbekiston–2016" axborot-kommunikatsiya texnologiyalari haftaligi.// Xalq so'zi. -2016- yil 20-sentabr.
- 8.Mirziyoev SH. M. "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi PF – 4947- sonli Farmoni // Harakatlar strategiyasi asosida jadal taraqqiyot va yangilanish sari. – T.: G'afur G'ulom, 2017. – 92 b.
- 9.Mirziyoev SH.M. "Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta'minlash – yurt taraqqiyoti va xalq farovonligi garovi" mavzusidagi O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi qabul qilinganining 24 yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimdagi ma'ruzasi. – T.: O'zbekiston, 2017.– 48 b.
- 10.Mirziyoev SH.M. Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak. –T.: O'zbekiston, 2017. – 102 b.
- 11.O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 29 apreldagi "O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish kontsepsiyasini tasdiqlash to'g'risidagi PF – 5712- sonli Farmoni. QHMMB: 0619/5712/3034-con, 29 04.2019 y.

12.O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 8 oktyabrdagi "O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish kontseptsiyasini tasdiqlash to'g'risidagi PF – 5847- sonli Farmoni. QHMMB: 0619/5847/3887-con, 9.10.2019 y.

13.Matchonov S., G'ulomova X. Nutq madaniyati. // Boshlang'ich ta'lim. 2000. -№1. -8-10-b.

14.Mahmudov N. Nutq boyligi// Umumfilologik tadqiqotlar: muammolar va yechimlar:Tezis shaklidagi maqola. –Jizzax: 2011. – 162b.

15.Abdullaev.Y. Eski maktabda xat-savod o'rgatish. –T.: Oliy va o'rta maktab. 1960.–151 b.

16.Abdullayeva Q. Birinchi sinfda nutq o'stirish. –T.: O'qituvchi, 1968. –114 b.

17.Abdullayeva Q., SHodmonova SH., Yo'ldosheva SH. Savod o'rgatish metodikasi. –T.: O'zbekiston, 1996. –80 b.

18.Abu Nasr Forobiy. Fozil odamlar shahri. –T.: Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 1993. –188 b.

19.Alisher Navoiy. Lisonut tayr. matnni nashrga tayyorlovchi Vahob Rahmon. –T.: G'afur G'ulom, 1991. –462 b.

20.Yo'ldoshev M. Badiiy matn lingvopoetikasi. –T.: Fan, 2008. – 160 b.

21.Yo'ldoshev M., Isaqov Z., Haydarov SH. Badiiy matnning lisoniy tahlili. –T.: Alisher Navoiy nomidagi O'zbek Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2010. –109 b.

21.Kaykovus. Qobusnoma. –T.: Yangi asr avlodi, 2016. -224 b.

22.Mamatova. G Boshlang'ich sinf o'quvchilarida adabiy tushunchalarni shakllantirish metodikasi.–T.: Istiqlol, 2010. –55 b.

23.Matjonov S. Maktabda adabiyotdan mustaqil ishlar. – T.:O'qituvchi, 1996. –108 b.

24.Matchonov S., G'ulomova X., Suyunov M., Boqiyeva H. Boshlag'ich sinflarda o'qish darslarini pedagogik texnologiyalar asosida tashkil etish.–T.: Yangiyo'l poligraf servis, 2008. –224 b.

25.Matchonov S. va b. O'qish kitobi (4-sinf uchun darslik) -T.: Yangiyo'l poligraf servis, 2020. –266 b.

26.Matchonov S. va b. 4-sinfda o'qish darslari -T.: Yangiyo'l poligraf servis, 2007. –191 b.

27.Mahmudov N. O'qituvchi nutqi madaniyati.— T.: Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi, 2009. – 12-31 b.

28.Mahmudov N., Ziyadova T.U., Ahmedova N., Ramazanova G. Boshlang'ich sinf o'quvchilarida matn yaratish ko'nikmalarini shakllantirish. –T.: 2014.–86 b.

29.Ne'matov H., G'ulomov A., Ziyodova T. O'quvchilar so'z boyligini oshirish. (O'qituvchilar uchun metodik qo'llanma.) –T.: RTIMM, 1995. –76 b.

30.Raxmatullayev SH., Mametov N., SHukurov N. O'zbek tili antonimlarining izohli lug'ati. – T.: O'qituvchi, 1980. – 232 b.

31.Raxmatullayev SH. O'zbek tilining izohli frazeologik lug'ati. – T.: O'qituvchi, 1978. – 406 b.

32.Raxmatullayev SH. O'zbek tili omonimlarining izohli lug'ati. – T.: O'qituvchi, 1984. – 216 b.

33. С.П. Редозубов. Методика русского языка в начальной школе. –Москва: 1963. –306 с.

33.Sariyev SH. Boshlang'ich sinf o'qish darslarida matn ustida ishlash orqali nutq o'stirish (metodik qo'llanma) –T.: Yurist-media markazi, 2010. –76 b.

34.Umarova M. va b. O'qish kitobi. 3-sinf uchun darslik. –T.: O'qituvchi, 2019.– 216 b.

35. Форобий. Фозил кишилар шахри. –T.: 1999. 186-188-бет.

35.Fuzailov S., Xudoyberganova M., Yo'ldosheva SH. Ona tili. 3-sinf uchun darslik, –T.: O'qituvchi, 2019. –152 b.

36.Yusuf Xos Hojib. Qutadg'u bilig. –T.: Yulduzcha.1990. –188 b.

37.O'zbek tilining izohli lug'ati, –T.: O'zbekiston milliy entsiklopediyasi. Davlat ilmiy nashriyoti, 2006. –1- jild. – 679 b.

38.O'zbek tilining izohli lug'ati, –T.: O'zbekiston milliy entsiklopediyasi. Davlat ilmiy nashriyoti, 2006. –2- jild. – 671 b.

39.O'zbek tilining izohli lug'ati, –T.: O'zbekiston milliy entsiklopediyasi. Davlat ilmiy nashriyoti, 2007. – 3- jild. – 687 b.

40.O'zbek tilining izohli lug'ati, –T.: O'zbekiston milliy entsiklopediyasi. Davlat ilmiy nashriyoti, 2008. –4- jild. – 606 b.

41.O'zbek tilining izohli lug'ati, –T.: O'zbekiston milliy entsiklopediyasi. Davlat ilmiy nashriyoti, 2008. –5- jild. – 591 b.

42.Qosimova K., Fuzailov S., Ne'matova A. Ona tili. 2-sinf uchun darslik. –T.: Cho'lpon, 2018, –144 b.

43.Qosimova K. 5-sinf ona tili darslarida lug'at ustida ishlash–T.: Cho'lpon, 1988. –175 b.

44.Qosimova K., Matchonov S. va b. Ona tili o'qitish metodikasi. Boshlang'ich ta'lim fakulteti talabalari uchun darslik. –T.: Noshir, 2009. –352 b.

45.Qosimova K., Matchonov S. va b. Ona tili o'qitish metodikasi. Boshlang'ich ta'lim fakulteti talabalari uchun darslik. –T.: Nizomiy nomidagi TDPU, 2012.–335.

46.G'afforova T., Shodmonov E., G'ulomova X. Ona tili (1-sinf uchun darslik). –T.: Sharq, 2019. –112 b.

47.G'afforova T., G'ulomova X. 1-sinfda ona tili darslari. –T.: Taffakur, 2007. –206 b.

48.G'afforova T., Shodmonov E., Eshturdiyeva G. O'qish kitobi (1- sinf uchun darslik). –T.: SHarq, 2018. –127 b.

49.G'afforova T., G'ulomova X. 1-sinfda o'qish darslari. –T.: Tafakkur, 2011. –206 b.

50.G'afforova T. va b. O'qish kitobi (2- sinf uchun darslik). –T.: Sharq, 2018. –176 b.

51.G'afforova T. va b. 2-sinfda o'qish darslari. –T.: Sharq, 2013. –126 b.

52.G'ulomov A., Qodirov B. Ona tili o'qitish metodikasi. –T.: O'qituvchi, 1998. –160 b.

53.G'ulomova X., Yo'ldosheva SH., Shermatova U. 4-sinfda ona tili darslari. –T.: O'qituvchi, 2004. –192 b.

54. Hojiev.A. O'zbek tili sinonimlarining izohli lug'ati. –T.: O'qituvchi, 1974. –307 b.

55. Husanboyeva Q. va b. Boshlang'ich sinflarda adabiyot o'qitish metodikasi. Samarqand. 2019.

56. Mamatova G. Boshlang'ich sinf o'qish darslarida adabiy tushunchalarni shakllantirish metodikasi. PFFD (PhD).–T.: 2020.

57. Sariyev SH. Boshlang'ich sinflarda matn ustida ishlash orqali nutq o'stirish. PFFD (PhD).–T.: 2020.

Husnixat metodikasi bo'yicha adabiyotlar:

1. Abdullayev Y. Hamrohim. O'quv qo'llanma. –T.: O'qituvchi. 1996.

2. Abdullayev Y Sovg'a. O'quv qo'llanma. –T.: O'qituvchi. 1997.

3. Abdullayev Y, Yo'ldosheva Sh. Yangi alifbo va imlo. –T.: O'qituvchi. 2000.

4. G'ulomov M. Boshlang'ich sinf o'quvchilarini husnixatga o'rgatish. –T.: O'qituvchi. 1970

5. G'ulomov M. Husnixat metodikasi. –T.: O'qituvchi. 1976.

6. G'ulomov M. Chiroyli yozuv malakasini shakllantirish. –T.: O'qituvchi. 1976.

7. G'ulomov M. Husnixat daftari. 1-sinf uchun. –T.: 2018.

8. G'ulomov M. Husnixat daftari. 2- sinf uchun. –T.: 2018.

9. G'ulomov M. Husnixat daftari. 3- sinf uchun. –T.: 2018.

10. G'ulomov M. Husnixat daftari. 4- sinf uchun. - T.: 2018.

11. G'ulomov M. Yozuv daftari. 1-sinf uchun. –T.: Sharq. 2020.

12. G'ulomova va b. Husnixat o'qitish metodikasi. –T.: Iqtisod-moliya. 2007.

Ona tilidan sinfdan tashqari ishlar bo'yicha adabiyotlar:

1. Abdurahmonov X., Ikromova R. Qiziqarli grammatika, –T.: O'qituvchi. 1974.

2. Ne'matov H., G'ulomov A., Abdurahimova M., Qobilova B. 5-sinfda "Ona tili" sinov darsligi bilan ishlaydigan o'qituvchilar uchun metodik tavsiyalar. – T.: 1997.

3. Qo'chqorov A. "So'z tarkibi" Grammatik kompozitsiyasi, "Til va adabiyot ta'limi", 1992, 1-son, 28-31-betlar.

4. Nurmatova M. Ifodali o'qish to'garagi, "Til va adabiyot ta'limi", 1992, 1-son, 28-31-betlar.

5. Jalilova M., Ne'matova G. Takrorlash mashg'ulotlarini "Topqirlar bellashuvi" tarzida o'tkazish. "Til va adabiyot ta'limi", 1994, 2-3-qo'shma son, 36-37-betlar.

MUNDARIJA	
ONA TILI O'QITISH METODIKASI - PEDAGOGIK FAN	
Boshlang'ich sinflarda ona tili o'qitish metodikasi fanining predmeti va vazifalari	3
Ona tili o'qitish metodikasi fanining metodologik va ilmiy asoslari	11
Ona tili o'qitish metodikasining tamoyillari	17
Ona tili o'qitish metodikasining tekshirish metodlari	19
Boshlang'ich sinflarda ona tili o'qitish tarixi	21
Ona tili boshlang'ich sinflarda o'quv predmeti sifatida	28
Bilimlarni tekshirish uchun test topshiriqlari	36
SAVOD O'RGATISH METODIKASI	
Savod o'rgatish metodikasining ilmiy, psixologik va lingvistik asoslari	43
Savod o'rgatish metodlarining qiyosiy-tanqidiy tahlili	49
Savod o'rgatishda analitik-sintetik tovush metodi	56
Bolalarning savod o'rgatishga tayyorligini o'rganish	58
Savod o'rgatish jarayoni	61
Savod o'rgatishning asosiy davrida o'quvchilarni o'qishga o'rgatish	62
Savod o'rgatish mashqlarining asosiy turlari	68
Savod o'rgatish davrida o'quvchilar nutqini o'stirish	65
Savod o'rgatish davrida grammatik-orfografik bilimlarni amaliy o'zlashtirish	93
Savod o'rgatish jarayonida yozuvga o'rgatish	99
Yozuv darslarida o'quvchilar nutqini o'stirish	106
Savod o'rgatish davrida o'qish va yozuv darslari	113
Oz komplektli maktablarda savod o'rgatish darslarining xususiyatlari	115
"Alifbe" darsligi qurilishining ilmiy-pedagogik tamoyillari	117
Bilimlarni tekshirish uchun test topshiriqlari	120
HUSNIXAT O'QITISH METODIKASI	
Husnixatga o'rgatish metodikasining predmeti, maqsadi va	129

vazifalari	
Husnixatga oʻrgatish metodikasining boshqa fanlar bilan aloqasi	131
Yozuv haqida maʼlumot	133
Oʻzbek yozuvi tarixi	135
Xattotlik sanʼati tarixi	138
Xattotlik maktablari haqida maʼlumot	145
Husnixatga oʻrgatishning grafik asoslari	152
Husnixatga oʻrgatish tamoyillari	157
Husnixatga oʻrgatishning metod va usullari	161
Husnixatga oʻrgatishning gigiyenik va metodik shartlari	172
Oʻquvchilar yozuviga qoʻyiladigan talablar	178
Yozuv qurollari va ulardan foydalanish	183
Husnixat daqiqalarining mazmuni va uni rejalashtirish	187
Bilimlarni tekshirish uchun test topshiriqlari	223
SINFDA OʻQISH METODIKASI	
Oʻqish darslarining maqsad va vazifalari, taʼlimiy-tarbiyaviy ahamiyati	237
Oʻqish darslarida qoʻllaniladigan metod va usullar	245
Oʻqish malakalarining sifatleri va ularni takomillashtirish yoʻllari	258
Oʻqish turlari	265
Kichik yoshdagi oʻquvchilarning badiiy asarni idrok etishdagi psixologik xususiyatlari	267
Boshlangʻich sinflarda badiiy asarni tahlil qilishning metodik asoslari	269
Boshlangʻich sinflarda badiiy asarni tahlil qilishning adabiy asoslari	275
Badiiy asar ustida ishlash jarayoni	276
Oʻqish darslarida badiiy asarlarni janriy xususiyatlariga koʻra oʻrganish	295
Ertak janridagi asarlarni oʻrganish metodikasi	296

Hikoya janridagi asarlarni o`rganish metodikasi	305
Masal janridagi asarlarni o`rganish metodikasi	314
She'riy asarlarni o`rganish metodikasi	326
Maqol o`rganish metodikasi	342
Dostonni o`rganish metodikasi	353
Ilmiy-ommabop asarlarni o`qish metodikasi	358
Topishmoq, latifa va tez aytishlarni o`rganish metodikasi	366
O`qishdan umumlashtiruvchi darslarni tashkil etish	372
O`qish darslarida nutq o`stirish	380
Bilimlarni tekshirish uchun test topshiriqlari	386
SINFDAN TASHQARI O`QISH METODIKASI	
Sinfdan tashqari o`qishning maqsad va vazifalari	392
Sinfdan tashqari o`qish bosqichlari	395
Sinfdan tashqari o`qish uchun kitob tanlash tamoyillari	397
Sinfdan tashqari o`qishga rahbarlik shakllari	399
Sinfdan tashqari o`qish darslarini rejalashtirish. Sinfdan tashqari o`qish uchun tavsiya etiladigan adabiyotlar	410
Bilimlarni tekshirish uchun test topshiriqlari	417
FONETIKA, MORFEMIKA, GRAMMATIKA VA IMLO O`QITISH METODIKASI	
Boshlang'ich sinflarda ona tilini o`qitish metodikasining maqsad va vazifalari	419
Boshlang'ich sinf o`quvchilariga ona tilini o`rgatishning lingvistik asoslari	426
Boshlang'ich sinflarda ona tilini o`rgatishning mazmuni va vazifalari	430
Boshlang'ich sinflarda ona tili darslarining turlari va ularga qo'yiladigan talablar	435
Boshlang'ich sinf ona tili darslarida qo'llaniladigan metod va ta'limiy vositalar	447
Bilimlarni tekshirish uchun test topshiriqlari	462
FONETIKA VA GRAFIKA ASOSLARINI O`RGANISH METODIKASI	
Tovushlar va harflar, unli va undosh tovushlarning xususiyatlari bilan tanishtirish	465

Jarangli va jarangsiz undosh tovushlar, ularning yozuvda ifodalanishi	467
Bo'g'in ustida ishlash	469
GRAMMATIKAGA OID TUSHUNCHALARNI SHAKLLANTIRISHNING METODIK ASOSLARI	
Grammatikaga oid tushunchalarni shakllantirishning metodik asoslari	473
Grammatik tushunchalarning mohiyati. Ularni o'zlashtirishdagi qiyinchiliklar	473
Tushunchani o'zlashtirish ustida ishlash jarayoni	475
Grammatik tushunchalarning samarali o'zlashishini ta'minlaydigan metodik shartlar	479
Grammatik va so'z yasashiga oid mashqlar va tahlil turlari	487
Bilimlarni tekshirish uchun test topshiriqlari	493
BOSHLANG'ICH SINFLARDA SO'ZNING MORFEMIK TARKIBINI O'RGANISH METODIKASI	
So'zning morfemik tarkibi va so'z yasashi ustida ishlashning ahamiyati va bu jarayondagi vazifalar	495
Boshlang'ich sinf ona tili darslarida so'z tarkibi va yasashini o'rganish metodikasi	497
Bilimlarni tekshirish uchun test topshiriqlari	510
SO'Z TURKUMLARINI O'RGANISH METODIKASI	
Ot so'z turkumini o'rganish metodikasi	515
Sifat so'z turkumini o'rganish metodikasi	530
Son so'z turkumini o'rganish metodikasi	541
Fe'l so'z turkumini o'rganish metodikasi	549
Kishilik olmoshlarini o'rganish metodikasi	562
Bilimlarni tekshirish uchun test topshiriqlari	568
BOSHLANG'ICH SINFLARDA SINTAKSIS ELEMENTLARI USTIDA ISHLASH METODIKASI	571
BOSHLANG'ICH SINFLARDA O'QUVCHILARINI TINISH BELGILARINING ISHLATILISHI BILAN TANISHTIRISH	587
BOSHLANG'ICH SINFLARDA O'QUVCHILARINING IMLOVIY MALAKALARINI SHAKLLANTIRISH METODIKASI	601
Ona tili darslarida lug'at ustida ishlash	620
O'quvchilarning ona tilidan bilim, ko'nikma va malakalarini	625

nazorat qilish	
Bilimlarni tekshirish uchun test topshiriqlari	628
O`QUVCHILAR NUTQINI O`STIRISH METODIKASI	
Kichik yoshdagi o`quvchilar nutqini o`stirishning maqsad va vazifalari	633
Nutq turlari va o`quvchilar nutqiga qo`yiladigan talablar	639
Nutq - o`quvchilar tafakkurini o`stirishdagi muhim vosita	642
O`quvchilar nutqini o`stirishning boshqa o`quv predmetlari bilan bog`liqligi	644
LUG`AT USTIDA ISHLASH METODIKASI	
Lug`at ustida ishlashning lingvistik asoslari va vazifalari	648
So`z ma`nosini tushuntirish	654
Ma`nodosh so`zlar ustida ishlash	656
Zid ma`noli so`zlar ustida ishlash	658
Ko`p ma`noli va shakldosh so`zlar ustida ishlash	658
Iboralar ustida ishlash	660
Mantiqiy mashqlar	665
So`z va iboralar ustida ishlashda topishmoqlardan foydalanish	666
So`z va iboralar ustida ishlashda ta`limiy o`yinlardan foydalanish	669
O`QUVCHILAR NUTQINI O`STIRISH TIZIMIDA SINTAKTIK ISHLAR	
So`z birikmasi ustida ishlash	675
Gap ustida ishlash	676
BOG`LANISHLI NUTQ VA UNI O`STIRISH USULLARI	
Bog`lanishli nutq va uni maktabda egallash	681
Bog`lanishli nutqqa oid asosiy ko`nikmalar	682
BOG`LANISHLI NUTQ, OG`ZAKI QAYTA HIKOYALASH VA YOZMA BAYON	
Og`zaki va yozma qayta hikoyalashga qo`yiladigan talablar	685
To`liq va matnga yaqinlashtirib qayta hikoyalash va bayon	687
Tanlab qayta hikoyalash va bayon	693
Qisqartirib qayta hikoyalash va bayon	694
Ijodiy qayta hikoyalash va bayon	695
BOG`LANISHLI NUTQ, OG`ZAKI HIKOYA VA YOZMA INSHO	
Insho turlari	697

O'quvchilar tarbiyasida inshoning ahamiyati	701
Insho mavzusi va uni yoritish	703
Insho rejasini tuzish	704
Inshoni yozishga tayyorlash	705
O'quvchilar inshosini tahlil qilish	708
NUTQIY XATOLAR VA ULARNI BARTARAF QILISH YO'LLARI	
Xato turlari	709
Xatolarni to'g'rilash va ularning oldini olish	711
Bilimlarni tekshirish uchun test topshiriqlari	714
ONA TILIDAN SINFDAN TASHQARI ISHLAR	
Ona tilidan sinfdan tashqari ishlarning maqsad va vazifalari	716
Ona tilidan sinfdan tashqari ishlarni tashkil etish shakllari	719
Bilimlarni tekshirish uchun test topshiriqlari	723
FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR	728

**Matchonov Sapo, Bakiyeva Hilola, G'ulomova Xolida,
Yo'ldosheva Sharofat, Xolboyeva Gulnora**

**BOSHLANG'ICH SINFLARDA ONA TILI O'QITISH METODIKASI
DARSLIK**

Toshkent – “Ishonchli hamkor” – 2020

Muharrir:	Xalimdjan Taxirov
Tex.muxarrir:	Sayyora Meliko'ziyeva
Musahhih:	Mavluda Yunusova
Sahifalovchi:	Dilfuza Usmanova

Nashriyot litsenziya № 2044, 25.08.2020 y.

Bosishga ruxsat etildi 05.01.2021 y.
Bichimi 60x84 ¹/₁₆. “Times new roman” garniturası. Kegli 12.
Offset bosma usulida bosildi. Shartli bosma tabog'i 13.
Adadi 100 dona. Buyurtma №

Zebo prints MCHJda chop etildi.
Manzil: Toshkent shahar, Yashnobod tumani,
22-harbiy shaharcha